

A 226 Wa X 1

S&D

UNIVERSITEIT
GRONINGEN
BIBLIOTHEEC

socialisme en democratie

januari 1968

● De derde revolutie — Dr. J. A. Weijel

● Contractdemocratie en dualisme — Ir.

S. M. Argelo

● De Anti-memoires van André Malraux

— C. De Groot

● Congres — Dr. J. G. H. Tans

Wa xvi

socialisme en democratie

maandblad van de Partij van de Arbeid

Onder redactie van J. J. van der Lee, voorzitter; J. Eijkelboom, G. van Benthem van den Bergh, Ro Cohen, P. Dankert, C. de Galan, H. ter Heide, J. P. Kruijt, Th. J. A. M. van Lier, A. P. Oele, Fred. L. Polak, B. W. Schaper, J. Smit, J. G. H. Tans en P. Thoenes.

vijfentwintigste jaargang 1968

Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1968

Inhoud

Binnenlandse politiek

- S. M. Angelo: Contractdemocratie en dualisme, 29
- ✕ G. van Benthem van den Bergh: Democratie en socialisme, 567
- ✕ R. Cohen: Ja, die P.v.d.A., 576
- H. Deegmulder: Doelmatigheid bij de overheid en het beginselprogramma van D'66, 505
- W. Drees: Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis, 132
- ✕ C. de Galan: De opstand der amateurs, 581
- P. J. de Kruij en H. Pors jr.: Partij van de Arbeid en Middestand, 66
- H. M. Linthorst: Een partij om stemmen mee te tellen, 115
- ✕ A. P. Oele: Een pluriforme Partij van de Arbeid: expansief of explosief, 563
- J. M. G. Pieters: De Partij van de Arbeid in Limburg, 318
- ✕ Dr. J. G. H. Tans: Congres, 22

Internationale vraagstukken

- G. van Benthem van den Bergh: Waarom zijn de Amerikanen nog niet uit Vietnam?, 311
- G. van Benthem van den Bergh: Politieke ontspanning in Europa: het einde van de NAVO?, 363
- A. C. O. Bertrand: Europa, hoe verder?, 353
- William P. Bandy: Waarom zijn de Amerikanen in Vietnam?, 173
- R. Cohen: De wereldhandelsconferentie, 161
- P. Dankert: Praag '68, 486
- A. P. Oele: Miss Europa naar de technische school, 343
- H. J. Roethof: Ontwikkelingsfilosofie broodnodig, 293

Sociale en economische politiek

- Anoniem: Hasjies: een poging tot verbetering, 406
- Anoniem: Waarom high zijn?, 439
- G. van Benthem van den Berg: De noodzaak van de demythologisering van Marihuana en LSD, 389
- H. Bianchi: Maatschappelijke reacties op afwijzend gedrag, 396
- R. van Boven en R. M. de Haan: Het structurele werkgelegenheidsbeleid, 586
- P. J. Geerlings en P. C. Kuiper: Gevaren van het gebruik van Marihuana en LSD, 430

- W. *Hersel*: Enkele verspreide opmerkingen over de onderwijsfinanciering, 517
- M. *Koopman*: Marihuana, alcohol en de gevolgen in Oeganda, 427
- P. J. *Kruij* en H. *Pors jr.*: Partij van de Arbeid en middenstand, 66
- Bert *Krijnen*: Concentratie van kranten: jammer, maar nodig, 241
- G. *Ladee*: L.S.D., een ramp of een zegen, 443
- D. C. J. *van Peype*: Naar een redelijke benadering van het drugprobleem, 456
- H. *Pors jr.*: Het midden- en kleinbedrijf in de politiek, 338
- J. K. T. *Postma*: Middellange Termijnplanning op gemeentelijk niveau, 147
- A. A. *van Rhijn*: Ordening in de dertiger jaren, 66
- M. S. H. *Schlemp*: Maatschappelijke en religieuze aspecten van het gebruik van enkele psychofarmaca, 412
- Ruut *Veenhoven*: Abortus in de politiek, 540
- W. *Verkuik*: Binnenvaart tussen wal en schip, 58
- C. P. *Vermeulen*: Kosten en herstructurering van de gezondheidszorg, 250

Levensbeschouwing en maatschappij

- * C. *Egas*: De tweede helft van de 20e eeuw vergt een mentaal radikale politiek, 304
- C. *de Groot*: De antimémoires van André Malraux, 40
- * H. J. *Roethof*: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, 81
- * G. J. N. M. *Ruygers*: Over de inhoud van een progressieve politiek in de tweede helft der 20e eeuw, 201
- ♣ J. A. *Weijhl*: De derde revolutie, 1

Algemeen en culturele vraagstukken

- E. M. *Barry*: De Amerikaanse stad: Het probleem en een antwoord, 217
- * Horst *Ehmke*: De generatie waarop wij gewacht hebben, 616
- M. *van der Goes van Naters*: Parken en Woestijnen, 461
- S. *Goinga*: Vrijheid Blijheid, 260
- Bert *Krijnen*: Concentratie van kranten, jammer, maar nodig, 241
- * H. M. *Linthorst*: Een partij om stemmen mee te tellen!, 115
- S. A. *Posthumus*: Confrontatie met Leber, 195
- H. J. *Roethof*: Vrijheid, gelijkheid en broederschap, 81
- H. J. *Roethof*: Nota over persconcentraties, 531
- B. W. *Schaper*: Een onvolledige balans, 494
- J. H. *Scheps*: Kuypers' dubbele houding juist benaderd?, 108
- R. J. *Sierskma*: Universiteit; kritiek en krities, 93

De pen op papier

- Dr. Th. *van Tijn*: De Man en de Socialistische Beweging niet te scheiden, 72
- P. R. *Harkema*: Bijzonder duidelijk, 225
- M. *van der Goes van Naters*: Van Tijn en de Man, 374
- G. *van Benthem van den Bergh*: Dankert en de Vietcongterreur, 374
- D. *Dolman*: Gezondheidszorg en Health Service, 377
- Meyer *de Vries*: Geen radicaal antwoord?, 511

F. Allema: Verkiezingsresultaten in Limburg, 512

H. J. Roethof: Verdrukten aller landen verenigt u?, 552 ✕

E. A. Alkema: Europese verkiezingen, 556

Boekbesprekingen

V. Alexandrov: Adders onder adders en K. Panstovsky: Begin van een onbekend tijdperk. Bespr. d. P. Krug, 237

Amjah, Nikolay: Hier in Moskou. Bespr. d. P. Krug, 78

J. van Baal: Mensen in verandering. Bespr. d. Prof. Dr. J. J. Fahrenfort, 233

G. Bakker: Duitse Geopolitiek 1919-1945. Bespr. d. Dr. Jac. van Weringh, 236

G. v. Benthem v. d. Bergh: Vietnam en de ideologie van het Westen. Bespr. d. P. Dankert, 280

Dr. C. L. J. Bertholet: Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief. Bespr. d. P. Dankert, 280

Drs. L. C. Biegel: Het Midden-Oosten, haard van spanningen en conflicten. Bespr. d. Drs. Th. J. Hogendorp, 288

Prof. J. J. Broere: Oorzaken, voortgang en toekomst van de technische ontwikkeling. Bespr. d. A. P. Oele, 514

Alastair Buchan: Oorlog en de moderne maatschappij. Bespr. d. Fenna v. d. Berg, 268

Centrum v. Staatkundige Vorming - Wettelijke Regeling van het Jeugdwerk. Bespr. d. C. Egas, 76

Dr. J. M. Dikker: Arbeid en stress. Bespr. d. J. A. Wegel, 287

Economische en sociale aspecten van de technologische ontwikkeling. Bespr. d. A. P. Oele, 559

Fons Erens: Regionale federalisatie. Bespr. d. Drs. G. M. Nederhorst, 228

Dr. A. de Froe: Het vraagstuk van de wereldbevolking. Bespr. d. B. Krijnen, 75

J. William Fullbright: The arrogance of power. Bespr. d. Mr. M. v. d. Stoel, 282

Gebouw en Getal: Bouwcentrum Rotterdam. Bespr. d. C. Brandsma, 155

R. Guillan: China, revolutie en toekomst. Bespr. d. P. Krug, 621

Mr. dr. ir. A. C. van Haren: Naar een nieuwe ondernemingsstructuur. Bespr. d. Mr. dr. A. A. van Rhijn, 152

Internationale ontwikkelingsamenwerking. Bespr. d. G. J. N. M. Ruygers, 239 ✕

Kernwapens voor alle landen. Bespr. d. G. J. N. M. Ruygers, 28

Prof. mr. A. Klein: Spelers buitenspel - provocatie van gezag en maatschappij. Bespr. d. C. Egas, 231

Prof. dr. G. Klein: Wisselwerking. Bespr. d. A. P. Oele, 514

A. J. Koejemans: David Wijnkoop - een mens in de strijd voor het socialisme. Bespr. d. Henk Gortzak, 74

Prof. Dr. G. Kuypers: Het politieke spel in Nederland. Bespr. d. A. van Thijn, 275

Dr. H. M. de Lange: Rijke en arme landen. Een verantwoordelijke maatschappij in mondiaal perspectief. Bespr. d. Dr. E. J. Prins, 285 ✕

Dr. E. J. Prins: De Westerse Onderneming in ontwikkelingslanden. Bespr. d. A. P. G. N. van Suylichem, 382 ✕

Arthur M. Schlesinger jr.: The bitter heritage - Vietnam and American democracy 1941-1946. Bespr. d. Mr. M. v. d. Stoel, 282

- Otto Schulmeister: Die Zukunft Österreichs. Bespr. d. V. A. M. Beermann, 385
- Studies in Imperialism and the Gold War. Bespr. d. H. Neudecher, 278
- Indemek Suda: La division internationale socialiste du travail. Bespr. d. M. v. d. Goes v. Naters, 380
- Han Suijim: China in 200. Bespr. d. P. Krug, 622
- Verdam, van de Griend e.a.: Overheid en frustratie. Bespr. d. R. v. d. Bergh, 273
- Dr. Willem Verkade: Democratic Parties in the Low Countries and Germany. Bespr. d. Drs. R. de Rooi, 154
- Leonard de Vries: Hop, hop, hop, hangt de socialisten op. Bespr. d. A. v. d. Hek, 151
- Prof. Dr. H. J. van Zuthem: Arbeid en arbeidsbeleid in de onderneming. Bespr. d. Drs. C. van der Vlies, 157

De derde revolutie

De mens leeft niet van brood alleen. Maar het streven naar brood, naar materiële welvaart neemt nog een zo grote plaats in, dat men dit feit in het politieke denken en handelen veronachtzaamt. Welvaart is een middel, een voorwaarde tot welzijn en geluk. De drang naar welzijn zal zich, naarmate de welvaart vanzelfsprekend en voorondersteld geacht wordt, in toenemende mate kenbaar maken, steeds luider eisen gaan stellen. Zij is nu al herkenbaar in vele facetten van de maatschappij, zij baart nu al onrust en ontevredenheid, zij zal daarmee voortgaan en niet te stuiten zijn.

Wij willen het nog niet weten, maar de vriendelijkste van alle revoluties, de derde revolutie, is reeds begonnen.

De derde revolutie gaat om het welzijn, het welzijn voor allen; niet om welzijn als versiering van de welvaart, maar om welzijn als politiek doel om van een 'menswaardig' bestaan ook een 'menselijk' bestaan te maken.

De drie revoluties.

Elke maatschappij heeft om te functioneren instituten nodig, niet alleen voor het bestuursapparaat, maar voor al haar functies. In elke periode, ja op elk moment, worden wetten, voorschriften, besluiten, richtlijnen gegeven door de overheid, worden clubs, groepen, verenigingen, bonden, partijen opgericht die een of ander doel dienen. De maatschappij verschijnt ons als één grote menigte van instituten; elk moment dat wij ons bewegen, ontmoeten wij geïnstitutionaliseerde orde, als neerslag van historische groei en actuele behoefte. Al deze instituten gaan, zoals al wat bestaat, een eigen leven leiden en schieten niet alleen zakelijke maar ook emotionele wortels in de maatschappij. Een instituut, zoals een nieuwe wet, kan de uitdrukking van een nieuwe geest zijn; zij blijft dit dan een tijd lang, totdat het verouderingsproces inzet en steeds duidelijker wordt. De natuurlijke opvolging, die ontstaat door de sterfelijk-

heid van de mens, geldt niet voor instituten; instituten sterven niet, zij moeten bewust en weloverwogen veranderd worden.

Dit veranderen gaat moeizaam; hoe komt dit? De mensen worden geboren en opgevoed in de oude maatschappij; zij hechten zich aan de vormen en instituten van hun jeugd; zij worden onzeker als die oude instituten, representanten van hun jeugd, gaan verdwijnen. Men was daarenboven jong en veerkrachtig, actief en geestdriftig en reeds de vergelijking van de vroegere vitaliteit en haar grote idealen, met de volwassen bezadigdheid en haar onvervulde illusies, doet alle jeugd fraaiër schijnen en met de jeugd ook de maatschappij van toen. Dit is, afgezien van de zakelijke belangen, de psychologische gehechtheid die mensen hebben aan de bestaande maatschappijvormen. Omdat bovendien de instituten, doordat men ermee is opgegroeid, een autoritaire functie krijgen, worden zij als het ware vaderlijke figuren van wie men moet houden en tegen wie men niet mag rebelleren. Men ziet niet in dat instituten ontstaan en gegroeid zijn uit de maatschappij en met deze verouderen, ook huns ondanks.

Wanneer het veranderen van de instituten niet gelukt, ontstaan spanningen en steeds meer mensen krijgen onvrede met de bestaande orde; zij gaan zich verzetten, eerst met woorden, later metterdaad, zij voeren actie als poging om de maatschappelijke orde te vernieuwen en ontmoeten de reactie in de tegenactie, die gevoerd wordt om de orde te handhaven.

Soms voltrekt een institutionele vernieuwing zich evolutionair, soms revolutionair als de inwendige noodzaak om te veranderen groter en sneller blijkt dan de aanpassingssnelheid. Door de horizontale structuurverschillen komt in het ene gebied een revolutie lange tijd, soms eeuwen later dan in het andere, terwijl hier ontwikkelingen evolutionair kunnen verlopen, die elders tot revolutie leiden. Het verschijnsel revolutie is veelvormig. Vele opstanden, vele vrijheidsoorlogen worden revoluties genoemd, doch ten onrechte, omdat alleen de functionarissen veranderen, niet de instituten; slechts enkele revoluties zijn fundamentele 'echte' revoluties. In dit betoog zal de term revolutie gebruikt worden voor die verandering — snel en gewelddadig of geleidelijk en vredig — die de maatschappij wezenlijk verandert.

De laatste tweehonderd jaar heeft de wereld twee soorten revoluties gekend, die terug te brengen zijn op twee fundamentele principes: de gelijkheid voor de wet en het recht op wel-

vaart. De Amerikaanse en de Franse revolutie zijn voorbeelden van de eerste groep, de Russische en de Chinese revoluties voorbeelden van de tweede.

In andere landen hebben zich sociale revoluties veelvormiger voltrokken en over een groter tijdperk verdeeld. Beide revolutieprincipes hebben over de gehele wereld hun invloed en beide zijn nog steeds niet volledig vervuld. Vandaar dat onze huidige maatschappij nog steeds door hen in beweging wordt gehouden.

De eerste revolutie

Van wezenlijke betekenis voor de moderne wereldgeschiedenis, die omstreeks het einde van de 18e eeuw begint, is de formulering van de gelijkheid voor de wet van elke burger, die de weg naar de vrijheid en democratie opende. Zowel in de Amerikaanse als de Franse revolutie bespeurt men dat de mens vrij wil zijn in de uitoefening van zijn bekwaamheden, niet betutteld door een gezag dat hem verbiedt te denken, te schrijven of te leven zoals hij zelf wil. Vrijheid is moeilijk te omschrijven, maar essentieel is de gelijkheid. De wet geldt voor een ieder op gelijke wijze, wordt in gemeenschappelijk overleg vastgesteld, de gemeenschap wordt geregeld en geordend naar objectieve principes en algemeen geldende regels en niet naar willekeur en macht; ook de overheid is aan de wet gebonden.

De desillusie over dit gelijkheidsideaal kwam, toen in de praktijk bleek dat vrijheid en gelijkheid voor de wet nog allerminst betekenden dat een ieder ook gelijk behandeld werd. De benoembaarheid van een ieder die daartoe bekwaam is, voor elke functie, is wel vastgelegd, doch geschiedt in de praktische uitvoering beslist niet zo objectief als men hoopte. De strijd om het bestaan, die niet alleen voor individuen geldt maar ook voor instituten, noopt allen te zorgen dat hun mensen de posten krijgen die hun belangen veilig stellen. Zelfs in een staat waar de gelijkheid voor de wet op redelijke wijze wordt toegepast, krijgt men deze mechanismen reeds; zij zijn nooit helemaal te vermijden. Nog erger wordt het wanneer grote tegenstellingen tussen maatschappelijke, etnische of religieuze groepen een rol van betekenis gaan spelen. Dan komt van de grote ethische principes van de eerste revolutie: gelijkheid voor de wet en democratische vrijheid helemaal niets terecht.

Wettelijke gelijkheid brengt nog geen feitelijke gelijkheid. Arme mensen krijgen arme kinderen; arme kinderen kunnen hun gaven niet ontplooiën. Alleen reeds door de grote verschillen in

welvaart bleek slechts een kleine, zich zelf continuerende klasse in aanmerking te komen voor het bezetten van openbare ambten en leidende functies. Door de industriële ontwikkeling verwierpen zij die de macht in handen kregen steeds meer macht, zij die machteloos waren, werden steeds machtelozer. Wanneer mensen economische macht over andere mensen kunnen uitoefenen, dan beslissen deze heersende lieden over welvaart en geluk van hun medemensen. Deze waarheid werd steeds duidelijker, de macht van de ene mens over de andere bleek niet voldoende ingetoomd door gelijkheid volgens de wet. Niet de juridische wetten, maar de economische wetten bepaalden wie macht en welvaart had.

De tweede revolutie.

De tweede, de sociale, revolutie richtte zich op het recht op welvaart voor iedereen. Dit recht kon alleen verwezenlijkt worden door de beteugeling van de economische macht van de bezitters van de produktiemiddelen. Het principe van de eerste revolutie: de gelijkheid van de mensen voor de wet, moest uitgebreid worden met gelijkheid van de mensen in economische macht.

In de praktische verwezenlijking bleek dit tweede revolutionaire principe minstens zo moeilijk als het principe van de eerste revolutie. De sociale revolutie met geweld voltrokken, leidde weliswaar snel tot economische gelijkheid en een klasse-loze maatschappij, maar met de winst van de tweede revolutie werd de vrijheid, verovering van de eerste revolutie, tenietgegaan. Handhaafde men daarentegen het vrije spel van economische krachten, dan behield men de economische machtsongelijkheid en alle onrechtvaardigheden daaraan verbonden. Langs evolutionaire weg heeft men echter elders toch door middel van een stelsel van sociale wetten een maatschappij opgebouwd die weliswaar de economische machtsongelijkheid niet uitbande, maar toch fors beperkte. Het krachtigste argument van de evolutionistische socialist is, dat gebleken is dat de gewelddadige omverwerping vooralsnog een dusdanige breuk met de oude orde betekent, dat in de praktijk de resultaten van deze revolutie eerder een algemene verdeling van de armoede dan van de welvaart zijn. Dit prikkelt de behoefte aan revolutie niet en de massa's berusten liever in een feitelijke basiswelvaart dan in een papieren economische macht.

In de grote sociale strijd is steeds de leuze aangeheven:

strijden voor een menswaardig bestaan. Maar wat na de vervulling van dit sociale ideaal zou volgen heeft men niet overdacht en men meende dat een bestaan vrij van maatschappelijke zorg van zelf de mensen gelukkig zou maken. Maar het tegendeel blijkt: de strijd tussen de mensen laat niet af, de mensen zijn even ongelukkig als voorheen. Welvaart bant het ongeluk niet.

Men is algemeen geneigd het individuele ongeluk te zien als een persoonlijk noodlot. De vraag rijst echter of dit punt wel juist is en of het menselijk ongeluk wel alleen toegeschreven mag worden aan het individu. De vergelijking dringt zich op met de oude liberalistische en kapitalistische opvatting van de armoede. Armoede werd als een persoonlijk noodlot gezien, dat slechts door filantropie verlicht kon worden, maar in wezen niet opgeheven. Dit bleek onjuist: armoede was het gevolg van grote economische wetmatigheden en instituten, waar het individu weerloos tegenover stond. Filantropie vermocht niets tegen deze machtige wetten; slechts revolutionaire verandering van deze wetten en hun instituten kon de armoede doen verdwijnen.

Men staat nu op dezelfde wijze tegenover het menselijk ongeluk. Ongeluk wordt gezien als een persoonlijk noodlot, dat niet in wezen bestreden, maar slechts verlicht kan worden door maatschappelijk werk, revalidatie, zielszorg en psychotherapie. De mensen zijn ongelukkig door het noodlot van hun levensgeschiedenis, maar hun levensgeschiedenis wordt grotendeels bepaald door machten en wetmatigheden buiten hen om. De maatschappelijke en psychologische hulpverlening blijft hangen in hetzelfde kader als destijds de armenzorg, nl. incidentele hulp aan enkelingen.

Welvaart heeft maatschappelijke misstanden doen verdwijnen, maar de menselijke problemen zijn daar waar geen armoede meer heerst, niet wezenlijk veranderd. Welvaart garandeert geen welzijn. Nu er door de welvaart ruimte geschapen is voor ontplooiing, komt het werkelijke menselijke tekort te voorschijn. Vroeger konden we alles schuiven op maatschappelijke ongelijkheid of misstanden, uitbuiting of politieke machtsverhoudingen. Nu deze luwen en er een zekere welvaart gaat heersen, worden de wachtkamers van de psychiaters voller, de vraag naar maatschappelijke werkers en psychologen groter. De zuiver menselijke nood komt naar voren omdat de ellende, die het gevolg van maatschappelijke misstanden was, verdwenen is.

Is het toevallig dat de literatuur, zowel de klassieke als de

moderne, altijd handelt over noden en problemen, die vrijwel nooit met welvaart, wel met geluk te maken hebben. De grote klassieke toneelstukken, men denke slechts aan Shakespeare, maar ook aan de moderne toneelschrijvers, handelen voornamelijk over de tussenmenselijke problemen, over liefde en haat, over tederheid en agressie, over conflicten tussen de geslachten en tussen de generaties. Het zijn de eeuwige onderwerpen van de kunst, die ons confronteren met het menselijk ongeluk, het menselijk tekort.

De derde revolutie zal gaan om het welzijn.

Welzijn en geluk als doel van de derde revolutie.

Het enige dat wij gemeenlijk met het geluk doen is het elkaar toewensen. Een bewust nastreven van welzijn en geluk kennen wij niet, wij wensen, hopen en bidden erom. Zou echter een wetenschappelijke analyse van de voorwaarden tot welzijn en geluk ons niet veel verder brengen? De gezondheid is bevorderd doordat men de oorzaken van ziekte leerde kennen, de armoede kon beperkt worden omdat men inzicht kreeg in de wetten van de economie. Overeenkomstig hiermee kan getracht worden, door inzicht te krijgen in wat ongeluk veroorzaakt en onderhoudt, te komen tot bevordering van geluk en welzijn. Men hoeft niet overgeleverd te blijven aan onbekende krachten, niet blijven lijden onder leed dat vermijdbaar is. Leed wordt misstand als de kennis om het te verhelpen aanwezig is.

De onafhankelijkheid van de natuur is bekocht met een grotere afhankelijkheid van de maatschappij en van de medemens. Wij zijn zo nauw verbonden in ons geestelijke, d.i. ons psychische en mentale bestaan met de gemeenschap waarin wij leven, dat een scheiding tussen gemeenschap en individu nauwelijks gemaakt kan worden. Wij leven tezamen of wij willen of niet, de taal die wij spreken hebben wij gemeen met onze omgeving, wat ons geleerd wordt, wordt door de gemeenschap beslist, hoe en waar wij zullen werken hangt af van de maatschappelijke omstandigheden. Wij zijn minder uniek, minder persoon dan wij menen te zijn; wij zijn met onze gehele materiële, psychische, geestelijke en culturele bestaan diep en nauw verbonden met onze directe omgeving en met het grotere maatschappelijke geheel.

De vorming van het individu hangt af van de omstandigheden die hij in het kleine milieu van het gezin waarin hij geboren is, aantreft. De gehele persoonlijkheid wordt in het ouderlijk

gezin gevormd, daar wordt beslist over de emotionele en intellectuele ontwikkeling, over scholing en vorming. Later is er het milieu van de school dat de levensloop zal beïnvloeden, nog veel later de maatschappij.

Hoe onze kinderen zich ontwikkelen hebben wij nauwelijks in de hand en de ouderdom overvalt ons met ziekte en eenzaamheid. Er blijft een diepe waarheid in het oude gezegde: de mensen worden geboren, zijn ongelukkig en sterven.

Hoeveel mensen zijn niet ongelukkig, alleen gelaten met een stuk nood, waarmee zij blijven tobben. Hoevelen lijden niet hun gehele leven door de vroege dood van een ouder, door ongenoege in het ouderlijke gezin, door scheiding, door onvoldoende opleiding, door gebrek aan geld of onbegrip van ouders en onderwijzers, door verkeerde scholing of mislukte vakopleiding, door verkeerde huwelijkskeuze, moeilijkheden met de kinderen door de eigen opvoedingsfouten, onbevredigdheid in het werk, tobben door eenzaamheid en vereenzaming, ondanks de vrijwaring van armoede, ondanks gelijkheid voor de wet en democratische vrijheid.

Al menen wij dat wij ons eigen leven in de hand hebben, het grootste deel van onze levensgeschiedenis bestaat uit onze gang in van tevoren bepaalde, vrijwel geheel van ons onafhankelijke banen. Wij denken te kiezen, omdat wij de bittere ontgoocheling, dat het meeste voor ons gekozen wordt, ontkennen en verdringen. Wij kiezen soms, af en toe, uit zeer beperkte mogelijkheden. Wij hebben binnen het maatschappelijke kader maar een beetje vrijheid; de rest fantaseren wij erbij. Wij fantaseren ons onze vrijheid, onze individualiteit, maar wij zijn met vele, zo niet alle vezelen, verbonden aan onze medemensen en zo aan de maatschappij. En de welvaart kit ons nog meer aan elkaar, omdat zij alleen mogelijk is door de gecompliceerdheid van onze moderne massamaatschappij.

We worden omringd door mensen, die invloed en macht uitoefenen op ons welzijn. Dit maakt de medemens zo machtig en gevaarlijk. Wij staan onder invloed van machten en wij oefenen zelf macht uit, waarvan wij de omvang ons nauwelijks bewust zijn. Wij accepteren deze macht even fatalistisch als vroegere generaties armoede en ziekte. Wij onderwerpen ons, omdat wij menen ze niet te kunnen beïnvloeden en de macht die wij zelf, in de rol van de 'medemens' op onze naasten uitoefenen, volvoeren wij in den blinde.

Zijn deze machten te beïnvloeden, zodat wij het ongeluk voor ons zelf en voor anderen kunnen vermijden, het geluk en het welzijn kunnen bevorderen? Wij kunnen dit inderdaad als wij de voorwaarden voor welzijn vervullen, te weten: optimale individuele ontplooiing en optimale gemeenschapsrelaties. Wij zullen de gaven en vermogens van de mens krachtig moeten ontwikkelen, wij moeten hem leren dat arbeid meer is dan zinloos zwoegen en dat hij in zijn persoonlijke relaties het optimum aan geluk voor zich zelf en voor degenen van wie hij en die van hem afhankelijk zijn zal moeten bereiken. Wij zullen daarbij de wetenschap over de mens en over de maatschappij moeten toepassen om ons op weg te helpen. Want als wij stellen dat het welzijn de optimale ontplooiing is van het individu, dan zullen wij toch meer over dat individu, de mens zelf, moeten weten. Kennis van de mens en van de menselijke verhoudingen in de maatschappij zal de basis zijn van de derde revolutie, die de logische consequentie is van de tweede revolutie, die de welvaart gebracht heeft. Het baat ons niet te klagen over de menselijke slechtheid, wij moeten deze slechtheid voorwerp maken van wetenschappelijk onderzoek. Het baat ons niet te erkennen dat de mens de mens een wolf kan zijn, maar waarom is hij zo en waartoe dient deze agressie? Zedepreken hebben nooit blijvende invloed, omdat zij niet de kern raken, maar aan de oppervlakte blijven. Wij moeten leren gebruik te maken van alle tendenties die de mens eigen zijn en van de mogelijkheden die wij hebben bij de opvoeding. Door ons inzicht in het vallen hebben wij leren vliegen! Ook hier geldt dat kennis macht is; wetenschappelijke kennis is macht die voor allen geldt, geen onderscheid kent en door en voor allen toepasbaar is.

Wat het geluk betreft: welzijn en geluk verhouden zich als maatschappelijke en persoonlijke welvaart; welzijn betekent het geheel van maatschappelijke mogelijkheden, die het individu ten dienste staan om gelukkig te worden. Of hij ze benut, is zijn persoonlijke zaak, maar de maatschappij moet hem de welzijnsmogelijkheden aanbieden. Het welzijnsstreven is streven naar de mogelijkheid tot geluk voor het individu, het is streven naar een optimum van het bestaan, waarin de individuele mens gelukkig is, doordat hij zijn volle mogelijkheden en gaven kan ontplooiën en zijn relaties met zijn medemensen op de meest bevredigende wijze heeft leren hanteren. Hiervoor is een goed functionerende welzijnsmaatschappij nodig, die welzijn en geluk niet alleen een recht op papier laat zijn, maar het ook

feitelijk mogelijk maakt door het scheppen van een nieuw klimaat. De mens heeft niet alleen welvaart nodig, hij wordt niet alleen met brood gevoed, maar heeft een constante stroom van liefde en aandacht nodig. Er bestaat naast een economie van waren ook een economie van de tussenmenselijke relaties, een economie van liefde zo men wil.

Het inzicht dat maatschappelijke verhoudingen gewijzigd kunnen worden door maatschappelijke machten, geldt ook voor menselijke verhoudingen, die door menselijke machten gewijzigd kunnen worden. De macht van de derde revolutie is kennis en wetenschap van de mens in de samenleving. Het gaat er nu om technieken te ontwikkelen en instituten te scheppen voor het welzijn.

De techniek van het welzijn.

Willen wij welzijn verkrijgen, dan zullen wij even zakelijk en technisch te werk moeten gaan als bij de welvaart. Wij zullen afstand moeten doen van utopistische fantasiën, filosofische mensbeschouwing en gemoraliseer. De mensen zullen niet veranderen als wij er niets aan doen. Wij beroepen ons — om ons falen in dit gebied te verontschuldigen — op de onvolmaaktheden van de mens in plaats van ons af te vragen, waarin deze onvolmaaktheden nu in feite bestaan, waardoor ze ontstaan zijn en waardoor ze blijven voortbestaan.

Het zal in dit 'ontwerp van een revolutie' niet mogelijk zijn tot in details af te dalen, omdat het doel van dit betoog is het welzijn als politiek ideaal te stellen, bewust te maken dat welzijn niet behoort tot vrijblijvende versiering van het materiële bestaan. Welzijn is niet de franje van de welvaart, maar de zin er van! Welvaart blijft voorwaarde tot welzijn; dit betekent echter niet dat alle welvaartswensen nu maar eerst vervuld moeten worden voor wij aan welzijn gaan denken. Wij moeten inderdaad eerst eten voor wij kunnen denken, maar wij hoeven ons niet te overeten. Wanneer welvaart te overvloedig is, te luxueus wordt, benadeelt zij het welzijn. Vandaar dat er nu reeds beleid gevoerd moet worden, waarbij — en dat is de kern van dit betoog — welzijn de maatstaf is.

Slechts een viertal technieken zal in beschouwing worden genomen: 1. onderwijs en opvoeding, twee onderwerpen die niet te scheiden zijn in de praktijk, maar die twee doeleinden dienen: verstandelijke vorming, ambachtelijke vorming, ontplooiing van de intellectuele mogelijkheden en technische vaardigheden van

het kind en de volwassene enerzijds, anderzijds vorming van de persoonlijkheid, pedagogische begeleiding bij de emotionele ontwikkeling, opvoeding tot zelfstandigheid, tot creativiteit, tot initiatief en actieve deelname aan het maatschappelijk gebeuren. Onderwijs plegen wij te gebruiken voor de ontwikkeling van vaardigheden, opvoeding voor de ontwikkeling tot rijpheid en volwassenheid, zodat men in staat is t.z.t. de eigen kinderen een optimale opvoeding te geven,

2. gezinsvorming en begeleiding van het gezin om stoornissen op te vangen,

3. de bevordering van de arbeidsvreugde,

4. de wederzijdse dienstverlening.

Onderwijs en opvoeding

De strijd voor het 'menswaardig bestaan' is begonnen met de strijd om de afschaffing van de kinderarbeid. Eerst in deze eeuw zijn wij gaan beseffen dat het zedelijk even ontoelaatbaar is kinderen van scholing verstoken te laten. Slechte scholing is een misstand. Vaardigheden en kennis moeten worden overgedragen aan elk opgroeiend individu; elk kind moet begeleid worden in de optimale ontplooiing van zijn in aanleg gegeven vermogens. Dit betekent dat middelbare en hogere scholing voor een ieder ook feitelijk mogelijk moet zijn. Het welzijn is niet gediend met een star opleidingsstelsel dat de tegenstelling tussen school en leven versterkt, maar met een soepel, verschuifbaar en in de maatschappelijke werkelijkheid ingepast systeem, waarbij ook de nascholing van volwassenen hoort. Juist de starheid die in de term schools besloten ligt, moet vermeden worden; scholing is niet iets dat men alleen maar in de kinderjaren passief als dwang ondergaat, maar een houding in het leven. Men is eigenlijk nooit uitgeleerd, maar een volwassene zal zelden een tekort in zijn opleiding gaan aanvullen indien dit geen algemeen gebruik geworden is. Het is juist de toenemende ingewikkeldheid van de maatschappij die ons ten slotte toch wel dwingen zal tot scholing en bijscholing. De wetenschap dijt sterk uit, allerlei ontwikkelingen moeten bijgehouden worden, nieuwe toepassingen geprobeerd, er komt toenemend aandacht voor wetenschappelijk onderzoek, research. Maar vooralsnog wordt deze gericht op de verbetering van ons materiële bestaan. Er wordt bij wijze van spreken meer geld besteed aan de research van onze wasmiddelen, dan aan de research ten behoeve van onze kinderen.

Het grote gevaar dat ons allen bedreigt is de 'relatieve zwakbegaafdheid', pendant van de 'relative Verelendung'. Analfabetisme was in de 17e eeuw geen bewijs van zwakbegaafdheid, maar van gebrek aan scholing, in onze ogen een sociale misstand. Waar de maatschappij in een enorme stroomversnelling terecht is gekomen, heeft men steeds meer kennis en vaardigheid nodig om zich staande te houden. Onder relatieve zwakbegaafdheid moet men verstaan dat iemand, die overigens normaal begaafd is, te kort schiet in het hanteren van de vele maatschappelijke eisen die aan hem gesteld worden. Het is krenkend rond te lopen in een maatschappij, die men niet meer begrijpt: de mensen raken gedeprimeerd, initiatiefloos en apathisch of ze gaan over tot destructieve gewelddaden. Wanneer de maatschappij zo ingewikkeld, zo onoverzichtelijk wordt dat een groot aantal mensen niet meer in staat is de grote lijnen te zien, zich min of meer noodgedwongen beperken tot hun vakgebied, is er werkelijk iets fundamenteel mis. Dan is er iets fout met de scholing, dan heerst er een sociale misstand. Wij onderrichten de mensen niet zo dat zij de maatschappij waarin zij leven, kunnen begrijpen. Wat leren wij op school van de mens, van de maatschappij, wat leren wij van de machines, die een steeds grotere plaats in ons bestaan gaan innemen? Is het verwonderlijk dat wij bang worden voor de machines, voor de computers als ons niet geleerd wordt wat deze dingen zijn en zullen gaan betekenen? Ten onrechte bestaat er als erfdeel van het verleden, een tegenstelling tussen de technische en geestelijke wetenschappen, machines zijn dingen waar wij en de komende generaties voor goed mee zullen leven. Het lijkt of er, zoals er vroeger angst bestond voor de geesten van het woud, de aarde en de lucht, nu angst bestaat voor machines. Het zijn niet de dingen die ons bedreigen, maar de wijze waarop wij ze gebruiken; maar dat moeten wij leren. Wij moeten leren om te leven.

Dit is alleen te verhelpen met een essentieel veranderde houding tegenover het onderwijs, waarbij niet alleen de onderwijsmethoden, de schoolvormen, de onderlinge relatie en organisatie van deze schoolvormen, de voortzetting van het onderwijs, de bij- en nascholing in een nieuw licht geplaatst moeten worden, maar vooral de research, het systematisch wetenschappelijk onderzoek naar de beste vormen en methoden van onderwijs en opvoeding, moet aangepakt worden. Hier hebben de universitaire faculteiten, die de menswetenschap beoefenen, een

forse achterstand in te halen op de natuurwetenschappelijke faculteiten. Door het voorliggen van techniek en economie zijn de menswetenschappen, die uiteindelijk de techniek van het welzijn moeten opleveren, schromelijk achtergebleven.

Het zijn niet de onderwijzers en de opvoeders die hier falen, integendeel. Uit die kringen zijn reeds in het begin van deze eeuw allerlei ideeën naar voren gekomen en voor een deel verwezenlijkt. Maar al deze pogingen liepen stuk op de werkelijkheid, namelijk dat de maatschappij waarin de modern opgeleide kinderen terechtwamen, deze opvoeding stukmaalde, omdat ze er niet op ingesteld was. Zoals alle utopistische gemeenschappen ten onder gaan aan hun isolement, gaan goed bedoelde onderwijsexperimenten teloor omdat ze geen vervolg vinden in de maatschappij. Vernieuwingen op dit gebied krijgen pas hun zin en waarde als ze even wetenschappelijk, met even veel geld en ruimte worden opgezet als de technische research van de welvaartswereld. Dit betekent dat ze erkend moeten worden als welzijnstechniek.

Onderwijs is niet alleen onderrichtstechniek, maar ook opvoeding; een kleuteronderwijzeres moet niet alleen iets weten over de structuur en functie van de kleuterziel, een onderwijzer niet alleen iets van de psychologie van het schoolkind, integendeel, ze moeten er alles van weten en steeds de mogelijkheid hebben bijgeschoold te worden. Men beklagt zich maar al te gemakkelijk over wangedrag van de 'opgeschoten jeugd', maar heeft men er ooit meer aan gedaan dan klagen? Zijn de leraren aan het lagere, middelbare en hogere onderwijs ook maar redelijk geschoold om met pubers en adolescenten om te gaan? Kunnen deze mensen, die sleutelposities innemen bij de opleiding van de komende generatie terugvallen — als ze moeilijkheden constateren bij een kind — op schoolbegeleidingsinstituten en schoolverzorgingsdiensten, die hun kunnen adviseren of het probleem overnemen? Hier en daar is dat er al een beetje, maar het is een fundamentele noodzaak! Er wordt ontzaglijk veel werk verzet om de gevolgen van mislukte of onvolledige scholing en opvoeding te verzachten, maar een wezenlijke preventie op de plaats en in de tijd dat dat kan, wordt vrijwel nagelaten. Wat momenteel gedaan wordt op de instituten voor voortgezet onderwijs is te danken aan idealisme en intuïtie van de leerkrachten, maar het is als de meeste voorzieningen incidenteel en dus 'filantropie'.

Het gezin

Het welzijn — en dus het geluk — van elk individu hangt niet alleen van de optimale ontplooiing van zijn vermogens af, maar ook van de aard van zijn relaties met zijn medemensen. Scholing is nauw verbonden met opvoeding. De overdracht van kennis is niet een simpele technische procedure, zeker niet in de vroege kinderjaren. Er is een wisselwerking tussen gezin, school en maatschappij; alles wat in één van deze leefwerelden gepresteerd wordt, kan in de andere bevorderd, maar ook ongedaan gemaakt worden. Willen wij welzijn, dan moeten wij op alle fronten tegelijk beginnen. Perfect onderwijs op kleuter- of lagere school kan door allerlei problemen in het gezin totaal ontdaan worden van nuttig effect.

Het onderwijs is, in al zijn beperktheid, nog een goed ontwikkeld instituut vergeleken bij het gezin dat eigenlijk nog geheel in de natuurlijke staat is gebleven. Gezinsvorming is vaker een gebeurtenis die over de mensen heenvalt dan een bewuste keuze. De mensen worden geslachtsrijp en krijgen kinderen, voordat zij in staat zijn hun kinderen bewust te leiden. Maar waar zouden zij het hebben moeten leren? En waar — als ze het zouden willen — kunnen ze terecht om het alsnog te leren? De tijd dat de mens vervormbaar, plooibaar, opvoedbaar is, is kort en in die tijd wordt hij begeleid door zijn ouders die te weinig kennis, te weinig ervaring hebben om deze moeilijke taak te vervullen. Met liefde alleen komt men niet ver wanneer men een optimale maatstaf aanlegt; de maatschappij is echt niet beter geworden door het prediken van liefde, de mensen worden niet beter van alleen maar liefdevolle toewijding. Waar dit laatste daarenboven ook nog vaak ontbreekt of ernstig te kort schiet, is het begrijpelijk dat het menselijk gedrag blijft falen. Wel heeft men langzamerhand begrepen dat ongeluk en misdaad samenhangen met de jeugd van de delinquenten en is men ervan afgestapt alleen maar te veroordelen. Het kwaad aan de wortel aantasten eist echter een grotere conceptie, namelijk een fundamenteel andere vorm van samenleving. Zo goed als men voor de optimale vorming op verstandelijk gebied hoge eisen mag stellen aan het onderwijs, zo goed moet de emotionele vorming van het opgroeiende kind bestaan uit zorgvuldige begeleiding. De ouders moeten meer, veel meer weten van de groei van de persoonlijkheid van het kind, opdat ze als ze storingen bemerken op tijd raad zoeken. De raadgevende instanties moeten én de ouders én het kind kunnen helpen; niet al-

leen de onderwijzers moeten onderwezen, ook de opvoeders moeten opgevoed worden. De feitelijke raadgevende instanties zijn momenteel de grootmoeders en de buurvrouwen. De opvoeding van een kind is vaak niet meer dan de, een weinig gewijzigde, opvoeding die de ouders van de grootouders kregen. Stel eens dat wij onze goederen zouden vervaardigen met wat opgelapte machines van 30 jaar geleden! Waarom gaan wij zo onachtzaam met onze kinderen om? De instituten die er zijn, kunnen zich alleen maar bezighouden, door gebrek aan geld en geschoold personeel, met de ergste noodgevallen, als alles al mis is gegaan. Ouders roepen meestal te laat hulp in, ja, ze zien de problemen niet eens.

Wij zijn in de emotionele opleiding tot volwassenheid nog maar net gekomen aan enige voorlichting op het gebied van het seksuele leven. Het is, in de stijl van de welvaartsstaat, vooralsnog technische voorlichting over het hoe en wat van de seksualiteit. Over de seksualiteit als middel tot en uiting van een werkelijke tussenmenselijke relatie komt men, ondanks goede pogingen, nog nauwelijks toe door de schromelijke achterstand van de meest simpele kennis op dit gebied.

De tekenen van het welzijn zijn de liefde, waardering en achting die men ontvangt en schenkt in zijn relaties. De verhoudingen tussen de mensen volgen niet alleen principes van macht — de ouder heeft al zorgend macht over het kind — maar ook principes van achting. Het neutrale begrip achting verdient de voorkeur boven het begrip liefde, daar dit te zeer beladen is. Achting is een mengsel van redelijke en emotionele motieven: wij zullen voor de achting die wij voor een medemens hebben motieven aanvoeren van bekwaamheid, vriendelijkheid, wijsheid, schoonheid, maar ook emotionele motieven, die alleen maar berusten op voorkeur of verwantschap. Een aantal lieden moeten wij achten volgens de moraal, maar achting laat zich niet dwingen. Achting ontstaat pas als de ander ons wat geeft, ons wat doet, door zijn persoonlijkheid, zijn gedrag, door de wijze waarop hij de relatie met ons hanteert en in onze ziel gevoelens opwekt, die wederkerig gedrag opleveren. De tussenmenselijke betrekking is een altijd bewegende relatie, zij kan niet vastgelegd, niet voorgeschreven, niet afgedwongen worden, omdat ze nauw samenhangt met ons gevoelsleven. Wij worden permanent beïnvloed door het gedrag van de ander, die ook weer is afgestemd op ons gedrag. Deze wederzijdse afhankelijkheid is de bron van zeer tegenstrijdige gevoelens, zowel

van liefde en verbondenheid als van haat en minachting, maar ook van verzakeling. De medemens kan mijn liefste bezit zijn, maar ook een individu, dat tot een zaak, een ding verworden is. Dit laatste, de 'Verdinglichung' bedreigt ons in de overbevolkte welvaartsstaat.

Het hanteren van de relaties moet het kind in het ouderlijke gezin leren. Het gezin moet niet de speelbal van toevalligheden zijn, doch moet geleid worden door een bewust beleid en de liefde van de ouders, gepaard aan steun en begeleiding door de gemeenschap. Menselijk bestaan is een bewust bestaan en dit eist bewuste gezinsvorming, waartoe opleiding nodig is. Ook dit mag niet incidenteel gezien worden, geen 'filantropie' zijn.

Het gaat niet alleen om het jonge gezin met opgroeiende kinderen, dat zorg en begeleiding van gemeenschapsorganen behoeft, maar ook om het falende en het onvolledige gezin dat opgevangen moet worden. Dat zijn niet alleen gezinnen waar een ouder door dood of scheiding ontbreekt, maar ook het gezin dat twee steeds ouder wordende mensen nog vormen. Zij kunnen de functies die het gezinsverband in stand houden niet meer vervullen. Het bejaardenprobleem is een samenlevingsdefect, een sociale misstand, waar nooit met 'filantropie' alleen in voorzien kan worden, maar dat onderzocht en met sociale maatregelen moet worden opgelost. Een mens moet van te voren weten welke mogelijkheden er zijn als hij oud wordt en waaruit hij kan kiezen: nu is het een levensperiode waar wij, in de illusie dat het slechts voor anderen geldt, met afgewende blik naar toedrijven. Het welzijn van een maatschappij is te meten aan de zorg die zij besteed aan haar kinderen en aan haar bejaarden. Elk mens heeft tot zijn laatste dag behoefte aan het gevoel nuttig en nodig te zijn. Het is onwaardig om met goedbedoelde 'filantropie' bejaarden bezig te houden of ter ontspanning een dagje mee uit te nemen. Er moeten studiemogelijkheden komen, zodat men na zijn pensionering nog een oude illusie kan verwezenlijken, werkplaatsen waar bejaarden in hun eigen tempo produktieve en creatieve arbeid kunnen presteren. Want moge in de welvaartsstaat pensionering een ideaal lijken — vrijwaring van armoede — het is dit in het aspect van het welzijn vaak niet.

Arbeid

Er zijn twee houdingen tegenover de arbeid: enerzijds noodzaak — veroordeling tot de arbeid na de zondeval — die men

met zo min mogelijk inspanning moet verrichten en anderzijds zinvolle levensvervulling, waarbij perfectionering van de taak het belangrijkste is.

De functie van de arbeid in de welvaartsstaat is nauwelijks meer dan leveren van arbeidskracht, waardoor de machines blijven draaien.

Voor velen is de arbeid nog altijd een vloek, een noodzaak, waar men zo spoedig mogelijk mee klaar moet komen. De arbeidsvreugde wordt dan pas bevorderd als voorondersteld wordt dat de produktie erdoor zal stijgen.

Mag in de welvaartsstaat geëist worden dat er steeds arbeid is die voldoende bestaansmiddelen oplevert, in de welzijnsstaat moet de arbeid een zinvol deel van het leven vormen. In de welzijnsstaat moet een mens met plezier naar zijn werk toe gaan en ook met plezier van zijn werk weer naar zijn huiselijke omgeving terugkeren. Alle arbeid moet zinvol zijn; bewuste mensen willen alleen arbeiden als zij hun arbeid als zinvol en waardevol ervaren. Daartoe moeten zij niet aan het eind van hun scholing de maatschappij worden ingeworpen als anonieme arbeidskrachten; voor velen geldt nog dat hun plaats in de maatschappij hun is opgedrongen door toeval, nood of werkgelegenheid.

Zoals de tweede revolutie ervoor gezorgd heeft dat de kwetsbaarheid van de arbeider drastisch is beperkt via de omweg van het sociale verzekeringsstelsel, zo zal de derde revolutie met behoud van deze onafhankelijkheid de arbeider ook creatief in het produktieproces moeten betrekken. Creatieve arbeid is niet het exclusieve bezit van de ondernemer, die daaraan het recht op meer welvaart ontleent. Voor creatieve arbeid — en het betoog wordt eentonig — is scholing nodig, inzicht in het samenspel van werk en creativiteit dat produktie is. Scholing in creatieve arbeid moet in de jeugd, in de jaren van de puberteit en in adolescentie haar maatschappelijke inslag krijgen.

We laten het creatieve potentieel vooralsnog vrijwel ongebruikt; daardoor is de vrije-tijdsbesteding tot een probleem geworden, terwijl, als wij ervan uitgaan dat de mens van nature een creatief, dat wil zeggen ondernemend wezen is, het hele vrije-tijdsprobleem wegvalt. Het probleem 'arbeidskracht' zal geleidelijk verdwijnen door het invoeren van machines; het zal dus steeds meer aan komen op besturing en dit eist kennis, vaardigheid en scholing. Dit brengt ons weer terug naar de

basis van alle welzijnstechnieken: onderricht, begeleiding, hulpverlening.

Dienstverlening

Reeds is door verschillende economen — waarvan vooral Fourastié bekend geworden is — erop gewezen dat de beroepsbevolking verschuift naar de dienstverlenende sector door de toename van het onderlinge verkeer in de maatschappij. In steeds grotere mate zullen diensten verleend worden, d.w.z. er zal een toenemende afhankelijkheid ontstaan tussen dienstontvangers en dienstverleners. Deze relatie is niet vrij van machtsaspecten en zal beslissend zijn voor de menselijke signatuur van de derde wereld. Dit wordt de klassestrijd van de toekomst: de verzorgers en de verzorgden hebben tegenstrijdige belangen. Diensten zullen en moeten volgens bepaalde regels en voorschriften verlopen, bepaalde geïnstitutionaliseerde vormen aan moeten nemen. Instituten zijn onvermijdelijk, dus ook de instituten die diensten verlenen. In een groeiende massa-maatschappij zal er in toenemende mate anonieme dienstverlening plaatsvinden, met als gevolg relatieverzwakking, terwijl juist de relatiebevordering voor het welzijn noodzakelijk is. Daarom is het nodig dat de dienstverlener geleerd wordt de belangen van de dienstontvanger zodanig te behartigen, dat deze niet het gevoel krijgt een anoniem persoon te zijn. Anoniem 'loketisme', eenzaamheid te midden van een enorme massa, gebrek aan binding, aan relatie, is fnuikend voor het welzijn. Wij hoeven elkaar niet lief te hebben om toch op persoonlijke wijze met elkaar om te gaan. Men kan geen publiek liefhebben, wij moeten ook hier zelfs het begrip liefde uitbannen en een neutralere, meer zakelijke maar veel reëler term 'relatiehantering' gebruiken om de zin van ons gedrag ook duidelijker naar voren te brengen. Onder relatiehantering moet men verstaan een dusdanig met elkaar functioneren, dat conflicten zo veel mogelijk vermeden worden. Conflicten verstoren het functioneren. Men bespeurt dit bij stakingen, nog fraaier zelfs bij die vorm van staking die men modelactie noemt: hierbij gaan de stakers volkomen volgens de letter van de voorschriften te werk. Dit blijkt dodelijk voor een goed functioneren. Er is kennelijk iets dat belangrijker is dan voorschriften: nl. de persoonlijke interpretatie en verantwoordelijkheid van de taak, aangepast aan de situatie. Er wordt dus voortdurend een beroep gedaan op het gezond verstand, op de medewerking, op het belang dat

alle partijen hebben bij vlot verloop van zaken. Dit appelleert aan de creativiteit en aan het verantwoordelijkheidsgevoel, aan wat men de functionele houding zou mogen noemen. In het dagelijks leven speelt de functionele houding een wezenlijke rol. Wij vergeten, omdat alleen de stornissen en rampen in de krant komen, dat het merendeel van de miljarden dagelijkse handelingen berusten op het goed vertrouwen dat de tegenpartij ook 'functioneel' handelt. Waar de tussenmenselijke contacten èn in frequentie èn in intensiteit toenemen, is er grote kans op toename van conflicten tussen de dienstverleners en de dienstontvangers, met toename van innerlijke spanning bij beide partijen. De toeneming van de dienstverlening eist dat het functioneel handelen meer en meer bewust wordt toegepast. Maar hoe zouden wij de mensen moeten leren 'functioneler' tegenover elkaar te staan als we hen daar niet van kleins af aan in opvoeden en als we niet een maatschappij inrichten, waarin ook dit opvoedingsresultaat niet weer teloor gaat.

Wat nu over de vier genoemde welzijnstechnieken betoogd is, moet niet gezien worden als een pleidooi voor alleen maar een uitbreiding van de instituten van maatschappelijke en geestelijke zorg. Dat zou 'filantropie' zijn en aan de kern van het betoog voorbijgaan. Deze luidt dat op basis van de welvaart het welzijn als maatschappelijk principe, als politiek doel, als maatstaf van elk maatschappelijk handelen gesteld moet worden.

De politieke weg

Met opvoeding en onderwijs, met begeleiding en verzorging, met bewuste gezinsvorming, met verheffing van de arbeid tot creativiteit, met zingeving van de oude-dag, met opvoeding tot functionalistisch gedrag samen met het inzicht dat een levende maatschappij zich altijd moet bezighouden met de ombouw van haar instituten, kan de weg naar de welzijnsstaat begaan worden. De toenemende behoefte aan welzijn zal steeds meer onrust veroorzaken in de welvaartsstaat. Slechts door fundamentele veranderingen — een derde revolutie — zal een samenleving, waarin welzijn heersen kan, gebouwd kunnen worden. De welzijnsstaat wordt met twee uiterst concrete problemen geconfronteerd waar de utopisten altijd blind voor zijn geweest, namelijk het grote aantal factoren en het institutionalisme.

Al is in het voorgaande de nadruk gelegd op de betekenis van de wetenschap, het is toch niet zo dat de wetenschap ons één zekere weg naar het welzijn zal kunnen verschaffen. Het is

wel zo dat we een wetenschappelijke attitude tegenover de problemen moeten aannemen, de wetenschappelijke methode moeten toepassen; maar deze methode zal ons niet meer dan een aantal alternatieven kunnen leveren. Dit is het maximum aan zekerheid dat te bereiken valt. De werkelijkheid is immers nooit eenvoudig, het aantal factoren, variabelen, is zo groot dat vele problemen slechts zoekend en onderzoekend, tastend en controlerend opgelost kunnen worden. Alle problemen die zich op onze weg voordoen, zullen moeten worden opgeruimd door onderzoek, door proberen, door samenwerken, door kritisch te blijven tegenover de resultaten, door opnieuw te proberen en weer nieuwe wegen te verkennen. Welzijn moet weloverwogen gemaakt worden; dit betekent dat wij uit verschillende mogelijkheden moeten kiezen, met vele factoren rekening moeten houden en beleid moeten voeren, d.w.z. dus politiek moeten bedrijven.

Het tweede probleem dat zich op de weg naar de welzijnsstaat voordoet, is het institutionalisme. Elke samenleving is volgens algemeen aanvaarde regels geordend, omdat er taken moeten worden uitgevoerd die organisatie vereisen. Wat voor het lichaam de afzonderlijke organen zijn, zijn de instituten voor de maatschappij, met dit verschil dat de lichaamsorganen op uiterst subtiële wijze op elkaar zijn afgesteld, de maatschappelijke instituten daarentegen vrij onafhankelijk van elkaar kunnen functioneren. Het kost heel veel moeite een maatschappelijk instituut te veranderen, zodat het begrijpelijk is dat als de noodzaak tot veranderen zich dringend voordoet, de neiging bestaat dit op een korte, directe wijze met geweld te doen. Zo is ook de andere oplossing het anarchistisch ontkennen van de noodzaak van instituten invoelbaar. Beide oplossingen zijn echter irreëel en gaan het kernprobleem uit de weg: hoe maken wij instituten die niet vervallen aan institutionalisme?

Het is niet voldoende om progressief te zijn en erop aan te dringen dat de bestaande instituten vervangen of drastisch gewijzigd moeten worden; de nieuwe of de gewijzigde instituten zullen op hun beurt aan verstarring vervallen en het proces begint opnieuw. Een progressieve houding is niet voldoende, de progressiviteit moet fundamenteel zijn. Progressiviteit is vernieuwingsdrang, fundamentele progressiviteit is vernieuwingsdrang in het kwadraat. Onder fundamentele progressiviteit moet verstaan worden de bereidheid ook de vernieuwingen steeds voorwerp van kritische beschouwing te laten, steeds

het effect van ons handelen te blijven toetsen, kortom bereidheid tot methodische twijfel.

Het is een tragisch verschijnsel dat de mens, door zijn dynamische expansiviteit, altijd gedwongen is zijn oude vormsels af te breken, maar daar zo moeilijk actief toe te bewegen is. Het gaat altijd gepaard met strijd tussen belangen, tussen instituten, tussen generaties; deze strijd is onvermijdelijk. Het inzicht echter dat wij geen van allen, aan welke zijde van het front wij ook staan, eeuwigheidswaarden verdedigen, moet onze strijd lust ontdoen van gewelddadigheid, verwijt, wanhoop en schuld. Er ontstaat de merkwaardige paradox, dat de meest progressieve mens ernaar streeft de revolutie te voorkomen door op tijd de evolutie te bevorderen. De fundamenteel progressieve mens heeft geen behoefte aan revolutie.

De fundamenteel progressieve houding is èn relativistisch èn zeer concreet: wij moeten hier en nu handelen naar ons beste weten, geleid door wetenschappelijk onderzoek. Wij moeten echter aanvaarden dat wij later ons inzicht veranderen moeten, omdat de wereld intussen veranderd is, juist door ons handelen in het verleden zelf. Wij kunnen maar een uiterst beperkte afstand in de toekomst overzien, wij zijn niet bij machte alle factoren tegelijk te voorspellen, maar wij kunnen wel steeds blijven handelen naar ons beste weten op basis van de gegevens die zich voordoen. De fundamenteel progressieve houding is geheel overeenkomstig het wetenschappelijke denken, waarbij een theorie gevormd wordt op basis van de aanwezige feiten, maar gewijzigd wordt als zich nieuwe feiten voordoen. Het is daarbij meestal zo dat de oude theorie niet verloren gaat, maar opgaat in een meer omvattende theorie. Wetenschappelijke theorieën ontstaan door het vrij en kritisch beschouwen van de werkelijkheid, door methodische twijfel enerzijds en gericht onderzoek anderzijds. Nieuwe inzichten kunnen zich slechts in vrijheid ontwikkelen. Het is niet de politiek die de wetenschap voorschrijft welke richting zij in moet gaan, maar de wetenschap moet alternatieve mogelijkheden aangeven aan de politiek. Al deze inzichten moeten zich in vrijheid ontwikkelen; dat daarbij strijd ontstaat, ligt in de aard der zaak, maar deze hoeft niet gewelddadig te zijn. Absolutisme en breideling van deze vrijheid hinderen de evolutie echter altijd en kunnen zo de revolutie tot gewelddadigheden provoceren.

De vrijheid en democratische gelijkheid die de eerste revolutie

de wereld gebracht heeft, garandeerde geen welvaart; de welvaart die door moeizame sociale strijd geleidelijk voor allen mogelijk zal zijn, garandeert geen welzijn. De vrijheid, de democratische gelijkheid en de welvaart moeten steeds bewaakt worden, steeds verdedigd tegen allerlei belangen en instituten, die eigen doeleinden nastreven; het welzijnsstreven voegt zich hierbij als de maatschappelijke consequentie van de vorige ontwikkeling, als de eis die de evolutie nú stelt. Dit betekent dat de welzijnseisen wezenlijk tot het politieke programma van een progressieve partij behoren, dat 'welzijn voor allen' een politiek doel is. Deze politieke strijd zal op vele fronten tegelijk gevoerd moeten worden. Evenals het socialisme eerst de mensen bewust moest maken dat er sociale problemen waren en dat ze deze alleen door strijd in solidariteit zouden kunnen uitbannen, zo zal de strijd om het welzijn eerst gevoerd moeten worden door de mensen bewust te maken dat er welzijnsproblemen zijn en dat deze fundamenteel en niet met 'filantropie' aangepakt moeten worden. Deze bewustmaking zal niet eenvoudig zijn, maar zij is de voorwaarde voor de nog moeilijker politieke strijd om de welzijnstechnieken uit de 'filantropie', uit de humanistische 'versiering' op te heffen tot de instrumenten voor welzijn die zij behoren te zijn.

De wereld is alleen maar leefbaar als er welzijn mogelijk is voor allen. Uiteindelijk zal elk individu met 'het' welzijn, zijn eigen geluk moeten maken, evenals hij met 'de' welvaart zijn eigen welvaart moet verwezenlijken. Maar de maatschappelijke mogelijkheden moeten er zijn, wil de mens uit het maatschappelijk welzijn zijn eigen geluk ook kunnen maken. Hij kan zich de welzijnsbasis voor zijn persoonlijk geluk niet alleen scheppen; het welzijn is een maatschappelijke en dus politieke zaak. Geluk is een politieke zaak.

April 1967

LITERATUUR

H. G. Wells: The Work, Wealth and Happiness of Mankind.

A. Huxley: Ends and Means.

H. Marcuse: Eros and Civilisations.

J. Fourastié: Le grand espoir du XXe siècle.

Ch. Brinton: The Anatomy of Revolution.

I. Schöffer: e.a.: Zeven revoluties.

Socialisme en Welvaart, S & D 1960, 9/10

Congres

Toen wij in maart '65 ons tiende congres hielden, lag de leiding nog in handen van mijn onvergetelijke voorganger Suurhoff, die intussen van ons heenging. Daarmee moest de partij een tol aan de dood betalen, die even zwaar woog als die bij het verlies van Vorrink en Vermeer. Begiftigd met uitzonderlijke gaven van geest en hart heeft Suurhoff de gehele arbeidersbeweging onschatbare diensten bewezen. Geheel drijvend op eigen krachten schonk hij zijn rijke leven aan onze partij en droeg hij haar idealen op voorbeeldige wijze uit op vele plaatsen en belangrijke posten. Zijn inspirerende dadendrang moge een stimulerend voorbeeld blijven voor ons allen, zolang de maatschappelijke hervormingsarbeid niet is voltooid, waarvoor Suurhoff in het openingswoord van zijn laatste congres nog een treffend perspectief schetste in een aantal grote, markante lijnen.

Niet nalaten mag ik ook op dit oogenblik te gedenken het overlijden van een drietal andere van onze leden, Kleijwegt, Baart en Van der Gevel, in wie ik allen wil eren die ons in de afgelopen periode ontvielen. De vlam van het rode idealisme heeft in hen zo hevig gebrand, dat zij woekerden met zich zelf. Twee van hen waren daardoor reeds verteerd in de kracht van hun leven en Kleijwegt kon zich geen rust gunnen, ook toen de tijd daarvoor gekomen was. Dat kwam omdat hij de kentering begon te proeven in de na-oorlogse ontwikkeling naar nieuwe verhoudingen in maatschappij en samenleving, waarvan de poging tot politieke doorbraak de eerste aanzet was. In de protestants-christelijke wereld, waaruit hij voortkwam, is Kleijwegt een van de belangrijkste pioniers geweest, die zich voor deze ontwikkeling hebben ingezet. Met ongelooflijk veel moed en offerbereidheid. Met taaie vasthoudendheid zich telkens weer schrap zettend tegen alle tegenstroom en tegenwind in, in het vaste geloof in de juistheid van het verworven inzicht.

Ongemerkt ben ik met deze overdenking eigenlijk al aangeland bij het punt, dat ik in mijn inleiding voor het congres centraal zou willen stellen.

Als één ding immers in de stroomversnelling die in onze dagen overal waarneembaar is, aan niemand meer kan ontgaan, dan is het, dat de doorbraak begonnen is. Niet de doorbraak in de beperkte zin, waarin wij dit woord na de oorlog hebben gebruikt voor een politiek fenomeen, maar in de veel ruimere zin van doorstoot van ons leven naar een nieuwe tijd, naar de twintigste eeuw, met geheel andere opvattingen, verlangens, verhoudingen en strevingen. De kentering naar de periode in de geschiedenis van het atoomtijdperk is overal zichtbaar. Alles is op drift. Alles is in beweging. Overal wordt gezocht naar nieuwe normen en uitgangspunten, naar nieuwe lijnen en samenwerkingsvormen. Zoekend en tastend wordt allerwegen getracht vorm te geven aan een samenlevingspatroon, dat is ingesteld op een tijdperk dat geen afstanden meer kent, waarin grenzen hun betekenis verliezen, waarin mechanisatie en automatisering het arbeidsproces gaan beheersen, vorming en vrije-tijdsbesteding steeds meer het leven gaan stempelen en waarin de invloed van de communicatiemedia hand over hand toeneemt en ongekende vormen krijgt.

Dat deze ontwikkeling aan de politiek en aan de partijpolitiek voorbij zou gaan, is een wensdroom. Weliswaar heeft het er bijna 20 jaar naar uitgezien, dat het politieke vernieuwingsstreven, dat in 1946 voor het eerst gestalte kreeg in de Partij van de Arbeid, schipbreuk leed. Doch de beweging die sinds kort op het hele politieke front, ook buiten de Partij van de Arbeid, is losgekomen, is een duidelijke aanwijzing ervoor, dat er onder de oppervlakte in het denken en voelen van ons volk in al die jaren meer is gebeurd dan er naar buiten vooralsnog bleek. Wanneer uit een recente enquête aan het daglicht komt, dat van de studenten uit Wageningen en uit Nijmegen, de rooms-katholieke universiteit, 96% de vraag of men als katholiek de KVP in elk geval trouw moet blijven wát de partij ook beslist, met 'nee' beantwoordt, dan hoeft men er niet meer aan te twijfelen dat de deconfessionalisering van ons partijpolitieke stelsel nog slechts een kwestie van betrekkelijk korte tijd kan zijn. En dat is het waarom het bij het zoeken naar nieuwe partijpolitieke verhoudingen uiteindelijk gaat. Niet belangrijk is daarbij, of het proces precies zo verloopt als het aanvankelijk was gedacht en gepland. Waar het in de eerste plaats op aankomt, is, dát het gebeurt.

Wanneer de symptomen ons niet bedriegen, zijn wij daarbij in een fase gekomen waarin het mogelijk wordt de vernieuwing

van ons partijstelsel nu een stap dichterbij te brengen door het tot stand brengen van nieuwe samenwerkingsvormen. Tegen de centumpolitiek der confessionele partijen, die geen kleur wil bekennen bij verkiezingen m.b.t. haar voorkeur voor samenwerking met links of rechts, die daardoor de politiek gebrandmerkt heeft met het teken der onduidelijkheid en onwaarachtigheid, en die zó de hoofdschuldige werd voor de malaise waarin wij zijn geraakt en waarin wij steeds verder dreigen weg te zakken, — tegen die politiek is nu ook gebundeld verzet gerezen in de boezem der confessionele partijen zelf. Het Scheveningse congres der christen-radicalen mag worden gezien als een teken aan de wand, een teken dat erop wijst, dat het in die kring langzamerhand ernst begint te worden met de scheiding van de geesten. De christen-radicalen eisen dat de kiezers weten op het moment dat zij naar de stembus gaan, wat er daarna met hun stem gebeurt. Zij eisen het uitspreken van voorkeur voor samenwerking met progressieve groeperingen. Met deze willen zij komen tot onderlinge afspraken bij de stembusstrijd, tot stembusakkoorden.

Hoe beslissend de standpuntbepaling van de Partij van de Arbeid is voor de mogelijkheid van het tot stand komen van zulk een akkoord en daarmee voor de mogelijkheid van het tot stand komen van een progressieve concentratie en van een progressieve meerderheid in ons land, behoeft nauwelijks te worden betoogd. Het partijbestuur heeft zich dan ook tijdig diepgaand met deze vraag beziggehouden en is daarbij tot de conclusie gekomen — zoals blijkt uit ons rapport 'Een stem die telt' — dat op deze ontwikkeling zeer beslist positief moet worden gereageerd, maar dat dit slechts één, zij het een zeer belangrijk onderdeel is van een complex van vernieuwing dat in zijn geheel moet worden verwezenlijkt om ons politiek systeem weer gezond te maken en te doen functioneren, zoals het in deze tijd hoort.

Dat complex van voorstellen is thans aan het congres ter beslissing voorgelegd. Het is geen wonder dat heel Nederland vol spanning uitkijkt, hoe die beslissing zal uitvallen. Dat is zeker geen wonder na de teleurstellende opstelling van de partij, die zich heeft aangediend als kampioen van de partijpolitieke vernieuwing, D'66. Op het Helmondse congres is immers niet langer verborgen gebleven, dat de opstelling van D'66 in feite geen andere is dan die der confessionele partijen. De zo noodzakelijke polarisatie in de politiek is dan ook niet van D'66 te ver-

wachten. De kans op nieuwe ontwikkelingen staat of valt met ónze beslissing, met de beslissing van de Partij van de Arbeid. Er staan daarbij derhalve belangen op het spel, die ver uitreiken boven die van onze groepering alleen. Alleen al hierom kan dit elfde congres van de Partij van de Arbeid een congres worden, dat én in de geschiedenis van ons land èn in die van onze beweging van historische betekenis is.

Maar er is meer, dat deze bijeenkomst uitermate belangrijk maakt. Dat blijkt uit de andere hoofdpunten van onze agenda.

Daarvan noem ik allereerst de vaststelling van ons basisprogram, als afronding van de arbeid die wij in november van verleden jaar op het Rotterdamse buitengewone congres hebben verricht. Juist met het oog op de situatie die intussen is ontstaan, moet het van grote betekenis worden geacht, dat wij ons zo recent opnieuw hebben bezonnen op een wat langere termijnpolitiek in socialistisch perspectief. Daarmee immers heeft de Partij van de Arbeid haar basisdocument voor besprekingen met anderen over een stembusakkoord in grote trekken reeds gereed en in handen.

Dat wil niet zeggen dat wij geen begrip hebben voor de aan-drang vanuit de partij om dit program opnieuw op zijn actualiteit te doen onderzoeken. Op de stroomversnelling waarin wij zijn geraakt, heb ik in het voorafgaande al voldoende gewezen. Wat vandaag nog de moeite waard lijkt, loopt kans morgen reeds te zijn achterhaald. Het partijbestuur is dan ook van oordeel, dat wij ervoor dienen te zorgen met ons program bij de tijd te blijven en stelt het congres daarom voor over te gaan tot benoeming van een permanente programcommissie. Het is de bedoeling deze commissie te vragen, in samenspel met heel de partij, na te gaan óf en, zo ja, in welk opzicht ons basisprogram dient te worden aangepast of herzien, en daarover op zo kort mogelijke termijn — de gedachten gaan daarbij uit naar eind '68 — verslag uit te brengen. Op grond hiervan kan dan worden beslist op welke wijze, door het gewone congres of door een buitengewoon congres, het rapport van de commissie het best kan worden afgehandeld.

Met deze aanpak is nog een ander belang gediend, waarop ik zo juist reeds terloops wees. Door een permanente gelegenheid te scheppen tot het indienen van voorstellen wordt heel de partij in staat gesteld bij voortduring politiek beter mee te functioneren. Dat is niet alleen hoogst nuttig, maar bij de ver-

schuivende verhoudingen ook steeds meer nodig. Het partijbestuur is zich daarvan ten volle bewust.

En het is dan ook slechts op grond van de afweging van prioriteiten, dat voor het probleem van de interne partijdemocratie geen plaats kon worden gereserveerd op de agenda van dit congres. Wanneer wij het congres voorstellen ook dit probleem ter nadere advisering aan een speciale commissie voor te leggen, dan gebeurt dit alleen om een afgerond en goed voorbereide behandeling ervan, ook weer op zo kort mogelijke termijn, mogelijk te maken. Bovendien ligt het in ons voornemen, ook met een betrekkelijk snelle behandeling in het verschiet, intussen toch al reeds alles te doen wat in ons vermogen ligt om al experimenterende vóór de commissie uit te lopen. Wij hebben dit reeds in belangrijke mate gedaan bij de voorbereiding, vele maanden lang, van het huidige congres. Ik hoef daarop niet nader in te gaan; het kan de congresleden niet zijn ontgaan. Wij zullen ook hierná op de ingeslagen weg, d.i. de alom naar vernieuwing zoekende weg, voortgaan.

Blijkens onze agenda doen wij dat ook t.a.v. Het Vrije Volk.

In het functioneren van de partij, naar binnen en naar buiten, heeft Het Vrije Volk als krant van de partij tot nu toe een uiterst belangrijke rol gespeeld, waarvoor wij niet erkentelijk genoeg kunnen zijn. De krant heeft mede de socialistische beweging gemaakt tot wat zij is: een van de belangrijkste politieke en maatschappelijke stromingen in ons volksleven. En nog altijd is Het Vrije Volk als de op één na grootste krant in ons land een machtige spreekbuis van het socialistische denken en willen.

Er zijn echter tekenen waarneembaar, die ons waakzaam moeten stemmen en die nadere bezinning eisen. Daar kan men moeilijk versteld van staan. Het zou wel een wonder zijn als in een tijd, waarin alles in de waag of in de smeltkroes ligt, de drukkers- en uitgeverwereld een oase van rust te zien zou geven. Dat is dan ook niet zo. Ook daar is woeling en gisting. Ook daar moeten de bakens verzet, om te voorkomen dat waardevolle instrumenten, die ook in de toekomst nog een belangrijke functie kunnen vervullen, in de maalstroom van vandaag ten onder gaan.

Tegen die achtergrond moeten de maatregelen ter zake worden gezien, die het PB, in samenwerking met NVV, Centrale en AP, aan het congres ter beslissing voorlegt.

Het is dezelfde achtergrond, waartegen onze hele congresagenda zich aftekent, zowel wat de problemen van nationaal-politieke betekenis betreft als die van internationaal-politieke aard, met welke laatste wij de besprekingen van dit congres willen besluiten. De omwenteling naar een nieuwe tijd is immers een wereldprobleem. Door de enorme technische revolutie is de leuze van de VN 'one world or none' langzamerhand een beslissende keuze geworden. Totale vernietiging of duurzame vrede, ziedaar ons enig perspectief, ons enig alternatief. Men vergisse zich niet. Het gaat daarbij niet alleen om uitbarstingen van geweld te voorkomen of te keren. Het vraagt ook een voortdurend streven naar het wegnemen van de *oorzaken* van conflicten. In onze ogen betekent dit — zo stelt de inleiding van ons rapport 'Een politiek voor vrede' — 'verzet tegen alle vormen van onderdrukking, waar ook ter wereld; strijd tegen rassendiscriminatie en restanten van kolonialisme; een grootscheepse aanpak van het probleem van de armoede in de wereld. Vermoedelijk voor het eerst in de wereldgeschiedenis is het mogelijk honger en armoede te doen verdwijnen. Het enige offer dat van de rijke landen wordt gevraagd, is een wat minder snelle groei van hun welvaart. Wanneer kortzichtigheid en benepen eigenbelang een dergelijke aanpak beletten, zou het verliezen van de strijd om de vrede wel eens de prijs kunnen zijn die toekomstige generaties daarvoor moeten betalen.'

Het zal niet aan ons, socialisten, mogen liggen, wanneer deze ellende zich niettemin over deze generaties zou uitstorten. Dat kan, als de weg die in ons rapport is aangegeven, verwerkelijk wordt.

Het congres is het hoogste orgaan in de partij. Het congres oordeelt over het beleid dat in de afgelopen tijd werd gevoerd, het trekt de lijnen waarlangs het beleid zich in de toekomst dient te bewegen.

Ik heb getracht aan de hand van de hoofdpunten van onze agenda aan te geven voor welke ingrijpende, verantwoordelijke beslissingen wij daarbij staan. Beslissingen, die voor onze toekomst als partij bepalend kunnen zijn en over de grenzen van de partij heen voor de toekomst van heel ons land, van heel ons volk.

Ik weet dat wij intern nog niet geheel klaar zijn met alles wat aan nieuwe verlangens en strevingen op ons afkomt. Daar gaan wij ons — ik zei het reeds — in de komende tijd verder op

bezinnen. En daar zullen wij uitkomen — ik twijfel er niet aan — wanneer wij allen, bij alle verschil wellicht van inzicht, elkaars goede bedoelingen niet in twijfel trekken, en wanneer wij allen, bij alle verschil wellicht van aanpak, bij alle nuanceringen, de eenheid van de partij vooropstellen, de eenheid als onontbeerlijk krachtenveld in de politieke strijd.

Ik hoop zeer, dat deze gezindheid niet alleen de tijd zal tekenen die vóór ons ligt, doch ook reeds de sfeer zal bepalen van dit congres. Dan mag de zaal gerust roodgloeiend staan.

Dat lijkt mij een passende kreet, waarmee ons elfde congres geopend kan worden verklaard.

Contractdemocratie en dualisme

Het novembercongres van de Partij van de Arbeid heeft het bestuur opgedragen een wijziging van de democratische spelregels te bevorderen. Die wijziging zal in monistische richting gaan, of, zo men wil, de bestaande monistische praktijk zal tot systeem worden verheven. Als eerste concretisering van dit principiële besluit zal een progressief stembusakkoord worden nagestreefd. Andere consequenties, waarvan herziening van het kiesstelsel wel de belangrijkste is, zullen ongetwijfeld volgen.

De discussie in het congres spitte zich hoofdzakelijk toe op de wenselijkheid van het stembusakkoord. Die wenselijkheid is in de actuele politieke situatie duidelijk, want de gerealiseerde en nog te verwachten electorale winst van D'66 heeft het voor lange tijd onmogelijk gemaakt om een vooruitstrevende regering te krijgen zonder één of andere vorm van georganiseerd geven en nemen. Debat over de uitgangspunten is echter noch in, noch buiten het congres zelfs maar op gang gekomen. Als onder de afgevaardigden een enquête zou zijn gehouden over de vraag 'acht u zich zelf monist of dualist?' dan zouden de schouderophalers zeker een verpletterende meerderheid hebben gevormd. Dat is niet de schuld van die afgevaardigden, maar van het partijbestuur, dat tot besluiten heeft willen komen zonder voorafgaande meningsvorming over het monistische principe. Het woord monisme komt in de aangenomen resoluties zelfs niet voor, het is dan ook een onprettig klinkende term, ook overtuigde monisten vinden dat. Ik hanteer daarom liever waar mogelijk het woord contractdemocratie. Het zal in de rest van dit verhaal duidelijk worden wat ik daaronder versta.

Het congresbesluit vindt zijn motivering in het rapport 'Een stem die telt' (Open brief 3, Arbeiderspers) van de werkgroep Den Uyl. De theoretische grondslagen zijn gelegd door drs. Ed. van Thijn in 'Van partijen naar stembusakkoorden' (in Partijvernieuwing, Open brief 2, AP). Nadere motiveringen zijn door Van Thijn bij verschillende gelegenheden gegeven. Eén van de

interessantste die mij onder ogen zijn gekomen is 'De actualiteit van Lord Bolingbroke's parlementaire oppositie' in S & D van oktober 1967.

Het lijkt niet overdreven te zeggen dat de monistische opstelling van de Partij van de Arbeid een eclatant succesvolle realisering is van de ideologie van Van Thijn. Zonder het met hem eens te zijn kan erkend worden dat Van Thijn ons begrippenarsenaal heeft verrijkt en daarmee een discussiebijdrage heeft gegeven die bijna niet op waarde te schatten is. Het is naar mijn mening echter te betreuren dat beslissingen zijn genomen voordat zijn ideeën in een diepgaande discussie konden worden getoetst.

In Open brief nr. 2 definieert Van Thijn drie systemen van democratische besluitvorming, de pendule-, de waaier- en de tangdemocratie. De penduledemocratie is een stelsel van twee partijen of partijconglomeraten, die beide een redelijke kans op de absolute meerderheid hebben en afwisselend op grond van die meerderheid het land besturen. Een voorbeeld is Engeland.

Om de pendule stabiel te maken is een kiesstelsel nodig dat dwingt tot samenwerking binnen elk van beide vleugels. De kiesstelsels die zijn voorgesteld in 'Een stem die telt' zijn ontworpen met de bedoeling die stabiliteitsvoorwaarde te verschaffen. Voor kleine partijen buiten de beide stembusakkoorden is praktisch geen plaats. Een non-conformistische visie waaruit een nieuwe maatschappelijke conceptie kan voortkomen is nog wel mogelijk, doch uitsluitend representeerbaar binnen het raam van het stembusakkoord. Partijen zijn in de pendule-democratie gedegradeerd tot pressure groups, die hun invloed op de uitvoerende macht uitoefenen via een getrappt systeem. De eerste trap is de beïnvloeding van de leiders van het stembusakkoord, die zich als belangrijkste taak hebben gesteld het alternatieve stembusakkoord te verslaan. De tweede trap is de mandatering aan een regering op basis van het akkoord, zich voltrekkend binnen de groep van partijleiders, kamerleden en ministeriabelen.

De kamerleden van het winnende akkoord zijn contractueel gebonden aan de geformeerde regering, die zij, ook als dat tegen hun overtuiging in gaat, moeten steunen. Zij zullen zich verantwoordelijk achten voor het bestuur van het land, en zich daarom nauwelijks van hoge ambtenaren, of op zijn best van

staatssecretarissen onderscheiden. Hun kritische zin en hun vermogen tot principieel denken zal niet als een deugd, doch als een hinderlijke, contractbrekende eigenschap worden aangemerkt. De oppositie is in de minderheid en vecht dus tegen de bierkaai, zonder invloed wachtend op de volgende ronde over vier jaar, hopen op een aflossing van de wacht.

Een andere penduledemocratie is mogelijk; als voorbeeld denken we aan de Verenigde Staten. Ook in dat land is er een kiesstelsel, dat dwingt tot een tweepartijensysteem. De stembusakkoorden van Democraten en Republikeinen wisselen elkaar af in hun verovering van de meerderheid in het Congres. Toch is de situatie geheel anders dan in Engeland. Voor zijn regeringsmandaat is de Amerikaanse president niet op een contract met de Congresmeerderheid aangewezen, want hij heeft een autonome volmacht van de absolute meerderheid van de kiezers, hem gegeven op basis van een regeringsprogramma dat niet identiek hoeft te zijn met het partijprogramma. Velen van zijn kiezers hebben zelfs, in een gezond wantrouwen, gestemd op de Congreskandidaat van de andere partij.

De Amerikaanse Democratische parlementariër voelt zich alerminst gebonden aan een contract tot steun aan de regering. Hij stelt zich soms zelfs kritischer op tegenover de president dan de Republikeinse afgevaardigde, die hij dan ook meer als een medecontrolerend collega tegenover de president ziet dan als een tegenstander van *zijn* president. Hij zit er voor zijn kiezers en niet voor de regering. Overigens geldt als bezwaar tegen het Amerikaanse systeem dat de keus beperkt is tot slechts twee partijen. Omdat de werkelijke politieke tegenstellingen door veel meer dan één scheidslijn zijn bepaald kan het niet anders of de twee blokken representeren veel van dezelfde pluriformiteit. De tegenstellingen lopen dan ook vaak door beide partijen heen, waardoor politieke onduidelijkheid in de V.S. even groot is als bij ons, zij het door verschillende oorzaken.

Van de waaierdemocratie vinden we het voorbeeld in Nederland, waar 11 partijen het volk vertegenwoordigen in een parlement waar zelfs pacifistische, theocratische en leninistische principes in zuivere vorm worden beleden.

De regering wordt echter gevormd als in Engeland, namelijk op basis van een parlementaire meerderheid. De ministers zijn het uitvoerend comité van een groep coalitiepartners. De contractueel gebonden parlementariërs verdienen de naam

van volksvertegenwoordigers nauwelijks, want zij moeten veel meer rekening houden met hun regeringsafpraak dan met hun kiezers.

Het verschil met Engeland zit hem hierin dat de coalitie moeizaam tot stand moet worden gebracht tussen een groep van partijen, op basis van een kiezersuitspraak die voor velerlei interpretatie vatbaar is. Het is bijna onmogelijk om van een Nederlandse stembusuitslag een regeringsmandaat af te leiden, want de kiezer is helemaal niet tot taak gesteld zich over een regeringsprogramma uit te spreken. Hij heeft met zijn stem uitdrukking gegeven aan de pluriforme politieke tegenstellingen die in het volk leven. Hij heeft op nauwkeurige wijze geregistreerd hoe hij wil worden vertegenwoordigd, maar hij heeft niet de kans gekregen te vertellen hoe hij wil worden geregeerd.

Volgens Van Thijn leidt deze ongewenste toestand tot een 'tangdemocratie'. De partijen van het midden zullen steeds weer het recht opeisen om de meest redelijke interpretatie van de kiezersuitspraak te mogen realiseren. Zij offeren hun politieke tegenstellingen op, verliezen veel van hun identiteit en vergeten hun vertegenwoordigende functie ten behoeve van de nu eenmaal urgenter bestuurlijke taak. De kiezer wordt geconfronteerd met een situatie waarin hij wordt *geregeerd* op de twijfelachtige basis van een niet-eenduidig interpreteerbare verkiezingsuitslag. Hij wordt *vertegenwoordigd* op een wijze die niet of nauwelijke verband houdt met het partijprogramma waarmee hij heeft ingestemd. Hij vlucht daarom bij volgende verkiezingen naar de extreme partijen die buiten het akkoord bleven, want alles wat tussen die extremen inligt doet zich aan hem voor als 'één pot nat'. Er is blijkbaar een onbedwingbare behoefte aan een 'stem die telt', en men geeft die stem daarom liever aan een semidemocratisch uiterste dan aan een amorf-democratisch midden.

Van Thijn ziet als de wezenlijke tegenstelling de penduledemocratie enerzijds en de waaierdemocratie anderzijds. De waaier zou onafwendbaar naar onbestuurbaarheid en extremisme leiden, de pendule naar volksinvloed op de regering en een stabiele democratie.

Het is niet gemakkelijk Van Thijns inzichten te bestrijden, want zijn redenering is sluitend en er zit bovendien een kern van waarheid in. Toch hoop ik dat ik erin geslaagd ben met

bovenstaande commentaar op Van Thijns democratie-modellen de accenten wezenlijk anders te leggen dan hij heeft gedaan, zodat een van de zijne verschillende conclusie aannemelijk wordt.

Die conclusie is dat niet de pendule- en waaiermodellen de wezenlijke tegenstelling vormen, maar dat het veeleer de moeite waard is aandacht te schenken aan de daar dwars doorheen lopende tegenstelling tussen de dualistische en de contractdemocratie.

Ter verduidelijking doch wellicht ten overvloede wil ik deze begrippen nog even recapituleren:

De *pendule* is een strijd tussen twee politieke blokken, afwisselend de absolute meerderheid verwervend in het parlement. De *waaier* is een scala van pluriforme politieke tegenstellingen, vorm gegeven in een aantal parlamentsfracties die geen van alle de absolute meerderheid halen. Het dualisme is een systeem waarbij de executieve en vertegenwoordigende bevoegdheden via gescheiden mandaten aan verschillende instituten zijn opgedragen. De *contractdemocratie* is een systeem waarbij een parlementaire meerderheid, hoe dan ook tot stand gekomen, de executieve bevoegdheden opdraagt aan en bindende afspraken maakt met de regering.

De aanduidingen 'pendule' en 'waaier' zeggen iets over het parlement, terwijl 'dualisme' en 'contract' iets zeggen over de relatie tussen regering en parlement. Simplificerend kunnen we stellen dat Engeland een contractuele pendule is, de USA een dualistische pendule, Nederland een contractuele waaier, (met als extra bezwaar dat het contract ook nog zonder democratische controle tot stand komt). De vierde mogelijkheid is de dualistische waaier, het ideaal van de oprechte democraat. Maar daarmee loop ik vooruit op mijn verdere conclusies. Wel meen ik in dit stadium te kunnen stellen dat de contractdemocratie in hoge mate frustrerend werkt, of zij nu de pendulevorm aanneemt en de kiezer berooft van zijn recht op representatie, dan wel in de waiervorm zorgt voor een chaotische besluitvorming. Dat komt doordat de verstrengeling van executieve en controlerende bevoegdheden, die in de contractdemocratie aan dezelfde mensen zijn toevertrouwd, leidt tot een verzwakking van beide functies.

Op eigen gezag wil ik nu twee gegeneraliseerde figuren ten

tonele voeren, de staatsburger en de kiezer, en ten aanzien van hen bepaalde veronderstellingen maken.

De Nederlandse *staatsburger* wil op doeltreffende en capabele wijze worden geregeerd, door een stabiel bestuur van vakbekwame ministers. Hij gaat daarbij graag akkoord met een beleid waarvan de politieke grondslag op ondubbelzinnige wijze is afgeleid van de meerderheidswil. De mensen aan wie hij dat bestuur toevertrouwt hebben een uitgesproken typering in de volgende eigenschappen: pragmatisch denkvermogen, daadkracht, constructieve intelligentie, zelfkritiek, verantwoordelijkheidsgevoel, praktisch inzicht. De staatsburger verwacht niet dat zijn ministers wakker liggen van angst of de coalitie waarop zij steunen morgen nog wel bestaat. Hij wil graag dat de verantwoordelijke bewindvoerder geen oog dichtdoet als er een verkeerde middenbermbeveiliging is gekozen.

De Nederlandse *kiezer* wil op eerlijke, principiële en waardige wijze worden vertegenwoordigd, door een fractie van representanten die net zo over de meest wenselijke samenlevingsvorm denken als hij zelf, en daarover praten op de plaats waar de besluiten vallen. Dat geeft hem een psychologische bevrediging die op zich zelf stabiliserend werkt. Hij gaat daarbij akkoord met een situatie waarin zijn haan nooit voor 100% koning zal kraaien. De mensen aan wie hij de democratische controle toevertrouwt, hebben een uitgesproken typering in de volgende eigenschappen: idealisme, kritische intelligentie, filosofisch inzicht, generaliserend denkvermogen, creativiteit in de ontwikkeling van een visie op de samenleving, communicatievermogen. De kiezer verwacht niet dat zijn parlementariër de statistieken van het vorig jaar uit het hoofd kent, maar hij is ernstig teleurgesteld als de door hem gekozene blijkt geen mening te hebben over de vraag hoe de economische verhoudingen er over 20 jaar moeten uitzien.

De bevoegdheden van besluitvorming en bestuur enerzijds, van controle, wetgeving en representatie anderzijds zijn totaal verschillend. Verschillend in psychologische achtergrond, verschillend in het type van de meest geschikte mensen aan wie de bevoegdheden moeten worden toevertrouwd, verschillend in hun functionele bijdrage aan een goede werking van de democratie.

Het is dan ook zaak die twee soorten bevoegdheden *los van* elkaar en in een optimale vorm uit de volkswil af te leiden. De praktijk van de laatste jaren heeft aangetoond dat de eis

'los van elkaar' voorwaarde is voor de 'optimale vorm'. De reeds ten dele gerealiseerde monistische contractdemocratie is voor het merendeel van de ellende verantwoordelijk.

Het is teleurstellend te zien hoezeer het a priori van de regerende parlementaire meerderheid, door een akkoord gebonden, zich van hoofd en hart van de PvdA-kamerleden heeft meester gemaakt. Het is de vereenzelviging met het contract die in hoge mate bijdroeg tot communicatiestoornis met de kiezers.

Een in de politiek niet actief betrokken kiezer, zoals ik, ziet bij voorbeeld de 'nacht van Schmelzer' anders dan een PvdA-kamerlid. De heer Schmelzer streefde de politieke doeleinden van de KVP na, en toen hij dat nuttig vond, verbrak hij het akkoord met een partij die er andere politieke doeleinden op na houdt. De politieke catastrofe voltrok zich niet in de nacht van Schmelzer, maar veel eerder, namelijk toen twee politieke tegenstanders een onlogisch akkoord aangingen. Blijkbaar trekt de PvdA-fractie uit dit soort gebeurtenissen de conclusie dat er een nieuw kiesstelsel moet komen, en een systeem van stembusakkoorden dat trouwelozen als Schmelzer effectief vastpint op hun afspraken. Na confrontatie met zoveel oneerlijkheid is deze conclusie wel menselijk, maar niet logisch. Schmelzer kent blijkbaar geen aarzeling als zijn conservatieve overtuiging gediend wordt met zakelijke oneerlijkheid. Een partij die zowel politiek als zakelijk eerlijk wil zijn, moet zich niet in wespenesten steken.

Een hiermee samenhangend conflict tussen doelmatigheid en democratie doet zich voor bij de beoordeling van het grote aantal partijen. Onze kamerleden zitten soms 's nachts om half twee in hun ongelukkige bankjes de slaap uit hun ogen te wrijven, terwijl ze naar de elfde spreker in derde termijn moeten luisteren die een vervelend betoog houdt over een zaak die in feite allang beklonken is. Begrijpelijkerwijs gaat iemand in zo'n toestand broeden op een kiesstelsel dat erop gemaakt is om die vent van het spreekgestoelte en uit de Kamer te werken. Toch is het jammer dat deze ondemocratische gedachten-gang standhoudt in de objectieve sfeer waarin een werkgroep geacht wordt zijn aanbevelingen te construeren. Het organisatorische probleem van het grote aantal fracties is niet het probleem van de kiezer, er kan dus niet veel begrip worden verwacht voor paardemiddelen die dit vraagstuk oplossen.

Een voorbeeld van monistisch denken is het verwijt, gericht tot de fractievoorzitter van D'66, dat hij ondanks het feit dat zijn partij het bestaansrecht van de BVD in twijfel trekt, toch in de desbetreffende commissie zit. Elementair parlementair verantwoordelijkheidsgevoel wijst hier de weg. Juist omdat men zich afwijzend of kritisch opstelt tegenover deze overheidsdienst zit men in de BVD-commissie, niet tot steun, maar ter controle.

De sterkste staaltjes van contractaanbidding worden gesigna- leerd als de PvdA *buiten* de regering staat. Regelmatig wijzen socialisten zelfs dan nog met verontwaardiging op niet nage- komen afspraken, waaraan ze dus part noch deel hebben. Para- doxaal klinkt bijvoorbeeld het verwijt aan de regeringspartijen dat de overheidsuitgaven procentueel sterker stijgen dan het nationaal inkomen. Een dergelijke parlementaire opstelling wordt alleen begrepen door intellectuelen met neiging tot schizo- frenie, en dat is een electoraal niet interessante minderheid. De onduidelijkheid in oorsprong en afbakening van volmachten is het monistische stelsel eigen. Het is in dat stelsel, dat machtsbedeling door coöptatie en regentenmentaliteit kunnen woekeren. Daar staat tegenover dat idealen als verantwoor- dingsplicht van bestuurders en verkiezing van burgemeesters direct in het verlengde liggen van de keus voor een modern dualisme. In dit verband is het verbazingwekkend dat juist Ed. van Thijn zich zo monistisch ontpopt. Voor de PvdA als geheel is de keus achteraf bekeken misschien niet zo verwonderlijk. Ook intern zijn duidelijk monistische kenmerken aan te wijzen, bijvoorbeeld de vereniging in één persoon van fractielid, voor- zitter van het partijbestuur en voorzitter van het congres.

Ik geloof dat de afkeer van het dualisme niet vanuit enig democratisch principe te verdedigen is, maar historisch ver- klaarbaar is het wel. Het dualisme wordt geassocieerd met monarchie, verlicht despotisme, gaullisme en meer van derge- lijke anachronismen, en dat is historisch gezien niet ten on- rechte. Er is een tijd geweest dat het volk zich geen ander executief mandaat kon voorstellen dan afkomstig van God, ver- leend aan de monarch. Omdat macht corrupteert was er een volksvertegenwoordiging die tot taak had de regenten reken- schap af te dwingen. Uit die tijd stamt de idee van de schei- ding der bevoegdheden. Het volk was niet rijp om het bestuur in eigen handen te nemen, want daarmee zou iets Hogers, al-

thans de Majesteit worden aangetast. Ze waren echter wel zo wijs zich (soms) door progressieve intellectuelen te laten vertegenwoordigen om aan die in beginsel door hen aanvaarde ondemocratische macht paal en perk te stellen. Die vertegenwoordigers zagen in dat verdere democratisering en toename van hun eigen invloed slechts mogelijk was door ook de bestiersfunctie uit het volk af te leiden. Dat kon in de gegeven omstandigheden alleen maar door aan de volksvertegenwoordiging, althans aan de meerderheid daarin, directe bestuurlijke bevoegdheden te geven, waarmee de weg in monistische richting was ingeslagen. Deze weg leidde aanvankelijk naar versterking van de democratie, vooral omdat zich ook een parlementaire oppositie vormde zodat zowel heersende meerderheid als opposerende minderheid door het volk was gekozen. Van Thijn heeft in het reeds geciteerde artikel de verdiensten geschetst van Lord Bolingbroke die in de eerste helft van de 18e eeuw naar maatstaven handelde die toen pragmatisch en democratisch waren.

Het eindstation van deze ontwikkeling in monistische richting is in november 1967 door het PvdA-congres bereikt met stembusakkoord, tweepartijensysteem en parlementaire ministers. Inmiddels is er echter iets veranderd. Het volk is nu wèl rijp om het landsbestuur aan de regenten te ontrukken en de koning slechts als symbool te zien. Er is nu geen reden meer om aan een feitelijke tegenstelling binnen het parlement de voorkeur te geven boven een slechts institutionele tegenstelling tussen regering en parlement. Nu is de tijd gekomen om een tegenstelling te creëren die zowel feitelijk als institutioneel is, door een herstel van het dualisme, doch dan in een nieuwe, democratische vorm, namelijk door gescheiden verkiezing van regering en volksvertegenwoordiging. Anno 1967 is niet het dualisme ouderwets, maar integendeel het monisme, want dat laatste is een reactie op een verouderd dualisme en daarom zelf ook niet van deze tijd.

Uiteindelijk heeft Van Thijn door het in herinnering roepen van de periode Walpole/Bolingbroke niets meer bewezen dan dat men inderdaad vrij ver in de geschiedenis moet teruggaan om een democratische motivering van het monisme aan te treffen.

Ten slotte wil ik met enkele praktische indicaties schetsen, hoe ik denk dat een modern dualisme zou moeten werken.

Onze fractie zou zich onafhankelijk moeten opstellen tegenover elke regering, ook een linkse, met geen ander akkoord dan via het verkiezingsprogramma met de kiezers is gesloten. Dat sluit een constructief beleid helemaal niet uit. Bij elke kwestie kan men desnoods twee moties steunen, een niet-haalbare die de politieke identiteit bevestigt en een haalbare om te helpen het landsbestuur mogelijk te maken. Bij de compromis-moties kan er dan elke keer worden bijgezegd dat het een half ei betreft, bewust gekozen boven de lege dop. Binding aan andere fracties is er dan alleen ad hoc, zonder toekomstige verplichtingen.

Een partieel districtenstelsel verdient ook in een dualistisch stelsel steun, voorzover het is bedoeld om een beter soort parlementariërs te selecteren en de communicatie met de kiezers te bevorderen. Waarborgen dienen te worden ingebouwd om de kwade kanten te vermijden, zoals wegdrukken van kleine partijen en bevordering van coalities. Het zijn juist deze kwade kanten die de werkgroep Den Uyl en nu ook het congres als wenselijkheden ziet. De werkgroep heeft dan ook een contractuele penduledemocratie voorgesteld. Ik prefereer daarentegen een dualistische waaierdemocratie, die er ongeveer als volgt zou kunnen uitzien.

De premier wordt voor 4 jaar gekozen door het volk, in een verkiezing die geheel gescheiden is van parlamentsverkiezingen. Hij is niet herkiesbaar. Kandidaten worden door de politieke partijen gesteld, regeringsprogramma's worden in overleg tussen kandidaat-premier, partijbestuur en fractie opgesteld. Indien geen absolute meerderheid wordt behaald volgt een tweede ronde tussen de twee koplopers, die direct na de eerste ronde het lidmaatschap van hun partij hebben opgezegd, en hun regeringsprogramma in overleg met door hen gekozen adviseurs kunnen wijzigen voor de tweede ronde. Na verkiezing is alleen de partijloze premier politiek verantwoordelijk tegenover het parlement. Hij laat zich assisteren door een door hem aange trokken team van departementale leiders. De regering komt alleen tussentijds ten val als het parlement een motie van expliciet wantrouwen aanneemt, waarvan de tekst wettelijk is vastgesteld. Hetzelfde geldt voor de individuele ministers. Wegstemmen van een begroting leidt dus niet tot aftreden, maar tot het indienen van een andere begroting.

Het parlement bestaat uit één Kamer, en wordt jaarlijks gekozen. De helft van de kamerleden komt uit enkelvoudige kies-

districten na verkiezing met relatieve meerderheid (in één ronde). Alle uitgebrachte stemmen, ook die op gekozen kandidaten zijn uitgebracht, worden in landelijke lijstverbinding samenge-teld en geven aanleiding tot de verkiezing van de andere helft der kamerleden, die dus bij dezelfde stemming in evenredige vertegenwoordiging worden gekozen. Stemmen op winnende districtskandidaten tellen zodoende dubbel. Zo ontstaan twee soorten parlementariërs: de echte politici, in persoon gekozen, en de via de partijlijst gekozenen, die in de grote partijen zorgen voor de inbreng van specialistische kennis. Kleine partijen komen van de grond met tweemaal de kiesdeler, doch moeten wel in elk district door een kansloze votegetter laten uitleggen wat ze willen. Monsterverbonden worden door deze organisatie zorgvuldig vermeden, want een tot konkelen geneigde, aan zijn kansen twijfelende kandidaat wordt tot de orde geroepen: hij moet immers stemmen verdienen voor de evenredigheidslijst. Wetsontwerpen worden in twee termijnen behandeld: in eerste termijn door de evenredig verkozenen, waarbij de technocraten hun licht doen schijnen en alle partijen aan bod komen, in tweede termijn door de gehele Kamer, waarbij hoofdzakelijk de in persoon gekozenen het woord voeren.

Het parlement behoudt natuurlijk het recht van initiatief, amendement en budgetcontrole. De premier regeert met eventueel wisselende meerderheden, op basis van een voortdurend aftasten van de mogelijkheden in de Kamer. Premier en ministers mogen geen lid zijn van het parlement, parlementariërs mogen geen overheidsfuncties bekleden.

De 'Antimemoires' van André Malraux

*Cultuur-historische beschouwingen van een
Franse Spengler.*

De 'Antimémoires' van André Malraux hebben met mémoires in elk geval gemeen, dat zij voor een groot deel berusten op herinnering. Maar wat de schrijver ervan interesseert zijn niet de feiten op zich zelf die hij zich herinnert, maar de nu eens veronderstellende dan weer *apodictische* gevolgtrekkingen die hij eraan verbindt. Malraux zelf geeft een enigszins andere uitleg van de uitzonderlijke en daardoor intrigerende titel die hij aan het eerste deel van zijn niet-gedenkschriften heeft gegeven. Het is niet alleen omdat hij niet geïnteresseerd is in een echte autobiografie, maar ook omdat hij 'weinig en slecht geleerd heeft zich zelf te scheppen, indien zich zelf scheppen betekent zich aanpassen aan de herberg zonder wegen, die het leven heet'.

De vraag waarom hij het dan toch de moeite waard vindt zich te verdiepen in de herinnering beantwoordt Malraux met de opmerking: 'Omdat ik, geleefd hebbend in het onzekere domein van de geest en van de verbeelding, die het terrein van de kunstenaars is, daarna in dat van de strijd en dat van de geschiedenis, talrijke malen ogenblikken heb beleefd, waarop het fundamentele raadsel van het leven zich aan ieder van ons openbaart, zoals het aan bijna alle vrouwen verschijnt in een kindergezicht en voor bijna alle mannen in het gelaat van een dode.'

De antimémoires, waarvan alleen het eerste deel verschijnen mocht tijdens het leven van de auteur en waarvan de drie volgende delen pas na zijn dood gepubliceerd zullen worden, zijn dus een oproepen van een aantal van die ogenblikken. Waarom juist de momenten die in het eerste deel behandeld worden, door Malraux voor publikatie nu gekozen zijn en waarom hij het beter heeft geoordeeld zijn gedachten over andere momenten geheim te houden zolang hij nog te leven heeft zal —

Malraux het om redenen van opportuniteit niet wenselijk acht misschien — pas duidelijk worden als de drie andere delen verschenen zijn. Maar de veronderstelling ligt voor de hand, dat nu in het openbaar te zeggen wat hij over sommige nog levende politieke en andere figuren werkelijk denkt. Enkele reputaties van figuren, van wie Malraux binnen de verzamelterm van het gaullisme een geestverwant wordt verondersteld te zijn, zouden daardoor geschokt kunnen worden.

Hoewel de antimémoires inderdaad geen autobiografische gedenkschriften zijn, bevatten zij toch elementen die in een autobiografie niet uit de toon zouden vallen. De term 'antimémoires' moet dus toch met een tikkeltje zout worden genomen. Doch waar is, dat het om die elementen eigenlijk niet gaat. Zij dienen slechts als kapstok, waaraan Malraux zijn overpeinzingen kan ophangen. Vaak zijn het overpeinzingen die de lezer met belangstelling, soms met gepassioneerde belangstelling volgt. Maar nu en dan ook — want de tekst van het boek is nogal ongelijk van kwaliteit — krijgt men de indruk dat de schrijver bezig is met het geliefkoosde tijdverdrijf, dat in Frankrijk 'épater le bourgeois' wordt genoemd. (De burger verbluffen, verstomd doen staan).

Want Malraux heeft af en toe iets gemeen met Oswald Spengler. Hij lijkt dan de Franse variant van de soort. Niet alleen omdat hij zoals Spengler in de 'Untergang des Abendlandes' bezeten wordt door de gedachte aan de eindigheid van alle menselijke beschavingsvormen, maar ook omdat hij evenals Spengler een groot 'beweerder' is, wiens argumenten hun overtuigingskracht voor een belangrijk deel ontleen aan de absolute stelligheid waarmee zij verkondigd worden. Evenals Spengler is Malraux geneigd zijn kracht te zoeken in het trekken van onverwachte parallellen, die doorgaans heel boeiend kunnen zijn, omdat zij getuigen van levendige verbeeldingskracht, maar die soms niet bestand blijken tegen een nuchtere feitelijke kritiek, die naar het waarom vraagt.

Ook wie deze antimémoires geboeid leest, zal er herhaaldelijk door geïrriteerd worden. Allereerst door het nu en dan opzichtig etaleren van een eruditie, waaraan niemand twijfelt maar die niet bewezen behoeft te worden door het rondstrooien van ramsen als pepernoten uit de zak van Sinterklaas. De snobistische lezer zal misschien tevreden constateren dat hij tenminste waar voor zijn geld krijgt als hij in nauwelijks drie blad-

zijden namen en citaten voorgeschoteld krijgt van André Malraux zelf, Paul Valéry, André Gide, Oscar Wilde, Jean Jacques Rousseau, Dostojewsky, Labiche, Molière, Victor Hugo, St. Augustinus, Saint-Simon, generaal de Gaulle, Lawrence, Joyce, Marcel Proust, Freud, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Bossuet, Joinville, Michelet, Napoleon, Stendhal, Gorki en Tolstoi. Maar de kans bestaat ook, dat hij zich na deze uitstalling van namen niet meer aan de rest van de zeshonderd bladzijden durft wijden. En dat zou dan toch weer jammer zijn, want die zijn meestal beter.

Een andere oorzaak van irritatie schuilt in het feit, dat André Malraux hier en daar ophoudt te redeneren wanneer de lezer, die hem tot dan toe op de voet gevolgd heeft, voorziet dat de logica van zijn redenering hem tot politiek pikante of onrustbarende conclusies zal brengen. Op dat moment echter is het alsof de motor afslaat. Malraux concludeert en profeteert slechts voor zover hij dat dienstig acht binnen het kader van de politieke rol die hij sinds 1958 in Frankrijk speelt. Slechts op één enkel moment laat hij blijken, dat hij niet zo zeker is van de toekomst, dat hij er in elk geval niet zo gerust op is. Dat doet hij dan wel in de loop van de herinnering aan een verhoor, dat een Duitse generaal hem tijdens de oorlog, toen hij gevangen was genomen als officier van de binnenlandse strijdkrachten, heeft doen ondergaan. Maar op de eerste plaats — en dat geldt voor veel verslagen van gesprekken die Malraux in zijn antimémoires publiceert — kan een dergelijke weergave van een woordenwisseling van meer dan twintig jaar geleden, die toen door niemand is geregistreerd, niet als een historisch exact verslag worden beschouwd. Zij is een reconstructie, waarin de visie die Malraux toen zowel als nu op de gebeurtenissen heeft gehad, is verwerkt, zonder dat vastgesteld kan worden of en in welke mate die visie geëvolueerd is.

Malraux baseert zich daarin op het gaullistische geloof in de onvergankelijkheid van het nationale element. En hij antwoordt dus aan de Duitse generaal, die zo vriendelijk is geweest de gaullisten te karakteriseren als de 'Franse S.S.' — bij wijze van compliment! — dat niemand kon voorzien wat er zou gebeuren als Duitsland de oorlog verloor. 'Misschien zal het het einde betekenen van Europa als meester van de wereld. Twintig, vijftig jaar lang zal het slecht gaan met Frankrijk, met Duitsland. En dan zal er opnieuw Frankrijk zijn, opnieuw

Duitsland, en misschien, eens te meer, oorlog.' Malraux legt geen verband tussen deze fatalistische uitspraak en die van generaal de Gaulle, die hij citeert in de weergave van zijn eerste ontmoeting en zijn eerste gesprek met de Gaulle na de bevrijding: 'Een staat die de verdediging van de natie niet meer verzekert is een ten dode opgeschreven staat.' Maar iedereen weet, dat generaal de Gaulle zich sindsdien op het standpunt heeft gesteld dat de nationale verdediging slechts verzekerd kan worden met atoomwapens en dat hij uitgaande van zijn dogmatisch nationalisme aan de Duitsers het in elk geval niet meer door de gaullisten te veroordelen motief aan de hand heeft gedaan om vroeg of laat het recht op nationale atombewapening op te eisen.

Die eerste ontmoeting met generaal de Gaulle is blijkens de antimémoires ook het moment van de definitieve bekering van de oorspronkelijk marxistisch denkende Malraux tot het in een nieuwe gedaante herrezen oude Franse nationalisme geweest. Een bekering die tevens een verlies betekende van een min of meer romantisch getint maar waarachtig geloof in de mogelijkheid van een sociale revolutie. 'Vergis u niet', had de Gaulle hem gezegd, 'Frankrijk wil geen revolutie meer. Het uur daarvoor is voorbij.' Malraux, de exrevolutionair, die sindsdien gelooft in de eeuwige waarde van het nationalisme, dat zoals altijd en overal, de handhaving van de bestaande maatschappelijke orde — de gevestigde wanorde — beschouwt als de voorwaarde van zijn bestaan, tekent daarbij aan: 'Ik werd getroffen door de neutraliteit van de toon waarop de Gaulle sprak, alsof hij het had over het Romeinse rijk. Voor de eerste keer bemerkte ik hoe weinig de hoogste waarden van anderen, van wie velen niet zijn tegenstanders waren, voor hem betekenden. Had hij niet kort tevoren verstrooid geantwoord op een uiteenzetting van de minister voor bevoorrading die zich bezorgd maakte over de zwarte markt in Parijs: 'De Fransen zouden zich toch eens met iets anders moeten gaan bezig houden dan met hun zure haringen.' Het uur van de revolutie is voorbij, werd gezegd op de toon waarop een mysticus spreekt over de hartstochten. Maar de mystici geloven nauwelijks in de geschiedenis.'

Die laatste uitspraak gaat waarschijnlijk meer op voor Malraux zelf dan voor generaal de Gaulle, die niet zoveel van een mysticus heeft als Malraux wil doen geloven en wiens meest actieve politieke volgelingen helemaal niets mystieks heb-

ben. Het pompidoleske gaullisme van de tegenwoordige vijfde republiek heeft bitter weinig gemeen met de visioenen van Malraux, niet eens heel veel met de oorspronkelijke idealen van de Gaulle zelf. Maar, zoals Malraux ook constateert, de Gaulle 'wist, dat de Fransen in 1940 de nederlaag hadden aanvaard. Hij wist dat zij Pétain hadden aanvaard. En ik geloof, dat hij wist, sinds de geestdrift van de bevrijding, dat hij het alibi van miljoenen mensen was.' Hij is het gebleven voor al diegenen die nu achter de Gaulle aanlopen om precies dezelfde redenen als waarom zij na 1940 Pétain hebben vereerd: zij hebben vertrouwen in een nationale figuur die er borg voor staat dat zij hun bevoorrechte posities niet zullen kwijtraken in een maatschappelijke revolutie, waarvoor immers de tijd voorbij is.

Malraux' antimémoires bevatten een klein aantal geschreven portretten van grote politieke figuren: de Gaulle, Nehru, Mao-Tse-Toeng, welke laatste hij vergelijkt met de vroegere Chinese keizers en tegelijkertijd met de met roest bedekte schilden van de legeraanvoerders, die gebruikt werden bij de begrafenissen van de keizers en die zijn achtergebleven in de graanvelden. 'Malraux ziet hem in het perspectief van een apocalyptische wereldramp, van de door Mao-Tse-Toeng gekoesterde hoop op de ondergang van een wereld. Mao's toekomst-visie is die van de strijd 'van onmetelijke van ongeluk verzadigde ruimten tegen de kleine Europese welvaartskaap en tegen het gehate Amerika. Want de proletariaten in de verschillende landen kunnen zich wel aansluiten bij de onderscheidene vormen van kapitalisme, zoals in Rusland, zoals in de Verenigde Staten. Maar één land blijft toegewijd aan de wraak en de gerechtigheid, een land dat de wapens niet zal strekken en dat zich niet in de geest zal onderwerpen vóór het losbarsten van de planetaire botsing. Reeds vervagen drie eeuwen Europese energie; het Chinese tijdperk begint.' Malraux' voorkeur en bewondering gaat altijd uit naar mystici, die volgens hem niet in de geschiedenis geloven, maar er zeker van zijn dat zij de geschiedenis zullen maken.

De antimémoires besluiten met een aantal aangrijpende bladzijden over de Duitse concentratiekampen. Hitler was op zijn manier óók een mysticus. Malraux erkent, dat hij geobsedeerd wordt door het probleem, het mysterie van het kwaad waarvan deze kampen de afzichtelijke uitdrukking vormden. Maar wat

hem vooral obsedeert is dit: 'De schaduw van Satan heeft zich werkelijk, zichtbaar gedurende verschillende jaren over de wereld uitgespreid, en zelfs zij die door die schaduw bedekt werden, schijnen het vergeten te zijn. Kunnen zij slechts herleven in de mate waarin zij vergeten? Ik had gedacht dat de ervaring van een uitroeiingskamp dieper was dan die van een bedreiging met de dood. Maar het uiterste ongeluk markeert de mens minder zichtbaar dan de oppervlakkigste wond.' Misschien lijkt het zo. Misschien is het zo. Het ongeluk is alleen, dat wie twintig jaar na deze verschrikkingen weer de onvergankelijkheid van het nationalisme predikt, blindelings opnieuw de demonen oproept, in wier schaduw ongetelde miljoenen mensen zijn verdelgd als minder dan ongedierte.

Ordening in de dertiger jaren

Er is helaas weer werkloosheid. Hier en daar wordt zelfs herinnerd aan de afschuwelijke economische crisis der dertiger jaren. Gelukkig is daarvoor geen reden. Het werkloosheidspercentage lag toen immers zeker tienmaal zo hoog als thans.

Toch wil ik de crisis der dertiger jaren nog eens bezien. Wij kunnen in 1967 van deze periode duidelijk afstand nemen en daardoor zuiverder oordelen. Daarbij zal met name blijken, dat het karakter van deze crisis van regeringszijde niet werd onderkend. Men meende kennelijk, dat na het einde van de crisis het vroegere produktieproces zijn loop weer ongestoord zou vervolgen.

Daarentegen werd aan socialistische zijde begrepen, dat door structurele veranderingen een nieuwe periode in de economische geschiedenis was aangebroken. Hetgeen ik hierover verder schrijf, berust vooral op mijn persoonlijke ervaringen als secretaris-generaal van Economische Zaken en voorzitter van het college regeringscommissarissen landbouw-crisispolitiek.

De regeringspolitiek

Na 1929 stortten de prijzen ineen. De produktie was niet meer lonend. Naar de mening der regering moest op een veel lager niveau naar een nieuw evenwicht tussen kosten en prijzen worden gezocht. Zulks zou moeten geschieden langs de weg van het spel der vrije economische krachten. Ingegrepen zou alleen moeten worden voorzover dit nodig was om het bedrijfsleven voor de ondergang te bewaren. De crisis was dus een proces van uitzieken en aanpassen.

Extreme deflatie stond dus voorop. Actieve conjunctuurpolitiek lag buiten de gezichtskring. Onvoldoende werd ingezien, dat structurele veranderingen het produktieproces van de 19e en het begin der 20e eeuw essentieel hadden veranderd. Om maar enkele te noemen: de beperkingen der vrije concurrentie, toegenomen monopolievorming, invloed der vaste kosten, de wetgeving der overheid enz. Het produktieproces was door al deze

factoren veel minder elastisch geworden dan in het verleden. Een aanpassing die zich vroeger, zij het onder onnoemelijke ellende, door de flexibiliteit vrij snel kon voltrekken, stuitte daardoor thans op welhaast onoverkomelijke weerstanden.

De door de regering nagestreefde aanpassing steunde op drie beginselen: de verlaging der produktiekosten, een sluitende begroting en een handhaving van de gaven gulden.

Verlaging der produktiekosten

De lonen vormden het belangrijkste deel der produktiekosten. Derhalve moest een verlaging der lonen worden gestimuleerd. Mede daarom werden de salarissen der ambtenaren verlaagd. Om de drang tot het aanvaarden van arbeid krachtig te bevorderen moest de werklozensteun laag blijven: zelfs wat wel honend werd genoemd de 'franje' moest er nog worden afgeknipt. Ook het loonpeil in de werkverschaffing droeg bij tot het proces der loonsverlaging. In aanmerking genomen het aantal werklozen had die werkverschaffing overigens weinig te betekenen. Wel werd ingesteld het Werkfonds 1934. Maar door moeilijkheden over de samenstelling van het bestuur kon het fonds aanvankelijk niet op gang komen. Wat ten slotte werd tot stand gebracht was nauwelijks van enige betekenis.

Deze gehele politiek van loon- en salarisverlaging werkte volkomen averechts. De koopkracht verminderde en daardoor stagneerde de produktie nog meer. De geringere produktie deed de kosten van de eenheid van het produkt stijgen. De animo om te investeren werd verlamd.

Behalve naar verlaging der lonen streefde de regering voor het verlagen der produktiekosten ook naar vermindering der *zg. vaste lasten* (huren, pachten, renten).

In 1935 werd het Vaste-lastenontwerp ingediend. Maar het werd door de oppositie in de Tweede Kamer ingetrokken en bereikte dus nimmer het Staatsblad. De bezwaren kwamen van vele kanten. Sommigen gingen op deze wijze ruw aantasten van privaatrechtelijke overeenkomsten veel te ver. Het vertrouwen zou erdoor worden ondermijnd. De aankondiging van het ontwerp alleen al leidde tot een stagnatie op de hypotheekmarkt. Anderen daarentegen meenden dat het ontwerp lang niet ver genoeg ging om het gewenste doel te bereiken. Algemeen bestond twijfel aan de praktische doorvoerbaarheid.

De regering had haar voordeel kunnen doen met de ervaringen van rijkskanselier Heinrich Brüning in Duitsland. Deze pro-

beerde in 1931 een volledige aanpassingspolitiek door te voeren. Door noodverordeningen werden de lonen en prijzen drastisch verlaagd. Maar de gehele maatregel werd een volkomen fiasco. Het aantal werklozen liep op tot 6 miljoen. Daardoor kon Hitler zijn slag slaan en het werkloosheidsprobleem oplossen door het in gang zetten der oorlogsproductie.

Daarom wezen de voorstanders van devaluatie er terecht op dat het probleem der vaste lasten door de devaluatie in één slag zou worden opgelost. Dan immers verdween automatisch de spanning tussen het binnenlandse en het buitenlandse prijsniveau. Pas in 1936 bleek dat wat 3½ jaar aanpassing niet had kunnen bereiken door de devaluatie in één enkel uur werd tot stand gebracht.

Sluitende begroting

In de crisisjaren daalde de opbrengst der belastingen sterk, terwijl de uitgaven sterk stegen o.a. door de werklozensteun en de uitkeringen aan de noodlijdende gemeenten. Het was dus een heksentoer om tot een sluitende begroting te komen. Toch meende de regering dat dit doel moest worden bereikt. Want het rijk moest zich gedragen als een 'zuinige huismoeder', die zorgt dat zij in haar huishouding de financiële touwtjes aan elkaar knoopt. Ieder jaar werd de begroting daarom verder uitgebeend. Maar zonder het gewenste resultaat. Want, ondanks toegepaste kunstgrepen, bleek de gewone dienst over de jaren 1933-1936 nog een tekort van 200 miljoen op te leveren.

Wat dreef de regering tot het onmogelijke doel van een sluitende begroting? Het was de vrees voor het verlies van vertrouwen op de geld- en kapitaalmarkt. Maar dat vertrouwen werd toch niet verkregen. Vagebonderend 'hot money' deed zich gelden. Telkens weer werden er aanvallen op de gulden gedaan, waardoor voortdurend een grote monetaire onrust ontstond, die zich uitte in kapitaalvlucht en scherpe stijging van de rentetarieven op de geld- en kapitaalmarkt. Zo bedroeg het goudverlies van de Nederlandse Bank in het eerste halfjaar van 1933 niet minder dan 300 miljoen gulden. ¹⁾

Hoezeer het vertrouwen na de devaluatie herstelde, blijkt uit het feit dat in november 1936, dus na de devaluatie, een 3%

¹⁾ Dr. F. A. G. Keesing, De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Brussel, z. j., blz. 198.

lening bijna zevenmaal werd overtekend, terwijl begin 1936, dus vóór de devaluatie, een 4% lening slechts ten dele werd opgenomen.²⁾ Het is duidelijk dat het kapitaal na de devaluatie repatrieerde. Vandaar dat de goudvoorraad tussen oktober 1936 en mei 1938 steeg van 570 miljoen tot 1481 miljoen.³⁾

De conclusie uit dit alles is duidelijk: het doel van de sluitende begroting, n.l. het handhaven van het vertrouwen op de geld- en kapitaalmarkt, werd volkomen gemist.

Handhaving van de gave gulden.

Uit wat ik zoëven mededeelde blijkt wel hoezeer de regering de devaluatie van de gulden verfoeide. Zij had daarvoor een economisch en een zedelijk argument.

Het economische argument was het reeds meer genoemde standpunt van het handhaven van het vertrouwen. Hoezeer dit vertrouwen evenwel reeds was verloren gegaan, bleek uit de aantasting van de goudvoorraad van de Nederlandse Bank, die van begin 1933 tot september 1935 van 1106 miljoen tot 549 miljoen verminderde.

Door het economische argument heen speelde een zedelijk argument. De regering zag in het handhaven van de gave gulden een kwestie van fatsoen. Devaluatie was een bewijs van kwade trouw. In deze emotionele sfeer plaatste Trip, de toenmalige president van de Nederlandse Bank, zijn bekende uitroep: „wij zijn geen muntvervalsers'. Geheel en al werd voorbijgezien dat de gulden in economische zin allang niet 'gaaf' meer was. Bovendien waren tussen 1931 en 1936 alle belangrijke westerse landen al tot devaluatie overgegaan. Nederland devalueerde als allerlaatste op 27 september 1936. Bij een zedelijke beoordeling moeten toch vooral gelden de rampzalige gevolgen welke de aanpassingspolitiek voor de werklozen heeft gehad. In de winter van 1935/36 waren het er meer dan 475.000 op een bevolking van ca. 8 miljoen! ⁴⁾

Het zo lang uitblijven der devaluatie in de jaren 1933-1936 heeft ons land ernstig benadeeld. Steenberghe trad dan ook in 1935 terecht af als minister van Economische Zaken, toen de devaluatie uitbleef, nadat ook België tot die maatregel was overge-

2) t.a.p. blz. 227.

3) t.a.p. blz. 265. In dit bedrag van 1481 miljoen schuilt evenwel een meerwaarde van 25 % ten gevolge van de waardedaling van de gulden.

4) t.a.p. blz. 200.

gaan. Het onveranderd gehandhaafde standpunt van de regering heeft onze betalingsbalans sterk gedrukt, de export belemmerd, het aantal werklozen verder opgevoerd en onnodig grote financiële offers geëist voor de prijscorrecties op agrarische producten. De opleving, die in de andere landen al veel eerder was begonnen, heeft zich daardoor in ons land pas na 1936 geopenbaard. ⁵⁾

De figuur Colijn.

De centrale figuur in dit jarenlange economische beleid was de minister-president dr. H. Colijn.

Hij heeft in de loop der jaren een stortvloed van kritiek te verduren gehad. Veelszins in de emotionele sfeer, zoals b.v. bleek uit de leuze: 'Colijn verdwijnt'. Zelf had ik de gelegenheid zijn beleid van zeer nabij te volgen. Een aantal jaren maakte ik de vergaderingen van de economische commissie van de minister-raad onder presidium van Colijn mede. Voorts was Colijn verschillende maanden tijdelijk minister van Economische Zaken. Hij deed zich daarbij kennen als een man van de grote lijnen, wars van details; ook bij diepgaande meningsverschillen was het aangenaam met hem, die graag op vaderlijke wijze doceerde, van gedachten te wisselen.

In de oeverloze kritiek, die op Colijn is uitgeoefend, zitten enkele onjuiste elementen. Zo werd nogal eens voorbijgezien dat de economische ellende der dertiger jaren werd veroorzaakt door een wereldcrisis. Het was onvermijdelijk dat Nederland, dat zo sterk op in- en uitvoer is aangewezen, zwaar door de bui zou worden getroffen. Ook moet in aanmerking worden genomen, dat de moderne theorie der conjunctuurpolitiek, onder invloed van Keynes, wel reeds was geboren, maar toch nog in de wieg lag. Praktijk was er nog niet mee opgedaan.

Waarover ik bij de beoordeling van het beleid van Colijn veel heb gepuzzeld, zijn de innerlijke tegenstrijdigheden, die daarin voorkwamen. Zo is Colijn in de jaren 1933-1936 hardnekkig blijven vasthouden aan de aanpassingspolitiek, hoewel in de praktijk uit de steeds toenemende moeilijkheden duidelijk bleek, dat deze politiek volslagen was mislukt. Een ander punt. Colijn was een fervent voorstander van het economische verkeer tussen

⁵⁾ Dr. J. Timbergen, *De les van dertig jaren*, tweede druk, Uitgever Elsevier 1946, blz. 132.

de volkeren. Maar wij deden niet anders dan ons door contingenteringen en andere maatregelen van het wereldverkeer afsluiten. Bij een veel tijdiger devaluatie zou dit afsluitingsproces sterk zijn beperkt. Ik noem nog een derde tegenstrijdigheid. Het economische herstel moest volgens Colijn worden bereikt door de vrije werking der economische krachten. Maar die aanpassing werd voortdurend vertraagd en tegengewerkt door de steunmaatregelen, genomen voor industrie, landbouw en scheepvaart. Zo ontstond een tweeslachtig beleid.

Wat is hiervan de oorzaak? Colijn zocht zijn instrumenten voor bestrijding van de crisis in het liberale tuighuis. Hij had een onverwoestbaar en dogmatisch vertrouwen in de resultaten van het vrije economische verkeer. Daarbij was hij volstrekt blind voor de feiten. Vandaar dat hij ten slotte niet devalueerde omdat hij overtuigd was van het principieel verkeerde van zijn inzicht, maar slechts met een bloedend hart door de nood gedwongen. Dat zich grote structurele economische veranderingen voltrokken, die meer ordening dringend nodig maakten, heeft hij niet aanvaard. Ordening betekende voor hem vooral een te grote inmenging van een bureaucratische overheid en het stimuleren van groepsegoïsme der belanghebbenden. Schoorvoetend ging hij ten slotte met orderingsmaatregelen akkoord. Zij moesten dan niet permanent, maar incidenteel zijn. Van hem is zelfs de uitdrukking 'geordende aanpassing' afkomstig. 6) Een bewijs hoezeer hij aan de aanpassingspolitiek was vastgeketend.

Op Economische Zaken.

Departementaal droeg Economische Zaken de zwaarste lasten van de crisis. Het gehele bedrijfsleven in nood zocht daar hulp. Men was op dat departement sterk overtuigd, dat meer ordening dringend nodig was.

Industrie

Voor wat betreft de industrie bleef het bij twee wettelijke maatregelen: de Wet tot het verbindend en het onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten van 1935 en de Bedrijfsvergunningenwet 1938.

De wenselijkheid dat tot verbindendverklaring van onderne-

6) Prof. dr. F. J. N. M. van der Ven, *Economische en sociale opvattingen in Nederland*, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Brussel, z. j., blz. 86.

mersovereenkomsten zou kunnen worden overgegaan, bleek duidelijk in de praktijk. Het bedrijfsleven trachtte hier en daar zelf, door samenwerking, de prijzen enigszins op peil te houden. Een bekende poging hiertoe was uit die tijd die van de Centrale HLS (huiden, leer, schoenen), welke mislukte door gebrek aan bindende bevoegdheden. Verder bestonden de Nederlandse textielconventie, de Algemene Vereniging van Nederlandse IJzergieterijen en de overeenkomst in de strokartonindustrie. Uittreden door één of meer der ondernemers zou deze poging om de prijsval op te vangen, kunnen doen mislukken.

Met Colijn -- die op dat moment tijdelijk minister van Economische Zaken was -- had ik over dit probleem in 1934 een langdurige bespreking. Groot was mijn vreugde toen hij zich bereid verklaarde een wetsontwerp te bevorderen. Lieftinck, destijds adjunct-secretaris van de Economische Raad, kreeg de opdracht een wetsontwerp gereed te maken. Aan die opdracht heeft hij voortreffelijk voldaan. Hoefnagels deelt mede dat de bereidverklaring van Colijn was te danken aan het feit dat hij van r.-k. zijde op dit punt regelmatig onder druk werd gezet.⁷⁾ Een bron noemt Hoefnagels niet, zodat deze mededeling zich aan mijn beoordeling onttrekt.

Op 23 juni 1943 werd het wetsontwerp door Colijn zelf als minister van Economische Zaken a.i. ingediend. Op 12 oktober 1935 trad de wet in werking. Intussen vond de wet slechts in een bescheiden aantal gevallen toepassing, al zal zij ook wel preventief hebben gewerkt.

Een tweede ordeningsmaatregel voor de industrie was de Bedrijfsvergunningenwet 1938. Ten einde overmatige concurrentie te voorkomen kon een bedrijfstak, krachtens die wet, gesloten worden verklaard. Vestiging van nieuwe en uitbreiding van bestaande ondernemingen was dan alleen mogelijk krachtens een door de minister van Economische Zaken te verlenen vergunning.

Nodig was deze wet vooral wegens het gevaar dat in de aluminiumindustrie door een nieuwe vestiging overproduktie zou ontstaan. De sluiting werd dan ook op die bedrijfstak toegepast. Verder ook nog op de cottonkousenindustrie.

⁷⁾ H. Hoefnagels S. J., Een eeuw sociale problematiek, uitgever Van Gorcum en Comp. N.V., Assen 1957, blz. 237.

Landbouw.

Bleven de ordeningsmaatregelen in de industrie tot twee bescheiden wettelijke maatregelen beperkt, in de landbouw kreeg de ordening een zeer grote omvang. Maar daar was de toestand door de crisis dan ook volstrekt catastrofaal. Een enkel voorbeeld: op een bepaald ogenblik bracht de geëxporteerde Nederlandse boter op de internationale markt 1/3 van de kostprijs op!

De Landbouwcrisiswet 1933 legde de grondslag voor de landbouwmaatregelen. Het begrip 'landbouw' moet hier zeer ruim worden geïnterpreteerd. Ook de tuinbouw en de sierteelt, ja zelfs de turf en de visserij waren er onder gebracht.

Op ingevoerde landbouwprodukten (b.v. granen) werd een heffing gelegd, waardoor de graanprijs in Nederland een redelijk peil bereikte, terwijl tevens grote bedragen in het Landbouwcrisisfonds vloeiden. Moeilijker waren de prijscorrecties voor uit te voeren produkten (zuivel, varkensvlees, eieren, tuinbouw, sierteelt, o.a. bloembollen). Hier moest de produktie worden ingekrompen door het toepassen van teeltbeperkingen, die rekening hielden met de beperkte exportmogelijkheden. Op de uitgevoerde produkten werden prijscorrecties toegepast, die werden betaald uit het Landbouwcrisisfonds, dat over ± 200 miljoen gulden per jaar kon beschikken. Overschotten van produkten werden ook wel door aankoop uit de markt genomen. Zo werden, om de grote melkplas te beperken, 200.000 runderen aangekocht, geslacht en ingeblikt. Het vlees werd o.a. ter beschikking van de werklozen gesteld.

Het orgaan ter uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen was een stichting. Voor ieder onderdeel (akkerbouw, veehouderij enz.) werd een dergelijke stichting opgericht. Dat gebeurde op een heel eenvoudige wijze. Wij gingen naar de notaris die een stichtingsakte opmaakte, waarbij 100 gulden werkkapitaal werd ingebracht. Die 100 gulden leenden wij van de afdeling comptabiliteit, terwijl wij het bedrag na de oprichting weer teruggaven. De betrokken producenten moesten allen bij de stichting zijn aangesloten, omdat zij anders geen steun ontvingen. Een representatieve vertegenwoordiging van de aangeslotenen vormde wel het bestuur van de stichting, maar de regeringscommissarissen met hun bureaus hadden toch een beslissende invloed.

Het is duidelijk dat dit noodgebouw, dat onder de drang der omstandigheden snel tot stand moest worden gebracht, op den duur diende te worden veranderd. Ook de Troonrede 1937 gaf

daaraan uiting. Het voorontwerp Landbouwordeningwet 1937 stelde een algehele wijziging voor.⁸⁾

Twee beginselen stonden daarbij voorop. Het crisiskarakter moest aan de maatregelen worden ontnomen, een meer permanente regeling was noodzakelijk. Voorts moest de overheid zich meer terugtrekken en een zeer ruime plaats aan het bedrijfsleven worden toegekend. Er ontstond een heftige strijd tussen voor- en tegenstanders van ordening over de mérites van het ontwerp. Een moeilijk punt daarbij was op welke wijze de belangen van handel en industrie, voorzover zij zich met agrarische produkten bezighielden, voldoende veilig konden worden gesteld. Het voorontwerp bracht het niet tot een wetsontwerp. Toch kan men een duidelijke lijn onderkennen die loopt van de Landbouwcrisiswet 1933, via het voorontwerp Landbouwordeningwet naar de Landbouwwet 1957.

Teneinde de ordening in de landbouw meer steun te bieden werd op 5 juni 1939 wel een wetsontwerp ingediend, dat veel minder ver ging dan het voorontwerp van 1937. Het was het *ontwerp Landbouwbedrijfsregelenwet*. Dit ontwerp bevatte de regelen waaronder bedrijfsregelingen in de landbouw algemeen verbindend en onverbindend zouden kunnen worden verklaard. Aan de bedrijfsgenoten werd het initiatief gelaten. Een pendant dus van de wet van 1935 voor de industrie, waarvan ik boven melding maakte. Ook dit ontwerp was niet een crisismaatregel, maar een ordeningsmaatregel van permanent karakter. Uit het voorlopig verslag van 11 oktober 1939 bleek dat zelfs deze bescheiden maatregel nog tegenstanders van ordening in de Tweede Kamer in actie bracht. Door het uitbreken van de wereldoorlog is geen memorie van antwoord verschenen. De economische defensiemaatregelen namen het departement geheel in beslag.

Sociaal-democratische opvatting

Terwijl men aan regeringszijde volstrekt geen oog had voor de noodzakelijkheid van een nieuwe economische structuur, werd door de sociaal-democratie reeds vanaf het begin van de crisis aangedrongen op ordening. Niet alleen in ons land, maar ook in het buitenland.

8) Gaarne denk ik hierbij aan de intelligente hulp van mej. mr. E. W. Hoetink, die door haar krachtige houding gedurende de oorlog in het verzet het leven verloor.

Duitsland

In Duitsland verscheen na het uitbreken van de crisis een vloed van socialistische literatuur, waarin ordening in de vorm van Planwirtschaft werd aanbevolen. Inzake de socialistische houding tegenover de Planwirtschaft had zich in de loop der jaren een grote verandering voltrokken. Toen destijds de socialistische minister van Arbeid, Rudolf Wissell, na de Duitse revolutie in 1918, voorstellen tot Planwirtschaft deed, ontmoette hij heftig verzet bij het hoofdbestuur der sociaal-democratische partij. Het hoofdbestuur wilde geen vervalste Ersatz. De strijdleuze werd: 'Socialisme tegen Planwirtschaft'.

In de dertiger jaren waren de verhoudingen geheel gewijzigd. Planwirtschaft werd gezien als een machtig middel tot ordening en tot bestrijding van de crisis. Zo zegt Emil Lederer, een der bekwaamste voorvechters:

„Das Ziel planwirtschaftlicher Massnahmen kann auch heute nur darin bestehen, die Ausgangssituation für eine Konjunkturbelebung zu schaffen und diese selbst im Rahmen des Möglichen einzuleiten.“⁹⁾

In de vele publikaties over dit onderwerp werd Planwirtschaft geplaatst tegenover Verkehrswirtschaft.¹⁰⁾ Daarbij werd aan de socialisatie nog een ruime plaats toegekend. Zulks is verklaarbaar, omdat de overheid destijds nog niet over de nodige instrumenten beschikte om de economische samenleving voldoende te beïnvloeden. Wat dat betreft staan wij er op dit ogenblik geheel anders voor. Maar het gevaar van het afglijden naar een centralistische-dictatoriale economie werd wel beseft. Walter Schiff legt b.v. grote nadruk op allerlei vrijheden als de vrijheid van verbruik (geen 'Kasernen-Sozialismus'), de vrijheid van arbeid en beroep e.d.)¹¹⁾

België

In België was het Hendrik de Man, die met zijn in 1933 verschenen Plan van de Arbeid het streven naar ordening vorm gaf. Op economisch terrein verdedigde hij een stelsel van gemengde volkshuishouding, dat naast een particuliere sector, een

⁹⁾ Planwirtschaft, Tübingen 1932, blz. 27.

¹⁰⁾ Zo b.v. Carl Landauer, Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft, München und Leipzig 1931.

¹¹⁾ Die Planwirtschaft und ihre ökonomischen Hauptprobleme, Berlin 1932, blz. 28-29 en 33-36.

genationaliseerde sector zou bevatten, die de organisatie van het krediet en van de belangrijkste industrieën, welke in feite al gemonopoliseerd zijn, meebrengt. Politiek wenste hij een hervorming van de staat en het parlementaire stelsel, om tot een werkelijke democratie te komen. ¹²⁾

Ondanks een enorme propaganda met leuzen als: 'niets dan het Plan, alles vóór het Plan', is het verloop bijzonder teleurstellend geweest. De Man werd in 1936 minister van Financiën, maar kreeg geen kans zijn ideeën door te voeren. Bijzonder teleurstellend was ook de houding van De Man gedurende de bezetting door zijn collaboratie met de Duitsers. Hij die door zijn machtige publikaties zoveel impulsen had gegeven aan een vernieuwing van het socialisme, stierf daardoor in Zwitserland als een eenzaam man. ¹³⁾

In Nederland

Bij het streven naar ordening in Nederland staat uiteraard centraal het Plan van de Arbeid, in 1935 door SDAP en NVV gepubliceerd. ¹⁴⁾

Van de commissie, die het plan samenstelde, noem ik met name Albarda als voorzitter, Vos als directeur van het Wetenschappelijk Bureau en als lid Tinbergen, die zoveel heeft bijgedragen tot het grondvesten der moderne conjunctuurpolitiek.

Het uitgangspunt was:

'Het gebrek aan ordening is één van de voornaamste oorzaken van de tegenwoordige ellende' (blz. 122).

Maar de drang naar ordening is versterkt:

'De roep om ordening, welke gaat door de rijen van arbeiders, middenstanders en ondernemers, is sterker geworden door de crisis. De fatale gevolgen van het niet-geordend zijn der

¹²⁾ Hendrik de Man, De uitvoering van het plan van den arbeid, Antwerpen/Den Haag 1935. Een samenvatting gaf M. Sluysers in een boekje, getiteld Planmatige socialistische politiek, voorwoord dr. H. de Man, Amsterdam 1934. Zie blz. 24-25.

¹³⁾ Uitvoeriger Th. van Tijn, Wie is bang voor Hendrik de Man, Socialisme en Democratie, juni 1967, blz. 441-450.

¹⁴⁾ Daarnaast hebben in die tijd ook tal van vooraanstaande socialistische schrijvers de ordening verdedigd. Ik noem: dr. F. M. Wibaut, Ordening der wereldproductie, 1934; S. de la Bella jr., Ordening van theorie naar praktijk, 1937; J. van Gelderen, Automatische en planmatigheid in de wereldhuishouding, 1939.

voortbrenging in de bedrijfstakken doen zich thans hevig gevoelen' (blz. 17).

Het Plan is realistisch en begrijpt dat ordening geen afdoende geneesmiddel is voor alle crisiskwalen. Maar:

'Door gebrek aan ordening van het bestaande wordt de val veel dieper dan nodig is' (blz. 11).

De aanpassingspolitiek van Colijn wordt in een paar zinnen uitstekend weerlegd:

'Deze crisisbestrijding is negatief: zij zoekt haar heil in loonsverlagingen, in steunverlagingen, in het inkrimpen van alle overheidsbemoeiingen en zelfs in het uitstellen van werken die voor normaal onderhoud nodig zijn' (blz. 25).

Daartegenover werd gesteld:

'De positieve crisisbestrijding omvat dus de koopkrachtverhoging voor de gemeenschap als geheel, de werkloosheidsbestrijding en de uitvoering van werken op grote schaal, samen en in onderling verband' (blz. 27).

Direct zou de crisis moeten worden aangevallen door een brede openbare-werkenpolitiek. Daarvoor diende gedurende drie jaren telkens 200 miljoen per jaar beschikbaar te worden gesteld. Het eerste jaar zouden dan 55.000 werklozen kunnen worden geplaatst, welk aantal, vooral ook door verruiming van koopkracht ten gevolge van het multiplier-effect, zou oplopen tot 200.000.

Ik breng deze gedachten nog eens uitvoerig in herinnering, omdat zij zo waardevol waren. Helaas werden zij door de regering volstrekt genegeerd. Het standpunt van de regering was: er is geen geld. In werkelijkheid werden er enorme bedragen opgepot, zoals bleek na de devaluatie, toen die bedragen door ontpotting in groten getale weer voor den dag kwamen.

Uit dit alles blijkt duidelijk dat de regering in de dertiger jaren de aard van de crisis niet heeft onderkend en daardoor onjuiste bestrijdingsmiddelen heeft toegepast. De sociaal-democratie had haar hier de weg kunnen wijzen.

Binnenvaart tussen wal en schip

De Nederlandse binnenvaart beleeft thans één van de moeilijkste perioden uit haar geschiedenis. Ondanks het nog steeds toenemende ladingaanbod dalen de vervoersprijzen regelmatig en wel in een zodanige mate, dat het voor steeds meer rederijen en vooral voor de particuliere schippers moeilijk wordt het hoofd boven water te houden. Naar hun mening en ook van de organisaties op het gebied van de binnenvaart is het al zo ver, dat min of meer van een noodsituatie kan worden gesproken. Ook de scheepshypotheekbanken, van oudsher de kapitaalverschaffers voor de binnenvaart, zijn, gezien hun jaarverslagen, niet optimistisch gestemd over de toekomst van de binnenvaart. Dit zelfde geldt voor de diverse dag- en weekbladen, die bij deze bedrijfstak zijn betrokken. Zijn deze sombere geluiden nu reëel en wat zijn hiervan de oorzaken?

Zonder meer kan worden gesteld, dat voor diegene, die de binnenvaart van nabij kan volgen, het vaststaat, dat deze bedrijfstak in grote moeilijkheden verkeert. Ook hier zijn echter, evenals voor de meeste noodlijdende bedrijfstakken, zoals b.v. de scheepsbouwindustrie en de textielnijverheid, diverse oorzaken aan te wijzen, die terug te voeren zijn tot een aantal conjuncturele en structurele factoren, waarbij evenals in beide eerder genoemde bedrijfstakken de reeds enige jaren bestaande structurele factoren worden versterkt door de conjuncturele omstandigheden van dit moment. De navolgende vijf factoren zijn debet aan de huidige gang van zaken in de binnenvaart:

1. de hoge waterstanden van de laatste jaren;
2. de bestedingsbeperkende maatregelen van de overheid;
3. de invoer van tweedehands schepen uit het buitenland;
4. de wijzigingen in de methoden van vervoer;
5. de concurrentie van het weg- en railvervoer.

De eerste twee factoren zijn naar hun aard zuiver conjunctureel, terwijl de andere drie factoren van structurele aard zijn.

De hoge waterstanden.

Door de overvloedige regenval van de laatste jaren is het waterpeil van de rivieren en andere binnenwateren en in het bijzonder van de hoofdverkeersader voor de binnenvaart veel hoger dan in jaren met een normale neerslag. Zo kunnen bij normale waterstanden op de Rijn slechts schepen met een diepgang van circa 1,80 m. volbeladen tot Bazel varen. Voor schepen met een grotere diepgang is meestal overslag te Duisburg-Ruhrort of een andere Duitse binnenhaven noodzakelijk. De laatste jaren is echter de waterstand op de Rijn vaak zo abnormaal hoog, dat zelfs schepen met een diepgang van circa 3 m in staat zijn de reis tot Bazel volbeladen te maken. Duidelijk is dan ook, dat deze hoge waterstanden van invloed zijn op de vraag naar laadruimte en derhalve ook op de vervoersprijzen.

De bestedingsbeperkende maatregelen van de overheid.

De bestedingsbeperkende maatregelen van de overheid hebben voor de binnenvaart als een tweesnijdend zwaard gewerkt en doen dit in wezen nog. Aan de ene kant hebben zij het vrachtaanbod doen verminderen, in het bijzonder voor de zand- en grintvaart en aan de andere kant hebben zij een stijging van de exploitatiekosten veroorzaakt. Het niet aanbesteden van nieuwe publiek werken en het temporiseren van de bestaande werkzaamheden alsmede die van de lagere overheden hebben de vraag naar laadruimte verminderd.

Daartegenover staan echter de kostprijsverhogende maatregelen van die zelfde overheid, zoals accijnsverhoging op olieproducten en verhoging van haven-, lig-, brug- en sluisgelden. Dalende inkomsten staan hier dus tegenover stijgende kosten. Een simpel voorbeeld uit de zand- en grintvaart maakt dit duidelijk. Half 1965 werd voor het vervoer van zand op het traject Bergen/Maas naar b.v. Den Haag een prijs betaald per ton van gemiddeld f 3,85. Thans geldt voor dit traject een prijs van ca. f 2,10. Een daling derhalve van f 1,75 of van ca. 45 %.

De invoer van tweedehands schepen uit het buitenland.

In de periode 1960/1965 werd in Duitsland, voor een belangrijk deel met steun van de overheid in de vorm van slooppremies en toeslagpremies bij verkoop naar het buitenland, overgegaan tot modernisering en verjonging van de Duitse binnenvaartvloot.

Een deel van deze oude vloot werd gesloopt, maar een veel groter deel werd naar het buitenland, voornamelijk naar Nederland, verkocht. De kooprijzen van deze vaak oude schepen waren dermate laag, dat door de kopers minder werd gelet op de staat van onderhoud en de ouderdom van deze schepen, maar meer naar de exploitatie-mogelijkheden op korte termijn. Soms echter waren het zelfs zeer goede schepen van een vrij recent bouwjaar, die niet aan de Duitse plannen beantwoordden en derhalve tegen spotprijzen werden verkocht. Er waren motorvrachtschepen bij, die in de jaren 1962 en 1963 waren gebouwd en verkocht werden voor koopsommen van ca. f 400.000. Schepen met een tonnage van ca. 1.000. Ter vergelijking geldt, dat de bouw van een dergelijk schip in 1964 een investering vergde van ca. f 750.000. Veelal werden deze vaartuigen zonder meer in de vaart gebracht, zowel voor de binnenlandse als de buitenlandse vaart.

Het is zonder meer duidelijk, dat deze invoer een grote druk heeft uitgeoefend en nog doet op de prijzen van tweedehands schepen en een wanverhouding tot stand heeft gebracht tussen de waarde van de nieuwbouw, waarvan de bouwkosten stegen, en schepen uit de vaart, waarvan de waarde steeds meer daalde. Het gevolg was, dat niet alleen de concurrentiepositie werd aangetast, maar ook de rentabiliteit, vooral die van de nieuw gebouwde schepen. Duidelijk is ook, dat de schuld voor deze gevolgen bij de binnenvaart zelf ligt. Hoogstens zou men zich kunnen afvragen of de Nederlandse overheid niet had dienen op te treden tegen deze ongelimiteerde invoer van schepen, maar waarom hier wel en niet bij de handel in tweedehands auto's? Een pikante bijzonderheid hierbij is nog, dat in die periode soms schepen werden ingevoerd, die in de eerste jaren na de oorlog door Nederlandse eigenaren naar Duitsland waren verkocht, toen dit land overging tot de wederopbouw van zijn binnenvaartvloot.

De wijzigingen in de methoden van vervoer.

Ten gevolge van de steeds stijgende kosten van vervoer van goederen in zijn totaliteit, dus directe vervoerskosten, zoals assurantie, havengelden, kosten voor laden en lossen, is jarenlang gezocht naar goedkopere en doelmatigere methoden van vervoer. De afgelopen jaren zijn een aantal nieuwe vormen ontwikkeld, zoals het vervoer van olie per pijpleiding, het container- en palletvervoer, het roll on/roll off-vervoer en het ver-

voer per bulkcarrier. Iedere nieuwe vorm van zeetransport vraagt echter een aanpassing van het vervoer op het vaste land en aan deze aanpassing heeft de particuliere schipper niet willen en soms ook niet kunnen voldoen. Aan het olietransport per pijpleiding was aanpassing niet mogelijk. Alleen omschakeling, hetwelk ook voor een deel is gebeurd met het gevolg, dat de concurrentie in de andere sectoren van de binnenvaart werd vergroot. Ook de aanpassing aan het nog steeds toenemende roll on/roll of-vervoer is niet mogelijk, maar wel aan b.v. het containervervoer en aan de nieuwe plannen die vooral in de USA maar ook in Duitsland worden bestudeerd, nl. aan de plannen zeeschepen zodanig in te richten, dat deze schepen gehele binnenvaartschepen kunnen vervoeren, zowel beladen als ledig. De Amerikaanse plannen hiervoor zijn in een vrij ver gevorderd stadium.

Voorts kan de binnenvaart ook gaan voldoen aan andere nieuwe eisen, die aan het vervoer zullen worden gesteld, zoals b.v. de bouw van speciale cementtankers en het vervoer van gezuiverd ijzererts. Bij diverse hoogovens bestaan nl. plannen om een bedrijf aan de kust te stichten, dat speciaal is bestemd voor de zuivering van ruw ijzererts.

De neiging om zich aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen is echter bij de particuliere schipper niet groot. Het individualisme speelt ook hier weer een grote rol. Een mentaliteit, die de binnenvaart gemeen heeft met een aantal andere noodlijdende bedrijfstakken, zoals de scheepsbouw en de textiel. Ook in de binnenvaart is het familiebedrijf heilig en de particuliere schipper moddert liever door dan te trachten tezamen met zijn bedrijfsgenoten te komen tot gezondere verhoudingen in de bedrijfstak. Maar ook voor de binnenvaart geldt, dat samenwerking de aangewezen weg is, te meer omdat de nieuwe transportmethoden vrij grote investeringen zullen vergen. Investeringen, die niet meer door de individuele schipper zijn op te brengen. Bij een goede organisatie en samenwerking is dit wel mogelijk en bestaat er een kans een deel van het verloren terrein terug te winnen. Ook aan de binnenvaart wordt de eis gesteld zich tijdig aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden. Doet zij dit niet, dan is het logische gevolg, dat er nog meer terrein verloren raakt.

De concurrentie van weg- en railvervoer.

Een van de oorzaken van de nog steeds groter wordende con-

currentie van het weg- en railvervoer wordt veroorzaakt door het feit, dat deze beide vormen van vervoer zich wel tijdig weten aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden. Het containervervoer vindt b.v. voor bijna 100 % plaats via weg en rail en het laat zich aanzien, dat deze methode van vervoer de eerste jaren nog sterk zal toenemen, omdat deze methode vele voordelen biedt voor de verlader, zoals minder mankracht in de haven (de recente ontslagen bij de Scheepvaartvereniging Zuid te Rotterdam is een sprekend voorbeeld hiervan) en lagere verzekeringspremies, omdat b.v. het diefstalrisico kan worden uitgesloten. Een mogelijke rem voor deze vorm van vervoer is de grens, die wordt gesteld door de capaciteit van weg en rail. Hier ligt dan ook één van de kansen voor de binnenvaart. Daarbij komt dan nog, dat het wegtransport veel beter is georganiseerd en vaak ook veel sterker is op financieel gebied dan de particuliere schipper.

Voor de spoorwegen geldt dan nog, dat dit staatsbedrijven zijn die vaak met uitzonderingstarieven kunnen werken. Berucht zijn in dit geval de uitzonderingstarieven van de Duitse spoorwegen, de zgn. 'Als-Ob'-tarieven, die inhouden, dat de Duitse spoorwegen in bepaalde gevallen, wanneer concurrentie van de binnenvaart te vrezzen valt, lagere tarieven dan normaal kunnen berekenen. Soms gelden deze tarieven zelfs, vandaar de naam, voor trajecten waar geen waterweg te vinden is.

Tot nu toe is niet als een van de oorzaken genoemd het relatievervoer. Het type vervoer, waarover de laatste maanden nogal eens is geschreven in de dagbladen en welk type vervoer door vele schippers wordt gezien als één van de hoofdoorzaken van de malaise in de binnenvaart. Terecht, want dit type vervoer is beslist niet de oorzaak van de moeilijkheden en oefent in wezen bijna geen invloed uit op de prijsvorming. Het werkt eerder min of meer stabiliserend. Het relatievervoer is echter door de schippers zelf in de hand gewerkt, omdat zij in de periode toen het vrachtaanbod nog groter was dan de aangeboden laadruimte vaak weigerden bepaalde goederen, zoals b.v. vismeel en cement, te vervoeren. Het resultaat was, dat de verladers zelf buiten de schippersbeurs om uitzagen naar laadruimte en, zij het in het begin tegen een hogere vervoersprijs, ook vonden. Dit relatievervoer, meestal tegen een vaste prijs per ton per dag en op een jaarcontract, bleek in de praktijk zowel aantrekkelijk voor de ladingbelanghebbenden (vervoerszeker-

heid) als voor de hierbij betrokken schippers (vast werk met een vast jaarinkomen) met als gevolg, dat dit relatievervoer een steeds grotere vlucht nam. Het protest tegen deze vorm van vervoer bij de beursschippers wordt nu veroorzaakt door het feit, dat de relatieschippers thans in het algemeen nog vrij aardig voorzien zijn van werk, zij het dan tegen lagere prijzen, terwijl zij vaak weken moeten wachten op een lading. Voor de stelling, dat alle vervoer over de beurs zou moeten lopen, is veel te zeggen, maar er dient dan wel een vervoersplicht aan verbonden te worden.

Het bovenstaande maakt zonder meer duidelijk, dat de situatie in de binnenvaart inderdaad niet rooskleurig is. Vele schippers werken al met rode cijfers, terwijl vele andere schippers bezig zijn hun laatste reserves in te teren. Het is echter geen nationaal probleem, want ook de binnenvaart in de andere West-europese landen kampt met dezelfde moeilijkheden, ook de modernere Duitse vloot. Als hoofdoorzaken voor deze moeilijkheden kunnen worden aangenomen het te grote aanbod van laadruimte, veroorzaakt door o.a. een te grote nieuwbouw, die niet gepaard is gegaan met de sloop van oude schepen en wat belangrijker is door de wijzigingen, die ontstaan zijn in de vervoersmethoden.

De belangrijke vraag is nu, of er nog mogelijkheden zijn om verbetering te brengen in deze situatie. Die mogelijkheden zijn er beslist, maar het zal voor een belangrijk deel van de schippers zelf moeten komen. Zij zullen moeten streven naar een betere organisatie van de schipperswereld, niet alleen in nationaal verband, maar ook in Euromarktverband. Zo zal het aantal schippersbonden in ons land drastisch moeten worden verminderd. Het aantal is nu te groot en hun beleid vaak te tegenstrijdig om tot een slagvaardig beleid te komen.

Daarbij komt dan nog, dat de besturen van deze bonden voor het grootste deel bestaan uit mensen, die zelf te nauw betrokken zijn bij het bedrijfsgebeuren. Uit schippers, die zelf vaak nog een bedrijf moeten runnen en derhalve weinig tijd hebben voor de werkzaamheden, die hun bond vraagt. Concentratie tot een klein aantal bonden, bij voorkeur één, zal de slagvaardigheid sterk vergroten en ook de machtspositie. De besturen zouden bij voorkeur moeten worden samengesteld uit mensen, die wel belangstelling en inzicht in de schipperswereld hebben, maar er zelf niet rechtsstreeks bij betrokken zijn.

Voorts zouden de schippers op korte termijn kunnen streven naar een nieuwe verbeterde rusttijdenregeling, waarin een verplichte zondagsrust wordt opgenomen, die ook verplicht is voor de rederijen. Een dergelijk verbod heeft een tweërlei effect. Enerzijds wordt het aanbod van laadruimte erdoor verminderd, anderzijds bestaat er de mogelijkheid een andere klacht van de schippers wat te verhelpen, nl. de klacht, dat goed en deskundig personeel niet meer is aan te trekken. Belangstelling voor de binnenvaart bestaat er beslist, maar één van de remmen, vooral onder de jeugd, is het dag en nacht varen zonder een behoorlijke rusttijdenregeling voor de weekeinden.

Om ook op langere termijn tot gezondere verhoudingen te komen is echter meer nodig. De binnenvaart zal zich zonder meer moeten aanpassen aan de zich wijzigende omstandigheden in het vrachtvervoer. Dit vraagt een grote reorganisatie en grote investeringen, die niet meer door een particuliere schipper zijn op te brengen. Samenwerking in groot verband is noodzakelijk en behoort beslist tot de mogelijkheden, mits de schippers zelf hiertoe bereid zijn. Voor de diverse schippersbonden ligt hier een zware en belangrijke taak, waaraan zij zich in het belang van de binnenvaart niet kunnen onttrekken.

Noodzaak is ook, dat deze bedrijfstak in zijn geheel wordt doorgeleucht zoals dit is gebeurd voor de scheepsbouwindustrie. Dan zal ook blijken dat aan eerdergenoemde reorganisatie niet zal kunnen worden ontkomen, dat een regeling in Euromarktverband noodzakelijk is en dat ook niet zal kunnen worden ontkomen aan overheidssteun.

Aan overheidssteun zullen echter stringente eisen moeten worden gesteld, vooral wat betreft de structuurhervorming. Een regeling als voor de scheepsbouw zal hier de oplossing beslist niet brengen, zoals dat ook niet voor de scheepsbouwindustrie het geval is. Bij de debatten in de Tweede Kamer over de overheidssubsidie aan de Scheepsbouw nam D '66 het enig juiste standpunt in toen zij aan haar stem de eis van structuurhervorming verbond. Onze fractie liet haar kans voorbijgaan te laten zien dat het haar ernst is met structuurhervorming. Noch de textielnijverheid noch de scheepsbouwindustrie noch de binnenvaart zullen uit zich zelf bereid zijn tot een structuurhervorming. Daarvoor leent zich de mentaliteit van de ondernemers in deze bedrijfstakken niet. Zij zullen zolang een subsidieregeling geldt wel bereid zijn tot een onderlinge samenwerking in los verband, maar beslist niet langer dan de termijn

aan die regeling verbonden. De scheepsbouwindustrie bewijst dit overduidelijk. Een regeling als voor de scheepsbouw zal blijken te werken als een hoestdrankje, dat door een arts wordt voorgeschreven aan een zieke, die lijdt aan longontsteking. Het verlicht wel even, maar tast de kwaal niet aan.

Wil men in ons land tot een gezonder bedrijfsleven komen, dan zal men niet aan een structuurhervorming kunnen ontkomen en ook niet aan aanpassing aan de zich wijzigende omstandigheden, vooral op technologisch gebied. Dit geldt in het bijzonder voor die bedrijfstakken, die thans de moeilijkheden van structurele veranderingen ondervinden, dus ook voor de schipperswereld.

Partij van de Arbeid en middenstand

De westerse samenleving heeft de private ondernemingsgewijze produktie tot grondslag van het economisch leven. Het historisch gegroeide produktie-apparaat omvat een scala aan ondernemingen en ondernemers van zeer uiteenlopend formaat. Er is een grote differentiatie in omvang, werkgebied, winst en produktie-structuur.

De zeer gedifferentieerde categorie ondernemers heeft als kenmerk het dragen van ondernemersrisico. Ondernemingsgewijze produktie behoeft daarbij niet per definitie te betekenen kapitalistische produktie. Ondernemingsgewijze produktie op kapitalistische grondslag betekent de macht — economisch en veelal ook maatschappelijk — in handen van de economisch sterkste. Macht ontleend aan bezit of macht namens de bezittenden.

Het stelsel van vrije ondernemingsgewijze produktie stoelt op een sterk individualistische instelling van de ondernemer. Deze instelling en de grote differentiatie in de groep leidt tot een geringe solidariteit in de groep als geheel. Dit in tegenstelling tot de andere aan het productieproces deelnemende groepen — kapitaal en arbeid — waardoor de politieke inspraak en zeggenschap van grote groepen ondernemers gering te achten is. In de ondernemerscategorie is in feite alleen de groep, die met kapitaal manipuleert, sterk solidair geworden. De toenemende negatie van de problemen van de overige ondernemersgroeperingen — het overgrote deel — leidt tot politiek onbehagen en dakloosheid. Ze voelen zich in hun belangenbehartiging gefrustreerd.

De in de huidige maatschappij heersende ondernemersvrijheid is in wezen geënt op het recht van de economisch sterkste en houdt in feite onvrijheid in. Maatschappelijke vrijheid kan alleen werkelijke inhoud krijgen, als ze berust op beteugeling van het recht van de sterkste, waardoor ook de kapitaalarme 'onmachtige' of 'bezitloze' ondernemer gelijke kansen krijgt.

Persoonlijk ondernemerschap

Het persoonlijk ondernemerschap is een belangrijk element bij

de ontwikkeling van de westerse maatschappij met zijn gemengde economische orde en is in de moderne industriële ontwikkeling een belangrijke stuwkracht in het voortbrengingsproces.

Hoewel sinds de industriële revolutie de concentratie van kapitaal en de expansie van de ondernemingen zich in versneld tempo voltrekken, is de uitkomst ervan nog altijd zo, dat bij een grenstelling tot 25 werkzame personen per onderneming 83 pct. van het totaal in ons land geregistreerde ondernemingen (exclusief de landbouw) tot de categorie van het midden- en kleinbedrijf behoort. In deze 83 pct. ondernemingen zijn 1,1 miljoen personen, of 24 pct. van de beroepsbevolking, werkzaam. In 1965 bedroeg naar schatting de totale omzet van deze ondernemingen 37,8 miljard gulden en leverden ze een bijdrage aan het nationale inkomen (tegen factorkosten) van 18 pct.

Deze feiten tonen duidelijk aan, dat het productie-apparaat voor een belangrijk deel berust op relatief kleine ondernemingen. Dit houdt in, dat deze groep in het huidige maatschappelijke bestel van wezenlijke economische betekenis is.

Middenstand en Partij van de Arbeid

Uit een aantal stellingen in het beginselprogram van 1959 van de Pv.d.A. blijkt, dat de partij in principe de ondernemingsgewijze productie aanvaardt.

‘27. De partij acht de verwezenlijking van deze doelstellingen slechts mogelijk bij een planmatige ordening van de produktie en verdeling, nationaal en internationaal. Zij erkent de waarde voor het economisch leven van de vrijheid van consumptie, beroep en bedrijf. Zij streeft naar een economische orde, waarin bij het gebruik van deze vrijheden het motief ‘dienst aan de gemeenschap’ tot gelding wordt gemaakt.

28. De overheid heeft een belangrijke taak bij het verwezenlijken van deze doelstellingen. Zij dient de voorwaarden te scheppen, waaronder particuliere bedrijven het algemeen welzijn zo goed mogelijk kunnen behartigen; gemeenschapsbedrijven en diensten in stand te houden of in leven te roepen daar, waar particuliere produktie het algemeen belang niet of niet voldoende kan of wil behartigen; een rechtvaardige inkomensverdeling te bevorderen.

30. De structuur van de belangrijkste particuliere ondernemingen dient zodanig te worden hervormd, dat naast de belangen van de daarbij betrokken kapitaalverschaffers, ook de be-

langen van werknemers en de gemeenschap tot gelding komen.

37. Ook de middenstand, bestaande uit zelfstandige risico-dragende ondernemers in het midden- en kleinbedrijf, is sociaal en economisch een belangrijk element in de samenleving. Ook in een democratisch socialistische maatschappij zal de middenstand, welke zijn taak verricht binnen het raam van een op het algemeen belang gerichte welvaartspolitiek en daartoe is opgenomen in de ordening van het sociale en economische leven, een waardevolle functie vervullen.'

Met deze stellingen is door de partij niet geheel voldaan aan de voorwaarde voor een duidelijke plaatsbepaling van het ondernemerschap in een socialistisch maatschappijbeeld.

Stelling 38 zegt, dat de overheid voorwaarden dient te scheppen waaronder particuliere bedrijven het algemeen welzijn zo goed mogelijk kunnen behartigen en stelling 37 zegt: *Ook de middenstand zal binnen de ordening van het sociale en economische leven een waardevolle functie vervullen.*

Van het belang van de dynamische functie of van een autonome bijdrage van het ondernemerschap voor de welvaart in de democratisch socialistische maatschappij is in deze definitie geen sprake. Niet duidelijk wordt, of de partij een dergelijke functie niet ziet of haar niet van belang acht in zijn visie op het maatschappelijk bestel. Met andere woorden: ziet de partij het ondernemerschap uitsluitend functioneel of ook essentieel, als een essentieel deel van het verwezenlijken van een democratisch-socialistische maatschappij.

De volkspartij

De Partij van de Arbeid wil een volkspartij zijn. Zij heeft ook afstand gedaan van socialisatie als doelstelling. Tezamen betekent dit, dat de partij plaats zal moeten inruimen voor de ondernemer en het ondernemerschap in het democratisch socialistische maatschappijbeeld.

De Partij van de Arbeid is er niet in geslaagd haar inzichten op dit punt duidelijk te formuleren en naar binnen en naar buiten ingang te doen vinden. Voornaamste oorzaak is, dat de betekenis van het ondernemerschap niet voldoende in het socialistisch denken is geïntegreerd. Daarmede heeft de partij zich haars ondanks het stempel opgedrukt van te zijn een arbeiderspartij in de enge betekenis van het woord, in plaats van duidelijk het karakter te dragen van de socialistische volkspartij, die zij zijn wil.

Het is deze disharmonie, die de partij in haar optreden naar buiten hindert, waardoor vele duizenden zich afkeren en het korps zwevende kiezers wordt vergroot. Het is een van de belangrijkste oorzaken van de politieke malaise.

Er is natuurlijk een wisselwerking bij de integratie van het ondernemerschap in het socialistisch denken. Naarmate de invloed en inbreng van ondernemerszijde in de partij groter is, zullen hun problemen beter en meer aandacht krijgen. De indruk is, dat in de beginjaren van de partij andere groeperingen dan de werknemers wel redelijke aandacht kregen en in de interne discussie betrokken werden. Van lieverlee is kennelijk het klimaat op dit punt verslechterd.

De politieke belangen van de groep ondernemers komen in de Partij van de Arbeid onvoldoende tot hun recht. Daardoor wordt de indruk gewekt, dat de theorie van Karl Marx, dat in de kapitalistische maatschappij het kleine door het grote en dit weer door het grotere wordt overgenomen, ook in het democratisch socialistische maatschappijbeeld opgaat en dus ook daar eindigt in een collectivistische economie. Opvattingen die sterker voortleven dan men wil erkennen. Het ontbreekt aan een juiste waardering voor het persoonlijke ondernemerschap in de democratische samenleving.

Politieke onmacht

De feitelijke ontwikkeling laat een groeiend gevoel van politieke onmacht en onbehagen zien bij de groep ondernemers. Dit komt o.m. tot uiting in het ontstaan van min of meer extremistische politieke partijformaties, die bijdragen tot politieke instabiliteit en die de regeerbaarheid aantasten. Daaruit is de conclusie te trekken, dat zich inderdaad voordoet, wat hiervoor reeds werd uitgesproken, nl. het ontwikkelen van politieke groepspartijen en partijtjes als reactie op het gebrek aan aandacht van de politieke partijen in het algemeen. Deze ontwikkeling houdt gevaren in voor de democratie. Het moet te denken geven, dat een steeds groter deel van het kiezerskorps niet ontoegankelijk blijkt voor het streven van de Partij van de Arbeid, terwijl toch verreweg het grootste deel van de zelfstandigen zich, evenals praktisch de gehele afhankelijke beroepsbevolking, zich geplaatst ziet tegenover de macht van het kapitaal, die door het democratisch socialisme wordt bestreden.

Socialistisch denkende middenstanders — en die zijn er in ons

land — streven ernaar de werkzaamheid van de maatschappelijke en economische factoren, die de ontplooiingsmogelijkheden van het midden- en kleinbedrijf belemmeren, tegen te gaan en gelijke kansen voor het midden- en kleinbedrijf te scheppen.

Zij zien de maatschappelijke betekenis van het persoonlijk ondernemerschap in het midden- en kleinbedrijf in:

- a. de bevordering van de vrije consumentenkeuze*
- b. de bijdrage tot een harmonische maatschappelijke structuur in nauw verband met de leefbaarheid in de samenleving;*
- c. de economische stuwung, die ervan kan uitgaan.*

Als middelen ter bereiking van dit doel streven zij o.m. naar:

- a. een op de behoeftevoorziening gerichte planmatigheid in productie-, distributie- en dienstverleningssector;*
- b. het bevorderen van een specifiek en functioneel gericht middenstandsbeleid;*
- c. het bevorderen van marktonderzoek bij de vestiging en overname van bedrijven, van vakbekwaamheid en van economische samenwerking;*
- d. het bevorderen van sociale verzekeringswetgeving ter beperking van sociale risico's voor ondernemers.*

Zij erkennen, dat de positie van de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf in sterke mate afhankelijk is van een zo stabiel mogelijke economische groei en koopkracht van de bevolking en in verband hiermede een door de overheid gevoerd conjunctuur- en structuurbeleid, gericht op een zo groot mogelijke werkgelegenheid en rechtvaardige verdeling van het nationale inkomen.

Hierdoor is een duidelijke parallel aanwijsbaar met de opvattingen ten aanzien van de maatschappelijke ontwikkeling van de P.v.d.A. Ook deze socialistisch denkende middenstanders aanvaarden als grondslag van het maatschappelijk bestel de vrije ondernemingswijze productie, waarbij aan het begrip vrijheid een positieve inhoud wordt gegeven.

'Tegenspel' op het specifieke gebied dat door deze middenstanders wordt bestreken is vrijwel niet aanwezig. Op grond van de uitgangspunten van de partij zou dat er wel moeten zijn.

Conclusie

De Partij van de Arbeid heeft van de zich zelf gestelde opdracht

maar een deel tot ontwikkeling gebracht. Oorzaak hiervan is naar onze mening dat het beleid teveel de richting van arbeiderspartij heeft gekregen, waardoor andere groepen te geringe aandacht hebben gekregen. Verzuimd is vanuit de partij en vanuit haar beginselen voor voldoende aandacht te zorgen. Voor de hier besproken groep betekent dat, dat het ondernemerschap niet voldoende in het democratische socialistische denken en de P.v.d.A. politiek is geïntegreerd.

De daaruit voortkomende wanverhoudingen blijken in de ontwikkeling van de laatste jaren funest. Een belangrijke bijdrage tot 'vernieuwing' van de partij zou zijn het politieke denken en de praktische politiek zodanig te herstructureren, dat de tot nu toe kwijnende loten aan de P.v.d.A.-stam tot wasdom worden gebracht.

Bezinning op de toekomstige maatschappijstructuur — die met onze beginselen overeenkomt — kan daarvoor een grondslag vormen. Discussie over dit principe en de praktische mogelijkheden lijkt zeer gewenst, te meer omdat wij niet aan de indruk ontkomen, dat de huidige discussie over partijvernieuwing meer gaat in de richting van hergroepering der partijen, dan in die van wezenlijke vernieuwing.

De Man en de socialistische beweging — niet te scheiden

Partijgenoot jhr. mr. M. van der Goes van Naters vond het nodig te reageren op mijn boekbespreking, die onder de titel „Wie is bang voor Hendrik de Man?” in het juninummer van S & D is verschenen. Helaas kan een antwoord van mijn kant niet uitblijven: het stukje van Van der Goes van Naters wrijft mij aan, (a) een zeker eerherstel van de *persoon* van De Man na te streven, (b) de mening te hebben verkondigd dat De Man voor zijn collaboratie met de nazi's te zwaar gestraft zou zijn, (c) geen oog te hebben gehad voor De Mans anti-semitische uitlatingen of deze niet belangrijk te hebben gevonden; en ten slotte (d) tast hij mij aan in mijn naam als historicus door mij feitelijke onjuistheden te verwijten.

ad 1. Niemand die niet bij het horen van de naam van De Man zo in paniek raakt, dat hij niet meer kan lezen, kan menen dat ik een „zeker eerherstel van de persoon” van De Man heb geleverd. Ik begin nota bene met een inleiding over De Mans rol tijdens de bezetting en zeg dat de feiten zwaar tegen hem spreken. In de loop van het artikel laat ik duidelijk blijken, dat ik ook voor vele van zijn politieke wendingen in voorgaande jaren geen waardering heb. Van der Goes van Naters zegt daarentegen dat het *werk* van Hendrik de Man geen eerherstel behoeft, want het „is nooit in het geding geweest”. Ik breid mijn kritiek, op een aantal plaatsen in het artikel, ook uit tot het werk van De Man. De hele teneur van het stuk is trouwens, dat leven en werk (en de socialistische beweging) bij deze activist niet te scheiden waren.

ad 2. Niemand die niet bij het horen van de naam van De Man zo in paniek raakt, dat hij niet meer kan lezen, kan menen dat ik De Mans vonnis na de oorlog te zwaar vind. Integendeel, — ik zeg er nog bij dat iemand als De Quay bij ons een eendere rol heeft gespeeld in de eerste bezettingsjaren, met de duidelijke bedoeling aan te geven dat hij ook gevonnist had moeten worden.

ad 3. Ik sta uitvoerig genoeg stil bij De Mans collaboratie met de Nazi-bezetter en memoreer uitdrukkelijk, dat hij met nazistische terminologie werkte. Niemand die mij kent kan menen, dat ik anti-semisme op de koop zou toenemen.

ad 4: Van der Goes van Naters wil mij een serie feitelijke onjuistheden laten zeggen; het zijn even zovele onjuistheden van zijn kant.

Ten eerste: het boek *Cavalier seul* verscheen niet in 1941, zoals Van

der Goes van Naters zegt, maar in 1948. Het was ook niet De Mans laatste boek, zoals Van der Goes van Naters zegt. Wèl verscheen in 1941 een boek *Après coup*, waarvan *Cavalier seul* een uitbreiding en bewerking zou worden. Ik citeerde *Cavalier seul* van 1948. Ten tweede: De Man is niet tot in de Hitlerperiode in Duitsland blijven werken: hij vertrok definitief naar België in april 1933. Wat Van der Goes van Naters verder van De Man citeert, kennelijk om te doen geloven dat ik daarvan niet op de hoogte was, zegt niets tegen mijn artikel, — wèl belicht dit nogmaals het feit dat Van der Goes van Naters niet kan lezen, althans niet als het over De Man gaat.

De reactie van Van der Goes van Naters toont aan, dat ik in de aanhef van mijn artikel een schot in de roos deed: men mag blijkbaar niet over De Man spreken, want dan komen de schuldgevoelens boven van de socialistische beweging, die De Man eens als dè grote man van het Westeuropese socialisme, een soort leidsman en redder van de vervallen beweging heeft beschouwd". Ik liet erop volgen: "Wij komen niet met het vooroorlogse socialistische verleden klaar, als wij niet over Hendrik de Man durven spreken, want dat wil ook zeggen: over onze beweging zelf". Van der Goes van Naters is met dat verleden niet klaar gekomen en wil trachten de persoon van De Man van zijn werk (d.w.z. ook van de beweging) te scheiden. In mijn boekbespreking heb ik dat natuurlijk niet gedaan; ik heb over De Man, zijn persoon, zijn werk èn zijn plaats in de socialistische beweging gesproken, en geprobeerd deze laatste te begrijpen, — zoals de historicus betaamt. Ik heb in de inleiding gezegd, dat de feiten die tegen De Man spreken in zekere zin ook spreken tegen de socialisten die hun vertrouwen in hem hadden gesteld en hem een vertrouwensfunctie hadden gegeven. En aan het slot van het artikel zei ik nog eens duidelijk: „Als wij ons over hem schamen, dan ook over de beweging waarin hij werkte, die hij ten dele leidde, die hij verried”.

DR. TH. VAN TIJN

Boekbesprekingen

A. J. Koejemans: David Wijnkoop — een mens in de strijd voor het socialisme. Moussaults uitgeverij, 314 blz., f 18,90.

Zijn visie op het leven van David Wijnkoop en diens strijd voor het socialisme heeft A. J. Koejemans in een boek neergelegd. Al is er kritiek op de opvattingen van Koejemans mogelijk — zo komen mijns inziens de tegenstanders van Wijnkoop in de communistische beweging er te ongenueanceerd af — het boek is waard gelezen te worden. Zeer weinig jongeren weten wie Wijnkoop was, laat staan dat zij zich een oordeel over diens strijd kunnen vormen. Niet dat zulks een eensluidend oordeel zou zijn geweest. Een aantal ouderen die Wijnkoop wel gekend hebben en wier mening aan het slot van het boek is opgenomen, zijn het, een kwart eeuw na zijn dood, nog altijd niet met elkaar eens. Zo was het vroeger evenzeer.

‘Een vechter was hij, geen pestkop: een lastpost geen treiter’. Dit oordeel van ‘Monne’ De Miranda, die zijn leven lang met Wijnkoop in de clinch lag, doch evenzeer een vechter was, stond tegenover dat van Duys, die meende dat Wijnkoop ‘aanhitser der dieven was, maar te laf om zelf te stelen’. Duys die niet laf was en niet diefachtig, zou zijn leven als fascist eindigen, terwijl ‘Monne’ door de fascistten werd vermoord.

Uit het boek komt Wijnkoop stellig niet te voorschijn als ‘een klein, kruiperig, laf mannetje’ zoals de Maasbode hem in 1920 meende te moeten karakteriseren, doch veeleer als de onverschrokken mens, die bereid was alles te geven in de strijd voor vrede en socialisme, zoals hij dit zag.

Het positieve beeld dat Koejemans van Wijnkoop schetst, lijkt mij in grote trekken juist. Want ook als men het oneens met Wijnkoop is geweest, zal men moeilijk kunnen ontkennen dat hij in het uitdragen van zijn beginselen bereid was zich geheel te geven. De strijd voor die beginselen heeft zijn positie als revolutionair sinds 1899 tot zijn dood toe bepaald. Die strijd veroorzaakte zijn uitsluiting in 1909 uit de SDAP en maakte de theoreticus tot man van de praktijk, die een der grondleggers van de communistische partij in ons land zou worden en met zijn partij het politieke leven in ons land in de jaren 1900-1930 mede zou beïnvloeden.

In het boek geeft Koejemans vele voorbeelden, waaruit blijkt hoever

Wijnkoop soms vooruitzag. Voor allerlei vraagstukken: burgemeestersbenoeming, verantwoordingsplicht inzake politieoptreden, stakingsrecht, linkse concentratie etc, die de laatste tijd opnieuw ter discussie staan, kan men voor wat zijn argumentatie betreft vaak bij de redevoeringen en het optreden van Wijnkoop in de openbare lichamen van 45 à 50 jaar geleden te rade gaan.

Is het in het boek zo dat de positieve trekken bij Wijnkoop de negatieve overheersen (en dat lijkt mij juist), diegenen die in de nationale en internationale revolutionaire arbeidersbeweging met Wijnkoop van mening verschilden, komen er bij Koejemans veel slechter af. Het lijkt ons dat de schrijver de ruimheid van opvatting die hem bij het oordeel over Wijnkoop terecht siert, hierbij verliest en vervalt tot wat ten onrechte wel eens 'Wijnkoopianisme' werd genoemd. De suggestie dat b.v. de 'omzwaai' in de jaren 1926 bij de partijstrijd van Lou de Visser door 'de broodvraag' zou zijn ingegeven, doet aan deze figuur beslist te kort. Ook de opvatting dat het ongelijk dat Wijnkoop en zijn medestanders in die jaren, zowel nationaal als internationaal, in de communistische beweging kregen, terug te voeren zou zijn op 'intrigantendom', lijkt mij te kort doen aan de opvattingen van de anderen in de communistische beweging. In de jaren '25-'30 was het (evenals in de jaren die daaraan voorafgingen) nog zo, dat het gewoon was, dat er in de communistische beweging over verschil van mening gediscussieerd werd. Soms eindigden dergelijke discussies in het uitstoten van een groep met de daaraan verbonden verkettering. Maar ook die 'verkettering' had, door de daaraan voorafgaande discussie, alleen al meer inhoud, dan datgene wat Koejemans er in zijn boek over vermeldde. En dat valt te betreuren.

HENK GORTZAK

Dr. A. de Froe: 'Het vraagstuk van de wereldbevolking'. Serie Anatomie van de toekomst; uitgave Het Wereldvenster, Baarn.

De curve die de bevolkingsgroei aangeeft gedurende de hele ontwikkelingsperiode van de mensheid is na de industriële revolutie omgebogen van vrijwel horizontaal tot bijna verticaal. Dit is een bekend beeld uit de bevolkingsstatistieken, die op dramatische wijze aantonen hoezeer het natuurlijk biologisch verloop van de bevolkingsgroei is omgebogen door menselijke wetenschappelijke activiteit. Van diezelfde activiteit moet een herstel van het evenwicht komen. Het welvaartspeil is daarbij een regulerende factor.

Dr. De Froe onderscheidt vier fasen in de ontwikkeling. De eerste fase is de agrarische, waarin de bevolkingsomvang aanvankelijk vrij stabiel is. Fase twee treedt in door de wetenschappelijke vooruitgang. Daardoor daalt het sterftecijfer, terwijl het geboortecijfer gelijk blijft.

De bevolking neemt snel toe. De stijging van de welvaart gaat gepaard met een geestelijk proces dat een beter inzicht tot gevolg heeft in de factoren die de welvaart bepalen. Het leven vermenselijkt en het geboortecijfer daalt. In deze derde fase neemt de bevolking nog toe, maar aanzienlijk minder dan in de voorafgaande fase. In de vierde fase liggen geboorte en sterfte op ongeveer hetzelfde niveau en is de bevolkingsomvang vrij stabiel. Voorbeelden van deze fasen zijn achtereenvolgens Birma, Mauritius, Porto Rico en Engeland. Een groot deel van de wereld bevindt zich nog in de tweede fase. De laatste 66 jaar is het aantal mensen verdubbeld. De volgende verdubbeling wordt verwacht in de helft van die tijd.

De kwantitatieve gegevens die dr. De Froe in zijn boek geeft, zijn voor een deel, met variaties naar boven en beneden, de laatste jaren in voor verschillende boeken en tijdschriften gepopulariseerd. De verdienste van het boek is dat in de beperkte ruimte van 84 bladzijden een duidelijk overzicht wordt gegeven van het probleem van de te snelle groei van de wereldbevolking. Dit probleem doet zich hoofdzakelijk voor in de ontwikkelingslanden. De bijzonder effectieve bestrijding van het hoge sterftepeil gedurende de laatste decennia is er niet, zoals in de geïndustrialiseerde gebieden, gepaard gegaan met een beperking van de geboorten. De prachtige wetenschappelijke prestaties hebben — naar een woord van Huxley — tot gevolg gehad dat de bevolking zeer snel is toegenomen en dat er nieuwe ziekten, nieuwe frustraties en nieuwe ellende ontstaan. Een grote verantwoordelijkheid hiervoor drukt op de r.-k. landen, door wier invloed de WHO geen afdoende maatregelen kon nemen of zelfs maar voorbereiden. Een verandering van inzicht in de morele waardering van geboorteregeling is zich overigens in de R.-K. Kerk snel aan het voltrekken.

Wat de kwalitatieve aspecten van de geboorteregeling betreft wordt wel eens bezorgdheid uitgesproken over het relatief lage voortplantingsrendement bij de hogere beroepsklassen. Dr. de Froe wijst op dit probleem. De vraag doet zich m.i. voor of er wel zo'n duidelijk verband is tussen erfelijke begaafdheid en beroepsklasse en of het milieu geen dominerende rol speelt. Overigens tonen recente onderzoeken aan dat er een verschuiving plaatsvindt in de relatie tussen kindertal en sociaal milieu in die zin dat het gewenste aantal kinderen stijgt naarmate de sociale status hoger is.

B. KRIJNEN

Centrum voor Staatskundige vorming: Wettelijke Regeling van het jeugdwerk.

In juli 1967 verscheen een rapport onder bovenstaande titel bij het

'Centrum voor Staatkundige Vorming'. Het jeugdvragestuk is zeer actueel en vanwege de onrust onder de jeugd en vanwege het streven van de regering tot een voldragen jeugdbeleid te komen. Het rapport levert een constructieve bijdrage tot de discussie over deze moeilijke problematiek.

Terecht is in hoofdstuk I een sociologische beschouwing gewijd aan het begrip 'de jeugd.' Tot de jeugd rekent men de jonge mensen die door de maatschappij niet meer als kind worden beschouwd en ook nog niet de status, rol en taak als volwassene wordt toegekend. Dat lijkt mij een bruikbare begrenzing, hoewel de grenzen naar leeftijd in het vage blijven. Ik betreur dat. Het komt mij voor dat de problematiek van wat men vaak 'de jeugd' noemt, voornamelijk de categorie van ongeveer 14 tot \pm 25 jaar betreft. De grenzen zijn uiteraard vloeiend, maar dit is globaal de sociologische groep tussen kind zijn en volwassenheid.

Interessant is ook de stelling dat de opgroeiende jeugd 'gesocialiseerd' moet worden, d.w.z. goed voorbereid op de rol die men vervullen moet als volwassene in de samenleving. Voor die socialisering acht de commissie een veelzijdige 'vormingsarbeid' nodig. Hier ligt een terrein open vol voetangels en klemmen. De commissie is m.i. niet doorgestoten tot de actuele problematiek van dit ogenblik. De tendens naar aanpassing aan de heersende orde lijkt mij nog te groot. Op blz. 23 stelt de commissie dat zij niet ingaat op de wederkerigheid van de cultuuroverdracht. Dat is een misser. In vele gevallen kan de jeugd de culturele waarden van de volwassenen niet overnemen en zal door de wisselwerking jeugd—volwassenen een vernieuwd cultuur- en waardenpatroon moeten ontstaan. Deze bottleneck van de jeugdproblematiek heeft de commissie helaas omzeild, tot schade van het resultaat. In de verdere behandeling wreekt zich deze fout. Weliswaar spreekt de commissie over de eigen 'vrije-tijds-rol' en de eigen 'sex rol' van de jeugd, alsmede over 'experimenteel-improvisatorische' methodieken van jeugdwerk, maar de achtergrond die deze nieuwe benadering nodig maakt, ontbreekt.

De nieuwe open relatie jeugd—volwassene komt onvoldoende uit de verf. De commissie geeft de jeugd feitelijk toch te weinig ruimte. In dat verband houdt zij ook vast aan levensbeschouwelijk opgedeelde jeugdwerk. Dat neemt niet weg dat daarnaast een aantal behartigenswaardige opmerkingen gemaakt worden over de behoefte aan plaatselijke voorzieningen en open vormen. Belangrijk is daarbij de stelling dat jeugdwerk geen middel mag zijn tot beïnvloeding van de jeugd in een bepaalde richting, maar doel in zich. Dat doel is dus het creëren van goede mogelijkheden tot groei naar volwassenheid. Die mogelijkheden dienen er voor de gehele jeugd te zijn als een wettelijk recht op optimale ontplooiing.

Dit wettelijk recht kan het best worden gerealiseerd via een raam-

wet die de continuïteit van het werk verzekert, evenals de kwaliteit, maar zoveel ruimte laat dat de jeugdservice zich soepel aan kan passen aan zich wijzigende behoeften. De voorzieningen zullen op lokaal niveau gepland moeten worden en de commissie prefereert een wettelijke regeling die de lagere overheden de verantwoordelijkheid en de financiële mogelijkheid geeft tot het voeren van een tamenlijk autonoom beleid op lokaal niveau. Teneinde te voorkomen dat het werk ter plaatse door laksheid van gemeentelijke of provinciale besturen niet van de grond komt, wil de commissie een recht van beroep in de wet opnemen, opdat het recht gerealiseerd wordt. Ook op dit terrein van de wetgeving bestaat nogal wat verschil van opvatting, maar de hier voorgestelde decentralisatie is zeker het overwegen waard.

Al bij al is het een goed leesbaar rapport dat op duidelijke wijze een aantal opvattingen die in de kring van de KVP leven, weergeeft. Dat is winst, te meer omdat hier en daar de visie op een vernieuwd jeugdbeleid duidelijk doorbreekt. Het valt te begrijpen dat de commissie moeite heeft gehad met het afwerpen van oude plunje, maar in de komende discussies over de jeugdproblematiek en over het te voeren jeugdbeleid is een verdergaande vernieuwing van het denken niet onwaarschijnlijk. De neiging tot paternalisme heeft in KVP-kringen nog altijd een taai leven.

C. EGAS

Arzjak, Nikolaj (pseudoniem van J. Daniel): 'Hier is Moskou' en andere verhalen; vert. uit het Russisch en ingel. door Ch. B. Timmer. Amsterdam, Polak & Van Gennep, 1967. 198 blz. gesansfil. f 6,90.

Nikolaj Arzjak, een in 1925 geboren Joods-Russische schrijver, werd zoals bekend in 1966 tegelijk met Abram Terts (pseudoniem van Andrej Sinjawsjky) tot dwangarbeid veroordeeld wegens het publiceren van verhalen in het buitenland. Evenals bij Terts ('Drie verhalen') wordt de lezer getroffen door de voorkeur voor fantastische en groteske motieven, een duidelijke reactie op het officiële 'socialistisch realisme'. Alle verhalen van Arzjak hebben het karakter van politieke satires en volgen als zodanig het voetspoor van Gogolj, Saltykow Sjtsjedrin en Zosjtsjenko.

De satire is een merkwaardige vorm van literatuur. Zij onthult veel over de maatschappelijke achtergronden en meer nog over de schrijver, die zich vaak openbaart als een niet van agressiviteit ontholte, teleurgestelde idealist.

Schr. wil de waanzin aantonen van bepaalde verhoudingen en toestanden in de Sowjetmaatschappij, die velen als 'normaal' aanvaarden.

In het verhaal 'Handen' kritiseert hij de Tsjeka (staatspolitie). Hoofdpersoon is een man wiens handen zijn blijven trillen nadat hij vergeefs getracht had een priester te executeren: Zijn kameraden hadden losse patronen in zijn geweer gestopt.

'Hier is Moskou' is een wrange parodie op de verschrikkingen van de zuiveringen uit de dertiger jaren.

'De man van Minap' is een persiflage van pseudo-wetenschappelijke theorieën over genetica: De hoofdpersoon krijgt een goede baan als staatsfokstier. 'Boetedoening' is het verhaal van een man, die ten onrechte beschuldigd wordt iemand bij de staatspolitie te hebben aangebracht. Zijn geweten wordt desondanks zodanig verontrust, dat hij in een zenuwinrichting belandt. In tegenstelling tot de puriteinse stalinistische literatuur krijgt de erotiek in deze verhalen een ruime plaats toegemeten.

De psychologische karaktertekeningen zijn oppervlakkig. Het werk van Arzjak is literair van minder betekenis dan dat van Terts, doch ongetwijfeld lezenswaard. De inleiding van Timmer geeft een goede toelichting tot deze verhalen.

P. KRUG

Redactioneel

Prof. dr. E. H. van der Beugel heeft bedankt als lid van de redactie.

Het artikel van dr. Tans bevat de tekst van de rede, waarmee hij op 23 november 1967 het Congres van de Partij van de Arbeid heeft geopend.

Biografische notities:

Dr. J. A. Weijel is psychiater te Amsterdam en o.m. medewerker aan de Gemeenschappelijke Medische Dienst van de WAO.

Ir. S. M. Argelo is delfts ingenieur in de toegepaste wiskunde, en werkzaam bij een Nederlands, computers-producerende bedrijf.

C. de Groot is redacteur van de Volkskrant in Italië.

Mr. dr. A. A. van Rhijn is lid van de Raad van State.

W. Verkaik is werkzaam bij een scheepshypotheekbank.

P. J. de Kruij was in de crisisjaren oprichter van de Moderne Middenstandsbond. Vertegenwoordigt de middenstand in PBO-organen en commissies.

H. Pors jr. is directeur van een rijnvaartrederij en algemeen voorzitter van het Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen.

Vrijheid, gelijkheid en broederschap

Toen Pieter Paulus in 1796 de eerste Nationale Vergadering bijeenriep, geschiedde dat onder de fiere leus van 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap.' Sindsdien liggen de waarborgen voor de vrijheid naar veler — overigens betwistbare — overtuiging hecht in onze grondwet verankerd, ontbreekt aan de gelijkheid nog van alles en heeft de menselijke broederschap nauwelijks een begin van gestalte gekregen. Het is goed om bij deze dingen even stil te staan in het jaar 1968, dat ons ongetwijfeld weer vele verrassende politieke ontwikkelingen te bieden zal hebben, maar dat daarnaast door de Verenigde Naties plechtig verklaard is tevens te zijn het Jaar van de Rechten van de Mens.

Zoals bekend aanvaardde de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties eind 1948 de zogenaamde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Het was een plechtig en desondanks zeker uiterst belangrijk document, dat overigens geen andere betekenis had dan het doen van een zedelijk beroep op de regeringen om elk voor zich het in de inhoud gestelde na te leven. Eind 1966 is de Verklaring gevolgd door twee conventies, die beogen het hele vraagstuk van de rechten van de mens uit die toch altijd wat vrijblijvende morele sfeer over te hevelen naar een Handvest met de bindende kracht van internationale wetgeving. De eerste conventie had betrekking op de economische, sociale en culturele rechten, de tweede op de burgerlijke en politieke. Zij zullen in werking treden, zodra voldoende ratificatieoorkonden zijn gedeponeed. Het proclameren van 1968 tot Jaar van de Rechten van de Mens houdt verband met de herdenking van de totstandkoming van de zoëven genoemde Universele Verklaring van 1948.

Nu bestaat bij internationale conventies, zeker als ze van dit soort zijn, nogal eens het gevaar, dat men ze in de eerste plaats als voor anderen bedoeld veronderstelt. Menigeen zal bij het lezen van de tekst geneigd zijn te denken aan Griekse toestanden of — in een heel andere orde — aan landen in Oost-Europa of aan bepaalde situaties in de zogenaamde onderontwikkelde

wereld. Nederland is een staat immers met een langdurige democratische traditie, een hoog nationaal inkomen per hoofd van de bevolking en met een maatschappij van een uitstekend technologisch-wetenschappelijk niveau. Als men zijn normen gaat afstemmen op de situatie in Saoedi-Arabië valt er over het onderwerp inderdaad weinig meer te zeggen, hoogstens zou men zich kunnen afvragen of de Arabieren daar ooit dezelfde kansen zijn geboden als ons. Vat men echter de conventies op in de zin van wat zij toch eigenlijk in menig opzicht bedoelen te zijn, namelijk de moderne formulering van idealen, die sinds de Franse revolutie voorzichtig boven de horizon zijn verschenen, dan is het ongetwijfeld de moeite waard om enkele kenmerken van de huidige Nederlandse samenleving te toetsen aan de geest, waarin de conventies zijn geschreven. Want hoe staat het eigenlijk bij ons met die vrijheid, die gelijkheid en die broederschap?

Vrijheid

Tegenstanders hebben de PvdA — evenals trouwens vroeger de SDAP — vaak verweten, dat zij voor het grote goed van de vrijheid betrekkelijk weinig belangstelling zou hebben weten op te brengen. De publikatie, nu alweer meer dan vijftien jaar geleden, van het rapport 'De weg naar vrijheid', heeft daarin nauwelijks verandering kunnen brengen. Dat komt natuurlijk, omdat de politieke strijd in ons land de afgelopen zeventig jaren sterk gestaan heeft in het brandpunt van de sociaal-economische tegenstellingen.

Afgezien van dat enigszins andere probleem van de antithese hebben *die* ook de werkelijke tegenstelling tussen vooruitstrevende en conservatieve, tussen links en rechts gerichte politiek bepaald. Toen we voor en ook kort na de oorlog nog te maken hadden met de gesloten standenmaatschappij, werd dit onderscheid ook wel in brede kringen aanvaard, althans in toenemende mate een bruikbaar criterium voor politieke partijformatie geacht. Naarmate de maatschappij een meer open karakter kreeg, de sociale mobiliteit toenam en sterk gedifferentieerde groeperingen in de samenleving er weer meer individualistisch getinte verlangens en belangen op gingen nahouden, dreigde de PvdA in sommiger ogen het stempel op zich gedrukt te krijgen van de partij van de collectieve voorzieningen, van de bureaucratisering, ja van de establishment.

Dit kon zo zijn omdat het begrip vrijheid nu eenmaal

minstens twee gezichten heeft. Laat ik eerst nog vooropstellen, dat in de trits van vrijheid, gelijkheid en broederschap, de vrijheid uiteraard in zekere zin de belangrijkste, in ieder geval de overkoepelende factor vormt. Maar dat is alleen wáár, als men dan ook dat begrip vrijheid op de juiste wijze weet te definiëren. Vrijheid begint immers altijd als vrijmaking van iets en dat is waarlijk geen schande. De mens wil vrij zijn van onderdrukking en d'warskijkerij. Daartoe wenst hij te breken met allerlei vormen van als betutteling gevoelde bevoogding, of die nu komt van familie, vrienden, kerk, staat of maatschappij. Het is deze vorm van vrijmaking, die in de jaren sinds de Tweede Wereldoorlog in fabelachtig versneld tempo om zich heen heeft gegrepen en die — het zij herhaald — zeker niet onbelangrijk is, want zonder dergelijke vrijmaking blijft werkelijke vrijheid onmogelijk.

Toch schuilt er ook een negatief aspect in een uitsluitend op die manier opgevat vrijheidsbegrip. Bij een links gericht streven loopt een zodanige beleving van de vrijheid namelijk het gevaar te leiden naar het luchtledig van het protest-zondermeer en in elk geval zal zij het meest platvloerse egoïsme op de voorgrond stellen onder rechtse signatuur. Het sterkst komt dan ook dit negatieve aspect van de vrijheidsopvatting tot uitdrukking in de politieke lijn van de VVD, die de vrijheid in de praktijk allereerst gemonopoliseerd wil zien voor de ondernemers en de mensen met de hoge inkomens.

Daarentegen zijn juist de meest positieve aspecten van het vrijheidsbegrip belichaamd in het bewust scheppen van gelegenheid voor de mens om te kiezen uit een serie mogelijkheden en daaruit te nemen datgene, wat het best tot zijn zelfverwerkelijking als mens kan bijdragen. 'Bij het vrij zijn *tot*, speelt niet slechts de vrijheid zelf een rol, doch ook het verantwoordelijk zijn voor datgene, wat men van zijn vrijheid heeft gemaakt' ¹⁾. Dit is de vrijheid in de zin van mondigheid. Volkomen juist begint dan ook het Socialistisch Bestek met de volgende inleidende bewoordingen: 'In een democratie zijn de burgers mondig en vrij. Zij moeten worden gehoord, hun belangen moeten worden verdedigd, hun rechten moeten worden beschermd. Ook tegenover een overheid, die terecht haar taken uitbreidt. De democratie moet worden versterkt, de zeggenschap van de Nederlandse burgers worden vergroot, macht zonder controle worden bestreden.'

1) De vrijheid. Rapport Nederlands Gesprekscentrum. 1961. pag. 6.

Hoe staat het met die mondigheid in onze huidige Nederlandse samenleving? Zij die menen, dat deze zaken dank zij Thorbecke eens en voor al in onze grondwet een veilige basis hebben gevonden, zou alleen reeds het noemen van het begrip 'demonstratievrijheid' op hun hoede moeten doen zijn. Omtrent deze kwestie is overigens de laatste tijd al zoveel geschreven, dat ik me van de noodzaak tot uiteenzetting ontslagen kan achten, te meer daar er andere, even belangrijke dingen zijn, die heel wat minder over de tong gaan.

Mondigheid veronderstelt politieke bewustwording. De grondwet regelt met nadruk het recht van vrijheid van meningsuiting en van vereniging en vergadering. Een nog steeds groeiend getal kiezers bestaat uit ambtenaren. Is het nu zo, dat deze ambtenaren, de tekst van de grondwet gelezen hebbend, geen blad voor de mond behoeven te nemen? Stimuleert de overheid hun politieke bewustwording, hun mondigheid? Geen sprake van. Juist op de terreinen, waarop zij bij uitstek deskundig mogen worden geacht, zijn zij het sterkst aan banden gelegd. Het is de ambtenaar — misbruik van geschonken vertrouwen blijft hier uiteraard buiten beschouwing — verboden over allerlei zaken in het openbaar zijn mening te geven. Nu zal iemand tegenwerpen, dat het ook niet zo'n fraaie constructie is een ambtenaar van bij voorbeeld een bepaald departement een stelling te horen verkondigen, lijnrecht tegen die van zijn politieke bewindsman in. Iedereen, die evenwel enigermate in het ambtelijke leven thuis is, weet, dat de bepalingen hieromtrent onder omstandigheden bijzonder beperkend kunnen worden uitgelegd en dat het vooral de onzekerheid daarover is, die de gemiddelde ambtenaar tot de grootste voorzichtigheid maant, en diens gevolg zijn toch al technocratische instelling bevordert. Dit brengt dan weer met zich mee, dat menig ambtenaar zich steeds meer op gaat sluiten in zijn eigen ambtelijke kring en de neiging krijgt de burgerij eerder als de lastige pottenkijker dan als de gewaardeerde klant te beschouwen. Tal van tegenwoordig vaak vernomen klachten over de bureaucratiseering van de samenleving en de stroefheid met het ambtelijk verkeer zijn m.i. mede op dit verschijnsel terug te voeren.

Wie overigens meent, dat het met de vrijheid van de ambtenaar zo'n vaart niet loopt, leze er het zeer onlangs verschenen proefschrift maar eens op na van Van der Horst, oud-hoofdbestuurslid van de ARKA. Dat de buitenwereld omtrent

dit alles zo weinig verneemt, past bij de ambtelijke sfeer². Trouwens, ook op het punt van het antecedentenonderzoek zijn er onduidelijkheden en dat de ambtenaren door het voor hen geldende stakingsverbod nog altijd als een aparte categorie in de samenleving worden beschouwd is al evenzeer weinig in overeenstemming met de terecht van steeds meer kanten gehoorde eis van democratisering.

Nog een enkel woord over dat probleem van die ambtelijke geslotenheid en geheimzinnigheid. Het rapport van de commissie-Verdam maakt nogal wat werk van het 'openbreken' van de onderneming; het blijft een merkwaardige omstandigheid, dat aan het openbreken van de ambtelijke wereld tot dusver betrekkelijk weinig aandacht is besteed. In beginsel is ook daar immers alles geheim, wat niet uitdrukkelijk voor publikatie wordt vrijgegeven. Gezien de sterk toegenomen betekenis van het overheidsapparaat, zijn beslissingen omtrent wat burgers individueel direct aangaat en gezien het feit, dat sommige van die beslissingen ook verreikende politieke consequenties hebben, zou het hele vraagstuk van de ambtelijke geheimhouding allang zeer kritisch op de helling moeten zijn gezet.

Het probleem van de mondigheid ten slotte speelt ook ten aanzien van de medezeggenschap. Ook op dit punt is het wat vreemd om uitsluitend of vooral te denken aan de sfeer van de particuliere onderneming en niet aan de ambtenarij. Waarschijnlijk vloeit dit verzuim daaruit voort, dat tot dusver in de discussie over de medezeggenschap te overwegend is gedacht in termen van belangenbehartiging en te weinig aan verantwoordelijk deelhebben. Deze conclusie wordt met name getrokken in een dezer dagen bij Van Stockum verschijnend rapport van de humanistische stichting Socrates over het vraagstuk van 'Humanisme en Arbeid', in welk lezenswaardig geschrift overigens evenzeer ten onrechte het vraagstuk van de medezeggenschap in ambtelijke kring buiten beschouwing bleef³.

Met het bovenstaande wil gezegd zijn, dat er tendenties optreden, die de technocratisering van de samenleving eer versterken dan afremmen en dat er daarom op het punt van de vrijheid en de mondigheid in onze samenleving nog een breed

²) Dr. Th. A. M. van der Horst: *Ambtenaar en Grondrechten*. 1967. pag. 34 e.v.

³) *Humanisme en Arbeid*. Rapport van een commissie ingesteld door de hum. stichting Socrates. 1968.

veld braak ligt (dat in het bovenstaande slechts met enkele voorbeelden is aangestipt). Er blijkt tevens uit, dat het niet waar is, wat zogenaamde pragmatische politici ons de laatste tijd willen doen geloven, dat de tegenstelling tussen links en rechts gerichte politiek zou zijn verouderd. Een overheid, die de politieke bewustwording en de mondigheid van de burgers werkelijk wenst te bevorderen, kan onmiddellijk aan de slag. Dat is vooruitstrevende, dat is links gerichte politiek. Maar met een conservatieve minister Beernink op Binnenlandse Zaken zullen we ons voorlopig aan geen te hooggestemde illusies mogen overgeven.

Gelijkheid

Wat de confessionele partijen en de vertegenwoordigers van de nieuwe zakelijkheid in de politiek ons vooral willen doen aannemen, is het onbruikbaar worden van de sociaal-economische tegenstellingen als hanteerbaar kenmerk voor partijvorming in vooruitstrevende zin. Ik heb over dit misverstand in S & D al eerder geschreven en zal mij dus grote beperkingen opleggen ten einde niet in herhaling te vervallen⁴. Maar het is wel duidelijk, dat er aan de gelijkheid in onze maatschappij nog bijzonder veel ontbreekt, niettegenstaande de totstandkoming o.a. van tal van uiterst belangrijke collectieve voorzieningen.

Onder die ten tijde van de Franse revolutie wat ongelukkig tot uitdrukking gebrachte leuze van de 'gelijkheid' is hier natuurlijk te verstaan de gelijkwaardigheid, de gelijke behandeling van mensen van de meest uiteenlopende afstamming en levensovertuiging. Blijkens artikel 4 van de grondwet hebben allen, die zich op het grondgebied van het rijk bevinden, gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen. Dat dit geenszins betekent, dat wij nu ook allemaal gelijke kansen hebben, is duidelijk. In feite staan wij op tal van punten op gewaagde voet met wat reeds de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 de overheden als hoge zedelijke eisen heeft voorgehouden. Ieder heeft recht op arbeid, maar er zijn tachtigduizend werklozen. Ieder heeft recht op huisvesting, maar hoe zijn de omstandigheden in tal van krottenwijken in onze grote steden? Iedereen heeft recht op vrije beroepskeuze, maar arbeid is nog altijd een economisch goed. Iedereen heeft recht op onderwijs, maar de kinderen uit de gezinnen met lagere inkomens zijn nog steeds zwaar ondervertegenwoordigd aan

⁴) S. & D., december 1966, pag. 871 e.v.

middelbare school of universiteit, wat dan ook weer zijn consequenties heeft voor hun proportionele afwezigheid in de leidinggevende beroepen van onze maatschappij. Enzovoorts, enzovoorts.

Nu ben ik mij er terdege van bewust, dat het bijzonder gemakkelijk is een aantal kreten af te vuren en de al of niet bereikbaarheid van het beoogde doel verder aan de verbeeldingskracht van de lezer over te laten. Hoezeer ook het aanwijzen van een doelstelling als zodanig al van belang is, van constructieve kritiek mag worden verwacht, dat er daarnaast althans het begin van een oplossing wordt aangeduid. Naar mijn idee is echter geen objectief gebrek aan financiële middelen doorslaggevend geweest voor de achterstand, die wij op dit terrein ten opzichte van een aantal andere landen geleidelijk hebben opgelopen.

Om te beginnen tobben wij sinds 1958 met het verschijnsel van het in toenemende mate conservatiever worden van achtereenvolgende Nederlandse regeringen. Nog eenmaal heeft zich een kabinet-Cals aangediend, doch uiteraard in een jaar tijd de bakens in dit opzicht niet kunnen verzetten. Dat in conservatieve kringen de politieke wil ontbreekt om echt het ideaal van de gelijke kansen na te streven behoeft hier niet nader te worden aangetoond. Daarnaast is er dan een politieke moeilijkheid van meer technische aard, namelijk het tot dusver bij de meeste departementen geheel ontbreken van een systematische meerjarige programmering, die vervolgens in een gecentraliseerde planning zou dienen te worden gecoördineerd. Dit, gevoegd bij het feit, dat de gemiddelde politieke levensduur van een bewindsman — uitschieters als een Luns daargelaten — in ons land sedert de oorlog de twee jaar zeker niet te boven gaat, belemmert een werkelijk stelselmatige vooruitgang op tal van hier aan de orde zijnde gebieden.

Wat er in feite gebeurt is, dat men zich beperkt tot het doen van voorspellingen over een te verwachten ontwikkeling en dan nog overwegend in de economische sfeer⁵. Wat er zou

⁵) Linneman stelde dit onlangs wat betreft een onderdeel van het overheidsbeleid op overtuigende wijze aan de kaak als commentaar op een rapport van het Centraal Planbureau over 'Varianten voor de ontwikkelingshulp door de overheid.' (Prof. dr. H. Linneman: Vergroting van de Ned. ontwikkelingshulp en haar binnenlandse voorwaarden en gevolgen, 1967.)

moeten gebeuren is, dat er een vier- of vijfjarenplan op tafel komt, waarin stuk voor stuk de prioriteiten zijn aangegeven en van jaar tot jaar de voortgang in de verwezenlijking, in nauwe samenwerking met de volksvertegenwoordiging, wordt nagegaan. De opstelling van een dergelijk plan, dat ernst gaat maken met de hervorming van onze samenleving, veronderstelt echter een achterliggende politieke wil. Aangezien die ontbreekt bij de heersende conservatieve krachten, die zich tot bijsturen en ingrijpen op de strategische knooppunten willen beperken, zal iedere deskundige in dat raam kunnen aantonen, hoezeer verwerkelijking van de nastrevenswaardige doelstellingen tot de onmogelijkheden behoort.

Broederschap.

Ik heb mij ten aanzien van de sociaal-economische punten mede daarom beperkt, omdat zelfs welwillendgezinden de PvdA soms toch al verwijten zich in het verleden te veel op dergelijke 'materialistische' kwesties te hebben blindgestaard. Zoiets kan men dan natuurlijk gemakkelijk beweren aan het haardvuur van een Wassenaarse villa, waar overigens ook lang niet altijd de meer vergeestelijkte denkbeelden een zo geweldig hoge vlucht nemen. Hoewel juist de PvdA altoos propageerde, dat het in de politiek om de *hele* mens gaat en zij op het gebied van bijvoorbeeld de cultuurpolitiek zich zonder meer gunstig wist te onderscheiden van de overige politieke partijen, kan moeilijk worden ontkend, hoezeer in het algemeen het ideaal van de broederschap in de Nederlandse politiek nog te weinig aan zijn trekken kwam.

Te veel nog wordt de bevordering van de broederschap, van de medemenselijkheid of naastenliefde gezien als het voornaamste jachtterrein van de kerken en van het Humanistisch Verbond. En naarmate eerstgenoemde hun greep op de samenleving tijdelijk zien verminderen en laatstgenoemde door velen nog als te klein en (zij het ten onrechte) als te weinig militant wordt beschouwd om gewicht in de schaal te werpen, neemt men ook inderdaad een voortschrijdende verzwakking van de tussenmenselijke relaties in onze samenleving waar. Wat mij betreft is het daarom een onzalige gedachte om, uitgerekend op dit moment, een opheffing van de levensbeschouwelijke werkgemeenschappen in de partij in overweging te nemen. Naarmate de behoefte groeit om in de politiek de accenten meer naar de bevordering van de menselijke relaties te verschuiven, dient de ruimte om zich daarop te bezinnen te worden vergroot en niet verkleind.

Voor zover de werkgemeenschappen in het verleden in dit opzicht onvoldoende voedingsbodem zijn geweest en als kaders hebben gefaald (ik ben bang, dat dit zo is), zou dit argument in het licht van de omstandigheden hoogstens een versterking van hun positie op een gereorganiseerde grondslag mogen rechtvaardigen.

Met het in gevaar raken van de onderlinge menselijke verhoudingen zijn wij tegenwoordig al zodanig vertrouwd, dat voor het soms na weken ontdekken van eenzaam gestorven bejaarden, het geruime tijd zonder doktershulp op de openbare weg achterblijven van verkeersslachtoffers (zondagsdienst), de toestanden in verscheidene ziekenhuizen, nog nauwelijks opvallende ruimte in de publiciteitsorganen wordt vrijgemaakt. Menigeen staat er niet eens bij stil, dat bijvoorbeeld de bescheiden verpleegsterssalarissen, het commerciële karakter van het artseneroep, de achterstand bij de bouw van bejaardenflats, weleens factoren zouden kunnen zijn, die tot de geschetste toestanden mede aanleiding geven.

Onze moderne maatschappij begint in hoge mate te lijden aan de twee ernstige ziekteverschijnselen van de *technocratie* en de voortschrijdende *commercialisering*. In samenhang met beide symptomen wordt de agressiviteit als aspect van het menselijk wezen opgeroepen en aangemoedigd. Zoals Van Praag, voorzitter van het Humanistisch Verbond, het bij diverse gelegenheden heeft uitgedrukt: 'Kenmerkend voor onze huidige maatschappelijke levensfase is, dat allerlei activiteiten, die nog plaatsvinden, hun energie meer ontlenen aan de agressieve motieven, dan aan meer samenbindende eroskrachten, die toch ook vrij sterk in de mens aanwezig zijn.' Het verkeer frustreert, de steenmassa's in de grote steden doen het al evenzeer als de jachtigheid van veel dagelijkse arbeid. Heel wat gevoelens van agressie worden ook opgewekt door het vermogen van deskundigen om voor te rekenen waarom iets niet kan, zonder dat er steeds een duidelijk aanknopingspunt is om hun visie te weerleggen. Technocratie en commercie brachten daarnaast een zekere 'verkillig' in de samenleving met zich mee door in de meest letterlijke zin van het woord 'speelruimte' weg te nemen. Een belangrijk gedeelte van de tegenwoordig zo wijdverbreide onlustgevoelens moet ongetwijfeld worden verklaard uit het ondergeschikt maken van de menselijke aspecten van het leven aan de eisen van winstbejag en efficiency. Het moet gestroomlijnd zijn en de minst mogelijke kosten met zich brengen, gezien in het licht van de economisch optimaal bereikbare resultaten. Wie enkele maanden ge-

leden zich de moeite getroostte om een kijkje te nemen op de Love-in, in de Amsterdamse RAI — op mij maakte het diepe indruk — kon er zich rekenschap van geven, wat het betekent als men van de kinderleeftijd af de jongeren van de romantiek en het spelelement heeft vervreemd.

Maar de agressieverschijnselen ontstaan niet slechts door situaties in de samenleving, zij worden daarnaast ook bewust bevorderd. Dit geldt bijvoorbeeld voor een aanzienlijk deel van de moderne publiciteitsmiddelen, zoals film-, boeken- en nieuwswe-reld, die zich in toenemende mate in de commerciële richting bewegen. De hoogste oplaat van boek of krant is doorslaggevend en dat die allerminst waarborgen biedt voor de beste kwaliteit behoeft nauwelijks te worden uiteengezet. De ruime keuzemogelijkheden, die er op dit gebied bestaan zijn dan ook meer schijn dan wezen. In de eerste plaats, omdat het vermogen tot verantwoord kiezen in onze samenleving nog te weinig wordt aangekweekt; in de tweede plaats omdat het keuzepatroon zich overwegend beperkt tot een maatschappelijk bestel, dat geld verdienen als het hoogste goed kent. Het bereiken van schokeffecten wordt dan ook in toenemende mate gesteld boven het verschaffen van inzicht in de materie. Ten Cate schetste dit onlangs treffend in de volgende bewoordingen: 'De mens werkt in onze samenleving niet om zich zelf uit te drukken, maar om geld te verdienen, en dat geld kan hij dan alleen besteden op de manieren, die de samenleving, waarin hij leeft, hem als mogelijk of als gewenst of zelfs als begerenswaard aanwijst. . . . In feite kan hij nauwelijks iets anders doen dan navolgen wat anderen, die al eerder ruimere bestedingsmogelijkheden kenden, hebben voorgedaan ⁶.

Bijzonder benauwend begint de situatie langzamerhand ook te worden in de krantenwereld. Sedert ik in september vorig jaar op een conferentie van de Humanistische Werkgemeenschap over de voortwoekerende commercialisering in deze hoogst gewichtige sector van ons maatschappelijk bestel een nogal pessimistisch geluid liet horen, deden zich nieuwe verontrustende ontwikkelingen voor. De journalist komt van ten minste twee kanten onder sterker wordende druk te staan. Enerzijds dient hij in steeds sneller tempo een voortdurend overstelpender hoeveelheid materiaal te verwerken en op verantwoorde wijze te selecteren, anderzijds krijgt hij voortdurend sterker te maken met

⁶) De meeste mensen willen meer. 1967, pag. 12.

het commerciële streven in en buiten zijn krantenwereld, dat voor de afzet van telkens nieuwe produkten een steeds agressiever beroep op de markt doet en bijkans elk middel tot verhoging van omzet toelaatbaar acht. De talrijke fusies en concentraties bij het dagbladwezen zijn in dit opzicht een teken aan de wand. De journalistieke vrijheid, zegt men, blijft onaangetast. Het is de vraag. Het is de vraag of men een meisjesspensionaat kan onderbrengen in een 'Rood Paleis' (om met de titel van een boek van Bordewijk te spreken). In sommige gevallen kan dan ook het hier gestelde op grond van ervaringen nu al duidelijk worden weersproken. Het in het buitenland al scherper dan bij ons in het oog springende verschijnsel lijkt bovendien niet toevallig, namelijk dat het dikwijls juist de naar grootste oplagen strevende kranten zijn, die zich het meest toeleggen op het oproepen van emoties, het in staat van beschuldiging stellen van personen en stromingen, het eenzijdig opschroeven van pikante of bizarre details, alsmede het zonder poging tot verificatie brengen van onjuiste berichten, die nooit herroepen worden ⁷.

Het is niet eenvoudig om de mogelijkheden, waarover de overheid zou moeten beschikken om althans enige greep te krijgen op de hier geschetste ontwikkelingen, in enkele korte trekken concreet aan te geven. Het betreft vooral ook een mentaliteitskwesitie. Zo maakt het voor de hele benadering van het vraagstuk immers direct al een enorm verschil of men te maken heeft met een regering, die zoveel mogelijk alles wil overlaten aan het vrije spel van de maatschappelijke krachten, dan wel één, die zich bij de ontwikkelingen in de samenleving in dit opzicht mede betrokken en mede verantwoordelijk voelt. Ten aanzien van stedenbouw, verkeersvoorzieningen, recreatiemogelijkheden e.d. dient aan de verbetering van het leefklimaat in ieder geval veel meer dan tot dusver aandacht te worden besteed, wat betekent, dat er ook de nodige financiële middelen voor behoren te worden uitgetrokken. De tijd verstrijkt voorts, dat de overheid ten aanzien van uiterst bedenkelijke machtsconcentraties in de publiciteitswereld met een louter passief standpunt zou kunnen volstaan.

Conclusie

De Nederlandse samenleving verkeert in een versnelde fase van

⁷) Hierover uitvoeriger mijn beschouwingen in 'De Journalist' van november 1966, pag. 389 e.v.

ontwikkeling. Nieuwe politieke gedachten schieten als paddestoelen uit de grond; nieuwe politieke partijen trouwens evenzeer. Terwijl nog enkele jaren geleden het politieke leven een wat ingedommeld bedrijf leek te zijn geworden, wordt nu van tal van kanten met mokerhamers op de gevestigde verhoudingen in geslagen. Aangezien veel van die gevestigde verhoudingen zich hebben overleefd, is dit alleen maar toe te juichen.

Onder vernieuwing is niettemin meer te verstaan dan louter kritiek op het bestaande. Eén van de verontrustende verschijnselen van het ogenblik is wel de vluchtigheid van de belangstelling van de Nederlandse kiezer voor de partij, waarmee hij zich nog het meest verwant voelt. Er heerst een algemene neiging om zich aan te sluiten bij iets nieuws, dat nog de aantrekkelijkheid biedt van het onbezoedelde, maar er zich na één of enkele verkiezingen alweer verbitterd van af te wenden.

Dit bewijst, dat het in de fase, die wij doormaken, te veel is gaan ontbreken aan vormgevende ideeën, waarop de overtollige energie zich zou kunnen richten en waarin de mens zijn toekomst en die van zijn kinderen herkent, en daarmee zijn identiteit hervindt. Het betekent, dat ondanks het medium televisie, tallozen het stadium van het protest nog niet te boven kwamen en dat van de werkelijke politieke bewustwording nog niet hebben bereikt. Het betekent tevens, dat wij ons niet slechts bewegen in een fase van vernieuwing, maar tegelijkertijd een periode van verwarring en onzekerheid moeten doormaken.

Voor een goede functionering van onze democratie is van belang, dat dit zo kort mogelijk duurt. Er is behoefte aan vooruitstrevende politiek op lange adem. Een democratische samenleving bouwt men niet op partijpolitieke versnippering en op afreageren van onlustgevoelens, maar op kritische bereidheid tot samenwerken, wederzijdse waardering en gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid. Daarom moet afstand genomen worden van onderling wantrouwen en een beroep gedaan op samenbindende gevoelens en krachten. Een te sterk op de spits gedreven agressiviteit, als voornaamste antwoord op de klaarblijkelijke onmacht om de samenleving, nationaal en internationaal, op meer bevredigende wijze te doen functioneren, zal de democratische machinerie onherroepelijk binnen kortere of iets langere termijn doen doldraaien. Zo zijn in Frankrijk de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap te gronde gegaan.

Universiteit: Kritiek en 'krities'

Men zou kunnen zeggen, dat de universiteit binnen een bepaalde kring al sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog een courant gespreksartikel is, en dat een alarmerende kreet op dat terrein min of meer overbodig genoemd kan worden. Toch kan het oplettende lezertje in de dag- en weekbladpers met name de laatste maanden een hernieuwde belangstelling van uiteenlopende richtingen opmerken. Het Utrechtse studentenblad Trophonios publiceerde onlangs een artikel waarin werd verteld hoe binnen de academische Raad geheime rapporten waren opgesteld die ten nauwste betrokken waren op de vrijheid bij het uitoefenen van het wetenschappelijk bedrijf, en daarvóór had Regtien zijn opvattingen over de kritische universiteit reeds ontwikkeld. Deze en andere opmerkingen rond de universiteit sloten natuurlijk direct aan op de discussie die er in de afgelopen jaren gaande was en is, over de verhouding tussen het wetenschappelijk onderwijs en de overheid. Met name een kwestie als de numerus fixus binnen bepaalde medische faculteiten heeft veel stof doen opwaaien, terwijl aan de andere kant de discussie rond het engagement van de intellectueel en de wetenschapper in de belangstelling kwam te staan. Figuren als Russell en Sartre vormden daarbij met name met hun Vietnamtribunaal belangrijke voorbeelden in het algemene vlak, maar ook verder terug in de geschiedenis zijn er kwesties zoals de Zaak Oppenheimer, die de vraag naar de ethiek van de wetenschapper eigenlijk voor het eerst in de geschiedenis concreet naar voren brachten. In Nederland zijn het mensen als Heering en Nauta die over deze zaak de discussie op gang brengen.

Met veel vage en hooggestemde idealen verliet ik op mijn achttiende levensjaar de middelbare school, vooral op het terrein waarop, naar ik hoopte, mijn toekomst lag: dat der universiteit. Later zou ik in de woorden 'ivoren toren' een betrekkelijk passende omschrijving voor die gevoelens vinden, en karakteristiek genoeg was het de collegezaal van de universiteit waar dit begrip voor het eerst mijn oor trof. Een universiteit, die zelf het

karakter van die ivoren toren grotendeels verloren had! Ik aanvaardde de feiten, en zag in dat binnen de huidige samenleving het bestaan van een volstrekt gesegregeerd instituut als de universiteit, de Alma Mater, een anachronisme zou betekenen. Maar de hoop dat met deze 'secularisering' van de wetenschap bepaalde elementen van vroeger bewaard zouden blijven, bleef.

Ergens voelde ik nog wat de hoogleraar Nummedal in de roman 'Nooit meer slapen' van Hermans, zo gaaf onder woorden weet te brengen. 'Maar de grote problemen, mijn beste mijnheer. De grote problemen! Waar komt onze planeet vandaan? Wat is haar toekomst? Gaan we een nieuwe ijstijd tegemoet, of zullen er eenmaal dadels groeien aan de Zuidpool? De grote problemen die een wetenschap grootmaken, die de ware functie van de wetenschap daarstellen. — Met twee handen zich omhoog drukkend op het krakende bureau gaat hij staan. — De ware functie van de wetenschap! Steenkolen om in een kachelteje te branden, aardgas om een eitje te koken bij het ontbijt, zout om erop te strooien, dát noem ik kruidenierswaren. Wat is wetenschap? Wetenschap is de titanische poging van het menselijk intellect zich uit zijn kosmische isolement te verlossen door te begrijpen!'. Kruidenierswaren, inderdaad — dat gevoel bekwam me in de eerste jaren van mijn studie verschillende keren. Maar wanneer je verder komt, dieper doordringt in kosmos der wetenschap waardoor je tevens de vraag stelt naar de relatie van dat denkgeheel tot andere verschijnselen, dan komt er een moment waarop zoiets als 'de wetenschap in dienst van de mensheid' bij je boven komt. Je beseft dat een volkomen ivoren-toren-wetenschap niet veel meer is dan het resultaat van een bepaalde vorm van menselijk egoïsme, het pure streven naar dingen en resultaten waarnaar de betrokken wetenschapper wil streven zonder de wensen van anderen daarbij in aanmerking te nemen.

Maar een dergelijk besef betekent zeker niet dat de idee van wetenschappelijke kruidenierswaren zonder meer aan de kant gezet wordt, alles behalve dat. Want al kan in de moderne samenleving de universiteit blijkbaar niet meer een solitair instituut zijn, niet meer het karakter van een ivoren toren aannemen, dat neemt niet weg dat de universiteit voor de wetenschapper als publieke tribune allesbehalve aantrekkelijk is. Nemen we de omschrijving van wetenschap door Kuilman over, dan verstaan we onder wetenschap een typische wijze van ervaren en opvatten, en wel vanuit een samenhangend

geheel van geselecteerde gezichtspunten, d.w.z. vanuit een door de mens ontworpen structuur, een theorie. Die wijze van ervaren en opvatten is deels aangeboren deels echter door de mens zelf gecreëerd en ook historisch gegroeid. Wetenschap is het produkt van het creatieve vermogen in de mens, het vermogen tot het scheppen van wat Cassirer de 'symbolische Formen' heeft genoemd. En dat is een fundamenteel individueel vermogen, ook al mag dan het uiteindelijke resultaat, waaronder de wetenschap, een typisch sociaal verschijnsel zijn. En juist door de universiteit tot een publieke tribune te maken, waar iedereen zijn mening kan verkondigen, casu quo zijn belangen kenbaar kan maken, en waar, nog sterker, de wetenschapper bepaalde richtlijnen van dergelijke belangengroepen opgedrongen kan krijgen, ontstaat een situatie waarin dit individueel creatief vermogen wordt genuilkorfd.

We staan kortom voor een dilemma, een begrip dat wel eens ironisch omschreven is als 'de situatie waarin er twee mogelijkheden zijn, die beide onmogelijk zijn.' Dat zou echter te ver gaan, en aan het slot van dit artikel hoop ik een mogelijke oplossing te kunnen geven, die de verschillende facetten van dit probleem uit de wereld zou kunnen helpen. Dat geldt eveneens voor het probleem van de ethiek, dat overigens ten nauwste samenhangt met het hier gesignaleerde dilemma der wetenschappelijke vrijheid. Ten slotte is het toch zo dat juist als gevolg van het feit dat 'de kruidenierswaren' van de wetenschapper op de markt komen waar zij geconsumeerd worden, de vraag rijst of die wetenschapper de betrokken produkten überhaupt wel mag leveren. Meer concreet gesteld: mag een wetenschappelijk onderzoeker zich inzetten voor een onderzoek naar eventuele agressieve gebruiksmogelijkheden van de atoomtheorieën, of de mogelijke toepassing van psychologische theorieën voor 'hidden persuading'-praktijken? In termen van Kuilman: mag de wetenschapper zijn 'ervaren en opvatten van de realiteit' laten bepalen en leiden door, door anderen 'geselecteerde gezichtspunten,' waarbij het 'gezichtspunt' hier in de ruime en niet zuiver wetenschappelijke betekenis wordt genomen? Ook dat zijn problemen die met name in deze tijd de vraagstelling rond de universiteit bepalen, althans gaan bepalen, naar ik hoop.

Het is een illusie met de existentiële filosofen en tal van fenomenologen te denken, dat de menselijk subjectiviteit buiten

de technisch wetenschappelijke ontwikkeling zou vallen en een soort terrein zou vormen, dat door deze ontwikkeling niet geraakt wordt, aldus L. W. Nauta. De menselijke subjectiviteit is niet een punt buiten de tijd, maar iets wat eerst met de geschiedenis structuur krijgt, — een geschiedenis die onlosmakelijk verbonden is met de ontwikkeling van wetenschap en techniek. Alvorens tot een dergelijke ethische bepaling te komen, een standpuntsbepaling die immers voortvloeit uit de verbondenheid van de subjectiviteit en die wetenschappelijke ontwikkeling, is het verstandig om eerst te kijken naar de oorzaken van de gewijzigde verhoudingen zowel binnen de universiteit als tussen die universiteit en de Umwelt.

Schaalprobleem en Cybernetica

'By the twelfth and thirteenth century, the exchange of trade was becoming lively; and there was need for an educated professional class to cope with affairs that were daily growing more complex. This seems to have been the reason why western Europe suddenly broke out in universities. The stuff of the lectures seems to us arid, valueless, just wordchopping. The course was a very long one, and many did not stay it. At the end there was a sort of examination, and everyone who stayed the course seems to have passed. There was one main motive: if they could get their degree, jobs lay ahead.' Aldus de woorden van C. P. Snow die zich in deze materie heeft verdiept en verder tot boeiende resultaten komt. Een ding is echter duidelijk, dat namelijk in verschillende essentiële opzichten er duidelijk overeenkomsten zijn tussen de universiteit in het allereerste begin en de universiteit nu. De eventuele waardeloosheid van het overgedragene, de causale relatie tussen maatschappelijke veranderingen en het ontstaan van bepaalde wijzigingen in de universitaire opzet, en ten slotte de mentaliteit om een graad te halen welke als paspoort moet fungeren in de maatschappij. Ook in een pamflet over de kritische universiteit wordt ironisch gesteld, dat de universiteit voorbereidt op een titel en dat de student hoopt op een goede baan in de maatschappij. De terdiscussiestelling van de hoorcolleges, het voortdurend wijzigen van studieprogramma's omdat men meent dat de inhoud onvoldoende waarde heeft, vormen de tweede parallel. Ten slotte de genoemde causale relatie. Dat is het probleem waar het hier om gaat.

In een verhandeling over de 'problematiek van het W.O. en

de Overheid' stelt Diepenhorst het volgende. 'Verleden en heden worden op universitair gebied onvergelykbaar, als gevolg van de totaal gewijzigde afmetingen, welke de wetenschappelijke instellingen aannamen.' Dat vormt het schaalprobleem. Juist omdat in de eerste belangrijke eeuwen der universitaire ontwikkeling dit instituut nog een zo beperkte omvang had, leverden de drie punten, die genoemd worden, in die tijd nog geen problemen op, terwijl ze op dit moment de kern van de discussie uitmaken. Moet een student alleen maar opgeleid worden voor de 'verantwoordelijke job'? Kan men maar doorgaan met het overdragen van onvolwaardige casu quo ongemotiveerde informatie, en mag men, om het van de andere kant te bekijken, bepaalde thema's en elementen maar zonder meer achterwege laten? Hoe kunnen we de relatie tussen universiteit en Umwelt zodanig definiëren dat we noch in de ivoren toren belanden noch op de publieke tribune der belangengroepen? Een tussenweg vinden tussen het 'non vitae sed scholae' en het 'non scholae sed vitae'! Inderdaad blijkt uit de verschillende cijfers overduidelijk dat er sprake is geweest van een geboortepiek in de eerste jaren na de oorlog en dat op dit moment de vloedgolf van potentiële wetenschappers tegen de poorten der universiteit klotst of daarin reeds is binnengedrongen. Bekijken we de bevolkingspiramides, zoals die door het CBS geconstrueerd zijn, dan wordt dit duidelijk. Op grond van prognoses door demografen zoals Van Rooijen wordt verder onmiddellijk zeker, dat in de toekomst deze stroom misschien wel iets zal afnemen, maar bepaald niet veel. De cijfers van de ingeschreven studenten voor het afgelopen cursusjaar spreken voor zich zelf: Leiden 8162, GU en VU 18033, Delft 9010 enzovoort.

Aan de andere kant speelt echter ook de ontwikkeling van de samenleving als geheel een belangrijke rol, voorzover deze dan niet al tot uitdrukking zou komen in deze inschrijvingscijfers. Ik zei al, dat er een parallel tussen Snow's opmerking en de huidige situatie bestaat. De toekomst van deze wereld, althans van de westerse wereld is aan de cybernetica. Amerika, dat volgens de gezaghebbende geleerden ons voorland op dit gebied zou moeten zijn, vertoont bijvoorbeeld de volgende verschijnselen die het gevolg zijn van de automatie (uitvloeiing van de cybernetica van Wiener). Er is een werkloosheidscijfer dat ongeveer ligt tussen de 6 en de 10 pct. Er is sprake van een geleidelijke afneming van het aantal werkenden t.o.v. de door geboorteoverschotten snel stijgende beroepsbevolking. Men kan in

plaats van een stijgende arbeidproductiviteit beter spreken van een stijgende 'machineproductiviteit.' Met name zou er, mede als gevolg van het steeds goedkoper worden van de automatie-machines, een vrij grote werkloosheid onder de jeugdigen zijn. Er ontstaat een maatschappij waarin voortdurend sprake is van structurele werkeloosheid, en tevens van een noodwendige aanswelling van de per persoon beschikbare vrije tijd. Fred L. Polak, aan wie ik deze gegevens ontleen, zegt vervolgens: 'Een vloek ware vooral de desintegratie der maatschappijstructuur door het uiteenvallen in een steeds kleiner wordende groep nog-werkenden en een steeds groter wordende groep van niet-meer of nog slechts ten dele, dan wel slechts van tijd tot tijd werkenden. . . Het hoeft nauwelijks betoog, dat alleen nog planmatige diepgaande sociale hervormingen en collectieve voorzieningen van overheidswege gedirigeerd en gereguleerd, deze fatale ontwikkeling uiteindelijk zullen kunnen tegenhouden en in gunstige zin ombuigen.' Dat is duidelijke taal.

Mijns inziens zou dan een van die collectieve voorzieningen casu quo sociale hervormingen de naam van 'Universiteit' dragen. Want is het niet (socio-)logisch dat juist in een maatschappij waarin de technische ontwikkeling, zelf voortvloeiend voor een groot deel uit wetenschappelijke bronnen, het fundament van die maatschappij gaat vormen, de noodzaak bestaat, dat vanuit die zelfde bron van wetenschap krachten voortkomen, die deze ontwikkeling binnen de perken houden ofwel de samenleving aan die ontwikkeling kunnen aanpassen? Het logische gevolg van de maatschappelijke en de technische ontwikkeling is dat de universiteit uit de ivoren toren komt en de rol gaat spelen van 'ancilla societatis.' Zoals eerder werd opgemerkt staat nog ter discussie hoever deze dienstbaarheid moet of kan gaan.

Zoals gezegd omvat het onderhavige probleem een kritiek op de universiteit vanuit een gezichtspunt, dat ten nauwste aansluit bij de realiteit, een aantal facetten. Twee daarvan, welke in mijn ogen op dit moment van het meeste belang zijn, komen hier aan bod, waarbij in beide gevallen ook de wetenschappelijke ethiek aan de orde komt.

Rendement en Vakidoot

Aan de ene kant verlangt de wetenschapper een zekere mate van vrijheid van de kant van de staat, maar aan de andere kant heeft hij tevens behoefte aan geld, en geld zo zou men met

Diepenhorst kunnen vaststellen is de zenuw van het onderwijs, met name van het academisch onderwijs. Dat geldt nu komt eveneens van de staat, en dat is ook noodzakelijk, daar een ieder die midden in het economische leven staat, beseft dat de maatschappelijke en economische toekomst van een land afhankelijk is van de situatie waarin met name het onderwijs verkeert in de wetenschappelijke zin van het woord. 'De geldelijke steun wordt aldus een belegging, een zakelijke investering met een merkwaardige niet tot de wetenschap zelf beperkte betekenis.' Zeker is dat het functioneren van het sociaal systeem der maatschappij afhankelijk is van een juiste dosering van de elitelagen en de corresponderende middenkaders. Inderdaad kan men onder een foto van een volle collegezaal het onderschrift 'Daar zit voor een aardig kapitaal aan investeringen' neerzetten, zuiver vanuit een financieel oogpunt bekeken. Een onvermijdelijke vraagstelling, die hieruit voortkomt, is echter die naar het rendement van de wetenschap.

'Het geld spreekt zijn eigen, onmiskenbaar duidelijke taal,' en men zou het kort kunnen formuleren dat het geld om winst vraagt, winst in de ruime zin van het woord. Maar toch ook weer niet in al te ruime zin, daar immers de eerder gesignaleerde problemen van een aanzwellende samenleving met haar cybernetische vormgeving zeer specifieke eisen stelt aan de intellectuele en wetenschappelijke kaders van deze maatschappij. Men zou het ook zo kunnen zeggen: wat voor winst de investeringen van de staat in het hoger onderwijs ook zullen opleveren, in elk geval moet de wetenschap antwoord geven op de primaire vragen die de samenleving aan haar stelt. Ontstaat er ook nog zo iets als een wetenschappelijke meerwaarde, een nevenresultaat van het wetenschappelijke werk naast de beantwoording van genoemde vragen, dan is dat als het ware meegenomen. Ten slotte, en dat mag men wel het sluitstuk van deze m.i. perfide redenering beschouwen, is de toekomst aan economen, aan zakenlieden en aan bewindvoerders, aldus weer Diepenhorst.

Een dergelijke gedachtenwereld waarin geld en macht het primaat vormen, kan aanleiding zijn tot vérgaande en voor de wetenschap als zodanig ook gevaarlijke beslissingen. Mijn leermeester Vercrujssse heeft eens tijdens een van zijn colleges geponeerd, dat de wetenschap gekenmerkt wordt door een aantal kenmerken, waarvan binnen dit kader de volgende twee van cruciale betekenis zijn: gemeenschapsoriëntatie en individualis-

me. Wanneer een wetenschapper zijn bedrijf pleegt is hij daarbij eigengereid en zelfs eigenwijs, maar dat is daarom ook noodzakelijk, omdat hieruit voortvloeit dat die zelfde wetenschapper verantwoordelijkheid op zich neemt. Een bezinning op de strekking van zijn werk vloeit hier onmiddellijk uit voort, en degeen die deze bezinning achterwege laat, zou men daarvan een verwijt kunnen maken, zo komt het me voor.

Aan de andere kant moet zijn wetenschappelijke activiteit *uiteindelijk* een betere grondslag voor het menselijk handelen nastreven of mogelijkheden scheppen die dit handelen vrijer spel geven. 'Uiteindelijk' zeg ik met nadruk, omdat uit de eis van gemeenschapsoriëntatie bepaald niet voortvloeit dat elke act van de wetenschapper 'nut' moet hebben, of mooier geformuleerd: 'academisch rendement' moet afwerpen.

De weergegeven 'perfide' genoemde redenering tast nu zowel het eerste als het tweede genoemde kenmerk van wetenschap aan. Het perkt aan de ene kant de individualiteit van de wetenschapper in: hij mag niet eigengereid zijn, hij mag niet eigenwijs zijn. Zijpaden betreden is taboe, want de eisen die de samenleving stelt in de vorm van een paar moeilijke vraagstukken zijn immers bepalend voor de richting van het onderzoek, zelfs voor de richting van het denken! Aan de andere kant eist het van de wetenschapper een min of meer onmiddellijk rendement, waarbij het grensnut van de wetenschappelijke denkact *casu quo* handeling wordt uitgedrukt in sterk pragmatische termen. Beide ontwikkelingstendensen vormen mijns inziens een groot gevaar voor de universiteit en haar wetenschap, zonder dat deze uitspraak inhoudt, dat ik het er niet mee eens zou moeten zijn dat deze lijn 'ook' gevolgd moet worden. Het komt in feite neer op omdraaiing van hetgeen als conclusie van de voorafgaande redenering werd gegeven. In het volgende wordt nog op de concrete gevolgen teruggekomen.

Een van de gevolgen van de huidige ontwikkeling is de opkomst van het type vak-idioot, een term van Regtien, waarmee bedoeld wordt op de ongelooflijk deskundige en kritische mens op een eigen zeer beperkt terrein. Dit type wetenschapper (de toekomst voor de meesten van degenen, die nu gaan studeren, en een wetenschappelijke of intellectuele job in de maatschappij of aan de universiteit gaan vervullen) beschikt slechts over 'een aantal aangepaste, onderontwikkelde opvattingen over algemene maatschappelijke vraagstukken, opvattingen met een dusdanige rekbaarheid dat ze nodig te zijner tijd aangepast

kunnen worden aan de maatschappelijke of politieke belangen van de toekomstige broodheren.' De situatie van de 'publieke tribune', maar nu in de meest concrete zin van het woord. Het is de specialist van (vandaag en) morgen. Hij is het typische voorbeeld van de niet-individuele wetenschapper die als het ware het element van gemeenschapsoriëntatie veel te sterk heeft overtrokken (en ook dát is dan nog een dubieuze zaak!). De heer Lamberts heeft in de Tweede Kamer gezegd: 'Wanneer ik wijs op Leiden, waar praktisch geen belangstelling is voor het huisartsendom, dan kan men constateren welke grote gevaren er aan de superspecialisatie en de hoogstmogelijke wetenschap verbonden zijn.' En inderdaad ook op het maatschappelijk niveau heeft deze ontwikkeling mogelijk gevaarlijke consequenties.

Nauta poogt in een ruim filosofisch kader antwoord te geven op de vraag waardoor het komt, dat het inzicht in de bewerkbaarheid van de samenleving zich zo moeilijk in onze samenleving voortzet. Het gaat daarbij om elke willekeurige mens, en duidelijk wordt dat een klein groepje, te weten de kritisch denkenden, hierop een uitzondering vormt. Een van de redenen die worden gegeven, is de ondoorzichtigheid van de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling: het gevolg is dat, terwijl het bestaan meer bewerkbaar wordt als gevolg van die ontwikkeling, precies het omgekeerde wordt ervaren. Waar het mij nu om gaat is, dat in tegenstelling tot wat men zou verwachten van iemand met een wetenschappelijke opleiding, ook de vak-idiot onder deze categorie valt! Reeds het Weinberg-rapport wijst op deze problematiek, waarbij in dat geval met name de naoorlogsche literatuurexplosie werd behandeld. De voor de vakspecialist te verwerken literatuurhoeveelheden nemen zo'n grote omvang aan dat deze trend de ontwikkeling zoals bovengeschetst in sterke mate ondersteunt (of natuurlijk omgekeerd). Evenals van de 'gewone man' kan men van de vakspecialist zeggen wat Hermans zei: de cultuurmens begrijpt van de dingen om zich heen (zijn eigen dingen, zijn zelfgemaakte dingen) even weinig als de Tobriander van de voortplanting of de Papoea van de bloedsomloop. Maar bij die vakspecialist, de vak-idiot, komt daarbij vaak ook nog een element van onwil, en dat is ernstig, want 'het niet willen zien van de werkelijkheid' aldus Jaspers, 'is een aanfluiting van de waarheid van het verstand.' En juist op dat verstand laat de vak-idiot zich veelal voorstaan!

Darwin zou van zich zelf gezegd hebben: 'Ik ben een speler' en wanneer men zegt dat zulke figuren onmisbaar zijn, ben ik het daar volkomen mee eens. Bepaalde mensen, zoals Diepenhorst, zijn er echter zeer huiverig voor dat de universiteit in een soort 'wetenschappelijk gokhol' wordt veranderd. De concrete consequenties van hun redeneringswijze zijn voor velen dan ook alarmerend, in die zin dat er nu het omgekeerde van een goktent van wordt gemaakt: een strak geordende bureaucratie, waarbij men soms het gevoel krijgt dat het apparaat zelf belangrijker is dan het resultaat ervan. Dat laatste is natuurlijk overdreven, maar verschillende trends vormen m.i. een veeg teken aan de wand.

Een voorbeeld is de numerus-clausus-geschiedenis, waarbij duidelijk een zeer beperkte vrijheid aan de universiteiten in kwestie werd gelaten om zelf de problemen op te lossen. Dat is op zich echter een secundair facet van dit probleem; belangrijker zijn respectievelijk de vragen naar wat er overblijft van dié wetenschappen die in de ogen van de 'economisten, zakenlieden en bewindvoerders' niet voldoende 'nut' opleveren, en hoe de toekomstige structuur van de universitaire organisatie er uit zal gaan zien. In hoeverre kan de wetenschapper, alfa- of bèta-man, zich nog uitleven in het klassieke spel der wetenschap, in hoeverre kan hij nog eigengereid en eigenwijs zijn op zijn tijd? Lezing van hetgeen duidelijk werd in het studentenblad Trophonios inzake een geheim rapport van de academische raad over deze zaken geeft de lezer te denken. Dat van de wetenschappelijke arbeider in de toekomst gevraagd zal worden om aan te geven wat, waarmee, waartoe enzovoort hij iets doet, en dan in de meest exacte bewoordingen, zou wel eens kunnen wijzen op het rigide-woorden van die structuur.

Natuurlijk zal een voorstander van de 'rendementsredening' toegeven dat bijvoorbeeld de alfa-wetenschappen eveneens een plaats onder de wetenschappen verdienen, al was het alleen maar op straffe van niet-cultureel te zijn! Maar het verschil in bedragen geldt die gaan naar de gezamenlijke alfa- en de gezamenlijke bèta-faculteiten is duidelijk. Ik wil ook niet ontkennen dat dit een noodzakelijke ontwikkeling is, maar alleen de nadruk leggen op een mogelijk doorslaan van deze trend. De kwestie van de organisatiestructuur lijkt echter nog interessanter te zijn, omdat hier zowel de alfa- als bèta-wetenschappers de dupe van dreigen te worden. Dat die organisatiestructuur steeds sterker institutionaliseert lijkt me een gevolg te zijn van

het eerder gesignaleerde feit, dat er steeds grotere bedragen gemoeid zijn met het wetenschappelijk onderwijs, en dat voor een zo juist mogelijke besteding organisationele waarborgen noodzakelijk zijn. Er komt een nieuw type bestuurders: de rol van de president-curator is niet langer een sinecure, er komt een bouwcurator, er komt een grotere administratie en er komen een kanselier, een beheerder, en een directeur. Dat is mooi, zo kan men vaststellen, want deze mammoet-bedragen moeten inderdaad georganiseerd worden. Probleem is evenwel, dat zich ook op het zuiver wetenschappelijke vlak die institutionalisering voltrekt in de vorm van 'het instituut'. Elke faculteit, en langzaam aan ook elke subfaculteit krijgt een eigen instituut, waarin alle medewerkers van 's morgens tot 's avonds zitten. Ook dat zou nog niet zo kwalijk zijn, al moet geconstateerd worden dat er een zeker ritme ontstaat, een kantoorritme, dat zeker invloed zal hebben op de creativiteit van de mens. Creativiteit is spontaan én impulsief: door een steeds verder gaande institutionalisering dreigt men die elementen juist te ondermijnen.

Koppelen we dit echter aan het verschijnsel van de vakidiot, aan dat van de steeds verder uitdijende papyrocratie, aan de pragmatische rendementseis, dan wordt de stelling aannemelijk, dat men op deze wijze een wezen fokt, dat paradoxaal genoeg, zowel een groot conformist (cf. de definitie van de vak-idiot) als een asociaal mens is. Door zijn vakspecialisme loopt de mens namelijk sterk het gevaar om van de alledaagse problemen te vervreemden, daar althans stereotiepe meningen over op na te houden, die veelal niet met de werkelijkheid overeenkomen, en daarom een gevaar voor de maatschappij in gaan houden, daar juist zij het zijn, de vak-idioten, die de leiding van de verzorgingsstaat vormen (men vergelijk de dissertatie van Thoenes). Daarbij beantwoordt hij niet aan de eis zich theoretisch en ethisch te bezinnen op zijn wetenschappelijke status en de produkten ervan, zoals m.i. terecht Vercruijse dat van de wetenschapper vroeg. Kortom: de universiteit produceert niet zoals vroeger wetenschappers, maar vakidioten: de universiteit dreigt haar karakter van wetenschappelijkheid te verliezen.

Een oplossing: de 'Kritiese Universiteit'

Het is m.i. nodig dat voor deze en andere ontwikkelingstrends barrières worden opgeworpen, en dat er wordt gestreefd naar

een oplossing die fatale consequenties van die trends weet te voorkomen. Een mogelijke oplossing is de 'Kritiese Universiteit', een begrip dat oorspronkelijk in Berlijn werd geconcipeerd en hier in Nederland evenals de term Vak-idioot door Regtien werd geïntroduceerd. Zijn eigen lezing en het pamflet dat onder deze naam werd verspreid geven een taalgebruik te lezen, dat sterk emotioneel geladen is, hetgeen overigens niet onbegrijpelijk is, daar het hier om een zaak gaat die niet alleen voor de wetenschap van enorm veel belang is, maar eveneens voor de samenleving als geheel. Ten slotte is zij het die de klappen voelt aankomen wanneer na verloop van enige decennia het academisch rendement, dat zij juist heeft proberen te vergroten, blijkt te dalen! Toch komen in zijn betoog zinsneden voor die de moeite van het noemen waard zijn. Volgt een citaat.

'Het minimum-leven van de moderne maatschappij en het minimum-denken van de moderne wetenschap houden elkaar de hand boven het hoofd in een minimum-universiteit. Onze maatschappij heeft belangen in de wetenschap en consolideert deze in de universiteit als wetenschappelijk en maatschappelijk instituut. De wetenschap heeft zich verkocht aan de universiteit en tracht de vernedering te bedekken met behulp van het status-instituut der universiteit. De universiteit speelt voor tegen-paus in de maatschappij en monopoliseert de wetenschap'. Academische aangepastheid is volgens hem reactionair. Men zou de huidige universiteit de vraag kunnen stellen, waarom bepaalde thema's van onderzoek niet aan de orde kunnen komen binnen haar muren, waarom aan de andere kant van bepaalde resultaten in de maatschappij geen gebruik gemaakt wordt, waarom binnen verschillende faculteiten er nog sprake is van een middeleeuws feodaal bewind van de hoogleeraren, waarom er ondanks herhaalde aanzetten nog steeds niet concreet gesproken wordt over een ethiek van de wetenschap en over een ethiek van wetenschapper en afzonderlijke wetenschappen. De oorzaak van een dergelijke situatie moet gezocht worden in zówel de wetenschapper als de Umwelt. Beide zijn verantwoordelijk voor de huidige ontwikkeling en het zou volgens mij niet juist zijn om de schuld volkomen te schuiven op de overheid of de samenleving als geheel. Eerder zei ik al, dat er bij de vakidioot sprake is van een zekere mate van onwil, en dat is een ernstig verschijnsel.

Nauta komt tot een zeer beknopte maar alleszins exacte formulering van het begrip ethiek: de analyse van gedragingen

die met een normatieve pretentie optreden. Men zou hier de cynische vraag kunnen stellen in hoeverre überhaupt nog de vak-idioot in zijn gedrag enige normatieve pretentie legt; misschien is het wel zo dat het hém een zorg zal zijn wat de maatschappij met zijn specialistische kennis doet, als hij maar weet dát hij het weet. Laten we echter die veronderstelling met behulp van enig optimisme even aan de kant schuiven en ervan uitgaan dat ook de superspecialist nog de klassieke drang naar de wetenschappelijke waarheid bezit en ook van anderen verlangt dat zij die waarheid accepteren, althans daartoe een poging doen. Maar ook dan werken nog een tweetal door Nauta genoemde mechanismen, met name in de vak-idioot.

In de eerste plaats het verschijnsel van de regressie: wanneer de mens een bepaalde ontwikkeling niet bij kan houden, kan hij twee dingen doen — er uit alle macht achter aan hollen, om althans de afstand zo klein mogelijk te houden (iets wat zeer vermoeiend is, en veel van iemand vraagt), of bij de pakken neerzitten, de ontwikkeling zijn loop laten gaan, en nog erger: de andere kant oplopen door stomweg te ontkennen dat de betrokken ontwikkeling er is. Hier ligt de basis voor een volkomen conservatisme, met alle gevaren van dien, en juist omdat de specialist al alle moeite doet om de ontwikkeling in zijn eigen vakgebied bij te houden, loopt hij dit gevaar nog in sterkere mate dan de 'gewone man in de straat'; het 'gerucht' van het hoge percentage Telegraaflezers onder studenten en intellectuelen wijst ook in deze richting. Een tweede verschijnsel is dat van de nadruk op de privémoreaal: een vorm van maatschappelijk autisme, een wishful thinking dat leidt tot een zich volledig onttrekken aan de publieke verantwoordelijkheid. Het is niets anders dan een poging om politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid te ontvluchten en de normen van het eigen, academische groepje tegen beter weten in te handhaven, aldus weer Nauta, waarbij ook bij hem het element van onwil naar voren komt. En heeft Marx niet gezegd: „Alle gesellschaftliches Leben is wesentlich praktisch. In der Praxis muss der Mensch die Wahrheit seines Denkens beweisen." Maar ondanks het feit dat de muren van de oorspronkelijke ivoren toren zijn afgebroken en een publieke tribune van belangen is opgericht op het forum der wetenschap zitten op die tribune de wetenschappers als kleine kinderen, die zich afzonderen van 'hun stoute vriendjes': zij weigeren verantwoordelijkheid op

zich te nemen en kapselen zich in binnen de cocon van hun specialisme. Wat kan het hun schelen . . .

De 'kritische universiteit' nu, moet een universiteit zijn waar de studenten die de toekomstige wetenschappers zijn, in discussie met gelijkwaardige, hoewel natuurlijk meer erudiete hoogleraren, thema's kunnen behandelen die niet worden bepaald door 'de economen, zakenlieden en bewindvoerders' en hun beurs. Een element van ivoren-toren-wetenschap moet opnieuw worden ingevoerd. Aan de andere kant dient de student zich te leren bezinnen op hetgeen hij doet, op hetgeen hij maakt. Hij moet een wetenschappelijk ethische houding meekrijgen, die hem er later voor vrijwaart zijn kennis ongelimiteerd voor de meest afschuwelijke doeleinden ter beschikking te stellen, zoals oorlog, hidden persuading, de natuur verontreinigende projecten en zo meer. Hem moet een wezenlijke affiniteit tot de interdisciplinaire approach worden bijgebracht, een houding die hem doet inzien dat het totaal van alle wetenschappen pas 'de mens' bestudeert (wat dit ook is), en dat elke wetenschap afzonderlijk slechts aspects-wetenschap is, en niet meer kán zijn. Hij moet leren inzien dat beslissingen op zijn vakgebied aan geweldige beperkingen onderhevig zijn, en dat hij daarom niet kán beslissen binnen dat enge vakspecialisme. Er moet kortom ook een element van de publieke tribune worden ingevoerd, maar dan van een tribune, waarop niet direct gesegregeerde belangengroepen het woord voeren, maar een tribune waarop het 'algemeen menselijke belang' duidelijk in het licht komt te staan, een tribune dus waarop de verschillende wetenschappers elkaar *als mensen* ontmoeten. Dat is noodzakelijk!

Aan de andere kant dient de 'kritische' universiteit gekenmerkt te worden door een openheid ten opzichte van haar wetenschappers: de wetenschap moet een spel blijven, en niet tot spelbal worden van een bureaucratisch apparaat. Een onderscheid dient in de nabije toekomst gemaakt te worden tussen de docenten en de onderzoekers, degenen die hun tijd aan de informatieoverdracht willen en kunnen besteden en degenen die meer geschikt zijn voor het eigen, creatieve onderzoek. Daarbij dienen de eersten meer aan richtlijnen gebonden te zijn dan de laatsten, om de eenvoudige reden dat zij mensen opleiden voor vastgestelde exameneisen, terwijl de onderzoekers creatief zijn, en creativiteit niet aan richtlijnen gebonden kan worden. Het moet zelfs zo zijn, dat de extra-universitaire onderzoekers in dienst van het bedrijfsleven, dat wel een poging doet de onder-

zoekingen te richten, op de universiteit een zodanige ethische instelling hebben meegekregen, dat ook zij zich bezinnen op de strekking van hun arbeid.

De universiteit in 'kritische' zin moet de student en toekomstig wetenschapper of intellectueel arbeider, al in de ópleiding afhelfen van de neiging tot het scheppen van een privémoreaal, en de neiging naar het vakidiotisme. Werkgroepen in plaats van massacolleges, het schrijven van creatieve scripties in plaats van het afleggen van anti-creatieve stamp-tentamens, interdisciplinair doceren in plaats van strikt thematisch les geven, enzovoort: dat zijn de elementen van de hopelijk toekomstige 'kritische' universiteit die geen vakidioten aflevert, noch ivoren toren noch publieke tribune van belangen is, en die een juiste 'shape of things to come' in zich draagt.

Er is een gangbare uitdrukking in ons spraakgebruik die de stelling impliceert, dat er mensen zijn en fietsbellen. Ik ben bang dat veel van degenen die vandaag de universiteit verlaten, inderdaad fietsbellen zijn.

Literatuurverwijzing:

CBS, Statistisch zakboekje 1960

Van Rooijen, Het bevolkingsvraagstuk, Meulenhoff 1961

Pamflet: Kritiese Universiteit, een schets, 1967

Student, studentenblad november 1967

F. L. Polak, Automatie en vernieuwd socialisme, in S & D juli/aug. 1965

Karl Marx, Die Frühschriften, Kröner editie p 338-41

L. W. Nauta, Menselijk handelen in een technisch-wetenschappelijk praxis, in Te Elfder Ure, 1967 pp. 99 ff.

Karl Jaspers, De atoombom en de toekomst van de mens, 1957 (Voordracht)

W. F. Hermans, Nooit meer slapen, roman 1966 Bezige Bij
Het sadistisch universum, essays 1964 idem.

C. P. Snow, The masters (van deze roman de appendix) 1951

M. C. D. Kuilman, rapporteur van werkgroep Eigentijd Gymnasium, rapport 1966

Universiteit en Hogeschool, 1965 nr 1, pp. 35 ff.; 1965 nr 3 p. 157-177 (Diepenhorst); 1966 nr 2 passim; 1966 nr 3 p. 170

Academische Raad, Rapport van de commissie studieduur

J. H. Scheeps

Kuypers 'dubbele houding' juist benaderd?

Dr. Jacq. van Weringh is gepromoveerd op dr. Abraham Kuiper. Zijn, bij de N.V. Van Gorkum en Comp in 1967 te Assen, uitgekomen boekwerk draagt tot titel: 'Het maatschappijbeeld van Abraham Kuiper'. Het werk geeft een in vele opzichten juist getekend beeld van Kuypers denken en betogen. Prof. mr. I. Diepenhorst heeft in het 'Centraal Weekblad' van 4 november de vraag gesteld of het beeld 'juist geschetst is?' Mr. Diepenhorst waardeert veel in dit boek doch stelt de vraag of de tekening van wijlen dr. Kuiper niet met veel veronachtzaamheid werd gegeven. Mr. Diepenhorst schrijft:

'Door de schrijver van 'Het maatschappijbeeld van Abraham Kuiper' ben ik niet overtuigd. Zelfs vraag ik mij af, of bij alle waardering van de kwaliteiten die dr. Van Weringh kennelijk bezit, het gezag der sociologie in het bijzonder, en dat van de wetenschap in het algemeen wordt gediend, wanneer begaafde, jonge afgestudeerden zich meer dan nodig laten meedrijven op een onderstroom van tot onbillijkheid brengend vooroordeel.'

Dr. Van Weringh verdeelt zijn werk in zes hoofdstukken, zet ons wijlen Kuypers 'in de karikatuur' en eindigt, na een summary, met aantekeningen en literatuur. Volgens mijn opvatting is hij er stellig in geslaagd in Kuypers enorme werk de weg te vinden. Hij heeft zich beslist niet bepaald tot Kuypers meer politieke boeken en redevoeringen doch heeft zich ook verdiept in Kuypers theologisch denken. Mr. Diepenhorst verwijt:

'Ongeoorloofd acht ik het aan twee van Kuypers hoofdwerken: 'De Gemene Gratie' en 'Anti-Revolutionaire Staatskunde' geheel of nagenoeg geheel voorbij te gaan. Weinig gelukkig vind ik het verder Kuypers theologische achtergrond te verwaarlozen, als men zich buiten het terrein van de sociologie verbredende oordelen velt. En een socioloog reken ik als onvergeeflijke tekortkoming aan, juist omdat sociologische beschouwingen zoveel aandacht aan de gegeven situatie wijden, een verwaarlozing van de achtergrond waartegen Kuiper optrad: een overmachtig liberalisme.'

Deze berisping komt ons niet geheel rechtvaardig voor. Een zo veelzijdig man, als Kuyper ongetwijfeld was, even veelzijdig te beoordelen eist meer dan geëist mag worden. Het is waar, dat men in Nederland de staatkunde en de politiek niet kan begrijpen als men niet een dosis theologie en geschiedenis van de kerk tot zich neemt. Het feit, dat 'De Gemene Gratie' niet wordt genoemd behoeft niet te leiden tot een zo onzuiver beeld van wijlen dr. Kuyper als prof. Diepenhorst meent. Toegegeven zij, dat een werk als 'Pro Rege', om van Kuypers 'Diktaten' te zwijgen, mede moet dienen om het beeld van Kuyper volledig te ontwerpen. Wie met Kuyper 'Om de oude wereldzee' reist verrijkt niet alleen zijn kennis van deze wereld doch ontdekt ook een stuk van Kuyper. De vele meditatie's die Kuyper schreef, en die door dr. Van Weringh wél genoemd worden, geven meer dan eenvoudige overwegingen. Zij laten ons een wereld van theologisch denken zien al is dit denken in de vorm van mediteren gegoten.

Toch kunnen wij de bezwaren van prof. Diepenhorst wel verstaan al zoeken wij de fout op een ander terrein. Als dr. Van Weringh voor een zekere gespletenheid, een zekere tegenstelling, of hoe men dit noemen wil, komt te staan legt hij Kuypers gaan van het ene standpunt tot het andere en latere aldus uit:

"Tegen deze achtergrond van de overwegend rooms-katholieke restauratieve ideeënwereld is het voortdurend refereren aan Rome, zoals wij dat bij Abraham Kuyper gezien hebben, wel te begrijpen. Het felle verzet tegen Rome bij het begin van zijn optreden in de zeventiger jaren, *is een aangelegenheid van taktiek geweest*, noodzakelijk voor de structurering van de eigen beweging. Toen die eenmaal bereikt was, konden de bakens worden verzet om nu, samen met Rome, het getij van liberalisme, socialisme enzovoorts te keren. Inderdaad is er sprake van 'stoelen op dezelfde wortel des geloofs', waarbij we dus nu in staat zijn die wortel en de bodem, waarin deze wortel zich bevindt, wat nader te bepalen. Niettemin zijn en blijven Kuyper en de zijnen voorstanders van een zelfstandig optreden. Volgens Fabius is dit zelfstandig optreden van protestantse naast rooms anti-revolutionairen 'Schriftmatige partijtaktiek.' (Bladzijde 164—165)

Naar mijn mening is deze stelling van dr. Van Weringh niet volledig en daardoor onjuist. Al te zeer gaan de mensen uit van één Kuyper, de man die van 1837 tot 1920 heeft geleefd. De breuk tussen:

a) de Kuyper die fel anti-papist was en de Kuyper die met Rome optrok;

b) de Kuyper die zijn socialistische termen bezigde en de Kuyper die het Socialisme striemde;

c) de Kuyper die voor geheel de Belijdenis vocht en de Kuyper die artikel 36 (van de Nederlandse Gereformeerde Geloofsbelijdenis) van zich afschudde;

om slechts deze drie punten te noemen, was nochtans één en dezelfde mens dr. Abraham Kuyper. In dat leven van die éne mens, dr. Abraham Kuyper, onderscheid ik even stellig Kuyper I als Kuyper II. Wie hier alleen taktiek ontdekt, uitsluitend begeerte naar macht stelt, heeft te weinig verstaan, dat Kuyper een kind was én van de negentiende én van de twintigste eeuw. Kuyper leefde in een verindividualiseerde eeuw en kon derhalve komen tot zijn 'pluriformiteit van de kerk'. Kuyper behoort toch ook (nog) tot de eeuw die zich van dat individualisme gaat afwenden en de oekumenische gedachte(n) zal gaan begroeten. Kuyper wil terug naar Calvijn doch kan niet absoluut loskomen van de ontwikkeling die bepaald calvinisme heeft ontdaan van zijn tyrannieke trekken, van zijn moord op Servet.

Het dualisme dat ondanks alles Kuyper toch ook kenmerkt is in het proefschrift van dr. Van Weringh te weinig tot zijn recht gekomen. Daardoor kon prof. Diepenhorst zich, op bepaalde punten, aan dr. Van Weringh stoten. Er is reden te over Kuyper te tekenen naar de Duitse lijn van von Bismarck. Wie Kuyper echter te zeer bismarckiseert heeft Kuyper te weinig gezien in het licht van zijn beroemde Stone-lezingen. Het boek, dat deze in Amerika gehouden lezingen bevat, reken ik onder Kuypers mooiste werken. Het beeld dat Kuyper, al of niet zijn ondanks, van zich al sprekende ontwerpt is niet het beeld van Kuyper zoals dr. Van Weringh hem overwegend ziet.

Wie trouwens Kuyper en zijn Gereformeerden te uitsluitend zet in het wat autoritaire licht van dr. Van Weringh komt in de knoop met het feit van het verzet van de Gereformeerden in de jaren 1940-1945. Stellig, onder de Gereformeerden vond men typen die voor de nationaal-socialistische wereld niet ontoegankelijk waren. Dr. Hugo Visscher, ds. Van Voort van Zijp, in bepaald opzicht ook prof. dr. H. H. Kuyper, waren met nationaal-socialistische denkbeelden verbonden en Diemer reed zijn rare schaats. Dr. Colijn bleef aan bij 'De Standaard' in plaats van het blad eigenhandig de nek om te draaien. En hij schreef zijn van autoritaire denkbeelden niet vrije brochure. Dr. Van Weringh is

echter de eerste om toe te geven, dat de Gereformeerden krachtig aan het verzet hebben deelgenomen.

Er is oud en nieuw calvinisme. In een bepaald opzicht stond Kuyper het oude calvinisme voor. In een ander opzicht even stellig het nieuwe, het neocalvinisme.

Als men wijlen mr. D. P. D. Fabius naast Kuyper stelt ziet men wel deugdelijk een wereld van verschil. Dan is Kuyper bij Fabius beslist vooruitstrevend.

Kuypers staan achter Patrimonium is oprecht, zijn betoog op het bekende Christelijke Sociale Kongres kan onmogelijk voortspruiten uit taktiek.

In het boek van dr. Van Weringh wordt, dit vind ik het aantrekkelijke en waardevolle, duidelijk de geslotenheid van het kuyperiaanse systeem van denken getekend. In het boek ontbreekt voor mij te zeer de spanning tussen de Kuyper die de algehele en algemene verdorvenheid van het menselijke geslacht ziet en de Kuyper die door middel van zijn 'Gemene Gratie' daar onder uit poogt te komen.

Bij de Staatkundig-Gereformeerden is voor deze voorstelling geen plaats. Ir. Van Dis kan 'De Gemene Gratie' niet schrijven. Kuyper, toch weer staande midden in de wereld, kan niet ontkennen hoe de zware calvinistische beschouwing niet klopt met de werkelijkheid en als hij eenmaal calvinistisch-kuyperiaans gesteld heeft 'dat de genade partikulier is' komt hij in het open veld van de gemene gratie. En deze Kuyper heeft daar de wereld van de vrijheid, van de democratie ontdekt.

Bij de huidige Anti-Revolutionairen vinden wij deze gespletenheid duidelijk terug. In bepaald opzicht zijn de Anti-Revolutionairen eerlijk te vertrouwen democraten. En toch springt er nu en dan een artikel 36 duiveltje uit het vrijheidsgezinde anti-revolutionaire doosje.

In het boek van dr. Weringh komt naar mijn mening niet voldoende tot duidelijkheid, dat Kuyper, dat ook de Anti-Revolutionairen, enerzijds een gesloten systeem voorstaan en anderzijds open willen staan tegenover de wereld. Wel is waar wordt het vraagstuk door dr. Van Weringh behandeld en wel is waar ziet hij deze twee dingen doch hij komt er niet (voldoende) toe het dualisme der Anti-Revolutionairen, dualisme ook van wijlen dr. Kuyper, te zien namelijk de wereld voor Christus te willen veroveren en toch de vrijheid te (willen) aanvaarden die de zo zegenrijke Franse revolutie ons gegeven heeft. Kuyper door-

breekt dat konflikt niet, Kuyper blijft in zijn kuyperianisme daarmede worstelen doch de Franse Gereformeerden staan vierkant anders tegenover deze Franse revolutie en aanvaarden dankbaar veel van haar heil.

Kan men, zo zou ik dr. Van Weringh willen vragen, Kuyper wel zo vatten in een gesloten denksysteem als wij Kuyper verbonden weten met Groen van Prinsterer en Bilderdijk en Da Costa. Mr. Groen van Prinsterer was Nederlands-Hervormd, wilde tot deze kerk behoren, en ademde veel dieper dan Kuyper in de wereld van het reveil. De strijd tussen mr. A. F. de Savornin Lohman en Kuyper, om van de strijd tussen Kuyper en Bronsveld-Hoedemaker, Beets-De Visser niet te reppen, kan niet gezien worden zonder ook de toch sociale inslag van Kuyper tot gelding te maken. Hoe kunnen wij anders verklaren, dat de ethische (dit woord natuurlijk hier als theologisch genomen) predikant, de hervormde A. S. Talma met hart en ziel Anti-Revolutionair was en niet Christelijk-Historisch. De Savornin Lohman was ongetwijfeld veel behoudender dan Kuyper. Bronsveld, Beets, hier zouden vele namen te noemen zijn, stonden verder van de kleine luyden af dan Kuyper.

Uit deze regelen zou de lezer wellicht menen te moeten afleiden, dat de door dr. Van Weringh uitgeoefende kritiek op dr. Kuyper door mij volkomen verworpen wordt en dat ik onder de bekoring van wijlen dr. Kuyper zou staan. Niets is minder waar. Veel van hetgeen dr. Van Weringh schrijft aanvaard ik. Toch heeft de kritiek van prof. mr. I. Diepenhorst mij niet losgelaten. Wellicht speelt een rol, dat in mijn jeugd Kuyper voor de jeugd van toen, onweersprekelijk veel vooruitstrevender (demokratischer) was, wil men ervaren werd, als de gehele groep van hervormde predikanten. Ds. A. S. Talma en prof. dr. J. R. Slotemaker de Bruine natuurlijk daargelaten. Is het toevallig, dat de gereformeerde anti-revolutionairen — althans voor onze jeugd in onze tijd — veel vooruitstrevender waren dan de hervormde anti-revolutionairen, Talma wederom daargelaten. De namen Smeenk, Schouten, aanvankelijk tot op zekere hoogte ook Mr. J. A. de Wilde, geheel de groep van het Chr.-Nationale Vakverbond, riepen andere gewaarwordingen op als Beumer, De Monté Verloren en Theo Heemskerk (al was deze ook leutig).

Kuyper brak met de Hervormde Kerk en hetgeen Kuyper gedaan heeft kan ik onmogelijk proper vinden. Voor mij behoeft de Hervormde Kerk voor Afscheiding (1834) en Doleantie (1886)

beslist geen verontschuldiging — eenzijdige verontschuldiging uit de aard der zaak — aan te bieden. Toch blijft hier een stuk dualisme. De gereformeerde Kuyper bleef altijd omgaan met de Hervormden. Hij trok met deze Hervormden op in de strijd om de vrije school, in Patrimonium, in het C.N.V., op het Christelijke Sociale Kongres en . . . in de Anti-Revolutionaire Partij. Het breken met de Hervormde Kerk was ook een breken met een stuk theokratie ondanks het feit, dat Kuyper teruggrijpen wilde naar een Hervormde Kerk levende uit de geloofbelijdenis der gereformeerde vaders. In het overboord werpen van de zinnen uit artikel 36 openbaart zich geheel het dualisme, de tweespalt waaraan Kuyper nooit ontkomen is en dat de Anti-Revolutionairen op de scheuring met de Staatkundig-Gereformeerden is komen te staan. Deze Staatkundig-Gereformeerden hebben in vele oud-gereformeerde opzichten gelijk. Hun betoog sluit. Sluit oud-calvinistisch. Kuyper was — ik bedoel het los van elke krenkende betekenis — in meer dan één opzicht, met al zijn oud-calvinisme, toch neo-calvinist. Al is hij dikwerf wat de gevolgtrekkingen aangaat, halverwege blijven steken.

Belangrijk is hetgeen dr. Van Weringh schrijft over Kuypers 'socialist' zijn. Hetgeen hij op de bladzijden 147—157 schrijft komt ons, ondanks de bekende brochure van wijlen prof. dr. Ph. Kohnstamm ('De Anti-Revolutionaire Partij en het socialisme' 1947) overwegend als juist voor. Kuyper valt, ondanks sociaal vooruitstrevende bedoelingen, termen en opvattingen, bezwaarlijk bij de doorbraak of het democratische socialisme in te lijven. Doch wederom kan ik de motivering van dr. Van Weringh moeilijk zonder meer aanvaarden. Zoals ik bezwaar heb tegen de zinnen:

'Tegen de reeds beschreven achtergrond van Kuypers opvatting van het gezag als een sanktionering van het recht van de sterkste zouden we nu kunnen stellen, dat Kuyper in 1894 de macht binnen zijn bereik zag en daarom zijn steun verleende aan de kieswet Tak van Poortvliet. In één van de lokaal-anti-revolutionaire bladen uit die tijd 'De Twee Provinciën', kunnen we lezen, dat deze kieswet eigenlijk revolutionair was, maar dat het ook niet ging om die wet, maar om de kiezers. '1894' is een zaak van tactiek geweest, een zaak die Kuyper zo na aan het hart lag. Midden in de strijd schrijft hij in 'De Standaard': 'Met goede tactiek is men van de overwinning zeker. Wie door slechte tactiek verliest, verliest door eigen schuld.' Dat het een 'taktische zet'

geweest is, geeft hij nog verder aan als hij de vraag beantwoordt, waarom er wèl gevochten moet worden tegen het konservatisme en niet tegen het radikalisme. Konservatisme, liberalisme en radikalisme zijn, zegt hij, drie boten, opgeschoten op dezelfde wortel der Revolutie. 'Edoch, hieruit volgt nog volstrekt niet, dat het gevaar, dat van een dezer drie dreigt, op elk gegeven oogenblik even groot is; en dus óók niet, dat ge op een gegeven oogenblik elk dezer drie even scherp hebt te bestrijden.' Het konservatisme is nu erg machtig, 'terwijl er omgekeerd van het radikalisme op dit oogenblik niets te duchten valt.'

Het zou daarom, zo vervolgt Kuyper, dom en onhandig zijn 'nu onze ammunitie te verschieten op de radikalen in plaats van op de konservatieven.'

'Deze uitspraken' — zo vervolgt dr. Van Weringh — 'werpen een licht op Kuyper als strijder om de macht; in deze strijd heiligt het doel de middelen. Eén van deze middelen was, in de situatie van de negentiger jaren, het wekken van een democratische indruk: streven naar volksinvloed, het volk achter de kiezers in het parlement. Maar hij blééf tegelijkertijd een tegenstander van het algemeen kiesrecht, waar een ieder 'die uit innige zielsovertuiging de soevereiniteit van God Almachtig belijdt, beslist en vierkant' tegenover staat. Toen hij zelf de macht in handen had (om zijn eigen Standaard-terminologie voor de konservatieven te gebruiken) kwamen degenen die toen riepen om 'erin' gelaten te worden, aan een dichte deur niet alleen, zij werden ook nog buiten de zedelijke gemeenschap gesloten.'

Deze stellingen van dr. Van Weringh stoten af. Zij zijn niet te bewijzen, door dr. Van Weringh ook niet bewezen, en hierin faalt het proefschrift. Het stelt een zeer ingewikkeld leven en een zeer ingewikkelde strijd in een ingewikkelde tijd te eenvoudig. Ondanks het mijns inziens op dit punt falen heeft het proefschrift tot denken geprikkeld, blijft het belangrijk en roept het — stellig ook na de kritiek van prof. mr. I. Diepenhorst — om meer licht. Nog zo een boek over Kuyper.

H. M. Linthorst

Een partij om stemmen mee te tellen!

Op haar jongste congres heeft de Partij van de Arbeid een resolutie aangenomen waarin de volgende passage over het kiesstelsel voorkomt:

'het congres spreekt zich uit voor een zodanige herziening van het kiesstelsel, dat zowel de samenwerking van de politieke partijen in concentraties als een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming wordt bevorderd.'

Allereerst enige kanttekeningen bij deze formulering.

Het gewenste kiesstelsel moet kennelijk voldoen aan twee, naast elkaar staande eisen. In het rapport van de commissie-Den Uyl, die de resolutie voorbereidde, vindt men de nevenschikking van deze twee eisen terug en zij wordt het gehele betoog door consequent volgehouden. ¹⁾ Dit komt mij onjuist voor. Beide eisen zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden. Een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming is het doel; samenwerking van de politieke partijen in concentraties slechts het middel daartoe, géén doel op zich.

Als middel om te komen tot een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming is echter 'samenwerking van politieke partijen in concentraties' niet voldoende. Nodig is een samenwerking in twee concentraties. Aan b.v. drie concentraties hebben we niets. Bij een drie-partijstelsel zijn er twee mogelijkheden. Als geen van de drie partijen (of concentraties) de absolute meerderheid behaalt is er geen rechtstreeks verband met de regeringsvorming en verschilt de situatie niets van ons huidige elf-partijstelsel. Behaalt een van de drie partijen wél een absolute meerderheid, dan is er wel een verband met de regeringsvorming, maar de oppositie is verdeeld (de meerderheidspartij zal waarschijnlijk een centrum-groepering zijn). De situatie begint dan veel te lijken op een één-partijstelsel, en dat is, dacht ik, niet de

¹⁾ Een stem die telt, Amsterdam, 1967, blz. 57 e.v. (IV, 4, 5a en 7) en 64 (IV, 9a en b).

vorm van rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming die wij nastreven. Alleen bij een samenwerking van de politieke partijen in *twee* concentraties of partijen wordt een gezond verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming bevorderd. Waarom dan niet dat woordje 'twee' in de PvdA-resolutie vermeld? Omdat anders te veel zou blijken dat de twee aan het kiesstelsel gestelde eisen eigenlijk hetzelfde zijn?

In het rapport van de commissie-Den Uyl is wel sprake van *twee* stembusaccorden ²⁾, uiteraard, maar als men toewerkt naar de formulering die uiteindelijk in de resolutie terecht zal komen en bij de keuze uit de verschillende kiesstelsels verdwijnt het woordje 'twee'. ³⁾ Bij de conclusie van de commissie na bespreking van de verschillende kiesstelsels blijkt dat de commissie bepaald een afkeer heeft van het twee-partijstelsel. ⁴⁾ Tevoren heeft de commissie zich uitgesproken voor een meerpartijensysteem (met twee stembusaccorden). Het enige kiesstelsel waarvan aangenomen wordt dat het ontstaan van een twee-partijstelsel bevordert, het relatieve meerderheidsstelsel, wordt afgewezen. M.i. maakt de commissie hier een irrelevant onderscheid tussen een twee-partijstelsel en een stelsel met twee 'concentraties'. Van beide is de invloed op de werking van het parlementaire stelsel immers precies hetzelfde: zij bevorderen een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming en dáár gaat het hier om. Bij de beoordeling van een kiesstelsel gaat het er niet om hoe *intensief* de samenwerking tussen de politieke partijen zal zijn, maar om de vraag *hoe veel* samenwerkingsverbanden er zullen ontstaan. De mate van intensiteit van de samenwerking hangt in de eerste plaats af van de wil van de betrokken partijen.

De commissie-Den Uyl meende waarschijnlijk van het kiesstelsel niet te hoeven eisen dat het de samenwerking van politieke partijen in *twee* concentraties bevordert, omdat zij daartoe (het bevorderen van een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming dus) nog een ander middel achter de hand had: het stelsel-Daudt. Vandaar ook de hierboven besproken eigenaardige nevenschikking van de twee eisen waaraan het kiesstelsel moet voldoen, want het stelsel-Daudt wordt gelanceerd

²⁾ *ibid.*, blz. 64 (IV, 9 sub a).

³⁾ *ibid.*, blz. 86 (VI, 3).

⁴⁾ *ibid.*, blz. 61 (IV, 6 slot).

als de oplossing voor de tweede eis. 5) Wij krijgen nu de volgende situatie: voor elk van de twee eisen heeft de commissie-Den Uyl een oplossing, maar beide zijn met elkaar in strijd! Daudt wil immers de Tweede Kamer kiezen volgens evenredige vertegenwoordiging, terwijl de commissie-Den Uyl om te voldoen aan de eerste eis, een meerderheidsstelsel aanbeveelt. 6) Daar staat tegenover dat bij de voordelen van het stelsel-Daudt ook genoemd wordt dat het de partijen noopt tot samenwerking 7), waarmee dus ook is voldaan aan de eerste eis. Het is dus gewoon *de* oplossing! Het doet dan ook vreemd aan dat in de samenvatting toch weer de gebrekkige 8) meerderheidsstelsels ten tonele gevoerd worden. 9)

Het is overigens opmerkelijk dat de commissie-Den Uyl het stelsel Daudt onder de noemer *kiesstelsel* brengt. Het voorziet n.l. in de verkiezing van iemand die thans nog *benoemd* wordt. Gewoonlijk wordt onder een kiesstelsel dan ook verstaan: het geheel van regelen betreffende de verkiezing *van een vertegenwoordigend lichaam*. 10) Ook de Kieswet regelt alleen de verkiezing van vertegenwoordigende lichamen en het lijkt mij dan ook twijfelachtig of een regeling voor de verkiezing van de minister-president — een overigens in onze Grondwet onbekende figuur — wel in onze Kieswet thuis hoort.

In ieder geval is m.i. opname ervan niet mogelijk onder de werking van de huidige Grondwet. Volgens Daudt wèl. 11) Art. 86 van de Grondwet zegt: 'Hij (de Koning) benoemt Ministers en ontslaat hen naar welgevallen'. Hier is dus een stukje macht van de Kroon vastgelegd. Op dit gebied heeft de Kroon dus binnen de grenzen van de ministeriële verantwoordelijkheid vrijheid naar eigen inzicht te handelen. Verkiezing van de minister-president door de kiezers zou die vrijheid volledig teniet doen gaan, omdat zo'n verkiezing alleen maar een bindend karakter kan hebben.

5) *ibid.*, blz. 64 (IV, 9 sub b).

6) *ibid.*, blz. 61-62 (IV, 6 slot).

7) *ibid.*, blz. 64 (IV, 8 slot).

8) *ibid.*, blz. 62 IV, 7).

9) *ibid.*, blz. 86 (VI, 3).

10) In die zin moet m.i. ook 'kiesrecht' in art. 91 Grondwet verstaan worden. Dit objectieve kiesrecht betreft de uitoefening van het subjectieve kiesrecht door de 'kiezer' van art. 90. Verkiezingen van een bestuursfunctionaris door deze kiezer komt in ons staatsrecht niet voor.

11) Zie zijn artikel in 'De Groene Amsterdammer' van 11 febr. '67.

Tegen het stelsel zelf zijn ook nog wel enige bedenkingen te maken. Het is namelijk zuiver dualistisch. Regering en volksvertegenwoordiging krijgen ieder een eigen gezag, rechtstreeks ontleend aan de kiezers. De bezwaren tegen het dualisme zijn door de commissie-Den Uyl voldoende naar voren gebracht. Genoemd wordt o.a. het aan ieder dualistisch stelsel inherente risico dat de regering geen meerderheid in de volksvertegenwoordiging heeft. Gesuggereerd wordt dat Daudt daar een oplossing voor gevonden zou hebben. Ik heb het niet kunnen vinden. Cursief gedrukt is de kreet 'op hetzelfde biljet' (waarop de kiezer zowel zijn stem op de kandidaat-minister-president als op een partij voor de vertegenwoordiging in de Tweede Kamer uit moet brengen). ¹²⁾ Zit het dáárin? Ik zie het niet. Dat ene biljet is weliswaar handig om achteraf na te gaan wat voor een gekke combinaties de kiezers verzonnen hebben, maar de kiezer blijft vrij om b.v. voor Den Uyl als minister-president te stemmen en op Marcus Bakker voor de Tweede Kamer, en dan kan Den Uyl toch echt fluiten naar zijn meerderheid. Daudt heeft zelf zijn stelsel aangeduid als slechts een amendering van het stelsel-Glastra van Loon, dat ook ten grondslag lag aan de D'66-voorstellen. ¹³⁾ Daudt geeft in zoverre een nuttige aanvulling, dat hij de bij D'66 en Glastra van Loon aanwezige mogelijkheid dat een drie-partijstelsel ontstaat, uitsluit. Verder is zijn stelsel precies even dualistisch als dat van D'66. Ik citeer uit De Groene: *'Als dan wegens onvoldoende steun er een conflict met de Kamer komt, zal de Kamer de regering echter niet tot aftreden moeten kunnen dwingen, maar zal men tot kamerontbinding moeten overgaan.'* Het parlement heeft dus niet meer het laatste woord. Over het dualistische karakter van dit stelsel is geen twijfel mogelijk. Het is mij een raadsel hoe de commissie-Den Uyl, na zich eerst voor het monisme uitgesproken te hebben, dit stelsel nog kan aanbevelen.

Wanneer men door staatsrechtelijke veranderingen een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming wil bevorderen en een voorstander is van het monisme, sluit men de mogelijkheid om dit probleem aan te pakken van de kant van de regeringsvorming uit. De enige mogelijkheid is dan te proberen door wijziging van het *kiesstelsel* (in de hierboven door mij

¹²⁾ Een stem die telt, blz. 63 (IV, 8).

¹³⁾ Kiezen of delen, NJB 1964, blz. 1133 en 1161.

aangeduide enge betekenis, waarin ik het ook verder in dit artikel zal gebruiken) het ontstaan van een stelsel met twee concentraties of partijen te bevorderen. Het enige kiesstelsel dat hiervoor in aanmerking komt is het *relatieve meerderheidsstelsel*.

Het is jammer, maar ook het relatieve meerderheidsstelsel is verre van ideaal om een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming te bevorderen. ¹⁴⁾ Weliswaar bevordert dit stelsel het ontstaan van twee grote partijen, maar dat proces kan tientallen jaren duren. Bovendien sluit het geenszins de bestaansmogelijkheid van één of twee kleinere partijen uit, die kunnen verhinderen dat één van de twee grote partijen een absolutie meerderheid behaalt en zo toch nog een ná de verkiezingen te sluiten coalitie nodig kunnen maken.

Een goede functionering van het relatieve meerderheidsstelsel staat of valt met de wijze waarop de aanhang van de politieke partijen over de districten verdeeld is. ¹⁵⁾ Die mag niet gelijkmatig over alle districten verdeeld zijn, want dan krijgt de grootste partij alle kamerzetels. Ook mag niet de aanhang van een grote partij in een betrekkelijk klein aantal districten geconcentreerd zijn, omdat die partij dan zwaar ondervertegenwoordigd wordt. Ten slotte kunnen een of meer kleine partijen, die ieder slechts in enkele districten zeer sterk zijn, het functioneren van het stelsel — zoals hierboven aangeduid — belemmeren. Voor wie bekijkt hoe de aanhang van onze politieke partijen over ons land verdeeld is, zal het duidelijk zijn dat invoering van het relatieve meerderheidsstelsel op dit moment in ons land de vreemdste toestanden in het leven zou kunnen roepen. In ieder geval zal eerst de 'scheiding der geesten' in de confessionele partijen een feit moeten zijn, voordat aan invoering van dit stelsel gedacht kan worden. Een zekere twee-deling moet bij de invoering reeds aanwezig zijn. Het relatieve meerderheidsstelsel moet m.i. dan ook niet zozeer gezien worden als een stelsel om een splitsing in twee blokken te forceren, als wel om zo'n verdeling te consolideren.

De conclusie dringt zich nu op dat *geen enkel* kiesstelsel in staat is een samenwerking van politieke partijen in twee

¹⁴⁾ Zie hierover de dissertatie van M. Albrecht, *De invloed van het kiesstelsel op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging en op de vorming van de regering*. Amsterdam, 1960, blz. 331 en 319 e.v.

¹⁵⁾ Zie Glastra van Loon, t.a.p., blz. 1140 e.v., en L. G. A. Schlichting, *Kiesstelsel in de waagschaal*, Bestuurswetenschappen IX, 1955, blz. 92 e.v.

concentraties te bevorderen, om zo een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming te bewerken.¹⁶⁾ Alles wat met partijvorming te maken heeft wordt nu eenmaal voornamelijk door maatschappelijke factoren bepaald. Het is onjuist te beweren dat ons huidige partijstelsel het gevolg is van de evenredige vertegenwoordiging. Het bestond n.l. al in ongeveer dezelfde vorm in het begin van deze eeuw, toen wij nog het absolute meerderheidsstelsel hadden. De commissie-Burger schrijft in haar rapport: *'De lange duur van de kabinetformaties is zowel een gevolg van de gecompliceerde politieke verhoudingen in ons land als van de omstandigheid, dat de verkiezingsuitslag geen duidelijke aanwijzing pleegt op te leveren voor de samenstelling van de regering. Beide omstandigheden zijn mede een gevolg van ons kiesstelsel.'*¹⁷⁾

Dus onze gecompliceerde politieke verhoudingen zijn mede veroorzaakt door ons kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. Wat een nonsens! De commissie had moeten zeggen: De verkiezingsuitslag pleegt geen duidelijke aanwijzing voor de samenstelling van de regering op te leveren, en dat komt doordat onze politieke verhoudingen zo gecompliceerd zijn. Onder welk kiesstelsel dat zich afspeelt, is slechts in zoverre van belang, dat een kiesstelsel, dat de krachtsverhoudingen niet zuiver registreert, die verhoudingen nog gecompliceerder kan maken dan ze in werkelijkheid zijn.¹⁸⁾

De commissie-Burger wijst op de betrekkelijk lange levensduur van de kabinetten tussen 1888 en 1918, en schrijft dit toe aan het districtenstelsel.¹⁹⁾ Dit is een wel erg goedkoop trucje. Men kan de tijd tussen 1888 en 1918 als een voor de statistiek bruikbare periode beschouwen, maar dan toch niet omdat wij in 1918 een ander kiesstelsel kregen! Het jaar 1918 (1917 eigenlijk) markeert het einde van twee belangrijke kwesties, die het gehele politieke leven van de voorafgaande periode beheerst hadden, het kies-

¹⁶⁾ Vgl. M. Albrecht, t.a.p., blz. 340: 'Geen enkel serieus kiesstelsel kan de vorming van stabiele regeringen garanderen'.

¹⁷⁾ Het Nederlandse parlementaire stelsel. Amsterdam, 1965, blz. 8.

¹⁸⁾ Ook het bij ieder districtenstelsel telkens terugkerende ritueel van herziening van de districtsindeling pleegt aardige politieke complicaties met zich mee te brengen.

¹⁹⁾ Het Nederlandse parlementaire stelsel, blz. 7: 'Het verdient overigens opmerking, dat in de periode van 1888-1918, toen ons land het districtenstelsel kende, de gemiddelde levensduur der kabinetten nog gunstiger was.'

rechtvraagstuk en de schoolstrijd. Na 1888 was er steeds een vrij duidelijk verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming omdat we toen in feite een systeem met twee 'stembusaccorden' hadden: de confessionele Coalitie tegenover de vrijzinnige linkerzijde. Niet het kiesstelsel had de rechterzijde bij elkaar gebracht, maar de schoolstrijd. Na 1905 werd trouwens het verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming al minder duidelijk, omdat de partijverhoudingen te gecompliceerd geworden waren: de SDAP was 'op de wip' komen zitten. De houding van de SDAP na de verkiezingen van 1913 leert ons overigens dat samenwerking bij de stembus nog geen regeringssamenwerking betekent.

Ook thans beleven wij het dat er door politieke partijen steeds meer over samenwerking gedacht wordt, terwijl het kiesstelsel daar toch echt nog steeds niet toe dwingt. Ik vraag mij dan ook af waar het nog voor nodig is dat het kiesstelsel zodanig gewijzigd wordt dat het de samenwerking van politieke partijen bevordert, zoals de PvdA wil. De PvdA heeft zich voor die samenwerking al uitgesproken. Het zal wel weer zo zijn dat een in het kiesstelsel ingebouwd pressiemiddel tot samenwerking niet zozeer nodig is voor de PvdA zelf, als wel voor 'de anderen', wat mij een vrij paternalistisch standpunt lijkt. Die 'anderen' zouden overigens wel gek zijn als zij voor een kieswet zouden stemmen, die dwingt tot samenwerking, als zij die samenwerking eigenlijk niet willen. Een partij die haar stem geeft aan een wijziging van de Kieswet die concentratievorming moet bevorderen, reikt zichzelf een brevet van onvermogen uit. Zij geeft immers te kennen dat zij samenwerking gewenst acht, maar zelf niet in staat is die tot stand te brengen.

Ik acht heel de gedachte dat het *kiesstelsel* de samenwerking van politieke partijen en een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming moet bevorderen onjuist. Een kiesstelsel is nu eenmaal een regeling voor de verdeling van kamerzetels. Dat dient uiteraard, met inachtneming van de uitspraak van de kiezers, op zo rechtvaardig mogelijke wijze te gebeuren. ²⁰⁾ Aangezien het hier om een *verdeling* gaat, voldoet alleen de wiskundige evenredigheid aan die rechtvaardigheidseis. Nu zou het natuurlijk leuk zijn als de verkiezingen ertoe bij

²⁰⁾ Voor de commissie-Burger was dit allerminst vanzelfsprekend. Zij acht dit niet het belangrijkste criterium bij de beoordeling van een kiesstelsel. Het Nederlandse parlementaire stelsel, blz. 10.

zouden dragen dat een rechtstreeks verband met de regeringsvorming ontstaat, maar afwijking van de verdelende rechtvaardigheid is m.i. pas gerechtvaardigd als dat verband door het kiesstelsel gegarandeerd wordt.²¹⁾ Dat laatste is onmogelijk, omdat een kiesstelsel nu eenmaal *naar zijn aard* niets met de regeringsvorming te maken heeft.

In een monistisch staatsbestel kan er alleen een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming zijn als de *kiezers* zich bij de uitoefening van hun kiesrecht realiseren dat het parlement dat zij kiezen, niet een orgaan is om eerbiedig de wensen van het volk ter kennis van de Kroon te brengen, maar het fundament waarop een regering moet komen te rusten — een regering die kan rekenen op een meerderheid in het parlement, uiteraard. Het zwaartepunt ligt hier bij de kiezer (wat geen schande is in een democratie). Staatsrechtelijke hervormingen kunnen er slechts in geringe mate toe bijdragen hem het besef bij te brengen dat hij met zijn stem niet alleen zijn partij aan een kamerzetel kan helpen, maar ook een partij of groep van partijen de regeringsmacht kan bezorgen.

De eerste staatsrechtelijke verandering die hiervoor in aanmerking komt is het kiezen van de minister-president door het parlement. Dat zou kunnen in de vorm van een voordracht van de Tweede Kamer aan de Kroon.²²⁾ Wijziging van de Grondwet is daar niet voor nodig — de Kroon behoudt immers in theorie de macht om van de voordracht af te wijken —, doch lijkt mij wel gewenst, aangezien het hier om een belangrijke wijziging van ons staatsbestel gaat. Bij een algehele herziening van de Grondwet zou dan een formeel verkiezingsrecht aan de Staten-Generaal toegekend kunnen worden.²³⁾ Het voordeel van zo'n procedure ligt vooral in de grotere openbaarheid. Het wordt duidelijker dat de verantwoordelijkheid voor het gaan optreden van een nieuwe regering bij het pas gekozen parlement ligt. Allicht zal dan een groter aantal kiezers al vóór de verkiezingen willen weten op

²¹⁾ Afwijking van de evenredige vertegenwoordiging lijkt mij zeker niet gerechtvaardigd in het geval van het absolute meerderheidsstelsel. De commissie-Den Uyl schrijft hierover: *'In de praktijk blijkt met name niet, dat landen die het absolute meerderheidsstelsel toepassen zich per se in een grotere regeringsstabiliteit verheugen dan landen, die een op het EV-principe gebaseerd kiesstelsel kennen'*. Een stem die telt, blz. 62 (IV,7). Voorts concludeert M. Albrecht, t.a.p. blz. 388, dat dit stelsel een zekere neiging heeft de centumpartijen te bevoordelen.

²²⁾ Vgl. het artikel van *Vondeling* in Het Parool van 13 april 1967.

welke kandidaat-minister-president zijn vertegenwoordiger in de Kamer een weekje later gaat stemmen.

Een belangrijke taak is uiteraard voor de politieke partijen weggelegd. Hun opstelling zal de kiezer de gelegenheid moeten geven zijn macht optimaal te gebruiken. Zij zullen zich dus moeten groeperen in twee concentraties, zodat de kiezer niet alleen een parlement, maar ook een regering kan kiezen. De tijd is echter pas rijp voor het systeem van stembusaccorden, als het achterwege laten van samenwerking voor de politieke partijen zetelverlies betekent. Wanneer de stelling dat een stembusaccorder voor een partij als D'66 onvoordelig zou zijn juist is, zijn we daar dus nog ver vanaf. Ook het stemmen op D'66 wijst in die richting. De kiezer die beweert 'een gevoel van onbehagen' te hebben ten aanzien van de grote politieke partijen en vervolgens stemt op een partij waarvan het volmaakt onduidelijk is voor welke regeringspartner zij een voorkeur heeft, verkeert nog in het protest-stadium. Voor hem is stemmen het afleggen van een getuigenis, zoals het dat ook is voor degenen die op een confessionele partij stemmen. Deze kiezer is zich er nog niet van bewust dat zijn macht verder reikt dan het in de Kamer brengen van godvrezende, de bom bannende of frisse, jonge vertrouwensmannen. Het is de taak van de echte politieke partijen de kiezer duidelijk te maken hoe hij zijn macht optimaal kan gebruiken. Dat hij ten aanzien van de regeringsvorming geen vertrouwen behoeft te schenken, maar de macht zelf in handen kan nemen — dan kan hij over de manier waarop dat vertrouwen misbruikt wordt ook geen 'onbehagen' meer hebben. Een zeker verlangen naar meer macht schijnt bij de kiezers wel aanwezig te zijn. ²⁴⁾ Een zodanige activiteit van b.v. de PvdA lijkt mij nuttiger dan andere partijen te verwijten dat zij geen 'bestaansrecht' meer hebben. Of een partij nog bestaansrecht heeft maken namelijk alleen de kiezers uit.

²³⁾ Hierbij is het voor de duidelijkheid uiteraard wel gewenst dat de gehele Staten-Generaal bij dezelfde verkiezingen gekozen wordt.

²⁴⁾ Bij de zgn. 'VU-enquête' sprak 50 percent van de ondervraagden zich uit voor het kiezen van de minister-president door de kiezers. (De Nederlandse kiezer in 1967, Amsterdam-Brussel, 1967, blz. 64) Daar staat tegenover dat bij de Revu-enquête over de monarchie slechts 4 percent van mening was dat de macht van de koningin kleiner moet worden. (Revu, 31-12-'66). Zelfs PvdA-politici zullen de moed moeten vinden de kiezers uit te leggen dat verkleining van de macht van de koningin in dit geval noodzakelijk is.

Nog één staatsrechtelijke verandering, ten slotte, is noodzakelijk, en wel ten aanzien van het kiesstelsel. Men kan van het kiesstelsel onmogelijk eisen dat het de vorming van twee concentraties bevordert, maar wèl dat het de ontwikkeling naar een partijenstelsel met twee concentraties *niet belemmert*. Deze eis diskwalificeert alle kiesstelsels die enige dwang op de vorm van het partijenstelsel uitoefenen. Een stelsel dat de vorming van twee concentraties garandeert bestaat immers niet, en alle andere stelsels die het partijenstelsel beïnvloeden kunnen dus de vorming van twee concentraties belemmeren, b.v. door het ontstaan van een drie-partijenstelsel te bevorderen. Alleen het gewone EV-stelsel voldoet aan deze eis.

Een tweede eis waaraan het kiesstelsel zal moeten voldoen is dat het het *functioneren* van een stelsel met twee stembusaccorden niet mag belemmeren. De winnende concentratie zal een meerderheid in het parlement moeten hebben, omdat er anders geen rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming is. Het is duidelijk waardoor dit verhinderd kan worden: door de kleine, niet bij een stembusaccorder betrokken partijen. Vaak is al betoogd dat het slecht functioneren van ons parlementaire stelsel niet te wijten is aan de kleine partijen. Dat is waar. Maar wanneer er eenmaal twee grote concentraties zijn ligt het wèl aan hen. Wanneer er dan, zoals nu, 27 van de 150 Tweede Kamerzetels door leden van splinterpartijen bezet worden, moet de winnende concentratie 29 zetels méér behalen dan de tegenstander, anders is er geen rechtstreeks verband met de regeringsvorming. Dat is een onmogelijke situatie. Het verdwijnen van de splinterpartijen uit de Tweede Kamer, een inbreuk op de verdelende rechtvaardigheid dus, is de prijs die men zal moeten betalen voor het rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming. Er zal dus een 'drempel' in het EV-stelsel opgenomen moeten worden. Over de gewenste hoogte hiervan kan men uiteraard van mening verschillen. Persoonlijk zou ik de grens op 5 percent willen stellen.²⁵⁾

Wanneer we praten over herziening van het kiesstelsel maakt het wel enig verschil of men hierbij denkt aan een herziening binnen het kader van de huidige grondwet, die in art. 91 verkiezingen 'op de grondslag van evenredige vertegenwoordiging

²⁵⁾ Vgl. M. Albrecht, t.a.p., blz. 342.

binnen door de wet te stellen grenzen' voorschrijft, óf aan een geheel nieuw kiesstelsel, na verwijdering van de eis van EV uit de Grondwet. Actueel is op dit moment slechts herziening van de Kieswet vóórdát de Grondwet gewijzigd is. Aan de staatscommissie-Cals/Donner is opgedragen hierover een advies uit te brengen. De mogelijkheden zijn voorlopig dus uiterst beperkt. Slechts twee stelsels komen in aanmerking.

De eerste mogelijkheid is een *districtenstelsel met EV*. Om dit stelsel in overeenstemming met de Grondwet te achten, moet men 'grenzen' in art. 91 interpreteren als *geografische* grenzen en ik betwijfel of de grondwetgever dat wel bedoeld heeft. In ieder geval wordt dit stelsel algemeen als grondwettig beschouwd. De commissie-Den Uyl noemt de mogelijkheid de lijstverbinding tussen de 18 kieskringen te verbieden, zodat er 18 districten zouden ontstaan. ²⁶⁾ Dit lijkt mij wat al te simpel. Er zouden dan districten met slechts 8 zetels zijn. Ik sluit mij graag aan bij Van den Bergh, die 10 zetels het minimum achtte om nog van evenredige vertegenwoordiging te kunnen spreken. ²⁷⁾ Het maximum aantal zetels per district zou volgens Van den Bergh 15 moeten zijn, om het *dépouillement* niet al te lastig te maken ²⁸⁾ indien men ten minste gebruik zou maken van de mogelijkheid een *personenstelsel* van EV in te voeren. ²⁹⁾ M.i. kan men voor een districtenstelsel met EV het beste een stelsel van 12 of 13 districten met 10 à 15 zetels in gedachten houden.

De tweede mogelijkheid is het huidige EV-stelsel met een *drempel*. Hieraan dacht men bij de grondwetswijziging van 1938. Vrij algemeen wordt een drempel acceptabel geacht, blijkens o.a. de met 102 tegen 29 stemmen aangenomen motie-Beernink van 20 februari 1962, die op een drempel van 1 percent aandrong. Hoe hoog een drempel mag zijn zonder in strijd te komen met de Grondwet is moeilijk te zeggen. De zinsnede 'binnen door de wet te stellen grenzen' kwam in 1938 in de grondwet, nadat in 1935 een regeringsvoorstel tot invoering van een drempel van 3 percent wegens ongrondwettigheid was afgewezen. Volgens de Memorie

²⁶⁾ Een stem die telt, blz. 58 (IV, 5).

²⁷⁾ G. v. d. Bergh, *Eenheid in verscheidenheid*. Alphen a/d Rijn, 1951, blz. 32.

²⁸⁾ *ibid.*, blz. 44.

²⁹⁾ B.v. zoals voorgesteld in het rapport van het Centraal Stembureau van 15 december 1949.

van Toelichting van 1938 was het de bedoeling van de gewone wetgever bij de uitwerking van het evenredig kiesrecht 'iets meer armslag' te geven, zodat hij niet verplicht zou zijn 'de wiskundige evenredigheid zo dicht mogelijk te benaderen'. Wanneer ik in het vervolg van dit artikel over een drempel spreek, denk ik aan een drempel van 5 percent.

Als derde mogelijkheid voor wijziging van het kiesstelsel binnen het kader van de huidige grondwet is nog een 'toeslagstelsel' voorgesteld.³⁰⁾ In dit stelsel wordt de 'coalitie' als juridisch begrip in het kiesrecht geïntroduceerd en de problemen die daaruit voortvloeien — regelingen voor uiteenvallen van coalities, criteria voor echte en schijncoalities — lijken mij dermate groot, dat ik het stelsel in de praktijk onuitvoerbaar acht. Ik laat het daarom verder buiten mijn beschouwingen.

De commissie-Den Uyl benadert het kiesstelselvraagstuk alsof er geen grondwettelijke belemmeringen zijn. Zij heeft gewoon naar het meest ideale stelsel gezocht. Men dient hierbij wel te bedenken dat we dan praten over het kiesstelsel van 1975 (als alles normaal verloopt). Het komt mij voor dat de activiteiten van de commissie op dit punt rijkelijk prematuur geweest zijn, aangezien eerst nog maar afgewacht moet worden of er in 1971 wel een *tweederde* meerderheid te vinden is voor schrapping van de evenredige vertegenwoordiging uit de Grondwet. Dat is allemaal nog niet zo erg, als de commissie maar een duidelijk standpunt bepaald had betreffende de aan de staatscommissie-Cals/Donner opgedragen taak: wijziging van de Kieswet vóór 1971. Tegen het einde van haar rapport wijdt de commissie hier één (1) zin aan: *'Wil dit vóór 1971 zijn beslag krijgen (n.l. de concentratievorming, HL), dan is het van veel belang dat, tijdig een wijziging van de kieswet tot stand komt, die concentratievorming bevordert.'*³¹⁾ Dit wijst dus in de richting van een districtenstelsel met EV, maar dit stelsel komt niet voor bij de door de commissie aanbevolen stelsels en wordt bij de bespreking ervan afgedaan met de opmerking dat het de neiging tot

³⁰⁾ G. v. d. Bergh. De zuivere rede en haar wenselijkheid, S & D 1950, blz. 277 e.v.; ook opgenomen in Verzamelde staatsrechtelijke opstellen II, Alphen a-d Rijn, 1952, blz. 228 e.v. Zie hierover ook het rapport van de commissie-Burger, Het Nederlandse parlementaire stelsel, blz. 10–11.

³¹⁾ Een stem die telt, blz. 79 (V, 2).

samenwerking tussen partijen waarschijnlijk niet in voldoende mate zal vergroten. ³²⁾ Ik kan het dus bepaald niet met de commissie eens zijn, wanneer zij in haar Inleiding beweert dat de consequenties van de gedachtengang van de werkgroep voor het politieke systeem zo concreet mogelijk zijn aangegeven. ³³⁾

Het hierboven aangehaalde citaat over wijziging van de Kieswet vóór 1971 gaat als volgt verder: *'Het is van groot belang, dat daaromtrent spoedig een beslissing valt. In die zin zal de nieuwe Staatscommissie voor grondwetsherziening tegen het horloge moeten werken. Beslissend voor een vordering op de weg naar vernieuwing zal de opstelling van de politieke partijen zijn.'* Daar kan iedereen het mee eens zijn. Maar hoe is de opstelling van de PvdA? Na de bespreking van de verschillende kiesstelsels schrijft de commissie-Den Uyl: *'Nu de Grondwetscommissie op het punt staat haar taak te beginnen, is het weinig opportuun uit de technisch gesproken vele denkbare varianten tot verbetering van het bestaande stelsel een keuze te doen. De richting waarin deze verbetering moet worden gezocht is echter duidelijk aangegeven.'* ³⁴⁾

De commissie-Den Uyl blijkt hier een onjuiste voorstelling van de taak van de staatscommissie-Cals/Donner te hebben. Die taak is tweeledig, n.l. ten eerste het doen van voorstellen voor grondwetswijziging en ten tweede voorstellen betreffende wijziging van de Kieswet vóór 1971. In het kader van de grondwetsherziening komt dus ook het kiesrechtartikel ter sprake. Wat dat betreft kan de staatscommissie alleen maar voorstellen de op de evenredige vertegenwoordiging betrekking hebbende zinsnede in art. 91 al of niet te handhaven. Op dit punt is het standpunt van de commissie-Den Uyl duidelijk: zij is voor schraping.

De tweede taak van de staatscommissie is echter niet zo ingewikkeld als de commissie-Den Uyl suggereert. Door de grondwettelijke belemmeringen zijn er voor wijziging van ons kiesstelsel vóór 1971 in hoofdzaak slechts twee mogelijkheden, een districtenstelsel met EV en gewone EV met een drempel. Op details zijn natuurlijk verschillende uitwerkingen mogelijk, maar de commissie-Den Uyl had best een uitspraak over bovengenoemde twee mogelijkheden kunnen doen. Ik vraag mij trouwens af of de partijgenoten Albrecht en Daudt, als zij in het kader van

³²⁾ *ibid.*, blz. 58 (IV, 5c).

³³⁾ *ibid.*, blz. 10 (I, 5).

³⁴⁾ *ibid.*, blz. 65 (IV, 9 slot).

hun werkzaamheden in de commissie-Den Uyl geen keuze konden maken, het in de staatscommissie wél kunnen.

Maar zelfs als het waar zou zijn dat er voor 1971 vele mogelijkheden voor verbetering van het kiesstelsel zijn, dan nog had de commissie-Den Uyl *nooit* van het doen van een keuze mogen afzien op grond van het argument *dat een staatscommissie de kwestie gaat bestuderen*. Het is werkelijk ontstellend dat een PvdA-commissie met dit argument komt aandragen. Toen op het laatste congres *Lammers* met het dwaze voorstel kwam om geen uitspraak te doen over *alle* staatsrechtelijke kwesties op grond van hetzelfde argument, werd hij door Den Uyl (!) afgestraft met de vraag: 'Sinds wanneer wachten wij als Partij van de Arbeid met onze besluitvorming op de resultaten van een staatscommissie', of woorden van gelijke strekking.

Wanneer de commissie-Den Uyl haar taak de besluitvorming op het congres voor te bereiden goed had verstaan, had zij duidelijk aangegeven wat vóór 1971 de mogelijkheden voor wijziging van het kiesstelsel zijn:

- 1 alles blijft zoals het is (EV),
- 2 EV met districten,
- 3 EV met een drempel.

Nu dit niet gebeurd is zijn de gevolgen op het congres niet uitgebleven. Van een discussie over het kiesstelsel was geen sprake. Als de commissie-Den Uyl haar taak goed vervuld had, hadden de mogelijkheden 1, 2 en 3 op het congres door drie sprekers verdedigd kunnen worden, het bestuur had haar standpunt verdedigd en de uitspraak van het congres zou concreet en in de politiek terstond bruikbaar geweest zijn. De uitspraak die nu door het congres gedaan is bevat slechts algemeen geformuleerde eisen. Zelfs als men van mening is dat er enig kiesstelsel bestaat dat aan deze eisen kan voldoen, dan nog zal men moeten toegeven dat invoering daarvan in ieder geval pas na grondwetswijziging mogelijk is. De kiesrechtparagraaf in de resolutie over de parlementaire democratie is in het gunstigste geval pas ná 1971 bruikbaar. Wat betreft de kwestie van wijziging van de Kieswet vóór 1971 is de PvdA nog even ver als vóór het congres: geen mening.

Wanneer wij het *districtenstelsel met EV* toetsen aan de eisen in de PvdA-resolutie, blijkt het wel te voldoen aan de eerste eis, het bevorderen van samenwerking, alhoewel volgens de commissie-Den Uyl in onvoldoende mate. Aan de tweede eis, het bevorderen van een rechtstreeks verband tussen verkiezingsuit-

slag en regeringsvorming, voldoet het niet. Brengen we de eerste eis in verband met de tweede, dan wordt het duidelijk dat het kiesstelsel een samenwerking in slechts *twee* concentraties zou moeten bevorderen. Een districtenstelsel met EV voldoet dan beslist *niet*. De zwakke pressie tot samenwerking die ervan uit gaat kan ertoe bijdragen dat een samenwerking in *drie* concentraties ontstaat, zodat het rechtstreeks verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming eerder *belemmerd* dan bevorderd wordt.

Het Centrum voor Staatkundige Vorming van de KVP heeft zich in een rapport uitgesproken voor het districtenstelsel met EV. (De KVP is met haar meningsvorming over het kiesstelsel van 1971 dus al heel wat verder dan de PvdA.) Dit stelsel is voor de KVP dan ook ideaal. Het geeft de KVP bij haar streven naar een soort CDU een steuntje in de rug. Zo'n CDU zal als centrumgroepering de sleutelpositie die de KVP nu heeft nog steviger in handen krijgen. De confessionele krachten worden erdoor gebundeld en daardoor zal het proces van deconfessionalisering van de politiek waarschijnlijk vertraagd worden. Maar de invloed van de kiezer op de regeringsvorming zal er niet groter door worden.

Dan verdient een gewoon EV-stelsel, waarbij het gehele land één 'district' vormt — hetgeen ook niet zo vreemd is voor een eenheidsstaat — m.i. verre de voorkeur. Het EV-stelsel bevordert niets, het registreert slechts. Het bevordert geen samenwerking, maar ook geen versplintering.³⁵⁾ Het registreert de politieke krachtsverhoudingen, zoals die door maatschappelijke factoren bepaald zijn. Het laat die maatschappelijke factoren de ruimte hun invloed te doen gelden en het laat aan de kiezer de macht het partijstelsel de vorm te geven die hij wenst. Die macht komt de kiezer in een fatsoenlijke democratie toe en die wordt hem ontnomen als de wetgever de vorm van het partijstelsel wil laten bepalen door het kiesstelsel. Juist nu de kiezers meer in beweging komen is het van het grootste belang dat het kiesstelsel de krachtsverhoudingen zo juist en zuiver mogelijk registreert.

Een inbreuk op het bovenstaande in de vorm van een drempel is beslist noodzakelijk, zoals ik al betoogd heb, opdat het functioneren van een stelsel met twee stembusaccorden niet

³⁵⁾ Vgl. M. Albrecht, t.a.p., blz. 325: 'Daarom zouden wij liever stellen dat onder EV het aantal partijen niet zozeer door het kiesstelsel als wel in hoge mate door de maatschappelijke omstandigheden bepaald wordt.'

belemmerd wordt. Die inbreuk is bij een drempel van 5 pct. in ieder geval minder groot dan bij een districtenstelsel met EV, want in een district met 15 zetels is er een drempel van $6\frac{2}{3}$ pct. De commissie-Burger wijst 'maatregelen tegen splinterpartijen, voor zover zij niet uit de aard van het kiesstelsel zelve voortvloeien' af, 'om de schijn van willekeur te vermijden'.³⁶⁾ De in een districtenstelsel met EV besloten maatregelen tegen splinterpartijen lijken mij alleen reeds vanwege de willekeurigheid die iedere indeling in districten altijd heeft minder acceptabel dan een gewone drempel. Bij een gewone drempel worden vertegenwoordigingen van de kleine partijen niet tot het parlement toegelaten omdat zij doodgewoon te klein zijn, terwijl bij een districtenstelsel de kleine partijen niet vertegenwoordigd worden omdat hun aanhang toevallig niet in één district geconcentreerd is.

De meerderheid van de staatscommissie-Cals/Donner heeft zich uitgesproken voor een EV-stelsel met 5 districten. Welke voordelen verwacht men nu eigenlijk van zo'n stelsel? Een bevorderen van de neiging tot samenwerking tussen partijen? Dat kan m.i. verwaarloosd worden. Zelfs bij 18 districten achtte de commissie-Den Uyl dat effect nog onvoldoende. De voordelen die een EV-stelsel met districten zou kunnen hebben, de mogelijkheid om van ons lijstenstelsel over te gaan op een personenstelsel en een verbetering van de 'band kiezer-gekozene' — wat dat ook moge wezen —, gaan pas een rol spelen bij een groter aantal, minstens 10, districten. De twee enige gevolgen die het door de staatscommissie voorgestelde stelsel zal hebben zijn een kleine vertekening van de politieke krachtsverhoudingen, die het verband tussen verkiezingsuitslag en regeringsvorming even goed kan belemmeren als bevorderen, en het verdwijnen van de kleine partijen. Dat laatste kan nuttig zijn, wanneer ten minste de grote partijen zich in twee concentraties gaan opstellen, maar waarom op zo'n willekeurige, indirecte manier! Van twee partijen, die in het gehele land in totaal precies even veel stemmen gekregen hebben, kan onder het stelsel van de staatscommissie de ene partij wél en de andere niet in het parlement vertegenwoordigd worden. Ik ben erg benieuwd naar de argumenten waarmee de politici de kiezers uit gaan leggen dat dit rechtvaardig is, gesteld dat zij die moeite zullen nemen. Ik vrees dat door zo'n stelsel de kiezer zijn vertrouwen in de parlementaire democratie nog verder zal verliezen.

³⁶⁾ Het Nederlandse parlementaire stelsel, blz. 16.

Inmiddels heeft zelfs de CHU zich al uitgesproken over wijziging van het kiesstelsel vóór 1971. De Unie heeft gekozen voor een drempel. Wat doet de PvdA?

Tenslotte nog iets over de opkomstplicht. Ook daarvoor hebben wij een staatscommissie, die reeds bij haar instelling zinloos was. De opkomstplicht is een klassiek probleem, waarover iedere politieke partij wel een mening heeft. Bij de instelling van de staatscommissie-Berger was al bekend dat AR, GPV, SGP, PSP, CPN en BP tegen de opkomstplicht waren, en VVD en CHU vóór. Reeds in haar eerste program sprak D'66 zich tegen de opkomstplicht uit, evenals de PvdA in haar verkiezingsprogram 1967. Als laatste moet de KVP haar standpunt nog bepalen en gezien het rapport van het Centrum voor Staatkundige Vorming mag verwacht worden dat zij zich tegen de opkomstplicht zal uitspreken. Ondertussen heeft de staatscommissie-Berger nu na ruim een jaar eindelijk een rapport geproduceerd, waarvan de uitkomst volledig voorspelbaar was. Een betere illustratie van de afgang van het staatscommissiewezen zal moeilijk te vinden zijn.

Het is duidelijk dat er in de Tweede Kamer in ieder geval, en in de Eerste Kamer met steun van enkele KVP-ers, een meerderheid is voor een voorstel tot afschaffing van de opkomstplicht. Gezien het feit dat CHU en VVD in de regering zitten en Beernink Minister van Binnenlandse Zaken is, valt echter niet te verwachten dat de regering met zo'n voorstel zal komen. Het initiatief zal dus van de Staten-Generaal uit moeten gaan. Op het laatste congres van de PvdA is een resolutie, waarin er bij de Tweede Kamer-fractie op aangedrongen werd een initiatief-wetsvoorstel tot afschaffing van de opkomstplicht in te dienen, door het bestuur overgenomen. Aangezien het hier een uiterst eenvoudige arbeid betreft, die door een in het typen bedreven kamerlid in een uurtje verricht kan worden, neem ik aan dat een initiatief-wetsvoorstel spoedig verwacht mag worden.

W. Drees

Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis

Naar aanleiding van het boek van prof. Duynstee over de kabinetsformaties sinds 1946, heeft Van der Goes van Naters in het decembernummer beschouwingen gegeven en mededelingen gedaan ter aanvulling en ten dele ter correctie van wat Duynstee schreef. Hij behandelt daarbij in het bijzonder de formaties van 1945, — door Duynstee niet onderzocht — 1946 en 1948.

Dat Van der Goes in verband met het boek in kwestie ook in kritische zin gewag maakt van het daarin door mij geschreven woord 'Ten geleide' is begrijpelijk. Op de motieven voor dat woord en op de betekenis daarvan kom ik nog terug. Wat minder begrijpelijk is, zijn de bezwaren — mij ten dele tot nog toe onbekend — die Van der Goes hierbij tegen mij meent te moeten uiten ten aanzien van kwesties, die vallen buiten de kabinetsformaties en dan ook in het boek niet ter sprake komen. Ging het om enkele persoonlijke tegenstellingen, dan zou ik aarzelen er over te schrijven, omdat ik die altijd zoveel mogelijk vermijd en zeker tracht ze niet te verscherpen. Het gaat echter om iets anders en iets meer. Ten dele raakt het een stuk politieke geschiedenis, die juist op het ogenblik in verband met de gedachtenwisseling over partijvernieuwing weer meer betekenis heeft gekregen, ten dele om de steeds van belang blijvende vraag van de verhouding tussen de regering en kamer-fracties, eventueel van individuele ministers en de hun verwante fracties. Ik acht het dan ook verantwoord nogal wat ruimte te vragen voor een uiteenzetting mijnerzijds over feiten en opvattingen.

De SDAP tijdens de bezetting en na de bevrijding.

Nadat Van der Goes en ik een jaar als gijzelaar in Buchenwald samen waren geweest, werd ik vrijgelaten, terwijl hij kort daarna, nog altijd als gijzelaar, in Nederland werd geïnterneerd. Wij hebben toen drie jaar lang een vriendschappelijke en uitvoerige correspondentie gevoerd. Een eigenlijk wel merkwaardige correspondentie, gezien het feit dat zij ten slotte door Duitse handen liep. De in Buchenwald gebruikelijke controle op de inhoud bleef

echter achterwege en zo gingen wij er kalmweg van uit, dat de Duitsers de oorlog zouden verliezen, dat ons land weer vrij zou worden en dat wij ons bij voorbaat moesten beraden over de toekomst. Ook natuurlijk over nieuwe partijverhoudingen. Daarover begon zich al in de zomer van 1942 tussen Van der Goes en mij (en de leiding der SDAP) een meningsverschil af te tekenen. Wij hoopten en vertrouwden beiden op een verandering ten goede, op de mogelijkheid van meer begrip tussen de verschillende groeperingen in ons volk en op een progressieve meerderheid in de politiek. Van der Goes ging daarbij zover, dat hij rekende met de mogelijkheid van één grote progressieve volkspartij, waarnaast mogelijk slechts zouden staan een conservatieve groep, met de antirevolutionairen als kern, en anderzijds de communisten. Hij meende dat de vorming van een dergelijke partij moest worden vergemakkelijkt door de SDAP na de bevrijding als blijvend ontbonden te beschouwen. De partijleiding dacht daarover anders. Zij meende dat, na de ervaringen van de crisis en contacten met anderen tijdens de bezetting, de maatschappelijke en geestelijke grondslagen van het democratisch socialisme konden worden verbreed en was bereid daaraan zo nodig vorm te geven in een nieuwe partij, terwijl dan ook verder veel betere samenwerking met anderen mogelijk zou wezen dan vroeger het geval was. Zij achtte het echter vanzelfsprekend dat de SDAP zich daarover vrijelijk zou kunnen beraden en als een geheel overleg kon plegen.

Van der Goes meent nu mijn opvattingen (en die van het partijbestuur) aldus te kunnen samenvatten:

‘Drees wilde per se de SDAP weer doen herleven. . . vanwege de gebouwen en de krant en zo.’

Hij verwijst daarbij naar een passage in het boek van Ruitenbeek over het ontstaan van de PvdA. Die passage geeft een heel scheve voorstelling, maar Ruitenbeek kende mijn brieven niet, wel die van Van der Goes, die ik hem ter hand had gesteld. Van der Goes wist wel wat ik geschreven had. Mijn antwoord op zijn nu gegeven voorstelling kan slechts zijn een publicatie van een deel van de op deze kwestie betrekking hebbende brieven.

(De gehele correspondentie berust nu, keurig overgetikt, bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Ik zou het toejuichen, als zij te eniger tijd, voor zover het zakelijke deel betreft, in haar geheel in het licht werd gegeven.)

21 juni 1942 schreef ik onder andere:

‘Je brief van 1 juni was verrassend vol van belangrijke mede-

delingen en beschouwingen. Je hebt de tijd in St. Michielsgestel niet ongebruikt gelaten. De kring is er nog heel wat gedifferentieerder dan in Buchenwald en Haaren. Ik ben overtuigd dat er straks grote mogelijkheden zijn voor betere politieke verhoudingen, voor verzwakking van de antithese en voor het vormen van een 'progressieve' meerderheid. Een andere vraag is hoever binnen de kring van degenen die tot een dergelijke meerderheid zouden kunnen horen, de andere kleinere kring zal reiken van degenen die samen kunnen horen tot een democratisch-socialistische partij. Zeker moet in dit opzicht naar belangrijke verruiming worden gestreefd, maar samenwerking in één organisatie van al te heterogene groepen kan ook schadelijk blijken. Ik zou niet staan op handhaving van bestaande naam of organisatievorm, maar wel op de wezenlijke grondbeginselen van socialisme en democratie en, naast de erkenning van nationale waarden, de internationale verbondenheid. Om een concreet criterium te noemen, als er na de oorlog weer een socialistische internationale mocht zijn, wat ik verwacht, dan zou een verbrede, herziene SDAP of een nieuwe op democratisch-socialisme gebouwde volkspartij in Nederland bij die Internationale aangesloten moeten zijn. Zelfs in tijden waarin de internationale verbondenheid van geringe praktische betekenis is, draagt zij ertoe bij, de dagelijkse politieke werkzaamheden te doen zien in het licht van een grote wereldwijde ideologie en dat acht ik van grote waarde. In de jaren na de oorlog kan echter ook de praktische betekenis groot zijn, omdat veel internationaal geregeld zal moeten worden, waarbij bijvoorbeeld: de verbindingen met de Britse Labour Partij van nog veel meer belang zullen zijn dan vroeger. Het deelnemen aan de internationale socialistische beweging zou ons de waarborg verstrekken dat het werkelijk gaat om socialisme. Onder de socialistische arbeiders, maar niet onder hen alleen, zal waarschijnlijk na de oorlog enerzijds een warmer gevoel voor het eigen land, maar anderzijds in maatschappelijk opzicht sterke radicalisering zich doen gevoelen.

Intussen kunnen er in dit verband wel perspectieven zitten in de gedachte van federatieve samenwerking waarbij allerlei nuances van enger of lossere verband denkbaar zijn. Als wij komen tot een stelsel van evenredige vertegenwoordiging dat niet alleen nog sterker dan nu een voorsprong geeft aan grote groepen, maar bovendien lijstverbinding mogelijk maakt binnen kieskringen, dan laat het zich denken dat groepen die nog niet tot één partij zijn samengesmolten, maar wel bereid zijn samen te werken in een

progressieve regeringsmeerderheid, hun lijsten verbinden, om, terwijl ieder eigen aanhang verzamelt en ook buiten verkiezings-tijd in eigen geest kan spreken, te zorgen dat men toch met el-kander rekening houdt en dat overschotten aan allen tezamen ten goede komen'.

Na nog enige bladzijden zeg ik dan tegen het eind:

'Als Nederland weer zelf over zijn lot kan beslissen, zal de SDAP er weer moeten zijn, dadelijk reeds om praktische redenen, dat onze pers zich zal moeten kunnen uiten, dat onze gebouwen weer te onzer beschikking moeten staan, enz., maar ook om te voorkomen dat er verwarring optreedt. Zij zal echter duidelijk hebben uit te spreken, dat haar herleving niet betekent, dat zij onveranderd zal voortbestaan maar dat zij integendeel open staat voor en ook bereid is het initiatief te nemen tot een breed overleg ter zake van een vernieuwing en verruiming van de be-weging van het democratisch-socialisme en tot vruchtbare samenwerking in progressieve geest met anderen.'

Van der Goes meende toen mij te moeten waarschuwen — en daarop heeft Ruitenbeek zich klaarblijkelijk gebaseerd, dat ik het apparaat niet moest stellen boven de inhoud. Alsof het mij niet overduidelijk ging om de inhoud, en over de pers als middel om die tot uiting te brengen!

1442 13 juli 1942 antwoordde ik ondermeer:

Uit wat je schreef, samengenomen met je inleiding voor de club, zie ik dat wij in korte tijd al een heel eind van elkaar ver-wijderd zijn geraakt. Bovendien leg je je nu reeds zo sterk vast tegenover anderen dat er weinig ruimte blijft voor de gedach-tenwisseling die ik mij voorstelde dat in onze kring zou worden gevoerd als allen weer in vrijheid zijn en ook de vrienden uit Engeland daaraan kunnen deelnemen.

De tegenstelling is het meest volstrekt ten aanzien van de wijze van behandeling. Mijns inziens zou men voor een voldongen feit worden geplaatst wanneer de partij niet weer bijeenkwam en aan de leden de gelegenheid werd onthouden zich eerst gezamenlijk over de toekomst te beraden en ook gezamenlijk te bepalen hoe verder zal worden gehandeld. Ik acht het de plicht van de vroe-gere partijleiding, zelfs al zou zij over de toekomst denken als jij, t.z.t. onze mensen daartoe in organisatorisch verband de gelegenheid te geven, waarna natuurlijk wie een andere weg zou menen te moeten gaan dan de meerderheid, niet alleen formeel, maar ook moreel daartoe het volste recht zou hebben. Dat sluit al in dat een partijleiding zich m.i. niet bij voorbaat erop zal kunnen vastleg-

gen dat de partij zich in andere formaties zal voegen, c.q. zal oplossen, termen uit je brief aan mr. Schokking. Zij kan slechts meedelen dat het de bedoeling is, over nieuwe mogelijkheden overleg te plegen.

In verband met wat ik schreef, waarschuw je tegen het laten bepalen van de gedragslijn door de 'gebouwen' van de inhoud door het 'apparaat.' Dat het apparaat niet boven de inhoud moet gaan, is een van mijn meest fundamentele opvattingen. Toen Pleysier de houding van de VARA verdedigde met een beroep op het belang van het in stand houden van het apparaat, heb ik letterlijk geantwoord: 'Ik vrees dat het stellen van de grote en ook door mij niet miskende belangen van het zo lang mogelijk in stand houden van het 'apparaat' boven het hooghouden van de morele waarden, die thans worden geschaad, zich ernstig zal wreken'. En aan Vliegen die het handhaven van de neven-organisaties en het vasthouden aan de krant, ook onder controle van Rost, verdedigde ter wille van het behoud voor betere tijden, schreef ik dat wij dan tegenover ons volk en onze beginselen zouden tekortschieten, waaraan ik toevoegde: 'Het is altijd nog beter mogelijk een apparaat weer op te bouwen dan geestelijke verwarring en morele inzinking te herstellen en teloor gegane eer te herwinnen.' Niet dus apparaat boven inhoud! Maar dat wij, als wij weer vrij zijn, het in beslag genomene niet weer in handen zouden nemen, aan wie het overlatend? En maandenlang — het veelvuldig overleg voor een nieuwe partijvorming zou niet in een paar dagen aflopen — ons niet zouden kunnen uiteten en onze mensen zouden moeten verhinderen bijeen te komen! Onze pers en onze gebouwen zijn *dan* niet eenvoudig een stuk apparaat. Onze mensen voelen ze als een deel van hun leven dat verloren ging en dat zij herwinnen. Spontaan wordt bijvoorbeeld in Den Haag het volksgebouw weer het centrum waar zij heengaan.' En dit alles nu nog weer voorstellen alsof het mij enkel ging om gebouwen en pers als doel op zichzelf!

Het partijbestuur van de SDAP was tijdens de bezetting actief gebleven, zij het natuurlijk op geheel andere wijze dan in normale tijden. Voordat Van der Goes tegelijk met mij in Buchenwald werd geïnterneerd, had hij volop deelgenomen aan de weerstand tegen het pogen van Rost van Tonningen om de socialistische beweging onder zijn leiding te krijgen. Die poging heeft ten slotte volkomen gefaald.

De partijorganisatie kon natuurlijk niet functioneren. Woudenberg, de partijsecretaris, bleef echter contact houden met verte-

genwoordigers van de gewesten. Contact was er ook met vele leden voor de inzameling van gelden voor een fonds waaruit uitkeringen werden gedaan aan partijgenoten, die om hun beginsel of om hun Joodzijn geen inkomsten meer hadden (Het fonds-van de Kieft).

Met het NVV-bestuur — in een overleg tussen Kupers en mij — werd afgesproken, dat na de bevrijding niet dezelfde organisatorische verhoudingen zouden worden hersteld, maar dat wij samen De Arbeiderspers zouden behouden. Bij voorbaat werden directeur en waarnemend hoofdredacteur benoemd van wat wij besloten 'Het Vrije Volk' te gaan noemen.

In het land werden vele bijeenkomsten van twintig personen gehouden, waar wij spraken zogenaamd over niet-politieke onderwerpen. Brochures van Vorrink werden verspreid. Scheps gaf openlijk geschrift na geschrift uit. In 1944 verschenen in verschillende edities een door mij geschreven manifest ter herdenking van het 50-jarig bestaan der partij. De partij gaf niet zelf een illegaal blad uit, maar aan verscheidene illegale bladen werkten partijgenoten mee. Toen het einde in zicht kwam, werden in verschillende streken op plaatselijke initiatief organen opgericht die de toekomst bespraken (o.a. de Baanbreker en Paraat) Paraat is later het kaderblad van de PvdA geworden.

De partij bleef vertegenwoordigd in de politieke contactcommissie met vijf andere partijen, en via mijn voorzitterschap daarvan — na de arrestatie van vele anderen in april 1943 — kwam zij ook tot vertegenwoordiging in het Vaderlands Comité, de Contactcommissie van de illegaliteit en het college van vertrouwensmannen.

Het was ondenkbaar, dat wij er na de bevrijding in eens niet meer zouden zijn en dat wij er wel waren, gaf ons een sterke positie bij de kabinetsformatie in 1945 en maakte het mogelijk, dat onzerzijds in het kabinet zitting namen Mansholt voor Landbouw en Voedselvoorziening, Vos voor Handel en Nijverheid, ik voor Sociale Zaken, terwijl wij ook op de vorming in haar geheel invloed hadden.

Hier ligt een historische belangrijke verbinding tussen het voortbestaan der SDAP en de kabinetsformatie.

De formatie van juni 1945

De geschiedenis hiervan is niet geschreven en zal ook moeilijk meer volledig geschreven kunnen worden. Duynstee heeft er zich

niet in begeben en heeft volstaan met verwijzing naar hetgeen over die formatie voorkomt in mijn: 'Van mei tot mei'. Daarbij heb ik echter — de aangegeven tijdgrens even overschrijdend — slechts de algemene gedachtengang aangeduid, daarbij ook aangevend waarom een 'nationaal kabinet', zoals aanvankelijk bedoeld was, niet tot stand kwam. Een volledige geschiedenis is het niet geweest. Bijna alles is mondeling gegaan en in die overvolle dagen heb ik althans niet veel aantekeningen gemaakt. Wel zal men nog iets kunnen putten uit de verklaringen van Schermerhorn en mij in 1950 voor de Enquêtecommissie.

Aanvullingen uit herinneringen, zoals Van der Goes geeft, kunnen dus van waarde zijn. Ik maak daarbij echter een paar kanttekeningen.

Van der Goes meent, dat ik hem in april 1945 zou hebben meegedeeld, dat Vertrouwensmannen waarschijnlijk zouden adviseren Schermerhorn en mij als kabinetsformateurs aan te wijzen. Dat kan niet anders dan een, zakelijk overigens niet belangrijke vergissing zijn. In het college van Vertrouwensmannen is nooit gesproken over een advies inzake de vraag wie met kabinetsformatie zou kunnen worden belast. Hun advies is daarover ook niet gevraagd.

In de adviezen aan de Koningin is, zover ik weet, door niemand de gedachte geopperd ons samen aan te wijzen. Koningin Wilhelmina is daartoe uit zich zelf gekomen. Zij zei ons: 'Na kennisneming van de adviezen ben ik tot de overtuiging gekomen, dat ik één van u beiden opdracht tot kabinetsformatie zou moeten geven. Dat is voor mij een moeilijke keuze en ik mag mij niet vergissen.' Na overwogen te hebben of zij nog eens het advies van de vice-president van de Raad van State zou vragen, vroeg zij tenslotte: 'Of zoudt u bereid zijn het samen te doen?' Wij hadden elkaar de laatste tijd van de bezetting voldoende leren kennen om dat aan te durven. Daarna heb ik, zoals Van der Goes terecht stelt, Schermerhorn de meest aangewezen persoon geacht voor het minister-presidentschap. Ik heb dat ook later nooit geambieerd al heb ik het ambt meer dan tien jaar vervuld. Ik zou voortzetting van mijn werk aan Sociale Zaken hebben geprefereerd.

Een tweede opmerking betreft het niet doorgaan van de benoeming van de toenmalige burgemeester van Maastricht als minister van Binnenlandse Zaken, waarvoor hij was aangezocht. Van der Goes spreekt van een door het Militaire Gezag aangestookte rel,

die ons op onze uitnodiging heeft doen terugkomen. Ik weet niet of Militair Gezag er achter zat, maar ik meen mij wel te herinneren waarover het ging. Het betrof inderdaad, zoals Van der Goes aangeeft, een tactische fout zonder kwade gevolgen, door de burgemeester gemaakt, in de eerste uren nadat de Duitsers ons land waren binnengevallen, overrompeld als hij was door dit plotseling gebeuren, een fout, ongetwijfeld ruimschoots goed gemaakt door zijn latere houding. Het was echter helaas op zich zelf een ernstig geval. De Duitsers eisten dat de burgemeester enige gijzelaars zou aanwijzen, om borg te staan voor eventuele daden tegen de bezetter. De burgemeester deed dit en nam daarmee medeverantwoordelijkheid op zich voor de gijzeling. De gijzelaars werden spoedig losgelaten, maar hadden angstige ogenblikken doorstaan. Tijdens de kabinetsformatie dreigde een van hen met een klacht. Hoe men daarover ook moge denken, de positie van een minister van Binnenlandse Zaken, die de eerst verantwoordelijke zou zijn bij de 'zuivering' van commissarissen der Koningin en burgemeesters, waarbij zich ook dergelijke gevallen zouden voordoen — en zulk een klacht heeft het ook een overigens heel 'goede' SDAP-burgemeester moeilijk gemaakt — zou daardoor vrijwel onmogelijk worden. Rel of niet, Militair Gezag daarbij achter de schermen of niet, wij konden niet anders handelen dan wij hebben gedaan.

Ministers en fracties.

Los van de kwestie kabinetsformatie, waarover na de oorlog altijd een intens overleg tussen formateurs en de fractievoorzitters heeft plaatsgehad, staat de vraag hoe de verhouding tussen ministers en fracties was tijdens een parlementaire periode. Van der Goes meent, dat het moeilijk was voor de fractie met mij tot overleg te komen. Hij schrijft dat bij mij nog niet zozeer toe aan een doctrine als wel aan de stemming: er moet nu geregeerd worden en niet gepraat..

Men zou, ook uit wat Van der Goes verder schrijft, namelijk dat ik slechts nu en dan sprak met enkele partijgenoten, en dan à contre coeur, de indruk kunnen krijgen alsof de ministers van de PvdA, en ik in het bijzonder, zich vrijwel van de partij isoleerden. Zo was het bepaald niet. Geruime tijd woonde ik tijdens mijn ministerschap nog de vergaderingen van het partijbestuur bij, niet alleen toen de SDAP nog bestond, maar ook bij de PvdA. Aan de partijraadsvergaderingen bleven de ministers deelnemen. Er is verder niet alleen geregeerd, maar ook heel veel gepraat. Ik heb

nooit enig bezwaar gehad tegen bespreking van de algemene gang van het beleid. Er was echter wel verschil van inzicht omtrent de verhouding tussen ministers en fracties. Hieraan zit een algemene kant, die blijvend van belang is en waarop ik daarom nader in ga.

Elke regering behoeft het vertrouwen van een parlementaire meerderheid, op zijn minst in die zin dat over beleid en wetsvoorstellen in het algemeen overeenstemming wordt bereikt. Een minister heeft ook behoefte aan duurzaam vertrouwen in de eigen kring.

Waartegen ik echter bezwaren had, was dat over door de ministerraad te nemen beslissingen vooraf met de fractie — en dan voeg ik daaraan de S toe: fracties — overleg zou worden gepleegd. Als ik dat deed met Van der Goes of later met een opvolger als fractievoorzitter, dan zou ik het ook hebben moeten doen met Romme, Oud, Tilanus, nog weer later ook met Schouten, als voorzitter van fracties van wie geestverwanten in de regering zaten, of de ministers van de andere partijen zouden dat hebben gedaan. Bij een kabinet van gemengde samenstelling was een eenzijdig overleg niet houdbaar. En het veelzijdige overleg zou bij herhaling hebben geleid tot een touwtrekken en een vertraging als bij de kabinetsformaties. In speciale gevallen, waarbij principieel meningsverschil kon rijzen, is wel eens vooroverleg gepleegd, maar dan nadat de ministerraad in het voornemen was gekend.

Van der Goes meent dat Vorrink een toestand zou hebben gewild, zoals tot voor kort in Oostenrijk bestond. Daar werkten de R.K. Oostenrijkse Volkspartij en de sociaaldemocratische partij jarenlang samen in de regering, wat overigens niet belette dat zij scherp tegenover elkaar stonden. Om ongelukken te voorkomen moest over belangrijke voorstellen altijd vooroverleg worden gepleegd. Werd daar overeenstemming bereikt, dan was de zaak beklonken. Van der Goes zegt terecht, dat zo iets het parlement doodmaakt. Het is echter ook precies het tegenovergestelde van mijn opvattingen. Als er bij herhaling vooraf met de fracties overleg was gepleegd en naar overeenstemming gestreefd, dan verloor het parlementaire debat ernstig aan betekenis.

Tijdens het kabinet-Marijnen is juist van de zijde van de PvdA-fractie bezwaar gemaakt tegen een dergelijk overleg van de regering met de fracties, die de regering steunden.

5 maart 1959 schreef onze partijgenoot Prof. dr. J. van der Hoeven in Het Parool over 'monisme en dualisme' in ons politieke

bestel — weer een actueel probleem. Hij concludeerde feitelijke nauwe samenhang tussen regering en parlement, maar voegde daaraan toe:

‘Intussen wil dit niet zeggen, dat het concrete regeringsbeleid in de fractie of in de partijbesturen behoort te worden vastgesteld.’

‘Integendeel. Zij die de verantwoordelijkheid dragen tegenover het parlement en tegenover het Nederlandse volk, behoren zelf te beslissen welk beleid zij zullen voeren.’

Natuurlijk is, zoals Van der Hoeven ook stelt, vóór die regering tot stand komt, overleg met fracties niet slechts verantwoord, maar ook gewenst. Ik voeg er aan toe, dat er ook beleidskwesties zijn, waarin beslissingen verstrekkende gevolgen kunnen hebben, zonder dat een oordeel van het parlement achteraf daaraan nog veel kan veranderen. Dat geldt vooral in de buitenlandse politiek en het gold heel sterk in de Indonesische kwestie. Dan ligt een nauw contact met commissies, waarin vrijwel de gehele Kamer vertegenwoordigd is, het meest voor de hand. Inzake Indonesië denk ik o.a. aan de Negen mannen, waarover Van der Goes ook spreekt. Van der Goes zal er^ubeginsel niet veel anders over denken dan Van der Hoeven. Hij spreekt ook in zijn artikel over het verschil in functie tussen regering en parlement, dat men in het oog moet houden. In de praktijk had echter m.i. zijn klacht over te weinig overleg in wezen betrekking op door de regering te nemen beslissingen.

Het boek van Prof. Duynstee en de formaties van 1946 en 1948.

Het voorgaande raakt beschouwingen van Van der Goes, die niet rechtstreeks het boek van Duynstee betreffen. Nu enkele opmerkingen over het boek en mijn verhouding daartoe.

Ik heb een woord, ‘Ten geleide’ geschreven. Waarom en wat was de strekking ervan? En welke bemoeiing heb ik met de inhoud gehad? Duynstee heeft mij gegevens gevraagd, waarover ik beschikte in verband met mijn formatiepogingen. Ik heb daarover uiteraard een uitgebreide documentatie. De stukken zijn chronologisch geordend. Ze zijn reeds geregistreerd bij het Rijksarchief, waarin ze zullen worden opgenomen. Wat D. wenste in te zien, heb ik hem ter hand gesteld. Ik heb ook een aantal nader gevraagde inlichtingen verschaft. Hoofdzaak echter waren de stukken. Ik kon daarbij niet de pretentie hebben, dat ik D. volledig kon inlichten, ook niet dat ik de vertegenwoordiger was van de PvdA-fractie. Voor de periodes waarin ik als formateur op-

trad, had ik natuurlijk ontwerp-program, brieven van de fractievoorzitters met amendementen, notities van besprekingen, enz. Voor andere fasen van formaties gold dat niet. Zo b.v. niet voor de formatie van 1946, al had Beel natuurlijk wel met mij gesproken. D. heeft daarover van Beel klaarblijkelijk slechts een kort overzicht gekregen, zonder de over het ontwerp-program gewisselde stukken. D. heeft waarschijnlijk gemeend daarmee te kunnen volstaan, omdat de formatie zoveel minder moeilijkheden had opgeleverd dan latere formaties. Het ware inderdaad wenselijk, dat hij omtrent het overleg aan Van der Goes inlichtingen had gevraagd. Diens mededelingen over de programkwestie zijn van belang. Met de vraag wie Duynstee zou raadplegen, heb ik geen bemoeienis gehad. In het contact echter, dat ik met hem had door zijn vragen naar mijn gegevens, trof het mij, dat hij, die altijd een geharnast tegenstander van de PvdA is geweest zich onbevangen opstelde tegenover de loop der formaties in hoofdzaak de gebeurtenissen weergaf, en ook waar hij nu en dan een kritisch oordeel uitsprak, zeker niet de KVP-houding extra gunstig trachtte te belichten. Toen hij mij vroeg een inleidend woord te schrijven, heb ik het dan ook verantwoord geacht te spreken van de door hem betoonde objectiviteit. Dat wat D. schreef in alle opzichten het laatste woord zou wezen, heb ik nooit ondersteld. Ik schreef dat er op verschillende punten wel verschil van mening zou blijken te bestaan over het gegeven beeld.

In een opzicht ben ik echter in elk geval onvoorzichtig geweest. Ik had in mijn geleidewoord moeten doen uitkomen, dat ik het schreef naar aanleiding van het eerste gedeelte, lopende tot eind 1958, de periode die ik had meegemaakt. Hetgeen volgt draagt ten dele een geheel ander karakter. Vooral bij de bespreking van het uiteenvallen van het kabinet-Marijnen treedt D. veel meer in kritische beschouwingen en geeft hij een duidelijk subjectief oordeel. Niet echter partijdig ten gunste van zijn KVP-geestverwanten. Eer het tegendeel. Hij geeft blijk van emotionaliteit in verband met zijn standpunt inzake de omroepkwestie en oordeelt in verband daarmee scherp over personen, wordt veel meer subjectief.

Wat de formaties betreft, die Van der Goes bespreekt, 1946 en 1948, heeft het voor mij slechts zin in te gaan op sommige beschouwingen over die van 1948. Ik zal niet pogen mijnerzijds nog eens een schets van het ingewikkelde verloop te geven, maar mij beperken tot punten, die mij rechtstreeks raken en dan nog in hoofdzaak voorzover ze van meer blijvende betekenis zijn.

Ik stel voorop, dat ook naar mijn overtuiging Van der Goes bij de formatie correct het standpunt van de fractie heeft verdedigd, terwijl het een verzuim is geweest, dat hij niet direct is ingelicht toen Beel had doen blijken een eerst afgewezen verlangen van de fractie, namelijk opnemng van Joekes in het te vormen kabinet, alsnog te willen inwilligen. Nu eerst een paar feitelijke opmerkingen over het verloop, nadat Beel zijn opdracht terug had gegeven. Van der Goes schrijft: 'Niettemin staakte Beel op 29 juli zijn pogingen, waarna — 's nachts nog — de Kamervoorzitter Van Schaik als formateur werd aangewezen.' In elk geval is er nog een tussenfase geweest. Zoals ik in 'Zestig jaar levenservaring' heb meegedeeld, liet, nadat Beel zijn pogingen had gestaakt, de Prinses-Regentes mij vragen of ik een opdracht als kabinetsformateur wilde aanvaarden, met de bedoeling dat ik dan ook minister-president zou worden. Ik meende te moeten antwoorden dat ik bezwaarlijk aan de KVP kon vragen dit te aanvaarden, nu Beel, mede als gevolg van tegenstand van de PvdA niet geslaagd was. Ik adviseerde Van Schaik te vragen.

Volgens mijn notities had de Prinses toen dezelfde dag een gesprek met Van Schaik, waarna de vraag volgde of ik eventueel toch bereid zou zijn minister-president te worden als een oplossing werd gevonden. Ik heb daarop geantwoord, dat ik er de voorkeur aan zou geven dat ik minister van Sociale Zaken bleef en Van Schaik minister-president werd, maar dat ik meende niet te mogen weigeren als bij aanvaarding mijnerzijds de kans op een redelijke formatie groter zou worden. Daarna nam Van Schaik op zich te pogen een kabinet te formeren. Hij wilde zelf per se geen minister-president worden.

Dit wat aangaat het begin van de fase-Van Schaik.

Wat het resultaat betreft, stelt Van der Goes o.a.: 'dat Vos — de exponent van de Plangedachte — aan de dijk werd gezet.'

In werkelijkheid had Vos — hij preciseerde het dezer dagen toen ik er hem naar vroeg om niet enkel op mijn geheugen af te gaan — mij reeds in februari 1948 meegedeeld, dat hij zich niet beschikbaar zou stellen. Wij hebben hem niet laten vallen. Hij wilde niet meer. Ik ben overtuigd, dat het toen ook aan de fractie bekend is geweest.

Maar nu de hoofdzaak: de algemene politieke ontwikkeling, waarin de formatie van 1948 een keerpunt heeft gevormd. Van der Goes ziet het zo, alsof ik het loslaten van de samenwerking speciaal met de KVP, en de toetreding tot de regering van ministers uit andere partijen, de overgang ook van een zuiver parle-

mentair kabinet naar wat hij beschouwt als een extraparlamenteair ministerie, eigenlijk wel graag zag. Hij geeft daarvoor een merkwaardige verklaring, 'De van calvinistische afkomst zijnde Drees vond een regering, waarin de meerderheid der ministers katholiek was, maar een griezelige zaak. Daarom vond hij een bijmenging met enkele elementen van andere partijen, waardoor een niet-katholieke meerderheid ontstond, niet zo afkeurenswaardig.'

Hier vinden wij voor een bij mij ondersteld complex een verklaring zoals tegenwoordig in de mode is: een gevolg van indrukken in de jeugd. Het complex is echter gefantaseerd. In het kabinet-Beel waarop dit zou moeten slaan, bevond ik mij zeer wel, niet alleen wat betreft mijn goede verhouding met Beel. Maar al had ik dit wonderlijke complex gehad, dan had ik nog niet behoeven te griezelen. Van der Goes realiseert zich niet, dat er nooit een KVP-meerderheid in het kabinet is geweest. Een tijdlang verhielden de ministers van KVP-PvdA zich als volgt 5—5; toen Beel tussentijds Neher aanzocht waren er 6 PvdA-ministers tegenover 5 van de KVP. Maar bovendien vormden wel KVP en PvdA de politieke basis van het kabinet, maar er was een ruime 'bijmenging' van anderen, niet als vertegenwoordigers van een partij zittend, maar in elk geval niet katholiek. Er is nogal wisseling geweest, maar in het kabinet hebben ook zitting gehad van Boetzelaer, Schagen, Van Leeuwen, Ringers, Van Kleffens, Götzen. Partijloos, maar daarom natuurlijk nog niet zonder politieke inzichten, noch zonder invloed in het kabinet. Van Kleffens en Ringers m.i. in algemene zin vrijzinnig, van Boetzelaer mogelijk meer Christelijk Historisch, Götzen trad later toe tot de Antirevolutionaire partij. (Van der Goes schrijft ook nog, dat ik gezegd zou hebben dat ik geen progressieve politiek kon voeren als niemand b.v. Van den Brink in toom hield. Het is duidelijk, dat ik dit niet kan hebben gezegd. Zo was de verhouding tot Van den Brink niet, maar bovendien is het toch niet denkbaar dat ik er speciaal een lid van de VVD en van de CHU bij zou willen hebben om de PvdA tegenover Van der Brink sterker te doen staan!).

Ik voelde hoegenaamd geen behoefte aan een principiële wijziging van het kabinet Beel. De keuze echter, waarvoor wij tenslotte kwamen te staan, was aanvaarding van een vertegenwoordiger uit de VVD en uit de CHU of uit de regering te treden. Het laatste achtte ik, gezien de personen, die het ten slotte werden en die ik beide kende — Schokking en Stikker — niet verantwoord. De

moeilijkheden in verband met de Indonesische kwestie hebben zich ook niet voorgedaan met hen, maar met een KVP-minister.

Wat echter is de achtergrond van wat Van der Goes over mijn mening denkt te kunnen schrijven?

Ik had, als reeds gezegd, geen verlangen naar een wijziging in 1948 en wilde zeker niet onzerzijds het 'nieuwe bestand', waarvan Beel in 1946 had gesproken, verbreken. Ik had echter geen vertrouwen in de duurzaamheid daarvan en achtte het politiek niet verantwoord te stellen, dat wij de KVP blijvend zagen als de enige mogelijke 'progressieve' partner en samenwerking met anderen voor goed af te wijzen. In 1946 kwam het nieuwe bestand er, onder de invloed van herinneringen aan de crisistijd en van de beweging vooral in het zuiden om tot andere politieke verhoudingen te komen. Die stemming ebde echter bij de KVP snel weg. Romme was er nooit van onder de indruk gekomen en hij werd de leider der KVP. Reeds in 1946 maakte hij voorbehoud ten aanzien van de uitdrukking 'het nieuwe bestand'. Dat mocht misschien voor de ministers gelden, maar het was te boud dat ook op de fracties toe te passen. De politieke lijn van Romme was, zoal niet de oude coalitie te herstellen, dan toch geleidelijk weer tot nauwe samenwerking allereerst met de protestant-christelijke partijen te komen. In de KVP-fractie was er al spoedig bij velen een sterke neiging om af te komen van een nauwe binding met de PvdA. Wij stonden altijd voor de moeilijkheid, dat de KVP voor de vorming van een regering ook een andere keuze kon doen, wij niet. Natuurlijk kon men in de oppositie gaan wat voor sommigen altijd een zekere aantrekkelijkheid had. Ik kan niet zien, dat het effect, toen het ten slotte daartoe kwam, gunstig is geweest, hetzij voor de algemene gang van zaken, hetzij voor de populariteit van onze partij.

Het had m.i. geen zin de protestants-christelijke partijen blijvend en noodzakelijk als meer conservatief te kwalificeren dan de KVP. Op het ogenblik is men onzerzijds zelfs geneigd van de antirevolutionairen meer te verwachten dan van de KVP.

In dit verband nog een opmerking over de kwalificatie van kabinetten als parlementaire of extraparlamentaire. Ik prefereer zuiver parlementaire kabinetten, maar ik ontken dat er tegenwoordig een scherpe tegenstelling tussen deze begrippen is en dat parlementaire kabinetten in de zin van kabinetten, die als basis een program hebben, overeengekomen tussen fracties, die steun toezeggen, steeds meer zekerheid hebben en een beter beleid kunnen voeren. Van 1946 af is er geen enkel echt 'extraparle-

mentair' kabinet gevormd. Altijd was er voorafgaand overleg met de fracties en op zijn minst kwam het er op neer dat fractievoorzitters er mee instemden, dat geestverwanten tot het kabinet toetraden. Tot de zuiverst parlementaire kabinetten behoorden de kabinetten Marijnen en Cals.

Een overeenkomst tussen fracties, die samen een meerderheid hadden, vergaande afspraken over een program. Wij weten wat er van geworden is. Het kabinet-Marijnen is uiteengevallen door innerlijke verdeeldheid, het kabinet-Cals ten val gebracht door de KVP, onze progressieve partner uit het nieuwe bestand! Met minder vaste afspraken is het toch, ondanks talrijke strubbelingen van 1948 tot 1958 bepaald niet slechter gegaan.

Ten slotte, geheel afgescheiden van de formatiekwestie, schrijft Van der Goes over een interview over de kwestie Nieuw-Guinea, op 4 januari 1951 dat leidde tot zijn aftreden als fractievoorzitter. Hij meent dat ik dat interview heb gevoeld als een dolkstoot in mijn rug. Dit is wel sterk gedramatiseerd. De PvdA-fractie had reeds eerder aan de regering doen weten, dat zij meende, dat zo nodig de souvereiniteit over Nieuw Guinea aan Indonesië moest worden afgestaan. Dat was ook naar buiten niet onbekend. Zo erg kon ik dan ook van de uitingen van Van der Goes niet schrikken, al trof de wijze waarop het interview was weergegeven wel slecht op een moment, waarin de regering gepoogd had met Indonesië tot overeenstemming te komen door voorstellen, die de Kamer te ver gingen. Er ontstond vooral deining over de tekst, die Van der Goes niet voor de publicatie had gezien, omdat hij dadelijk naar het buitenland vertrok, en die in Nederland en Indonesië niet eensluidend was.

Zeer onlangs is mij gebleken, dat Van der Goes dacht, dat ik op zijn aftreden zou hebben aangedrongen. In werkelijkheid heb ik op de houding van de fractie hoegenaamd geen invloed trachten uit te oefenen. Bij mijn weten heb ik nooit op enigerlei manier de hand gehad in de benoeming of het aftreden van een fractievoorzitter. Ik kan het slechts betreuren, dat deze grief bij Van der Goes in later jaren is opgekomen. Zij was er niet in de dagen van het conflict in de fractie. 25 januari 1951, na de fractievergadering, die tot zijn aftreden had geleid, schreef Van der Goes mij een zeer vertrouwelijke brief, waarin hij met geen woord aanduidde, dat ik mij tegen hem zou hebben gekeerd. Hij weet de gang van zaken geheel aan verhoudingen binnen de fractie. Waarom zoveel later aan mij?

J. K. T. Postma

Middellange termijnplanning op gemeentelijk niveau

Steeds meer gemeenten stellen investeringsprognoses op voor de middellange termijn. Op het laatste congres van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten is aan de meerjarige planning van investeringen en financiering veel aandacht besteed.

Om verschillende redenen is deze planning vereist, en wel in de eerste plaats om het mogelijk te maken voor de gehele volkshuishouding meerjarige programma's op te stellen. Uiteraard is de planning tevens in het belang van de gemeenten zelf. Zij vergroot het inzicht van het gemeentebestuur in de complexe gemeentelijke problematiek. Een beter beleid wordt daardoor mogelijk. Ook bij onderhandelingen over de toekenning van financiële middelen kunnen de berekeningen goede diensten bewijzen.

De belangstelling voor meerjarenplanning is groeiende. Niet alleen in het verband van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, maar ook binnen de Europese Economische Gemeenschap is voor deze problematiek belangstelling ontstaan.

In Nederland publiceerde in 1966 het Centraal Planbureau een studie 'De Nederlandse Economie in 1970', waarin een vijfjaarsprognose voor de periode 1966-1970 werd gegeven. Aandacht werd geschonken aan de macro-economische en sectorsgewijze ontwikkeling. In hetzelfde jaar liet de regering een studie over de groei en structuur van onze volkshuishouding verschijnen. Deze beleidsnota van Den Uyl en Bakker werd door de regering echter nog slechts als een bescheiden hulpmiddel voor het beleid op middellange termijn beschouwd. De vraag werd gesteld, of niet in de toekomst een meerjarig beleidsprogramma met kwantitatieve doelstellingen moet worden opgesteld.

In juni 1967 heeft de Sociaal-Economische Raad aan de regering een advies over deze problematiek uitgebracht. Een keuze moet worden gemaakt tussen een aantal alternatieve mogelijkheden van economische ontwikkeling. Daarvoor is kennis nodig van de waarschijnlijke ontwikkeling van de overheidsuitgaven, ingedeeld

naar functionele categorieën. Een minimum- en maximumprogramma voor de overheidssector in de eerstkomende vijf jaren lijkt de S.E.R. een noodzakelijke voorwaarde om tot middellange termijnplanning te komen.

De S.E.R. komt tot de conclusie, dat het grootste struikelblok voor de meerjarenplanning nog steeds is het tekort aan informatie over het beslag, dat de collectieve sector naar verwachting in de nabije toekomst op de nationale middelen zal leggen. Ook de gewone uitgaven en investeringen van de lagere publiekrechtelijke lichamen, met name van de gemeenten, dienen voor een aantal jaren vooruit berekend te worden.

In een enkele gemeente is men een stap verder gegaan en heeft ma's opgesteld. Een investeringsschema dient uit drie gedeelten te bestaan: een reeks investeringsprojecten, de financieringswijze en de budgettaire consequenties.

In een enkele gemeente is men een stap verder gegaan en heeft men ook de financieringsruimte in de projectieperiode laten berekenen om zó te bepalen tot welk maximum de gemeente investeringslasten zal kunnen aanvaarden¹⁾. Daartoe moet echter de structuur van de gemeentelijke financiën worden onderzocht. Men stuit hierbij op moeilijkheden, omdat de gemeentebegroting een bestuursrechtelijk-administratieve opzet heeft, die voor een financieel-economische analyse nauwelijks aanknopingspunten biedt. Op het Centraal Bureau voor de Statistiek beschouwt men de gemeente-financiën als 'de zwakke plek' in de nationale rekeningen²⁾. Alleen door een moeizame en tijdrovende bewerking verkrijgt het C.B.S. een benadering van de gewenste gegevens. Tot op heden is het niet mogelijk geweest de rekeningen van alle gemeenten te analyseren. Het C.B.S. volstaat met steekproeven en enquêtes.

De inkomsten en uitgaven van de gemeenten worden gespecificeerd naar zgn. economische categorieën (primair inkomen, inkomensoverdracht, consumptie, etc.). Gemakkelijker kan dan worden bepaald welke inkomsten en uitgaven conjunctuurgevoelig zijn, hoe het budget op conjuncturele of structurele wijzigingen zal reageren.

Een aantal gemeenten heeft de betekenis van een economische

1) A. J. Hendriks, 'De financiering van de ruimtelijke ordening', *Economisch-Statistische Berichten*, 29 november 1967.

2) M. J. van Heest, 'De nationale rekeningen en de betekenis van de gemeentefinanciën daarvoor'. *Gemeentefinanciën*, december 1967.

indeling van de begrotings- en rekeningsposten voor de financieel-economische analyse en planning ingezien en laat reeds coderingen uitvoeren. In 1966 heeft het C.B.S. een studie³⁾ gepubliceerd, die mede bedoeld is als een leidraad voor de gemeenten. In de publicatie is een code opgenomen, die het C.B.S. gebruikt voor de 'vertaling' en groepering van de afzonderlijke posten uit begroting en rekening in economische categorieën.

Om de zwakke plek, die de gemeentefinanciën in het systeem van de nationale rekeningen vormen, geheel weg te werken, zal echter een nieuw begrotingsmodel moeten worden ingevoerd. Men krijgt dan ook een functionele indeling, die logischer is dan de huidige, zodat de autorisatiefunctie van de begroting, alsmede de bewaking van de kosten beter tot hun recht komen. Sinds 1965 houdt een werkgroep, bestaande uit medewerkers van o.a. het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het C.B.S. en de Raad voor de gemeentefinanciën, zich met het ontwerpen van een nieuw begrotingsmodel bezig⁴⁾. Invoering van het model zal de financieel-economische analyse en planning in de gemeente aanzienlijk vergemakkelijken.

Bij het opstellen van een investeringsschema kan ook netwerkplanning een hulpmiddel zijn. Netwerkplanning is een methode, waardoor mankracht, technische en financiële middelen worden gericht op die onderdelen van een investeringsproject, die het grootste gevaar voor de onderbreking van de uitvoering van het project opleveren.

Voor de uitvoering van een project zijn een groot aantal activiteiten nodig. Sommige werkzaamheden kunnen gelijktijdig, andere activiteiten kunnen alleen na elkaar plaatsvinden. Er zijn dus reeksen taken te onderscheiden, waarbij de zgn. kritische reeks de langste tijd in beslag neemt. Ontstaat in het kritische pad een vertraging, dan wordt de uitvoering van het gehele project verlengd. In de andere reeksen zit enige speling wat de tijdsduur betreft. Voor alles moeten mankracht en middelen op de kritische reeks worden geconcentreerd.

De samenhang tussen de activiteiten kan in een netwerk worden weergegeven. Men kan de netwerken van verschillende projecten aan elkaar koppelen.

³⁾ C.B.S., *De gemeentefinanciën in economische categorieën*, Hilversum 1966.

⁴⁾ C. Meijdam, 'De gemeentebegroting (nog steeds) op de helling'. *Gemeentefinanciën*, oktober 1967.

Bij de uitvoering van een bestemmingsplan bij voorbeeld kan de netwerkplanning goede diensten bewijzen. Hierbij moeten voor een deel gelijktijdig, voor een deel na elkaar een zeer groot aantal werkzaamheden worden verricht. Wegen, leidingen voor riolering, gas, elektriciteit en water moeten worden aangelegd, huizen en scholen worden gebouwd. Ontheenings- en ontruimingsprocedures kunnen tot vertraging leiden. Personeelsgebrek en het in onvoldoende mate beschikbaar komen van financieringsmiddelen vormen andere knelpunten.

De toeneming van de complexiteit der gemeentelijke vraagstukken heeft de invloed van de gemeenteraad verminderd. De raad dreigt het overzicht over het geheel te verliezen. Toepassing van de genoemde planningsmethoden vergroot het inzicht van de raadsleden en daarmee hun invloed. Planning is één van de middelen om te voorkomen, dat op gemeentelijk niveau de technocratie de overhand krijgt op de democratie.

Deelplannen dienen te worden opgesteld. In beleidsnota's kunnen B. en W. overzichten geven van de stand van zaken in de onderscheidene sectoren van de gemeentelijke huishouding en kan het beleid worden aangegeven, dat zij zich voorstellen in de naaste toekomst te voeren. De raad toetst vervolgens de conclusies van deze werkstukken aan de meningen en standpunten van onafhankelijke deskundigen. Er moeten zo mogelijk alternatieven worden aangegeven om een goede keuze te kunnen doen. Rapporten en resultaten van onderzoek, die niet in overeenstemming zijn met het door B. en W. voorgestane beleid, dienen niettemin aan de raadsleden te worden verstrekt. Men moet commissies van deskundigen reeds in de voorbereidende fasen over duidelijk gestelde alternatieven laten meedenken. Openbare discussie over belangrijke plannen is nodig.

Ook de politieke partijen dienen zich meer dan tot dusver gebeurt met lokale problemen bezig te houden. Werkgroepen kunnen de raadsleden adviseren over stedenbouw, cultuur, verkeersplanning, enz.

Op deze wijze kan de vaststelling van een investeringsschema grondig worden voorbereid, evenals periodieke aanpassingen van het schema aan veranderde omstandigheden. De planning zal veel tijd, energie en geld vergen, doch is beslist noodzakelijk, wil de structuur van de gemeentelijke huishouding doorzichtig zijn voor bestuurders, raad en burgers. De planning is een voorwaarde voor een goed beleid in de grote gemeenten.

Boekbesprekingen

Leonard de Vries: 'Hop, hop, hop, hangt de socialisten op!' Polak en Van Gennep, Amsterdam 1967.

Taaie Rooie Rakkers, Burgerheren, Mannenbroeders en Rijke Roomse Levens representeren een politieke generatie, die vrijwel uitgestorven lijkt, maar waarvan de restanten zich toch in levenden lijve aan je voordoen bij gelukkig niet al te vaak voorkomende gelegenheden. Wellicht behoort de Mannenbroeder van weleer niet meer zo thuis in de landspolitiek met zijn diverse spijstemmers, in de dorps- en streekpolitiek wordt hij nog herhaaldelijk aangetroffen. De op zaterdagavonden met hun gezin sjoelbakkende kleine luyden. Vraag het Roolvink maar.

Met even grote stelligheid durven wij beweren dat velen, zij het misschien in stilte, maar dan toch niet minder hartstochtelijk, een Rijk Rooms Leven in verontrusting koesteren.

Taaie Rooie Rakkers zijn er nog volop, hoewel meer taai dan rood. En nette burgerheren hebben de eigenschap nooit uit te sterven. Daarom genieten de fraai versierde boekjes over deze politieke typen zo'n grote belangstelling.

Hoe geheel anders is het verschijnsel dat in de herinnering van zeer weinigen kan worden opgeroepen door de bloemlezing die Leonard de Vries samenstelde uit het blad van Domela Nieuwenhuis 'Recht voor allen' uit de jaren 1885-87. De oude Socialistenbond van Domela leeft in geen enkel politiek type meer voort. Deze beweging is in de loop der resterende 19de-eeuwse en eerste 20ste-eeuwse jaren uiteengevallen in delen, die evenals het uitdijend heeal zich met steeds grotere snelheid van elkaar af bewegen. Niet ten onrechte dus schreef prof. dr. Fr. de Jong Edzn. een waarschuwing vooraf.

Wie kan beter dit stukje geschiedenis van de socialistische beweging weergeven dan hij? In enkele pagina's schetst hij de plaats van Domela Nieuwenhuis' blad op een wijze die doet denken aan de uitvoerige en interessante colleges Geschiedenis, die hij geeft aan de zevende faculteit van de Amsterdamse Universiteit. De selectie van De Vries wordt de illustratie van het beknopt weergegeven geschiedverhaal. De weergegeven artikelen illustreren ook in hoeverre de Provo's leentjebuurt gespeeld hebben bij dit oude socialistische verschijnsel.

Zeker is dat sommige Provo's ijverig de oude publikaties hebben

doorgenomen en vele vormen en gedachten bewerkten voor het Amsterdam uit de jaren '60, waar toevallig een bepaald politie-optreden tegen ban-de-bombers en anti-NATO-taptoeërs, b.v. Roel van Duyn, inspireerde tot wat later Provo heten zou. De laatste jaargang van het opgeheven anarchistische Buiten de Perken laat de ontwikkeling van Roel van Duyn zien en tevens de affiniteit die Provo toont tot de oude anarchistisch wordende beweging van Domela Nieuwenhuis.

Het aloude Recht voor Allen herkreeg door de Provo's een zekere actualiteit. Zodra men echter de artikelen doorleest, komt men in aanraking met een sfeer en mentaliteit, die we niet meer kennen en in het inmiddels geliquideerde Provo ook niet terug konden vinden. Men vindt er zaken in terug die men b.v. bij Alexander Cohen, Vliegen, Troelstra, Multatuli en J. J. Cremer uitgewerkt vindt. De hier genoemde namen suggereren al de haast niet te verzoenen tegenstellingen, die in de beginperiode van het socialisme in Nederland maar gedeeltelijk overbrugd werden door het schrijnende sociale leed, dat op vrijwel elke bladzijde je tegemoetreedt.

A. VAN DER HEK

Mr. dr. Ivo A. C. van Haren: Naar een nieuwe ondernemingsstructuur, Assen 1967, 108 blz.

Enige jaren geleden is Van Haren gepromoveerd op het onderwerp 'Personeelsbeleid en ondernemingsstructuur'. Hij heeft in die publicatie onderscheid gemaakt tussen de onderneming in personenrechtelijke zin (positie werknemers) en de onderneming in vermogensrechtelijke zin (positie kapitaalverschaffers). De rechten en plichten van de beide ondernemingscomponenten zouden in een ondernemingsstatuut moeten worden geregeld.

In de voor mij liggende publicatie houdt de schrijver zich opnieuw met de ondernemingsstructuur bezig.

In het eerste hoofdstuk geeft hij een globale schets van de groei en huidige situatie van de ondernemingsstructuur (de eenmanszaak, de maatschap of vennootschap, de naamloze vennootschap).

Vervolgens zoekt Van Haren naar uitgangspunten voor een nieuwe ondernemingsstructuur. Zijn opvatting wordt daarbij sterk geleid door de encycliek Mater et Magistra. Terecht staat hij uitvoerig stil bij de vraag in hoeverre de onderneming als een 'gemeenschap' kan worden beschouwd. Een juist onderscheid wordt gemaakt tussen het begrip gemeenschap als a. leefgemeenschap of personengemeenschap en b. doelgemeenschap of werkgemeenschap. Door de onderneming alleen als doelgemeenschap aan te merken, voorkomt hij een al te idealistische kwalificatie der onderneming, die buiten de werkelijkheid staat. Verdient deze begripsbepaling alle waardering, volstrekt onduidelijk is mij waarom hij voor de K.L.M., de Hoogovens en de Nederlandse

Gasunie de term socialisatie introduceert (blz. 38). Dit geeft alleen maar verwarring daar de geijkte term hier is: gemengd bedrijf.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de winst- en vermogensaanwasdeling. Uiteraard komen het rapport Bezitsvorming door Vermogensaanwasdeling van de drie vakcentrales en het rapport Wegen naar Bezitsvorming van de Raad van Nederlandse Werkgeversbonden uitvoerig ter sprake.

Van Haren komt terecht tot de conclusie dat een rechtsgrond voor winst- en vermogensaanwasdeling aanwezig is. Maar ik kan hem bepaald niet volgen wanneer hij iedere wettelijke verplichtstelling afwijst. Dat betekent immers uitstel tot St. Juttemis. Ook ten aanzien van de praktijk van de door de vakcentrales aanbevolen Sociale Beleggingsgemeenschappen geeft hij m.i. blijk van een verkeerd inzicht. Hij verwerpt iedere beperking van de vrijheid van de werknemer om zijn belegging te verzilveren. Terecht stellen de vakcentrales de noodzakelijkheid dat voor een bepaalde termijn wel beperkingen worden aangelegd. Zonder een dergelijke regeling is immers het gevaar groot dat de vermogensvorming wordt gefrustreerd en de consumptie bovenmatig opgevoerd.

In een laatste hoofdstuk wordt de medezeggenschap behandeld. Het rapport der commissie Verdam speelt in dit hoofdstuk een grote rol, o.a. ook het probleem van de werknemerscommissaris. Inzake de gewenste samenstelling van het college van commissarissen doet Van Haren een zeer verstrekkend voorstel. Hij wenst een tripartite samenstelling, in die zin dat $\frac{1}{3}$ gedeelte van het college wordt benoemd op voordracht van de aandeelhouders, $\frac{1}{3}$ op voordracht van de werknemers en $\frac{1}{3}$ op voordracht van het bestuur. De verkiezing zal moeten plaatsvinden door een — m.i. verwerpelijk — systeem van coöptatie, maar wel via bindende voordrachten (blz. 103-104).

Intussen maakt de schrijver de voorstanders van een dergelijke ingrijpende verandering m.i. blij met een dode mus. Want hij wil pas tot invoering overgaan, wanneer de werknemers zich één kunnen gevoelen met de onderneming. De integratie van de werknemers zal moeten worden bevorderd o.a. door het enquêterecht en door de winst- en vermogensaanwasdeling. Door de invoering van de medezeggenschap op deze wijze afhankelijk te maken van de eis dat de werknemers volledig vertrouwen moeten stellen in de onderneming, gaat de hele medezeggenschap de mist in.

Het toekennen van medezeggenschap aan de werknemers zal juist het vertrouwen van de werknemers in de onderneming bevorderen en aldus de integratie stimuleren. Wie wil wachten totdat de werknemers de onderneming ten volle vertrouwen, komt nooit aan de medezeggenschap toe.

Moet er dan op dit ogenblik niets gebeuren? Jawel, zegt de schrijver. Hij pleit voor een soort vertrouwensraad, die tot taak zal hebben een brug te slaan tussen de werknemers (de ondernemingsraad) ener-

zijds en de vennootschap (directie en commissarissen) anderzijds (blz. 104). Bij belangrijke beslissingen zal deze vertrouwensraad — deze zal moeten worden gekozen op de wijze waarop de meerderheid van de Commissie Verdam de werknemerscommissarissen wil doen verkiezen — met beide kanten overleg plegen en adviseren.

Ik vind dit een wonderlijk voorstel. Door in de verhouding tussen ondernemingsraad enerzijds en directie en commissarissen anderzijds een derde instantie bemiddelende bevoegdheden te geven, zal de verhouding tussen beide allicht worden verscherpt. Men denke b.v. aan het geval dat bij een meningsverschil een der partijen zich gesteund ziet door de vertrouwensraad. Bovendien worden op deze wijze verantwoordelijkheden, die bij de organen van de onderneming zelve moeten blijven berusten, aan de onderneming onttrokken. Voorts is een grote vertraging bij het nemen van belangrijke beslissingen te verwachten. Ook begrijp ik niet waar men de mensen vandaan moet halen, die in de specifieke moeilijkheden van een onderneming meer deskundig zijn dan directie, commissarissen en ondernemingsraad. Mijn oordeel over de voorstellen van Van Haren is nogal critisch uitgevallen. Dat neemt niet weg dat zijn boek aan ieder die peinst over de toekomstige structuur der onderneming veel stof ter overdenking biedt.

Mr. dr. A. A. VAN RHIJN

Dr. Willem Verkade: Democratic Parties in the Low Countries and Germany 331 blz. Uitg. Universitaire Pers Leiden, 1965.

Dit boek bevat de geschiedenis van de democratische partijen in België, Nederland en Duitsland vanaf hun ontstaan tot 1963. De schrijver heeft de bezwaren, verbonden aan het beschrijven van één soort partijen en van de beperking tot één land willen ondervangen. De laatste methode dreigt de betekenis van de ideologische achtergrond te overtrekken; de eerste de betekenis van de nationale situatie. Of de schrijver in zijn opzet slaagt, is niet vast te stellen. Het boek is namelijk het eerste van twee delen over het onderwerp, en wel het beschrijvende deel, hoofdzakelijk historisch van aard. Het volgende deel zal het verklarende gedeelte zijn, meer sociologisch getint en, naar de schrijver meent, het deel waarin de conclusies worden bereikt. Het tweede boek is blijkbaar de hoofdmoot en kan op zich zelf gelezen worden door kenners van de politieke achtergronden. Deze opzet stelt de recensent voor een moeilijke taak. Het boek is inleiding tot iets dat hij niet kent.

Als hij er toch iets van wil zeggen, is dat onder een zeker voorbehoud. De geboden stof lijkt in bepaalde opzichten te veel en in andere te weinig. Te veel omdat er een massa historische details is verzameld, die voor het doel van een sociologische analyse van

partijstructuren overbodig is. Te weinig omdat de sociale geschiedenis te weinig indringend is behandeld om een grondslag te vormen voor sociologische beschouwingen.

Wat ik ook mis, is een evaluatie van de partijgedragingen, iets wat voor mijn gevoel ook in dit deel had moeten staan. Er moet toch eerst worden vastgesteld, of en in hoever partijen hun voornemens hebben bereikt (of gewijzigd) om de oorzaken ervan te kunnen analyseren. Een systematische vergelijking van gelijksoortige partijen in de drie landen vindt ook niet plaats. Alles blijft voortdurend naast elkaar staan. Waarschijnlijk zal het tweede deel op dit punt genoegdoening verschaffen, want het nut van de overschrijding van het nationale kader wordt anders niet aangetoond.

Het boek is de vrucht van grote belesenheid en inspanning, maar is meer voer voor historici dan voor sociologen of politicologen. Het is te wensen, dat de laatsten in het tweede deel aan hun trekken zullen komen. De sociologische bespiegelingen van het eerste hoofdstuk zijn erg onbevredigend. De onvermijdelijkheid van de partijoligarchie wordt weer ten tonele gevoerd in het voetspoor van Michels en Max Weber. Dat de maatschappelijke toestand sinds een halve eeuw ingrijpend gewijzigd is, wordt in het betoog over partijleven en -opbouw vrijwel niet verdisconteerd. Voor wie denkt aan de toegenomen welvaart, vrije tijd en volksontwikkeling, het effect en de mogelijkheden van de televisie en de nieuwe drang naar participatie, is dit onbegrijpelijk.

Erkend moet worden, dat de schrijver tegenslag heeft gehad doordat hij het boek in 1963 heeft afgesloten. Lopende ontwikkelingen hebben zich in de drie landen vooral na dat jaar gemanifesteerd, niet in het minst in Nederland. Verkade moet deze ontwikkelingen er in zijn tweede boek welhaast bij betrekken en dat betekent een verzwaring van zijn omvangrijke arbeid, die in zijn huidige omvang al bewondering afdwingt.

Drs. R. DE ROOI

Gebouw en Getal; Bouwcentrum, Rotterdam

De in dit boekwerk verzamelde „capita aselecta uit het bouwen en de statistiek” zijn opgedragen aan Bouwcentrums directeur ir. Jan van Ettinger, ter gelegenheid van diens 65ste verjaardag. Zij zijn geschreven door niet minder dan 33 vrienden, collegae, medewerkers en oud-medewerkers uit binnen- en buitenland, die op deze wijze een man willen huldigen, die door zijn voorbeeldige en voortvarende inzet bij het streven naar een doelmatige en optimale benutting van voorhanden mogelijkheden, gedurende een lange reeks van jaren het bouw-

wezen — nationaal én internationaal — bijzondere diensten heeft verleend.

Elk hoofdstuk behandelt in beknopte vorm een onderdeel van de vraagstukken waarmee het Bouwcentrum, als nationaal centrum voor documentatie, onderzoek en informatie op het brede terrein van de bouwwereld, geconfronteerd wordt. Gezamenlijk vormen zij een heterogene rij van onderwerpen, die vanwege haar omvang en geschakeerdheid de buitenstaander wel met ontzag en zelfs met verwondering moet vervullen. Want de bouwproblematiek is omvangrijker en méér verscheiden dan de buitenstaander vermag te vermoeden. Het is uiteraard niet mogelijk om in dit korte bestek een volledig resumé te geven van de inhoud der onderscheidene hoofdstukken. Wij moeten derhalve wel volstaan met een greep uit de veelheid van onderwerpen, waarvan wij aanstippen: kwaliteit en efficiëntie; kwaliteit van het onderzoek; bouwindustrie in opmars; het woningvraagstuk; systematisering van het woningplan; optimum-problemen bij de keuze tussen systeembouw en traditionele bouw; nieuwe inzichten bij de opzet van verpleegeenheden; gebouwentypes en functiebundeling; gebouw en ruimte; energie en wonen; ontwikkeling bouwtechniek; het gebruik van kunststoffen in de bouw; wetenschappelijke bedrijfsorganisatie; kapitaalscoëfficiënt en bouwbedrijf; rente als getal bij het bouwen; enz.

Men ziet: de verscheidenheid is groot. Het geheel wordt echter nog aangevuld met een — niet volledig — overzicht van Van Ettingers vele publikaties, waardoor ten slotte een ook voor de belangstellende leek duidelijk beeld ontstaat van de rijk gevarieerde gedachtenwereld, waarin, en van waaruit, mannen als Van Ettinger en zijn medewerkers hun dagelijkse arbeid verrichten.

Deze arbeid is per saldo gericht op 'meer en beter' bouwen; d.w.z. op het streven naar een optimale bevrediging van de menselijke behoefte aan ruimte en bescherming.

Hopelijk zullen de auteurs — allen gezaghebbende personen op hun specifiek terrein — met dit boekwerk een tweeledig doel bereiken, te weten:

1. een welverdiende huldiging van hun vriend Jan van Ettinger, die door zijn bezielend voorbeeld velen heeft weten te inspireren tot permanent onderzoek en tot een gemeenschappelijke aanpak van de na-oorlogse bouwproblemen;
2. het wekken van meer begrip voor de vraagstukken waarmee de bouwwereld dagelijks worstelt. Dat zou hun geschenk aan de jarige Van Ettinger des te waardevoller maken.

Te dikwijls wordt nog het verwijt gehoord dat de hedendaagse bouwwereld, gezien tegen de achtergrond van de jongste industriële opmars, een achterlijk beeld vertoont. Voor de gewone man is het nog altijd

onbegrijpelijk dat de moderne industrie wel in staat is ons vele goede kwaliteitsprodukten (auto's, radio's, TV's, koelkasten, etc.) te leveren in schier onbepaalde hoeveelheden, maar inzake het bevredigen van de stijgende bouwbehoeften verstek laat gaan. De bouwprodukten immers worden alleen maar duurder en voldoen veelal niet aan de kwaliteitseisen van deze tijd. Bij de leek moet dit wel de indruk vestigen dat de bouwwereld de boot van de industriële produktiewijze heeft gemist, met alle nadelen van dien. Ongetwijfeld ligt hier één der kernvragen van de na-oorlogse bouwproblematiek, maar het is een illusie te menen dat het aan de lopende band fabriceren van woningen, bedrijfsruimten, etc. hét middel zou zijn tot opheffing van de huidige tekortkomingen en onvolkomenheden in de bouwproductie. De aard en de functie van de bouwnijverheid stellen nu eenmaal haar eigen eisen. De hier besproken „capita aselecta” getuigen daarvan. Dat zij gelezen en doordacht mogen worden door de zeer velen die bij de bouwwerij direct of zijdelings betrokken zijn!

C. BRANDSMA

Prof. dr. H. J. van Zuthem: 'Arbeid en arbeidsbeleid in de onderneming'. Assen 1967, Van Gorcum & Comp. n.v., dr. H. J. Prakke & A. M. G. Prakke. 150 blz.

De ondertitel, 'een kritische analyse van de doelstellingen van het moderne personeelsbeleid' dekt de inhoud van het boek volkomen. Deze keer geen verhandelingen over systematieken, over het hoe van personeelbeleid en -beheer, doch een vraag naar de motieven: Waarom gaat het uiteindelijk in het personeelbeleid? Van Zuthem vat de bestaande kritiek op het personeelbeleid samen in drie punten: de incompetentie van het personeelbeleid, het gemis aan eigen visie en doelstellingen en de onzekerheid over de organisatorische plaats en verantwoordelijkheid.

Het kenmerkende van het huidige personeelbeleid achtte de schrijver het zoeken van aanpassingen. Men reageert pas wanneer de wijzigingen in de situatie hebben plaatsgevonden en men richt zich eerder op symptomen dan op werkelijke oorzaken. Een voorbeeld hiervan is – van Zuthem geeft er meerdere – dat men een tekort aan ongeschoolde arbeiders wegwerkt met buitenlanders zonder aandacht te schenken aan de structurele veranderingen op de arbeidsmarkt.

Het personeelbeleid ontbreekt het in de tweede plaats blijkbaar aan een eigen gezichtspunt of discipline, waaraan men het eigen optreden in laatste instantie kan toetsen. Personeelbeleid is een service-beleid, dat in wezen vraagt naar de wensen van techniek en economie. Ten slotte heeft de personeelschef onvoldoende gezag in het bedrijf, zijn plaats is onvoldoende duidelijk, economisch of techno-

logisch geschoolde directeuren matigen zich het eindoordeel over sociale vraagstukken aan.

Van Zuthem onderkent vervolgens in de literatuur twee typen personeelbeleid. Allereerst de, wat hij noemt, Amerikaanse school, waarin het personeelbeleid ondergeschikt is aan het sociale doel van de onderneming: Men is menselijk omdat en voorzover het economisch gesproken verstandig is, menselijk te zijn. Daarnaast is er, althans op papier, de Europese school, waarin een synthese gezocht wordt tussen economische en sociale doelstellingen. Dit is slechts in schijn een ruimer uitgangspunt. Geen enkel volwaardig beleidsonderdeel brengt immers bij voorbaat een beperking aan in het eigen gezichtspunt, het technische, commerciële en produktiebeleid doen dat ook niet. Het zoeken van de synthese is de taak van het totale bedrijfsbeleid; het personeelbeleid, aldus van Zuthem, zou daarom uitsluitend van sociale doelstellingen uit moeten gaan. Niet omdat thans het vraagstuk van de humane arbeid geen aandacht krijgt, integendeel, er is al veel bereikt. Een economisch uitgangspunt in het personeelbeleid behoeft niet te betekenen, dat sociale overwegingen geen aandacht krijgen, maar betekent wel, dat de inhoud van het sociale beleid sterk wordt bepaald en begrensd door andere overwegingen. Zo gaat men vaak pas denken over taakverruiming of winstdeling, wanneer de arbeidsmarkt daartoe dringt. Het betekent ook vaak, dat beoefenaren van de sociale wetenschappen meestal slechts die onderzoekingen in een bedrijf kunnen verrichten, die de leiding in het bedrijfsbelang acht. Wat met de management-ideologie niet strookt, wordt afgehouden.

Personeelbeleid zal ook structuurbeleid moeten zijn, mede richting moeten geven aan de ontwikkelingen die de structuur van de organisatie raken. Daarbij zal het individuele bedrijf niet autonoom dienen te blijven: Er is geen enkele reden waarom bij bijv. de loonvorming wel vertegenwoordigers van verschillende belangen zijn betrokken en bij het bepalen van het sociale beleid niet of nauwelijks. Vakbewegingen, kerken en beoefenaren van de sociale wetenschappen ziet Van Zuthem als de groepen, die mede kunnen bijdragen tot het humanisering van de arbeidssituatie. De steeds grotere verwevenheid van het ondernemingsbeleid met andere dan puur economische doelstellingen noodzaakt ten slotte tot sociale planning, niet alleen in instanties als de SER, maar ook in sociale beleidscommissies per onderneming.

Het ziet er naar uit, dat de discussie over de taak van het personeelbeleid met dit boek een nieuwe impuls heeft gekregen. Het zal nog jaren de discussie beheersen, dunkt me, zowel in kringen van hen die zich met personeelbeleid bezighouden als daarbuiten, want Van Zuthems denkbeelden hebben verreikende maatschappelijke implicaties. Immers hij schetst verbanden tussen maatschappelijke desiderata als medezeggenschap, acceptabeler inkomensverdeling,

zinvolle arbeid en het ondernemingsbeleid en ons sociaal-economisch bestuur.

Enerzijds is dat winst, want tot nu toe werden deze terreinen maar zelden tegelijk in de discussie betrokken. De synthese-gedachte van de Europese school en het denken vanuit managementstandpunt stonden daartoe in de weg. Anderzijds gaat het toch om meer dan om het arbeidsbeleid *in de onderneming*. Voor de verwezenlijking van Van Zuthems gedachten — waarmee ik in grote trekken instem — zullen immers een aantal forse verschuivingen in onze sociaal-economische constellatie nodig zijn. In de huidige situatie zal het economisch mogelijke altijd een grens blijven stellen, die volledige verwezenlijking van Van Zuthems denkbeelden verhindert. Wie deze gedachtengang volgt, zal hem niet alleen in het personeelbeleid moeten inbrengen, maar hem ook tot onderwerp van politieke en maatschappelijke strijd moeten maken. Deze noodzaak komt, naar mijn smaak, in het boek niet duidelijk uit. Zelf heb ik ook veel geringere verwachtingen van hetgeen de vakbeweging en de kerken in dit vlak kunnen uitrichten.

Uitwerking van de onderdelen van het betoog en het leggen van verbanden met andere schrijvers zal dan ook zeker nodig zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van de rol van de Joegoslavische arbeidersraden (blz. 139) en met de conceptie van de onderneming als geheel van sociale systemen (blz. 138/140). Van detailkritiek zie ik volledig af. Jammer genoeg ben ik ook zo'n personeelsman, die door zijn drukke werkzaamheden in het kader van een aanpassingsbeleid niet aan het doordenken van de essentiële gezichtspunten toekomt. Ik moet me dan ook tot deze bespreking beperken in plaats van een bijdrage tot de discussie te leveren.

Drs. C. VAN DER VLIES

Redactioneel

Enige biografische notities:

Dr. H. J. Roethof is ambtenaar bij het ministerie van buitenlandse zaken.

R. J. Sierksma studeert sociologie in Leiden.

H. M. Linthorst studeert rechten in Leiden.

Drs. J. K. T. Postma is wetenschappelijk medewerker aan de economische faculteit van de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij is tevens lid van de Groningse gemeenteraad.

R. Cohen

De Wereldhandelsconferentie

Geen Genève dit keer maar New Delhi. Voor het eerst in de geschiedenis zal een internationale conferentie waaraan alle staten die lid zijn van de Verenigde Naties of andere internationale organisaties deelnemen, niet in de westelijke wereld worden gehouden maar in een ontwikkelingsland. Een teken aan de wand? Men moet er niet meer in zoeken dan het feit van de numerieke meerderheid van de ontwikkelingslanden in de VN; succes van of zelfs maar instemming met de door die landen verdedigde stellingen impliceert de keuze van deze vergaderplaats zeker niet.

Bijna twee maanden lang, van 1 februari tot 25 maart 1968, zullen vertegenwoordigers van de deelnemende landen en van internationale organisaties elkaar in New Delhi ontmoeten om te beraadslagen over de speciale maatregelen die genomen moeten of kunnen worden om de 'derde wereld' te helpen in zijn wens naar meer en spoediger economische ontwikkeling.

Beraadslagen is inderdaad het juiste woord, van onderhandelen is geen sprake. Op de conferentie worden gezichtspunten met elkaar geconfronteerd, worden wensen en verlangens geuit, worden moeilijkheden kenbaar gemaakt en suggesties gelanceerd die hun neerslag zullen vinden in, al of niet bij unanimitie goedgekeurde, aanbevelingen. Wat met die aanbevelingen moet gebeuren is een tweede; de geïndustrialiseerde wereld interpreteert ze in elk geval niet als bindende besluiten op grond waarvan een bepaalde economische politiek behoeft te worden gevoerd.

Deze beperkingen in aanmerking genomen, wat mag men dan van deze conferentie verwachten?

Nadat, na afloop van de eerste Wereldhandelsconferentie in 1964, de algemene Vergadering van de VN een resolutie had aangenomen waarin deze Conferentie (UNCTAD) als officieel orgaan van de Verenigde Naties werd geconstitueerd, was aan een der belangrijke eisen der ontwikkelingslanden voldaan. De wens naar oprichting van een nieuwe organisatie waar handels en ontwikkelingsvraagstukken zouden worden besproken stond hoog op

hun prioriteitenlijstje, en met het besluit van de Algemene Vergadering werd een 'continuing machinery' ter behandeling van de op de eerste Conferentie ter sprake gekomen problemen verzekerd.

Inmiddels bestaat UNCTAD ruim drie jaar. De verschillende organen van UNCTAD, zoals de Raad en de permanente commissies, draaien op volle toeren. Het Secretariaat in Genève, onder leiding van Prebisch, heeft een honderdvijftigtal beleidsambtenaren weten aan te trekken die reeds een aantal interessante studies hebben gepubliceerd, en heeft overigens te kampen met de normale moeilijkheden van elk internationaal secretariaat waar mensen van verschillende nationaliteit, verschillende achtergrond en verschillende opleidingsniveau met elkaar moeten samenwerken.

De ontwikkelingslanden wilden natuurlijk nog wel iets meer dan alleen de oprichting van een nieuwe internationale organisatie. De organisatie zelf werd slechts gezien als middel om te komen tot wat zij wel noemden een nieuw 'Handvest voor de internationale handel,' hetgeen inhoudt de aanvaarding van nieuwe principes voor de internationale handelspolitiek waarbij rekening zou moeten worden gehouden met de specifieke positie en belangen van de ontwikkelingslanden in het internationale ruilverkeer. Voor wat betreft de basisprodukten komen deze wensen neer op de afsluiting van internationale akkoorden die hun een zekere garantie moeten geven terzake van afzet en prijsniveau van deze produkten; voor wat betreft de halffabrikaten en eindprodukten verlangen zij een gemakkelijker toegang tot de markten van de geïndustrialiseerde wereld door instelling van een systeem van preferenties. Naast deze typische verlangens op het gebied van de handel werden eveneens wensen geuit ter vergroting van de financiële en technische hulpverlening en tot het nemen van speciale maatregelen op het gebied van het zeevrachtvervoer, toerisme, enz.

Men kan moeilijk volhouden dat op deze terreinen in de afgelopen jaren veel voortgang is geboekt, ondanks de onvermoeibare pogingen van Prebisch en zijn secretariaat. Afgezien van de afsluiting van een wereldakkoord voor granen, in het kader van de Kennedy-ronde, zijn geen nieuwe internationale akkoorden tot stand gekomen. Naast Argentinië zijn er eigenlijk geen andere graan-producenten onder de ontwikkelingslanden en het graan-akkoord is dan ook meer regulator voor het ruilverkeer tussen de ontwikkelde graanproducerende landen onder elkaar, dan een

typisch voorbeeld van een internationaal akkoord waarop de ontwikkelingslanden zo hebben aangedrongen. De bijzondere omstandigheid dat de partijen bij het akkoord zijn overeengekomen in de komende drie jaar 13,5 miljoen ton graan als voedselhulp aan de ontwikkelingslanden ter beschikking te stellen kan als een welwillende geste tegenover de ontwikkelingslanden worden uitgelegd, maar eigenlijk liggen ook aan dit deel van het akkoord alleen maar handelspolitieke overwegingen ten grondslag.¹⁾ Voor die twee produkten die door Prebisch zelf wel eens de test-case zijn genoemd voor de bereidheid van de geïndustrialiseerde staten om aan de verlangens van de ontwikkelingslanden tegemoet te komen, cacao en suiker, zijn geen akkoorden tot stand gekomen. Kort geleden zag het er nog naar uit dat in elk geval een cacao-overeenkomst voor de begindatum van de Conferentie in New Delhi zou worden ondertekend; maar een plotselinge ommezwaai in de houding van de Verenigde Staten heeft deze hoop verijdeld. Voor een suiker-overeenkomst zijn de perspectieven eveneens somber; een laatste poging om tot overeenstemming te komen over dit produkt zal in april 1968 worden genomen. De besprekingen tot nu toe hebben voornamelijk verschillen van mening aan het licht gebracht, maar het is niet uitgesloten dat in april van enige toenadering kan worden gesproken. Voorwaarde daartoe is onder andere dat de EEG een positief standpunt inneemt.

Los van de specifieke moeilijkheden verbonden aan elk afzonderlijk produkt, is de algemene conjunctuur voor de afsluiting van internationale goederenovereenkomsten niet gunstig. De huidige monetaire instabiliteit en de angst voor mogelijke verdere devaluatie maken het niet gemakkelijker om tot prijsafspraken te komen.

Voor wat betreft de overige verlangens van de ontwikkelingslanden hebben de afgelopen drie jaar evenmin veel winst opgeleverd. De Kennedy-ronde heeft wel enige tariefsverlagingen met zich meegebracht, maar vergeleken bij de tariefsverlagingen die

1) Op het probleem van de voedselhulp aan ontwikkelingslanden wordt hier niet verder ingegaan. Men kan zich de vraag stellen of men de goede weg is ingeslagen met institutionalisering van dit bijzonder aspect van hulp aan ontwikkelingslanden. Grote voorzichtigheid met verdere initiatieven op dit gebied, of het nu uitbreiding van de voedselhulp in het bestaande akkoord of insluiting van nieuwe produkten betreft, lijkt in elk geval geboden.

de industriële landen elkaar onderling hebben toegestaan, is het voordeel voor de ontwikkelingslanden gering. De produkten waarvoor de grootste tariefsverlagingen zijn toegestaan zijn die produkten die in het onderlinge handelsverkeer van de geïndustrialiseerde staten een belangrijke plaats innemen. Voor de produkten waarvoor de ontwikkelingslanden vooral belangstelling hebben is de tariefsverlaging in het algemeen van minder betekenis geweest.

Op het gebied van de financiering zijn de resultaten eveneens mager. Het principe van de 'compensatory financing' — ter compensatie van verminderde opbrengsten uit exporten als gevolg van onvoorziene prijsfluctuaties — met zijn speciale trekkingsrechten op het IMF, was reeds erkend voor de eerste Conferentie en sindsdien is aan dit recht geen verdere verruiming gegeven, hoewel over verdere uitbouw mogelijkheden wordt gediscussieerd. Wat betreft de 'supplementary financing' bevindt men zich nog volledig in het stadium van discussie. Deze vorm van financiering, die in essentie de verstrekking van leningen tegen gunstige voorwaarden beoogt in het geval dat het ontwikkelingsplan van een land in gevaar komt, voorziet in principe ook in een zekere controle op de ontwikkelingsplannen van de hulpvragende landen. Dit aspect van controle is er oorzaak van dat ook in de kring van ontwikkelingslanden nog geen eenstemmigheid bestaat over de wenselijkheid van aanvaarding van dergelijke vormen van financiering.

Wat betreft de meer algemene kanten van de financiële hulpverlening is het bekend dat de financiële hulp in de laatste jaren zowel relatief als absoluut is afgenomen. Het is dan ook geen wonder, zeker gezien de enorme schuldenlast die de ontwikkelingslanden reeds te torsen hebben, dat zij de toekomst met enige zorg tegemoetzien.

Waarom is de laatste jaren eigenlijk zo weinig vooruitgang geboekt, ondanks het oprichten van de 'continuing machinery'?

Verskillende redenen zijn daarvoor aan te geven. UNCTAD werd geboren in een periode waarin men zich juist begon af te vragen of ontwikkelingshulp nu wel zin had. Vooral in Frankrijk — men denke aan Cartier — was er een sterke stroming in de publieke opinie die van ontwikkelingshulp eigenlijk niets meer wilde weten. Ook in andere westerse landen gingen echter wel stemmen op die voor vermindering van de hulp aan het buitenland pleitten en meer aandacht eisten voor de problemen in eigen land, zoals bij voorbeeld in de Verenigde Staten. Maar al te graag

maakten deze mensen gebruik van het argument dat er in de meeste ontwikkelingslanden geen sociale politiek wordt gevoerd die continuëring of uitbreiding van de hulp zou rechtvaardigen en lanceerden zij de kreet dat ontwikkelingshulp hulp was van de armen in de rijke landen aan de rijken in de arme landen.

Een tweede reden voor de slechts geringe vooruitgang ligt in de omstandigheid dat de ontwikkelingslanden zelf niet altijd één lijn trekken. Wel is er samenwerking van de ontwikkelingslanden in de zogenaamde 'Groep van 77' — die in werkelijkheid 86 landen omvat — maar de in 1964 tot stand gebrachte eenheid was eigenlijk alleen maar een eenheid op basis van een in algemene bewoordingen gesteld maximumprogramma. Verschil van opvatting bestaat er wel degelijk tussen de ontwikkelingslanden. Men denke alleen al aan die ontwikkelingslanden die van speciale preferenties op de markten van sommige geïndustrialiseerde landen genieten, zoals b.v. de met EEG geassocieerde Afrikaanse staten en de leden van het Commonwealth, en de staten die dergelijke voordelen niet kennen, zoals b.v. de landen in Latijns Amerika. Ook is er natuurlijk sprake van verschil tussen de ontwikkelingslanden naarmate zij meer of minder ontwikkeld zijn. In bepaald opzicht is een land als Argentinië eerder te vergelijken met Zuid-Italië dan met Paraguay, en heeft een land als India meer belang bij de toekenning van algemene preferenties voor half-fabrikaten en eindprodukten dan een land als Tsjaad of Togo. Afgezien van deze objectieve verschillen in situatie ontstaan er soms ook belangenconflicten zodra concrete vraagstukken ter tafel worden gebracht. Bij de onderhandelingen over een wereldakkoord kunnen soms zeer reële belangentegenstellingen aan het licht komen tussen die landen die bereid zijn hun produktie of export in te krimpen, en die landen die daaraan niet wensen te denken. In een dergelijk geval is het moeilijk een gemeenschappelijk standpunt te vinden voor de vaststelling van exportquota's.

Tegenstellingen tussen de ontwikkelde landen bestaan natuurlijk eveneens. De algemene vraag die vertegenwoordigers van deze landen altijd in het achterhoofd hebben luidt: 'wie betaalt voor wat?' Maatregelen waarvan men weet dat niet het eigen land in de eerste plaats in de geldbuidel hoeft te tasten worden met meer sympathie begroet dan andere voorstellen. Een begrijpelijke houding, maar niet direct bevorderend voor het ontwikkelen van gemeenschappelijk te aanvaarden standpunten. Algemene tegenstellingen — waarachter concrete belangentegenstellingen schuil

gaan — over hoe het toekomstige patroon van de wereldhandel eruit behoort te zien spelen ook een rol; de Amerikaanse liberale opvattingen worden niet met evenveel enthousiasme aangehangen door Frankrijk.

Een zuiver politieke factor is er eveneens schuld aan dat de ontwikkelingspolitiek nog niet zo uit de verf is gekomen. De vermindering in intensiteit van het Oost-West conflict, hoe welkom ook vanuit andere gezichtspunten, heeft de positie van de ontwikkelingslanden verzwakt. Het is tegenwoordig bon ton om in plaats van een Oost-West conflict te spreken van een Noord-Zuid conflict, van een tegenstelling tussen rijke en arme landen. Hoe aansprekelijk het ook moge zijn om het politieke leven tot zulke eenvoudige schablonen te reduceren, zeker is dat het Noord-Zuid conflict, wat dat dan ook precies moge inhouden, veel minder profijtelijk is voor de ontwikkelingslanden dan het Oost-West conflict. Gaf het Oost-West conflict de ontwikkelingslanden de mogelijkheid om het Oostelijke en het Westelijke blok in bepaalde omstandigheden tegen elkaar uit te spelen, het Noord-Zuid conflict kent deze mogelijkheden niet. Hoe waar het ook moge zijn dat de discrepantie tussen de ontwikkelingslanden en de ontwikkelde wereld toeneemt in plaats van afneemt, hoe waar het ook moge zijn dat de kloof tussen arme en rijke landen in de nabije toekomst niet te overbruggen valt, daaruit afleiden dat het Noord-Zuid conflict onze politieke toekomst zal gaan beheersen is de ogen sluiten voor de realiteit.

Uit humanitaire overwegingen zou het wenselijk zijn dat het Noord-Zuid conflict inderdaad die overheersende politieke betekenis zou krijgen die sommigen er reeds thans aan willen toemeten, de feitelijke ontwikkeling van de laatste jaren leert ons echter dat het tegendeel waar is: politiek gesproken, en juist omdat van het Oost-West conflict de scherpe kantjes zijn afgeslepen, is het Noord-Zuid conflict thans minder belangrijk dan enkele jaren geleden.

Het is niet uitgesloten dat in de toekomst het Noord-Zuid conflict weer in politieke betekenis gaat toenemen; voorwaarde daartoe zou een snelle ontwikkeling en agressieve houding van China zijn. Een laatste serie moeilijkheden die beletten dat de Conferentie het resultaat boekte dat men had gehoopt, is inhaerent aan de UNCTAD-organisatie zelf. Monstervergaderingen met vertegenwoordigers van meer dan honderdtwintig staten zijn niet bij uitstek geschikt om tot snelle besluitvorming te komen. Daar komt nog bij dat de vertegenwoordigers van verschillende ontwikkelings-

landen ervaring in internationale onderhandelingen missen, niet weten of aanvoelen wat rijp is voor internationale discussie en wat niet, wat 'haalbaar' is en wat niet. Op zichzelf is dit niets anders dan een bepaalde kant van de 'onderontwikkeldheid' van het land in kwestie, sommige van deze landen beschikken eenvoudig niet over het kader om hun belangen behoorlijk te verdedigen. De snelle opvolging van vergaderingen — zittingen van de Raad, van de permanente commissies en van de subcommissies — heeft bovendien tot gevolg dat veelvuldig vertegenwoordigers ter vergadering aanwezig zijn die geen reële verantwoordelijkheid dragen, en dat geldt zowel voor vertegenwoordigers uit de landen van de ontwikkelde wereld als voor vertegenwoordigers uit de ontwikkelingslanden, in eigen land.

Belangrijker is misschien nog wel dat de werkwijze van UNCTAD, een werkwijze die de organisatie is opgelegd, niet helemaal aangepast lijkt aan de taak die de organisatie zich zelf heeft gesteld. Taak van de organisatie is die voorwaarden in het leven te roepen die bijdragen tot uitbreiding van de handel en die de ontwikkeling van de ontwikkelingslanden bevorderen. Een nieuw Handvest voor de internationale handel, akkoorden voor basisprodukten, en meerdere financiële hulp zijn ingewikkelde formuleringen voor een in wezen zeer eenvoudige zaak: de overdracht van inkomen van rijke naar arme landen. Zijn het formuleren van aanbevelingen en het aannemen van resoluties daarvoor voldoende, of is daartoe internationale wetgeving nodig? De werkwijze van UNCTAD — het kan moeilijk anders — is geïnspireerd op de werkwijze van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Hoe nuttig het ook lijkt politieke desiderata in min of meer algemeen aanvaardbare bewoordingen te gieten, d.w.z. in de vorm van aanbevelingen of resoluties, voor de economische desiderata van de ontwikkelingslanden is met het formuleren van een voor de meerderheid aanvaardbare wenselijkheid het probleem wel gesteld, maar is nog niets opgelost. Aan een in algemene formuleringen gestelde politieke wenselijkheid — het zenden van blauwhelmen naar het Midden-Oosten, Cyprus of Kashmir — kan inhoud worden gegeven zonder dat bestaande nationale of internationale wetgeving behoeft te worden gewijzigd of aangevuld. Met de meeste economische wenselijkheden is dat niet het geval.

De wens naar internationale akkoorden voor basisprodukten vereist additionele internationale wetgeving, de wens naar

algemene preferenties voor ontwikkelingslanden vereist amendering van de bestaande internationale en aanvulling van de nationale wetgeving. Het besluit over deze wijziging of aanvulling wordt echter niet in UNCTAD zelf genomen. De ontwikkelde wereld heeft duidelijk gesteld dat UNCTAD geen onderhandelingsorgaan is, maar alleen een orgaan waar beraadslaagd en geconsulteerd wordt. Het kon ook moeilijk anders; de numerieke meerderheid en het geldende principe van 'one country, one vote' zou de ontwikkelde wereld aan de exclusieve belangen van de ontwikkelingslanden hebben overgeleverd ware beslissingsmacht aan de organisatie toegekend. Deze situatie in aanmerking nemende kan van UNCTAD niet worden verwacht dat de ontwikkelingsproblemen binnen zijn kader tot een oplossing worden gebracht. UNCTAD kan niet veel anders doen, uitzonderingen daargelaten, dan het stellen van de problemen en het trachten vormen van een internationale concensus over de wenselijkheid om die problemen op te lossen.

De agenda van de Conferentie in New Delhi bevat weer een enorme lijst van vraagstukken waarover ongetwijfeld eindeloos kan worden gediscussieerd. Temidden van deze belangrijke en minder belangrijke onderwerpen is het waarschijnlijk dat met name de volgende vier probleemreeksen de meeste aandacht zullen krijgen: a) de handel in basisprodukten en de afsluiting van wereldakkoorden; b) algemene preferentie voor halffabrikaten en eindprodukten; c) 'compensatory financing' en daarmee samenhangende financieringsvraagstukken; d) integratie tussen de ontwikkelingslanden zelf.

Wat de handel in basisprodukten en de afsluiting van mondiale akkoorden betreft is hiervoor reeds opgemerkt dat de opbrengsten uit export van deze produkten nog steeds de voornaamste bron van inkomsten voor de ontwikkelingslanden uitmaakt, maar ook dat men op de weg naar afsluiting van akkoorden eigenlijk nog geen stap verder gekomen is. Toch zal men moeten proberen langs deze weg verder te gaan. De bezwaren die wel tegen de afsluiting van dergelijke akkoorden worden geopperd lijken bij nadere overwegingen toch niet doorslaggevend.

Natuurlijk zijn wereldakkoorden niets anders dan een ingewikkelde methode van inkomstenoverdracht van consumenten naar producenten, maar de werkelijk relevante vraag is of er minder ingewikkelde methodes te bedenken zijn om deze inkomstenoverdracht te bewerkstelligen. De ervaring van de laat-

ste jaren heeft ons geleerd dat directe inkomenuverdracht van bepaalde groepen naar andere alleen binnen een zekere rechtsorde plaats heeft, en daarom ook is het trekken van analogieën tussen het ontwikkelingsvraagstuk en de emancipatie van de arbeidersklasse in de westerse wereld van zo weinig nut voor de oplossing van de ontwikkelingsproblematiek.

Het ontbreken van een met in de nationale staten bestaande vergelijkbare rechtsorde op internationaal niveau maakt de inkomenuverdracht tot een zo'n moeilijke zaak. Elke stap in de richting van creëring van een dergelijke rechtsorde, ook op deelgebieden, dient daarom te worden toegejuicht. Een internationaal akkoord is de belichaming van een — miniem onderdeel — van een dergelijke internationale rechtsorde. Een internationaal akkoord houdt de erkenning in, al naar gelang de inhoud van het akkoord, dat bepaalde landen recht hebben op garanties voor een minimumopbrengst uit de export van hun produkten, garanties voor een minimumprijs voor deze produkten of recht op interventies in de markt bij verstoring van een zeker evenwicht. Onafhankelijk van de vraag naar de economische betekenis van een bepaald akkoord schijnt het belangrijk dat deze rechten (en uiteraard ook verplichtingen) internationaal worden vastgesteld. Slechts door algemene internationale, aanvaarding van een stelsel van rechten en verplichtingen kan men op den duur afkomen van de ongewenste situatie waarin de ontwikkelingslanden afhankelijk zijn van de goedwillendheid en de bereidwilligheid van de nationale parlementen in een aantal industriestaten tijdens de jaarlijkse begrotingsdebatten en over de omvang van de in dat jaar te verlenen financiële en andere hulp.

Op zichzelf zijn wereldakkoorden natuurlijk niet voldoende. Er zijn echter ook nog andere aanknopingspunten voor het vastleggen van de rechten der ontwikkelingslanden. De verlening van preferenties voor de export van halfabrikaten en eindprodukten uit deze landen is een dergelijk aanknopingspunt. Ook voor deze materie geldt dat men zich geen overdreven voorstelling moet maken van de reële betekenis van de verlening van deze preferenties. Het bezwaar dat ze voornamelijk van belang zijn voor reeds gedeeltelijk geïndustrialiseerde staten onder de ontwikkelingslanden en dat nauwelijks soelaas bieden voor de minst ontwikkelde onder hen, is bekend. Speciale maatregelen voor die minst bedeelden lijken dan ook noodzakelijk, zoals trouwens reeds door de 'Groep 77' tijdens de conferentie van Algiers is erkend.

Eveneens zal rekening moeten worden gehouden met bestaande preferentiële regimes, zoals bij voorbeeld de associatie van de Afrikaanse staten en Madagaskar met de EEG, en zullen voor een aantal produkten geen preferenties kunnen worden toegekend om bepaalde industrieën in de ontwikkelde wereld voor onmiddellijke ondergang te behoeden. De nog te overwinnen problemen zijn talrijk — welke produkten, welke landen, welke preferenties en voor hoe lang? — maar ook hier geldt dat de richting welke men lijkt in te slaan de goede is, namelijk naar een begin van een multilateraal stelsel van rechten en verplichtingen. In de woorden van Prebisch: een begin van een nieuwe 'world trade policy for development'.

Zoals reeds opgemerkt zullen noch internationale overeenkomsten, noch een stelsel van preferenties in UNCTAD zelf worden afgesloten. De discussies in New Delhi dienen er slechts toe algemene consensus te vormen over een aantal beginselen, de vertaling van deze beginselen in konkrete rechten en verplichtingen zal elders geschieden: op de speciale conferenties voor basisprodukten en in andere organisaties ter aanpassing van de bestaande internationale tariefwetgeving.

Of dezelfde resultaten bereikt kunnen worden op het gebied van de financieringsvraagstukken is minder zeker. Is voor de afsluiting van internationale akkoorden en het verlenen van preferenties internationale coöperatie een vereiste, uitbreiding van de financiële hulp als zodanig is zeer zeker op bilaterale grondslag mogelijk. Toch liggen ook op dit terrein mogelijkheden als men denkt aan uitbreiding van de speciale trekkingsrechten op het Internationale Monetaire Fonds. De huidige onzekere en onstabiele internationale monetaire situatie maken het weinig waarschijnlijk dat op dit gebied grote vooruitgang wordt geboekt, maar ook hier liggen in principe wel enkele aanknopingspunten voor een begin van de aan de speciale behoeften van de ontwikkelingslanden aangepaste nieuwe internationale wetgeving. In tegenstelling echter tot het gebied van de handelspolitiek, waar op bilateraal vlak weinig mogelijkheden liggen, zal op het terrein van de financiële hulpverlening de drang blijven bestaan tot behoud van bilaterale contacten tussen donor- en ontwikkelingslanden. Op korte termijn mag men op het gebied van de financiële hulpverlening geen spectaculaire ontwikkelingen verwachten in multilaterale richting.

In principe is het vraagstuk van de samenwerking, of integratie

zoals men soms zegt, van de ontwikkelingslanden onder elkaar een vraagstuk dat in de eerste plaats henzelf aangaat en zich niet voor internationale discussie schijnt te lenen. Toch liggen ook hier aangrijpingskansen, omdat immers het instellen van preferentiële zones tussen verschillende ontwikkelingslanden onderling een afwijking betekent van het geldende wereldhandelspatroon, gekenmerkt door betrekkingen op voet van meestbegunstigde tenzij aan speciale voorwaarden wordt voldaan. Zou erkend worden dat ook in hun betrekkingen onderling de ontwikkelingslanden mogen afwijken van de bestaande internationale regels — zoals de eventuele verlening van preferenties ook reeds een afwijking van het geldende recht betekent — dan is wederom een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de 'world trade policy for development.' De zakelijke en politieke problemen verbonden aan nauwere samenwerking tussen ontwikkelingslanden zijn torenhoog. Eenvoudige transplantatie van integratieschema's, zoals bij voorbeeld het EEG-schema, is onmogelijk. Elke afzonderlijke groep van landen kent zijn speciale problemen, zijn eigen politieke klimaat, maar ook zijn eigen mogelijkheden. Tot een volledige douane-unie of zelfs maar vrijhandelszone zal de samenwerking van de ontwikkelingslanden in de onmiddellijke toekomst vermoedelijk niet kunnen leiden — daarom de noodzaak van afwijking van de bestaande regels —, wel zou een begin kunnen worden gemaakt met stimulering van de onderlinge handelsbetrekkingen en met een zekere regionale investeringsplanning.

Misschien meer nog dan enkele jaren geleden is men zich er thans van bewust dat van UNCTAD zelf geen sleutel kan worden verwacht voor de oplossing van de ontwikkelingsproblematiek. UNCTAD zelf kan niet veel anders doen dan de geesten rijp maken en werken als katalysator voor het doen nemen van concrete maatregelen elders. De vraag: 'wat kan men van UNCTAD 1968 verwachten', is dan ook nauwelijks te beantwoorden. De omstandigheden waaronder UNCTAD 1968 moet werken zijn slecht; de positie van de ontwikkelingslanden is verzwakt, de ontwikkelde wereld is voor zijn grondstoffen steeds minder afhankelijk van de ontwikkelingslanden en de handel tussen de geïndustrialiseerde wereld onderling neemt veel sneller toe en is een veel belangrijker bron van inkomsten dan de handel tussen de ontwikkelde en de onderontwikkelde wereld. Al deze factoren dragen er niet toe bij van UNCTAD grote verwachtingen te koesteren; meer dan een begin van een nieuwe internationale handelswetgeving lijkt uitgesloten.

Het is gemakkelijk alle door UNCTAD eventueel te stimuleren maatregelen af te doen als van slechts geringe betekenis voor de ontwikkelingslanden. Het is natuurlijk waar dat de afsluiting van mondiale akkoorden, de toekenning van preferenties, integratie tussen de ontwikkelingslanden zelf, afschaffing van interne verbruiksbelastingen op tropische produkten of zelfs een economische politiek in de industriestaten gericht op het afstoten van die economische activiteiten die beter in de ontwikkelingslanden kunnen plaatsvinden, alle op zichzelf het ontwikkelingsvraagstuk niet veel nader tot een oplossing te brengen. Slechts van een aantal maatregelen tezamen, in het kader van een globale ontwikkelingsstrategie, mag men hopen dat de voorwaarden geschapen zullen worden waaronder ontwikkeling kan plaats vinden. Een pleidooi voor een dergelijke ontwikkelingsstrategie impliceert niet eens dat Prebisch wel en Ricardo geen gelijk zou hebben, wel dat het zo moeilijk lijkt om thans, zonder wijziging van de bestaande internationale handelswetgeving, de voorwaarden te scheppen waaronder Ricardo gelijk zou kunnen krijgen.

William P. Bundy

Waarom zijn de Amerikanen in Vietnam?

Als we het enorme belang van Zuid-Vietnam voor de politieke verhoudingen van nu even buiten beschouwing laten, dan moet ik u toch zeggen dat ik vaak de indruk heb dat de geschiedenis van Vietnam, van Zuid-Oost Azië en van de Amerikaanse politiek daar eigenlijk één enorm groot en zeer leerrijk voorbeeld is van bijna alle grote problemen die de wereld als geheel in de afgelopen vijf en twintig jaar heeft gekend. Immers met de geschiedenis van Vietnam is ook verweven de geschiedenis van de Franse kolonisatie met haar karakteristieke verschillen van andere kolonisaties; het einde van het koloniale tijdperk hoort er ook bij, én de manier waarop communisme en nationalisme onderling verbonden zijn en elkaar bestrijden, en eveneens onze verstandhouding tot de Sowjet Unie en tot communistisch China; en hún onderlinge verstandhouding tot elkaar maakt er ook weer deel van uit. Onze betrekkingen met die Europese koloniale mogendheid, Frankrijk, hebben er wel degelijk mee te maken, en er is — althans sinds 1954 — ook nog het belangrijke aspect van Vietnams betekenis voor de zo vérreikende strijd voor nationale onafhankelijkheid en zelfbeschikking in héél Zuid-Oost Azië, in heel Azië zèlf, om precies te zijn.

In eerste instantie is de geschiedenis van Vietnam het resultaat van de Vietnamese wensen en besluiten. Natuurlijk: in het allervroegste tijdperk gaven de beslissingen van de Franse regeerders de doorslag. Maar ik meen dat u van mij vooral een verslag wilt van de rol van Amerika, van de wijze waarop wij bij deze zaak betrokken raakten en hoe we tot de huidige situatie geraakt zijn. Uiteraard kan ik er geen zuiver historisch verslag van maken, en u heeft naar ik weet, begrijpelijke en zeer serieuze gevoelens van bezorgdheid die vooral betrekking hebben op onze besluiten gedurende de laatste twee jaar en op de beslissingen waar we nu voor staan en die onze toekomstige politiek zullen bepalen. Ik heb er volledig begrip voor dat u vooral op dat punt met vragen zult komen; ik zal er nu dus maar kort over spreken.

Ik heb geprobeerd om, teruggaand tot 1945, de Amerikaanse politiek samen te vatten in tien momenten: tien belangrijke beslissingen. Wel is het mijn taak niet om politieke beslissingen van voor 1961 te verdedigen of zelfs maar te verklaren, maar wij zullen ze toch moeten kennen om de situatie van dit ogenblik te kunnen begrijpen.

1. De eerste keer dat wij een besluit moesten nemen aangaande Vietnam was in 1945. President Roosevelt was ervan overtuigd dat de Franse koloniale overheersing in Indochina niet hersteld mocht worden. In de laatste maanden van de oorlog tegen het Japanse militarisme namen wij daarom een standpunt in, dat de Fransen constant beschouwd hebben als obstructie tegen hun terugkeer. Los daarvan verleenden wij Ho Chi Minh op bescheiden schaal steun omdat hij eveneens in de strijd tegen de Japanners gewikkeld was. Een voortreffelijk verslag van deze hele geschiedenis, van veel meer uit die periode trouwens, kunt u vinden in Robert Shaplen's doordachte boek 'The Lost Revolution'.

2. Ten tweede: wij hielden ons afzijdig toen de Fransen toch terugkeerden. In dat critieke jaar 1946 kwam eerst het verdrag van Fontainebleau tot stand en gedurende de drie of vier jaren die daarop volgden werd het door de Fransen voortdurend geschonden, wat tot grote conflicten aanleiding gaf. Men heeft vaak gezegd — ook Shaplen heeft dat gezegd — dat wij in die periode druk op de Fransen hadden moeten uitoefenen, om de beloften van Fontainebleau na te komen en zodoende ervoor te zorgen dat Vietnam in een vroeg stadium onafhankelijk had kunnen worden. Wij hebben nagelaten dat te doen, en wij mogen nu dus stellen dat er toen van onze kant een negatief besluit werd genomen. Wat mijzelf betreft moet ik erkennen dat ik weinig optimistisch ben over de kansen om destijds de Fransen van hun ongelukkige politiek terug te houden. Men heeft wel gezegd dat wij druk op Frankrijk hadden kunnen uitoefenen doordat wij immers in de Marshall hulp een machtig wapen hadden om de Fransen naar onze wil te zetten, maar dan wil ik er toch wel even op wijzen dat de Marshall hulp pas in het begin van 1948 op gang kwam, toen de Franse politiek al grotendeels vast stond. Ik twijfel er trouwens ernstig aan of de Fransen, trots en gekwetst als ze toen waren, gunstig gereageerd zouden hebben op een poging om een einde aan het koloniale tijdperk te maken, wat ons

met de Nederlanders in Indonesië wel in belangrijke mate gelukt is.

De tragedie van Vietnam hangt ten nauwste samen met de Franse nederlaag in 1940 en met alle begrijpelijke gevoelens waar de Franse leiders, de Gaulle vooraan, toen aan ten prooi waren. Men had het nodig om Indochina weer onder de Franse heerschappij te brengen; de Franse heerschappij daar was als een symbool voor het feit dat Frankrijk weer een wereldmacht wilde zijn. En ik betwijfel ten zeerste of wij iets hadden kunnen zeggen of doen om die diepgewortelde Franse opvatting aan het wankelen te brengen, vooral niet als wij iets deden of zeiden dat verband hield met onze overigens zo verstandige en noodzakelijke maatregelen om Frankrijk weer op de been te helpen.

3. De derde periode voor de Amerikaanse besluitvorming ving aan in 1950, vlak voordat wij ons in Korea moesten inzetten tegen een door de Sowjet-Unie aangemoedigde agressor. Op dat ogenblik hadden de communisten juist heel China onder hun macht gebracht en hun verdrag van 1950 met de Sowjet-Unie gesloten. Onze politieke leiders zagen het communisme toen als een monolithische eenheid, en het Franse standpunt in Indochina kreeg daardoor de schijn van een wereldwijde poging om communistische militaire avonturen tegen te gaan. Het komt er op neer dat wij van 1950 tot 1954 tweeërlei politieke richting aanhielden; aan de ene kant gaven wij de Fransen steeds meer economische en militaire hulp; aan de andere kant bleven wij er op aandringen dat ze Indochina zo snel mogelijk werkelijke zelfstandigheid zouden toestaan, niet alleen om hun eigen bestwil maar ook omdat dat de beste manier was om te voorkomen dat de communisten het heft in handen zouden nemen. Wat dit punt betreft: er is wel gezegd dat wij tevéél hielpen en te weinig op terugtrekking aandrongen. Dat is een standpunt waar ik sympathie voor hebben kan; het is destijds ook naar voren gebracht door denkers als bijvoorbeeld Edmund Gullion, die in Vietnam heeft gediend en veel later, van 1961 tot 1963, in Congo Ambassadeur van de Verenigde Staten is geweest.

En toch ben ik ook in dit geval er niet zeker van of de Verenigde Staten door een wijziging in hun politiek in die periode hadden kunnen bereiken dat Frankrijk — na eerst een kostbare en bloedige oorlog ter verdediging van Vietnam gevoerd te hebben — het vervolgens zelfstandigheid zou toestaan. Ik moet herhalen dat de Franse handelwijze en het Franse

standpunt diep geworteld waren in Frankrijks nog steeds wankel positie en in een combinatie van een oprechte vrees voor de communistische dreiging en het verlangen om de dominerende rol van Frankrijk in Indochina te continueren. Zelfs met een verstandiger beleid van Franse zijde zou er misschien toch geen ander resultaat te bereiken zijn geweest dan een verdeling van het land in communistische en niet-communistische gebieden. Een belangrijk verschil zou zijn geweest dat een serieus niet-communistisch nationalisme in Vietnam een kans gekregen zou hebben om op eigen benen te leren staan en voor 1954 een eigen kader van respectabele leiders te ontwikkelen. In dat geval zou de geschiedenis een heel ander verloop hebben gekregen. Nu evenwel kwam in de lente van 1954 de — zoal niet militaire dan toch morele — nederlaag van Frankrijk met een bijna volledig bankroet van het niet-communistische nationalisme in Vietnam.

4. Tijdens de conferentie van Genève stond Amerika weer voor de noodzaak om een besluit te nemen. Dat is een gecompliceerd verhaal, met een vrij redelijke mate van onpartijdigheid goed weergegeven door Anthony Eden in zijn memoires.

Achter de schermen hadden wij in Genève een vrij kritische rol. Wij bleven wijzen op de mogelijkheid van militaire interventie, en vrij veel waarnemers waren destijds van oordeel dat juist deze overweging voor de Sowjet-Unie en de Chinese communisten de doorslag gaf zodat zij er bij Hanoi op aandrongen om toe te stemmen in een tijdelijke verdeling van Vietnam bij de 17de breedtegraad en toe te stemmen in de onafhankelijkheid van Cambodja en Laos. We waren echter niet bereid om geheel deel te nemen aan het formuleren van de accoorden van Genève... blijkbaar achtten onze politieke leiders het niet juist dat zij op enigerlei wijze verantwoordelijk zouden zijn voor het feit dat een gebied aan een communistische heerschappij werd prijsgegeven. Zodoende werd in Genève onderhandeld met aan de éne kant voornamelijk Hanoi, communistisch China en de Sowjet-Unie, en aan de andere kant voornamelijk de Fransen, die onder de druk van hun thuisfront stonden. Wij Amerikanen vergenoegden ons ermee tenslotte maar twee dingen duidelijk te stellen:

a. dat iedere agressie en schending van de overeenkomst voor ons een reden zou zijn voor diepe bezorgdheid en beschouwd zou worden als een bedreiging voor de internationale vrede en veiligheid;

b. dat wij ten aanzien van de hereniging van Vietnam dezelfde

denkbeelden hadden als ten aanzien van andere 'naties die nu tegen hun wil verdeeld zijn,' waarmee we (toen zoals nu) doelden op Duitsland en op Korea. Verder stelden wij dat we proberen wilden de eenheid te bevorderen door middel van vrije verkiezingen onder toezicht van de Verenigde Naties. Het kwam er dus op neer dat wij de belofte van verkiezingen interpreteerden als een belofte dat het Vietnamese volk zelf in vrijheid zou kunnen beslissen of het een hereniging wenste of niet.

Men kan over onze beslissingen in die periode heel veel zeggen. Er wordt wel gezegd dat we toen tot militair ingrijpen hadden moeten overgaan en een duidelijke militaire scheidingslijn in Vietnam hadden moeten leggen, of zelfs dat we Ho (Ho Chi Minh) hadden moeten verslaan. Naar mijn gevoel zou een dergelijke politiek in het voorjaar van 1954 onhoudbaar zijn geweest. Men kan ook stellen (en ik weet waarlijk niet welke factoren nú voor die stelling pleiten), dat we toen toch bij de zaak betrokken waren geraakt door de voorafgaande besluiten, zodat we maar beter openlijk aan de totstandkoming van de overeenkomst hadden kunnen meewerken. We hadden dan meteen van het begin af aan duidelijk moeten maken dat wij alle steun wilden geven — zo mogelijk in samenwerking met de Fransen, maar desnoods alleen — aan de niet-communistische nationalistische beweging in Zuid-Vietnam. Onze handelwijze zou dan gelijk zijn geweest aan onze handelwijze ten aanzien van de niet-communistische nationalisten in Korea, en we zouden niet genoodzaakt zijn — wat in Korea wél moest om de voortdurende bedreiging met conventionele wapens het hoofd te bieden — om een leger in Vietnam te stationeren. Hoe dan ook: Juli 1954 zag de geboorte van een nieuwe nationale eenheid in Zuid-Vietnam, en het zag er toen naar uit dat de overlevingskansen allergeeringst waren. Op het allerlaatste nippertje kwam het onder pressie van Amerika zover dat de Fransen de overtuigde nationalist Diem tot minister-president benoemden. Niemand durfde toen te veronderstellen dat de man het in die functie zou uithouden; men hoopte alleen op een korte periode van uitstel om de Fransen gelegenheid te geven zich met enige schijn van rust terug te trekken, waarna men de ontwikkeling aan de natuur wilde overlaten.

5. In deze zelfde periode, gedeeltelijk zelfs nog gedurende de conferentie van Genève, moesten de Amerikanen voor de vijfde

maal tot een reeks van besluiten komen. Het eerste aspect daarvan werd gevormd door onze leidende rol bij de totstandkoming van het SEATO-verdrag (SEATO is South East Asia Treaty Organisation — Z.O. Aziatische Verdragsorganisatie), dat in september 1954 te Manila werd ondertekend en dat door onze senaat in februari 1955 met 82 tegen 1 stemmen werd goedgekeurd. In dit verdrag werd Zuid-Vietnam vermeld als 'protocol staat'. Alle ondertekenaars verplichtten zich nadrukkelijk om Zuid-Vietnam in geval van een gewapende aanval hulp te verlenen als de regering van Zuid-Vietnam daarom zou vragen, en om overleg te plegen over de te nemen maatregelen in geval van subversieve acties in Zuid-Vietnam. Agressie van de ene helft van Vietnam tegen de andere was natuurlijk al verboden in de overeenkomst van Genève, maar over verplichtingen van de kant der in Genève aan de conferentie deelnemende naties was niet gerept. Door SEATO werd nu een serieuze verplichting geschapen voor eventuele actie in Zuid-Vietnam, maar met de verderstreckende bedoeling om de veiligheid van de ondertekenaars in Zuid-Oost Azië, en van de staten die Indochina opvolgden, te verzekeren. De besluiten die wij op dit tijdstip namen hadden nog een tweede aspect. Tegen het einde van 1954 zei president Eisenhower Amerikaanse economische hulp toe aan de nieuwe regering, onder Diem, die aanzienlijk harder en bekwaamer bleek dan iemand voor mogelijk had gehouden. En in het begin van 1955 namen wij, zonder enige formele verklaring, de taak van het geven van militaire assistentie op ons, altijd binnen de aan troepental en materieel in de overeenkomsten van Genève voor buitenlandse politieke hulp gestelde grenzen.

Kortom: in de periode 1954–1955 gingen wij over tot het verlenen van een belangrijke mate van steun; wij legden ons bij verdrag vast om Vietnam te ondersteunen. Laat mij er nog eens op wijzen dat ik hier niet sta om deze besluiten te verdedigen. De stemming van die tijd werd nog sterk gekenmerkt door een niet onlogische vrees voor het monolithische communisme, en in die sfeer werden de voorstellen inzake Vietnam in brede kringen in de Verenigde Staten warm verwelkomd; het bewijs daarvoor werd trouwens ook geleverd door het debat in de senaat en de stemverhouding. Uit de verslagen blijkt heel duidelijk dat de Senaat zich heel wel bewust was van de serieuze verplichtingen die het SEATO-verdrag ons oplegde. Belangrijk is dat deze beslissingen niet alleen Vietnam aangingen, maar betrekking

hadden op onze ten aanzien van heel Zuid-Oost Azië te volgen politiek — trouwens, dit punt schijnt ook binnen de regering uitvoerig te zijn besproken, als we de ooggetuigen mogen geloven. Tenslotte draaide alles om de vraag of de Verenigde Staten er goed aan zouden doen zich zo veel directer met de veiligheid van Zuid-Oost Azië in te laten. Voor Zuid-Oost Azië was er toen geen sprake van een duidelijk omschreven politiek zoals wij die voor Noord-Oost Azië ontwikkeld hadden; in het Noorden hadden wij aparte wederzijdse verdragen afgesloten zowel met Japan en Korea als met de Chinese Republiek. Maar in Zuid-Oost Azië waren verscheidene landen die associatie met andere machten ongewenst achtten, terwijl Malakka en Singapore en Noord-Borneo — toen nog niet onafhankelijk — hun heul nog bij Groot-Brittannië en het Britse Gemenebest zochten. Onze politiek had daarom alleen direct betrekking op Thailand, de Philipijnen en de niet-communistische staten die Indochina waren opgevolgd: Zuid-Vietnam, Laos en Cambodja dus. Men was destijds echter wel van gevoelen dat de Verenigde Staten een zeer groot aandeel zouden moeten leveren om de onafhankelijkheid en de veiligheid van deze naties te verzekeren, wilden ze niet ten prooi raken aan een toenemende pressie van Noord-Vietnam en communistisch China. Men is in eerste instantie tot de nieuwe politiek overgegaan omdat men oprecht meende dat de dreiging van agressie reëel was. Tot die oordeelsvorming droegen nog twee andere overwegingen bij, te weten: *a.* de overtuiging dat een communistische machtsovername (door Noord-Vietnam of door Communistisch China) het bijkomstige gevolg zou hebben dat de andere landen van Zuid-Oost Azië drastisch verzwakt zouden raken en in de kortst mogelijke tijd niet meer in staat zouden zijn hun onafhankelijkheid te handhaven, ondanks hun internationale inzichten; *b.* wij hadden er zelf geen behoefte aan om een leidende positie in te nemen in Zuid-Oost Azië, maar als dit gebied geheel of ten dele onder communistische heerschappij zou komen, door subversiviteit of door agressie, zouden de Chinese communisten en de Noord-Vietnamezen daar alleen maar zijde bij spinnen. In zo'n situatie, meenden wij, zouden de volkeren daar voor onbepaalde tijd gedoemd zijn tot een soort slavernij, en bovendien zou Azië — althans een groot deel van Azië — onder precies hetzelfde soort militaire heerschappij geraken dat de Japanners beoogden. En wij hadden immers juist gevochten om die Japanse militaire heerschappij onmogelijk te maken!

Tenslotte was er nog een derde overweging die in die tijd opgeld deed. We zagen de nog zo nieuwe staten van Zuid-Oost Azië nl. als echte naties; misschien was hun ontwikkeling, politiek en economisch gezien, wat haperend en nog wat onvolkomen, maar steun verdienden ze. Naar mijn gevoel was ons standpunt ten aanzien van Vietnam en tegelijk van heel Zuid-Oost Azië gefundeerd op deze drie overwegingen, nog versterkt door mijnentwege wat emotionele factoren in onze houding ten aanzien van het communisme in China en Azië. Bedenk echter wel dat deze nieuwe politieke richting steun kreeg van veel meer zijden dan alleen van de kant der emotioneel geladenen. Daarom geloof ik zelf dan ook dat de grondoorzaken die ik opsomde wel de juiste oorzaken waren. Zo geviel het dus dat de Verenigde Staten intens betrokken raakten bij de beveiliging van Zuid-Oost Azië. Trouwens: waar men ons verwelkomde deden we ook pogingen om de economie te verbeteren. Het besluit om Zuid-Vietnam economisch én militair én via het protocol van het SEATO-verdrag te ondersteunen, moet gezien worden als deel van de vérstreckende opvatting dat we te kiezen hadden tussen óf een actief ingrijpen in Z.O. Azië óf een passief toezien hoe de communistische Chinezen en Noord-Vietnamezen het hele gebied onder hun heerschappij brachten.

6. Nu komen we tot een ingewikkelde moeilijke geschiedenis: de ontwikkeling van de geschetste politiek tussen 1954 en 1961. Er is geen twijfel aan: toen en later heeft men fouten gemaakt; heel ernstige fouten soms. Naar veler oordeel lagen die fouten vaak op het vlak van onze economische en militaire hulp aan Vietnam, en ik zelf ben wel zeer gevoelig voor het argument dat we tenminste hadden moeten proberen om de steeds toenemende autoritaire neigingen van Diems politiek tegen te gaan. Onze reactie op de voorwaarde van vrije verkiezingen voor 1956, gesteld in de overeenkomst van Genève, was geen vergissing, maar een logisch gevolg van de voor onze politiek aanvaarde grondslag. Er is wel gesteld dat in die — slordig opgestelde — paragraaf één enkele nationale stembusuitspraak werd geëist, waarbij hereniging werd vooropgesteld. Onze interpretatie steunde op redelijke overwegingen en op wat deelnemers aan de Geneefse conferentie zich van de onderhandelingen herinnerden; wij meenden daarom dat bedoeld was een volksstemming over de vraag of men al of niet een hereniging wenste. Over één ding kan men beslist niet twisten; de bedoeling was de vrijheid. Dat woord 'vrij', komt in

de desbetreffende paragraaf drie keer voor. Ik zal niet uitwijden over de wijsheden en onwijsheden die achteraf zijn gedebiteerd over alles wat in 1956 gebeurde. Als iemand uwer er een studie van maken wil, kan ik u aanraden de publicaties en de discussies uit die periode zelf te bestuderen. U zult, naar ik verwacht, de duidelijke bewijzen vinden dat twee dingen als vaststaand werden aangenomen in 1956; feit één dat Z. Vietnam tegen de verwachtingen in op eigen benen bleek te kunnen staan en nationalistisch kon zijn zonder communistisch te wezen. Feit twee: dat Noord-Vietnam in 1955 en 1956 een periode van onderdrukking had gekend waarin, volgens de schatting van Bernard Fall, bijna 50.000 politieke tegenstanders werden omgebracht, en dat er geen kans was dat Noord-Vietnam zou hebben toegestemd in enigerlei toezicht om de verkiezingen werkelijk in vrijheid te laten verlopen. Gezien deze feiten weigerde Diem de verkiezingen te laten plaatsvinden, een weigering waarin wij hem bijstonden. Tussen haakjes: ik heb wel eens horen zeggen dat wij hem aangeraden zouden hebben om Hanoi de verantwoording voor de weigering te laten nemen, door hén het vrije toezicht of andere voorwaarden voor vrijheid te laten afwijzen — wat stellig gebeurd zou zijn als men ze voor het blok had gezet. Voor dit spelletje was Diem te trots; de geschiedenis heeft er geen andere loop door gehad, maar zijn handelwijze heeft wel voedsel gegeven aan een nog steeds actieve propaganda. Zoals ik al zei: onwijsheid achteraf. Ik wil in dit verband graag twee citaten aan u voorleggen; het ene is een verklaring uit 1956 van de toenmalige jongste senator van Massachusetts, John F. Kennedy, het tweede van prof. Hans Morgenthau. Kennedy verwierp de gedachte aan verkiezingen 'die al van te voren vervalst zijn en die van ons geëist worden door mensen die hun eigen aandeel van de overeenkomsten, waar wij ons aan zouden moeten houden, reeds lang hebben geschonden.' Morgenthau wees op de opmerkelijke verandering tussen 1954 en 1956 en het 'wonder' dat zich in Zuid-Vietnam had voltrokken. Hij concludeerde dat de voorwaarden voor waarlijk vrije verkiezingen noch in Noord-, noch in Zuid-Vietnam aanwezig waren. Jammer genoeg werd in de nu volgende vijf jaren de belofte van Zuid-Vietnam niet ingelost. Diems handelwijze wekte steeds meer ontevredenheid — in Korea gebeurde onder Rhee's bewind precies hetzelfde. De situatie leidde in Korea tot een interne revolutie vrijwel volgens de Aziatische traditie, maar in Vietnam gebeurde iets anders. Romantici als Lacouture mogen met mij van mening verschillen,

maar het feit blijft dat, zeker vanaf 1959 (volgens Bernard Fall al sinds 1957), Hanoi zich in de zaak begon te mengen. Goedgetrainde mensen uit het Noorden en dito materieel dienden om de bestaande ontevredenheid om te vormen tot een massale subversieve beweging, waaraan van buitenaf richting en steun werd gegeven.

Een samenvatting van de meer realistische opvattingen, toen en later, kunt u vinden in een kort geleden verschenen boek van Roger Hilsman — met wie ik het overigens lang niet altijd eens ben wat de gebeurtenissen van na 1963 betreft. Op pag. 417 zegt Hilsman: 'In feite waren er in Vietnam twee conflicten gaande in plaats van één. De guerilla was geen spontane revolutie, al willen de communisten dat wel beweren, maar een planmatige campagne, gedirigeerd en georganiseerd door Hanoi. Maar er was in Vietnam tegelijkertijd een echte revolutie gaande, een nationalistisch-sociale revolutie van hetzelfde type als het 'nieuwe nationalisme' in de Congocrisis en in Indonesië's 'confrontatie' met Maleisië. Terwijl men zich aan de ene kant tegen de Vietcong teweer stelde, was aan de andere kant een overdracht van de macht gaande, die uit de handen van de door de Fransen opgevoede 'Mandarijnen' overgenomen werd door de vertegenwoordigers van het nieuwe nationalisme: de Boeddhisten, de studenten en de 'jonge Turken' in het leger.'

7. Met deze situatie kreeg de regering van Kennedy in januari 1961 dus te maken. Dit is nu allemaal geschiedenis, en zeer redelijke mensen zijn het oneens over wat er toen gedaan werd. Maar al is men nog zo overtuigd dat we vergissingen begingen, of zelfs al gelooft men dat de hele grondslag van onze politiek verkeerd was, dan nog valt er niet te ontkomen aan het feit dat wij in januari 1961 verplichtingen hadden in Zuid-Oost Azië en dat wij ons met name verbonden hadden de onafhankelijkheid van Zuid-Vietnam te waarborgen. Toen President Kennedy zijn ambt aanvaardde waren de subversieve elementen in Zuid-Vietnam al een heel eind opgeschoten met hun gewroet, en in Laos verergerde de situatie ook bij de dag. De twee probleemgebieden hadden natuurlijk zeer verwante problemen, al is het waar dat voor het oog de beslissingen inzake Laos tijdelijk meer in de publiciteit kwamen dan de kwestie-Vietnam. President Kennedy besloot in het voorjaar van 1961 tégen militair ingrijpen in Laos; hij prefereerde een vreedzame oplossing met een

neutralistische regering onder Soevanna Phoema... inderdaad een voor Laos uniek toepasselijke oplossing. Gouverneur Harri-man wist de besprekingen met veel tact zo te leiden dat tenslotte in 1962 in Genève de overeenkomst voor Laos kon worden afgesloten. Een bijkomstige omstandigheid, waar men te weinig aandacht aan gegeven heeft, is dat juist daardoor de Verenigde Staten ertoe kwamen om de overeenkomsten van 1954 meer in détail en meer positief te onderschrijven. Sindsdien hebben we ons constant aan dat uitgangspunt gehouden als de beste grondslag voor vrede in Vietnam. Aanvankelijk leek de situatie in Vietnam minder kritiek, zodat Kennedy zich beperkte tot een vermeerdering van onze militaire bijstand en het zenden van een gering aantal (enige honderden) militaire adviseurs extra. Strikt genomen kan men hierin een schending zien van de in Genève gestelde limiet, maar als antwoord op de overtredingen die Noord-Vietnam beging door voortdurende schending van het 'non-interference' principe, was 't zeker volledig gerechtvaardigd. De grote lijn is nu niet meer zo duidelijk door de veelheid van details, maar toekomstige geschiedschrijvers zullen het vermoedelijk met mij eens zijn als ik stel dat President Kennedy al in het voorjaar van 1961 het zevende Amerikaanse besluit nam. Het besluit nl. om onze verplichtingen in Zuid-Oost Azië en in Zuid-Vietnam én (onder nieuwe regels) in Laos, te blijven nakomen.

Ondanks professor Galbraith en diens recente pogingen om een posthuum beeld van president Kennedy te maken wil ik hier zeggen dat de president níet tot zijn politiek besloot omdat hij geloofde in een monolithisch communisme. Professor Galbraith vergeet veel. Hij vergeet met name dat president Kennedy in juni 1961, in Wenen, overging tot het regelen van de kwestie-Laos in samenwerking met de Sowjet-Unie. En terzelfdertijd zond hij vice-president Johnson naar Vietnam en Thailand om, in feite, een bevestiging te geven van onze politieke lijn voor die gebieden. Het totaalbeeld van de door de Verenigde Staten gevoerde politiek ten aanzien van de communistische landen is anders dan in de stellingen van professor Galbraith. Nee — niemand dacht meer dat de Sowjet-Unie en de Chinese communisten en Noord-Vietnam één monsterverbond vormden om de hele wereld met één klap communistisch te maken... President Kennedy geloofde dat niet en latere politieke leiders evenmin. Wat president Kennedy wél geloofde waren twee dingen die nog steeds van invloed zijn op onze handelwijze. Punt één: hij

geloofde dat wij niet verzwakken mochten in onze vastbeslotenheid om Zuid-Oost Azië te helpen, omdat anders de Sowjet-Unie aangemoedigd zou worden elders pressiemethoden te gaan uitoefenen. James Reston vertelt dat hij zich uit gesprekken met de president herinneren kan dat deze zich voornamelijk zorg maakte over Chroestsjow's agressieve bedoelingen ten aanzien van Berlijn. Inderdaad hamerde Chroestjow daar hard op gedurende 1961; hij liet pas af na de Cubacrisis van 1962. In elk geval was het duidelijk dat President Kennedy onze verplichtingen in Vietnam en Z.O. Azië, en het naleven daarvan, beschouwde als een toetssteen voor de waarde van onze beloften elders. Zoals de samenvatting van Theodore Sorensen luidt (op pag. 641 van zijn boek 'Kennedy'): 'De door ons aangegane verplichtingen (t.w. in Zuid-Vietnam, in januari 1961) . . . waren dusdanig dat president Kennedy begreep ze te moeten naleven op straffe van zeer ongewenste gevolgen in heel Azië en in de wereld.'

Punt twee: President Kennedy zag de Chinese communisten als een gevaarlijke bedreiging, er op uit om Z.O. Azië te domineren. Met name meende hij dat het hele gebied ineen zou kunnen storten wanneer de Verenigde Staten zich van Vietnam en Thailand zouden distantiëren' (persconferentie van 14 juni 1962). Hij heeft zich zelfs uitdrukkelijk uitgesproken vóór de 'domino theorie', toen hij op 9 september 1963 voor de televisie sprak. Mijn eigen standpunt is gevormd door deelname en door latere gesprekken met anderen. Ik meen inderdaad dat de door Kennedy geleide regering een duidelijk verband zag tussen Vietnam en een bedreiging voor heel Zuid-Oost Azië, en ik meen dat iedereen dit inzicht deelde, topmensen inclusief. Wij wisten wat wij altijd al wisten. . . wij wisten dat de tegen Zuid-Vietnam gerichte acties voortvloeiden uit een in Hanoi diep gewortelde begeerte om de eenheid van Vietnam onder communistische overheersing te verwerkelijken, een doel waarvoor Hanoi slechts de steun van de Chinezen nodig had. We wisten dat men in Hanoi eigen baas wilde zijn en wij wisten ook (en ook dat is iets waarmee we allang op de hoogte waren) dat Noord-Vietnam geen communistisch-Chinese infiltraties op Vietnamees gebied zou toestaan. Maar, toen evenmin als nu, waren die twee feiten in tegenspraak met dat andere feit waarvan wij overtuigd zijn, nl. dat de agressieve verlangens van Communistisch China en Noord-Vietnam — in het vroegere Indochina voornamelijk Noordvietnamezen, in Thailand van allebei wat en in overig Z.O. Azië Chinezen — elkaar wederzijds zullen steunen en voedsel

verschaffen. En in het overige deel van Z.O. Azië werden de twee zeer zeker gezien als één en dezelfde dreiging.

8. Nu komen we aan de achtste periode van besluitvorming, de herfst van 1961. De 'guerilla-agressie', zoals Hilsman het noemt, was toen tot schrikbarende proporties uitgegroeid, en het Zuidvietnamese moreel was ernstig ondermijnd. Dat men die dreiging een halt zou kunnen toeroepen zónder krachtdadige steun van de Verenigde Staten, leek zeer twijfelachtig. En dus besloot president Kennedy tot een verhoging van de hulp, via een systeem van adviseurs, piloten en verder militair personeel dat in de daarop volgende drie jaar aangroeide tot een getal van 25.000. Het komt er eigenlijk op neer dat de Verenigde Staten toen besloten alle verdere stappen te nemen die noodzakelijk schenen om de situatie het hoofd te bieden, al wist men eigenlijk niet helemaal zeker of het resultaat voldoende zou zijn.

9. Hier heeft u dus de politieke lijn van begin 1962 tot februari 1965. Gedurende die periode verslechterde de situatie in Zuid-Vietnam echter dermate, dat we weer maatregelen moesten nemen. Ik zou deze periode willen aanduiden als de negende keer dat de Verenigde Staten hun politiek drastisch wijzigden. Wij besloten toen dat de Verenigde Staten de oorlogsinspanning blijvend zouden steunen, evenwel zonder het régime van Diem in alles te assisteren, zolang deze zijn handelwijze niet wijzigde. Robert Shaplen, en nu Hilsman, hebben ons politieke standpunt in deze periode duidelijk weergegeven, en het lijkt geen twijfel dat Diems val in November 1963 mede veroorzaakt werd door de houding van de Verenigde Staten. Helaas was men in Zuid-Vietnam wél zeer enthousiast over de val van Diem, maar zonder dat men kans zag een goed werkende nieuwe regering te benoemen. Zuid-Vietnam moest anderhalf jaar van politieke verwarring doormaken eer men — met instemming van de burgerlijke politieke leiders — de macht in handen gaf van de door militairen geleide regering van Thieu-Ky. Dat was in juni 1965. De politieke verwarring was ontmoedigend, zij het nauwelijks verbazingwekkend, aangezien de Fransen Zuid-Vietnam nooit enige kans hadden gegeven om zelfbestuur te leren. Bovendien zag Zuid-Vietnam zich geplaatst voor de steeds toenemende gecombineerde militaire en terroristische agressie van Noord-Vietnam en de Viet Cong. Hun ondermijnende acties werden bijna direct na de val van Diem geïntensiveerd — op zichzelf een bewijs (voor

zover nodig) van het feit dat de strijd niet tegen Diem gericht was, al wilden de communisten dat wel doen toekomen en al hadden ruimdenkende lieden grote bezwaren tegen hem. In feite wilde men alle niet-communistische nationalisme in Zuid-Vietnam uitroeien. In het begin van 1964 gaven openbare uitingen van president Johnson — evenals al zijn handelingen en zijn interne richtlijnen — duidelijk te kennen dat Kennedy's politiek in alle essentiële onderdelen door hem op dezelfde wijze zou worden voortgezet.

De bewering dat het militaire aspect in die periode meer aandacht begon te krijgen, is absoluut onwaar, en van grote nieuwe militaire acties was eerst recht geen sprake. Natuurlijk waren nieuwe acties niet uitgesloten — net zo min als ze dat in 1954 of 1961 waren geweest — maar tot februari 1965 was president Johnson vastbesloten om een succes te maken van de politiek waartoe in 1961 besloten was; pacificatie en het totale politiek burgerlijke beeld stonden daarbij voorop. De nieuwe fase, die in de zomer van 1964 aanbrak, bracht geen politieke veranderingen mee. De situatie verslechterde gestadig, en misschien werd Noord-Vietnam daardoor aangemoedigd. In elk geval namen de infiltraties toe, ook infiltraties van geboren Noord-Vietnamezen, naar we nu zeker weten. En, wat belangrijker was, in de Golf van Tonkin werden Amerikaanse marineschepen die daar patrouilleerden aangevallen; in antwoord daarop voerden de Verenigde Staten aanvallen uit op Noordvietnamese marinebases. Om deze redenen legde president Johnson het Congres een resolutie voor waarin dergelijke vergeldingsmaatregelen werden goedgekeurd. Het Congres nam de resolutie — die in nauwe samenwerking met leidende figuren in het Congres was opgesteld — op 7 augustus 1964 met overweldigende meerderheid aan. Behalve de passage over de vergeldingsmaatregelen stelde de resolutie het volgende vast: 'De Verenigde Staten beschouwen de handhaving van internationale vrede en veiligheid in Zuid-Oost Azië als een zaak van levensbelang voor hun eigen nationale belangen en voor de wereldvrede. In overeenstemming met de grondwet van de Verenigde Staten en het Charter van de Verenigde Naties, en in overeenstemming met de verplichtingen aangegaan onder het Zuid-Oost Azië Gemeenschappelijk Defensie Verdrag verklaren de Verenigde Staten bereid te zijn om, wanneer de president zulks beslissen zal, alle benodigde stappen te ondernemen (en zo nodig tot wapengebruik over te gaan)

teneinde bijstand te verlenen aan enige lid-staat of protocolstaat van het genoemde verdrag, die zich ter verdediging van zijn vrijheid om hulp tot ons zal wenden.'

10. Zo stonden de zaken dus in het verkiezingsjaar. Maar tegen het eind van 1964 begon de situatie steeds meer te verergeren, zowel in militair als politiek opzicht. Een onderzoek naar de politieke situatie resulteerde in een analyse van drie eventueel te kiezen mogelijkheden:

a) doorgaan op de ingeslagen weg met alle verbeteringen die binnen de bestaande grenzen konden worden aangebracht,

b) nieuwe vérreikende militaire maatregelen nemen met inachtneming van dezelfde doeleinden waarnaar voortdurend was gestreefd, of

c) terugtrekking.

Vanaf eind november werden deze keuzemogelijkheden diepgaand bestudeerd, terwijl de militaire dreiging blééf toenemen, de politieke verwarring in Saigon blééf groeien en alle aanwijzingen erop blééven duiden dat niet alleen Zuid-Viëtnams moreel en vertrouwen werden ondermijnd, maar ook dat van alle diep bezorgde landen van Zuid-Oost Azië. Tegen het eind van januari waren de politieke deskundigen (tevens ter zake kundigen) het er wel over eens dat punt 1 geen reële mogelijkheid meer was. Zoals een commentator het uitdrukte: er zat geen 'constructief alternatief' in. Diezelfde commentator had het over 'doorsukkelen' ('to muddle through'), wat stellig 'wegsukkelen' zou worden en zou leiden tot een aanvaarding van een communistische machtsovername in Zuid-Viëtnam, een machts-overname bereikt door subversies en agressie. Dit was een praktische nuchtere opvatting, en ging regelrecht in tegen alles wat de president en zijn adviseurs eigenlijk wensten. Wat mij betreft acht ik die opvatting nog steeds juist — toentertijd stonden alle ervaren waarnemers er achter, en praktisch iedereen die de situatie uit eigen aanschouwing kent is het er nu, achteraf, ook volledig mee eens, naar ik meen. Kortom: er bleven maar twee mogelijkheden over — terugtrekking, óf veel meer op ons nemen, niet alleen omdat dat militair wenselijk zou zijn, maar ook omdat het allereerst noodzakelijk was om een morele ineenstorting van Zuid-Viëtnam en van het Zuidviëtnamese uithoudingsvermogen te voorkomen. Men was nog aan het delibereren toen er een aantal aanvallen plaatsvond op Amerikaanse installaties. Op zich zelf waren deze aanvallen ernstig genoeg, maar daar

kwam nog bij dat eruit bleek hoe overmatig veel zelfvertrouwen men in Noord-Vietnam had. Duidelijk wilde Noord-Vietnam nu de genadeslag uitdelen, en het zag er naar uit dat ze een goede kans hadden op succes, misschien wel binnen een paar maanden.

Ik zou hier even willen stoppen om een tweede historische onjuistheid recht te zetten die tegenwoordig nogal opgang maakt. De verschillende besluiten — in februari om met bombardementen te beginnen, in maart om strijdkrachten van geringe omvang over te brengen en in juli om grote legergroepen in te zetten —, die verschillende besluiten waren allemaal gebaseerd op een allesomvattende beoordeling van de toestand en op een opvatting dat de gebeurtenissen tot dan toe eigenlijk de naam agressie verdienen. Een feit is dan ook dat men de term agressie tegenkomt in de verklaringen van gezaghebbende regeringsvertegenwoordigers tegen eind 1961 of begin 1962. Maar daar is nog een tweede punt: de somtijds gehoorde bewering dat de Verenigde Staten alleen, op eigen houtje, de oorlog een ander karakter zouden hebben gegeven en er een conventioneel conflict van zouden hebben gemaakt. Hanoi zou in die zienswijze trouw zijn aan een stilzwijgend tot stand gekomen overeenkomst, te weten dat zij geen geregelde troepen over de grens zouden sturen, althans geen geregelde eenheden, zolang de Verenigde Staten zich onthielden van het bombarderen van doelen in Noord-Vietnam. Het wil mij toeschijnen dat er sinds het voorjaar van 1965 velerlei zaken zijn voorgevallen die de onhoudbaarheid van deze stelling bewijzen. Het is in de afgelopen twee jaar herhaaldelijk gepubliceerd dat bij ons weten één Noordvietnaames regiment in december 1964 Zuid-Vietnam binnenviel, en wij weten ook dat ettelijke andere regimenten in het voorjaar van 1965 infiltreerden volgens een tijdschema dat stellig in Hanoi moet zijn opgesteld voordat wij met onze bombardementen begonnen. Gezien de beredeneerde grondslag voor de besluiten van de Verenigde Staten, kan een bewijs als dit alleen maar dienen om de opvatting van februari — dat Hanoi er een eind aan wilde maken — te rechtvaardigen. Geboren Noordvietnamezen, alleen of in groepen, zijn op zichzelf niet agressiever of niet minder agressief dan de geboren Zuidvietnamees die Noordwaarts trok en Noordvietnamees onderdaan werd. De kern van het probleem is dat Hanoi — zoals we toen vermoedden en wat we nu weten — al vóór de aanvang van de bombardementen

begonnen was met een uitbreiding van de oorlog. Wat die stilzwijgende overeenkomst betreft: de feiten wijzen er niet op dat zoiets ooit bestaan heeft. Wie ooit het gedrag van de Noordvietnamezen bestudeerde of zich verdiepte in de Noordvietnamese documenten die we onlangs in handen kregen, kan toch moeilijk aan een dergelijke bewering geloven. Zou het niet veel logischer zijn als Hanoi liever niet openbaar had willen optreden al was het wel degelijk van plan om ten allen tijde alles te doen om een militaire overwinning te behalen? De legereenheden zouden een logisch onderdeel vormen van zo'n politiek; men liet hén infiltreren, bij gebrek aan voldoende in Zuid-Vietnam geboren manschappen om de pressie op Zuid-Vietnam te handhaven en te vermeerderen. . . Overigens telt deze historische overweging minder zwaar dan de fundamentele elementen van de toenmalige situatie. Aan de ene kant de oorspronkelijke dreiging van het sterke Chinese communisme gecombineerd met de Noordvietnamese communisten, die beiden Zuid-Oost Azië bedreigden, en het feit dat er verband bestond tussen de verdediging van Zuid-Vietnam en de eventuele verwezenlijking van die dubbele bedreiging; aan de andere kant het bestaansrecht van het niet-communistische nationalisme (ondanks al zijn tekortkomingen) in Vietnam en elders in Zuid-Oost Azië. Wij hadden bovendien de indruk dat de verderstreckende betekenis van onze verplichtingen zijn geldigheid volledig had behouden. Vietnam was nog steeds een toetssteen van groot belang voor het beslissen van de vraag of de communistische strategie ('nationale bevrijdingsoorlogen' of 'volksoorlogen') kon worden opgevangen desnoods in de bijzonder moeilijke Zuidvietnamese situatie. Men was — naar mijn oordeel terecht — van mening dat een succes voor Hanoi in Zuid-Vietnam voor Hanoi een aanmoediging zou betekenen om met zo'n succesvolle techniek door te gaan; de communistische Chinezen zouden dat voorbeeld dan volgen en het resultaat zou wel eens kunnen zijn dat de Sowjet-Unie, zich verliezend in een competitie met Peking en Hanoi, helemaal de zo veelbelovende ontwikkeling binnen eigen land en in de eigen politiek uit het oog zou verliezen. Ik meen dat dit standpunt nog steeds juist is.

Wij zijn, tenslotte, van het begin af aan uitgegaan van de veronderstelling dat een intensievere actie onzerzijds in Vietnam de banden tussen de Sowjet-Unie en Communistisch China heus niet nauwer zou aanhalen; wij meenden dat de Chinese interven-

tie tot een minimum beperkt kon blijven als we maar voortdurend, in woord en daad, duidelijk maakten dat wij niets anders wilden dan Vietnam te vrijwaren voor invloeden van buitenaf, dat wij communistisch China dus niet bedreigden, maar integendeel hoopten op wat de verklaring van Manila (verleden najaar) aanduidde als 'verzoening en vrede in heel Azië'. Aan de andere kant beseften wij natuurlijk zeer wel dat deze nieuwe uitgebreide militaire maatregelen hoge kosten en risico's met zich meebrachten. Op het punt van militaire veiligheid, en vooral op het punt van de politieke en economische ontwikkeling en stabiliteit moesten de Zuidvietnamezen nog steeds de belangrijkste rol spelen. Als de Amerikanen een grotere rol zouden gaan spelen, moest dat onvermijdelijk gepaard gaan met een complicatie van de Zuidvietnamese ontwikkeling. Na heel zorgvuldige overwegingen werd tenslotte een tussenweg gekozen, bestaande uit de politiek die wij nu nog volgen. President Johnson gaf de hoekstenen van deze politieke lijn weer in zijn rede van april 1965 te Baltimore, en in de presidentiële verklaring van 28 juli 1965 werd de noodzaak voor een vermeerdering van de strijdmacht uiteengezet. Op deze hoekstenen berust onze hele politiek, en alle gezaghebbende Amerikaanse woordvoerders hebben er herhaaldelijk uiteenzettingen van gegeven.

Nog eens kort samengevat:

a. ons doel bleef uitsluitend en alleen, de onafhankelijkheid van Zuid-Vietnam te waarborgen tegen gewelddadige interventie van buitenaf. Wij onthielden ons — dat doen we nog — ervan om de Noordvietnamese regering te belagen, of het grondgebied en de regering van communistisch China te bedreigen.

b. In april 1965 deelden wij mee dat we bereid waren zonder enige voorwaarde over te gaan tot een gesprek of onderhandelingen; we stellen sindsdien onophoudelijk pogingen in het werk om tot een serieus gesprek te komen, en eindeloos vele vredesinitiatieven van derden te testen. Helaas houdt Hanoi koppig vol dat heel Zuid-Vietnam onder communistische heerschappij moet komen, reden waarom Hanoi ook geen onderhandelingen wil aangaan. Ieder voorstel tot onderhandelingen is totnutoe door Hanoi verworpen — aanvankelijk op het motief dat wij eerst moesten toestemmen in hun basis-voorwaarden (de communistische overheersing) via het zogenaamde 'derde punt', tegenwoordig omdat ze van ons een volledige stopzetting van de bombardementen eisen zonder er zelf iets tegenover te willen

stellen. Nu kameraad Vinh, een van de Noordvietnamese leiders, gevangen is genomen, hebben we in zijn mededelingen — vooral over 'doorvechten tijdens onderhandelingen' — een voortreffelijke gezaghebbende bron van informatie over de houding van Hanoi ten aanzien van onderhandelingen.

c. wij bleven nadrukkelijk de aandacht vestigen op de belangrijke niet-militaire aspecten van het conflict.

d. Militair gezien beperkten wij ons ertoe om Noord-Vietnam het bewijs te leveren dat iedere poging om het Zuiden via militair vertoon in te nemen, tot mislukking was gedoemd. De acties in het Zuiden bleven voor ons van primair belang, zelfs in de perioden dat we militaire doelen in het Noorden bombardeerden. Dat laatste werd aanvankelijk gedaan om onze vastbeslotenheid te tonen, maar het belangrijkste doel van de bombardementen bleef toch dat we Hanoi's infiltratie moeilijker en duurder wilden maken.

e. Wij moedigden de Zuidvietnamezen aan om — in een land zonder politieke ervaring en verwoest door terrorisme en militaire acties — een constitutionele regering in te stellen.

f. Terzelfdertijd adviseerden wij de Zuidvietnamezen om leden van de Vietcong te beloven dat ze na het sluiten van de vrede in het politieke leven van hun land zouden mogen terugkeren.

Hier heeft u dus de Vietnamese aspecten van onze politiek... maar uiteraard moesten we ook toen die politiek plaatsen in het bredere verband van de toekomst van heel Z.O. Azië. Daarom verleende president Johnson in april 1965 dan ook aanzienlijke steun aan de ontwikkelingsplannen voor regionale samenwerking en voor economische projecten die op Aziatisch initiatief tot stand kwamen. Ik meen dat het ontoereikend is om alle aandacht te besteden aan onze politiek ten aanzien van Vietnam, of zelfs aan onze politiek ten aanzien van geheel Z.O. Azië... het gaat immers bij al onze politieke verplichtingen mede om overig Azië, mede om de ontwikkeling in andere Aziatische gebieden, en in laatste instantie gaat het zelfs om onze eigen nationale veiligheid — onze hele wereldpolitiek is erin verankerd — en dat is de totstandkoming van een internationale rechtsorde van onafhankelijke naties.

In het bovenstaande heb ik getracht de beslissingen, welke een verstrekkende politieke draagwijdte hadden, te isoleren, al is politiek uiteraard geen zaak van op zich zelf staande

besluiten, zij het dan in hun volle omvang bekeken. Deze grondslag-leggende besluiten veroorzaakten een hele ketting-reactie van nieuwe politieke beslissingen van geringere draagwijdte, en het is met politieke beslissingen zó, dat de wijze waarop men ze ten uitvoer legt, uiteindelijk de inhoud van zo'n besluit beïnvloedt. Om een voorbeeld te noemen: ik heb me er maar niet aan gewaagd alle beslissingen op te sommen die betrekking hadden op alles wat in Zuid-Vietnam gedaan moest worden, en ik ga u ook niet vermoeien met alle overwegingen over ieder afzonderlijk voorstel tot onderhandelingen, of met de besluiten die de intensiteit en de aard bepalen moesten van de bombardementen op Noord-Vietnam. Zelfs wil ik het niet hebben over dat moeilijke genuanceerde al jaren durende probleem: de invloed van de Verenigde Staten op de politieke groei van het Zuiden. Nog steeds is Zuid-Oost Azië belangrijk. Misschien telde het hele gebied niet meer dan zo'n 30 miljoen inwoners in 1800, en inderdaad wordt het in sommige tekstboeken nog als 'periferie' aangeduid — maar in dat gebied wonen nu toch meer dan 250 miljoen mensen, meer dan in Midden- en Zuid-Amerika en bijna evenveel als de hele bevolking van West-Europa. Het is een gebied met grote natuurlijke hulpbronnen en met een bevolking van talentvolle, intelligente en vlijtige mensen, al missen ze dan vooralsnog de gave om zich zo snel te ontwikkelen als in bepaalde gedeelten van Noord-Azië. Aardrijkskundig zijn ze uitmuntend gelegen — niet op een punt waar grote machten op elkaar kunnen botsen, maar voor handel en andere doeleinden ideaal geplaatst. Onze eigen veiligheid, en de eisen die wij stellen aan de wereld waarin wij wensen te leven, dwingen ons om ons er blijvend voor in te spannen dat Zuid-Oost Azië niet het slachtoffer zal worden van vreemde overheersing, of van een agressie die een dergelijke vreemde overheersing ten doel heeft. Voorts meen ik dat wij de verdere plicht hebben om, waar het ons gevraagd wordt, hulp te verlenen aan landelijke of regionale programma's en de welvaart van de mensen daar te helpen bevorderen. Men kan die tweede plicht, naar mijn gevoel, niet nakomen als men zich niet eerst gekwetend heeft van de eerste.

De zelfstandigheid van Zuid-Vietnam houdt direct verband met heel Zuid-Oost Azië. Zuid-Vietnam en zijn 15 miljoen inwoners zijn op zichzelf al belangrijk genoeg, maar ze worden dubbel zo belangrijk als men beseft dat een succes voor een agressor dáár een drastische verzwakking zou betekenen voor de toestand van

heel Z.O. Azië, ja voor nog verder gelegen gebieden. Dat besef is niet alleen gebaseerd op historische vergelijking met wat vroeger gebeurde als grote machthebbers hun agressie op slachtoffers uitleefden. Voor mijn gevoel is een dergelijke vergelijking niet zonder waarde, maar men mag nooit vergeten dat we altijd opnieuw te maken hebben met wat Rechter Holmes 'concrete gevallen' pleegt te noemen. In het onderhavige 'concrete geval' heb ik alle vertrouwen in de juistheid van onze aanvankelijke veoordeling, die naar ik meen nog steeds opgaat. Niemand onzer wil onder alle omstandigheden volhouden dat de communistische Chinezen beslist van plan zijn om zich mettertijd door pressie en subversiviteit meester te maken van grote stukken van Z.O. Azië. Niettemin had Adlai Stevenson stellig gelijk met te verklaren dat Communistisch China wel degelijk een alles-behalve ingebeeld dreiging oplevert, een dreiging die reëel genoeg is om er een politieke lijn op te baseren. En we kunnen wél categorisch stellen dat Hanoi heel stellig van plan is om de opvolgers van de staat Indochina te domineren, en dat de heerschappij over Zuid-Vietnam voor Hanoi de eerste stap op die weg zal zijn. Wat sommige mensen het moeilijkst schijnen te vinden, is te begrijpen wat de psychologische werking zou zijn van een ontwikkeling als de val van Zuid-Vietnam in de huidige omstandigheden. Wat Hanoi en Peking betreft kan iemand met wat gezond verstand en wat kennis van het recente verleden alleen maar concluderen dat de val van Vietnam hen alleen maar bijzonder zou aanmoedigen tot het nemen van verdere stappen. De leiders van de bedreigde naties hebben hun mening niet onder stoelen of banken gestoken. Overal in Z.O. Azië is de overgrote meerderheid van de verantwoordelijke publieke opinie in dit opzicht eensgezind, hoezeer de naties onderling ook verschillen mogen. U zult in ieder rechtstreeks verslag bevestigd vinden dat men het in dit opzicht eens is met de recente woorden van Singapore's onafhankelijke Eerste Minister, de heer Lee Kuan Yew: 'Ik gevoel dat het lot van Azië — Zuid-Azië zowel als Z.O. Azië — binnen de volgende paar jaren beslist zal worden door wat ginds in Vietnam gebeurt.' Citaten als dit kan ik bij tientallen uit openbare verklaringen halen, en bij honderden uit particuliere mededelingen. In juni jl. deelde Drew Middleton, na een reis door het gebied, in 'The New York Times' mee: 'De niet-communistische leiders, van Tokio tot Teheran, staan ondanks enige aarzelingen geheel achter het optreden van de Verenigde Staten in Zuid- en Z.O.-Azië. Drew Middleton kon na zijn reis

eveneens bevestigen overal in Z.O. Azië een sfeer van vertrouwen te hebben aangetroffen. Wij hebben wat tijd kunnen kopen en die goed gebruikt. Maar zulk vertrouwen is geen eeuwigheidsfactor — als wij bijvoorbeeld om president Johnson's woorden te gebruiken, door terug te trekken of 'onder de dekmantel van een zinloze overeenkomst' de communisten de kans op een machts-overname cadeau doen, zou er van dat vertrouwen bitter weinig overblijven. Zetten wij evenwel onze huidige koers voort — gematigde militaire acties aangevuld met iedere denkbare niet-militaire maatregel, en voortdurend een open oog houdend voor de kansen op vrede — dan staan de kansen voor een vreedzame en rustige toekomst voor Z.O.-Azië er nu beter voor dan op enig ander tijdstip sinds de naties daar hun zelfstandigheid verkregen.

Confrontatie met Leber

Politieke improvisatie of bewust structuurbeleid

De Westduitse verkeersminister Leber heeft thuis en in Europa heel wat beweging veroorzaakt met zijn onlangs gepubliceerde vervoersplan, waarvan was aangekondigd, dat het in de komende maanden door de Bondsdag zou moeten worden afgehandeld.

Hij heeft dit plan op een psychologisch knappe wijze gepresenteerd door een aantal voordelen ervan op zodanige wijze op de voorgrond te plaatsen, dat velen met sympathie over zijn intenties zullen oordelen.

De drie voornaamste als hoofddoeleinden op de voorgrond geschoven motieven van zijn plan zijn:

a. financiële sanering van de Duitse spoorwegen door verhoging der opbrengsten uit goederenvervoer middels een geforceerde verschuiving van een belangrijk deel van het zware vervoer op lange afstand van de weg (lees grote autosnelwegen) naar de rail.

b. de vooral voor het particuliere autovervoer zeer hinderlijke congesties op deze autosnelwegen verminderen door de hiervoor genoemde goederenverschuiving.

c. de aanvankelijke suggestie, later weer belangrijk afgezwakt, dat de verkeersveiligheid hiermee in belangrijke mate gediend zou worden.

Wettelijke maatregelen

Ter verwezenlijking van dit plan heeft hij een aantal wettelijke maatregelen voorgesteld op verschillende terreinen van het vervoer. Ten eerste een heffingssysteem op het verre afstand-goederenvervoer over de weg, waardoor de kostprijs van dit vervoer belangrijk zal gaan stijgen, kennelijk vergezeld van de hoop, dat de concurrentiekracht van het spoorweggoederenvervoer belangrijk zal worden versterkt. Zou dit middel onvoldoende werken, dan zou met ingang van 1 juli 1970 een verbodslijst van een hele categorie van zware goederen voor het vervoer langs de weg

op lange afstand van kracht worden. In het kader van deze heffingen mag ook gezien worden een vrijstellingsbeleid van wegenbelasting voor het wegvervoer (over 170 K.M.) naar de Duitse zeehavens. Een kennelijk bewuste poging om een deel van het wegvervoer van het Ruhrgebied op de Beneluxhavens af te leiden naar de noordduitse zeehavens.

Ten tweede het sluiten van een aantal onrendabele spoorlijnen in de vervoersarme gebieden met het overhevelen van het personen- en goederenvervoer ter plaatse naar de weg. Daarmee gaat dan gepaard een drastische sanering van het personeelsbestand van de Deutsche Bundesbahn, overigens niet in een opmerkelijk veel hoger tempo dan in de laatste jaren reeds plaats vond.

Ten derde op het gebied van de binnenscheepvaart, die slechts in een deel van de bondsrepubliek over goede vaarwegen op lange afstand beschikt, een sloopregeling met overheidshulp in de financiering, wat niet alleen het wegwerken van een stuk overcapaciteit, maar ook een stimulans voor verbetering van het vlootbestand mogelijk kan maken. Een zeer begrijpelijke regeling, die ook in andere Europese landen in studie is. Daarnaast, en dat mag men wel weer als een directe aanval op de Beneluxhavens zien, een gefixeerd star vrachtenstelsel voor het in Duitsland bevaren gedeelte van de Rijnscheepvaart.

Opmerkelijke vrijstellingen

Terwijl in vele landen ter wereld op dit ogenblik in onderzoek is of men op objectieve verantwoorde wijzen zowel zwaarder en lichter goederenvervoer als ook de grote massa van particuliere auto's in één heffingsstelsel kan samenvatten ter bestrijding van de enorme kosten van de weg maar ook ter bestrijding van ontoelaatbare congesties, die het hele verkeer verlammen, stelt minister Leber het particuliere autovervoer en het goederenvervoer op korte afstand (met straal van 50 K.M.) geheel vrij. Zijn plan pakt slechts een incidentele sector van het vervoer uit de totaliteit van de huidige verkeersproblematiek en tracht de indruk te wekken, dat dan alles wel weer opgelost zal worden, terwijl de noodzaak bestaat, dat juist de andere sectoren minstens zoveel aandacht verdienen.

Nationaal-politieke instelling

Hoewel niemand de heer Leber kwalijk kan nemen, dat hij het Duitse goederenvervoer over de weg en te water gelijke kansen

wil geven ten opzichte van het internationale vervoer, dat zijn land dikwijls voor zo'n groot deel moet doorkruisen, toch kan men niet ontkomen aan de indruk van een eenzijdig gerichte poging om dit ten ongunste van vervoerders uit andere landen te doen. Het sterkst treedt deze neiging op de voorgrond op het punt van de bevoordeling van de Noordduitse haven. Afgezien van het reeds meermalen gesignaleerde gevaar, dat de Duitse spoorwegen op de trajecten in de landsdelen waar geen binnenvaartverbindingen bestaan, in feite door de uitschakeling van het wegvervoer een monopoliepositie krijgen, waardoor allerlei nationale politieke en economische doelstellingen verwezenlijkt gaan worden via een selectief beleid met de vrachten van de spoorwegen, zoals in het verleden reeds zoveel gebeurd is.

Gevaren voor anderen

En dat op het moment, dat er tenminste een aantal principiële beslissingen met betrekking tot een Europese vervoerspolitiek gereed lagen voor een voor alle zes landen gelijk geldende vervoerstructuur. Ik wil op dit punt nu niet verder ingaan, dat is elders reeds gebeurd. 1)

Met voldoening mag in aansluiting daarop geconstateerd worden, dat de Europese Commissie in antwoord op de door de heer Leber voorgelegde consultatie op een belangrijk aantal fundamentele punten afwijzend heeft geoordeeld. Het beslissende moment zal nu zijn, of hij zijn bij de Bondsdag ingediende ontwerpen alsnog fundamenteel wijzigt naar aanleiding van het resultaat van deze consultaten of dat hij zich van de Europese Gemeenschap niets aantrekt en zonder meer doorgaat. In het laatste geval zou zijn reeds dikwijls door hem verklaarde Europese gezindheid bepaald wel wat beneden een redelijk niveau blijven.

Vast staat in ieder geval, dat zijn plannen met betrekking tot het goederenvervoer langs de weg en te water naast bepaalde Duitse belangen vooral de vervoers- en havenbelangen van de andere 5 landen ernstig zullen kunnen benadelen. Dat mag rustig geconstateerd worden, ook al heeft men wel eens de indruk, dat de dikwijls overdreven en kinderachtige protesten van bepaalde belangengroepen de indruk van dit feit eerder verzwakken dan versterken. Het is te betreuren, dat de uitlatingen van de heer Leber steeds meer direct tegen de Nederlandse belangen worden gericht. De persverslagen van zijn redevoeringen in de Noord-

1) In een artikel in de Econ. Stat. Berichten van 17 januari 1968.

duitse havensteden van enige weken geleden, liegen er niet om. Al mag herhaald worden dat sommigen Nederlandse uitingen daarvoor wel eens mede verantwoordelijk geweest kunnen zijn. Een deel van onze vakpers maakt het wel erg bont, zelfs daar waar men de Europese Commissie met betrekking tot de van haar verwachte beslissing heeft verdacht gemaakt.

Worden de doelstellingen verwerkelijkt?

Er kan een zeer gereede twijfel bestaan of minister Leber met dit programma ook inderdaad de door hem gestelde hoofddoeleinden zal verwezenlijken. De verschuiving van het zware vervoer van de weg naar de spoorwegen zal in ieder geval de noodzaak van voor- en natransport doen blijven bestaan. Met de extra-investeringen en extra-exploitatielasten, die hiermee voor de spoorwegen noodzakelijk zullen worden, zou een belangrijk deel van het beoogde effect wel eens verloren kunnen gaan.

Het particuliere autovervoer langs de autosnelwegen zal het ongetwijfeld gemakkelijker krijgen maar deze voordelen zullen spoedig voor een deel gecompenseerd worden door de te verwachten enorme toename van dit vervoer. De derde baan op de autosnelwegen wordt toch binnenkort voor alle druk bezette verbindingen een onvermijdelijkheid. Het verkeersveiligheidsargument is door de heer Leber zelf al verzwakt. Het is duidelijk, dat een deel van het zware vervoer dat van de autosnelwegen wordt geweerd, in het korte afstandsverkeer op secundaire wegen door dorpen en steden terecht zal komen. Daar dreigt nog wel wat meer verkeersonveiligheid!

De noodzaak van een gecoördineerde verkeersplanning

De opzet van de heer Leber ter sanering van een beperkt deel van de Westduitse verkeersstructuur is niet nieuw. Zijn voorganger Seebohm is een jaar of 10 geleden met een in vele opzichten gelijk program gekomen. Toen waren er te veel krachten in de Bondsdag (ook in de S.P.D.) die afwijzend stonden. Nu wordt het opnieuw geprobeerd, naar velen zeggen omdat minister Leber op een bredere en sterkere regeringscoalitie kan rekenen. Ik moet dat nog zien, maar acht het in dit verband mijn taak niet om over interne Duitse politieke verhoudingen te oordelen.

Ondertussen is ook minister Barbara Castle in Engeland en minister Chamant in Frankrijk met een nieuw verkeersprogram gekomen. Daar is echter sprake van een veel breder en objectiever opzet. Zeker niet aantrekkelijk voor alle delen van het wegver-

voer, want de voorgestelde heffingen zijn niet zuinig. Maar wel voor alle sectoren van het wegvervoer op de basis van een heffing naar het gewicht.

Zeker een veel objectiever aanpak, zij het nog niet volmaakt, omdat de enige fundamentele basis zou moeten zijn de mate waarin een voertuig de weg beschadigt en doet slijten. En daarvoor is het gewicht zeker niet de enige, zij het een belangrijke, maatstaf.

Er is echter nog een geheel ander gezichtspunt te vermelden: Men behoort eigenlijk de investeringen in de infrastructuren van alle drie de betrokken vervoerstakken in een samenvattend verband te zien en onderling af te wegen. Daarbij speelt de zich ontwikkelde verkeersintensiteit op een weg, spoorlijn of waterweg niet de enige rol, zoals men meestal nu nog denkt, maar in veel algemener zin het maatschappelijk nut. Daarbij zou de waarde van de investeringen in de verschillende vervoersvormen, vooral t.a.v. de kosten van de infrastructuur, maar ook m.b.t. de investeringen in bedrijfsmiddelen in een verantwoord geheel moeten worden afgewogen. Daarvoor is een investeringsplan op langer termijn nodig. Iets van een begin daartoe kan in Nederland worden de opdracht van het Nederlands Economisch Instituut om een studie over de ontwikkeling van het vervoer in de toekomst te maken. Het zou belangwekkend zijn geweest als ook minister Leber die weg was opgegaan. Misschien en hopelijk zal hij dat doen als hij ingezien heeft, dat de nu door hem ingeslagen weg niet de juiste is.

Openbaar vervoer te weinig aandacht

Slechts in het verband van een totale verkeersprogramering is de meest gewenste plaats van onze nationale spoorwegstelsels op een verantwoorde wijze te bezien. Hierbij de verdeling van het goederenvervoer over de onderscheiden vervoerstakken mede aan de orde. Vandaar dat hiervoor gesproken werd over het maatschappelijk nut van investeringen in het vervoer.

Steeds meer komt men in vrijwel alle landen met een meer of minder modern spoorwegstelsel tot de overtuiging, dat de spoorwegen als landelijke openbaar vervoersvoorziening een onmisbaar element zijn en zullen blijven. Dit geldt ook voor de binnenvaart. Zouden beide vervoerstakken verdwijnen (of in ons land slechts één ervan), dan is de misère op de wegen niet meer te overzien. Dan is het ook beslist niet meer mogelijk om het wegennet aan te passen aan het personen- en goederenvervoer, dat dan verwerkt

zal moeten worden. En met het oog op deze onmisbaarheid van de spoorwegen zullen wij ons er langzamerhand aan moeten wenen dat de spoorwegen in de sector van het personenvervoer wel in de verre toekomst verliesgevend zullen blijven. Wat ze daarnaast in concurrentie met andere vervoerstakken in de sector van het goederenvervoer nog kunnen en moeten doen, is dan slechts een welkome poging om het verlies op het personenvervoer wat te verminderen.

Over deze structuurvragen, over de mogelijkheden om met name de opstoppingen op grote wegen en in de stedelijke agglomeraties met welke maatregelen dan ook te verminderen of tegen te gaan, over die hele problematiek, die eigenlijk verreweg de meest beklemmende is, zegt het plan-Leber vrijwel of helemaal niets. En met name in die sector speelt de nood van de verkeersonveiligheid heel wat beklemmender dan met betrekking tot het zware goederenvervoer op de autosnelwegen.

Conclusie

Met alle waardering, soms zelfs bewondering, die ik heb voor de tactische knappe wijze, waarop minister Leber zijn plan gebracht en verdedigd heeft, worden voor mij de argumenten op grond waarvan het als structureel ondeugdelijk beoordeeld moet worden, steeds sterker. Het is een incidentele deeloplossing voor een beperkt gebied van de vervoersproblematiek, dat geen fundamentele oplossingen biedt. Het is naar mijn vaste overtuiging de bijl aan de wortel van de Europese vervoersontwikkeling, die vooral in 1965 en 1966 op zo verheugende wijze op gang kwam.

Ik ben mij ervan bewust, dat de Nederlandse belangengroepen elke verzwakking van hun posities — ook waar deze mogelijk onevenredig bevoordeeld waren — met luide protesten zullen afwijzen. En voorzover hierbij sprake is van kennelijke overdrijving of farizeïsme, wanneer men zich op algemene principes beroept, kan de heer Leber op mijn sympathie rekenen bij een afwijzing van dat soort argumentaties. Tot mijn grote spijt moet ik echter zeggen, dat ik steeds meer de indruk krijg, dat hij zelf gaat toepassen, wat hij anderen en ons verwijt, namelijk zijn vervoerspolitiek slechts voor eigen nationale doeleinden te gebruiken. Daarbij de indruk wekkend zich steeds meer en agressiever te richten op een verzwakking van de Nederlandse positie in Europa.

Ik sluit met de hoop dat de uitslag van zijn consultatie in Brussel hem alsnog tot het inzicht zal brengen, dat hij zijn voorstellen fundamenteel zal moeten wijzigen.

Over de inhoud van een progressieve politiek in de tweede helft der 20ste eeuw

De discussie over de partijvernieuwing is van oudsher in ons land gestimuleerd door de noodzaak om eindelijk te komen tot een bundeling van alle progressieve krachten in ons volk. Deze discussie is dan ook nooit in de eerste plaats van conservatieve zijde op gang gebracht, want van haar mag de bestaande situatie rustig blijven voortbestaan. Uiteraard spelen in deze discussie allerlei andere factoren een rol: de fundamentele vraag naar de verhouding tussen levensovertuiging en politiek, de ondoorzichtigheid en de onwerkbaarheid van het huidige politieke bestel, het onpersoonlijke element in de Nederlandse politiek, de geringe invloed van de kiezers op de werkelijke gang van zaken, het voortborduren op overleefde denk- en organisatieschema's, enz. Maar al deze punten hebben een verscherpte betekenis gekregen, omdat zij een negatieve functie hadden in ons schimmig politiek bestel, omdat zij de mogelijkheid van een duidelijke politieke keuze en een bundeling van de progressieve krachten in de weg stonden. Dáárover is het altijd in deze discussie gegaan, in de jaren dertig in bladen als *De Gemeenschap* en *Het Gemenebest* en in *Huizinga's Nederlands Geestesmerk*, in talrijke publikaties van de illegaliteit uit de oorlogsjaren, bij de oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946 en vandaag, in 1967, is het precies eender. In wezen is het dus niet een nieuw vraagstuk. Wel meen ik, dat het nu in een beslissend stadium is gekomen. Want als het in de eerstkomende jaren niet wordt opgelost, vrees ik, dat het Nederlandse partijstelsel zal ten onder gaan, zoals dat van de Vierde Republiek in Frankrijk, uit de onwil en de onmacht van de bestaande partijen uit zich zelf tot vernieuwing te komen en tot aanpassing aan de nieuwe feiten van de tweede helft der 20e eeuw.

Daarbij sta ik niet op het standpunt, dat ik in 1946 al gekozen heb voor de doorbraak en een progressieve politiek, dat ik daarom niets anders heb te doen dan kalm af te wachten, totdat anderen vandaag dezelfde keuze doen die ik 20 jaar geleden deed. Werkelijke vooruitstrevendheid houdt de bereidheid

in ook eigen standpunten voortdurend te toetsen op hun bruikbaarheid en wezenlijke waarde, in het licht van de al of niet bereikte resultaten en van de telkens nieuwe situatie van mens en samenleving. De doorbraak van '46 is een positieve factor geweest in de ontwikkeling van het socialisme, zij heeft bijgedragen tot de groei van een nieuw geestelijk en politiek klimaat in ons land. Maar de bundeling van de progressieve krachten, waarom de doorbraak was bedoeld en begonnen, is nog steeds niet bereikt. Daar gaat het om, vandaag evengoed als toen. Dat is de zin van onze politieke keuze, die als een opdracht voor ons staat, gisteren, vandaag, morgen.

Sinds kort is de discussie hierover in een nieuw stadium gekomen. Geruime tijd is de vorming van een nieuwe partij gezien als een essentiële voorwaarde om tot een nieuwe politiek te komen. Daarop was de discussie toegespitst. Vandaag wordt de volgorde omgekeerd. De aandacht is nu vooral geconcentreerd op de vraag, hoe door een nauwe en programmatische samenwerking tussen tot nu toe gescheiden groepen de mogelijkheid kan worden geschapen voor een parlementaire meerderheid voor een progressieve politiek. Mijnentwege kunt u haar noemen progressieve concentratie, zoals Bogaers doet, of linkse federatie, zoals in Frankrijk het geval is. Waar het om gaat, is de organisatie van en voor een nieuwe politiek. Daarmee is de doelstelling van een nieuwe partij niet opgegeven, maar wordt minder gezien als voorwaarde dan als mogelijk resultaat van een nieuwe politiek. Zoals ook in Frankrijk de linkse federatie in feite functioneert als een doorgangshuis naar nieuwe partijverhoudingen.

In deze nieuwe ontwikkeling in de discussie erken ik een duidelijke zin voor de realiteit. Waarschijnlijk is het deze stap naar de realiteit geweest, die, om met Faas te spreken, de oude leeuw heeft verleid uit zijn hol te kruipen en op een KVP-vergadering in Leiden tegen deze nieuwe probleemstelling aan te schoppen. Want alleen door de dingen uit de studeerkamer over te plaatsen in de werkelijkheid, worden er politieke kansen geschapen. Instemming en afkeuring groeien dan plotseling, al naar gelang ieders persoonlijk standpunt. Uiteraard zullen in een progressieve concentratie de mate en de wijze van gemeenschappelijkheid naast die van eigen zelfstandigheid zorgvuldig moeten worden omlijnd. Maar op een of andere manier zullen de deelnemende groepen, althans voorlopig, vasthouden

aan een eigen identiteit. Dit vergemakkelijkt niet alleen de geleidelijke groei, het heeft andere, dieper liggende voordelen.

Tot nu toe maakte de discussie een soms wat abstracte indruk, alsof namelijk een nieuwe politieke partij in elkaar geknutseld kan worden als de oplossing van een legpuzzel. Dat is niet reëel. Politieke partijen zijn alleen levensvatbaar, als zij uitdrukking geven aan tendensen in de samenleving. Een progressieve concentratie zal in deze tijd, nationaal en internationaal, moeten staan in het teken van de solidariteit. Dit zal het voor iedereen zichtbare herkenningsteken van haar politiek moeten zijn, maar die politiek moet gemeenschappelijk worden gedragen door mensen, die deze solidariteit tot nu toe op verschillende wijze hebben beleefd. Zo iets heeft tijd nodig om te groeien. Het moet tot uitdrukking komen in een program. Maar werkelijke solidariteit tussen mensen is meer dan een zaak van programpunten, het groeit in het dagelijkse werk voor gemeenschappelijke idealen, in het samen doorleven van teleurstelling en tegenslagen, in het samen bereiken van positieve resultaten. Op die wijze kan de apartheid, die de deelnemende groepen als erfenis van het verleden in de nieuwe concentratie meebrengen, worden ingeruild voor een nieuwe verbondenheid, die op de toekomst is gericht. Na verloop van enige tijd wordt het dan gemakkelijker gezamenlijk een nieuwe partijvorming onder ogen te zien, ook al zal zo'n partij dan, overeenkomstig het karakter van de moderne samenleving, een grotere veelvormigheid te zien geven dan we tot nu toe hebben gekend.

Een dergelijke geleidelijke ontwikkeling heeft ook het voordeel, dat niet vandaag een beslissing behoeft te worden geforceerd over principiële punten, waarover de meningen nog steeds uiteenlopen en de discussie nog niet tot een eindoordeel heeft geleid. Iemand als Berghuis heeft een voorkeur om te spreken over evangelische radicaliteit, de KVP-radicalen voor de term christelijke inspiratie. Ik weet eerlijk niet, wat ik daarbij concreet moet denken als onderscheidend element voor politieke groepsvorming in de wereld van morgen. Want onze wereld van morgen zal een mondige, technische, geseculariseerde wereld zijn, een wereld, waarin de wetenschap bezig is de laatste geheimen van leven en materie te ontraadselen en in toenemende mate te beheersen, die begonnen is aan de verovering van de kosmos en die wordt gekenmerkt door wat Rahner heeft genoemd de zelf-manipulatie van de mens. In die wereld zal de functie van kerk en geloof niet meer belangrijk

of minder belangrijk zijn dan in de wereld van gisteren, maar eenvoudig anders. Daarom meen ik, dat mensen als Berghuis en Bogaers over de relatie van geloof en politiek religieuze denkschema's uit de 19e eeuw projecteren op een toekomst, die totaal anders is. De Franse theoloog Dubarle heeft gezegd, dat de ethiek en de theologie van het technische tijdperk nog moeten worden gemaakt. Het denken over nieuwe partijvorming kan aan zulke dingen niet voorbijgaan, wil het staan midden in de werkelijkheid van de tweede helft der 20e eeuw.

Maar tegelijkertijd als ik dit uitspreek, sta ik voor het feit, dat anderen tegen mij van het socialisme precies hetzelfde zeggen. Voor hen behoren socialistische partijen tot de 19e eeuw, zoals voor mij confessionele partijen, en iemand als Coppes heeft dat herhaaldelijk duidelijk uitgesproken. Wat is daarop mijn antwoord?

Voor mij hoeft een progressieve concentratie niet socialistisch te heten. De Partij van de Arbeid heet zo ook niet. Het gaat echter niet om een naam, maar om een zaak.

Bij de deelneming aan een politieke vernieuwing zal ook van socialistische kant de bereidheid moeten bestaan heel wat dode takken uit het verleden af te snijden. Enige jaren geleden reeds werd dit onderwerp behandeld in een Frans boekje van Claude Bruclain: *Le socialisme et l'Europe*, uitgegeven door de bekendste van de politieke studieclubs, Jean Moulin. Daarin werden genoemd: het verzet tegen de particuliere eigendom van produktiemiddelen, niet uit een oogpunt van economische doelmatigheid of politieke ongewenstheid, maar uit beginsel; de eenzijdige aandacht voor de economische factoren in het welzijnsprobleem van de welvaartsstaat; het distributieve accent in een socialistische welvaarts-politiek; de aarzeling van sommige socialistische partijen het feit van de markteconomie te aanvaarden; de soms onvoldoende aandacht voor het staatscentralisme en de bureaucratie, enz. Het zijn voorbeelden, die misschien verschillend liggen van land tot land, maar het is voor ieder van ons wel om over na te denken.

Daar komt bij, dat ook het socialisme niet altijd de moderne ontwikkeling heeft bijgehouden. We hebben het wel wat verwaarloosd, dat vakantie en cultuur in veel gevallen een industrie zijn geworden zoals gloeilampen en margarine. Er zijn vraagstukken, bijvoorbeeld maatschappelijk werk of geestelijke volksgezondheid, waarover het denken in andere kring soms verder

is gevorderd dan in eigen kring. En het gaat niet alleen om dergelijke concrete punten, het gaat ook om uitgangspunten, de wijze van benadering, het wezen van de politiek. In christelijke en socialistische partijen vervulden in het verleden geloof en ideologie een soortgelijke functie. In het technische tijdperk kan dat niet meer, voor geen van beide. Daarom kon een uitgeveken communist over de toestand in Oost-Europa een boek schrijven onder de titel: De opstand der computers.

De moderne techniek heeft in de samenleving een pragmatisch element binnengebracht, waar ook de politiek niet onderuit komt. Dit pragmatisme zal een van de essentiële verschillen vormen tussen een 19e-eeuwse en een 20e-eeuwse politiek. De wezenlijke discussie in onze partij over oud-links of nieuw-links gaat dan ook niet over de vraag van meer of minder progressief, maar over die van dogmatisch of ondogmatisch en die discussie is nog niet tot een afsluiting gekomen. De Poolse theoreticus Kolakowski heeft gezegd: het dogmatisme vervalst de werkelijkheid en leidt slechts tot ketterjacht. Het is een formulering, die tegen de achtergrond van de werkelijkheid in de communistische landen, een bijzondere betekenis heeft. Maar wij allen kunnen er ons voordeel mee doen, en in de kerk en in de politiek.

Dit alles gezegd en toegegeven, blijf ik weigeren om, zoals anderen doen, het socialisme, op dezelfde manier als het confessionalisme, slechts te kunnen zien als iets van de 19de eeuw. Ik ben overtuigd, dat we in 2000 in een wereld zullen leven, waarin niet alleen Rusland en China de socialistische wereld vormen, maar ook heel Azië, heel Afrika en heel Zuid-Amerika. Dat heeft niets te maken met principiële voorkeuren voor maatschappelijke stelsels, het heeft er alleen mee te maken, dat er geen ander perspectief is voor de oplossing van het armoedevraagstuk. Dit socialisme zal noch dat van Oost noch dat van West-Europa zijn, maar voortkomen uit de 20ste-eeuwse werkelijkheid van de ontwikkelingslanden zelf, gestempeld door hun eigen geestelijke en culturele tradities en de eigen aspiraties vertolkend. Daarom wordt op het ogenblik al gesproken over een Arabisch en een Afrikaans socialisme. In een van de stukken van het Vaticaans Concilie werd dan ook eenvoudig als feit geconstateerd, dat we leven in een zich socialiserende wereld. Als wij in de rijke landen nu het socialisme als historische ballast overboord gooien, dan plaatsen we ons opnieuw in een isolement

tegenover de derde wereld, dat het gesprek en de samenwerking slechts zal bemoeilijken.

Het gaat hierbij niet alleen om een dergelijke beleidsoverweging. De keuze voor een progressieve politiek is in wezen een keuze om te staan midden tussen de krachten, die de voorhoede van de geschiedenis vormen. Het socialisme staat daar krachtens zijn oorsprong. Van tijd tot tijd gebeurt het in de geschiedenis, dat er ploteling een kloof ontstaat tussen techniek en politiek. Het gebeurde op het einde van de middeleeuwen, toen het buskruit werd uitgevonden, dat een einde maakte aan de politieke structuur van de stadstaat. Want de structuur van een samenleving, die in één dag in puin kan worden geschoten, is geen zinvolle structuur.

Een dergelijke kloof ontstond opnieuw in het begin van de 19de eeuw, toen de eeuwenoude bestaande maatschappelijke structuren plotseling waren achterhaald door de eerste industriële revolutie. Het blijft de historische verdienste van Marx dit het eerst te hebben onderkend en een perspectief tot oplossing te hebben geopend. In een negatief verzet daartegen plaatste de toenmalige christenheid zich zelf in de achterban van de geschiedenis. Het besef ontbrak, dat in een wereld van onbeschrijfelijke menselijke ellende Marx op een stoel was kunnen gaan zitten, die door de kerken leeg was gelaten. Deze functie van te staan in de voorhoede van de geschiedenis is het socialisme ook nadien blijven vervullen. Als ik eraan terugdenk, hoe in het maatschappelijk denken van de dertiger jaren het corporatisme van christelijke kant stond tegenover de planeconomie van socialistische kant, dan is het duidelijk, wie door de geschiedenis in het gelijk is gesteld.

En ten slotte, we leven nu eenmaal in Europa en in dat Europa, in heel Europa, liggen onze primaire taken en verantwoordelijkheden. Tinbergen heeft al jaren geleden gesteld, dat de maatschappelijke stelsels aan beide zijden van het ijzeren gordijn bezig zijn naar elkaar toe te groeien. Daarbij vervullen Amerika aan de westelijke kant, Rusland aan de oostelijke kant, een conservatieve en remmende factor. De wijze, waarop in Amerika de vrije economie nog oppermachtig is, bestaat in West-Europa nergens meer. De centralistische staatseconomie van Rusland bestaat, behalve misschien in Albanië, in Oost-Europa nergens meer. In de vakliteratuur in Oost-Europa wordt dan ook bij voorkeur niet meer gesproken over leninistisch-marxisme, maar gewoon over marxisme, omdat openlijk wordt

gesteld, dat het leninisme een historische, nu achterhaalde fase van het marxisme is geweest.

Zowel in de feitelijke ontwikkeling van de maatschappelijke structuren als in het maatschappelijke denken staan West- en Oost-Europa dichter bij elkaar dan Amerika en Rusland. In een bepaald opzicht heeft Oost-Europa zelfs een voorsprong. Sinds het einde van de oorlog staat in West-Europa ook het socialisme zozeer in het doen betrokken, dat er voor het denken vaak te weinig tijd overblijft. Voor Oost-Europa denk ik dan aan figuren als Adam Schaff en Kolakowski in Polen, Kosik in Tsjecho-slowakije, Petrovic en Markovic in Yoegoslavië. In de boeiende en vaak moedige geschriften van deze denkers wordt op verschillende wijzen getracht een verzoening tot stand te brengen tussen marxisme en de westerse traditie van de humaniteit. Zij hebben allen, en maken daar geen geheim van, diepgaand de invloed ondergaan van denkers uit West-Europa, zoals Husserl, Heidegger, Jaspers, Merleau Ponty, Camus, Sartre, enz. Als Kolakowski zegt, dat de wezenlijke tegenstelling tussen kapitalisme en marxisme, uit de mens gezien, gaat om het vraagstuk van hebben en zijn, dan is het goed zich te herinneren, dat kort na de oorlog de Franse katholieke wijsgeer Gabriël Marcel reeds een boek schreef onder de titel: *Etre et Avoir*. Ik meen dan ook, dat èn theoretisch èn praktisch meer dan voldoende grondslag aanwezig is om tussen West- en Oost-Europa te komen tot een dialoog, die niet alleen voor Europa, maar voor de hele oost-west-verhouding van wezenlijke betekenis kan zijn en die een bijdrage kan leveren om de slogan van vreedzame coëxistentie eindelijk concrete inhoud te geven.

Soms lijkt het, dat op dit gebied de kerk verder is dan de politiek, beweeglijker en opener. In Parijs staat in de Week van de Katholieke Intellectuelen al enige jaren de discussie op de agenda, op heel hoog niveau, over christendom en marxisme. In Duitsland heeft dit jaar de Paulusgesellschaft voor de tweede maal iets dergelijks gedaan. Het was een conferentie van 300 intellectuelen uit bijna alle Europese landen. Van communistische zijde namen daar bijvoorbeeld aan deel Lukacs uit Boedapest en Garaudy uit Parijs, van katholieke zijde figuren als Dubarle en Karl Rahner. Het onderwerp was ditmaal: christelijke humaniteit en marxistisch humanisme. In zijn samenvatting van de discussie stelde Rahner, dat christendom en marxisme, ieder uit een geloof in de toekomst, beide worstelen om de humaniteit

in de wereld van morgen, waarbij de toetssteen zal zijn, dat hoe humaner een mens werkelijk is, des te meer bewust hij bereid zal zijn afstand te doen van absoluut te willen zijn en des te meer hij bereid zal zijn zich open te stellen voor anderen en hen te helpen.

Om op dit niveau ook op het politieke vlak de dialoog tussen Oost- en West-Europa op gang te brengen, zullen we door veel versterde verhoudingen moeten heenbreken en ik kan me niet voorstellen, dat hierbij voor het socialisme géén taak zou zijn weggelegd noch dat het niets te maken zou hebben met een progressieve politiek in de tweede helft der 20ste eeuw.

Opzettelijk heb ik, tot in de titel van mijn artikel toe, deze verbinding willen leggen tussen progressief en de tweede helft van de 20ste eeuw. Het woord progressief is namelijk zo veel ge- en misbruikt, dat het niet dubbel-, maar honderdzinnig is geworden. Wie niet radicaal is, is een slappeling, zegt Schmelzer dan. Progressief is een modewoord geworden, conservatief bijna een scheldwoord. Dat is jammer, ik zou liever de Engelse situatie hebben. Ook al is progressief mijn persoonlijke politieke keuze, ik heb geen moeite te erkennen, dat een ander evenveel recht heeft om conservatief te zijn en dat het conservatisme zijn functie heeft in een harmonische werking van het democratisch bestel. Waar ik tegen rebelleer is de onoprechtheid in de Nederlandse situatie. Ik heb dan ook meer waardering voor een man als Welter, die er steeds ronduit voor uitkwam conservatief te zijn, dan voor figuren als Aalberse of Toxopeus, die progressief praten en conservatief doen.

Gezien echter deze feiten, zal een progressieve concentratie voor de kiezers moeten treden met een concreet en duidelijk program. In de discussie over de vernieuwing van ons politiek bestel is de betekenis en de inhoud van zo'n program nog wel een te zeer verwaarloosd hoofdstuk gebleven. De Galan heeft daarop gewezen in het juli/augustusnummer van S & D. Dat zal in de eerste plaats een regeringsprogram voor de komende vier jaar moeten zijn en dat zal al moeite genoeg kosten. En toch gaat het wezenlijke probleem dieper.

Als de wezenlijke betekenis van progressief is, om even aan deze marxistische terminologie vast te houden: het staan in de voorhoede van de geschiedenis, dan zullen we het een inhoud moeten geven vanuit de werkelijkheid van de tweede helft der 20e eeuw. Dat geldt voor ons evengoed als voor ieder an-

der. We staan nu midden in een nieuwe industriële revolutie. In de eerste namen machines de spierkracht van de mensen over. Dat is geleidelijk verder gegaan, totdat in deze tijd de kwantiteit in kwaliteit is overgegaan. Maar bovendien zijn nieuwe machines bezig de zenuwen en de hersens van de mensen over te nemen. Daarom zal deze nieuwe industriële revolutie wereld en samenleving veel ingrijpender veranderen dan met de eerste het geval was. Hoe onvoldoende dat wordt beseft, bleek uit de verzuchting van Einstein: het atoom heeft alles veranderd, behalve 's mensen wijze van denken.

Een voorbeeld ter verduidelijking. Er zijn momenteel heel wat politici in Europa, al of niet lid van de Europese Beweging, die menen progressief te zijn, als zij zich verzetten tegen nationale atoommachten, maar tegelijk een Europese atoommacht verdedigen. De redenering is dan dat een Verenigd Europa slechts zijn verloren positie in de wereld kan terugwinnen, als het over dezelfde macht beschikt als de supermogendheden van het ogenblik. Het is echter een redenering, die met werkelijke progressiviteit niets heeft te maken, al ligt er dan ook de gedachte van een Verenigd Europa in opgesloten. Von Weizsäcker heeft gezegd, dat de vrede, in de meest letterlijke zin van het woord, de levensvoorwaarde is geworden van het technische tijdperk. Dat is nooit eerder in de geschiedenis zo geweest, het is één van de nieuwe feiten van het atoomtijdperk. Progressieve politiek wordt het dan, als een Verenigd Europa als eerste over het traditionele denken in machtscategorieën zou heenstappen, vrijwillig afstand zou doen van iets waartoe het de technische kennis en financiële middelen zou hebben, ten einde een voorhoede te vormen in de organisatie van een oorlogloze wereld. In die zin versta ik progressief in de tweede helft der 20e eeuw.

Als een bijdrage in de discussie over de inhoud van een progressieve politiek zou ik de volgende punten willen beklemtonen.

1. In alle politiek gaat het ten slotte om de mens en dat zal in de komende tijd een groeiend accent krijgen. Prof. Walgrave heeft gesteld, dat er in vergelijking met de Verlichting uit de 18e eeuw in deze tijd een fundamentele verschuiving plaatsheeft van een essentieel rationalisme naar een existentieel personalisme. Het is nog steeds jammer, dat dit woord in 1946 in

ons taalgebruik geen burgerrecht heeft kunnen krijgen. Want daarom gaat het, als we vandaag spreken over een ander kiesstelsel, over de band tussen kiezer en gekozene, over veranderingen in de organisatie van onze eigen partij, over de verhouding van gezag en burger, over decentralisatie, ombudsman, enz. Om de mens gaat het, als in de economie van de welvaartsstaat de mens opnieuw een ding dreigt te worden, vroeger een produktiefactor, nu een consumptiefactor. Om de mens behoort het te gaan in de internationale politiek, in plaats van allereerst om belangen, om macht, om ideologieën.

Volstrekt onvoldoende wordt beseft, dat in het technische tijdperk, tegelijk met een toenemende complexificatie en collectivisering van de samenleving, een mate van ontpersoonlijking dreigt, waarin wezenlijke mensenwaarden op het spel komen te staan. Het is niet toevallig, dat in de Verenigde Staten, het land waar de technische revolutie het verst is voortgeschreden, een groep hoogleraren en universiteiten aan Oe Thant hebben aanbevolen een commissie in te stellen, die moet rapporteren, in hoeverre computers en de hele moderne technologie een aantasting vormen van de fundamentele mensenrechten. Het was de verdienste van iemand als Camus, die in zijn boek *De mens en zijn opstand* voor deze tijd de vlag op onveilig stelde om het lot van de mens en het menselijke.

2. Kenmerkend voor deze tijd is, dat bijna alle centrale vraagstukken, waar het in de politiek om gaat, zich hebben uitgedijd tot ver over de landsgrenzen heen. De vrede, de veiligheid, de welvaart hebben vroeger het ontstaan van de afzonderlijke staten gerechtvaardigd, maar hebben nu mondiale dimensies gekregen. Er is eenvoudig een kloof tussen deze nieuwe feiten en de bestaande politieke en maatschappelijke structuren. In de verdragen van Rome is een van de meest dynamische en creatieve elementen geweest de instelling van een Europese Commissie, omdat bij de groei van een bepaald belang de behartiging daarvan moet worden toevertrouwd aan een beleidsorganisme, dat op die nieuwe afmetingen is ingesteld, omdat een nieuw geheel altijd iets anders en meer is dan een optelsom van delen. Noch ten aanzien van de wereldvrede noch ten aanzien van de wereldwelvaart is dit tot nu toe in geëigende structuren tot uitdrukking gekomen.

3. In een opsomming als deze moet ik opnieuw de vrede noe-

men. Een jaar geleden gaf Johnson op een persconferentie uiting aan zijn zorgen en kwelling over Vietnam met de opmerking: misschien ga ik de geschiedenis in als de man, die de Derde Wereldoorlog heeft ontketend. Die uitlating is toen druk becommentarieerd, in de hele wereldpers, tot in Moskou, maar in Nederland nauwelijks. Liever had ik, dat hij had gezegd: als er ooit een derde wereldoorlog zou dreigen, dan moet de president van de Verenigde Staten de geschiedenis ingaan als de man, die het mensonmogelijke heeft gedaan om hem te voorkomen. Ik geloof, dat we eerst met zo'n formulering de vrede eindelijk halen uit de sfeer van de kreten en slogans en iemands sensibiliteit voor de vrede voor iedereen eerlijk en tastbaar wordt. Maar dan moeten we ook duidelijk durven uitspreken, dat bij voorbeeld niet de NATO, maar de vrede de hoeksteen is van ons buitenlands beleid. Dan hebben we behoefte aan een politiek, die uitdrukking geeft aan het besef, dat al worden wapens doorgaans gemaakt uit een behoefte aan veiligheid, zij toch in het atoombijperk uit zich zelf een evengroot element van onveiligheid inhouden. Dan moeten we bereid zijn de risico's van de vrede te aanvaarden, zoals we tot nu altijd de risico's van de oorlog op de koop toe hebben genomen. Dan moeten we leren aanvaarden, dat er, om met Kennedy te spreken, niet alleen maar een Amerikaanse of een Nederlandse oplossing bestaat voor alle wereldproblemen. De ene wereld van straks zal pluriform zijn of niet zijn.

4. Naast de vrede de gerechtigheid, dus het vraagstuk van de ontwikkelingslanden. Alle gepraat over hulp blijft tot nu toe steken in de aalmoes en heeft niets te maken met wat de middeleeuwse theologie noemde de deugd van de magnificentia noch met een offer. Natuurlijk moet het gevecht om een verhoging van die hulp doorgaan, nog voor een lange reeks van jaren. Toch ligt niet dáár het werkelijke scheidingspunt tussen een progressieve en een conservatieve standpuntbepaling. Het vraagstuk van de ontwikkelingslanden is het sociale vraagstuk in wereldverband. Vandaar dat 15 bisschoppen uit Azië, Afrika en Latijns-Amerika in een brief als antwoord op de encycliek *Populorum Progressio* konden zeggen: De volken van de derde wereld vormen het proletariaat van de huidige mensheid; zij worden uitgebuit door de anderen, die uitmaken wat recht is, omdat zij de sterksten zijn.

Dit vraagstuk wordt met hulp alleen niet opgelost, omdat het

een structuurvraagstuk is. De wijze, waarop onze huidige wereld-economie functioneert, is eenzijdig in het voordeel van de rijke landen. In ons eigen land hebben we het sociale vraagstuk alleen een begin van oplossing kunnen geven door in het bestaande stelsel elementen in te bouwen, die er eigenlijk vreemd aan waren, maar die voor een grotere welvaartsverspreiding onmisbaar waren, zoals de sociale wetgeving, conjunctuurpolitiek, beperking van het vrije eigendomsgebruik, oprichting van staats-ondernemingen, maatregelen tegen onfaire concurrentie, monopolies en kartels, enz. Iets dergelijks ontbreekt in de wereld-economie praktisch nog geheel, in de eerste plaats door de onwil van de rijke landen.

5. Progressieve politiek is de overwinning op alle vormen van egoïsme en heerszucht van mensen en groepen, naties en rassen, ten einde in wereld en samenleving gestalte te geven aan de solidariteit. De wereld van morgen wordt niet gemaakt met de tranquillizers van welk determinisme dan ook, noch dat van Marx, noch dat van de oosterse godsdiensten, noch dat van de generaals die uitgaan van de onvermijdelijkheid van de oorlog. Naarmate mensen en volken loskomen van alle vormen van armoede en dwang, worden de voorwaarden vervuld zich te richten op de menswaardigheid van het bestaan. In zo'n wereld zal de solidariteit niet bij voorbaat groeps- of klassebepaald zijn, maar zich telkens richten op de overwinning van de natuurlijke en feitelijke ongelijkheden, die in wisselende omstandigheden kunnen verschillen naar tijd en plaats, zowel in het eigen land als in de wereld.

6. Het is niet toevallig, maar zeer opzettelijk, als ik in aansluiting hierop direct noem de noodzaak van een nieuwe cultuurpolitiek, die werkelijk op de hoogte staat van de risico's en van de mogelijkheden van het technische tijdperk. Dippel heeft dat heel goed gedaan in een van de katernen van de Werkgroep 2000. De cultuur is een minder ontwikkeld gebied geworden in een mercantiele samenleving, die nationaal welzijn uitdrukt in nationaal inkomen. Voor een nieuwe, eigentijdse cultuurpolitiek moet de eerste steen nog bijna worden gelegd, tot en met in het onderwijs toe, waar nog steeds de lectuur van de Gijsbrecht en de Camera Obscura als belangrijker geldt dan bijvoorbeeld het oprichten van wegwijzers voor de jonge generatie in de doolhof van industriële mythen, die met de moderne

massamedia in het leven zijn geroepen. Eerst als we afkomen van het commerciële begrip tijdverdrijf, kunnen we gaan denken aan een nieuwe humaniteit, een nieuwe stijl, waarin ruimte komt voor het scheppen van rust en tijd om te leven en samen te leven en toe te komen aan al die dingen, die moeite en inspanning kosten, die niet kunnen gemechaniseerd of geautomatiseerd: de kunst van de menselijke communicatie in een samenleving van groeiende eenzaamheid, de aandacht voor de levenssamenhangen en verbanden in de werkelijkheid van ons bestaan, de eerbied voor de mensen en de dingen, voor de raadselen en de opdrachten van het mens-zijn (vrij naar Dippel).

7. Door de ontwikkeling van de moderne economie en techniek wordt in toenemende mate de macht opgehoopt in de handen van weinigen. Ook de internationalisatie van de economie draagt daartoe bij. Het neokapitalisme van vandaag is iets meer dan vroeger bereid om de welvaart wat gelijkmatiger te verdelen, maar niet de macht. Zo ontstaat een nieuw proletariaat, waarvan de materiële bestaansvoorwaarden zijn verzekerd, maar dat op geen enkele wijze daar inspraak heeft, waar de beslissingen vallen. Daar ligt een van de wezenlijke punten, wil de arbeidende mens worden bevrijd van een van de vervreemdingen, waarover Marx heeft gesproken. Kenmerkend voor een progressieve politiek zal daarom zijn de aandacht voor de sociale en economische democratie. Essentieel daarbij is de hervorming van de structuur van de onderneming, te meer actueel geworden, omdat door de uitgroei van het systeem van zelffinanciering in de bedrijven over beleid en expansie wordt beslist door weinigen, maar door allen wordt bijgedragen.

8. Het vraagstuk van centralisatie en decentralisatie zal geheel opnieuw moeten worden doordacht, èn op bestuurlijk gebied èn economisch. Met name in de westelijke landen groeien we naar een situatie, waarin steeds meer de research van vandaag zal beslissen over de welvaart van morgen. Daarom kan von Weiszäcker stellen, dat de politiek van morgen zal berusten op het plan en de mens. Sinds de oorlog is in al onze landen de overheidsbemoeienis wel toegenomen, maar het gebeurde als het ware te hooi en te gras, nogal negatief, incidenteel van het ene noodgeval naar het andere, maar nooit als een totaalplan, vanuit een bepaalde conceptie gericht op het land, waarin onze kinderen

moeten kunnen leven. De ondoorzichtigheid en de bureaucratie zijn er het gevolg van geweest. Het is helemaal niet nodig, dat zo'n plan leidt tot staatsalmacht, want de opstelling kan ook aan de voet in plaats van aan de top beginnen, terwijl èn in opstelling èn in uitvoering lagere publiekrechtelijke en particuliere instanties planmatiger kunnen worden ingeschakeld dan tot nu toe gebruikelijk. Om alle misverstand te voorkomen; een dergelijk plan zie ik niet alleen economisch, het omvat alle centrale doelstellingen, die de leefbaarheid van het land en de vooruitgang moeten dienen in de wereld van morgen.

9. Een discussie in ons land over een progressieve politiek blijft abstract en dogmatisch, als de eigen Nederlandse situatie daarin niet een essentieel element vormt. Het punt van collectieve voorzieningen heeft een verschillend accent, of men in het dichtst- of dunst-bevolkte land van de wereld woont, de woningbouw heeft meer centrale betekenis in een land met een hoog dan met een laag geboortecijfer. Zo wordt een aantal punten eenvoudig bepaald door de feitelijke situatie. Waar het dan op aankomt is om deze feiten tijdig te onderkennen. Progressieve politiek is het heden vooruitzien, heeft Maurice Faure gezegd. Daarvan uitgaande zal een progressieve politiek in Nederland bijzonder accent geven aan vragen als de ruimtelijke ordening; de vergemeenschappelijking van alle grond bestemd voor woningbouw, recreatie en verkeer; de menselijke problemen bij de snel toenevende verstedelijking van ons land; de problemen van verkeer, lucht en water in de stad-staat, als we straks in Nederland wonen met 20 miljoen mensen.

Met dergelijke punten gaat het in Nederland om feiten en de keuze is dan om achter de feiten aan te lopen dan wel ze tijdig te hebben ingebouwd in een op de toekomst gerichte politiek. Daarnaast zal een progressieve politiek op een aantal punten blij moeten geven van duidelijke voorkeuren en een keuze maken. Een voorkeur voor collectieve voorzieningen zal drukken op de consumptieve mogelijkheden en daarom altijd weerstanden ontmoeten, maar het betekent een verhoging van de leefbaarheid van het land en kan problemen voorkomen, die in de Verenigde Staten tot uitbarsting zijn gekomen. Feiten dus en voorkeuren.

En in de derde plaats zal een progressieve politiek zich kenmerken door de bereidheid met daden de consequenties te aangaan van wat door anderen slechts met de mond beleden wordt. Als we werkelijk een economie willen in dienst van de

mens, dan moeten we bereid zijn de investeringen niet uitsluitend over te laten aan de natuurlijke expansiedrift van ieder bedrijf, maar deze in te passen in de algemene doelstellingen van het nationaal welzijn en dan zal tijdig het accent wat moeten worden verlegd van de produktie naar de sector van de dienstverlening. Als we werkelijk willen, dat de ontwikkelingslanden grotere afzetmogelijkheden krijgen op onze binnenlandse markt, dan moeten we dat inbrengen in de planning van onze eigen economie, d.w.z. ernst maken met een internationale arbeidsverdeling. Als we werkelijk menen, dat in het technische tijdperk de oorlog bezig is een onhanteerbaar instrument te worden van buitenlandse politiek, dan zouden we dienstplicht niet moeten blijven vastkoppelen aan het begrip oorlog, maar aan de vrede en als overgangsmaatregel de invoering bepleiten van een alternatieve dienstplicht, zoals de Pax Christi Beweging heeft gedaan in een brief aan de minister van Defensie.

Met deze vraagpunten wil ik volstaan. Ik heb niet de pretentie daarmee volledig te zijn geweest. Sommigen zullen wel zeggen, dat het te weinig concreet was. Maar ik heb liever over achtergronden willen spreken dan over feiten. Feiten zijn zo vaak — Jules de Corte zegt het in een van zijn liedjes — slechts het stofelijk overschot van de ware werkelijkheid. Ik voel me verwant aan de New Left in de Verenigde Staten, als deze de maatschappij niet wil oplappen, maar veranderen en onder alle omstandigheden solidair wil zijn met hen die in verdrukking zijn gekomen, maar die bovendien in de politiek een nieuwe stijl wil, niet het eeuwige handjeplak met de waarheid en ethische maatstaven en de diplomatie van a zeggen en b doen.

Als de progressieve krachten in Nederland het eens kunnen worden over gezindheid en doelstelling, dan ligt de opstelling van een concreet program binnen het bereik. Maar ook dan moeten we nog blijven beseffen, dat in de revolutie van deze tijd alle politieke en maatschappelijke verhoudingen, nationaal en internationaal, tot op de bodem worden omgewoeld en dat in een dergelijke situatie progressieve politiek de moed zal inhouden om te pionieren aan de rand van het onbekende. Ik kan niet zien, hoe men zonder die moed werkelijk kan staan in de voorhoede van de geschiedenis, te midden van allen, die de zin van de geschiedenis verstaan als de vermenselijking van de wereld.

Ik weet, dat deze benadering een andere is dan wat sinds de wijsgeren der Verlichting, en in hun voetspoor ook door Marx,

beschouwd is als een object van wetenschap. Maar ook iemand als Kolakowski haalt daar een streep door en ik ben het met hem eens, als hij stelt, dat alle theorie van de geschiedenis, ook die van Marx, in wezen theologie of mythologie van de geschiedenis is en alleen op dit vlak onderwerp van discussie kan en moet zijn. Daarom herinnerde ik daarstraks aan het woord van Rahner, dat christendom en marxisme beide leven uit een geloof in de toekomst. Zij komen al dichter bij elkaar te staan, als Harvey Cox, de auteur van *De Stad van de Mens*, gelijk heeft met de opmerking in zijn nieuwe boek *Gods Revolutie*: 'Het wordt tijd, dat wij christenen onze gerichtheid op de vernieuwing van de kerk omzetten in de wil de wereld te vernieuwen'. Als ik voor me zelf over dat geloof iets moet zeggen, dan heb ik daar geen bijbelteksten voor nodig, maar dan doe ik dat, uit het dagelijkse werk waar ik mee opsta en naar bed ga, in solidariteit met mensen uit alle volken en rassen, uit alle geloven en maatschappelijke stelsels in de simpele woorden van het lied: Deep in my heart, I do believe, we shall live in peace, some day.

E. M. Bassy

De Amerikaanse stad: Het probleem en een antwoord

De onlusten van de afgelopen zomer in verschillende Amerikaanse steden hebben een extra accent gegeven aan een probleem dat de Amerikaanse samenleving de laatste jaren in steeds sterker mate is gaan bezighouden: de gevolgen van een snelle verstedelijking. Het onderstaande artikel beoogt een inzicht te geven in de manier waarop de Amerikaanse samenleving de problemen probeert op te lossen.

De grote trek

‘De voorzieningen waren volkomen ontoereikend om te beantwoorden aan de bevolkingsaanwas. . . Naarmate de bevolking groeide veranderden vriendelijke woonwijken in achterbuurten en vluchtten de oorspronkelijke bewoners naar de buitenwijken. . . De toestand was de oorzaak van grote spanningen, die af en toe door openlijke vijandigheid werden gekenmerkt.’

Deze regels zouden kunnen slaan op de situatie in de Amerikaanse steden in 1967, maar het is een citaat uit het boek ‘The Newcomers’ van Oscar Handlin, dat het leven in de stad New York in de jaren tussen 1820 en 1850 beschrijft. De trek naar de steden dateert niet van vandaag of gisteren.

Tussen 1846, het jaar van de grote aardappelcrisis in Ierland, en 1920, toen de immigratie drastisch werd beperkt, bedroeg het aantal immigranten ruim 35 miljoen. Het was de meest massale volksverhuizing uit de geschiedenis. Als men daar de bevolking van de Verenigde Staten — die in die tijd ongeveer 20 miljoen bedroeg — tegenoverstelt, is het duidelijk dat de vloedgolf van immigranten het Amerikaanse levenspatroon heeft veranderd.

Terwijl de immigranten, Ieren, Duitsers, Skandinaviërs, Italianen en Oost-Europeanen, zich in de kuststeden in het oosten van de Verenigde Staten vestigden, trokken de Amerikanen naar het westen, diep de wildernis en het gebergte in om uiteindelijk de Stille Oceaan te bereiken.

Hier in Europa wordt de uitzonderlijke omvang van deze

twee grote gelijktijdige bewegingen van het Amerikaanse volk uit het oog verloren en vaak ook realiseert men zich niet dat deze twee bewegingen, gezien tegen de achtergrond van de menselijke geschiedenis, pas 'gisteren' hun vaart hebben verloren.

Nauwelijks waren deze twee bewegingen omstreeks 1920 tot staan gekomen of de mechanisering van de landbouw en de crisis van de jaren dertig luidden de migratie van de plattelandsbevolking naar de steden in. De mechanisering van het landbouwbedrijf zet zich nog steeds voort. De produktiviteit in de landbouw is van 1950 tot 1965 met 132 percent gestegen. Dat is drie maal zo vlug als in de andere takken van nijverheid. Tussen 1940 en 1967 verhuisden ongeveer vier miljoen negers vanuit het agrarische zuiden naar de grote steden. Terwijl in 1910 slechts 27 percent van de negerbevolking in de steden woonde, steeg dit percentage in de volgende vijftig jaar tot 73.

Tot zover zou men kunnen spreken van een parallel. Er is een belangrijk verschil: van 1846 tot 1920 waren de ongeschoolde arbeiders erg in trek bij de Amerikaanse industrie. Sinds de Tweede Wereldoorlog is dit niet langer het geval. Dit betekent dat de onderste sporten van de ladder die de generatie van Europese immigranten hebben geholpen om op te klimmen van de krotten in de armoewijken naar de welvarende voorsteden er niet meer zijn. Een bijkomend probleem is dat de meeste nieuwkomers kleurlingen zijn, voor wie de kansen op een betere economische en sociale positie moeilijker zijn te verwezenlijken dan voor een blanke.

In de getto's van de grote steden is tien tot vijftien percent van de mannelijke beroepsbevolking werkloos. Zeven percent van hen die werk hadden, werkten slechts een gedeelte van de dag en twintig percent verdiende minder dan \$ 3150 per jaar, het sociale minimum. Deze toestand is funest voor het gezinsleven.

Vooraf onder de negerbevolking in de achterbuurten doet het verschijnsel van de verminderde gezinsband zich voor. Mislukte huwelijken en een hoog percentage onwettige geboorten zijn er samen de oorzaak van dat meer dan een derde van de negerkinderen het op een bepaald ogenblik zonder één van hun ouders moet stellen. Waarschijnlijk minder dan de helft van de negerkinderen is tot de leeftijd van achttien jaar door de zorg van beide ouders omringd. Men hoeft geen helderziende te zijn om

zich van de gevolgen voor de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling een voorstelling te maken.

Strijd tegen de armoede

De 'war against poverty', de strijd tegen de armoede, is door de federale regering opgezet om deze mensen vaste grond onder de voeten te geven. Daarvoor is het nodig om de cirkel van de armoede te doorbreken. Uit statistische onderzoeken is komen vast te staan dat negentig percent van de minderbedeelden voortkwam uit arme gezinnen.

Wat is 'arm' in de Verenigde Staten? Volgens de nu geldende maatstaven is dat een gezin van vier personen dat in de stad woont en een jaarlijks inkomen van minder dan 3150 dollar heeft. Een dergelijk inkomen, dat in de meeste landen als heel behoorlijk zou worden beschouwd, is in de Verenigde Staten een bewijs van armoede. Een op de zeven, of 28 miljoen Amerikanen, heeft een lager jaarlijks inkomen.

In dit dienstjaar zal de federale overheid vijftientig miljard dollar uitgeven aan de strijd tegen de armoede en andere uitkeringen krachtens de sociale verzekeringswetten. Dit is ongeveer tien percent van de federale begroting. Evenveel als de kosten van de oorlog in Vietnam. In 1960 werd door de federale overheid ongeveer tien miljard dollar voor de strijd tegen de armoede besteed. In de periode 1950 tot 1965 zijn de bedragen die de regeringen van de deelstaten en de gemeentebesturen hebben uitgegeven om het inkomen van de armen op het sociale minimum te brengen, voor de krotopruijing, de gezondheidszorg en de verbetering van het onderwijs, verdrievoudigd.

Het beste middel om de kringloop van de armoede te doorbreken is de kwalitatieve en kwantitatieve verbetering van het onderwijs. De uitgaven voor het onderwijs zijn in de afgelopen tien jaar met 10,5 percent per jaar toegenomen. De rechtstreekse uitgaven voor onderwijs zullen dit jaar 49 miljard dollar bedragen of 6,5 percent van het bruto nationaal produkt.

Het belangrijkste en tevens meest geslaagde project is 'Head Start'. Head Start werd opgezet omdat bleek dat kinderen uit de lagere sociale milieus het tempo op een gewone lagere school niet konden bijbenen. Hun woordenschat bleek te beperkt om een voldoende contact met het onderwijzend personeel te hebben. Sommige kinderen hadden nog nooit een boek ingekeken of een dokter gezien. Head Start 'leidt' nu 730.000

kinderen op voor de lagere school. De federale regering neemt negentig percent van de kosten voor haar rekening.

Voor de jongelui die van school komen en geen werk kunnen vinden is er het Job Corps en het Neighborhood Job Corps. Het Job Corps verschaft aan de jeugdige werklozen algemeen onderwijs, vakonderwijs en beroepservaring. Na voltooiing van de cursus vinden zij over het algemeen werk dat hun 1,71 dollar per uur opbrengt, terwijl zij zonder deze ervaring met nauwelijks zeventig dollarcent genoeg hadden moeten nemen. In het Job Corps zitten nu 38.000 jongeren.

Het Neighborhood Job Corps is meer gericht op de vakopleiding. Ongeveer 900.000 jongens en meisjes in de leeftijd van 16 tot 21 jaar kunnen in het Corps hun technische of administratieve vaardigheid opvoeren zodat zij een betere baan kunnen verwerven. De deelnemers verdienen 1,25 dollar per uur. Zij kunnen dus bijdragen tot het inkomen van hun gezin, in plaats van dat te belasten zoals dat vroeger gebeurde.

Een andere belangrijke groep is de 'Programs for Community Action'. Van december 1964 tot februari 1967 hebben meer dan 57.000 volwassen Amerikanen elementair onderwijs ontvangen in het kader van het Adult Basic Education programma, dat praktisch analfabeten moet helpen een vakcursus te volgen en zodoende een behoorlijke betrekking te krijgen en te behouden. Het Adult Work Experience and Training Program verzorgt de vakopleiding van 114.200 volwassen en werkloze Amerikanen. De Migrant Programs zorgen voor huisvesting, crèches, geneeskundige verzorging en onderwijs voor de migrerende Amerikaanse landarbeiders en hun gezinnen.

Samen met het Job Corps en Head Start fungeren de Programs for Community Action als de 'motor' van de strijd tegen de armoede. Zij passen volledig in de Amerikaanse federalistische traditie. Want hoewel het geld van 'boven' komt — van de federale regering — komt de actie van 'onderop' — de bevolking en de gemeenten. Zij zijn het best in staat om de problemen in hun gebied te onderkennen en doeltreffende maatregelen te nemen.

De 'strijd tegen de armoede' stuit op zware tegenstand in het Congres. De begroting van een programma om huurbijslag te geven aan mensen die geen behoorlijke woning kunnen betalen, werd door het Huis teruggebracht van veertig miljoen tot tien miljoen dollar. Het programma voor de 'Model Cities', dat beoogt de grote steden te helpen bij de krotopruijing, is be-

snoeid tot ongeveer een derde van het bedrag dat op de begroting staat vermeld. Naast de toenemende bezorgdheid in het Congres over de kosten van het conflict in Vietnam, speelt de 'landelijke' inslag van het Huis en de Senaat een rol. Terwijl zestig percent van de Amerikaanse bevolking in stedelijke agglomeraties woont, vertegenwoordigen 225 van de 435 leden van het Huis dorpen en stadjes met minder dan vijftigduizend inwoners. In de Senaat is deze verhouding 56 tegen 44.

De vakbonden

De machtige Amerikaanse vakcentrale AFL/CIO is met een eigen 'programma van actie' gekomen. Een eerste eis is het scheppen van een miljoen arbeidsplaatsen, vooral in de lagere 'verzorgende' functies, zoals bij het onderhoud van de parken, in de recreatiegebieden, in de kindercrèches, in de bibliotheken en bij het onderwijs. De vakbond schat dat hiermee een bedrag van vier miljard dollar is gemoeid. Verder moeten er per jaar 2,5 miljoen nieuwe huizen worden gebouwd. De woningproductie schommelt nu rond de 1,5 miljoen eenheden per jaar. Volgens de vakbond is er geweldig 'rustend' kapitaal, in de vorm van pensioenfondsen dat weer op de kapitaalmarkt zou kunnen worden gebracht door een obligatielening uit te schrijven, waarvan de terugbetaling door de regering wordt gegarandeerd. Bij het bouwprogramma moet de nadruk vooral komen te liggen op de 'woningwetwoningen'. Op het ogenblik worden er per jaar dertig- tot veertigduizend gebouwd. Dit aantal moet worden uitgebreid tot tweehonderd- à driehonderdduizend per jaar in de komende twee jaar en daarna opgevoerd tot vijfhonderdduizend per jaar.

Zakenleven

Het Amerikaanse zakenleven is actief bij de oplossing van de problemen van de grote stad betrokken. Geholpen door het Amerikaanse Departement voor Huisvesting en Stedelijke Ontwikkeling werken de Amerikaanse bedrijven in hun eigen omgeving samen met de bewoners van krotwoningen om de buurt een beter aanzicht te geven.

Op grote schaal gebeurt dit door de levensverzekeringmaatschappijen. Een groep van 348 maatschappijen brengt een miljard dollar op tafel voor de sanering van stadswijken. Het bedrag kan worden aangewend voor projecten die anders niet kunnen worden gefinancierd, hetzij door hun ligging, hetzij door het

hoge risico. Het geld wordt geleend tegen een normale interest terwijl het departement garant staat voor de aflossing.

De wetenschap

Ook de wetenschap is zich in Amerika intensief met de problemen van de verstedelijking gaan bezighouden. Ongeveer zeventig universiteiten hebben een onderzoekcentrum opgezet. Daarnaast werken er nog vijftien onafhankelijke onderzoekcentra op dit gebied. Het veld van onderzoek strekt zich uit over sociaal-economische vraagstukken en de technische, zoals transportsystemen, watervoorziening, riolering en de afvoer van huisvuil. In 1966 werd er in Woods Hole een conferentie gehouden, georganiseerd door het departement van Huisvesting en het Bureau voor Wetenschap en Techniek van het Kabinet van de President. Aan de conferentie namen hoogleraren van alle faculteiten deel.

Een van de conclusies was dat het wetenschappelijk onderzoek weinig of niets heeft gedaan voor de problemen van de grote steden. Het is mogelijk een onbemand ruimteschip naar de maan te sturen. Van de aarde af krijgt het instructie netjes rechtop te landen, tienduizend foto's te nemen en die foto's naar de aarde terug te zenden. Het wetenschappelijk vernuft dat hierin is geïnvesteerd, maakt het mogelijk een computer te ontwerpen die de besturing kan overnemen van tienduizend motorvoertuigen volgens een vooraf uitgezet verkeersplan. Dit alles zonder één deuk. Een atoomgeleerde weet haarfijn het moment te bepalen waarop een atoomreactor kritisch wordt. Voorspellingen over het gedrag van een groep mensen onder moeilijke omstandigheden kunnen niet exact worden gedaan. Tijdens de conferentie werd de aanbeveling gedaan een overkoepelend en coördinerend orgaan in te stellen om de problemen van de grote steden aan te pakken op dezelfde manier als de NASA, het Amerikaanse bureau voor lucht- en ruimtevaart het probleem van een landing op de maan op zal lossen.

Een dergelijke grootscheepse aanpak is nodig. In het jaar 2000 zal 83 percent van de Amerikaanse bevolking in een stedelijke agglomeratie wonen. Er zullen dan tweeëntwintig grote steden zijn. Tien van deze steden zullen meer dan vijf miljoen inwoners tellen. Er is veel geld nodig om deze steden 'leefbaar' te houden. Om een indruk te geven: de gezamenlijke commissie voor economische zaken van het Huis van Afgevaardigden en de Senaat heeft een inventarisatie opgemaakt van de

meest dringende investeringen in de infrastructuur van de steden en deelstaten tot 1975.

Om met het onderwijs te beginnen: uitgaande van een klasse-grootte van 27 leerlingen zijn er 750.000 klaslokalen nodig. Dit vergt een uitgave van 42 miljard dollar. Voor het universitair onderwijs is 13,9 miljard dollar nodig voor gebouwen en uitrusting en 6,1 miljard dollar voor studentenhuising. Het totaal voor het onderwijs komt op zestig miljard dollar. Het verkeer vraagt voor de aanleg van wegen, kunstwerken en de bevordering van het openbaar vervoer tot 1975 achttien miljard dollar. De uitgaven voor riolering en afvoer van huisvuil zullen van 1,1 miljard dollar per jaar stijgen tot 2,3 miljard dollar per jaar in 1975.

De grote steden kunnen dit zelf niet opbrengen. Zij hebben heel veel moeite de touwtjes aan elkaar te knopen. Iedere Amerikaanse stad heeft zijn eigen belastinggebied. Ongeveer zeventien percent van alle belastingen die in 1965 in Amerika werden betaald, werd geheven door de plaatselijke autoriteiten. De belangrijkste bron van inkomsten voor de stedelijke overheid is de grondbelasting (96,6 percent). Door de trek van de beter gesitueerden naar de voorsteden zien de steden de opbrengst van de grondbelasting steeds verder afnemen. De stad blijft echter voor hen die naar de voorsteden zijn verhuisd, winkel- en werkcentrum. De stedelijke autoriteiten moeten voor hen kosten maken voor de verkeersregeling en dergelijke. Daarbij komt dat voor elke familie die uit de stad naar de voorsteden vertrekt, zich meestal een familie in de stad vestigt die een of andere vorm van ondersteuning nodig heeft. De federale overheid moet dus financieel bijspringen. Ongeveer vijfendertig percent van de uitgaven van de deelstaten en de gemeenten wordt door de federale overheid betaald.

Gezien de taken die de gemeenten in de komende jaren te wachten staan, lijkt het niet onverantwoord om aan te nemen dat het aandeel van de federale overheid in de financiering van de grote steden nog zal groeien. Vele Amerikanen zijn daar niet zo gelukkig mee. Zij vrezen dat de federale overheid een steeds grotere zeggenschap in het plaatselijke bestuur zal krijgen. Het schrikbeeld van 'big government' leeft bij de gemiddelde Amerikaan, die is opgevoed in de traditie dat de plaatselijke bevolking het best kan uitmaken wat gedaan of niet gedaan moet worden, nog heel sterk.

Daarom is er op het ogenblik een discussie gaande over een

nieuwe financiële verhouding tussen de federale overheid en de lagere overheden. Er is een stroming die pleit voor uitkeringen uit de belastinggelden door de federale overheid aan de deelstaten. Dat zou bij voorbeeld kunnen gebeuren op basis van het aantal personen dat in die staat woonachtig is. Een andere groep wil de inkomstenbelasting die door de overheid van de deelstaten wordt geheven aftrekbaar maken voor de federale inkomstenbelasting. Het bedrag dat de belastingbetaler door die aftrekpost niet aan de federale overheid behoeft te betalen, kan dan belast worden door de deelstaat.

Tegenstanders van periodieke uitkeringen van de federale overheid zijn bang dat de regeringen van de deelstaten wat makkelijk met het geld dat 'ergens uit Washington' komt, gaan omspringen. Dit ten koste van de belastingbetalers uit de andere staten van de unie. Een ander argument is dat de federale overheid dan te veel zeggenschap over de 'huishouding' van de deelstaat zal krijgen.

Ook hier weer de discussie over het federale systeem, een discussie die in de komende jaren een steeds actueler karakter zal krijgen.

Bijzonder duidelijk

Na lezing van het artikel van ir. Argelo: 'Contractdemocratie en dualisme', in Soc. en Dem. van jan. '68, moet je wel even rusten en er over nadenken wat nu eigenlijk de ware democratie is. Tot aan de woord- en spraakvervalsing van de 'democraten' achter de gordijnen, waar men via 'democratisch-centralisme' en 'volksdemocratie' tot allerlei soorten 'democratie' is gekomen, dacht men bij de democratie aan vrijheid van het woord, van verenigingen en vergaderen, vrijheid van drukpers en een regering van het volk, gekozen in vrije, geheime verkiezingen. Dat was eenvoudig, verstaanbaar en ook voor de leek bevattelijk, en inplaats van het zo te houden (wat goed is verander je niet, tenzij het beter kan) worden we nu getraceerd op een reeks definities van democratie, waarbij het begint te duizelen. Drs. Ed van Thijn had ons reeds verblijd met pendule-democratie, tangdemocratie en contractdemocratie, en ir. Argelo verruimt het assortiment met: waaierdemocratie, semi-democratie, amorfdemocratie, stabiele-democratie, dualistische-, monistische- en monistische-contractdemocratie, en weer zucht je hé, hé, en... alles is zo helder als de blubber van baggermolens.

Een vraag aan de heer Argelo, is dit voer voor gewone mensen, die geen h.b.s., gymnasium, universiteit of h.t.s. bezochten, of is uw artikel slechts bedoeld voor een handvol academici, die dit bargoens op hoog peil kunnen ontrafelen?

Ik geloof niet dat men op deze wijze tot de zo hoog nodige duidelijkheid voor de gewone man komt, wees verstandig, spreek en schrijf woorden, welke ook door havenarbeiders, landarbeiders, metaalbewerker, kantoorbedienden en hun vrouwen en verloofden (de meerderheid van de kiezers) kunnen worden begrepen. Neem rustig aan dat wij niet stemmen op de PvdA, omdat men ons bombardeert met ingewikkelde formules, uitgebreide programma's en abstracte leuzen. Als men ons vraagt: ben je monist- of dualist-democraat, dan zeggen oma en opa (meer dan een miljoen kiezers heer Argelo), gooi het maar in me pct meneer, wij zijn voor vrijheid, welvaart en beschaving, wij hebben vertrouwen in de PvdA, omdat zij hiervoor op de bres staat, daarom stemmen wij PvdA. Men kan van het klootjesvolk van A. M. de Jong, of van de bewoners van het Hofje van de zeuven Weeën van Willem van Iependaal, niet verwachten dat zij met behulp van Van Dale of

Kramers woordenboek zullen uitzoeken, wat met amorf-, dualistische- of contractdemocratie wordt bedoeld.

Hoevelen van ons kennen het communistisch manifest, of het Erfurter program. Wij mogen rustig aannemen dat het bij andere delen van het volk niet beter is gesteld. Hoeveel roomsen lezen de encyclieken van de pausen, en hoeveel anti-revolutionairen kennen het beginsel-program en de toelichting hierop van dr. Colijn in zijn: 'Saevis tranquillus in undis' (Kalm temidden van grimmige golven). Precies weten kun je zoiets moeilijk, maar als je bij niet-studerenden zoekt naar partijprogramma's, naar de werken van Nieuwenhuis, Troelstra, Marx of Bebel, dan moet je wel een goede bril gebruiken. Of we dit als een verwijt aan de massa moeten beschouwen weet ik niet, wel dat de massa voor langdradige programma's, met allerlei technische en economische probleven verweven, warm noch koud wordt, het raakt hun niet.

En als de programma's voor radio en t.v. nader worden toegelicht, als het even kan samen met de fractieleiders van de andere partijen, dan is de boot eerst recht aan en komt de 'een pot nat-theorie' aan bod. Ook dat mag dan weer met 'onbegrijpelijk' worden afgedaan, feit is dat het verschil tussen de PvdA en de andere, ook 'progressieve' partijen, de kiezer niet duidelijk wordt, en daar gaat het om.

Dat ligt toch echt niet aan de kwaliteit van vele PvdA-figures, die vaak een behoorlijk eind boven de anderen uitsteken. Kan de grote KVP geen aanvaardbare minister van Financiën leveren, de PvdA heeft er wel drie, Liefstinck, Hofstra en Vondeling, die stuk voor stuk hebben bewezen wat ze waard zijn. Men kan het betreuren dat een man als Vondeling zijn kundigheden en zijn werkstukken niet populair kan 'verkopen', aan zijn bekwaamheid als minister van Financiën doet het niet af. Ik wil niet alle PvdA-leiders noemen, maar ik denk dat niemand het zal betwisten als wordt gezegd dat mannen als Suurhoff, Mansholt, Den Uyl en Vos ministers waren, waarvan je best mag zeggen, nou, nou.

En nu weet ik wel dat veel kiezers op een nogal onhebbelijke manier hun stem verknoeien als ze in hun verbolgenheid naar de Koekoek gaan, en als ook dat niet bevalt, naar D'66. De politieke leuzen van D'66, een gekozen minister-president, verandering van het kiesstelsel, meer 'inspraak' van de kiezer, (hearings), meer contact tussen het Kamerlid en zijn kiezers, mogen dan meer vaag dan wereldschokkend zijn, het schijnt toch dat het de kiezers meer aanspreekt dan de wetenschappelijke publikaties van de PvdA. De a-politieke Koekoek zegt simpel Nee, waarvan hij de helft nog weer inslikt ook, niettemin verzamelde Koekoek een behoorlijke portie afval. En al zijn Had-je-me-Maars geen blijvers, ze kunnen het politieke leven tamelijk vertroebelen.

Dat veel katholieken de nogal glibberige politiek van de heer

Schmelzer niet meer lekker vinden, is een goed ding. Politiek behoren deze opposanten bij de PvdA, evenals de christelijk-radicalen thuishoren in een Vooruitstrevende Volkspartij, waarvoor in ons land alleen de PvdA in aanmerking komt.

Waarom zou, wat in de vakbeweging wel mogelijk is, en op den duur zal leiden tot een groot nationaal Vakverbond, niet mogelijk zijn met een Vooruitstrevende Volkspartij, waarvan, gezien het verleden van deze partij, de PvdA het middelpunt moet zijn.

Daarbij is nodig dat men het kiezersvolk in verstaanbare taal duidelijk maakt, *waar het om gaat*. Dat men ophoudt een taal te spreken, welke voor academici gesneden koek en voor de gewone man abracadabra is. Als de PvdA dan tevens de jongens van het biljartspel en hop, hop, hop een beetje in bedwang weet te houden, en hun kinderziekten weet te genezen, dan wordt het ook voor de christen-radicalen gemakkelijker de weg naar de dan gevormde Volkspartij te vinden.

Laten we ons zelf niets wijsmaken. Nederland zit niet te springen om een partij van rookbommers, witte fietsen, happenen, agentje pesten, de boel op stelten zetten en gek doen. Onze huidige 'dadaïsten' tanen al en over enige jaren denkt niemand meer aan deze schilderij-bestormers. De radikaliski van Moskou of Peking kwelen al 50 jaar barricadenstrijd en revolutie aan de lopende band, en alleen de gelovigen in de leer worden door de oekasen van de kerk van Moskou gegrepen, net als de rechtlijnigen van SGP en GPV blijven drammen over de bijbel, maar politiek betekent dit allemaal niet meer dan het radauwen-gedoe van Koekoek. Politiek bedrijf je niet met afval, daarvoor is nodig een partij, die weet wat ze wil, die zowel in als buiten de regering het volk weet duidelijk te maken, waar het om gaat.

P. R. HARKEMA

Boekbesprekingen

Fons Erens; Regionale federalisatie. Nieuwe structuren in Benelux en Europa van Gorcum en Comp. N.V. Assen 1967.

Het verschijnen van een Nederlandse studie over vraagstukken verband houdende met Europese eenwording, federalisatie en regionale samenwerking valt toe te juichen. Prof. Brugmans heeft gelijk, wanneer hij in zijn voorwoord tot het boek van Erens opmerkt, dat wanneer men de stroom van literatuur over Europese eenwording volgt men getroffen wordt door de uiterst magere oogst, die daarbij uit Nederland wordt binnengehaald, — dit in tegenstelling tot de talrijke Franse publicaties. 'Want hoe paradoxaal het ook moge schijnen, — het Frankrijk van de vijfde republiek sprankelt van Europese federalistische ideeën. De Nederlandse markt daarentegen is opmerkelijk arm.'

Zoals gezegd, — ik geloof dat Brugmans gelijk heeft en daarom moeten we blij zijn met het verschijnen van het boek van Fons Erens. Daarbij komt, dat Erens een in velerlei opzicht origineel en opmerkelijk boek heeft geschreven. Ik zeg dit ondanks het feit, dat ik wel moeite heb ondervonden bij het lezen van deze studie. Bondigheid is niet de sterkste zijde van de schrijver. Het boek, vol citaten is breedspakig en de schrijver ontkomt er niet aan in herhaling te vervallen. Maar wanneer men dit alles op de koop toeneemt en doordringt tot de kern van het betoog, dan wordt men geconfronteerd met een problematiek die naar mijn gevoel juist is en een verdere doordenking en uitwerking zeer zeker verdient.

Waar gaat het bij Erens in de kern om? Verontrust als hij, — en met hem vele Europeanen, — is over de centraliserende krachten in de Europese samenleving en over het feit, dat de belangrijke beslissingen steeds verder van de gewone man af genomen worden, zonder dat een efficiënte parlementaire controle voor het nodige tegenwicht zorgt, constateert hij een tendenz, waarbij de soevereine staat aan twee zijden wordt uitgehold. Enerzijds is er de ontwikkeling naar het supranationale met de overdracht van bevoegdheden aan gemeenschapsorganen; anderzijds worden als reactie daarop de krachten tot regionale bewustwording steeds sterker, waarbij in een verzet tegen de centraal genomen beleidsbeslissingen gepleit wordt voor meer decentralisatie en overdracht van bevoegdheden aan de lagere organen in de regio's.

Iedereen, die het Europese werk van nabij volgt of gevolgd heeft en daarnaast intensief bezig is met het districtenwerk in eigen land moet deze stelling onderschrijven. De politieke gedachte van de staats-sovereiniteit gaat N'en déplaise de Gaulle, — verbleken. Tegenover de dreiging van nationalisme en centralisme winnen het federale en regionale denken steeds meer aan invloed. Beide betekenen een aanval op de soevereiniteit van de staat.

Het is dit regionalisme, dat Erens in sterke mate bezighoudt, maar dan geplaatst in het verband van een overkoepelende Europese federatie. Door decentralisatie en een regionale federatie, waarbij de regio's niet per se bij de landsgrenzen behoeven op te houden, wil hij de beslissingen dichterbij de mensen brengen. Als werkhypothese m.i. juist. Maar nu de uitwerking. Het is de verdienste van Erens, dat hij met zijn stellingen niet in het vage blijft maar er een concrete uitwerking aan poogt te geven. Daardoor maakt hij zich kwetsbaar en vatbaar voor kritiek, maar daardoor wordt ook zijn boek interessant, — ondanks of misschien wel dankzij het feit, dat het prikkelt tot tegenspraak. Laat mij in dit verband enkele punten van kritiek mogen noemen. Erens stellingen gaan op voor gebieden waar het regionale denken een stuk levende werkelijkheid is. Voor ons land denken we daarbij aan Friesland, Twente, Limburg, Brabant e.a. Maar waar vind ik aanknopingspunten voor regionaal denken in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht? Voelt de inwoner van Amsterdam zich niet veel eerder Amsterdammer dan Hollander? En geldt hetzelfde niet voor de andere steden in de randstad? Vandaar ook dat op blz. 213 door de schrijver geconstateerd wordt dat het tekort aan belangstelling voor het regionalisme in de Randstad Holland betreurenswaardig is. Maar als dit waar is, ontvalt de grondslag aan een opdeling van de Benelux in regio's waarbij als restpost een soort Hollandse regio overblijft.

En nu de inhoud van het regionalisme. Wil het regionale denken van de grond komen, dan dienen naar mening van de schrijver de regio's een eigen opbouw zowel op economisch, sociaal als cultureel gebied te krijgen. Dat betekent naast eigen financiën, eigen bestaansbronnen, een eigen industrie. Maar schrijver gaat verder. In elke regio, ook een eigen universiteit, een eigen regionale t.v., ja zelfs eigen regionale partijen, die zich beperkend tot het eigen gewest toch de landelijke partijen kunnen beïnvloeden. Hier gaat naar mijn mening schrijver veel te ver en schiet over het doel heen. Op economisch gebied is er al dadelijk een probleem waar niet wordt op ingegaan, maar dat er desalniettemin toch is. Het zou ideaal zijn als we de industrievestiging en daarmee de werkgelegenheid naar believen over de regio's zouden kunnen spreiden. Hier stuit men echter op de toenemende schaalvergroting in de industrie, waarbij de geconcen-

treerde grootindustrie zich bij voorkeur vestigt in de grote industriële centra, ver van de regio's. Het regionalisme staat dan ook op gespannen voet met de schaalvergroting en de krachten die de vestiging bepalen en een ver doorgevoerde planning t.a.v. de industrievestiging met overheidsinvloed bij de te nemen ondernemersbeslissingen zou voor het voldoen aan de wensen van de schrijver nodig zijn. Maar dit doet tevens weer de behoefte ontstaan aan meer bevoegdheden voor het centrale gezag, een ontwikkeling, die schrijver nu juist wil voorkomen.

Iets soortgelijks kan gezegd worden t.a.v. het pleidooi van Erens voor een stelsel waarbij iedere regio zijn eigen belastinggebied krijgt teneinde vrij te kunnen beslissen over de aanwending van deze gelden. Als tendenz aanvaardbaar, — maar als ver doorgevoerd systeem onuitvoerbaar. Wat zou er b.v. van een conjunctuurpolitiek terecht komen indien elke regio zijn eigen belastingpolitiek zou voeren? En zouden niet in feite juist de regio's waar de regionale gedachte het sterkst leeft aan het kortste eind trekken, omdat nu eenmaal de grote belastingbetalers wonen en werken in de randstad. Er blijft hoe dan ook de noodzaak bestaan van overheveling van belastinggelden van de rijke naar de arme regio's en dat kan alleen gebeuren in landelijk verband in het kader van een door een landelijke of Europese overheid gevoerde belastingpolitiek.

En ten slotte zet ik vraagtekens achter de op vele plaatsen geponeerde stelling, dat decentralisatie leidt tot kostenbesparing en o.a. het aantal ambtenaren doet afnemen. Dat lijkt mij een onbewezen stelling. Ik neig eerder tot het tegenovergestelde. Regionalistische opbouw is duur. Gecentraliseerde instellingen werken vaak goedkoper dan in vele regio's verspreide kleinere eenheden. Maar daarmee is een politiek ter bevordering van meer decentralisatie niet veroordeeld. De voordelen van meer regionale spreiding, vooral op democratisch gebied kunnen zo groot zijn, dat wij dit meerdere geld er voor over zullen hebben. Maar men bewijst het streven naar regionale federalisatie er geen dienst mee door de zaak al te mooi voor te stellen en de moeilijke kanten van een op regionale ontwikkeling gericht beleid te bagatelliseren.

En nu terug naar mijn uitgangspunt. Waarom schreef Erens ondanks deze kritische aantekeningen een goed boek? Omdat, ten eerste zijn uitgangspunt juist is en in de tweede plaats de uitwerking, die hij aan zijn gedachten geeft de moeite van het doordenken meer dan waard is en tot een kritisch doordenken aanleiding geeft. Een goed boek dus om in vormingscursussen besproken te worden maar dan liefst aan de hand van een korte bondige samenvatting.

DRS. G. M. NEDERHORST

Een boekje uit de 'Nauta reeks', waarin prof. Kleijn, burgemeester van Meppel, zijn hart lucht over het verschijnsel provo. De ondertitel had kunnen zijn: 'een geprovoeerd regent spuugt zijn gal uit.' Dat lucht op en waarschijnlijk spreekt het voortdurende gefoeter op de provo's heel wat mederegenten aan, maar als bijdrage tot verklaring van het verschijnsel provo, als aspect van de huidige samenleving, blijft het beneden de maat. Sociologisch geeft het mogelijk een niet oninteressant inzicht in het falen van de oudere intelligentia, die de maatschappelijke ontwikkeling niet bijhoudt.

Het tekort ligt in de verkeerde benadering. Provo wordt te veel als sociologisch af te grenzen groep benaderd en te weinig als onderdeel van een veel breder sociaal-psychologisch verschijnsel. Dat wreekt zich bij herhaling. De professor kent provo kennelijk alleen van veraf, uit de dagbladen, tijdschriften en boeken. Tegen dit abstracte provo neemt hij het op. Namens alle anti-provo's neemt hij tegen het onverantwoordelijke provo-gedoe stelling (pag. 43). In een reeks van 28 korte artikelen wordt met provo afgerekend. Daartoe wordt het verschijnsel provo, zoals zich dat in Amsterdam manifesteerde, tot een geestelijke beweging gebombardeerd, een volstrekt negatieve stroming die zich richt op afbraak, aantasting van het gezag en omverwerping van de heersende orde.

Daarbij gaat prof. Kleijn voorbij aan de brede stroom van provocatieve verschijnselen in onze samenleving en voor zover hij er iets van signaleert verwijt hij de ontwikkeling aan de provo-mentaliteit. Zo plaatst hij b.v. de cabaretier Sieto Hoving temidden van de provo-mentaliteit en hoewel het tussenspel met de imaginaire man een leuk stukje literatuur is, rijst ook hier de vraag of de professor wel enig begrip heeft voor de functie van Hovings cabaret Kunst .

Het is verontrustend dat een man als prof. Kleijn geen enkele keer serieus moeite doet de samenleving waarin wij terecht gekomen zijn te analyseren. Kennelijk heeft hij geen weet van de moderne sociologische studies, noch van modern psycho-analitisches onderzoek. Blijkbaar interesseert hij zich ook weinig voor het feit dat zowel het kabinet Cals als het kabinet De Jong het zgn. welzijnsbeleid een centrale plaats heeft gegeven, daarbij onderkennend de ernstige welzijnstekorten in onze samenleving. Integendeel, de Meppelse regent gispt ook de politieke partijen, die, teveel toegevend aan provocerende jongeren, hun bestuurders en afgevaardigden jonger kozen.

Het tekort aan inzicht in de maatschappelijke achtergronden maakt ook de wetenschappelijke waarde twijfelachtig. Het verklaren van provo vanuit de opvattingen van Nietzsche en Freud lijkt mij onhoudbaar omdat het hoogstens opgaat voor een aantal individuele provo's maar zeker niet voor het verschijnsel als zodanig. In dit verband vergist Kleijn zich ook wat betreft de verovering van 'de straat' door

provo. De professor weet kennelijk weinig van de enorme tekorten aan speelruimte voor kinderen en jeugd in onze steden en zelfs in de dorpen. Daardoor is hem ook de positieve waarde ontgaan die ligt in het protest tegen de onleefbaarheid van onze woonsituaties.

De grote betekenis van creatief leven, ludiek bestaan, is prof. Kleijn evenzeer ontgaan. Spel ziet hij als buitenwerkelijk. Hij weet niet dat in sommige provincies de ludische vorming reeds een eigen en belangrijke plaats heeft gekregen, gesubsidieerd door 'het gezag'. Provo heeft mede de ogen van velen voor de toenemende behoefte aan ludisch-creatief mens zijn geopend. Voor de Meppelse regent tendeert dit alles echter te veel naar het historische voorbeeld van het decadente Rome met zijn 'brood en spelen'. Hij schrijft een niet oninteressante verhandeling over fantasieën betreffende futuristische stedenbouw. Daarbij wijst hij op de studie van Kropotkin eerst en later van Howard (tuinsteden) en Corbusier (ruimtelijk wonen). Het dient slechts om Constant Nieuwenhuis zijn New-Babylon als zinloos terzijde te kunnen schuiven. Nergens blijkt echter dat wij internationaal worstelen met het probleem urbanisatie en stad. Het zou toch kunnen zijn dat het verschijnsel provo iets met die problematiek te maken heeft.

Zo wordt ook op niet verantwoorde wijze het provoverschijnsel identiek verklaard met anarchisme en nihilisme. Hoewel het juist is dat een aantal anarchistisch georiënteerden getracht hebben provo in hun vaarwater te krijgen, moet die poging als mislukt worden aangemerkt. Provo en anarchisme zijn niet identiek en daardoor slaat de vergelijking van Dada en provo als een tang op een varken.

Het ergste voor de schrijver is dunkt me hetgeen hij opmerkt over 'de dood van God' theorie en provo. Dit betekent m.i. een ernstig gebrek aan kennis van hetgeen zich in de kerken en op theologisch gebied afspeelt. Hier wreekt zich andermaal de oppervlakkige beschouwing van deelverschijnselen losgewrikt uit de maatschappelijke werkelijkheid. De verbinding van provo, nihilisme en zich heroriënterende theologen, lijkt me welhaast beledigend voor honderden, wellicht duizenden jonge priesters en dominees. Kennelijk kent Kleijn de werken van Paul Tillich niet, noch v. d. Pols boek 'Het einde van het conventionele christendom', noch pater Adolfs boek: 'Het graf van God' en evenmin het werkje van prof. van Melsen: 'De kerk in een nieuwe wereld'. Dat laatste verbaast mij niet zo erg, want prof. Kleijn leeft duidelijk in een oude wereld; de wereld van nu en morgen kent hij niet.

Door dit alles is het boekje van Kleijn een nogal wereldvreemd werkje geworden, de mens ontmenselijkend zoals onze hoogtechnische beschaving, foeterend op kunstenaars, cabaretiers, journalisten, radio en tv-reporters en provo's, die allen op onverantwoorde wijze ontevredenheid zaaien, het gezag aantasten en de revolutie voorbereiden. De arme verantwoordelijke regenten worden slechts zwaarder belast in

hun zorg deze heerlijke kapitalistische orde zo goed mogelijk in stand te houden. De mederegenten blinkt een traan in het oog, maar de jongeren zullen het heel snel vergeten.

C. EGAS

J. van Baal: Mensen in Verandering. Ontstaan en groei van een nieuwe cultuur in de ontwikkelingslanden. 187 blz. N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1967

Dr. J. van Baal, oud-gouverneur van voormalig Nederlands Nieuw-Guinea, is thans hoogleraar in de culturele antropologie (volkenkunde) aan de Rijks-Universiteit te Utrecht en bijzonder hoogleraar vanwege het instituut voor de Tropen aan de Universiteit van Amsterdam.

In zijn inleiding, waarin hij de inhoud van het boekje vnl. een samenvatting noemt van voordrachten, gemengd met collegestof, deelt hij mede, dat het bedoeld is voor degenen, die werken willen in de ontwikkelingslanden, maar ook voor wie zonder meer belangstelling koesteren voor de problematiek van die landen.

Zoals reeds uit de titel blijkt, vormen de veranderingen in de niet-westerse landen het hoofdonderwerp. De schr. achtte het echter nuttig twee hoofdstukken te besteden aan algemeenheden van eenvoudige volken.'

Aangezien misbruik van de term 'ras' welhaast onuitroeibaar blijkt, is het nuttig, dat dit begrip, na alles wat er over geschreven is, nogeens wordt belicht. Dit geldt ook voor wat gezegd wordt over rassenbegaafdheid. Weliswaar zullen degenen, die met overtuiging domheden verkopen over de beweerde geringe begaafdheid van de gekleurde rassen, zich er niets van aantrekken, maar wie wel naar argumenten plegen te luisteren, kunnen door kennismaking van gefundeerde meningen steviger komen te staan in hun afweer van vooroordelen.

Waar de quintessens van het werk handelt over verandering in cultuur ligt het voor de hand, dat Van Baal op het begrip cultuur, ingaat, maar m.i. doet hij dit te uitvoerig voor de belangstellende leek. Er zijn begrippen, die zich moeilijk in een definitie laten vangen en waarvan toch wel duidelijk kan worden gemaakt, wat ermee wordt bedoeld. De 160 definities van cultuur, die vakgenoten hebben verzameld, zijn voor een groot deel geen definitie, maar opsommingen van eigenschappen. Van Baal komt zelf ook met een definitie, en dit is zeker niet de slechtste, al is er wel kritiek op te leveren. Ik laat die achterwege, omdat ze meer in een vaktijdschrift thuis hoort, evenals die op zijn opvatting, dat magie een soort religie is.

In hoofdstuk III: 'Cultuurverandering als totaal gebeuren', zal ook de niet-vakman veel vinden, dat hem interesseert, al zal hem misschien, evenmin als de recensent, duidelijk zijn, wat 'totaal

gebeuren' kan betekenen. In dit hoofdstuk wordt o.a. gehandeld over de cargo-cults die bij verschillende volken zijn geconstateerd als gevolg van niet-verwerkte westerse invloeden. Begeerte naar westerse goederen, gemengd met religieuze denkbeelden, voert soms tot verwachtingen over schepen, geladen met rijkdommen van de blanken, die hun zullen worden . . . Soms spelen er ook politieke motieven een rol bij. Dit is in hogere mate het geval in profetische bewegingen met een nationaal karakter. Deze worden in een volgend hoofdstuk besproken en het ligt voor de hand, dat aan dit onderwerp veel aandacht wordt besteed, waar de schr. hier ook kan putten uit eigen ervaringen.

In de dan volgende hoofdstukken behandelt Van Baal de problemen der jonge staten en komt hij tot beschouwingen over wat eigenlijk de kern van zijn werkje is: 'Mensen in Verandering,' en 'Brengrers van verandering.'

Waar hij beoordelingen ten beste geeft over de huidige toestanden in de nieuwe staten, is er alle ruimte om met hem van mening te verschillen. Als voorbeeld noem ik blz. 105, waar hij de vraag opwerpt, of wij niet moeten afzien van onze eigen maatstaf van democratie bij de beoordeling van de regeringen van genoemde staten. M.i. moet deze vraag onvoorwaardelijk ontkennend worden beantwoord. Ook als men toegeeft, dat er verschillende vormen van democratie kunnen bestaan, moeten deze, om de naam met recht te mogen voeren, een redelijke volksinvloed waarborgen. Als deze ontbreekt, kunnen we ze geen democratie noemen . . . Men kan begrip tonen voor de moeilijkheid, in de ex-koloniën reeds tot democratische instellingen te komen, en het ook nog met de schr. eens zijn, dat er een zekere mate van tolerantie *mogelijk* is in staten met een éénpartijstelsel of zelfs in een dictatoriaal geregeerd land. Maar tolerantie is geen democratie. Zelfs is ze soms een bewijs, dat de laatste niet bestaat. Ook is het niet bepaald evident, dat de tolerantie er zo druk beoefend wordt, gezien de veelvuldige gewapende strijd van revolterende groepen en op macht beluste personen, die elkaar in de gevangenissen aflossen, als ze tenminste niet om hals worden gebracht. Bij de namen Mao tse toeng, Soekarno en Nkwame Nkroema denk ik geen moment aan tolerantie, wel aan machtsbezetenheid, willekeur en imperialisme. Het is natuurlijk te prijzen in een schrijver, die een groot deel van zijn loopbaan onder koloniaal regiem heeft gevolgd, dat hij oog heeft voor de moeilijkheden van de jonge staten bij de organisatie van hun volken. Dit kan echter geen reden zijn de toestanden door verkeerde benamingen te verdoezelen. Het moge waar zijn, dat de stamhoofden in het algemeen conservatief zijn, het is ook waar, dat de instellingen bij de Ashanti, door Rattray democratischer dan het Engelse parlementaire stelsel genoemd, in Nkroema hun grote vijand vonden. Het is een deugd te noemen, dat Van Baal na een algemene uitspraak, deze even verder toch weer kritisch onder de loep neemt. Evengoed zijn er passages, die tot tegenspraak prikkelen. Maar

dit betekent, dat de kritische lezer er goed wakker bij blijft. En kan men zulke prikkels dan ook geen deugd noemen?

PROF. DR. J. J. FAHRENFORT

G. Bakker, Duitse Geopolitiek, 1919-1945. Een imperialistische ideologie, Van Gorcum en Comp., Assen 1967, 207 blz.

In deze belangwekkende studie — de handelsuitgave van een proefschrift — behandelt de schrijver de ideeën en de invloed van de geopolitici, met name die van Karl Haushofer en de kring daaromheen. Haushofer was een beroepsofficier, die in 1918 'b.d.' ging en vanaf 1919 verbonden was aan de universiteit van München, waar hij, voor een zeer talrijk gehoor, de zgn. 'Geopolitik' doceerde. Dit was een soort politieke geografie, die beoogde om inzicht te krijgen in de politieke ontwikkeling van de staten, waarbij de invloed van de geografische factoren het belangrijkste geacht werd (blz. 2). In de praktijk kwam het erop neer, dat men zich bezig hield met de positie van Duitsland en vooral met de 'Ostwendung Deutschlands' (het is na Versailles). Wat Duitsland nodig had was meer 'Lebensraum'. De geopolitiek zou nu de wegen moeten wijzen om Duitsland aan die grotere ruimte te helpen.

In de studie van Bakker wordt een (geslaagde) poging gedaan om de inhoud, de grondslagen en methoden en de invloed van deze geopolitiek te analyseren. Vooraf geeft hij een hoofdstuk over de voorgeschiedenis, eigenlijk de 'wortels' van deze politieke geografie, welke hij zoekt in de organistische staatsbeschouwing, die in Duitsland vele aanhangers had. Deze beschouwing houdt, kort gezegd, in, dat de staat een levend wezen, een organisme is. In het begin werd dit vooral als beeldspraak, later meer als strikt-biologisch opgevat. Men kan zich afvragen, of Bakker dit organisme niet teveel als een specifiek-duitsse aangelegenheid beschouwt. Ook in ons land kwam het voor, bijv. bij Thorbecke in zijn jonge jaren en later vooral bij Abraham Kuiper. Maar hierbij dient men dan weer op te merken, dat deze twee staatslieden in deze opvattingen sterk door Duitsers werden beïnvloed.

In de verschillende hoofdstukken geeft de schrijver een goed overzicht van deze gevaarlijke aardrijkskunde. Merkwaardig daarbij is hoe Haushofer erin slaagde om in korte tijd vele aanhangers te verwerven, waarbij in de eerste plaats de nationaal-socialisten behoorden (Haushofer was speciaal zeer bevriend met Rudolf Hess). Zelfs in het onderwijs in Duitsland drong deze geopolitiek door, waarbij gebruik werd gemaakt van zeer suggestieve kaarten, die lieten zien, welke gebieden er van Duitsland gestolen waren (die dan terugveroverd moesten worden). Bakker heeft in zijn boek 16 duidelijke kaarten opgenomen.

Een intrigerend punt is, dat Haushofer en de zijnen weinig kritische tegenstand ondervonden van de zijde van de (om zo te zeggen) 'officiële' geografie. De schrijver zegt, dat de geografen-hoogleraren in Duitsland hevig jaloers waren op Haushofer en zijn stampvolle collegezalen (blz. 2).

Zou jalouzie het enige geweest zijn? Of zou de zgn. waardevrijheid van de wetenschap hier ook een rol spelen? Of hadden die andere geografen een soort stille sympathie voor deze nationalistisch-imperialistische idealen? Bakker citeert wel enige Duitsers, een kritische Fransman en de Nederlandse hoogleraar Ter Veen, welke laatste de geopolitiek bestempelde als wetenschappelijk waardeloos en sociaal gevaarlijk, maar over het waarom van het bijna volledig ontbreken van tegenstand in Duitsland zelf, zou ik graag iets meer vernomen hebben.

Wie mocht denken dat de geopolitiek verdwenen is met de ineenstorting van het Derde Rijk vergist zich. De uitgever van het in 1924 opgerichte Zeitschrift für Geopolitik, Kurt Vowinkel (die na de oorlog een uitgeversverbod voor 5 jaar opgelegd kreeg), begon in 1951 met een heruitgave van dit tijdschrift. Van de persen van deze uitgeverij verschijnt verder een stroom van neo-nazistische en oorlogsverheerlijkende literatuur (o.a. Heinz Guderian's *Erinnerungen eines Soldaten en Röhrs' Hitler*, een boek, dat in S. en D. van april 1965 besproken is).

Het boek van Bakker behandelt helaas dus niet een verschijnsel waarvan we kunnen zeggen: het is geschied.

DR. JAC. VAN WERINGH

Martin van Amerongen, Eins, zwei, drrei... rechts! Op mars naar het Vierde Rijk? Uitgeverij Het Wereldvenster, Baarn 1967, 108 blz.

Voor een belangrijk deel bevat dit boek artikelen, die reeds eerder in het weekblad *Vrij Nederland* verschenen. De meeste handelen over de na-oorlogse toestanden in West-Duitsland met name rond de NPD; verder is er een stuk over de legerplaats Budel en één over 'der Fall Boro' in Oostenrijk: prof. Taras von Borodajkewycz, de beruchte nazi-historicus, die het na de oorlog weer een eind schopte.

De manier, waarop Van Amerongen deze verschijnselen beschrijft is zeer boeiend. Hij heeft een bijzondere gave voor de verslaggeving. Weliswaar is hij daarin soms een tikkeltje pedant, maar voor de lezer is het in geen geval erg storend. Ook zijn woordkeus is vaak de moeite waard. De door hem gegeven verslagen staan vol treffende en ook gewoon leuke typering. Op blz. 9 vertelt de schrijver b.v. over een SS'er, die zich op een vergadering van de Waffen-SS tot een andere SS'er wendt: 'Deze bestelde met een handgebaar twee verse glazen pils. Het was gewoon helder bier, geen oud bruin.'

In dit boek treft men overigens geen analyse aan van de opkomst van het neo-nazisme in West-Duitsland of Oostenrijk, of van de structuur e.d. van de NPD. Het schrijven van een verhandeling lag niet in de bedoeling van de auteur. Wat hij doet is het registreren van feiten, het weergeven van de sfeer op vergaderingen van de NPD of van ex-SS'ers, het beschrijven van het optreden van de leidinggevende personen e.d. Het feitenmateriaal, dat hij geeft kan van groot belang zijn voor iemand die zich meer in de achtergronden wil verdiepen.

Hoewel de gebeurtenissen, die Van Amerongen beschrijft verontrustend genoemd mogen worden, biedt hij ons op blz. 72 toch nog enige troost met de mededeling, dat de Fatsoenlijke Duitser wel degelijk bestaat, hij kan hem ons zelfs aanbevelen: 'Hij weegt tegen vijfhonderd neo-nazi's op.'

DR. JAC. VAN WERINGH

V. Alexandrov, Adders onder adders; mijn jeugd tijdens de Russische revolutie; vert. uit het Frans door M. Kuik. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1966. 215 blz. (Privé-domein). Prijs f 7,90.

K. Paustovsky, Begin van een onbekend tijdperk; herinneringen aan de Russische revolutie; vert. uit het Russisch door W. Hartog. Amsterdam, De Arbeiderspers. 1967. 267 blz. (Privé-domein; no. 5). Oorspr. titel: Nacalo nevedomogo veka. Prijs f 9,90.

De herdenking van vijftig jaar Russische revolutie ligt weer achter ons. Pers en televisie hebben er terecht de nodige aandacht aan besteed. Dank zij oude documentaires en kranteverlagen heeft men niet alleen enig inzicht kunnen verwerven in de oorzaken van de onvermijdelijke omwenteling, maar ook een indruk gekregen van de chaos die deze met zich bracht. Ook de beide hier aangekondigde boeken geven ons een beeld van het leed en de ellende van miljoenen, gevolg van een onverantwoordelijk beleid van een tsaristische regering, die ten enenmale de bekwaamheid en de visie miste om de eisen van de tijd te onderkennen. Dr. Enno van Gelder heeft de geschiedenis van het Russische volk met reden "een epos van leed en strijd" genoemd. In welke mate er is geleden (ook door kinderen!) wordt ons duidelijk bij het lezen van het boek van Victor Alexandrov.

De hoofdpersoon is een jongen van omstreeks vijftien jaar. Zijn vader die advocaat in St. Petersburg was, vond het na de oktober-revolutie beter de jongen naar de Kaukasus te sturen. Wanneer alle contacten met de oude hoofdstad ten slotte zijn verbroken en hij, het rijkeluiszootje, alleen is achtergebleven, besluit Victor met een jong meisje terug te keren naar zijn ouders in St. Petersburg.

Wij volgen hem op zijn tocht door een chaotisch, ontredderd Rusland, waarbij hij zich aansluit bij een groep zwervende kinderen, de bekende 'bezprizorniki'. In deze groepen heerst slechts het recht

van de sterkste. In de Oekraïne strijden 'Roden' en 'Witten' een meedogenloze strijd tegen elkaar. Alexandrov schrijft: 'Onder de bedreiging van de totale anarchie, zwichtte Rusland voor de bolsjewiki, zoals een vrouw die geen kracht tot verzet meer heeft, zich aan de sterkste geeft.' Victor weet zijn ouders terug te vinden na een geslaagde vlucht naar Finland. Hij komt ten slotte terecht op een Duits internaat, waar de kinderen worden 'opgevoed tot addereengebroad'.

Treffend beschrijft de linkse intellectueel Alexandrov de geest op de Duitse scholen, die veel gemeen hebben met kazernes, waar bekrompen Duitse leraren in een broeikasfeer het nog tengere plantje van het nationaal-socialisme tot volle wasdom pogen te brengen.

Even belangrijk als 'document humain' en tegelijk als tijdsbeeld is het boek van de in 1892 geboren Russische schrijver Paustovsky. Dit op zich zelf staande deel van een zesdelige autobiografie 'Herinneringen' heeft, wat stijl betreft, veel van het karakter van de oude klassieke Russische romankunst, waarvan ook Pasternak één van de late vertegenwoordigers is geweest.

Paustovsky beleefde de revolutie in Moskou in 1917, de strijd tussen de Oekraïense nationalist, de Wit-Russen en de bolsjewiki in de Oekraïne in 1919 en de uittocht van het verslagen witte leger van Denikin uit Odessa in 1920.

Hij geeft een sympathiek portret van Lenin. Verschillende andere historische figuren en ook schrijvers en kunstenaars voert hij ten tonele: Albert Thomas, de sociaal-revolutionaire Maroesja Spiridonowa, Martow, Swerdlow, Petljoeira e.a..

In Odessa ontmoette hij de Nobelprijswinnaar en emigrant Boenin. Paustovsky schrijft minder bewogen, met meer afstand tot zijn eigen herinneringen dan de jongere Alexandrov, die een meer moderne 'harde' reportagestijl verkiest.

Paustovsky herinnert vaak aan Tolstoj en Pasternak in zijn meesterlijke beschrijvingen van oude steden en landschappen, van de sfeer van een door strijd verscheurd land, van verschillende wonderlijke typen, die hij op zijn weg ontmoette.

Paustovsky schrijft over zich zelf: 'Mijn idealistische opvoeding verhinderde mij de oktoberrevolutie in haar geheel te aanvaarden. Daarom heb ik de eerste twee, drie jaar van de revolutie niet beleefd als deelnemer eraan, maar als diep geïnteresseerde ooggetuige'.

Wie dit nog niet mocht weten, kan uit dit boek vernemen, hoe de Duitsers, twintig jaar vóór Hitler, al Joden vervolgden in de Baltische staten, zoals de Oekraïense nationalist dit deden in Kiew en andere steden.

Slechts één kritische kanttekening. Paustovsky schildert de anarchistische Oekraïense boerenleider Machno als een obscure bendeleider. De vraag is of dit beeld gerechtvaardigd is. Zeker is evenwel het niet door Paustovsky vermelde feit dat de bolsjewiki aanvankelijk met deze Machno samenwerkten. P. Arsijnof geeft in zijn boek 'Geschiedenis der

Machnobeweging 1918-1921' (Amsterdam, 1935) bovendien een ander oordeel: 'De karaktertrekken van een grote persoonlijkheid zijn aan Machno duidelijk waar te nemen — verstand, wilskracht, moed, energie, activiteit. Deze kentekenen tezamen genomen, maakten Machno tot een werkelijk geweldige persoonlijkheid en tilden hem hoog uit zelfs boven het revolutionaire milieu, waarin hij werkte'. (pag. 227).

P. KRUG

Internationale Ontwikkelingssamenwerking. Centrum voor Staatkundige Vorming 1967.

Deze publikatie is de samenvatting van een gesprek dat op 28 aug. '67 plaats had tussen een dertiental leden van de KVP. Naar toon en inhoud is het meer een document van de KVP-radicalen dan van de huidige KVP-fractie. De ontwikkelingshulp moet 'absolute voorrang' hebben, de 1 pct. moet als een minimum worden gezien, volgens allen moet die 1 pct. in 1970 zijn bereikt (de regering zegt 1971), volgens de meerderheid al in 1969. Het klinkt allemaal hoopvol. Maar bij de huidige begroting heeft de fractie van de KVP nagelaten dienovereenkomstig te handelen. Heeft Faas dan toch gelijk toen hij schreef, dat de huidige KVP-fractie 'de gevangene van de liberalen' is?

G. J. N. M. RUYGERS

Redactioneel

Het artikel van de Amerikaanse onderminister William P. Bundy bevat de enigszins bekorte tekst van een rede, welke hij gehouden heeft in september 1967 voor de studenten van de universiteit van Maryland. Gezien de uitvoerige documentatie welke hierin is vervat meende we er goed aan te doen dit artikel af te drukken.

Het artikel van G. J. N. M. Ruijgers is de tekst van een voordracht, welke hij gehouden heeft op de najaarsconferentie van de Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid.

Enige biografische notities:

Drs. R. Cohen is werkzaam bij de E.E.G. in Brussel.

Ir. S. A. Posthumus is lid van de Tweede kamer.

E. M. Bassy is verbonden aan de Amerikaanse ambassade.

Concentratie van kranten: jammer maar nodig

Oud-minister van Economische Zaken De Pous was er blijkbaar niet op uit een feestelijk geluid te laten horen toen hij als president-commissaris van de N. V. De Christelijke Pers een rede hield bij de viering van het 25-jarig jubileum van het dagblad Trouw. Hij meende dat van de tien landelijke dagbladen die wij momenteel hebben, niet meer dan twee de ongunst van de tijd zullen overleven. Het was beslist niet met welbehagen dat drs. De Pous zich bij zijn toespraak van 27 januari de profetenmantel omhing. Hij sprak van een catastrofaal cultureel verlies, veroorzaakt door een daling van advertentie-inkomsten, die niet gecompenseerd wordt door toenemende opbrengsten uit de abonnementen.

De voorspelling van De Pous lijkt volgens de gegevens van het ogenblik wat al te somber. Het ziet er naar uit dat zeker de helft van de landelijke dagbladen een behoorlijke overlevingskans heeft, mits er voldoende aandacht besteed wordt aan de economische bloedarmoede die de hele Nederlandse dagbladen bedreigt.

De structurele onevenwichtigheid aan de inkomstenkant van de Nederlandse dagbladen is, dat tweederde moet komen van de advertentieopbrengst, terwijl niet meer dan een derde wordt opgebracht door de abonnees. In feite betalen de lezers van een Nederlands dagblad niet zo erg veel meer dan de kosten van het onbedrukte papier en de bezorging. Op deze wankelende basis kon de landelijke dagbladpers zich met moeite staande houden, totdat in 1967 een daling intrad van de advertentie-opbrengst met globaal 9 percent. Deze daling lag, behalve aan de terugloop van de conjunctuur — een tijdelijk verschijnsel naar we mogen verwachten — vooral aan de invoering van de TV-reclame.

Wat die laatste oorzaak betreft, is de toekomst niet rooskleurig. Als de reclamezendtijd wordt verlengd, zoals de bedoeling is, en de tarieven worden verhoogd, zoals te verwachten is, dan zal er nog meer worden beknabbeld aan de reclamebudgets voor de kranten.

Daar komt nu nog de radioreclame bij, die ook de nodige dui-

ten zal weghouden uit de kassen van de dagbladuitgevers. Terecht vroeg de feestredenaar bij het jubileum van Trouw zich af, of dat niet in strijd is met het algemeen belang. Sterker nog, deze oud-minister van Economische Zaken liet doorschemeren dat de ministers van Economische Zaken in de jaren zestig onvoldoende oog hebben gehad voor het grote democratische goed van een gevarieerde pers. Hij dacht daarbij aan een prijsbeleid dat de abonnementsprijzen in Nederland tot de laagste in Europa heeft gemaakt. Maar niet alleen de overheid werd op haar nummer gezet, ook de dagbladuitgevers kregen een veeg uit de pan, voorzover ze niet voldoende aandacht hebben gehad voor de efficiency en de rentabiliteit.

Hiermee komen we tot de kern van ons onderwerp. Rentabiliteit en efficiency vergen dat er voortdurend wordt nagegaan hoe de kosten kunnen worden teruggebracht en hoe de beschikbare of nieuw te verwerven middelen zo doeltreffend mogelijk kunnen worden gebruikt. Wat dat betreft ligt het in de krantenwereld niet anders dan in andere takken van het bedrijf. De kranten- en tijdschriftenartikelen en de discussies van de laatste tijd over dit onderwerp kunnen gemakkelijk de indruk hebben gevestigd dat de krantenactiviteit, wat efficiency en samenwerking betreft, tot nu toe beneden peil is gebleven. Niets is minder waar en het opvallende is dat de samenwerking, die al jarenlang bestaat, juist het sterkste is op het gebied waar de zelfstandigheid van de afzonderlijke kranten met argusogen bekeken wordt: dat van de redactie.

Om te beginnen hebben de Nederlandse dagbladen gezamenlijk een stichting die het leeuwendeel van de nieuwsvoorziening verzorgt, het ANP. Maar daarnaast bestaan er verschillende andere samenwerkingsorganen op redactioneel gebied, waarvan de grootste is de Vereniging de Grote Provinciale Dagbladen. De bij de GPD aangesloten kranten hebben een gezamenlijke oplage van ongeveer een miljoen. Ook de samenwerking op technisch en commercieel gebied tussen verschillende kranten is geen nieuw verschijnsel.

Voorbeelden hiervan zijn de Nederlandse dagblad Unie — nu partner in Unitel — en de Volkskrant-Parool-combinatie, waarover straks meer. Ten slotte is er nog een ander gemeenschappelijk orgaan van de Nederlandse dagbladen: het Centraal bureau Couranten Publiciteit (Cebuco), dat tot taak heeft het adverteren in kranten op commercieel verantwoorde wijze te bevorderen.

Voor de groei naar verder gaande technische samenwerking

bestaan heel dringende redenen. De dagbladproduktie staat op de drempel van automatisering en grote technische veranderingen. In de meeste dagbladdrukkerijen is de werkwijze nog niet veel anders dan vijftig jaar geleden. De rotatiepersen van de laatste jaren mogen dan wat sneller lopen, er mogen hier en daar wat nieuwe hulpmiddelen zijn aangeschaft, maar in principe is de dagbladproduktie een halve eeuw onveranderd gebleven.

Dat is snel aan het veranderen. Allereerst in de zetterij. In de dagbladzetterij heeft de computer zijn intrede gedaan. Het ingewikkelde werk aan de zetmachine, waarvoor een hoog gekwalificeerd vakmanschap wordt vereist, is bezig geautomatiseerd te worden. De vakkundige en tijdrovende verrichtingen van de machinezetter worden overgenomen door een in enkele dagen bijgeschoolde typiste, die met het gemak of zij een gewone schrijfmachine bediende een bandje tikt. Dat bandje gaat in de computer die in 'n wip een tweede bandje maakt, waaraan alle verdere instructies zijn toegevoegd voor een automatische zetmachine, die met een veelvoud van de tot dusver gebruikelijke snelheid het zetsel vervaardigt. Niettemin is dat nog maar het begin van de automatisering. Kranten die met computers werken — en dat zijn er momenteel in Nederland al verschillende — hebben meestal kostbare huurcontracten. Het kopen van zetcomputers is nauwelijks verantwoord door de enorme snelheid waarmee deze apparaten verouderen. Vandaag worden er nog bandjes getikt door een typiste, maar in Amerika staan al computers die zelf in staat zijn het manuscript te lezen en op band te zetten en dat alles met een snelheid van 2400 lettertekens per seconde.

Tot nu toe ging het nog steeds over de produktie van zetsel in lood, maar ook het lood heeft in de grote krantendrukkerijen z'n langste tijd gehad. Een nieuwe ontwikkeling is dat de tekst via de computer op film wordt gezet. Van de films worden zgn. wikkelpaten gemaakt waarvan dan in rotatie gedrukt wordt. Maar ook van deze werkwijze is het eind al in zicht. De volgende fase is rotatieoffsetdruk en daarmee gaat de technische revolutie van de zetterij naar de drukkerij.

Offsetdruk betekent dat het beeld niet langer rechtstreeks vanaf de met inkt bedekte beeldrager op het papier wordt gebracht, maar via een met rubber bedekte cilinder vanaf een dunne metalen plaat die langs fotografisch-chemische weg is geprepareerd. Het grote voordeel van dit systeem is in de eerste plaats de superieure drukkwaliteit en totaal andere mogelijkheden voor

het toepassen van kleurendruk, waarvoor vooral de adverteerders belangstelling hebben.

Maar de traditionele rotatiepersen die in de krantendrukkerijen staan opgesteld en waarvan verschillende nog nieuw zijn, vertegenwoordigen een waarde van vele miljoenen guldens. Dan is nog terzijde gelaten de snelle ontwikkeling op het gebied van hulpapparatuur als elektrotechnische clichémachines, transmissie-apparaten en dergelijke.

De grote krantenuitgevers staan voor vernieuwingen die duizelingwekkende bedragen gaan kosten. Maar dat is niet het enige probleem. Een heel nieuw aspect van de huidige technische ontwikkeling is de enorme productiecapaciteit van de nieuwste apparaten, een capaciteit die de behoefte van de meeste dagbladen ver te boven gaat. Deze twee factoren: de kosten en de capaciteit, vormen de technische drang die achter de krantenfusies of concentraties staat.

Maar er zijn nog andere factoren, die gedeeltelijk in het organisatorische, gedeeltelijk in het commerciële vlak liggen. Ik denk dan in de eerste plaats aan de advertentiewerving, waarvan, zoals eerder opgemerkt, tweederde van de inkomsten van de kranten afhankelijk is. Geen wonder dat de advertentie-afdelingen van de meeste kranten uitgebreide en belangrijke apparaten zijn, die grote aantallen hoog gekwalificeerde medewerkers hebben voor acquisitie, dokumentatie en representatie.

Elke krantenuitgever besteedt de uiterste zorg aan het opbouwen van relaties bij adverterende bedrijven en reclamebureaus, put zich uit in argumenten om aan te tonen dat juist in zijn krant het nuttig effect van de advertenties hoog is, bouwt een uitgebreide documentatie op om dat nuttig effect een semi-wetenschappelijke achtergrond te geven, doet intensief aan image building, om een woord te gebruiken uit het arsenaal van Amerikaanse termen waarmee de reclamewereld haar exclusiviteit benadrukt, en probeert entree te vinden in het coterietje van reclame-managers die een vinger in de pap hebben bij de verdeling van de honderden miljoenen die jaarlijks in Nederland aan reclame worden uitgegeven.

Samenwerking van kranten op dit terrein werkt naar twee kanten vereenvoudigend en kosten besparend. Naar de kant van de kranten, omdat een aantal doublures in het acquisitie- en documentatie-apparaat kan worden voorkomen. Aan de kant van de adverteerders, omdat ze kunnen onderhandelen met de vertegenwoordigers van grote eenheden. Essentieel is namelijk voor de

adverteerder om met zijn reclame zoveel mogelijk consumenten tegelijk te bereiken. Selectie van welstandsgroepen wordt in onze samenleving van massaconsumptie steeds minder belangrijk.

Een ander terrein waarop door samenwerking een belangrijke verbetering en besparing kan worden bereikt is dat van de bezorging. In geen enkel ander land dan Nederland neemt de verkoop van kranten per abonnement zo'n grote plaats in. In Engeland bijvoorbeeld worden de kranten over het algemeen aan de man gebracht door boekwinkels en straatverkoop. Die manier van afzet brengt het in ons land niet verder dan enkele percenten van de totale oplaag. Naarmate het moeilijker en kostbaarder wordt betrouwbare krantenbezorgers te vinden, wordt het steeds urgenter naar andere vormen van bezorging te zoeken. De kwaliteit van de bezorging is de laatste jaren zo achteruit gegaan dat bezorgingsklachten bij vrijwel alle dagbladen de grootste oorzaak vormen van het verloop van abonnees. Het is op den duur natuurlijk niet te handhaven dat er in elke straat van elke stad en elk dorp evenveel krantenbezorgers komen als er verschillende kranten worden gelezen. Als ergens combinatie zonder meer voor de hand ligt dan is het wel hier. Op den duur zal waarschijnlijk gezocht moeten worden naar een onafhankelijk distributie-apparaat dat in opdracht van de hele Nederlandse pers de kranten huis aan huis bezorgt.

Vanuit het oogpunt van gevarieerde voorlichting is de redactionele kant van een krantenfusie de kwetsbaarste. Er zitten twee gevaren in: die van verarming en van vercommercialisering van de voorlichting.

Het eerste is zonder meer duidelijk. Zodra de krantenfusie het terrein van de voorlichting zelf bereikt, moet gevreesd worden dat de verscheidenheid — een groot goed voor de meningsvorming — endus essentieel onderdeel van een democratische samenleving — schade zal lijden.

Het gevaar van de vercommercialisering der voorlichting ligt min of meer in het verlengde van die verarming — standaardproductie is nu eenmaal economisch aantrekkelijk — maar heeft daarnaast nog een autonome stuwkracht. Dat laatste zal zich vooral kunnen voordoen waar kranten van ongelijksoortig karakter tot fusie zijn gekomen. Vanuit de zakelijke samenwerking komt een in aandrang groeiende kracht voort om de verschillen in inzicht te verdoezelen en op den duur maar helemaal weg te laten. Dat gevaar is evident bij de vorig jaar november tot stand ge-

komen Unitel-samenwerking. De verontrusting ten aanzien van Unitel, was vooral hierom zo algemeen, omdat er een blad als De Telegraaf bij betrokken is. De redactie van dat blad hanteert een formule die in de Nederlandse dagbladpers uniek is. De vorm van dat blad wijst op vakmanschap, wat trouwens bewezen wordt door het zakelijk succes. De redactionele inhoud is een andere zaak. Wat dat betreft heeft De Telegraaf geen ander doel dan het behagen van een zo groot mogelijk publiek. De enige maatstaf is de vraag wat de lezers en potentiële lezers aanspreekt. Het is een commercieel ongecompliceerde formule. Wie uitsluitend een krant uitgeeft om winst te maken zit er goed mee. Het is dezelfde formule die gebruikt wordt om coca-cola, sigaretten en alcohol te verkopen. We leven nu eenmaal in een samenleving waarin het is toegestaan waardeloze en zelfs schadelijke producten aan de man te brengen.

Dat geldt zelfs voor zaken die betrekking hebben op geestelijk, educatief en informatief gebied als boeken, tijdschriften en kranten. Overigens is dat de consequentie van een groot goed als de persvrijheid.

De inhoud van De Telegraaf is niet alleen onthullend voor de opzet van de uitgever, maar ook voor de behoefte van zijn lezers. Die krant richt zich tot een publiek dat geen duidelijk standpunt inneemt, dat niet geschokt wil worden in zijn burgerlijke, wat behoudende levensinstelling en dat een voortdurende behoefte heeft zijn gevoelens van onbehagen onder woorden gebracht te zien. De Telegraaf verenigt zich welbewust met deze mentaliteit. Daaraan moet worden toegevoegd dat iets van die formule bij elke krant wordt toegepast. Als de publieke smaak helemaal verwaarloosd wordt, kunnen de redactie bureaus wel gesloten worden. Maar nergens wordt zo consequent, zonder enige remming, als een uitsluitend doel, op de publieke smaak gemikt als bij De Telegraaf. Het blad is eigenlijk principieel amoreel.

Het meest verontrustende is dat onze bladen eerder een afspiegeling van hun abonnees dan van hun redacties zijn. Met een variant op een bekend gezegde zou men kunnen stellen: elk volk krijgt De Telegraaf die het verdient.

Dat een dergelijke krant partner is geworden in een groep die een derde van de dagbladmarkt beheerst, is een verontrustend verschijnsel. De mededeling dat het alleen om commerciële en technische samenwerking gaat is geen grote geruststelling. Technische en commerciële macht laat zich niet gemakkelijk tot eigen terrein beperken; dat geldt voor het uitgeven van een krant

evenzeer als voor elke andere activiteit. Een partner wiens redactionele beleid uitsluitend door de commercie wordt ingegeven, betekent voor de NDU-redacties gewoon een besmettingskans.

Men mag aannemen dat voor het ogenblik de journalistieke onafhankelijkheid van de NDU-bladen voldoende gewaarborgd is. De redacties zullen zelf toegespitst zijn op de gevaren en de behoefte voelen hun onafhankelijkheid te tonen en te benadrukken. Dat geldt stellig voor de NRC en het AH.

Het is de vraag of het in even sterke mate geldt voor andere bladen van de NDU die commercieel een beetje op dezelfde golf-lengte zitten als De Telegraaf en er daardoor wat gemakkelijker toe kunnen komen de foefjes van grote broer over te nemen. Maar de gevaren voor een onafhankelijke voorlichting mogen dan niet over de hele linie acuut zijn, op de lange duur, als de huidige hoofdredacties en toonaangevende medewerkers verdwenen zijn, doen ze zich wel voor. In het benoemingsbeleid hebben directeuren en commissarissen van de Unitelbladen wel degelijk de mogelijkheid de redactionele gang van zaken te beïnvloeden.

Men kan zich met enige zorg afvragen wat nu de ontwikkeling zal zijn, c.q. zou moeten zijn, van de buiten de Unitel opererende landelijke dagbladen. Dat vooral de positie van de landelijke dagbladen van belang is volgt uit de grote waarde die juist die kranten hebben voor de opinievorming in ons land. De meeste kranten van die groep zijn al betrokken bij een zekere concentratie.

Het dagblad Trouw met een oplaat van 108.000, dat door z'n onafhankelijke berichtgeving van grote waarde is voor de meningsvorming in ons land, ook buiten protestant-christelijke kring, werkt met de vier Zuidhollandse kranten van het zgn. Kwartet samen in de N. V. De Christelijke Pers. De totale oplaat van deze groep is 205.000.

Het kritisch behoudende r.k. dagblad De Tijd, dat de laatste jaren vooral opvalt door zijn voortreffelijke redactionele commentaren, maakt, met een oplaat van 101.000, met een aantal regionale Brabantse kranten deel uit van de Verenigde Nederlandse uitgeverijbedrijven. De oplaat van de gezamenlijke VNU-bladen belooft 318.000.

De Volkskrant en Het Parool zijn enkele jaren geleden bij de oprichting van hun nieuwe gebouwen in Amsterdam-Oost tot een ver gaande en vooruitziende technische samenwerking gekomen door het gezamenlijk gebruik van één rotatiepers. Dit technisch samengaan was vooral hierom zo gelukkig omdat het een och-

tendblad en een avondblad betreft met oplagen die elkaar niet zo veel ontlopen.

Het Vrije Volk dat door z'n uitgebreid editiestelsel een unieke positie in Nederland heeft, is het enige landelijke dagblad dat geen binding of samenwerking met andere kranten heeft. De komende herstructurering van dat editiestelsel zal wellicht ook voor deze krant op den duur de vraag opportuun maken of een samenwerking in groter verband betere mogelijkheden voor de toekomst geeft.

Door de Unitel is er een zgn. rechtse concentratie in de Nederlandse landelijke dagbladpers tot stand gekomen, hoe ongelijksoortig de partners ook zijn. Door deze ontwikkeling is de vraag actueel of daar op den duur niet een linkse, of liever progressieve, concentratie tegenover gesteld moet worden. Men kan die vraag misschien nog het beste benaderen vanuit de kenmerken van een progressieve krant. Een krant die allereerst zo goed mogelijk het nieuws moet brengen, oordeelt en commentarieert vanuit het nieuws, tracht vanuit het nieuws een visie te krijgen op de vorm die de samenleving van de toekomst zal moeten aannemen. Het is een typisch progressieve bezigheid om, vooruitdenkend op de actualiteit, zonder een dogmatisch uitgangspunt, te formuleren waarheen de actuele gebeurtenissen zouden kunnen wijzen. Een dergelijk uitgangspunt vereist een meer dan gemiddelde bekwaamheid een goede krant te maken, want het is gemakkelijker lezers te boeien door verdediging van de status quo, door angst voor verandering, dan door het zoeken naar een toekomstvisie. Dat verklaart voor een deel het succes van de reactionaire pers en dat verduidelijkt tevens waarom het zo moeilijk is een commercieel succesvolle progressieve krant te maken. Die moeilijke taak — een opdracht die de progressieve dagbladpers niet kan en mag verloochenen — scheidt een gemeenschappelijk belang.

Concentratie van kranten is hoe dan ook een riskante ontwikkeling voor de journalistieke verscheidenheid. Maar een dergelijke concentratie is, bekeken vanuit de noodzaak van onafhankelijke en gevarieerde voorlichting, het meest verantwoord wanneer het gaat om kranten die een gelijksoortig maatschappijbeeld voor ogen hebben. Daarom kan een progressieve concentratie, als zij komt, met meer gerustheid worden bejegend dan de reeds bestaande ongelijksoortige rechtse concentratie.

Sterker, de progressieve concentratie is gewenst om een relatieve achteruitgang van de vooruitstrevende kranten te voorkomen en om het risico te vermijden dat de meningsvorming daardoor een te eenzijdig reactionair en conserverend accent krijgt.

Kosten en herstructurering van de gezondheidszorg

De premies van de ziekenfondsen alsmede die van de particuliere verzekeringen tegen ziektekosten stijgen voortdurend. Daaruit blijkt reeds dat de kosten van de gezondheidszorg regelmatig groter worden. Bij elke aankondiging van een premieverhoging ervaart men van nabij dit verschijnsel dat zich overigens aan de direkte waarneming van de mens onttrekt.

Op het gezondheidscongres te Amsterdam (2 november 1967) werd de verhoging van de uitgaven van de gemeenschap voor de gezondheidszorg becijferd op 23 percent in de tijd van 10 jaar. Geen wonder dat daar o.m. de vraag aan de orde werd gesteld of die uitgaven maar kunnen blijven stijgen.

Voor de beantwoording van die vraag kan een ruwe schets van enige oorzaken van de toenemende kosten een uitgangspunt vormen. De gesignaleerde ontwikkeling moet voornamelijk worden geweten aan:

- de vooruitgang van de medische wetenschap;
- de inefficiënte organisatie van de gezondheidszorg;
- de aanhoudende prijsstijging van goederen en diensten;
- de honorariumpolitiek van de artsorganisaties.

De kennis van de medische wetenschap breidt zich snel uit. Het gevolg daarvan is dat ziekten die nog niet zo lang geleden ongeneeslijk waren nu met succes kunnen worden bestreden. De patiënt moet dan soms wel over de benodigde rooie ruggen beschikken. Per jaar zijn er bij voorbeeld 35 nodig voor een kunstnier. De inplanting van kunstmatige hartkleppen vergt 70 van die biljetten, die niet iedereen bezit.

Te bedenken valt dat dergelijke behandelingen op het moment buiten het ziekenfondspakket en buiten het verstrekkingenpakket van particuliere verzekeringsmaatschappijen vallen. Daarnaast dient in het oog te worden gehouden dat ongeveer tegelijkertijd prof. Muntendam (voorzitter van het congres) en een werkgroep

van de Dr. Wiardi Beckman Stichting¹⁾ de kosten voor de instandhouding van een menselijk leven een gegeven hebben genoemd. Dat wil zeggen: niemand mag verstoken blijven van de medische hulp die hij nodig heeft, ongeacht de kosten.

In Nederland is er dus geen plaats voor de Amerikaanse medische folklore, waarvan op het congres boeiend feitenmateriaal is gegeven. In God's own country wordt de levenswinst in geld berekend. Men heeft daar ontdekt dat voor elke dollar uitgegeven ten behoeve van de t.b.c.-bestrijding er 4 terugkomen; elke dollar aan tijdige(!) kankerbestrijding gespendeerd heeft een rendement van 9 dollar. Op die schaal bedreven leidt de business er natuurlijk toe dat bij een arbeider minder medische rompslomp wordt gemaakt dan bij een ondernemer of gewoon maar een middelbaar technicus.

De kosten van de gezondheidszorg zijn een gegeven. Een stelling, die op zichzelf reeds een bron van kostenstijging is, want sommige reeds bestaande toepassingen van de medische wetenschap zijn op dit moment onbereikbaar voor een deel van ons volk.

De medische research ploegt voort en binnen afzienbare tijd zullen nieuwe betaalbare en onbetaalbare ontdekkingen ten dienste van de mensheid staan. Het is niet moeilijk te voorspellen dat de ontwikkeling van de wetenschap de gemeenschap voor steeds hogere uitgaven, zowel absoluut als gerelateerd aan het nationale inkomen, zal plaatsen.

De organisatie van de gezondheidszorg is inefficiënt. De werkgroep van de Dr. Wiardi Beckman Stichting maakt daar melding van. Een uitlating van prof. Querido²⁾ duidt daar eveneens op:

'Iedere poging, door beschrijving een weinig orde in het bestel van onze gezondheidszorg te brengen, is hachelijk, omdat dit bestel nu eenmaal een chaotische zaak is.'

Het reeds eerder aangehaalde rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting tracht 'lijn' in de organisatie te brengen.

De gezondheidszorg – aldus de werkgroep – dient uit 4 lijnen te bestaan.

De eerste lijn, ook wel werkverband genoemd, omvat de huis-

1) Grondslagen van een programma voor gezondheidszorg; rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting, samengesteld door dr. D. Dolman, dr. J. H. Lamberts, mr. Z. W. Masman, prof. dr. A. Querido.

2) Socialisme en Democratie, juni 1967; boekbespreking, p. 463.

arts (als centrale figuur) die bij zijn werk kan terugvallen op de hulp van deskundigen. Deskundigen met andere wetenschappelijke kennis dan wel medewerkers die hem het minder medische kennis vereisende werk uit handen kunnen nemen. Gepleit wordt voor groepspraktijken, waarvan inderdaad een kostenverlaging op huisartsenniveau kan uitgaan. De gezondheidszorg wordt evenwel in het kader van de maatschappelijke samenleving geplaatst zulks in navolging van de definitie van de Wereldgezondheidsorganisatie:

‘Gezondheid is een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet slechts de afwezigheid van ziekte of zwakheid.’

Daarmee wordt gezondheidszorg uitgetild boven het strikt medische vlak, hetgeen kostenverhogend werkt. Aan het begrip ziekte wordt immers een ruimere inhoud gegeven. Het werkverband zal een groter aantal mensen ter behandeling krijgen en de therapie wordt breder aangepakt dan nu het geval is op huisartsenniveau.

De kosten van de gezondheidszorg zijn in de laatste jaren niet in het minst gestegen door het ontstaan van superspecialismen. Het is een van de heilzame gevolgen van de uitbreiding van de medische wetenschap. De neuroloog kan het soms niet meer aan en verwijst naar een collega, de neurochirurg.

De indeling in een tweede lijn, de specialisatie, en een derde lijn, de superspecialisatie, sluit aan op deze ontwikkeling. Men behoeft geen insider te zijn in de kosten van de gezondheidszorg om te kunnen vaststellen dat door deze splitsing kostenbesparingen in de wacht kunnen worden gesleept.

Voorts is bij de uitwerking van de tweede lijn veel aandacht besteed aan kostenbesparende maar niettemin doelmatige hulp. Hoewel dit niet met evenzovele woorden is geformuleerd, denkt de werkgroep klaarblijkelijk aan grote ziekenhuizen en o.m. aan een belangrijker functie van het ziekenvervoer. Dit laatste is van betekenis want met behulp van ambulancewagens komen de volgende nieuwe mogelijkheden binnen het bereik:

- daghospitaal;
- nachtverpleging.

Verplegingsvormen die door de werkgroep zijn genoemd. M.i. zou er nog aan kunnen worden toegevoegd:

- Vervoer naar en van een ziekenhuis waar dure apparatuur aanwezig is die in het ‘opname-ziekenhuis’ niet voorhanden is

(besparing op kostbare investeringen en betere bezetting van de apparatuur).

De vierde lijn is bestemd voor bepaalde groepen van zieken als psychisch gestoorden, revalidatie en langdurige verpleging.

Kortom het is een fraaie analyse van de gezondheidszorg. Er kan een kostenbesparend resultaat van worden verwacht terwijl de verleende medische hulp effectiever is. Een geluid — betere kwaliteit voor minder geld — dat tegenwoordig niet vaak meer wordt vernomen.

Dit voert tot het derde punt dat genoemd werd als oorzaak van toegenomen kosten: de prijsstijging. Redelijkerwijze moet worden aangenomen dat hier de vooruitzichten niet zo gunstig zijn. De groei van de welvaart gaat gepaard met een verhoging van het prijsniveau. Speciaal op het terrein van de dienstverlening zal die voelbaar zijn. Reeds nu neemt deze gn. tertiaire sektor een steeds grotere hap uit ons nationaal inkomen. Daarmee zullen wij moeten leren leven. De tertialisering is een noodzakelijke voorwaarde voor groeiende welvaart alsmede voor een blijvende werkgelegenheid. De mensen die worden uitgestoten uit de agrarische (primaire) en uit de industriële (secundaire) sektor zullen er een arbeidsplaats moeten vinden.

Dienstverlening evenwel leent zich in mindere mate voor mechanisatie en automatisering. Groeiende welvaart, die zich in het dagelijks leven manifesteert in hoge lonen/salarissen, zal een constante opwaartse druk op de prijs van de dienstverlening, dus ook de gezondheidszorg, blijven uitoefenen. Inflatoire ontwikkelingen zullen die tendens nog versterken.

Als vierde oorzaak van kostenstijging werd aangegeven: de honorariumpolitiek van de artsenorganisaties. Aangezien mijn mening t.a.v. een effectuering van de nationale gezondheidszorg afwijkt van die van de werkgroep zal dit punt wat breder worden bezien.

Het is wellicht nuttig ter inleiding de nog in wijde kring heersende meningen omtrent het marktmechanisme globaal te schilderen. Meestal wordt speciaal gewezen op de regulerende werking die daarvan zou uitgaan.

De prijs bepaalt welke goederen wel en welke goederen niet zullen worden geproduceerd, mits vragers en aanbieders de nodige bewegingsvrijheid hebben. Neemt de vraag naar een goed/dienst toe dan stijgt de prijs met het gevolg dat de produktie in die richting wordt uitgebreid en de vraag naar dat goed wordt afge-

remd. Daalt de vraag dan gebeurt het omgekeerde. Dit mechanisme, waardoor een ontstane wanverhouding tussen gevraagde en aangeboden hoeveelheid van een goed weer in evenwicht wordt gebracht, wordt vriendelijk aangeduid als het spel van vraag en aanbod.

De werkelijkheid is minder speels. Al vroeg ontdekte men dat niet de vraag naar goederen/diensten van belang was maar de koopkrachtige vraag. Het komt erop neer dat slechts de met geld gesteunde behoefte mocht meespelen. Het was een schoonheidsfout, die wel is onderkend, maar de (liberale) theoretici maakten er zich geen kopzorg over. Politici, die blij waren met de ongevraagd verschaft ethische informatie, occupeerden zich er nog minder mee. It's all in the game, een zegswijze die nu in sportkringen opgang doet teneinde de sportiviteit te bevorderen.

Later kwamen er nog meer schoonheidsfouten aan het licht, voornamelijk aan de aanbodskant. Daar werd vals gespeeld met behulp van kartels, verticale prijsbinding en zo. Bovendien werd naarstig gebruik gemaakt van het feit dat nieuwe productieprocessen niet van de ene op de andere dag uit de grond kunnen worden gestampt. Zelfs uitbreiding van een bestaand productieapparaat kost tijd. Niettemin werd bij de maatschappelijke ordening hardnekkig vastgehouden aan de deugden van het optimum-theorema.³⁾

Op het gebied van de gezondheidszorg is automatisch herstel van het evenwicht tussen gevraagde en aangeboden hoeveelheden fundamenteel onmogelijk. De vraag naar gezondheid is star. Op grond daarvan kan met prijsverhoging of -verlaging geen aanpassing van de vraag aan gewijzigde omstandigheden worden verkregen. Sterker, het is de aanbieder van gezondheid (de medicus) die de vraag (van de patiënt) bepaalt. In de eerste plaats de 'vraag' naar de hoeveelheid van zijn eigen dienstverlening, waarmee doorgaans een aanvullende 'vraag' naar specialist, ziekenhuis en geneesmiddelen is gemoeid. Aan het spel tussen vragers en aanbieders ontbreekt dus zelfs de meest elementaire vorm. Een financieel nauwelijks geïnteresseerde figuur doseert de gevraagde hoeveelheid. Sijmen, die betalen moet, heeft geen keus. Het rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting formuleert dit bondig (p. 10):

'De mensen willen kort en goed gezond zijn; welke goederen

³⁾ Prof. dr. J. Pen; Harmonie en Conflict; kwadraatpocket. De Bezige Bij, Amsterdam 1962; hoofdstuk 2.

en diensten zij daartoe precies behoeven, onttrekt zich meestal aan hun oordeel.'

Met grote zekerheid kan worden aangenomen dat de artsen gebruik hebben gemaakt van hun eenzijdige machtspositie. De kwalificatie van drs. Th. Coppes ⁴⁾ 'exorbitante stijgingen van de inkomens van groepen medici' duidt daar op. De bezorgdheid, neergeschreven in tal van nummers van het verzekeringsvakblad 'De Vraagbaak', over hoge nota's en dientengevolge hoge premies voor particuliere ziektekostenverzekeringen, vormt eveneens een aanwijzing. Het gevolgde honorariumbeleid is overigens niet helemaal te wijten aan de lust tot veel verdienen.

Voor iemand die het nog niet wist, is bij het zgn. artsenconflict de belastingaap uit de witte mouw gekomen. Er wordt belasting afgewenteld. Mr. dr. A. A. van Rhijn werpt de vraag op ⁵⁾:

'Zal voorts de drang naar afwenteling niet zozeer toenemen dat de meerdere belasting niet wordt betaald door degenen voor wie zij is bedoeld, maar door anderen met een laag inkomen?'

Wat de gezondheidszorg betreft zou 'anderen' kunnen worden vertaald met: de ziekenfondsen, de verzekeringmaatschappijen en via de premie de verzekerden. De grenzen van de logica zouden worden overschreden door te veronderstellen dat de ziekenfondsen buiten schot zijn gebleven. Uit de weliswaar absoluut aanzienlijke maar relatief kleine groep van particulier verzekerden kan geen 'exorbitante' stijging worden verklaard. Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat de honoraria in de vrije sfeer van invloed zijn geweest op de contractuele honoraria.

Progressie in de belastingen is niet afdoende om de zozeer gewenste nivellering van de inkomens te bewerkstelligen. Deze stelling, hoe aantrekkelijk ook om nader te worden uitgewerkt, valt buiten het bestek van dit artikel. Er kan uit de ontwikkelde gedachtengang wél een relevante conclusie worden getrokken. De progressie in de belastingen verhoogt de kosten van de gezondheidszorg, aangezien in kringen van medici de leuze van f x,— schoon eveneens wordt aangehangen.

Het geheel overziende mag worden aangenomen dat de kosten van de gezondheidszorg zullen blijven toenemen door:

- de vooruitgang van de medische wetenschap;
- de te verwachten prijsstijging van goederen en diensten.

⁴⁾ Socialisme en Democratie, juli/augustus 1967; p. 483.

⁵⁾ Socialisme en Democratie, mei 1967; p. 325.

De groei van de uitgaven kan worden afgezwakt door de gezondheidsdienst te reorganiseren, overeenkomstig het rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.

Dit rapport biedt echter onvoldoende garantie tegen kostenverhoging voorzover die is toe te schrijven aan de honorarium-politiek van de artsenorganisaties. Het is niet genoeg slechts te stellen (p. 11) dat beroepsbeoefenaren, instellingen en organen op het terrein van de volksgezondheid zich dienen te voegen in een algemene structuur, waarvoor de overheid verantwoordelijkheid aanvaardt. Met 'de invoering van een integrale ziekenfondsverzekering voor het gehele volk' (p. 78) wordt de gewenste invoeging bepaald niet bereikt. Het spel van vraag en aanbod blijft dan in principe bestaan, zij het tussen (machts)blokken.

De ervaringen wettigen niet de verwachting dat de ziekenfondsen bij het afsluiten van overeenkomsten voldoende tegenwicht kunnen leveren. De 'machtspositie die de ziekenfondsen zich als consumentenorganisaties hebben opgebouwd' (p. 77) is niet zo indrukwekkend als de werkgroep veronderstelt.

Er komt nog iets bij. Door de kosten van de gezondheidszorg als een gegeven aan te nemen, wordt de nu al grote macht van de artsenorganisaties onvermijdelijk versterkt.

Het is jammer dat het rapport zich beperkt tot de constatering 'In beginsel dient men deze kosten te beheersen met andere dan aan het financieringsstelsel ontleende beleidsinstrumenten' (p. 77). Dusdoende laat men de gelegenheid onbenut om die andere beleidsinstrumenten nader uit te werken.

Tevens wordt de indruk gewekt dat de werkgroep de kool en de geit heeft willen sparen. Enerzijds wordt aan duidelijk levende wensen in de Partij van de Arbeid⁶⁾ naar een grondige herstructurering van de gezondheidszorg tegemoet gekomen. Anderzijds wordt vermeden de buiten de Partij van de Arbeid staande politieke en machtsgroeperingen al te zeer te kwetsen.

Vermoedelijk heeft men op die manier geprobeerd een politiek heet hangijzer te omzeilen. Aangezien het gevonden compromis onbevredigend is, wordt de strijd voor — ook volgens het rapport — betere beleidsinstrumenten ten onrechte ontlopen.

Kan het hete hangijzer niet op andere manieren worden afgekoeld? Mogelijk zou de expliciete erkenning van het bestaansrecht

⁶⁾ Zie 'Verzamelde voorstellen voor het 11de Congres van de Partij van de Arbeid'.

van confessionele ziekenhuizen er een kunnen zijn. Ter illustratie een vuistregel:

— In principe komt in elke plaats/streek een algemeen ziekenhuis, tenzij een aanzienlijke meerderheid van de bevolking een bepaalde godsdienst aanhangt.

— In plaatsen waar de aanwezigheid van meer dan één ziekenhuis vereist is: het eerste een algemeen ziekenhuis, het tweede van een religie die overeenkomt met de religieuze samenstelling van de bevolking. Dit moet ruim worden geïnterpreteerd. Stel dat in een gemeente op grond van het bevolkingsaantal behoefte bestaat aan 2 ziekenhuizen dan kan naast het eerste, een tweede katholiek of protestants ziekenhuis worden gesticht. Bij zeer gemengde (godsdienstige) bevolking zal de beslissing moeten vallen op de stichting van een tweede algemeen ziekenhuis.

Deze suggestie is bedoeld om aan te geven dat óók bij nationalisatie rekening kan worden gehouden met levensbeschouwelijke verlangens. Er mag niet uit worden geconcludeerd dat de werkgroep geen oog heeft gehad voor deze aspecten. Het tegendeel is het geval.

Een beter beleidsinstrument voor de beheersing van de kosten zou zijn: navolging van de National Health Service. De werkgroep meent (p. 87):

‘Het zou te ver voeren alle overeenkomsten en verschillen tussen het Britse systeem en het in dit rapport geschetste stelsel uitvoerig te bespreken. Vermeld zij slechts, dat de verschillen, voornamelijk in de juridische positie van de medewerkers en de techniek van de financiering, naar onze mening nauwelijks een principieel karakter hebben.’

De gebezigde terminologie ‘nauwelijks’ en ‘principieel’ is uiteraard voor discussie vatbaar. Uit het voorgaande moge dit duidelijk zijn gebleken. Daarom beperk ik mij ertoe de aandacht te vestigen op het standpunt van de soc.-econ. redactie van Het Vrije Volk. In het bericht (H.V.V. van 31 oktober 1967) over het verschijnen van het rapport staat te lezen:

‘Die zorg moet worden toevertrouwd aan de organisatie voor Nationale Gezondheidszorg, die op een aantal punten sterk afwijkt van de Engelse nationale gezondheidsdienst.’

In de National Health Service zijn de artsen waar de werkgroep op doelt. Het spel van vraag en aanbod wordt daarmee verschoven naar het loonpolitieke vlak.

De National Health Service zijn onderhandelingsmoeilijkheden

niet bespaard gebleven. 7) Toch is er verschil met het Nederlandse systeem van ziekenfondsovereenkomsten. De overheid, en niet 'het nog betrekkelijk grote aantal van deze fondsen' 8), is onderhandelaar. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de fondsen afzonderlijk optreden. Wel echter dat de concentratie in één hand bijzonder gewenst is. Trouwens ook in de huidige positie moet de overheid vaak te 'hulp' komen, zij het dan op een moment waarop de zaak vastzit. Bij de onderhandelingen die aan de impasse voorafgaan, is de regering geen partij en heeft zij dus hoogstens een indirecte invloed.

Socialisten hebben de naam de overheid alles te willen laten doen. Deze stelling zou m.i. met succes kunnen worden aangevochten. Ook dit valt buiten het kader van dit artikel. Het moet evenwel zelfs voor niet-socialisten een weinig verheffend schouwspel zijn om een instantie (ik gebruik nu maar een neutrale term) een pat-positie los te zien wrikken, die buiten haar om is ontstaan.

Wijst men financiering via ziekenfondspremie af dan resteren slechts de belastinggelden. Op het eerste gezicht een absurd idee in een periode van begrotingstekorten. Wat is er evenwel tegen een verhoging van de belastingen in de orde van grootte van de ziekenfondspremie? Het Nederlandse volk kan daar nauwelijks bezwaar tegen maken. Voor gezondheid moet worden betaald. 9) Zo niet aan de staat dan toch aan het ziekenfonds. Het voordeel van de eerste methode is dat — bij gelijkblijvende individuele lasten — de kostenbeheersing beter is gewaarborgd.

Een nevenvoordeel is het vervallen van de belastingaftrek van ziektekosten. De belastingdienst krijgt daardoor tijd vrij om zich aan urgente zaken, die nu blijven liggen, te gaan wijden.

Bij de begroting voor 1968 is er veel discussie geweest over de vraag of de ziektekostenpremie al dan niet voor aftrek in aanmer-

7) Dr. J. D. J. Havard; Vorm en taak van de Britse Nationale Gezondheidsdienst; Het Ziekenfonds, orgaan van de Centrale Bond van onderling beheerde ziekenfondsen, 41ste jaargang no. 11, november 1967; p. 252—259.

8) Rapport Wiardi Beckman Stichting; p. 80.

9) Nagenoeg iedereen ziet dit tegenwoordig wel in. Men is verzekerd bij een ziekenfonds of bij een verzekeringmaatschappij. Deze uitgaven vormen een bestanddeel van het patroon van de inkomstenbesteding. Slechts de instantie, waaraan moet worden betaald, verandert. Belastingverhoging zal dus niet tot verhoging van de individuele lasten leiden. Het W.B.S.-rapport laat overigens de hoogte van de premie buiten beschouwing.

king moest komen. De zin van een dergelijke discussie ontgaat mij. Moeilijk kan worden ontkend dat de uitgaven terzake van premies voor ziektekosten puur consumptieve bestedingen zijn en daarom evenmin op het belastbaar inkomen in mindering kunnen worden gebracht als b.v. huishuur of de verzekeringspremie voor een auto.

Ten slotte de vraag of een nationale gezondheidszorg op basis van de door mij voorgestane juridische en financiële herordenning nationalisatie kan worden genoemd. Een dergelijke kwalificatie maakt op zichzelf al grote groepen van mensen aan het schrikken.

Bladerend in de literatuur over de nationalisatiegolf die Labour vanaf 1945 over Engeland liet spoelen, is de volgende opsomming van wetten ¹⁰⁾ onthullend:

- Bank of England Act, 1946;
- Coal Industry Nationalisation Act, 1946; en Coal Industry Act, 1949.
- Civil Aviation Act, 1946; and Air Corporations Act. 1949;
- Cable and Wireless Act, 1946;
- Cotton (Centralised Buying) Act, 1947;
- Transport Act, 1947;
- Electricity Act, 1947;
- Overseas Resources Development Act, 1948;
- Gas Act, 1948;
- Iron and Steel Act, 1949.

De National Health Service, opgericht in 1948, wordt niet genoemd. Waarvan akte.

¹⁰⁾ A. M. de Neuman; *The economic aspects of nationalization in Great Britain*; Cambridge, 1952; p. 4 Deryck Abel; *British Conservatives and State Ownership*; *Journal of Politics*, Vol. 19. 1957; p. 227–239. Hierin worden 9 nationalisatiemaatregelen genoemd. In afwijking met de Neuman wordt Land Development Rights (Town & Country Planning Act) vermeld en ontbreken de Cotton Act alsmede de Overseas Resources Development Act.

Vrijheid-blijheid?

Gezien de belangstelling die de tweede nota over de ruimtelijke ordening in brede kring heeft gewekt, doet zich de vraag voor of de tijd (niet reeds lang) is aangebroken voor een richtinggevende visie van de regering ten aanzien van de vrije tijd.

Men kan bezwaarlijk stellen, dat de vrije tijd geen onderwerp van discussie is geweest en nog is. Het tegendeel is waar. Het geluid is zo bekend, dat men er over het algemeen doof voor is geworden. Alleen berichten over structurele werkloosheid — waaronder die van de jeugd — doen ons nu en dan weer beseffen, dat de automatie — die de promotor van de toenemende vrije tijd is — voortgaat en eigenlijk maatregelen eist. Zelfs al is men van mening, dat 'wij in Nederland geen vrees voor de automatisering behoeven te hebben' omdat wij er 'qua outillage van ons sociale leven beter (namelijk dan Amerika) op zijn toegerust'¹). De automatisering heeft namelijk óók culturele consequenties en vereist óók een outillage van het culturele leven. Wie durft te beweren, dat die er is of, gelet op de eisen voor de toekomst, zelfs maar in aanleg aanwezig is?

Het feit, dat na het algemeen worden van de vrije zaterdag eigenlijk geen sprake meer is geweest van verkorting van de arbeidstijd heeft er stellig toe geleid, dat de ontwikkeling en de toekomstige besteding van de vrije tijd ook bij de bevolking niet de belangstelling heeft gekregen die zij verdient. Er zijn wel tekenen die wijzen op verdergaande belangstelling, maar dan betreft het de al in enig opzicht georganiseerden en dat zijn relatief weinigen. Vooral ten aanzien van het onderwijs valt deze geringe belangstelling te betreuren. Men kan zich de ouders voorstellen, die zich afvragen of ons onderwijs de kinderen wel voldoende toerust voor een maatschappijvorm, waarin de tijd voor en de zorg om de broodwinning niet meer op de eerste

¹ Dr. J. F. G. M. de Meijer, 'Automatisering, een uitdaging, geen bedreiging'. Maatschappijbelangen, maandblad van de Nederlandse Maatschappij van Nijverheid en Handel, 130e jaargang no. 10, oktober 1966.

plaats staan. Kenmerkend is overigens, dat het getal der verontrusten zo (on)geruststellend klein is.

Die vrije tijd is overigens een controversiële zaak. Niet wat betreft de vraag of hij belangrijk zal toenemen; daarop kan het antwoord niet anders dan positief luiden. De toenemende vraag naar goederen kan het probleem nog enige tijd versluieren evenals de hulp aan de ontwikkelingsgebieden — als we ons zo hoog kunnen opwerken dat die werkelijk wat gaat voorstellen, maar op dat ethische niveau aangeland zijn we dan waarschijnlijk af van de uitgaven voor de bewapening —, de tijd dat werk een zeldzaam kruid gaat worden, ligt binnen het bereik. In een studie van de Rand-Cooperation wordt de verwachting uitgesproken, dat bij krachtig voortgezette investeringen voor automatisering reeds omstreeks 1975 circa 25% van de werkzame beroepsbevolking in Amerika door machines zal zijn vervangen²). Interessant in dit verband is ook nog wat Polak opmerkt over het intelligentiepeil van de automatieapparatuur. Dit staat volgens hem ten minste gelijk met dat van een gediplomeerde leerling van een highschool. De ongeveer 30% van de highschool leerlingen die geen diploma behalen, zullen als regel geen werk vinden³; een toeneming van de hoger gekwalificeerde arbeid lijkt waarschijnlijk⁴). Men realiseert zich echter wel, dat de automatie haar invloed uitstrekt tot en met de dienstensector.

De vraag is echter of de mens met meer vrije tijd gelukkiger zal zijn. In ieder geval is hij, nl. de vrije tijd, 'une réalité fondamentalement "ambigue"'⁵). Hoe dubieus dat wel is kan men oplaken uit bijvoorbeeld de standpunten van Denis Gabor⁶), die meent dat de mensheid aan langzame verveling te gronde zal gaan, en van Bertrand Russel⁷), die 'want(s) to say in all seriousness, that a great deal of harm is being done in the modern world by belief in the virtuousness of work and that the road to happiness and prosperity lies in an organized di-

² Prof. dr. F. L. Polak 'Automatie, werkgelegenheid en Vooruitgangsoptimisme', Socialisme en Democratie, jrg. 23, no. 4, april 1966.

³ idem jrg. 22 nr. 7/8, juli/augustus 1965.

⁴ zie I.

⁵ Joffre Dumazedier 'Vers une civilisation du loisir'.

Editions du seuil 1962 page 18.

⁶ 'Blauwdruk der toekomst'.

⁷ 'In praise of idleness and other essays' ed. London, George Allen and Unwin ltd.

minution of work'. De waarheid zal wel ergens daartussen liggen, maar waar? Een poging tot een enigszins nauwkeuriger plaatsbepaling is om velerlei redenen gewenst. Bijvoorbeeld in verband met de vraag hoe die vrije tijd over een mensenleeftijd verdeeld zal worden.

Voor een vervroegde pensionering schijnt niet veel animo te bestaan, omdat men hiervan een achteruitgang van het inkomen vreest. Ook een drastische verkorting van de arbeidsdag behoort niet tot de verlangens. Waarschijnlijk omdat hierdoor de aanlooptijden relatief te groot worden. De voorkeur schijnt uit te gaan naar langere en betaalde vakanties. Beide laatste wensen zouden een bevestiging kunnen betekenen van de stelling, dat met het verminderen van de fysieke belasting de psychische in het arbeidsproces is toegenomen. Daarnaast leeft ook het verlangen naar het later intreden in het arbeidsproces. Ook kan nog gedacht worden aan onttrekking aan het arbeidsproces door regelmatige herscholing en aan het 'sabbatical year'. In ieder geval lijkt het wenselijk, dat de mogelijkheden meer in de publieke belangstelling komen.

De vakbonden dienen hier eveneens in hoge mate tot de meningsvorming bij te dragen. Want hoe eerder men weet welke wensen in kringen van de werkende bevolking leven, des te groter is de kans, dat zij gerealiseerd kunnen worden.

Wanneer inderdaad zou blijken, dat een verkorting van de arbeidsdag niet tot de wensen behoort, dan zou dat in bepaalde opzichten zijn te betreuren. 'If a leisured population is to be happy, it must be an educated population and must be educated with a view to mental enjoyment as well as to the direct usefulness of technical knowledge' ⁸). De grondslagen voor deze opvoeding worden vanzelfsprekend (?) in gezin en school gelegd. Het in stand houden en verdiepen ervan zal evenwel gedurende het gehele leven van de mens dienen te geschieden. Het is duidelijk, dat de beste kansen hiervoor bestaan als de arbeidsdag zoveel mogelijk wordt bekort.

Men zal er voorts rekening mee moeten houden, dat de verplaatsing, vroeg of laat, van de arbeid van de eerste plaats in ons bestaan naar de derde, namelijk na de vrije tijd en het slapen, meebrengt dat er voor deze arbeid een ook psychologisch waardevol substituut komt. In dit opzicht schijnt wederom de verkorte arbeidsdag de beste kansen te bieden.

⁸ zie 7.

Voorlopig blijft het de vraag of er een toenemende zorg zal dienen te komen voor een steeds grotere groep, die niet meer in het arbeidsproces is ingeschakeld. Bejaardenzorg vanaf 55 jaar? Of dat er ten behoeve van de gehele bevolking een veelomvattende bemoeïing met o.a. de kunst zal ontstaan. Pen heeft er al eens op gewezen, dat het kunstbeleid gericht zou moeten zijn op de bevordering van het amateurisme⁹). Men kan het hiermede volledig eens zijn als daaronder wordt verstaan de bevordering van de creativiteit. Dit in verband met wat hiervoor reeds is gezegd over het psychisch substituut voor de arbeid. Want het creatief bezig zijn is niet alleen zo'n substituut — want arbeid is ten slotte middel, levens-middel — het is levensdoel. 'Even the most primitive history of men shows us an attempt to get in touch with the essence of reality by artistic creation'¹⁰).

Pieper toont overigens nog weer eens aan, dat een goede amateuristische kunstbeoefening stimulerend werkt op de professionele vormen van kunst¹¹).

Het is intussen een illusie, meen ik, dat de amateuristische kunstbeoefenaars in groten getale de professionele voorstellingen bijwonen. Toch is de relatie uit een oogpunt van creativiteit belangrijk, zij verdient in het kader van de vrije tijd zeker aandacht.

Wordt het overigens niet hoog tijd, is het al niet de hoogste tijd, om de entreprijzen voor alle soorten professionele kunstmanifestaties te verlagen en de belasting op gemakkelikheden, waaronder de meeste culturele manifestaties vallen, af te schaffen?

Een andere vraag, die zich met betrekking tot de ontwikkeling ten gevolge van toenemende vrije tijd voordoet, is of wij onder invloed daarvan niet veel meer tot gemeenschapsmensen zullen moeten uitgroeien dan tot nu toe. De vervreemding, die door het arbeidsbestel is ontstaan, kan door de mogelijkheden die de automatisering schept, worden veranderd in een nieuwe vrijheid, die de mens zelfbewustzijn en gevoel van eigenwaarde schenkt. Dat wil zeggen het gevoel, dat hij los van zijn functie als producerend wezen betekenis heeft. Daaruit mag vanzelf-

⁹ Prof. dr. J. Pen in Raad voor de Kunst, verslag van de werkzaamheden en bevindingen over het jaar 1964.

¹⁰ Erich Fromm 'The sane society'. Premier Books, published bij Fawcett World Library, New York 1965.

¹¹ 'Wie lernt der Mensch wieder sehen' Zeitschrift 'Baukunst und Werkform' Novemberheft 1952.

sprekend geen ongebreideld individualisme voortkomen. Naast de eerder genoemde creativiteit hoort het element van burgerschap te komen. Dit burgerschap, (civisme), zegt Denis de Rougemont, 'est la participation active de l'individu à la vie commune. Cette liaison fondamentale et indissoluble de la liberté et de la responsabilité est le trait caractéristique du civisme européen. Elle représente la santé de la démocratie, dont les deux maladies typiques sont l'individualisme anarchique et la collectivisme tyrannique ¹²).

Onnodig te zeggen, dat als men dit 'civisme' — dat te zijner tijd een zaak van zijn of niet zijn kan worden — wil aankweken of optimistischer gezegd wil versterken, er een koers dient te worden uitgezet. De inhoud van het begrip zal nauwkeurig moeten worden bepaald. Het is namelijk niet voldoende, wel aan te bevelen, dat men bijvoorbeeld ter gelegenheid van een raadszitting de vlag uitsteekt of te gelegener tijd koffie serveert ook voor de publieke tribune. Zeker zal het beginsel van de passieve openbaarheid, de niet te verwaarlozen vrucht van 1848, dienen te worden vervangen door de actieve openbaarheid. Zeer stimulerend kunnen ook de 'jumelages' werken ¹³). Want dit burgerschap, dat behoeft geen betoog, moet een wereldwijd aspect krijgen.

Dit 'civisme' impliceert veel, o.a., dat er — om het bij één voorbeeld te laten — veel meer dan tot nu toe bij de bouw van woningen rekening zal moeten worden gehouden met ruimten in de woonblokken die de verbondenheid der bewoners kunnen bevorderen. Men moet nu eenmaal klein beginnen. Ook hier zou een regeringsnota stimulerend kunnen werken. 'Planologie is namelijk een te belangrijke zaak om aan de planologen te worden overgelaten. De planoloog moet de feiten kennen als basis voor zijn ontwerp, bijvoorbeeld voor de sociaal (en cultureel G.) en economisch meest gezochte woonvormen ¹⁴). De toeneming van het communaal bezit zal in dit verband ook stellig in de overwegingen moeten worden betrokken. De vergroting hiervan kan op zich zelf al veel arbeid overbodig maken. 'Onze tegenwoordige cultuur wordt nog te zeer gekenmerkt door overbodig-

¹² Civisme et Culture rede te Wenen op 24 november 1964.

¹³ De Nederlandse Gemeente, Jumelage-nummer, 19e jaargang no. 3, 22 januari 1965.

¹⁴ dr. ir. R. van der Waal, congres v. h. Nationaal Overleg voor gewestelijke cultuur. Verslag NRC van 9 september 1967.

heid. Zij heeft geen besef van de onnodige arbeid en materiaalvernietiging ten gevolge daarvan en wijst daardoor de tijd voor de vrijheid af, die toch de eigenlijke vrucht is van de techniek' ¹⁵) Dit heeft natuurlijk economische oorzaken.

Maar speelt hier ook niet de angst voor de vrijheid mee, de angst om 'bij zich zelf te zijn'. 'If all the year were playing holidays /to sport would be as tedious as to work' ¹⁶), zei Shakespeare reeds en de twijfel omtrent de zegeningen van de 'playing holidays' neemt gaandeweg toe. 'Men moet wel werken al is het dan niet om het plezier dat eraan wordt beleefd, dan toch uit vertwijfeling. Want alles tot een laatste waarheid teruggebracht: werken is minder vervelend dan ontspanning' ¹⁷).

Fromm stelt het probleem nog verontrustender als hij zich afvraagt: 'Could it be that the middle-class life of prosperity, while satisfying our material needs leaves us with a feeling of intense boredom, and that suicide and alcoholism are pathological ways of escape from this boredom' en vervolgens 'could it be that modern civilization fails to satisfy profound needs in man' ¹⁸).

Men kan zich derhalve indenken, dat velen voorlopig 'de stille dingen maar liever stil laten'. Dat zal dan een stilte voor de storm betekenen. 'Er zullen over enige decennien enorme psychologische, sociologische en culturele problemen bestaan ten aanzien van de vrijetijdsbesteding van de massa' ¹⁹). Wie allemaal onder die massa moeten worden verstaan, kan o.a. het bovenstaande citaat van Fromm leren. De tijd om tot een algemeen aanvaardbare doelstelling met betrekking tot de vrije tijd te komen, lijkt derhalve overrijp. De regering zal hiertoe de stoot dienen te geven, wat evenwel niet wil zeggen, dat van haar nu een pasklare visie moet komen. Het doel van haar eerste nota zal vooral moeten zijn, de discussie over de vrije tijd over een breed veld op gang te brengen.

Men zal bij het samenstellen van de nota zeker de lokale overheden in het overleg dienen te betrekken. Geen overbodige opmerking, want merkwaardig genoeg is dat bij de samenstelling

¹⁵ dr. C. J. Dippel, *Wijsgerig Perspectief*, 6e jrg. november 1965.

¹⁶ King Henry IV I, 2§ 197, 198.

¹⁷ Baudelaire 'Journal intime' citaat bij J. Pieper 'Musse und Kult'.

¹⁸ zie 10. page 19.

¹⁹ Prof. jhr. dr. D. J. van Lennep: 'Arbeid en samenleving' Universitaire Pers, Rotterdam 1964.

van de tweede nota over de ruimtelijke ordening nagenoeg niet gebeurd²⁰). Ten aanzien van de ruimtelijke ordening is wel bevestigd, dat het de gemeenteraden aan visie zou ontbreken²¹). Als dat zo is, dan moet voor de vrije tijd het ergste worden gevreesd, want die spreekt, om allerlei redenen, al helemaal niet tot de fantasie of zo hevig, dat men er niet verder aan durft denken. Overigens is de geciteerde opvatting over de gemeenteraden tegengesproken²²). Terecht, want er bestaan in de lokale beleidssfeer ongetwijfeld plannen, maar de geesten zijn eenvoudig nog niet rijp om de nodige kredieten voor de vaak grote investeringen te verschaffen. Een kwalijke zaak, want van de tijd kan het tegendeel worden gezegd.

De gemeenten staan van de drie bestuursniveaus het dichtst bij de bestuurders, hoe ver dit dichtbij dan ook vaak mag zijn. Zij, de gemeenten, kunnen ook het best allerlei groepen in de discussie betrekken. Wie geen vreemdeling in het desbetreffende Jeruzalem is, weet, dat er bij de in verenigingen georganiseerde burgerij menigmaal sprake is van de toekomst in het algemeen en de rol van de vrije tijd in het bijzonder. Egas wijst op deze ontwikkeling in zijn bespreking van het boek van Polak 'De nieuwe wereld der automatie'²³). Hierin ligt tevens een aanwijzing, dat enig meedenken en meedoen met betrekking tot de vrije tijd (van de kant der overheid) in het ontwerpen van een plan voor de toekomst, niet als prematuur hoeft te worden beschouwd. Er is door tal van deskundigen voldoende bevestigd, dat er binnen niet te lange tijd een herwaardering van waarden zal komen. De culturele taak van de gemeenten is bovendien zo belangrijk, dat zij 'vooral hierin een groot deel van hun bestaansgrond van nu en morgen vinden'²⁴).

Voor de koersbepaling ten aanzien van de vrije tijd is de inbreng van velen nodig. Het misstaat de overheid niet, daarbij stimulerend voorop te gaan, zij moet de burgerij 'met het hoe en waarom van het overheidshandelen vertrouwd maken, opdat

²⁰ De Nederlandse Gemeente, 21e jrg. no. 25, 23 juni 1967, blz. 294-295.

²¹ idem, 21ste jrg. no. 31, 4 augustus 1967 blz. 369-370.

²² idem, 21ste jrg. no. 34/35, 1 september 1967 blz. 412.

²³ Socialisme en Democratie, jrg. 24, no. 6, juni 1967.

²⁴ J. P. van Noord 'Gemeenten van nu en morgen' serie geschriften Recht/Bestuur/Economie, no. 32, uitgave Samson N.V. 1965.

die dat kan toetsen aan eigen inzicht en gevoel voor recht en redelijkheid' ²⁵).

Uit het bovenstaande volgt hoop ik ook, dat het socialisme beslist niet tot het verleden behoort. Men mag gerust aannemen, dat de geesten zich ten aanzien van de mogelijkheden voor de toekomst evenzo zullen delen als indertijd bij het opkomen van de industrie.

Het socialisme, dat zijn tijd verstaat, zal naast de economische zeker ook enkele, of nog enkele, desnoods vuurrode culturele bakens dienen uit te zetten. Duidelijk zichtbaar en juist door hun kleur zo vertrouwenwekkend, dat een progressief mens er graag op koerst.

²⁵ Prof. dr. C. A. van Poelje 'Wisselende aspecten bij bestuur en administratie', uitg. Vereniging van Nederlandse Gemeenten 1960.

Boekbesprekingen

Alastair Buchan — Oorlog en de moderne maatschappij; Lemniscaat Rotterdam 1967, 251 blz.

In dit boek behandelt Buchan, directeur van het uitstekende Engelse 'Instituut voor Strategische Studies', de veranderingen die de oorlog de laatste 100 jaar heeft ondergaan en de invloed die deze veranderingen op de internationale betrekkingen hebben.

De titel: 'Oorlog en de moderne maatschappij' (in de originele Engelse uitgave: 'Oorlog in de moderne maatschappij') wijst er reeds op dat de auteur het verschijnsel oorlog als een politieke instelling ziet, wiens vorm samenhangt met de aard en de ontwikkeling van de maatschappij waarin we leven.

Buchan geeft eerst een korte beschrijving van de drie grondgedachten in de literatuur over de oorzaken van de oorlog: 1. oorlog berust op de aard van de mens (in zijn meest extreme vorm: de zucht tot oorlogvoeren is een onuitroeibaar menselijk instinct); 2. oorlog berust op de aard der staten (waarbij men hetzij denkt aan de inrichting van de staat in de trant van 'democratieën zijn vredelievend' of 'een kapitalistische staat is oorlogszuchtig', hetzij van mening is dat oorlog noodzakelijk is voor het in stand houden van de natie, vergelijk b.v. de opvatting van Hitler dat oorlog bederf van de staten voorkomt en het daarmee verwante 'survival of the fittest'-idee); 3. oorlog berust op de aard van het internationale systeem (de huidige staten-anarchie is de oorzaak van het verschijnsel oorlog).

Vervolgens behandelt Buchan de ontwikkeling van de oorlog in de laatste honderd jaar. Hij wijst hierbij vooral op de steeds toenemende vaardigheid die de regeringen van de industrieel ontwikkelde staten verkregen in het mobiliseren van immense materiële en persoonlijke hulpbronnen voor het voeren van oorlog. Een dergelijke massale inzet van mens en materiaal kon echter alleen worden gerechtvaardigd door het ontwikkelen van een diabolisch beeld van de tegenstander; hierdoor raakte de publieke opinie tevens vertrouwd met de gedachte dat het doden van de burger-

bevolking van de tegenstander een aanvaarde strategie was. Dit alles maakte de oorlog in onze contemporaine maatschappij tot een werkelijk 'totale', getuige de tweede wereldoorlog.

Ons tijdperk, d.w.z. het tijdperk van na de Tweede Wereldoorlog, wordt volgens Buchan gekenmerkt door drie 'revolutionaire ontwikkelingen': het schisma (oost vs. west) in de geïndustrialiseerde wereld, 'dat meer op een ideologisch geschil dan op een belangenstrijd was gebaseerd' (blz. 241); een reeks ongekende vernieuwingen op het gebied van de oorlogstechniek; en de snelle overgang naar zelfstandigheid van de landen van Azië en Afrika.

De beide eerste factoren gaven aanleiding tot de 'deterrence-politiek', de politiek van directe wederzijdse bedreiging op basis van het kernwapen met het daaraan verbonden risico van een (grote) kernoorlog. De derde factor droeg bij tot het ontstaan van een groot aantal staten met een nog zeer zwakke politieke structuur, hetgeen in genoemde gebieden kan leiden tot 'versplintering van het oorlogsgeweld' in een aantal vormen zoals staatsgrepen, revolutionaire oorlogen, ethnisch bepaalde conflicten, confrontatiepolitiek, grensgeschillen etc. Conflicten die op hun beurt weer de invloed kunnen ondergaan van wapenzendingen uit de geïndustrialiseerde landen of de tegenstelling oost-west. Buchan besteedt zeer grote aandacht aan de politiek van het machtsevenwicht, de mogelijkheden tot het handhaven en het verminderen van de risico's ervan. Want: 'Het machtsevenwicht is het systeem waarin wij leven' (blz. 54) en Buchan ziet voorlopig ook geen mogelijkheden tot het vervangen van dit systeem door een ander.

Wel is hij van mening dat meer aandacht zou kunnen worden besteed aan een combinatie van een politiek van machtsevenwichten in de wereld en de uitbouw van de internationale rechtsorde, een stelling die hij aan het einde van zijn boek de lezers meegeeft, maar niet nader uitwerkt: 'Onze eigen, twintigste-eeuwse ervaring doet ons geloven dat, hoewel de wereld zich geleidelijk in de richting van een meer duidelijk omlijnde internationale rechtsorde en regering beweegt, het niet waarschijnlijk is dat nog in onze tijd een systeem voor collectieve veiligheid bereikt kan worden dat zo doelmatig is dat het als een volledig alternatief voor machtsevenwichten kan worden beschouwd. Datgene wat ons heeft belemmerd om op een weloverwogen wijze te zoeken naar mogelijkheden om deze twee benaderingswijzen te combineren en te denken over de verschillende manieren waarop de internationale samenleving zich zou kunnen ontwikkelen, om zo

het oorlogsgevaar tot een minimum te beperken, is het plotselinge samengaan van drie (hierboven genoemde FvdB) revolutionaire ontwikkelingen in de afgelopen twintig jaar geweest...' (blz. 241).

De tekst van de Nederlandse vertaling heet door de auteur te zijn bijgewerkt tot 2 juli 1967. Een vergelijking met de Engelse tekst (1966) leert ons dat de wijzigingen praktisch alleen gelden voor de gebeurtenissen in het Midden-Oosten. Zij illustreren overigens dat ook een directeur van een instituut voor Strategische Studies zich kan vergissen en tevens hoe via enkele simpele handgrepen een tekst aan een 'nieuwe' realiteit kan worden aangepast.

Zo staat er in de Engelse uitgave van 1966 (blz. 173), in het kader van de behandeling van een mogelijke verspreiding der kernwapens, het volgende: 'Maar veiligheidsoverwegingen beïnvloeden een groter aantal landen dan prestigeoverwegingen. Neem Israël, een deelgenoot in een plaatselijk machtsevenwicht waar het niveau van de conventionele strijdkrachten aan beide kanten zo voortdurend is gerezen gedurende de afgelopen tien jaar dat een conventionele oorlog een enorme vernietiging zou veroorzaken en zou kunnen leiden tot de nederlaag en eliminering van Israël: het is zo sterk in de verleiding om een secundair afschrikkingssysteem te ontwikkelen dat gebaseerd is op kernwapens'.

In de Nederlandse uitgave van 1967, blz. 212 staat — nu Israël in een oorlog het tegendeel van geëlimineerd blijkt te zijn, maar klaarblijkelijk nog wel in de verleiding wordt geacht een secundair afschrikkingssysteem te ontwikkelen: 'Neem Israël, een deelgenoot in een plaatselijk machtsevenwicht met een grote hoeveelheid wapens aan beide zijden. Wanneer de Sowjet-Unie tracht om de diplomatieke tegenslag in het Midden-Oosten te niet te doen door Egypte en Syrië lange-afstandswapenen te geven dan zal Israël sterk in de verleiding komen om een secundair afschrikkingssysteem te ontwikkelen dat gebaseerd is op kernwapens'.

Op blz. 190 van de Engelse uitgave 1966 lezen we, in een passage over de wapenleveranties aan het Midden-Oosten: 'Alle grote mogelijkheden hebben door hun onderling concurrerende bijstands- en handelspolitiek in de afgelopen tien jaar het machts-evenwicht in het Midden-Oosten opgevoerd tot een zodanig niveau, dat een oorlog, of die nu zou uitbreken tussen Israël en Egypte of tussen de Arabische landen onderling, een zo destruc-

tief karakter zou krijgen dat die zelfde grote mogendheden er bijna zeker bij betrokken zouden raken'. In de Nederlandse uitgave, blz. 233, is, nu de grote mogendheden niet bij de oorlog betrokken zijn geraakt, de laatste helft van de zin veranderd in: '... dat een oorlog, of die nu opnieuw zou uitbreken tussen Israël of Egypte of tussen de Arabische landen onderling, niet alleen een ontstellende vernietigende uitwerking zou hebben maar tevens een permanent gevaar zou blijven'.

Deze passages over het Midden-Oosten vormen tevens een gereede aanleiding enkele opmerkingen te maken over het gebruik van de term 'balance of power' en de vertaling daarvan in het Nederlands door 'machtsevenwicht'. In de Angelsaksische literatuur blijkt 'balance of power' verschillende begrippen te dekken. Zo kan men er onder meer een machts-*evenwicht* mee bedoelen in de strikte zin van het woord. Het wordt echter ook vaak gebruikt om er een bestaande machtsconstellatie mee aan te duiden of die nu een evenwicht voorstelt of niet; 'balance of power' (machtsbalans) in deze zin gebruikt slaat dan op de aan beide (of meerdere) zijden opgehoopte (militaire) macht, en men kan het dan b.v. hebben over een 'balance of power' die in het voordeel van die en die mogendheid is. Nog weer een ander gebruik slaat op het dynamisch proces, op de politiek, waarbij beide partijen zich in hun internationale betrekkingen vooral concentreren op de militaire macht van de tegenstander en er naar streven een machtsevenwicht te bewerkstelligen of te handhaven, een streven dat in de praktijk vaak blijkt neer te komen op het verkrijgen van een *machtsoverwicht*.

Door de term 'balance of power' consequent in het Nederlands te vertalen door 'machtsevenwicht' loopt men de kans dit te gebruiken in situaties waar het woord 'evenwicht' minder op zijn plaats is. Dit is overigens nauwelijks een verwijt aan de vertaler maar eerder aan gebruikers van de term, die onvoldoende duidelijk maken in welke zin zij hem hanteren. Zo ook Buchan. Wat bedoelt hij b.v. met het begrip 'balance of power' in bovenvermelde citaten over Israël? Is Israël deelgenoot in een machtsconstellatie, is er een werkelijk evenwicht mee bedoeld of is Israël verwickeld in een dynamisch proces gericht op het handhaven van een militair *machtsevenwicht*?

'Oorlog en de moderne maatschappij' is een uiterst nuttig en intelligent boek. Het geeft inzicht in de wereld waarin wij leven,

in de krachten die er in werkzaam zijn. Het analyseert het machtsevenwicht (de machtsverhoudingen), geeft kwantitatieve gegevens over de militaire opbouw van oost en west, wijst op de afbrokkeling van het bi-polaire systeem en de daarmee verbonden instabiliteiten en signaleert de kosten en gevaren van een verspreiding van kernwapens. Voor wie van mening is dat het denken over oorlog en vrede strikt dient aan te knopen bij de politieke en strategische realiteit, is dit een ideaal boek. Hij zal niet worden geschokt door uitdrukkingen als algemene en algehele ontwapening 'is een hersenschim' (blz. 224) of zich teleurgesteld voelen door de tamelijk beperkte mogelijkheden die Buchan voor een bewapeningscontrole ziet. Buchan is een strateeg, met een gelukkigerwijze sterk historisch besef, die zich met beide benen op de bodem van de realiteit plant en van daaruit (voorzichtig) de mogelijkheden tot het minder gevaarlijk maken van deze realiteit formuleert. Hij die echter vindt dat het stimulerend kan zijn zich bij het denken over oorlog en vrede te bewegen van idee naar realiteit, zal in het boek van Buchan iets missen: Buchan houdt zich nauwelijks bezig met het exploreren van *nieuwe* wegen en oplossingen, zoals b.v. een Charles Osgood wel in zekere zin deed. Deze bewoog zich van idee (ontwapening is noodzakelijk en moet op enigerlei wijze op gang worden gebracht) naar de realiteit (ontwapening kan slechts geleidelijk) door het ontwerpen van een politiek van kleine, concrete, eenzijdige stappen van ontwapening en ontspanning door het westen, teneinde de SU te stimuleren en op zijn bereidheid te toetsen hetzelfde te doen, een politiek waardoor Kennedy tijdens het laatste half jaar van zijn bewind zou zijn geïnspireerd.

Desalniettemin zou ik Buchan's boek in handen willen zien van allen, realisten en idealisten, die zich voor het vraagstuk van oorlog en vrede interesseren of er in de praktijk mee worden geconfronteerd (journalisten en politici b.v.). En vooral in de handen van die BB-functionarissen die zo precies weten wat er met Nederland zou gebeuren en welk kaliber bommen het te verwachten heeft zo er onverhoopt een kernoorlog mocht uitbreken en aan wie ik het volgende citaat opdraag: 'Omdat niemand enige ervaring heeft met atoomoorlogen, weet ook niemand of het gebruik van korte afstandswapens zou leiden tot het gebruik van grotere, of dit proces langzaam of snel zou verlopen en of de ontzetting van de strijdende partijen en hun grotere bondgenoten bij het vooruitzicht van een dergelijke 'escalatie' zo groot zou zijn dat zij een conflict onmiddellijk een halt zouden toeroepen.

Vele mensen hebben getracht het probleem van de escalatie te doordenken en hebben verschillende modellen voor de lengte of de hoek van de escalatieladder naar voren gebracht. Eén ding is duidelijk en daar zijn alle bestudeerders van de hedendaagse strategie het er over eens, namelijk dat de enige zekerheid en gemakkelijk te herkennen 'brandsleuf' de scheidslijn is tussen de conventionele wapens en de atoomwapens, hoe smal die scheidslijn ook mag zijn. Wanneer dat punt overschreden zou zijn zou iedereen zich in een onbekende wereld bevinden' (blz. 165).

F. VAN DEN BURG

Verdam, Van de Griend, Lammers, De Goede en Hulsman: Overheid en frustratie

De sprekers op het Landelijk Juridisch Studenten Congres in 1967 te Rotterdam zijn nu gedrukt en gebundeld. Zoals altijd geeft het meer bevrediging een geschreven tekst te lezen dan te horen.

Prof. mr. P. J. Verdam stelt dat de fictie 'een ieder wordt geacht de wet te kennen' in het publiek recht niet voldoet. Dit is met deze bewuste onwaarheid niet gediend, het wil nageleefd worden en dus gekend. Aangezien in de praktijk niemand de gehele wetgeving nodig heeft, is beperking mogelijk, maar een knelpunt blijft het. Deze situatie veroorzaakt frustratie, die zich kan uiten in agressie, welke de overheid dan weer moet opvangen.

Dr. ir. P. C. van de Griend bespreekt de frustratie als psychologisch verschijnsel, een mechanisme, dat als reactie op bepaalde situaties kan optreden. Maar het staat niet vast, waarop de veroorzaakte agressie zich zal richten; zij kan verschuiven naar een plaats van minder weerstand. Ook zijn andere reacties dan agressie waargenomen (apathie). Als fundamenteel kenmerk van frustratie komt spreker tot de fixatie (voortgezette bombardementen hebben niet tot gevolg, dat het moreel van een bevolking volkomen wordt gebroken; de ingetreden toestand van berusting kan stabiel zijn). Nodig is de expressie van bij frustratie opkomende emoties: stoom afblazen. Hier laten democratische vormen meer ruimte dan autoritaire; ombudsman. Maar opheffen kan men frustraties eerst door het dóórbreken van nieuw inzicht.

Han Lammers had zijn betoog over Frustratie en politiek voorbereid met stellingen: Eén daarvan: Frustratie kan voor een deel worden bestreden door het verstrekken van informatie, waardoor de staatsburger zich meer betrokken kan voelen bij wat er wordt beslist en bij wat er gebeurt. In de toelichting daarop zegt hij, dat een verstandig politicus zo goed mogelijk aan het publiek rekening en verantwoording zal afleggen van zijn handelen. Maar als hij van die informatie hoofddoel maakt, raakt hij in het vaarwater van degenen,

die het alleen op de sympathie van het publiek hebben voorzien. Lammers ziet een paradox: we hebben genoeg van de verdeeldheid, die het politieke leven in ons land zo frustrceert en de bestuurskracht tot nul reduceert; maar anderzijds leidt de behoefte aan zelfverwerkelijking tot het ontstaan van kleinere eenheden. Vaak is het onderzonden hebben van frustraties een aansporing om politiek te gaan bedrijven.

Prof. mr. B. de Goede — wiens intreedere Overheid en frustratie luidde — stelt voorop, dat de overheid als regelaar niet is weg te denken. Hoeveel groter zou de frustratie zijn bij gebrek aan normen en hun verwezenlijking? De democratische staat moet frustratie van de individu zoveel mogelijk voorkomen, maar daarnaast ruimte laten voor de uitleving van het gefrustreerde gevoel. Ook hier dus een paradox: om dwang te kunnen opheffen, moeten andere dwangsituaties worden geschapen. Een recht om te worden geïnformeerd omtrent wetgeving en bestuur bestaat voor de vertegenwoordigende organen slechts ten dele en voor de burgers in het geheel niet. En wat heeft een recht op vrije meningsuiting voor zin, wanneer er geen gelegenheid bestaat zich een gedegen mening te vormen? Het gevolg is angst, wantrouwen, onverschilligheid en andere vormen van frustratie. Als uitwegen kan men denken aan demonstratievrijheid en het recht op administratief beroep.

Prof. mr. L. H. C. Hulsman behandelt dan nog het thema Frustratie en justitie. Deze laatste is een geneesmiddel bij uitstek tegen frustratie. Maar het verschijnsel neemt toe, dat zij zelve een bron van frustratie wordt. Rechtsvorming als noodzakelijke uitleg en ontwikkeling van algemene normen is een taak, waarbij het contact met de sociale orde niet verloren mag gaan. Helaas treedt de justitie tegenwoordig wel naar buiten als boeteprediker in de rechtszaal. Er moet voor worden gewaakt, dat aan het vraagstuk van de straftoemeting meer aandacht wordt besteed en dat voor het rechtersambt de hoogste eisen van zuiverheid en vastheid van karakter worden aangelegd.

Als altijd blijkt, dat een opeenvolging van goede redevoeringen nog geen goed geheel wordt. De sprekers worstelen met het onmogelijke. Een vraagstuk te beschrijven en te ontleden is nog niet het oplossen. De vraag blijft open of de vertegenwoordiging, die bij een omvangrijke bevolking in elk bestuurssysteem noodzakelijk is, niet zoveel afstand scheidt — en moet scheppen — dat de frustratie tot het wezen ook van het democratische staatsbestel zal behoren. Informatie kan dan wel de afstand — overigens alleen tot de kijkers, de luisteraars en de lezers — verkleinen, maar behoeft geenszins te overtuigen. Hoe meer verscheiden wij denken, hoe minder eensgezind geregelde informatie ons zal achterlaten. We moeten leren leven met die frustratie. Si vis pacem, paradox!

Mr. R. VAN DEN BERGH

Het is een verheugend feit, dat de verschillende hoogleraren in de politicologie die Nederland rijk is zich intensief bezighouden met de vraag hoe het komt dat ons politieke bestel zo slecht functioneert en daarbij ook de nodige geneesmiddelen aandragen.

Prof. Kuypers, hoogleraar aan de VU., heeft nu zijn ideeën zelfs bijeengeveegd in een appetijtelijk uitziend boekje met ludieke titel 'Het politieke spel in Nederland'. Al op de eerste pagina's blijkt echter dat het de professor bittere ernst is: het politieke stelsel van Nederland is ziek, niet alleen chronisch, maar ook tamelijk ernstig.

En, afgezien nog van de vraag waar de pijn zit, het gehele lichaam lijdt eronder. Want zo zegt hij terecht: 'Staatsvorm, regeringsstelsel, kiesstelsel, partijstelsel, parlementair stelsel, bestuursstelsel zijn te beschouwen als onderdelen van het ene lichaam, 'the body politic' dat wij 'politiek stelsel' plegen te nemen (pag. 12).

Het is echter even opmerkelijk als teleurstellend dat K. vervolgens zowel bij zijn diagnose als bij het voorschrijven van mogelijke remedies deze samenhang volkomen uit het oog verliest.

'De haard van de ziekte ligt in het regeringsstelsel', aldus K. De wijze waarop wij onze regering samenstellen is fout. Daar moet worden ingegrepen. Alle andere suggesties die zich daarop niet in de eerste plaats concentreren worden afgewezen als in-effectief en onhaalbaar.

Verandering in ons kiesstelsel zijn 'eenvoudig niet haalbaar' en het is 'daarom vrij zinloos' om er over te praten (p. 70).

Samenwerking voor de verkiezingen 'kan nooit voortvloeien uit een kiesstelsel, maar moet gewild worden' (p. 63). Maar het wordt niet gewild.

'Het grootste struikelblok' bij de gekozen minister-president 'lijkt mij de partnerkeuze'. 'Het lijkt mij een volkomen illusie, om aan te nemen, dat bepaalde partijen daarmee vóór de verkiezingen voor de dag zullen komen' (p. 97).

En zo loopt elk vernieuwingsvoorstel waarvan K. in de gauwigheid kennis heeft kunnen nemen stuk, niet op een wetenschappelijke argumentatie, maar op een oerpolitiek uitgangspunt: de haalbaarheid. Een haalbaarheid, ontleend aan de heersende opvattingen van de heersende partijen.

Gezien K.'s uitgangspunt dat in ons politiek stelsel alles met alles samenhangt, zou men verwachten dat hij nu deze heersende partijen aan een kritische beschouwing zou onderwerpen. Maar nee hoor: 'Elke gedachte aan het bevorderen — en dus bedenken! — van een ideaal of zelfs van een beter partijstelsel is dit boekje (dus) geheel vreemd.' (p. 162).

Neem nu bijvoorbeeld de kritiek op de confessionele partijen. Die kritiek kan je moeilijk serieus nemen. 'De moeilijkheid voor hen, die de

'deconfessionalisering' als een remedie zien, is deze, dat het een drankje is, dat zij anderen willen laten slikken' (p. 76). De christen-radicalen brouwsels worden blijkbaar alleen buiten de VU aan de man gebracht. Alle tegen de confessionele partijen gerichte argumenten maken op K. 'een nogal irriterende indruk' omdat het kortzichtige argumenten zijn. 'De projectielen worden afgevuurd met een zekerheid en overtuiging die op weinig berusten. Alleen op het feit, dat ze telkens weer doel treffen, zonder overigens al te grote bressen te slaan' (p. 164), aldus Kuypers met een zekerheid en overtuiging die grote bressen slaat in de resultaten van zijn eigen verkiezingsonderzoeken. De appel valt wel erg ver van de politicologische boom als K., zelf toch niet kan nalaten te knutselen aan de grondslagen van ons partijstelsel. Hij breekt dan een lans voor een driepartijstelsel, berustend op drie beginselpartijen: een vrijheidspartij, een gelijkheidspartij en een saamhorigheidspartij.

De confessionele partijen zullen zich moeten omvormen (K. pleit niet voor een opheffing 'want daarvoor waren en zijn ze te goed') tot een gedeconfessionaliseerde (dus dat toch wel) saamhorigheidspartij, 'die welbewust de nadruk legt op de menselijke saamhorigheid; die op grond van dat beginsel rusteloos zoekt naar alle mogelijke oude en nieuwe tegenstellingen en vervreemdingen in de samenleving, die om verzoening vragen . . .' (p. 203). En aan wie zou zo'n partij onderdak bieden? 'Aan christenen. De ongeïnspireerde christenen, omdat het voor hen de gemakkelijkste overgang is en wie weet leren ze er nog wat. En de wel geïnspireerde christenen, omdat zij het beginsel der saamhorigheid een zuiverder weerdank van de evangelische broederschap zullen achten dan het beginsel der vrijheid alleen of het beginsel der gelijkheid alleen (p. 203). En aan wie nog meer? Aan de 'vergeten groepen', zoals de geïsoleerden, de vervreemden, de vereenzaamden, de overgeplante, de verlatenen, de verbitterden, de gefrusteerden, de miskenden, de niet gewaardeerden, de mislukten' (p. 204) Wie zijn dat?

Meisjes zonder man, overbelaste politieagenten, verzuurde bejaarden, rondzwalkende gastarbeiders. Surinamers en Ambonezen, werklozen, gewezen NSB-ers en voormalige SS-ers, de jeugdverlamden, kreupelen, blinden, verslaafden, gestraften, homofielen, beroepsofficieren, enz. enz. Kuypers verzucht hierbij ten slotte: Een mooi plan 'Het is nóg te hoog gegrepen, het tast het politieke euvel niet in de wortel aan, het geneest onvolledig.' (p. 205).

Dat laatste is volledig juist. En dat veroordeelt K.'s boek. Want het is onbegrijpelijk, dat hij de samenhang tussen het falen van ons regeringstelsel enerzijds en het partijstelsel anderzijds niet herkent en ook niet erkent. Het feit dat er geen relatie bestaat tussen verkiezingsuitslag en regeringsformatie (volgens K. de grondfout) hangt immers ten nauwste samen met de onwil van centrumpartijen om zich voor de verkiezingen uit te spreken over hun partnerkeuze. Wanneer men de drie confessionele centrumpartijen vervangt door één gedeconfes-

sionaliseerde centrumpartij verander je aan dit probleem helemaal niets.

Heel wat interessanter dan K's visie op andermans remedies is de eigen verbandtrommel die hij voor ons uitstalt.

Hij suggereert een vijftal spelregels die bij de kabinetsformatie in acht moeten worden genomen:

1. Elk kabinet is gehouden om twee maanden vóór de verkiezingen bekend te maken, of in het komende vier jaar al dan niet wenst aan te blijven en zo ja, met welk program, met welke ministers en onder welke minister-president.

2. Komt zulk een continueringsbesluit tot stand, dan blijft het kabinet aan, indien het bij de verkiezingen behaalde aantal zetels der regeringspartijen is gelijk gebleven of toegenomen.

3. Komt zulk een continueringsbesluit niet tot stand, dan wordt na de verkiezingen een nieuw kabinet gevormd, waarvan in elk geval de grootste oppositiepartij deel uitmaakt en waarvan, de minister-president uit die partij afkomstig is.

4. Elk kabinet dient bij zijn optreden het vertrouwen der Staten-Generaal te genieten en kan tussentijds niet gedwongen worden zijn ontslag aan te bieden.

5. De Tweede Kamer versterkt haar invloed op het regeringsbeleid door middel van: haar recht van onderzoek; de invoering van een dagelijks vragenuur; hearings; een opdracht aan elk harer bij evenredige vertegenwoordiging gekozen leden om in het bijzonder de belangen te behartigen van de kiezers woonachtig in één door haar te omschrijven gebied.

Deze spelregels zullen velen bekend voorkomen. Men treft ze bijvoorbeeld voor een belangrijk deel aan in 'Een stem die telt', dat door K. echter nauwelijks wordt besproken. Men mist slechts de spelregel van de 'tegenregering'. K. gelooft daar ook niet in. 'Wij kunnen er om jammeren zoveel wij willen, maar een volwaardige georganiseerde oppositie hebben wij niet en zij laat zich ook niet creëren.' (p. 117) En daarmee basta. Een merkwaardige zelfbeperking. Terwijl men de opstellers van 'Een stem die telt' om de oren sloeg met de vraag: waar halen jullie de tegenhanger van de progressieve concentratie vandaan? ziet K. nauwelijks een alternatief voor de zittende regering.

K. is wel zo eerlijk om ook met betrekking tot zijn eigen verbandtrommel de haalbaarheidsvraag breed uit te meten. 'Zal ooit een regeringspartij zich in dit stadium uitspreken voor een nieuwe regeringscombinatie? Men kan het allemaal wel wensen, maar het zal niet gebeuren.' (p. 159). Zo hoog heeft hij de saamhorigheidsgevoelens van zijn saamhorigheidspartij blijkbaar toch ook weer niet zitten, dat hij haar in staat acht de kiezers enige greep te geven op de regeringsvorming. En dat laatste is toch ook voor K. de kern van de zaak.

Samenvattend kan men constateren, dat K. terecht de vinger heeft gelegd op een zere plek van ons democratisch bestel: de kabinetsforma-

tie. Maar dat zowel zijn diagnose als zijn remedies tekort zijn gescho-
ten, omdat hij de samenhang met de partijvorming terzijde heeft
geschoven. De ondertitel van zijn boek: kat en muis, heeft hem parten
gespeeld: de anti-revolutionaire kat heeft de wetenschappelijke muis
halverwege het boek te grazen genomen.

A. VAN THIJN

De sociale revolutie niet ingeperkt. . .

Als eerste deel van de reeks *Studies in Imperialism and the Cold War* kwam onlangs *Containment and Revolution* uit. 1). De ondertitel *Western Policy towards Social Revolution: 1917 to Vietnam* doet snel raden welk onderwerp hier behandeld wordt.

De reeks staat onder auspiciën van het Bertrand Russell Centre for Social Research. Dit eerste deel van de reeks bevat een zevental opstellen, sommige al eerder ergens anders verschenen, overwegend van de hand van Amerikanen. Een korte schets van de directeur van het Centre, David Horowitz, leidt de opstellen in.

Wie dit boek koopt en leest krijgt waar voor zijn geld. Hij verkrijgt *Myths of the Cold War*, de (herziene) tekst van een door Isaac Deutscher uitgesproken rede op de fameuze lestaafette over Vietnam in Berkeley (mei 1965). Deutscher attackeert hierin met name hét axioma van de koude oorlog, nl. dat de Sovjet Unie na de tweede wereldoorlog 'het westen' bedreigde. Hij doet dat niet middels een kontra-axioma, doch middels feiten. De inmiddels bekend geworden uitspraken van George Frost Kennan uit 1965 komen hier goed bij te pas. Deutscher isoleert nog meer mythen, die hij alle bestrijdt, zoals de identifikatie van kommunisme en subversie.

Deze tekst van Deutscher kan men zien als het fundament van de gehele bundel.

John Bagguley verbindt koude oorlog en wereldoorlog in zijn opstel *The World War and the Cold War*. Dit is grotendeels een geschiedenis van de tweede Wereldoorlog, en de verhoudingen tussen de toenmalige geallieerden. Men leest er over Churchills oppositie tegen een tweede front, en zijn strategie van speldeprikkende landingen aan de periferie en demoraliserende bombardementen op Duitsland. In feite was het westelijke militaire beleid hierop gebaseerd tot aan de invasie in Normandië. Bagguley laat zien van hoe weinig militaire waarde deze strategie geweest is in termen van gebonden Duitse strijdkrachten. Wanneer hij hierop het na-oorlogse wantrouwen tussen de (voormalige) geallieerden gaat terugvoeren lijkt hij enigszins verkeerd te oordelen.

1) D. Horowitz (red.): *Containment and Revolution*, Anthony Blond Ltd., Londen, 1967, Prijs: 15 s.

Wie immers let op hun vooroorlogse verhoudingen, kan toch nauwelijks geloven in hartelijke verhoudingen erna!

William Appleman Williams, hoogleraar in de geschiedenis aan de universiteit van Wisconsin, beschrijft een deel van die vroegere verhoudingen in zijn bijdrage *American Intervention in Russia: 1917-20*. Henry H. Berger, lector in de geschiedenis aan de universiteit van Vermont, doet dan een poging te demonstren dat niet alle konserveratieven in de Verenigde Staten van dezelfde opinie waren, met name terzake van de latere politiek van inperking van Truman. Hij doet dit aan de hand van senator Taft, die geschilderd wordt als een vurig tegenstander van (Amerikaans) imperialisme en oorlog, een 'ideologisch' bestrijder van het kommunisme kortweg. We worden zo gewaar dat de senator de Truman-leer en het Marshall-plan kritiseerde, maar...er toch voor stemde, onder voorbehoud. Voor wat Azië betreft, blijft er van de ideologische bestrijder van het kommunisme heel weinig over, voorstander als deze was van de oorlog tegen China. Toch konkludeert Berger dat Taft 'in laatste analyse' de 'kommunistische dreiging niet als primair militair' zag. Een niet zo erg geslaagd opstel derhalve, dat van Berger.

Over China gesproken, een veel beter opstel is dat van John Gittings, vroeger medewerker van het Royal Institute of International Affairs te Londen. Het heet *The Origins of China's Foreign Policy*. De schrijver tracht de Chinese buitenlandse politiek te hechten aan de politiek van de VS en de USSR tegenover China de jaren door. Hij weet goed onderscheid te maken tussen schijn en werkelijkheid, bijv. terzake van de Amerikaanse Opendeur-politiek, die schijnbaar niets met (gewapend) imperialisme te maken had. Gittings becijfert verder de nutteloze doch gigantische militaire en economische steun aan het bewind van Tsjang Kai Tsjek in diens laatste periode op het vasteland. Hij verhaalt over de politiek van Stalin t.o.v. China en zijn kommunisten.

Richard Morrock blijft met zijn opstel *Revolution and Intervention in Vietnam* in de Aziatische sfeer. Met behulp van 43 verwijzingen schetst hij de politieke geschiedenis van Vietnam vanaf de nadagen van het Franse koloniale bewind tot aan 1965. Hij weet op voortreffelijke wijze duidelijk te maken dat er in Vietnam sprake is van een samengaan van nationalistische en socialistische bewegingen, uitzonderlijkerwijs niet ten nadele van de laatste.

Een voorbeeld van het tegenovergestelde behandelt Todd Gitlin in zijn *Counter-Insurgency: Myth and Reality in Greece*. Zoals kan worden verwacht gaat het hier om opkomst en ondergang van het Griekse Nationaal Bevrijdingsfront EAM, binnen het raam van de Churchill-Stalin afbakening van invloedssferen in oktober 1944. Dit opstel is nuttig omdat het een achtergrond verschaft voor de jongste Griekse geschiedenis, waarmee kennelijk meniggeen niet vertrouwd is. Todd laat zien dat EAM en de Griekse kommunistische partij KKE

geen 'diehard terrorist revolutionaries' waren, doch gematigd en 'flexible'. Het is deze lezer niet duidelijk geworden of Todd dit nu als negatief of als positief ziet, m.a.w. EAM/KKE als schuldig aan eigen ondergang ziet of als slachtoffers van de Churchill-Stalin intriges. In ieder geval is het een goed gedokumenteerd opstel, dat goed past in deze uitstekende bundel. Misschien zou de uitgever van dit blad de bundel, misschien zelfs de hele (toekomstige) serie, kunnen uitbrengen in een Nederlandse vertaling. De enorm gestegen belangstelling voor vraagstukken en achtergronden van buitenlandse politiek in ons land kan een goede reden hiervoor zijn.

H. NEUDECKER

'Vietnam en de ideologie van het Westen'. G. van Benthem van den Bergh. Vlugschrift van de De Gids nr. 6. Uitg. Bezige Bij - J. M. Meulenhoff; Amsterdam 1967.

'Vietnam en de ideologie van het Westen', het in het najaar van 1967 verschenen zesde nummer in de serie 'Vluchtschriften van De Gids', voegt weinig toe aan de bestaande Vietnamliteratuur in de zin van feiten en meningen. Dat lag ook niet in de bedoeling van de schrijver. Zijn ambitie reikt verder. Hij wil, getuige de opdracht in dit vlugschrift, van Luns zijn Rommey maken. 'Maar dan zijn feiten niet genoeg: er zijn argumenten nodig en voor het vinden van goede argumenten is kennis nodig van die 'ideologie van het Westen' en van de afweermechanismen waarmee hij in stand wordt gehouden.'

Van Benthem van den Bergh heeft er, in hoofdstuk 2, weinig moeite mee om aan te tonen dat zo iets als een ideologie van het Westen bestaat en dat deze gevaarlijk was en is, omdat de problemen door de bril van de ideoloog vervormd worden en politieke conclusies getrokken zijn voordat de feiten en gebeurtenissen waarop deze zouden moeten berusten zich voordoen. Het signaleren van deze ideologie van het anti-communisme verleidt de auteur echter op zijn beurt tot het wat al te voortvarende toeschrijven van historische gebeurtenissen aan de ideologie. Zo bijvoorbeeld op pag. 13, waar vragenderwijs wordt gesuggereerd en geconcludeerd 'of de manier waarop de containmentpolitiek werd verdedigd niet juist de dreiging waartegen hij was gericht heeft weten te concretiseren (in de vorm van grotere militaire macht van de Sowjet-Unie)'. Of op pag. 15, waar gesteld wordt 'dat de ideologie van het Westen heeft geleid tot een militarisering van de Amerikaanse buitenlandse politiek, die gepaard gaat met een voorkeur voor het gebruik door Amerika van militaire middelen (of door Amerika bij voorbaat of achteraf gesteunde staatsgrepen: Iran, Guatamala, Guyana, Brazilië, Griekenland) boven dat van diplomatieke middelen en het nationalisme van de betrokken landen.' Dat is wel wat veel eer voor de ideologie. Concrete belangen, of het nu gaat om olie, bananen of evenwicht, laten zich misschien verpakken in een ideologie, ze laten zich er niet door vervangen.

Mijn indruk is dan ook, dat de schrijver de werkelijke betekenis van de ideologie van het anti-communisme in de Amerikaanse buitenlandse politiek overschat. Tegelijk onderschat hij de functie ervan in de binnenlandse politiek in de VS. Het is wel wat al te simpel het anti-communisme in de VS af te doen met 'debehoefte aan een gesubstantieerd kwaad, aan een centrum van kwade intenties, waarop alle angst en wantrouwen geprojecteerd kan worden'. (Pag. 14) Ook als die behoefte bestaat dan hoeven de beleidsfiguren er nog niet in te voorzien, tenzij zij tot de conclusie zijn gekomen dat deze behoefte een goede mogelijkheid biedt het buitenlands beleid als iets anders te verkopen dan het is of om in begrijpelijke en emotioneel aansprekende termen met de kiezer te communiceren. Het zou goed zijn geweest als de schrijver op dit aspect wat nader was ingegaan, zowel met betrekking tot de VS als tot West-Europa. Het zou wel eens belangrijker kunnen zijn dan het onmiddellijke ideologische aspect in het buitenlands beleid zelf.

Over de kwestie-Vietnam zelf gaan vooral de hoofdstukken 4 en 5. In het eerste wordt de ideologie met de feiten geconfronteerd, in het tweede, het naar mijn mening beste hoofdstuk van het vlugschrift, met de argumenten. De argumenten voor de Amerikaanse politiek in Vietnam, van de dreiging van China via het voorbeeld van de geslaagde bevrijdingsoorlog, het gegeven woord en de agressie uit het Noorden tot en met het zelfbeschikkingsrecht, worden er overtuigend in weerlegd.

Het is jammer dat met name in hoofdstuk 4, maar een enkele maal ook in 5, de lezer, wiens impliciet, gesloten interpretatiekader — in verband met de ideologie een sleutelbegrip in dit geschrift — doorbroken moet worden, de gelegenheid krijgt de schrijver op slordigheden, tegenstrijdigheden of feitelijke onjuistheden te betrappen. Misschien was Van Benthem van den Bergh zich daarvan reeds bewust toen hij zijn 'tegen beter weten in'-opdracht aan Luns schreef. Het blijft jammer. Luns moet je geen kansen geven.

Zo wordt bij het inderdaad alles beheersende punt van (de) 'steun van de bevolking aan (de) guerrillastrijders' de terreur te berde gebracht. Nu is inderdaad juist dat de ideologen, in Het Parool en elders, de neiging hebben de fysieke terreur van het Bevrijdingsfront sterk aan te dikken. Dat mag geen reden zijn om die terreur in dit geschrift dan maar te minimaliseren. De op pag. 33 in een citaat vermelde 'nauwelijks meer dan duizend' slachtoffers worden bij Bernard Fall, in de tweede herziene druk van Two Viet-Nams, pag. 370, op grond van verschillende statistische gegevens niet alleen tot zesduizend opgevoerd, Fall voegt aan die zesduizend vermoorde dorpshoofden, onderwijzers etc. ook negenduizend ontvoerde functionarissen en 50.000 ontvoerde burgers toe.

Een overval van het Front op een vluchtelingenkamp gaf eind '67 een slachtofferlijst die voor een groot deel was samengesteld uit vrou-

wen en kinderen. Misschien zijn de cijfers van Fall te hoog, de in 'Vietnam en de ideologie van het Westen' genoemde kunnen met evenveel recht te laag worden genoemd. Belangrijker vind ik, dat Van Benthem van den Bergh dan die duizend nog minimaliseert door te stellen, dat het toch eigenlijk, door hun functie, combattanten zijn. Als men het begrip combattanten op deze manier hanteert, dan zijn ook de dorpelingen die de Vietcong helpen combattanten. Bovendien, mag men dit soort combattanten, al of niet na een schijnproces, wel doodschieten en Amerikaanse vliegers of gevangengenomen Vietconsoldaten niet? Het lijkt mij dat de bestrijder van de ideologie van het anti-communisme hier zelf kruisvaarder aan het worden is. En daardoor ondermijnt hij het door hemzelf ten behoeve van de slachtoffers der Vietnamese burgerbevolking juist zo benadrukte verschil tussen combattanten en non-combattanten. Ook zijn streven het gebruik van napalm en fragmentiebommen op grond van dit onderscheid te verbieden, gaat daardoor heilloos de mist in. Afgezien is dan nog van de vraag of het logisch is een dergelijk verbod op grond van dit onderscheid na te streven.

Zo zijn er nog wel wat opmerkingen te maken naar aanleiding van 'Vietnam en de ideologie van het Westen'. Het doet aan het belang van deze publikatie weinig af. Dat belang schuilt in het aan het licht brengen van een ideologie en in de poging, de geslaagde poging, de ideologie met argumenten te bestrijden. Aanbevolen voor lezers met een gesloten, impliciet interpretatiekader die van mening zijn dat er met hen best te praten valt.

P. DANKERT.

Arthur M. Schlesinger jr.; The bitter heritage — Vietnam and American democracy 1941—1966, Londen, André Deutsch 1967.

J. William Fulbright, the arrogance of power, New York, Random House 1966

Temidden van de steeds groter wordende stroom boeken over het probleem Vietnam nemen de boeken van Athur M. Schlesinger (enkele jaren geleden adviseur van President Kennedy) en van J. William Fulbright (voorzitter van de commissie van buitenlandse zaken van de Amerikaanse senaat) een bijzondere plaats in. Beide auteurs leveren — meestal met parallel lopende argumenten — scherpe critiek op Johnsons Vietnam-beleid; beiden wijzen echter ook het zonder meer prijs geven van de Amerikaanse posities in Vietnam af.

In Schlesingers boek valt vooral op de analyse van de wijze waarop de regering in Washington ertoe kwam zich steeds verder in Vietnam te commiteren. Telkenmale leidde het advies dat een tijdelijke uitbreiding van de bijstand aan Saigon voldoende zou zijn om het getij te

doen keren, de Amerikaanse regering ertoe haar verplichtingen uit te breiden. Aanvankelijk bleef het bij een opvoering van een aantal 'adviseurs' Maar toen dit hulpmiddel onvoldoende bleek om een totale nederlaag voor de Zuidvietnamese regering te voorkomen, werd besloten tot een deelnemen van de Amerikaanse troepen aan de strijd. De befaamde 'dominotheorie' en de vrees dat het Amerikaanse prestige en de geloofwaardigheid van de Amerikaanse bondgenootschappelijke verplichtingen zouden worden ondermijnd, leidden er toe dat men een berusten in de nederlaag van Saigon niet aandurfde. En toen eenmaal de Amerikaanse troepen aan de strijd deelnamen, bleek een voortdurende opvoering van hun aantal noodzakelijk om althans een verslechtering van de situatie te voorkomen.

Schlesinger staat uitermate sceptisch tegenover de militair-politieke betekenis van de Amerikaanse bombardementen op Noord-Vietnam. De Noordvietnamese infiltraties in Zuid-Vietnam zijn er niet door verminderd en de strijdbaarheid van de Noord-Vietnamezen wordt er eerder door vergroot. Hij wijst er bovendien op dat Noord-Vietnam als gevolg van de luchtaanvallen in sterkere mate afhankelijk wordt van Peking, hetgeen bepaald geen Amerikaans belang is. Scherp is ook zijn kritiek op het regeringsapparaat in Saigon dat bitter weinig neiging vertoont de zo noodzakelijke sociale hervormingen ook werkelijk door te voeren — alle plechtige verklaringen en beloften ten spijt.

Fulbrights boek graaft dieper dan dat van Schlesinger en behandelt ook meer dan het Vietnamese vraagstuk. Als uitgangspunt van zijn betoog stelt deze invloedrijke Amerikaanse senator dat een herbezinning zakelijk is. Met name critiseert hij wat hij noemt de 'missionary zeal' van Washington, een instelling die er niet alleen toe leidt dat zelfs het op de uitgangspunten van het Amerikaanse buitenlandse beleid noodmachtige Amerika zich overcommitteert maar ook dat het zich tot interventionisme laat verleiden, met alle gevaren van dien. Vooral een verkeerde analyse van de communistische dreiging leidt daartoe. Het communisme vertoont vele bedenkelijke trekken, betoogt Fulbright, maar in hun ijver om het communisme te bestrijden verliezen de Amerikanen te veel uit het oog dat het communisme niet langer meer een centraal geleide wereldbeweging is en dat een nationaalcommunistisch regime er wellicht meer toe kan bijdragen expansionistische neigingen van een naburige communistische staat tegen te gaan dan een reactionair regime dat zijn levenskracht heeft verloren. En zo Amerika zich ongerust maakt over de neiging van Moskou en Peking om 'Nationale bevrijdingsoorlogen' te steunen, mag het nimmer uit het oog verliezen dat het succes van deze opstandige bewegingen meestal wordt bepaald door de zwakte van het regime dat wordt bestreden dan door omvang en betekenis van de hulp die van buiten af wordt geboden. Verontrust vertoont Fulbright zich in dit verband over de explosieve situatie in verschillende staten van Latijns-Amerika, waarbij hij de V.S. liever ziet

aan de zijde van hen die sociale revolutie voorstaan dan aan de kant van inwendig vermolmden reactionaire regimes.

Fulbright en Schlesinger schrijven beiden de successen van de Vietcong toe aan het feit, dat zij gebruik kon maken van de wijd verbreide ontevredenheid onder de bevolking en aan het onvermogen van de elkaar opvolgende regimes in Saigon zich een stevige vertrouwensbasis te verwerven. Beiden blijken ook voorstander van een politiek van 'de-escalatie', die er op gericht zou dienen te zijn de 'hunt and kill'-tactiek te vervangen door een 'clear and hold'-tactiek. Beiden — Fulbright nog het meest expliciet — spreken zich er ook voor uit dat Washington zich bereid zou moeten tonen om in het kader van een regeling van het conflict opnemings van het Nationale Bevrijdingsfront in een coalitie-regering te aanvaarden. Van de-escalatie is echter tot dusver in Johnsons beleid nog geen sprake; en de eerste pogingen van de Amerikaanse president om de geesten rijp te maken voor vredesoverleg met de Vietcong schijnen op hardnekkig verzet in Saigon te stuiten.

Mr. M. v. d. STOEL

Kernwapens voor alle landen? Uitg. Het Wereldvenster. Baarn, 1967.

De eindredactie van dit boek heeft gelegen in handen van de Tilburgse hoogleraar dr. F. Alting von Geuseau. Behalve zijn aandeel in dit werk zijn aan het boek bijdragen geleverd door één buitenlander, Leonard Beaton, voor het overige door de Nederlanders dr. L. Jaques, H. Neuman, dr. B. Röling, mr. M. van der Stoel.

Prof. Alting von Geuseau heeft ook de leiding van het door hem opgerichte wetenschappelijk centrum voor de bestudering van Atlantische vraagstukken. Uit een in 1966 gehouden collegium van dit centrum is dit boek ontstaan. Het centrum heeft de naam gekregen van J. F. Kennedy-Instituut. Ik weet niet, of het toeval of opzet is geweest, maar het lijkt wel symbolisch, dat de eerste publicatie van dit instituut is gewijd aan het thema van oorlog en vrede. Een Nederlandse publicatie, die aan internationale maatstaven van dit soort publicaties beantwoordt en reeds daarom de aandacht waard is.

Met het vraagstuk van oorlog en vrede leven we nog steeds in een klimaat, waarin voor velen de oorlog geldt als een zaak voor de realisten, de vrede als een zaak voor de idealisten. In wezen is er nog niet zoveel veranderd, sinds de oude Romeinen het adagium formuleerden: als gij de vrede wilt, bereidt u dan voor op de oorlog. De enige mogelijkheid om deze ban te doorbreken is daarin gelegen, dat de zaak van de vrede eindelijk wordt gehaald uit de sfeer van leuzen en slogans en tot een volstrekt reëel en actueel onderwerp van

politiek wordt gemaakt. De schrijvers van dit boek zijn daarin geslaagd. Dat is het beste compliment, dat men hen geven kan en het enige dat hout snijdt.

Er zijn wel nuance-verschillen te beluisteren in de bijdragen van de verschillende auteurs. Maar allen zijn tegenstanders van een Europese kernmacht. Daarbij is de meest actuele bijdrage die van Van der Stoep, omdat hij ook het controle-vraagstuk in een nonproliferatie-verdrag bespreekt. Het is een trieste zaak, dat de totstandkoming van een dergelijk verdrag nu al geruime tijd vastzit niet op Moskou of Washington, maar op Bonn en Euratom. Door de schuld van West-Europa dreigt de wereld een kans te missen, omdat Europa nog steeds moeite heeft de politieke aansluiting te vinden bij de wezenlijke vraagstukken van de tweede helft der 20ste eeuw. Aan ieder, die zich voor deze zaken interesseert, is de lezing van dit boek aanbevolen.

G. J. N. M. RUYGERS

Dr. H. M. de Lange: Rijke en arme landen. Een verantwoordelijke maatschappij in mondiaal perspectief. Uitgave Het Wereldvenster, Baarn 1967, 167 blz.

Het is merkwaardig gesteld met het vraagstuk van de verhouding tussen arme en rijke landen. Enerzijds moeten wij constateren dat dit een van de belangrijkste problemen is geworden in de internationale economische politiek en in de wereldpolitiek. Anderzijds kan men opmerken dat deze problemen slechts een geringe rol spelen in het leven van de volken van de rijke landen en dus ook van het Nederlandse volk. In feite is er sprake van een vrij kleine groep vakspecialisten en politici die zo langzamerhand gehoor hebben gekregen. Zo komt dit vraagstuk dan meer in de belangstelling, maar tegelijkertijd nemen volgens De Lange de weerstanden ook toe. Het doel dat de schrijver zich gesteld heeft is de weerstanden in ons volk en in onszelf te onderzoeken. Daarbij is het noodzakelijk de werkelijkheid zo scherp mogelijk onder ogen te zien. Maar deze werkelijkheid alleen kan ons niet voorschrijven wat moet worden gedaan. Het gaat ook om een opvatting dat de bestaande werkelijkheid moet worden aangetast om daarvoor een andere in de plaats te stellen. Daar is wel het een en ander voor nodig: een training in internationaal denken en handelen, in het zien van de politieke en economische structuren, is van veel belang als eerste stap om de wil te laten ontstaan tot verandering. De schrijver wijst erop dat de leiders van het industriële leven in de rijke landen hun verantwoordelijkheid zijn gaan zien voor het geheel van de samenleving. Wanneer wij dit nu

projecteren op de wereldverhoudingen dan moeten wij in de rijke landen ook onze mondiale verantwoordelijkheid gaan zien. Men kan niet verwachten 'dat deze verantwoordelijkheid thans reeds gezien en gedragen zou worden door brede groepen van ons volk. Hieraan moet worden gewerkt.' Men kan het alleen maar met De Lange eens zijn, het is zonder meer noodzakelijk dat dit gebeurt.

Bij een boek met een dergelijke opzet valt aan generalisaties niet te ontkomen. Dat is, gezien tegen deze achtergronden, evenwel geen bezwaar. Kort en duidelijk worden belangrijke factoren verwerkt. Het is een grote verdienste dat er herhaaldelijk gewezen wordt op de eigen westerse opvattingen, die wij nog steeds niet kritisch wensen te bezien. Maar wanneer wij werkelijk het vraagstuk van de arme en de rijke landen in mondiaal perspectief bekijken, dan komen wij er niet onderuit onze westerse activiteiten en opvattingen aan een zeer kritisch onderzoek te onderwerpen en ook te vergelijken met de opvattingen van de arme landen. Uit het boek proeft men de teleurstelling van de schrijver dat dit in de rijke landen zo zeer ontbreekt. Moge het hem tot troost zijn dat dit gebeurt omdat wij niet gehinderd worden door enige kennis.

Tot slot nog enkele opmerkingen. De Lange wijst erop dat er een politiek gevoerd moet worden die gericht is op vermindering van inkomensverschillen als onderdeel van een bredere economische politiek. Wij moeten grote verbanden leren zien, wij moeten verantwoordelijkheden aanvaarden voor anderen, ook andere volken. Het gaat hem niet alleen om het welbegrepen eigenbelang maar om een mondiale verantwoordelijke maatschappij. Daarvoor hebben wij een economisch systeem nodig waarbinnen de eenzijdigheid van dit eigenbelang geen kans krijgt. Alleen valt dit niet te rijmen met de opmerkingen op blz. 81 over de factor kapitaal. Men kan het er mee eens zijn dat het kapitaal in beweging moet komen. Maar het is te eenvoudig om dan te wijzen op een gerichte politiek, die nodig is, met onder andere als voorwaarde het verzekeren van politieke risico's van de particuliere investeringen in de arme landen. Dit gaat mij te gemakkelijk. Wanneer men de activiteiten van de rijke landen kritisch beziet (een verdienste van het boek) dan moet ook de rol die dat kapitaal in de ontwikkelingslanden speelt, kritisch worden bezien. En het is bepaald de vraag of de rol van het particuliere kapitaal als positief gekwalificeerd moet worden. Ook dit is niet vanzelfsprekend. De schrijver twijfelt zelf kennelijk ook nog wel. Hij wil op deze wijze komen tot structuurveranderingen. Maar werkt het particuliere kapitaal dan op het ogenblik structuurveranderend? Elders in het boek wordt juist betreed dat regeringen en particulieren een dergelijk structuurveranderend beleid niet voeren.

Al met al een boek dat geeft wat de ondertitel belooft en waarbij gelukkig ook de standpunten van de rijke landen worden onderzocht.

DR. E. J. PRINS

Dit boek dat als dissertatie onder de titel 'Het meten van 'stress' in industriële situaties, een multidisciplinaire ontwikkeling van een algemeen diagnosticum' verscheen, heeft in de handelseditie een veel wijdere titel gekregen die niet gerechtvaardigd is. De aandacht ligt geheel op het begrip en nog meer op het meten van 'stress'; over aanpassingsproblemen in het algemeen en over arbeid wordt weinig gezegd. Een bespreking van dit boek in het kader van dit tijdschrift is dan ook niet geheel gerechtvaardigd. Deze studie houdt zich grotendeels bezig met de problematiek van de wetenschappelijke juistheid van het toepassen van een vragenlijst, die dienen moet om de 'stress' van de arbeider in de industriële situatie te meten. Deze vragenlijst voor Onderzoek van de Ervaren Gezondheidstoestand, kortheidshalve 'V.O.E.G.' genoemd, bevat 50 vragen zoals: hebt u nog eens pijn in uw maagstreek, benauwdheid op de borst, rugpijn, jeuk, hoofdpijn, maagklachten? Drievierde van dit werk gaat over het hoe en waarom van een vragenlijst, de verantwoording, selectie en de nadere analyse van de vragen, de validiteit en de meetbetrouwbaarheid en over de problematiek van het interview.

De betekenis van dit werk ligt echter niet alleen op het terrein van de psychologie en de psychometrie, maar op het feit dat de auteur zo welbewust poogt een hanteerbare onderzoeksmethode te ontwikkelen. Zich aansluitend bij onderzoeken over de meer stoffelijke bedreigingen van de gezondheid in de industrie door lawaai, toxische stoffen, hitte en kou poogt hij de psychische belasting te concretiseren tot een meetbaar verschijnsel. Hij brengt hiermee de psychologische, meer subjectieve zijde van de arbeid naar het concreet wetenschappelijke veld, waarin men vraagt: in hoeverre bedreigt arbeid de geestelijke gezondheid van de mens, waar overschrijdt de inspanning die noodzakelijk is om het brood te dienen de grens van het psychisch verdedigingsmechanisme, wanneer worden de reserves opgeteerd en dreigt de arbeider in nood te komen? Alhoewel dit begrip niet genoemd wordt — en terecht — zou men het ook zo kunnen formuleren: waar begint de geestelijke uitbuiting van de arbeider in de industrie? De keuze van de titel van de handelseditie verwijst naar deze achtergrond die de auteur in de meer algemene discussie over het begrip 'stress' voortdurend toont. Dirksen spreekt over de verhoging van de menswaardigheid van de werksituatie. Er wordt een duidelijke verschuiving geconstateerd van de manipulatie van personen ten dienste van het werk naar manipulaties van de werksituatie ten dienste van personen. Met zijn bespreking van het begrip 'stress' benadrukt de auteur dat het zo moeilijk is om welzijn en welbevinden duidelijk te definiëren. Het begrip welzijn zelf is weliswaar niet operabel te maken, maar hij stelt

duidelijk dat er in ieder geval een begin, een poging tot meten, gedaan moet worden. Hij moet daarbij uitgaan van de negatieve zijde, namelijk de afwezigheid van welzijn, omdat zich dit duidelijk manifesteert. Hij is daarmee op het zelfde gebied waar de gezondheidsdiscussie zich beweegt: het is veel makkelijker om ziekte waar te nemen dan om een optimale gezondheidssituatie te definiëren. Uitgaande van het begrip 'stress' als analogon van verminderd welzijn, ontwikkelt hij dan zijn betoog dat vrijwel geheel van psychometrische aard is. Normaal gesproken heeft men in de dagelijkse situatie weinig 'stress': er is de regelmaat van het gezin, van het werk, het bedrijf, men kent zijn taak in de relaties waarin men werkt. Wanneer alles ordelijk verloopt heeft men een zekere energie nodig die men voor deze activiteit makkelijk en met behoud van reserves kan opbrengen. Ontstaat er echter belasting om allerlei redenen, dan kost het meer moeite in de arbeidssituatie deze energie op te brengen en deze moeite beschouwt de auteur als 'stress'. Er wordt gepoogd om de 'stress' te benaderen door inzicht te krijgen in het algemeen lichamenlijk onbehagen, waarbij er van uitgegaan wordt dat de geestelijke spanning zich lichamenlijk manifesteert in klachten, vandaar dat de V.O.E.G. een medische indruk maakt. Naarmate duidelijke ziektebeelden steeds minder aanwezig zijn en de stoornissen van de gezondheid fluctuaties worden om een evenwichtstoestand, wordt de meting van verminderd welzijn moeilijker. De auteur is volkomen terecht zeer bescheiden in zijn doelstelling, hij relateert het eigen meetinstrument nadrukkelijk, maar hij verdient alleszins lof voor het feit dat hij ondanks de betrekkelijkheid van zijn instrument de moed heeft om dit toch als een begin te presenteren. Dan kan hem — en zijn uitgever — wel vergeven worden dat er wat gemanipuleerd is met de titel en dat een index ontbreekt.

J. A. WEIJEL.

Drs. L. C. Biegel: Het Midden-Oosten, haard van spanningen en conflicten, Palladium-paperback, W. de Haan. Utrecht.

Het boek van Drs. Biegel is een bundeling van artikelen, die hij in de loop van enkele jaren schreef voor enkele tijdschriften, aangevuld met enkele andere geschriften van zijn hand. Terecht tekent Dr. L. G. M. Jaquet in zijn Voorwoord aan, dat deze artikelen en geschriften, ondanks het feit dat in het Midden-Oosten zich zulke snelle veranderingen en schokkende gebeurtenissen in zo betrekkelijk korte tijd hebben voltrokken, niet aan actualiteit hebben ingeboet.

Voor een ieder die, geïntrigeerd door die schokkende politieke gebeurtenissen in deze regio, doch onmachtig om zich door naartijge studie een verruimd inzicht dienaangaande te verschaffen, toch van een en ander het naadje van de kous wil weten, is het boekje van Biegel

een kostelijke bron van informatie. Het informeert de lezer omtrent achtergronden, sociale, economische, culturele en politieke, die het hem mogelijk maken het betreffend gebeuren in ieder geval in de juiste politieke kaders te plaatsen en vervolgens zo objectief mogelijk te evalueren.

De schrijver heeft zich uiteraard niet beperkt tot een blote weergave van de feiten. Maar in zijn begeleiding van de gebeurtenissen overdrijft hij nergens en is hij discreet genoeg om ruimte te laten voor eigen reflectie en oordeelvorming.

Dit maakt de waarde van dit boekje uit.

In de wereldpolitiek van vandaag hebben vooral 3 geografische gebieden de aandacht. Het zijn Zuid-Oost Azië, Afrika-beneden-de-Sahara en het Midden-Oosten. Zij hebben hun politieke explosiviteit met elkaar gemeen, maar in andere opzichten verschillen zij op het politieke vlak aanmerkelijk. Globaal bekeken is de politieke problematiek in Zuid-Oost Azië en Afrika-beneden-de-Sahara bepaald minder gecompliceerd dan die in het Midden-Oosten. Niet minder ernstig, maar wel minder doorzichtig of overzichtelijk. Deels valt dit toe te schrijven aan de geografische ligging van het Midden-Oosten, zoals veelal deze regio *politiek* genoemd wordt. Het ligt met name op het kruispunt van niet minder dan 3 continenten, Azië, Afrika en Europa.

Ook als men de schaalverkleining van het wereldgebeuren als gevolg van bij voorbeeld de moderne communicatiemiddelen in aanmerking neemt, is de directe betrokkenheid van de mensheid in het gebeuren in dit Midden-Oosten groter dan die in de twee andere regio's.

In dit gebied hebben drie wereldgodsdiensten hun oorsprong gevonden, namelijk de Islam, het jodendom en het christendom. Belijders van deze godsdiensten bevolken tot op heden het Midden-Oosten. De Islam is er de overheersende godsdienst en in bepaalde landen van dit gebied zelfs 'Staatsgodsdienst'.

Verder is dit gebied de bakermat van zovele oude culturen, de oud-Egyptische, de Assyrisch-Babylonische, de Perzische, om maar eens enkele te noemen.

Al deze factoren hebben doorgewerkt in de huidige situatie. Zij hebben hun effecten daarop bepaald niet gemist en aldus het aanschijn gegeven aan multipolaire politieke en sociale situaties in het Midden-Oosten, die voor de buitenstaander eenvoudig niet zijn te vatten zonder deskundige informatie.

Tenslotte zijn in dit gebied ook enorme olievoorraden aanwezig. Niet minder dan 70 pct. van de bekende wereldoliereserves bevinden zich in het Midden-Oosten. Dit feit draagt mede bij tot de gecompliceerdheid want wie weet eigenlijk het fijne van de exploratie en exploitatie van deze ontzagwekkende olierijkdom.

Op al deze onderliggende factoren vestigt — zoals de voorwoord-schrijver, dr. Jaquet, directeur van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken aantekende — drs. Biegel de aandacht. Hij legt

nergens de nadruk op. Nergens wordt met toegespitste stelligheid geconcludeerd. Eerder is er sprake van een behoedzame en discreet gebrachte evaluering van feiten. Misschien ook daarom is aan het boek een indrukwekkende literatuurlijst toegevoegd, waaraan de schrijver zijn gegevens ontleend heeft. Zij die na lezing nog de behoefte voelen opkomen aan nog meer gedetailleerd en meer uitgeplozen feitenmateriaal, kunnen aan de hand daarvan alsnog hun weetgierigheid bevredigen. Tenslotte is voor de selectieve lezer nog een chronologische opsomming van de voornaamste politieke ontwikkelingen sinds 1955 bij het boek overgelegd.

Rest nog de vermelding van enige onnauwkeurigheden of eigenlijk: onjuiste vergelijkingen. Wanneer de schrijver het verschil probeert aan te duiden tussen twee islamitische 'denkrichtingen', bedient hij zich van termen die in Nederland m.b.t. de christelijke godsdienst algemeen gebezigd worden. Soenniten zouden dan zijn orthodoxen en Sji'iten on-orthodoxen. Hetzelfde heeft andere schrijvers over het Midden-Oosten er toe gebracht te schrijven over mohammedaanse 'priesters' en de 'islamitische kerk' e.d. Voor Arabisten — waartoe overigens recencent zich niet rekent — is dit een gruwel. Soenniten zijn ongeveer gelijk te stellen met traditionalisten. Toen na het vierde chalifaat de Oemma' (de Islamitische gemeenschap) besloot om voor eens en voor al vast te stellen wat van de 'hadith' (de overlevering) als 'soenna' beschouwd moest worden, was er een groep van 'faki's' (wetgeleerden), die zich met de uitkomsten niet konden verenigen. Zij scheidden zich af (sji'a is scheuring, afscheiding) en vertegenwoordigden voortaan een andere mohammedaanse 'denkrichting'. Het zou te ver voeren deze groepering nu on-orthodox of vrijzinnig, enz. te noemen. Overigens bleven ook de Soenniten in hun beleving van de Islam niet eensgezind en had er later een splitsing onder hen plaats in 4 'denkrichtingen' of 'scholen'. Eeuwen later splitsten zich de Wahabiten weer af van de Soenniten, maar het zou onjuist zijn hen te betitelen als ultra-orthodoxen, zoals Biegel deed.

Ik zou aan dit alles voorbij gegaan zijn, indien het islamitisch denken nimmer het politieke en sociale handelen zou hebben beïnvloed. Dit doet het juist altijd, ook nu nog, eenvoudig omdat dit in de 'structuur' (om dit modewoord te gebruiken) van de Islam besloten ligt. De Arabisten Snouck Hurgronje en Juynboll hebben over dit alles uitvoerig geschreven.

DRS. TH. J. HOGENDORP

Dr. C. L. J. Bertholet: Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief. Universitaire Pers Rotterdam, 1967, 217 blz. Een bewerking van het gelijknamige proefschrift, waarop de auteur in juli 1965 te Tilburg promoveerde, door drs. P. A. de Ruiter.

Het plaatsen van het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief is in onze maatschappij bepaald nog geen gemeengoed. Toch kan men zeg-

gen dat het zeer belangrijk is dat dit gebeurt. Wanneer wij denken aan een te voeren buitenlandse politiek dan is juist dit soort informatie naar mijn mening het meest nodig.

Bertholet gaat uit van de grondgedachte 'dat er zich thans op wereldschaal met betrekking tot de onderlinge verhoudingen tussen de arme en de rijke naties een soortgelijke problematiek voordoet als die, welke sinds de industriële en economische revolutie de verhouding tussen de arme en de rijke volksdelen in de landen van het Westen heeft gekenmerkt.' Het mondiale ontwikkelingsprobleem is dus in feite een sociale kwestie. Bovendien wordt erop gewezen dat er ook binnen de samenleving van de ontwikkelingslanden sprake is van een sociale kwestie. In dit boek zijn de achtergronden van deze drie sociale vraagstukken uitgewerkt en het moet gezegd worden dat de schrijver er volledig in slaagt aan te tonen dat er een grote analogie bestaat tussen het sociale vraagstuk in de westerse landen en het ontwikkelingsprobleem. Dat is ook het grote belang van deze studie.

Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre de drie voornaamste hefbomen, die in het Westen bij het oplossen van de sociale kwestie gebruikt werden (de georganiseerde pressiegroepen en met name de vakbeweging, het overheidsingrijpen en het sociale werk) tevens in de ontwikkelingslanden kunnen worden gehanteerd. Duidelijk wordt aangetoond dat de rol van de staat in dit verband als een sterkere, bewuster leidende gezien moet worden dan in het Westen het geval is.

Enkele punten zijn naar mijn mening onvoldoende uit de verf gekomen. De schrijver is wel wat erg snel met zijn conclusie dat de argumenten, die men gebruikt om aan te tonen dat de ontwikkelingshulp tevens voor rijke landen economisch voordelig is, niet al te overtuigend zijn (blz. 65). Hetzelfde geldt voor de opmerking dat er vele goede redenen zijn voor de uitbreiding van de particuliere kapitaalhelp (blz. 96). Overigens hadden de demografische aspecten wel iets meer aandacht mogen krijgen. Met name het essentiële verschil dat er bestaat tussen de rijke landen en de arme landen: in deze arme landen is er een zeer sterke bevolkingsgroei vóórdat er een economische ontwikkeling tot stand komt.

Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief is een zeer belangrijk boek. Het geeft ons een duidelijk beeld van de grote verbanden die er bestaan en die voor onze problemen dicht bij huis toch ook van het grootste gewicht zijn. Voor iedereen die zich voor (socialistische) buitenlandse politiek interesseert lijkt mij dit verplichte literatuur.

Dr. E. J. PRINS

Redactioneel

In verband met drukke werkzaamheden heeft redactiesecretaris Van Maanen zijn functie bij S & D moeten neerleggen. Tot onze spijt kan deze enthousiaste redacteur ook geen deel meer blijven uitmaken van onze redactie. Als redacteur en secretaris van de redactie wordt hij opgevolgd door J. Eijkelboom. Het secretariaat is thans gevestigd op het adres Steegovensloot 58, Dordrecht. Tevens is J. P. Kruijt als voorzitter van de redactie opgevolgd door J. J. van der Lee. Tot ons genoegen blijft prof. Kruijt deel uitmaken van de redactie.

Ontwikkelingsfilosofie broodnodig

Er is in het vooruitstrevende kamp duidelijk behoefte aan een filosofie op het gebied van de ontwikkelingsproblematiek en de ontwikkelingssamenwerking. De sympathie van het grote publiek in de Westerse landen voor de ontwikkelingssamenwerking is niet zo wijdverbreid en zo diep verankerd als door leidende figuren, die de arme volken een warm hart toedragen, weleens wordt aangenomen. Eveneens is de afgelopen tientallen jaren duidelijk geworden, dat bijvoorbeeld het geven van veel ontwikkelingshulp aan een bepaald land lang niet altijd tot een vriendschappelijke verhouding tot dat land behoeft te leiden, daargelaten of dit ooit in de bedoeling van de hulpverlener had mogen liggen.

Intussen is Wertheim de laatste tijd nog een aanmerkelijke stap verder gegaan. In verschillende publikaties (o.a. in de *Nieuwe Stem*, aflevering 8) noemt hij de 'zogenaamde' ontwikkelingshulp een vorm van neokolonialisme, waarvoor hij persoonlijk niet bereid is zelfs maar een man of een cent beschikbaar te stellen. De redenering van Wertheim komt er in het kort op neer, dat in de meeste ontwikkelingslanden de verkeerde regimes aan de macht zijn en structuurwijzigingen slechts door gewelddadige omwentelingen tot stand zijn te brengen. Het gevaar van de ontwikkelingshulp zou zijn, dat deze juist de neiging vertoont structuren te bestendigen, de revolutie uitstelt en valse illusies wekt omtrent de mogelijkheid langs evolutionaire weg tot de vereiste veranderingen te komen, waardoor echter in de praktijk het proletariaat steeds vaster onder de schoen van de bezittende klasse komt. Een soort moderne 'Verelendungstheorie' kortom.

Tinbergen stelt er tegenover, dat Wertheim de ontwikkelingen te pessimistisch beoordeelt en dat wel degelijk in een groot aantal belangrijke ontwikkelingslanden, gedurende de lopende ontwikkelingsdecade, een niet onbevredigende stijging van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking verkregen is. De techniek zal volgens Tinbergen de geleidelijke vooruitgang, ook in de toekomst, blijven bevorderen. Als de donorlanden de problematiek technisch en wetenschappelijk maar juist weten te benaderen en

meer en meer trachten op te treden waar dat werkelijk nuttig is, zijn we wel degelijk met ons allen op de goede weg. De discussie herinnert sterk aan een soortgelijk verschil van mening, dat er rond de eeuwwisseling in ons land tussen Troelstra en Domela Nieuwenhuis bestond en waarbij de eerste door de laatste werd verweten, dat hij de geleidelijke en parlementaire weg predikte in plaats van de noodzaak tot een gewelddadige omwenteling. De geschiedenis heeft inmiddels Troelstra meer in het gelijk gesteld dan Domela Nieuwenhuis. Ik geloof, dat de geschiedenis ook Tinbergen meer in het gelijk zal stellen en de opvattingen van Wertheim het kenmerk van eenzelfde eenzijdigheid dragen als weleer die van Domela Nieuwenhuis. Maar het is zeker gewenst dit nader toe te lichten. In het navolgende zal ik een bescheiden poging doen tot een zo systematisch mogelijke benadering van het probleem, in de hoop ook van mijn kant een, uiteraard strikt persoonlijke, bijdrage te leveren tot verduidelijking van de discussie en de achtergronden van onze activiteiten.

Doel van alle vooruitstrevende politiek is om, op basis van de erkenning van de fundamentele gelijkwaardigheid van alle mensen, de stoffelijke en geestelijke ontplooiing van de individuele mens in harmonie met zijn omgeving mogelijk te maken en te bevorderen, daartoe de positieve voorwaarden te scheppen en de negatieve belemmeringen weg te nemen; dit alles in tegenstelling tot conservatieve politiek, die de neiging vertoont ook de meest ongemotiveerde bevoorrechtiging van mensen boven mensen, al dan niet met een beroep op transcendentale of traditionele overwegingen te doen voortbestaan.

Dit aldus geformuleerde uitgangspunt is terug te voeren op ethische grondmotieven, die reeds talloze malen in de geschiedenis van de mensheid onder woorden zijn gebracht. Zo is het 'wat gij niet wilt, dat U geschiedt, doe dat ook een ander niet', in de boeddhistische terminologie de grondslag van de zuivere moraal en de primaire voorwaarde om in harmonie met zijn omgeving te leven; christenen gaan ervan uit, dat men zijn naaste lief behoort te hebben gelijk zichzelf; Confucius leerde, dat men anderen steeds zo dient te behandelen als men zelf in overeenkomstige omstandigheden zou wensen te worden behandeld; de humanistische opvatting kiest tot uitgangspunt, dat de mens tot individuele zelfbestemming slechts kan komen als hij over het vermogen beschikt in verbondenheid samen te leven met anderen; de derde van de vijf plichten van de islamiet is de barmhar-

tigheid, met als algemeen fundament de universele broederschap van alle mensen.

Zodanige formulering van het begrip vooruitstrevende politiek vereist een voortdurend streven naar structuurhervormingen in de samenleving, ten einde de verhoudingen binnen die samenleving met het leidende beginsel in overeenstemming te brengen, wat overigens als een nooit geheel voltooid proces mag worden beschouwd.

In de Westerse samenlevingen zijn sinds en mede onder invloed van de Franse revolutie belangrijke stappen gezet op de weg naar de verwezenlijking van idealen, die destijds bijzonder kernachtig onder de begrippen 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' werden samengevat. Ofschoon de praktische verwezenlijking van de vrije meningsuiting ook nu nog in vele gevallen te sterk aan geld en positie gebonden is, zijn er op dit terrein indrukwekkende vorderingen gemaakt. Aan de gelijkheid in de zin van gelijke kansen voor iedereen en compensatie voor de minder met natuurlijke kwaliteiten begaafde medemens ontbreekt nog veel. Met de verwezenlijking van de broederschap, d.w.z. de verbetering van de onderlinge menselijke betrekkingen, is nog nauwelijks een begin gemaakt; men moet zelfs vrezen, dat de voortschrijdende technocratisering en commercialisering in de tegenwoordige Westerse maatschappijen daarvoor geen bijster gunstig klimaat scheppen.

Op internationaal niveau hebben de hiergenoemde idealen o.m. vorm gekregen in de bekende rede van de Amerikaanse president Roosevelt tot het Congres van 1941 over de Vier Vrijheden, in het Handvest van de Verenigde Naties en in de universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de daarop gevolgde, maar nog niet geratificeerde, conventies. Dit betekent het in de kiem aanwezig zijn van een bewustzijn van een gezamenlijk, gemeenschappelijk te dragen, verantwoordelijkheid, ook op internationaal gebied, die echter nadere uitwerking behoeft en in de praktijk ook daadwerkelijk gestalte zal moeten worden gegeven.

De feitelijke situatie in de internationale samenleving is immers met de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap wel allerminst in overeenstemming. Nagenoeg alle volken beschikken sedert het dekolonisatieproces weliswaar over de formele soevereiniteit en onafhankelijkheid, maar niet over de stoffelijke voorwaarden en middelen om daar op zinvolle wijze gebruik van te maken. De formele gelijkheid van de staten wordt door het inter-

nationale recht weliswaar nog steeds in juridisch opzicht erkend, doch dit belet geenszins de bevoorrechten in het internationale verkeer om zich verder te verrijken en een billijker verdeling van de wereldwelvaart van hun goeddunken te laten afhangen.

Het in de kiem aanwezige en door soms militante minderheden gepropageerde streven naar werkelijke broederschap wordt in feite voortdurend doorkruist door schending van internationale verplichtingen, door lokale of regionale oorlogen, door allerlei vormen van discriminaties en door het vooropstellen van het nationale boven het gemeenschappelijke belang in het internationale verkeer. Nog verre van een internationale gemeenschap te zijn biedt de wereld van vandaag het Hobbesiaanse beeld van elkaar onderling fel beconcurrerende naties, wier overeenstemming met in het algemeen belang te treffen maatregelen geval voor geval blijft afhangen van eigen willekeurig inzicht.

De internationale samenleving van thans vertoont allerlei aanzetten voor een beginnende klassestrijd (zij het niet in de zin van Röling, dat het volkenrecht daarbij als klasserecht zou functioneren), zoals die ook de nationale verbanden in de Westelijke wereld aan het eind van de vorige eeuw heeft gekenmerkt; en waarvoor de conferentie te New-Delhi nieuwe brandstof heeft aangedragen (zie hierover het interessante proefschrift van Bertholet, *Het ontwikkelingsprobleem in sociaal perspectief*, 1965). Evenals binnen die nationale verbanden is het de plicht van de socialistische beweging, de strijd tegen de conservatieve machten, die ongemotiveerde bevoorrechtiging van mensen en groepen boven andere mensen en groepen willen handhaven, ook op internationaal terrein voort te zetten en te versterken, ten einde de noodzakelijke structuurhervormingen tot stand te helpen brengen.

De situatie verschilt in die zin met de sociale kwestie van destijds, dat de Westerse volken als zodanig nu in de positie zijn komen te verkeren van de bevoorrechte klassen in de Westelijke landen aan het eind van de vorige eeuw, van wie de offers moesten worden verwacht om deze strijd tegen de stoffelijke armoede en de geestelijke ellende tot een goed einde te brengen. Aangezien ook toen echter verscheidene vertegenwoordigers van die bevoorrechte klasse bereid bleken om zich ten volle in te zetten en aan de strijd van de socialistische beweging mede leiding te geven, mag men aannemen dat ook vandaag de dag het verschil in situatie de solidariteitsgedachte niet in de weg behoeft te staan.

De strijd werd gevoerd door bewustmaking, organisatie en machtsvorming, door parlementaire actie en ingrijpen van de overheid en door evolutie van sociaal werk naar systematische benadering van het structuurprobleem. Hoewel de hoofdmomenten van de drie onderdelen van deze strijd - die in grote trekken en naar analogie ook op de huidige situatie van toepassing zijn - ligt bij de eigen inspanningen van de ontwikkelingslanden, kan daarbij uit kringen van de Westerse wereld belangrijke steun worden verleend, mits men bereid is zich de hiervoor noodzakelijke offers te getroosten.

Om dit te bereiken dient in de eerste plaats stelling genomen te worden tegen rationalisaties, als zou de stabiliteit van de wereldorde bij handhaving van de bestaande verhoudingen zijn gediend, omdat armen nu eenmaal niet gevaarlijk zijn en het ontwikkelingsproces het risico van gewapend optreden slechts zou doen toenemen (theorieën van b.v. Morgenthau in *The American Political Science Review*, juni 1962 en Banfield in *Why Foreign Aid?*, 1963).

Behalve dat dit soort redeneringen moreel volstrekt verwerpelijk is, wat eigenlijk al voldoende zou behoren te zijn, moet in dit verband worden opgemerkt, dat het ontwikkelingsproces in gang is en niets het zal tegenhouden. De moderne communicatiemiddelen hebben de wereld in geografisch opzicht verkleind, de onderlinge afhankelijkheid onderstreept en de wederkerige informatie-mogelijkheden verveelvoudigd. Vooral het autonome karakter van dit informatieproces maakt, dat afgesloten compartimenten in toenemende mate verdwijnen en de mogelijkheid van vergelijking de onbevredigdheid over bestaande ongerechtvaardigde situaties snel doet groeien. Het geval China leert bovendien, dat de vindingen van de moderne techniek op het gebied van de mogelijkheden tot oorlogvoering op den duur niet aan althans de sterkste onder de ontwikkelingslanden zullen kunnen worden onthouden.

We moeten er m.a.w. van uitgaan, dat met een benaderingswijze van de problematiek in de hier geschetste zin het Wertheimeffect eerst goed wordt bevorderd, hetgeen echter, gegeven de vernietigingskracht van het oorlogstuig, bepaald geen zaak zou zijn, waarmee de mensheid als geheel zich zou mogen gelukwensen. Zonder hier en daar een gewelddadige omwenteling zal het proces toch al niet verlopen, dat is duidelijk. Wie echter heil ziet in een polarisering van bestaande tegenstellingen, wie

consequent het geweld in de wereld wil doen prevaleren boven het streven naar vreedzame verandering, weet niet waarover hij spreekt.

Als men met mij kan meevoelen, dat met een wereldomspannende uitbarsting van geweld, geen enkel belang wordt gediend, omdat er in laatste aanleg overwinnaars noch overwonnenen zullen zijn en slechts de grondslagen van een moeizaam verworven beschaving op het spel worden gezet, is het zaak, ook gedurende de overgangperiode naar nieuwe wereldverhoudingen, het risico van gewapende conflicten tot een minimum te beperken.

Daarom zal het dringend geboden zijn om ten minste te blijven vasthouden aan enkele fundamentele grondslagen van internationaalrechtelijke verplichtingen, zoals die niet alleen in de Westerse maar ook in de communistische wereld en in de wereld van de ontwikkelingslanden worden onderschreven. De communistische landen spreken in dit verband van de beginselen der vreedzame coëxistentie (in tractaatsvorm voor het eerst vastgelegd in het verdrag van 1954 tussen de Chinese Volksrepubliek en Indië); de Aziatische landen van 'Pantja Sila', zijnde een moderne uitdrukkingvorm voor de vijf zuilen, waarop de zedeleer van Boeddha gegrondvest is. De hierbedoelde internationaalrechtelijke grondslagen zijn: eerbied voor de soevereiniteit der onafhankelijke staten, niet-inmenging in elkaars interne aangelegenheden, soevereine gelijkheid, non-agressie; ook wordt in dit verband nogal eens genoemd de trouw aan in het onderling verkeer plechtig aangegane verbintenissen (over de betekenis van deze beginselen uitvoerig mijn publikatie *De norm in het volkenrecht*, pag. 110 e.v., 1962).

De principes van de non-agressie en wellicht ook van de soevereine gelijkheid zullen waarschijnlijk niet de grootste moeilijkheden opleveren en ons van vooruitstrevend gezichtspunt vertrouwd in de oren klinken. Gemengder kunnen de gevoelens zijn op het punt van de soevereiniteit, de niet-inmenging en de trouw aan gesloten verdragen.

Ten aanzien van de beide eerste begrippen moet men er natuurlijk van uitgaan, dat het streven gericht behoort te blijven op supranationale verhoudingen, ook in het internationale verkeer. Zolang het echter aan een bevredigend functionerende internationale overheid, een bevredigend functionerende internationale rechter en een bevredigend functionerende internationale poli-

tiemacht ontbreekt, is niet goed in te zien, hoe men zijn beleid consequent op inmenging in elkaars soevereine aangelegenheden zou moeten afstemmen. (Incidentele gevallen als van doorgaans fascistische of semifacistische regeringen, die op grootscheepse schaal de meest fundamentele mensenrechten en daarmee internationale verplichtingen schenden, nu even daargelaten). De ontwikkelingslanden, die nog pas sinds kort moeizaam hun onafhankelijkheid hebben weten te veroveren, zullen er ons het minst dankbaar voor zijn.

De tegenwerping kan gemaakt worden, dat door zich van inmenging in andermans zaken te onthouden, men ook indirecte steun verleent aan feodale regimes, die het ontwikkelingsproces in de weg staan. Maar het geldt hier een tweesnijdend zwaard. Het volgen van een beleid van non-interventie betekent immers evenzeer, dat men bereid moet zijn af te zien van pogingen om dergelijke regimes in het zadel te houden en hen te beschermen tegen democratiserende tendenties of sociale revoluties. (Santo Domingo bij voorbeeld!)

Wie nog niet overtuigd is, moge voorts bedenken, dat de voornaamste Westelijke landen enige honderden jaren in de gelegenheid zijn geweest structuren in de toenmalige koloniën te wijzigen en dat de ervaringen daarmee nu niet van dien aard zijn geweest om tot navolging onder gewijzigde omstandigheden aan te moedigen. Dit toch te willen zou eerst recht gaan lijken op een verkapte voortzetting van de bevoogding, een continueren van nekoloniale verhoudingen en het miskennen van de opvatting, dat de ontwikkelingen binnen de arme landen in de eerste plaats hun eigen verantwoordelijkheid betreffen. Het is dan ook in feite juist de politieke belustheid van de kernmachten tot al dan niet verkapte interventie in de interne aangelegenheden van de ontwikkelingslanden, die de wereldsituatie zo extra gevaarlijk maakt.

Een enkel woord nog over het 'pacta sunt servanda', het naleven van tractaten. Ook hier geldt, dat het gedurende de overgangperiode, zolang de naleving van een gesloten overeenkomst nog niet door een internationale instantie kan worden afgedwongen, toch wel in hoge mate ongewenst is om van dit volkenrechtelijk uitgangspunt af te stappen. Natuurlijk kunnen verdragen verouderen of behoeven zij wijziging als zij situaties gaan bestendigen, die voor de zwakkere partij steeds onbevredigender zijn gaan worden. Dit bewijst alleen maar, hoe dringend er behoefte op het internationale vlak is aan een bevredigende volkenrechtelijk erkende en liefst van bovenaf op te leggen, herzieningsma-

chinerie. Hoe men echter ooit tot een enigszins stabiele internationale rechtsorde zou moeten komen op een grondslag, die aan gemaakte afspraken geen enkele betekenis toekent en elk verdrag bij voorbaat als scheurpapier beschouwt, is onduidelijk. Evenmin als de nationale kan de internationale samenleving op basis van het 'georganiseerde wantrouwen' worden opgebouwd.

Met het zojuist gestelde heb ik trachten aan te tonen, dat de genoemde vuistregels een noodzakelijk uitgangspunt behoren te vormen voor een verstandige vooruitstrevende politiek in de overgangsfase naar een supranationale orde. Het ligt evenwel voor de hand, dat het in de praktijk niettemin slechts tot de mogelijkheden behoort deze grondslagen duurzaam te doen eerbiedigen, indien tevens door het treffen van tijdige structurele maatregelen met aller inspanning en met inschakeling op voet van gelijkheid, waar maar enigszins mogelijk ook van de communistische donorlanden, een bijdrage wordt geleverd om het ontwikkelingsproces in goede banen te leiden.

Dit betekent, dat organisatie en machtsvorming van de ontwikkelingslanden, op basis van de zojuist genoemde internationaal-rechtelijke grondslagen, niet met wantrouwen, maar met begrip, tegemoet zullen moeten worden getreden als onvermijdelijke met een beginnende klassestrijd samenhangende 'vakbewegingsactiviteiten'. Zodanig streven biedt slechts hoop op succes, als men in de Westerse landen kans ziet de openbare discussie t.a.v. de ontwikkelingsproblematiek meer toe te spitsen op de fundamentele onrechtvaardigheid van de verhoudingen dan op de acute noden, ten einde het Westerse publiek het structurele karakter van het vraagstuk scherper te doen onderkennen. Als men dan bovendien nog kans ziet wezenlijke vooruitgang te signaleren en daartegenover de risico's van falen op iets langere termijn het publiek duidelijk kan maken, mag men hopen, dat ook de noodzakelijke offers gemakkelijker worden geaccepteerd.

Op het vlak van de internationale 'parlementaire actie' betekent dit, dat het streven naar hervorming met kracht ter hand zal worden genomen in supranationale richting en dat, voorzover dit doel voorshands onbereikbaar blijft, de hele problematiek ten minste uit de sfeer van de onverbindendheid zal worden getild door uitbouw van de sociaal-economische aspecten van de internationale rechtsorde op basis van in een ontwikkelingshandvest neergelegde beginselen. Zodanig procedé heeft goed gewerkt

t.a.v. de Rechten van de Mens, er is geen enkele reden om aan te nemen, dat het ook op dit gebied niet een tot de verbeeldingskracht sprekende invloed zou kunnen uitoefenen.

Voor wat de Westerse landen betreft zal daaruit de bereidheid moeten blijken de eigen huishouding aan te passen aan nieuw ontstane handelspatronen en aan een nieuwe internationale arbeidsverdeling; aan de ontwikkelingslanden zal bij de vormgeving en de feitelijke uitbouw van de bestaande orde van het begin af een gelijkwaardige plaats en volledige medezeggenschap moeten worden toegekend. Het laatste veronderstelt o.m. ook een geleidelijke hervorming van de Verenigde Naties en de gespecialiseerde organisaties in die voege, dat de voornaamste functies meer naar evenredigheid worden verdeeld en met name sleutelposities niet langer overwegend aan vertegenwoordigers van de Westerse landen worden voorbehouden.

Op het vlak van de ontwikkelingshulp betekent dat, dat deze ter beschikking dient te komen zonder ideologische bijbedoeling en dat het karakter van 'armenzorg' geleidelijk zal moeten plaatsmaken voor een meer integrale en structurele aanpak. De hulp moet ter beschikking komen zonder ideologische bijbedoeling. Dit houdt in, dat men de landen niet 'aankijkt' op hun ideologische instelling alvorens een verzoek om hulp in overweging te nemen. Om het maar heel duidelijk te zeggen: de hulp moet worden gegeven als er een nuttig effect van te verwachten is en niet afhankelijk worden gesteld van de vraag, of het politieke optreden van het ontwikkelingsland in het internationale verkeer wel helemaal past in het gedachtenpatroon van de donor, noch of zijn interne maatschappelijke bestel wel in grote trekken met het daaromtrent in het donorland gekoesterde ideaaltype ooveenstemt. Men zou zeggen: een vanzelfsprekendheid, maar de ervaring van de afgelopen jaren heeft helaas geleerd, dat ideologische motieven wel degelijk bij de bepaling van het standpunt van de geïndustrialiseerde landen met betrekking tot verzoeken om hulpverlening een rol spelen en de grote stroom van de hulp die landen voorbij pleegt te gaan, die in Westerse ogen politiek niet goed genoeg liggen.

De hulp zal evenmin het karakter mogen dragen van 'armenzorg' in de zin, dat de ontvangende landen zich zullen moeten blijven vergenoegen met de van de tafel gevallen broodkruimels van een welvoorzien Westerse dis. De wereld heeft er dringend behoefte aan, dat in geheel andere termen van ontwikkelingsa-

menwerking zal worden gedacht dan de onverplichte sfeer waarin nu nog veelal wordt geopereerd; er moet een kader komen waarbinnen rechten kunnen worden ontleend aan ethische grondmotieven, die in allerlei bewoordingen en op allerlei plaatsen en tijdstippen het menselijk bewustzijn hebben gevormd en de mensheid als gerechtvaardigde uitgangspunten voor het verkrijgen van een betere onderlinge verstandhouding zijn voor ogen gesteld. De gedachte aan gulle gevers, die aalmoezen uitreiken aan minder bedeelden, zal moeten plaatsmaken voor een, in gemeenschappelijk overleg te ontwerpen, wereldomvattende strategie, waarvan ook de nadere uitwerking een zaak moet zijn van alle belanghebbenden en die insgelijks aan alle belanghebbenden de mogelijkheid van een evenredige mate van verantwoordelijk deelhebben in uitzicht stelt.

Wat Nederland ten slotte in het bijzonder betreft, dient onze plaats in het internationale verkeer ten opzichte van de hele ontwikkelingsproblematiek mede te worden bepaald vanuit het gezichtspunt van de brugfunctie, die wij met enkele andere mogelijkheden tussen de voornaamste donorlanden en de onderontwikkelde wereld kunnen innemen, in het kader waarvan o.m. aan 'voorbeeldbijdragen' een uiterst stimulerende betekenis mag worden toegekend.

Daarnaast zou de Partij van de Arbeid het initiatief moeten nemen om de internationale socialistische beweging aan te moedigen een tot de verbeelding van grote massa's sprekende actie te gaan voeren onder het motto: 'Elk jaar één percent meer voor de vrede!' Aan internationale bewapening wordt jaarlijks ongeveer 150 miljard dollar uitgegeven; de 'hulp' ligt in de orde van grootte van ongeveer elf miljard dollar per jaar. De bedoeling van de actie zou zijn om ieder jaar één percent méér van de voor defensie bestemde gelden als extra's voor het oplossen van de ontwikkelingsproblematiek te gaan bestemmen, zodat er na het eerste jaar bijv. elf plus anderhalf miljard, na het tweede jaar elf plus drie miljard en na het derde jaar elf plus vier en half miljard aan extra stijging van de Westerse inspanningen ter beschikking komt. Bij verdere stijging van de defensiebudgets zouden ook deze bedragen uiteraard verhoging ondergaan.

Er staat ons waarschijnlijk niet zo erg veel tijd meer ter beschikking om met betrekking tot de ontwikkelingsproblematiek nieuwe wegen in te slaan. Het verloop van de jongste UNCTAD-conferentie heeft geleerd, dat de verbittering in kringen van de

ontwikkelingslanden groeiende is. In relatie daarmee neemt met name ook in sommige Westerse intellectuele gelederen de verleiding toe om de mogelijkheden van geweld hoger te gaan aanslaan dan die van redelijk overleg. Onbegrijpelijk is dat niet, wel bijzonder te betreuren. Niet alleen omdat, blijkens de ervaringen van de geschiedenis, gebruik van geweld telkens nieuwe verbittering uitlokt en op de grondslag van verbittering geen werkelijke menselijke betrekkingen kunnen worden gebouwd. Maar vooral ook omdat, als wij het geloof verliezen in onze eigen mogelijkheden om meer bevredigende vormen van internationale samenwerking tot stand te brengen, dit in laatste aanleg tevens de erkenning inhoudt van ons onvermogen een derde wereldoorlog in de toekomst te voorkomen.

Nog is het niet te laat om ons tekortschieten te redresseren. De wereld vraagt om een nieuw perspectief en de verantwoordelijkheid ligt ook op onze schouders, de mogelijkheden daartoe te openen. Mogen wij daarin alsnog slagen, niet in een geest van bemoeizucht, wel in de zin van beschikbaarheid.

C. Egas

De tweede helft van de 20ste eeuw vergt een mentaal radicale politiek

Critisch commentaar op het artikel van de heer Ruygers

Met Geert Ruygers sta ik mentaal aan de kant van de Amerikaanse 'new left'. Naar mijn mening aanvaardt Ruygers de consequenties daarvan onvoldoende. De 'new left' heeft zowel een afkeer van de liberalistische filosofie als van de 'old left'. Ruygers doet het voorkomen alsof de PvdA niet tot de 'old left' behoort, maar nog steeds gezien zou kunnen worden als een duidelijke vernieuwingsfactor in onze samenleving. Daarbij maakt Ruygers m.i. de fout zich al te zeer met PvdA opvattingen, ruimer gesteld met de West-Europese sociaal-democratie, te conformeren en in een verdedigende positie de ouderdoms- en verstarringsgebreken te ontkennen. Daardoor ontgaan hem dan ook teveel de fundamentele verschillen tussen de Schmelzer-KVP en de Christen-radicalen. Ten opzichte van de samenleving van de tweede helft van de 20ste eeuw en zeker voor het laatste kwart van de 20ste eeuw, is de huidige PvdA eerder conservatief dan radikaal. De huidige PvdA laat Geert Ruygers rustig zijn achtergrondbeschouwingen houden die zeer welwillend worden beluisterd of gelezen, maar daarna trekt de karavaan voort op de oude weg. Derhalve acht ik twee dingen noodzakelijk:

Ten eerste zullen wij de kritiek serieus moeten nemen en onze maatschappij-ideologie nieuw moeten formuleren. Het beginsel-program is verouderd en dient, uitgaande van Ruygers achtergronddenken, verkort, vernuchterd, en vernieuwd te worden.

Ten tweede zullen we moeten inzien, dat de betekenis van programma's zeer beperkt is. De programma's zullen aan de modernere modebegrippen worden aangepast en daardoor in vele gevallen progressief schijnen, maar het gaat in feite om de mentaliteit van degenen die er uitvoering aan zullen geven. Het programma van de 18 is progressief op vele punten, maar God beware ons als de Schmelzer-KVP en de Mellema-CHU er uitvoering aan moeten geven.

Het voorgaande behoeft een nadere verklaring, die ik aan de hand van Ruygers artikel wil formuleren.

PvdA-denken teveel verouderd.

Ruygers zegt op blz. 205 terecht, dat het in de discussie over oud-links of nieuw-links niet gaat over meer of minder progressief, maar over dogmatisch of ondogmatisch. Hij citeert Kolakowski, die zegt dat het dogmatisme de werkelijkheid vervalst en tot ketterijacht leidt en meent dat wij met deze uitspraak ons voordeel kunnen doen. Welnu, laten wij dat dan ook doen.

Terecht signaleert Ruygers op blz. 204 dat tegenstanders het democratisch-socialisme de eenzijdige aandacht voor economische factoren verwijten. Ruygers ontgaat de vraag of dit terecht verweten wordt. Die discussie moet echter wel plaatsvinden.

Indirect, en zeer verpakt, geeft Ruygers de juistheid van die kritiek toe. Er is nauwelijks interesse voor het antropologische probleem van de ontmenselijking van wereld en mensheid. Daarom is er in de PvdA geen wezenlijke interesse voor geestelijke volksgezondheid, maatschappelijk werk. Daarom is er ook alleen maar enige aandacht voor het traditioneel, snobbistisch kunstgenot en niet voor cultuur. Want cultuur is antropologisch bepaald en van een fundamenteel belang voor de geestelijke volksgezondheid.

Natuurlijk spreekt de PvdA veel over onderwijs, maar nog altijd vanuit het rationalistisch denken: 'Kennis is macht' en niet vanuit een inzicht in de noodzakelijke antropologische vernieuwing van het menszijn in het laatste deel van de 20ste eeuw.

De PvdA-ideologie is veel meer dan Marx zelf rationeel egoïstisch bepaald. Het mensbeeld dat hieruit tevoorschijn komt is overwegend dat van de weinig werkende, veel consumerende varkensmens, een mensbeeld dat diametraal staat tegenover het mensbeeld van een Teilhard de Chardin en van Christus.

Ruygers heeft daar weet van maar wil het niet zo scherp formuleren. Daardoor maakt hij de fout te zeggen op blz. 205: 'Als wij nu het socialisme overboord gooien, plaatsen wij ons in een isolement t.a.v. de arme landen.' Dit is een onjuiste probleemstelling. De socialisering van de samenleving hoeft niet overboord (zie Teilhard de Chardin e.a.) neen, 'het' moet overboord, d.w.z. het geijkte, het verouderde.

Ruygers doet ook ten onrechte het voorkomen, alsof hij niet begrijpt wat evangelische radicaliteit of christelijke inspiratie inhoudt. Het eerste heeft mijn voorkeur en eerlijke evangelische radicaliteit is veel radicaler, d.w.z. veel fundamenteler gericht op vernieuwing van mens en samenleving dan de PvdA-ideologie. Dat bleek in het bovenstaande reeds.

Socialisme per definitie progressief?

Ruygers overschat de positie van 'het socialisme' op blz. 106 als hij stelt dat het socialisme krachtens zijn oorsprong staat tussen de krachten die de geschiedenis vormen, zodat het socialisme per definitie progressief zou zijn. Hij wijst er op dat af en toe in de geschiedenis er plotseling een kloof ontstaat tussen techniek en politiek en doet het voorkomen alsof in die situaties het socialisme de weg naar vernieuwing bepaalt. Ik betwijfel of dat zonder meer waar is.

Aan het eind van de Middeleeuwen vond een overgang plaats, niet alleen van de Stadstaat naar de grotere staatkundige eenheid: Staat, maar ook van een verstard gildensysteem naar een liberalistisch kapitalistisch, economisch systeem. In die overgangsfase hebben het calvinisme (zie o.a. dr. Van Leeuwen) en het liberalisme een actievare rol gespeeld dan het socialisme. Het praktisch socialisme, afgezien van de filosofie als zodanig, wordt pas van belang als reactie op het rationeel kapitalisme. Daar ligt dan ook de historische verdienste van Marx, nl. het feit dat hij tijdens de vroeg kapitalistische periode reeds de grote mogelijkheden, zowel als de grote gevaren, van het rationeel egoïsme voor mens en maatschappij onderkende. De verdiensten van Marx gaan niet zonder meer over op het marxistische of reformistisch socialisme. Ruygers bewijst dat door het Russisch socialisme conservatief te noemen. Oele heb ik daarnaast terecht horen spreken over conservatief nationalisme in de Oostbloklanden.

In dit verband acht ik het uitermate bedenkelijk dat de christelijke theologen nu de dialoog met de marxistische ideologen gaan voeren. Aan die dialoog doet het democratisch-socialisme nauwelijks mee, zoals het democratisch socialisme de totaliteit van Marx zijn ideeën ook niet bediscussieert. Het dem.-socialisme komt meer en meer buiten spel te staan, aan de perefierie van de wereldontwikkeling. Werkelijk evangelisch radicalen zullen dan ook de grootste moeite hebben zich aan te sluiten bij de democratisch-socialisten of meer marxistisch georiënteerde socialisten, omdat het socialisme niet per definitie progressief is.

We zien in de praktijk dat vele evangelisch radicalen zich meer thuis voelen in de minder conformistische PSP dan in de conformistische, naar conservatisme neigende PvdA. En dat is geen zaak van programma, maar van klimaat, van mentaliteit, want het PSP-programma is duidelijk 'old-left', achter bij de huidige maatschappij-ontwikkeling.

Progressieve mentaliteit gevraagd.

Het voorgaande wijst er reeds op dat de mentale instelling van een partij en dus de presentatie door de koplopers van zeer veel belang is. De KVP heeft getracht zich zo breed mogelijk te handhaven door het presenteren van een in vele opzichten progressief schijnend program. De KVP gaat daar toegespitst mee door, nu nader uitgewerkt door de 18. De brief aan de werkgevers ver-raadt dan plotseling de mentaliteit op de achtergrond. De KVP kan Aarden moeilijk een beter alibi voor uittreden met behoud van zetels in handen spelen. Het bewijst tevens hoezeer de waarde van programma's gedevalueerd is. Daarom volg ik Ruygers niet als hij op blz. 208 het programma voor een progressieve concentratie centraal plaatst. Een gezamenlijk kernprogramma krijgt pas waarde als de mentaliteit en de presentatie der deelnemende partijen ondogmatisch en radicaal is, afgestemd op het laatste kwart van deze eeuw. Het staat niet bij voorbaat vast dat de PvdA aan deze voorwaarde voldoet. Met name de evangelisch-radicalen en wellicht ook D'66 zullen zich willen oriënteren aangaande de waarde van de mentale vernieuwing in de PvdA, voor een hechte concentratie mogelijk is. Mede daarom is aansluiting van evangelisch radicalen bij de PvdA onjuist en ongewenst. Zij hebben m.i. een eigen en historische taak te vervullen t.a.v. de politieke vernieuwing die noodzakelijk is. Inhoudelijk dienen de evangelisch radicalen vernieuwend te fungeren t.a.v. alle traditionele partijen, inclusief de PvdA.

Ten behoeve van uitvoerende politieke machtvorming kunnen zij de PvdA als partner moeilijk uitsluiten.

In deze ontwikkeling dreigt de ARP zijn kans op vernieuwing te laten glijpen door, ondanks het verbond met de Heer, om het gouden kalf van economisch machtsdenken en egoïstisch bezitsverlangen te blijven dansen. Het enige werkelijke alternatief dat door de evangelisch radicalen daartegenover geboden wordt, is de groep-Aarden en niet de PvdA zolang die zijn dogmatisch conservatisme niet heeft afgeschud. Daardoor staat de PvdA voor een vergelijkbaar vernieuwingsproces als waarvoor de ARP staat, ook al zijn de dogma's verschillend.

In dit licht hecht ik niet al teveel waarde aan de door Ruygers geformuleerde programmapunten, hoezeer die heenwijzen naar een vernieuwd achtergronddenken. Mijn waardering voor de persoon van Ruygers en voor de evangelisch radicale Socialist Ruygers is heel groot, maar zolang de PvdA zo vriendelijk vrijblijvend Ruygers zijn achtergronddenken laat etaleren zonder er conse-

quenties aan te verbinden, betekenen zijn woorden en ideeën niets voor het wezen van de PvdA, noch voor het socialisme.

Volledigheidshalve geef ik mijn bedoeling nog eens weer aan de hand van de door Ruygers geformuleerde punten.

Het Socialisme biedt geen werkelijk alternatief

ad. 1.: Ruygers zegt: 'volstrekt onvoldoende wordt beseft dat in het technische tijdsperk, tegelijk met een toenemende complexiteit en collectivisering van de samenleving, een mate van ontpersoonlijking dreigt, waarin wezenlijke mensenwaarden op het spel komen te staan.'

'Om de mens gaat het als in de economie van de welvaartsstaat de mens opnieuw een ding dreigt te worden, vroeger een produktiefactor, nu een consumptiefactor.'

Dit is fundamentele partij- en maatschappijkritiek waarop een radicaal antwoord nodig is. De PvdA geeft dat antwoord niet, integendeel, er valt een krachtig dirigistisch, technocratisch, rationalistisch denken waar te nemen, waarin het existentieel personalisme niet past. De PvdA zal met name een nieuwe visie op de cultuurpolitiek centraal moeten stellen.

ad 2.: Vrede, veiligheid en welvaart, zegt Ruygers, hebben mondiale dimensies aangenomen. Voor de realisering van deze mondiale taken zijn geen geëigende structuren ontwikkeld.

M. a. w., een fundamenteel vernieuwd denken over internationale politiek is noodzakelijk, waarbij nationaal egoïsme doorbroken moet worden en vervangen door het welbegrepen belang van mondiale solidariteit. De evangelisch radicalen en de kerken van Christus staan aanzienlijk dichter bij deze mondiale realistische mentaliteit dan de PvdA. De 2 percent ontwikkelingshulp zijn door de partijtop met zeer veel moeite aanvaard en feitelijk als irreëel beoordeeld.

ad 3.: In het licht van de betekenis der technologie voor mondiale veiligheid, welvaart en vrede stelt Ruygers terecht dat 'wij bereid moeten zijn de risico's van de Vrede te aanvaarden, zoals wij tot nu toe altijd de risico's van de oorlog op de koop toe hebben genomen.' 'Maar dan moeten wij ook duidelijk uitspreken dat niet de NAVO maar de Vrede de hoeksteen is van ons buitenlands beleid.' Alweer moet ik zeggen dat m.i. de evangelisch radicalen en de kerken van Christus aanzienlijk dichter bij dit vernieuwde vredesdenken staan dan de PvdA. Het spook van de Oost-West haat is in de PvdA nog dagelijks waarneembaar. Het antwoord van het partijbestuur aan de F.J.G. betreffende Viet-

nam is een begin, maar het heeft dan ook het nodige stof opgejaagd.

ad 4.: Uitermate triest is de kern van stelling 4, waarin Ruygers pleit voor een radicale omwenteling van de huidige wereld-economie als voorwaarde voor het doen opheffen van de ellende van het nieuwe wereldproletariaat in de ontwikkelingslanden. De rijke landen, inclusief de socialistische, zijn onwillig deze radicale omwenteling door te voeren. Ruygers zou er nog aan toe kunnen voegen dat de rijke landen ook de radicale omwenteling binnen de ontwikkelingslanden vrezen en daarom proberen tegen te houden, zo nodig met ontwikkelingshulp. Ook ten deze voltrekt de evolutie in het denken van de kerken van Christus zich aanzienlijk sneller dan in het denken van de democratisch socialistische U.N.C.T.A.D. bevestigt de onmenselijkheid van de rijke landen op diep beschamende wijze. De meerderheid van de PvdA-leden is aan het accepteren van zulk een radicale omwenteling uit solidariteit niet toe.

ad 5.: 'Het Europese democratische socialisme is ook volstrekt niet toe aan de overwinning van alle vormen van egoïsme en heerszucht van mensen en groepen, naties en rassen, teneinde in wereld en samenleving gestalte te geven aan de solidariteit.'

De filosofie van het democratisch socialisme heeft allerminst geleid tot overwinning van het egoïsme. Het tegendeel is, door de strijd om betere materiële omstandigheden, eerder het geval. De PvdA zal grote moeite hebben met het vervangen van egoïstische door solidaristische programmapunten.

ad 6.: Zeer terecht stelt Ruygers: 'De cultuur is een minder ontwikkeld gebied geworden in een mercantiele samenleving, die nationaal welzijn uitdrukt in nationaal inkomen.' Hij vermeldt niet dat ook de democratisch socialistische nationaal welzijn uitdrukken in nationaal inkomen. Het heeft de grootste moeite gekost om in het jongste actieprogramma iets over cultuur en geestelijke volksgezondheid opgenomen te krijgen. Voor Dippel is voorlopig in de PvdA geen plaats en de PvdA zal pas op het laatste kwart van de 20ste eeuw zijn afgestemd als er plaats is voor Dippel.

ad 7.: Juist omdat het democratisch socialisme geen werkelijk alternatief heeft voor de technologische ontmenselijking van de mens in deze samenleving, heeft het ook geen antwoord op het vraagstuk van centralisme en decentralisme. Het geloof in een technocratisch centralisme is zo groot dat de decentralisatie hoogstens met de mond beleden wordt. Aan de mogelijkheid van een

participerende democratie gelooft slechts een kleine groep. Misschien kunnen de Christen-radicalen ook dit proces versnellen.

ad 9.: Ruygers wenst nuchter vast te stellen dat de collectieve voorzieningen van zo fundamenteel belang zijn dat de uitgaven daarvoor de consumptieve uitgaven mogen beperken. De evangelisch radicalen hebben daarmee minder moeite dan de PvdA. Het betekent zwaardere belasting van allerlei consumptie-artikelen en Vondeling heeft ervaren hoe scherp zijn partijgenoten daartegen ageren.

Het verheugt mij dat Ruygers deze problematiek in discussie heeft gebracht. Wij zullen m.i. de moed moeten opbrengen om eigen partij, eigen filosofie zeer kritisch te doordenken.

Het is naar mijn mening een zaak van to be or not to be. Het huidige politieke denken, ook de opvattingen van de PvdA, leiden m.i. tot voortgaande ontmenselijking, tot wat Huxley noemt 'een verfijnde dictatuur van de geest', waarin de mens geschapen naar Gods beeld en gelijkenis tot mensvarken verlaagd wordt. Daartegen komen de evangelisch radicalen in opstand.

Daarom verlangen zij een radicale vernieuwing van mens en mondiale maatschappij. In het creatief menszijn ligt de verlossing meent prof. van Melsen (zie De kerk in een nieuwe wereld). Het wordt hoog tijd dat socialistische groten de grote betekenis van deze opvatting leren verstaan opdat zij met de evangelisch radicalen samen een werkelijk radikaal program kunnen presenteren. Dat vraagt echter overwinning van geestelijke luiheid en egoïsme en een radikale mentaliteit.

Waarom zijn de Amerikanen nog niet uit Vietnam?

Het artikel van onderminister William P. Bundy (S. en D., maart) kan niet onweersproken blijven. Niet alleen vanwege de inhoud, maar ook omdat uit Bundy's betoogtranscript blijkt, dat hij meent het zozeer bij het rechte eind te hebben, dat wie zijn lezing van de geschiedenis niet onderschrijft een 'romanticus' is (Jean Lacouture), bewust 'veel vergeet' (Galbraith) en in ieder geval niet behoort tot de experts en ter zake kundigen, die allen — volgens Bundy tenminste — zijn historische interpretatie bevestigen. Daarom is het des te noodzakelijker om aan te geven waar Bundy met de geschiedenis een loopje neemt. Ik moet me daarbij wel tot een paar belangrijke punten beperken.

Allereerst de conferentie van Genève en de daaruit voortgekomen akkoorden. Volgens Bundy was het resultaat daarvan 'de geboorte van een nieuwe nationale eenheid in Vietnam'. Voor deze bewering is in de tekst en de voorgeschiedenis van de overeenkomsten geen greintje steun te vinden. De Vietnam heeft de overeenkomst ondertekend in de gerechtvaardigde verwachting de in geheel Vietnam in 1956 te houden verkiezingen te zullen winnen. Daarom hebben Ho Tsj-minh en de zijnen genoeg genomen met hergroepering van de strijdende partijen aan weerszijden van de 17de breedtegraad en met — in afwachting van de verkiezingen — Frans bestuur over het zuidelijk deel van Vietnam. *Deling* van Vietnam is uitdrukkelijk niet voorzien.

Overigens is in de gewraakte zinsneden van Bundy misschien wel de diepste oorzaak van het Amerikaanse falen in Vietnam te vinden: de idee, dat men met behulp van dezelfde groep Vietnamezen die ook al van de Franse koloniale politiek hadden geprofiteerd (dat Diem dat niet had gedaan is niet relevant: van de officieren boven de rang van majoor in het Zuidvietnamese leger heeft er slechts één aan de kant van de Vietminh tegen Frankrijk gevochten) een nieuwe *natie* Zuid-Vietnam uit de grond kon stampen, terwijl het overgrote deel van de boerenbevolking Ho Tsj-Minh als leider van de Vietnamese nationale onafhankelijkheidsstrijd (en als brenger van landhervormingen!) zag.

Waarom houdt de Amerikaanse regering dan zo hardnekkig vast aan deze onhoudbare interpretatie van de akkoorden van Genève? De stelling dat Zuid-Vietnam een onafhankelijke natie is, vervult de onmisbare functie, dat dan van 'agressie' van Noord-Vietnam kan worden gesproken en dat is nodig om de bombardementen op Noord-Vietnam te kunnen rechtvaardigen. Zo is het ook typerend, dat Bundy nooit een verklaring probeert te geven voor het merkwaardige feit (merkwaardig tenminste voor wie de Amerikaanse interpretatie van de veroorzaking van het conflict onderschrijft) dat ondanks steeds verder opvoeren van de Amerikaanse steun de situatie steeds verder bleek te verslechteren. Volgens Bundy heeft Amerika daarom *negen* keer zijn politiek drastisch moeten wijzigen. Negen keer werd hetzelfde alternatief gekozen: escalatie. Maar moeten we nu echt geloven, dat dat alles nodig was door 'gewroet van subversieve elementen?' Zou Bundy na het Tet-offensief nog steeds geloven, dat het Bevrijdingsfront (dat volgens de Amerikaanse dodentellingen al een paar keer geheel verdwenen had moeten zijn) niet door de bevolking wordt gesteund?

Dan het voor Bundy blijkbaar zwaarwegende punt van de Amerikaanse *verplichting* Zuid-Vietnam te helpen (al was het ook soms fout wat we deden 'dan nog valt er niet te ontkomen aan het feit dat wij in januari 1961 verplichtingen hadden in Zuidoost-Azië' p. 182). Waar komen die verplichtingen vandaan? Amerika heeft Diem naar Saigon gehaald en hem tot premier laten maken. Amerika heeft Diem gesteund in zijn weigering de voor 1956 voorgeschreven verkiezingen te laten houden. Amerika heeft de Zuidoostaziatische Verdragsorganisatie opgericht als deel van de gordel van verdragen die Dulles rond de communistische wereld heeft aangelegd. Amerika heeft zich verplicht aan zijn eigen stromannen, dat is alles.

Hardnekkig is ook de bewering, dat Noord-Vietnam al voor het begin van de Amerikaanse bombardementen in februari 1965 geregelde troepen naar het zuiden heeft gestuurd. Bundy stelt, dat er in december 1964 een Noordvietnamees *regiment* in Zuid-Vietnam is binnengevallen — zodat de verantwoordelijkheid voor de escalatie bij Noord-Vietnam kan worden gelegd. Jammer genoeg is hiermee in strijd de persconferentie van McNamara van 26 april 1965, waarin deze verklaart dat nu *voor het eerst* een *bataljon* (300 tot 400 man) Noordvietnamese troepen in Zuid-Vietnam is gesignaleerd. De tekst van die persconferentie is gepubliceerd in de Amerikaanse editie van de New York Times van

27 april 1965. Bundy voegt er daarom nog maar aan toe, dat de infiltraties van voorjaar 1965 verliepen 'volgens een tijdschema dat stellig in Hanoi moet zijn opgesteld voordat wij met onze bombardementen begonnen.' Laten we het nu dan maar eens over andere tijdschema's en planning gaan hebben, waar Bundy minder van blijkt te weten dan van wat er in Hanoi is gebeurd. Bundy beweert, dat Johnson pas in februari 1965 heeft besloten om Noord-Vietnam te gaan bombarderen. Het wegbombarderen van de gehele Noordvietnamese marine na het Tonkin-incident van augustus 1964 had dus niets met die beslissing te maken: pas eind november 1964 (let op: na de verkiezingscampagne, want tijdens de verkiezingscampagne had Johnson vlijtig de duif uitgehangen en zelfs expliciet de maatregelen afgewezen, waarvan hij, naar nu wel zeker is, wist dat hij ze zou gaan nemen) ging men volgens Bundy de alternatieven afwegen. Zelfs zou aan terugtrekking zijn gedacht, maar de arme Amerikaanse regering kon het wegen van alternatieven niet afmaken, want plotseling werden in februari 1965 (vier maanden is ook wel kort) de Amerikaanse installaties bij Pleikoe aangevallen. Dat was te boud van de Noordvietnamezen, nu kon Johnson niet anders dan het bevel geven Noord-Vietnam te bombarderen. *Amerikaanse* installaties aanvallen, hoe durven ze. Bundy verzwijgt maar wijselijk, dat de aanval plaatsvond met buitgemaakte Amerikaanse mortieren en door troepen van het Bevrijdingsfront.

Maar we weten nu meer. We weten dat het Tonkin-incident door Amerika is uitgelokt ¹⁾. Dat Noord-Vietnam gebombardeerd zou gaan worden stond in augustus 1964 al vast. Alleen moesten de reacties van China en de Sowjet-Unie worden getest en had Johnson een blanco volmacht van het Congres nodig om de Amerikaanse oorlogsinspanning naar believen te kunnen uitbreiden. De Tonkin-resolutie lag klaar op het State Department voordat de eerste aanval op de Amerikaanse torpedobootjager Maddox op 2 augustus was geprovoceerd. De Maddox had zich in de Noordvietnamese territoriale wateren begeven en fungeerde als dekking van Zuidvietnamese motortorpedoboten, die Noordvietnamese kusteilandjes aan het beschieten waren. Johnson heeft na

¹⁾ I. F. Stone heeft dit al in 1966 aangetoond. Hij heeft na de hearing door de Senaatscommissie voor buitenlandse zaken van McNamara al het materiaal verzameld in een speciaal nummer van zijn Weekly (4 maart 1968) en MacNamara's verklaringen geanalyseerd in een zeer verhelderend essay in de New York Review of Books van 28 maart 1968. Wat volgt is daarop gebaseerd.

de eerste aanval Noord-Vietnam gewaarschuwd en nog een torpedobootjager gestuurd (het was pas de derde keer sinds 1962 dat Amerikaanse oorlogsschepen voor de kust van Noord-Vietnam kwamen), maar heeft de beschietingen van de Noordvietnamese kust niet laten stopzetten. Maar de tweede aanval waarmee de represaillebombardementen zijn gerechtvaardigd en de resolutie door het Congres is gejaagd, heeft waarschijnlijk niet eens plaatsgevonden, ondanks de duidelijke provocatie. Niet alleen lag voordien de resolutie al lang klaar, er waren ook al bommenwerpers naar Thailand gestuurd en voorbereidingen getroffen voor troepentransporten naar Zuid-Vietnam. Waarschijnlijk is de beslissing om de oorlog uit te breiden al vlak na de dood van Kennedy genomen. Zeker is in ieder geval, dat noch de bombardementen van augustus 1964 noch die van februari 1965 spontane reacties waren op Noordvietnamese acties, die Amerika niet over zijn kant kon laten gaan, zoals Bundy het doet voorkomen, maar dat Amerika die acties heeft gebruikt om een reeds veel eerder genomen besluit te kunnen uitvoeren en rechtvaardigen. Daar komt nog bij dat het Tonkin-incident plaatsvond nadat door Oe Thant, de Gaulle en de Sowjet-Unie was voorgesteld om de conferentie van Genève weer bijeen te roepen, voorstellen die in Hanoi en Peking gunstig waren ontvangen.

Het was een van de vele in het boek 'The Politics of Escalation' gedocumenteerde (en nooit officieel weerlegde) keren dat Amerika een kans op de vrede door escalatie om zeep heeft geholpen. Uit wat over de voorgeschiedenis van het Tonkin-incident nu bekend is tekent zich een gang van zaken af die wel heel dicht in de buurt komt van wat in het handvest, waarop de Neurenbergse uitspraken zijn gebaseerd, een 'misdrijf tegen de vrede' is genoemd: het voorbereiden, beginnen en voeren van een aanvalsoorlog. Senator Wayne Morse van Oregon waarschuwde in februari in de Amerikaanse Senaat de President, dat Amerika hieraan nog eens voor een internationaal tribunaal schuldigen worden zal worden.

Ten slotte: waarom zijn de Amerikanen nog steeds niet uit Vietnam weg? Bundy voert de bekende argumenten aan: de dominotherie, de Chinese dreiging en de 'nationale bevrijdingsoorlogen'. Deze argumenten zijn al zo vaak weerlegd (zelf deed ik het in mijn Gids-vlugschrift Vietnam en het Westen) dat ik geen zin heb dat hier nog eens te doen. Maar ik wil er wel nog dit van zeggen. Alle argumenten, die Bundy aanvoert vóór het voortzetten van de Amerikaanse interventie betreffen de toekomst en zijn

dus per definitie onzeker. Nergens wordt de *zekere* vernietiging van Vietnam die het gevolg is van de Amerikaanse interventie afgewogen tegen de onzekere kwade gevolgen van een Amerikaans terugtrekken. Er wordt helemaal niet afgewogen, er wordt alleen gerechtvaardigd. Bundy's rede is een toepassing van de ideologie die zegt dat communisten altijd datgene zullen doen, wat voor de *Amerikanen* de slechtst denkbare mogelijkheid is. De zakelijke toon van Bundy's relaas verhult hoezeer zijn argumentatie steunt op diabolisering van de tegenstander. Impliciet in zijn betoog is ook dat Amerika zich het recht aanmatigt om voor de Vietnamezen te bepalen dat zij beter dood dan rood kunnen zijn. Zoals de Amerikaanse commandant in Ben Tre het zei: 'We hebben de stad moeten vernietigen om haar te redden'.

Het is die ideologische factor en de doorwerking ervan in de Amerikaanse binnenlandse politiek, die verklaart waarom Amerika zich dusdanig in Vietnam heeft vastgebeten. Ik geloof niet in de verklaring die de laatste tijd veel opgang maakt: dat het kapitalistisch systeem dat soort oorlogen, gericht op het onmogelijk maken van 'sociale revoluties', noodzakelijk maakt; dat Amerika ze dus *moet* voeren. Al heeft het 'military-industrial complex' veel invloed op de Amerikaanse politiek, de Wall Street Journal schrijft al enige tijd tegen de oorlog en er heeft zich allang een groep 'zakenlieden tegen de oorlog in Vietnam' gevormd. Ik geloof, dat de oorlog in Vietnam meer te maken heeft met de inhoud van de Amerikaanse nationale ideologie dan met de aard van het Amerikaanse economische en sociale systeem. In het Amerikaanse nationalisme zit een sterk messianistisch element: de Amerikaanse democratie wordt beschouwd als het eindpunt van de politieke ontwikkeling van de mensheid en Amerika heeft tot taak op grondslag van de Amerikaanse nationale beginselen 'een internationale rechtsorde van onafhankelijke naties' (Bundy, p. 191) tot stand te brengen. Johnson wordt in zijn toespraken hoe langer hoe nationalistischer en dat maakt een verandering van beleid er niet makkelijker op. Na de oorlog is bovendien anti-communisme steeds meer een integrerend bestanddeel van de Amerikaanse nationale ideologie geworden. Kennedy is in 1963 begonnen daar wat aan te veranderen, maar Johnson heeft dat niet voortgezet, omdat hij zelf te zeer gevangen zit in de voorstellingswereld van de Amerikaanse nationale ideologie en zich al meteen na zijn ambtsaanvaarding in Vietnam heeft vastgebeten door zich voor te nemen niet de eerste Amerikaanse president te zullen zijn die een oorlog verliest. Amerikaans nationalisme en de

persoon van de president, dat verklaart de Amerikaanse hardnekkigheid beter dan Amerikaans 'imperialisme'. Maar de Amerikanen doen wel alles om de neo-marxistische verklaring van hun optreden plausibel te maken.

Naschrift

Het bovenstaande werd half maart geschreven, dat wil zeggen voor het besluit van Johnson om de bombardementen op Noord-Vietnam gedeeltelijk stop te zetten en zijn nog veel onverwachter beslissing om zich in 1968 niet meer herkiesbaar te stellen. ik zie daarin geen aanleiding om mijn antwoord aan Bundy terug te nemen of te wijzigen.

Het is allereerst noodzakelijk dat uit de voorgeschiedenis van het Vietnamese drama de juiste lessen worden getrokken. Het Tonkin-incident laat zien wat politieke leiders en militairen zich ook in een democratie kunnen permitteren. Het buitenlands beleid is de slechtst gecontroleerde sector van het gehele overheidsbeleid, niet alleen in Amerika.

Het besluit van Johnson en de gevolgen daarvan laten ook zien hoe beslissend de rol van de persoon van Johnson en van zijn adviseurs is geweest. Dat laatste bleek ook weer uit de pogingen van de Amerikanen om de onderhandelingen met Noord-Vietnam nog wat uit de stellen. De belangrijkste naaste adviseur van Johnson, Walt Rostow, is een aanhanger van een voor Amerika optimistische interpretatie van het Tet-offensief. Het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam zouden door dat offensief zoveel van hun krachten hebben verspeeld, dat Amerika op korte termijn een aantal belangrijke successen op het slagveld zou kunnen boeken en zo zijn positie in de onderhandelingen zou kunnen versterken. Als eenmaal onderhandelingen aan de gang zijn lukt dat niet meer en dan zal de druk van binnenlandse en buitenlandse opinie zo sterk zijn dat het voor Amerika heel moeilijk zal zijn om niet geheel voor de eisen van de tegenstander te capituleren. Dat proberen zijn onderhandelingspositie te versterken is natuurlijk een gevaarlijk spel. Te vaak heeft Amerika al om dezelfde reden onderhandelingen door eenzijdige opvoering van militaire acties onmogelijk gemaakt.

Maar al heeft Johnson zijn beslissing genomen om dezelfde reden als hij zich eerst in de oorlog heeft vastgebeten: om als een groot president de geschiedenis in te gaan (hij vergelijkt zich bij voorkeur met Roosevelt en Lincoln), hij heeft daarmee zoveel losgemaakt, dat hij noch zijn opvolger, ook al zou dat Nixon zijn,

meer terug zullen kunnen. Er ging een zucht van verlichting door kranten, radio en televisie die Johnsons beleid nog steeds bleven steunen. Kritiek was plotseling overal mogelijk, want de president had immers zelf het falen van zijn beleid toegegeven? Dat kan niet meer worden teruggedraaid. Het betekent ook dat nu een proces van aanpassing van de Amerikaanse nationale ideologie aan de wereld van vandaag mogelijk wordt. Op de Amerikaanse universiteiten is dat allang begonnen en de resultaten daarvan beginnen nu ook tot pers en politici door te dringen. Al waren inflatie en betalingsbalans problemen van groot belang voor de omslag van de publieke opinie, een land met een fel, zendingsbewust nationalisme kan daar ook door intensivering van de oorlog op reageren. Daarom moeten we eerbied hebben voor de niet aflatende inspanning van de Amerikaanse protestbewegingen. De 'extremistische' studenten die in de zomer van 1965 in Berkeley voor troepentreinen zijn gaan liggen en daarmee het protest pas goed in de publiciteit hebben gebracht verdienen ons respect.

De Partij van de Arbeid in Limburg

Consolidatie van een doorbraak?

Het is wellicht niet alleen interessant, maar ook nuttig om thans, nu we overspoeld zijn door enquêtes en peilingen over de mogelijke politieke voorkeuren van kiezers en aspirant-kiezers — zoals de enquête van KRO-Brandpunt op 26 november 1967 — enige feiten te analyseren en te beoordelen zoals die naar voren zijn gekomen bij de meest recente, werkelijke verkiezingen, namelijk die voor de Tweede Kamer van de Staten-Generaal op 15 februari 1967.

Naar onze mening bieden de resultaten van deze verkiezingen een beter houvast bij het entameren van mogelijk noodzakelijke heroriënteringen — of bij het voorbereiden van nieuwe verkiezingen! —, dan de uitslagen van de allerwege gehouden polls. Immers, bij onderzoeken als deze laatstgenoemde, weet de geënquêteerde dat zijn antwoorden geen direct politiek gevolg hebben en deze wetenschap kan zijn reacties in hoge mate beïnvloeden.

De voorzitter van de Amerikaanse Vereniging van Opinie Onderzoek, Bogart, waarschuwt er dan ook voor om niet te veel waarde aan dergelijke enquêtes te hechten, omdat vele geënquêteerden geen opinie hebben over politiek en ook geen mening willen hebben.

Wanneer echter werkelijke verkiezingen aan de orde zijn, is bijna iedere bewuste kiezer doordrongen van het besef dat zijn stem mede gestalte zal geven aan de regeringsvorm die voor een min of meer lange termijn bepalend zal zijn voor zijn wel en wee. Deze kiezer zal handelen naar dit besef!

Er zijn in Nederland verschillende gebieden aan te wijzen waar de politieke verhoudingen zich hebben gestabiliseerd. In de grote steden van de Randstad Holland bij voorbeeld zullen ook zeer intensieve acties van politieke partijen er nagenoeg niet toe leiden dat het politieke beeld, zoals zich dat bij verkiezingen manifesteert, ingrijpend gewijzigd wordt.

In deze steden is er met name tussen de grote partijen van een soort machtsevenwicht sprake en de ervaring leert ons dat derge-

lijke evenwichten behoedzaam in stand gehouden worden door de belanghebbende partijen.

In andere streken van het land echter — met name daar waar politieke partijen relatief belangrijke en actieve minderheidsposities innemen — kan het echter zeer wel voorkomen dat de activiteiten van dergelijke partijen in de strijd vóór de verkiezingen er toe leiden dat de politieke stukken ná de verkiezingen anders blijken te liggen.

Hier kan en moet de strijd hard tegen hard gaan, terwijl de aangevoerde argumentatie niet ondergeschikt behoeft te worden gemaakt aan de handhaving van een machtsevenwicht. Hier heeft in zekere zin de kleine partij slechts te winnen wat de grote partij te verliezen heeft.

In Limburg doet zich zo'n situatie duidelijk voor ten aanzien van de Partij van de Arbeid, die in deze provincie een minderheidspositie inneemt, want bij verkiezingen in 1963¹⁾, 1966²⁾ en 1967³⁾ werd slechts respectievelijk 11,8 pct., 11,1 pct. en 12,9 pct. der stemmen op de Partij van de Arbeid uitgebracht.

De Limburgse bevolking is nagenoeg uitsluitend rooms-katholiek; volgens de gegevens van de 13de Algemene Volkstelling behoorde op 31 mei 1960 94,4 pct. der Limburgse bevolking tot de rooms-katholieke kerk (Nederland: 40,4 pct.).

Het ligt min of meer voor de hand dat de politieke partij met een duidelijke rooms-katholieke 'vocation' en traditie — de KVP dus — in Limburg op een zeer grote aanhang mag rekenen. Hierbij dient echter aangetekend te worden dat deze aanhang voor een zeer groot deel uit kiezers bestaat die het stemmen op een rooms-katholieke politieke partij een consequentie of/en eis achten van hun religieuze overtuiging. Van een bewuste politieke keuze is in dergelijke gevallen derhalve geen sprake.

Het zgn. Bisschoppelijk Mandement dat door de Nederlandse bisschoppen in 1954 werd uitgevaardigd⁴⁾ en waarin de houding van de katholieke in het openbare leven werd behandeld, stimuleerde en versterkte deze tendentie ten eerste door de katholieke kiezers het stemmen op een socialistische partij expliciet te ontra-

1) Tweede Kamer der Staten-Generaal (15 mei 1963)

2) Provinciale Staten (23 maart 1966)

3) Tweede Kamer der Staten-Generaal (15 februari 1967)

4) 'De Katholieke in het openbare leven van deze tijd', Bisschoppelijk Mandement 1954.

den⁵⁾ en het lidmaatschap van een socialistische vereniging te verbieden⁶⁾).

In later jaren won de 'doorbraak-gedachte' echter veld. Vele katholieken geraakten tot de overtuiging dat alleen hun persoonlijk geweten de leidraad diende te zijn bij het maken van een politieke keuze. Het kwam voor dat katholieken die in het openbare leven een rol speelden niet alleen lid werden van de Partij van de Arbeid maar daarin soms ook nog belangrijke functies gingen bekleeden.

Het politieke monopolie van de Katholieke Volkspartij bij de katholieke kiezers begon zodoende bressen te vertonen. De opmerking van mgr. Bluysen, de opvolger van mgr. Bekkers als bisschop van 's-Hertogenbosch, vlak voor de verkiezingen van 15 februari 1967, dat de katholieke kiezer geheel vrij is om zijn stem uit te brengen op de partij van zijn persoonlijke keuze, betekende in feite dat de politieke paragrafen van het Bisschoppelijk Mandement van 1954 hun betekenis en zin verloren hadden.

Bij deze tot stand gekomen verwijding van de politieke horizon van de katholieke Limburgse kiezer is de activiteit van de Partij van de Arbeid in alle sectoren en op alle niveaus van het openbare en politieke leven in Limburg ongetwijfeld als een zeer effectvolle katalysator werkzaam geweest.

Gaan we thans na in hoeverre de Limburgse Partij van de Arbeid bij de verkiezingen van 15 februari 1967 voor de Tweede Kamer het kiezerskorps overtuigend heeft bewerkt.

Uit de tabel A op de bladzijden 327 t/m 333 blijkt dat de Partij van de Arbeid in het overgrote deel der Limburgse gemeenten vooruitgang heeft geboekt bij de verkiezingen van 15 februari 1967 in vergelijking met de verkiezingen van 23 maart 1966.

In de gemeenten Heerlen, Kerkrade, Hoensbroek, Nieuwenhagen, Schaesberg en Ubach over Worms — waar een zeer groot gedeelte van de mannelijke beroepsbevolking bij de mijnindustrie werkzaam is (was) — moest de Partij van de Arbeid echter een teruggang boeken, niettegenstaande het feit dat de regering Cals, waaraan de Partij van de Arbeid toch zeer actief heeft deelgenomen, voor de steeds nijpender wordende problemen rond de Limburgse mijnindustrie een zeer uitgebreid en diepgaand financieel hulpprogramma tot ontwikkeling gebracht heeft.

Een globale vergelijkende analyse van de verkiezingsuitslagen

⁵⁾ t.a.p. blz. 43, 44, 45.

⁶⁾ t.a.p. blz. 43.

van 23 maart 1966 en 15 februari 1967 in de bovengenoemde gemeenten wijst misschien de weg naar de oplossing van dit vraagstuk. Bezien we daartoe de tabel B op de bladzijden 334/335.

In deze gemeenten verloor niet alleen de Partij van de Arbeid stemmen, maar ook de Katholieke Volkspartij, en wel in gevoeliger mate. De Pacifistisch Socialistische Partij zag haar aanhang in deze gemeenten eveneens slinken.

Het is moeilijk om bij de partijen die vooruitgang boekten aan te geven welk gedeelte van deze vooruitgang afkomstig is van de Partij van de Arbeid, de Katholieke Volkspartij of van de Pacifistisch Socialistische Partij, terwijl daarenboven de nieuwe partijen – bij de verkiezingen van 15 februari 1967 namen in deze Limburgse gemeenten 8 nieuwe partijen, waaronder D'66, aan de verkiezingen deel – analyse bemoeilijken.

Het is zeer wel mogelijk dat een groot deel van hen die op 15 februari 1967 hun stem niet meer op de Partij van de Arbeid hebben uitgebracht, naar D'66 zijn uitgeweken.

Aan deze veronderstelling ligt de volgende gedachtengang ten grondslag.

Een vlucht uit de Partij van de Arbeid betekent doorgaans – althans voor hen die in hun maatschappelijke opvatting en politieke keuze enige consequentie betrachten – een afzwenking naar links: PSP en mogelijk zelfs CPN.

De PSP is echter in deze 6 gemeenten wat aanhang betreft achteruitgegaan, zodat deze partij als toevluchtsoord voor teleurgestelde leden van de Partij van de Arbeid niet in aanmerking genomen mag worden.

Er zou van een zekere parallelliteit gesproken kunnen worden tussen de ontwikkeling in deze mijn gemeenten en de landelijke ontwikkeling.

Landelijk gezien immers gingen – volgens de Volkskrant van 16 februari 1967 – de kiezers die het PvdA-verlies veroorzaakten in elk geval niet naar de PSP.

In dit verband is een opmerking uit de Nieuwe Rotterdamse Courant van 16 februari 1967 eveneens interessant: 'De functie die verleden jaar de Boerenpartij en de PSP hadden bij het afbrokkelen van de grote partijen, is nu grotendeels en veel principiëler overgenomen door D'66'.

Met nadruk moge hier worden herhaald dat bij deze beschouwingen van een rationeel gedrag van de kiezers wordt uitgegaan, hetgeen een zekere consequente houding impliceert met betrekking tot maatschappelijke en politieke opvattingen. Met de moge-

lijkheid van een uitwijken van een ex-stemmer op de Partij van de Arbeid naar de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie wordt dus geen rekening gehouden.

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat de veronderstelling dat het grootste deel van het verlies van de Partij van de Arbeid bij de verkiezingen van 15 februari 1967 in deze 6 mijn gemeenten ten goede is gekomen aan D'66, gewettigd is. Het pragmatische karakter van deze partij — althans zo werd een en ander gepresenteerd — kan ook vele links-georiënteerden aantrekken zonder hun politieke geweten te belasten.

De Telegraaf van 16 februari 1967 merkte te dien aanzien op: 'Het herstel van de Partij van de Arbeid dat velen hadden verwacht, is terecht gekomen bij de Democraten '66 . . .'

In commentaren ten aanzien van het totale beeld der verkiezingen werd trouwens in meerdere gevallen verklaard dat de opkomst van D'66 voor een voornaam deel toegeschreven moet worden aan een andere (geen uitdrukkelijk nieuwe) politieke voorkeur van vroegere stemmers op de Partij van de Arbeid (verg. drs. J. H. Gruyters in de Nieuwe Limburger van 16 februari 1967).

Ook in het rapport: de Nederlandse kiezer in 1967 (rapport van een onderzoek onder leiding van prof. dr. G. Kuypers, hoogleraar in de politicologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam) wordt vermeld dat het grootste stemmenverlies van de Partij van de Arbeid naar D'66 gegaan is (Limburgs Dagblad van 31 maart 1967).

Het gedeelte van de afvloeiing van de Partij van de Arbeid dat D'66 niet ten goede is gekomen heeft de gelederen der overige nieuwe partijen versterkt en heeft ongetwijfeld ook bijgedragen tot de lichte toeneming van de aanhang van de Communistische Partij Nederland in deze 6 gemeenten uit de mijnstreek.

Dit laatste geldt niet voor de gemeente Hoensbroek, doch hier trekt een nieuwe splinterpartij wel zeer de aandacht. Het betreft hier de Alarmpartij, die maar liefst 12,1 pct. der stemmen wist te verschalken.

Opgemerkt dient nog te worden dat de Boerenpartij bij al deze 'switches' van kiezers geen enkele rol van betekenis gespeeld heeft. Ook deze partij moest op 15 februari 1967 gevoelige correcties van de zijde van het kiezerskorps ondergaan.

Uit de bovenstaande analyses kan men concluderen dat in deze 6 gemeenten uit de mijnstreek de Partij van de Arbeid niet voldoende aantrekkingskracht op de kiezers heeft gehad, ondanks de

omstandigheid dat — zoals reeds is opgemerkt — het programma ter leniging van de nood die dreigt tengevolge van de aanstaande sluitingen van mijnzetels tot stand werd gebracht door een regering die zeer duidelijk ook een socialistische signatuur droeg. Voor de Katholieke Volkspartij, de andere pijler van deze regering, geldt voor wat de uitkomsten der verkiezingen betreft in deze gemeenten op 15 februari 1967 hetzelfde.

In deze gemeenten, waar het sociaal-economisch leven ten gevolge van de structurele veranderingen op de energiemarkten onder een neerwaartse druk is komen te staan, vestigden klaarblijkelijk vele kiezers hun hoop op nieuwe, kleine partijen die slechts voor programma's en voornemens de aandacht konden vragen. Onder deze kiezers waren er ook meerderen die vroeger de Partij van de Arbeid steunden, doch die zich op 15 februari 1967 van deze partij afwendden, ondanks het feit dat de Partij van de Arbeid er toch nimmer blijk van gegeven heeft aan problemen als welke zich thans in de Limburgse mijnstreek voordoen onachtzaam te willen voorbijgaan.

Overwegingen van sociale en historische aard leiden tot de veronderstelling dat er een verband bestaat tussen enerzijds het aantal stemmen dat in een gemeente wordt uitgebracht op een socialistische partij, i.c. de Partij van de Arbeid, en anderzijds het relatieve aantal van de inwoners dier gemeente die tot de arbeidersklasse behoren.

De socialistische partijen immers ontstonden door en voor de arbeiders en zij vinden nog altijd het overgrote deel van hun taken en doeleinden op het gebied van de sociaal-economische voorwaarden van het maatschappelijk leven van hen die in materieel opzicht van anderen afhankelijk zijn en tot deze groepering behoren toch nog altijd in de eerste plaats de arbeiders.

De vraag die thans rijst luidt: in welke mate is er van een zodanige samenhang sprake? Een antwoord op deze vraag levert ons een correlatierekening waarvan de cijferreeksen van de tabel A op de bladzijden 327 t/m 333 de grondslag vormen.

Bij deze berekening zijn in aanmerking genomen de percentages die voor de Limburgse gemeenten aangeven welk gedeelte van de totale beroepsbevolking per 31 mei 1960 (13de Algemene Volkstelling) tot de groepering der arbeiders behoorde. Deze percentages zijn vermeld in de voornoemde tabel in de kolom 4.

Volledigheidshalve moet opgemerkt worden dat in deze notitie er van wordt uitgegaan dat de sociale structuur der beroeps-

bevolking per gemeente nagenoeg gelijk is aan de sociale structuur van het kiezerskorps.

De correlatiecoëfficiënt die uit deze berekeningen volgt is $+0,55$ hetgeen er op wijst dat er een weliswaar kleine, maar toch aantoonbare positieve samenhang bestaat tussen het aantal stemmen dat in de Limburgse gemeenten op de Partij van de Arbeid wordt uitgebracht en het relatieve aantal van de inwoners van die gemeenten die tot de groepering der arbeiders behoren.

Onze hypothese mag bijgevolg — met de nodige reserves — als bevestigd beschouwd worden.

Gaan wij echter na in welke zin en in welke mate er een eventueel verband bestaat tussen de grootte van de aanhang van de Partij van de Arbeid en de bezettingsgraad van de laagste inkomensklassen, dan kunnen we voor de Limburgse gemeenten een negatieve correlatiecoëfficiënt vaststellen, namelijk $-0,57$, hetgeen betekent dat er een zwakke maar eveneens aantoonbare negatieve samenhang bestaat tussen deze twee grootheden.

Bij deze berekeningen zijn in aanmerking genomen de percentages die voor iedere Limburgse gemeente aangeven welk gedeelte der belastingplichtigen in 1960 een inkomen genoot van minder dan f 4000 (zie de tabel A op bladzijden 327 t/m 333).⁷⁾

Hoe meer mensen in een Limburgse gemeente relatief lage inkomens genieten, des te groter moet dus de mogelijkheid geacht worden dat de aanhang van de Partij van de Arbeid in deze gemeente overeenkomstig lager is.

Ogenschijnlijk is deze constatering in tegenspraak met onze bevinding dat er een positieve samenhang bestaat tussen het aan-

7) Bij de — bevestigend beantwoorde — vraag of deze gegevens uit 1960 gesteld mogen worden tegenover verkiezingsuitslagen uit 1967 is er van uitgegaan dat de karakteristiek op het gebied van de verdiende inkomens welke iedere gemeente in 1960 vertoonde zich in grote lijnen ook in 1967 manifesteerde en wel in die zin dat de gemeenten die in 1960 betrekkelijk veel belastingplichtigen in de laagste inkomensklassen kenden, eenzelfde beeld in 1967 vertoonden. De tijdens het afsluiten van dit artikel beschikbaar gekomen gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek met betrekking tot de inkomensverdeling in 1963 lijken deze veronderstelling te bevestigen. In 24 van de 27 Limburgse gemeenten waar in 1960 meer dan 45 pct. van de belastingplichtigen minder dan f 4000 verdiende, verdiende in 1963 eveneens meer dan 45 pct. minder dan f 5000, het globale equivalent van f 4000 in 1960, rekening houdend met de in de periode van 1960 tot 1963 opgetreden stijging van de lonen, die in het algemeen het voornaamste bestanddeel der inkomens vormen.

tal beroepsbeoefenaren in de lagere professionele groeperingen en het aantal op de Partij van de Arbeid uitgebrachte stemmen, wanneer men er althans van uitgaat dat de in deze groeperingen gemiddeld verdiende inkomens eveneens relatief laag zijn.

Nu komt het weliswaar in het Limburgse mijngebied meerdere malen voor dat een in een lage rang ingedeelde mijnarbeider door de toeslagen welke hij ten gevolge van ongunstige werkzaamheden aan het kolenfront ontvangt, beduidend meer loon ontvangt dan een administratieve beambte.

Deze figuur vertoont nochtans niet een zodanige frequentie en is evenmin van een zodanig gewicht dat de algemene stelling dat lagere beroepsrangen in hoge mate correleren met overeenkomstige inkomens voor Limburg verlaten zou mogen worden!

Men zou zich kunnen afvragen of deze negatieve correlatie tussen het aantal belastingplichtigen in de laagste inkomensklasse en het aantal stemmen dat uitgebracht werd op de Partij van de Arbeid niet wijst op een links of rechts extremisme in die Limburgse gemeenten waar relatief velen lage inkomens verdienen.

Misschien dat via deze weg de oplossing van de paradox waarvoor wij ons geplaattst zien, althans gedeeltelijk gevonden kan worden.

Bezien wij daartoe de tabel C op de bladzijden 336/337 waarin zijn samengevat de belangrijkste resultaten van de verkiezingen van 15 februari 1967 in de 27 Limburgse gemeenten waar in 1960 meer dan 45 pct. der belastingplichtigen een inkomen genoot van minder dan f 4000.

De tabel laat duidelijk zien dat in deze gemeenten de Boerenpartij in soms aanzienlijk meerdere mate steun van de kiezers heeft verkregen dan in Limburg als geheel genomen het geval is geweest. Op de links-georiënteerde en linkse partijen: de Partij van de Arbeid, de Pacifistisch Socialistische Partij en de Communistische Partij Nederland werden in deze gemeenten (behalve in Hulsberg en Ulestraten) minder stemmen uitgebracht dan gemiddeld in alle Limburgse gemeenten tezamen.

De partijen die op 15 februari 1967 voor het eerst aan de verkiezingen deelnamen boekten in deze 27 gemeenten geen opmerkelijke resultaten, al dient wel opgemerkt te worden dat D'66 minder belangstelling heeft ondervonden dan in de rest van de provincie het geval is geweest. Grosso modo geldt hetzelfde voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Opmerkelijk is wel het feit dat de KVP in 24 van deze 27 Limburgse gemeenten waar in 1960 meer dan 45 pct. der belas-

tingplichtigen een inkomen genoot van minder dan f 4000 resultaten mocht noteren, die op een grotere aanhang wijzen dan deze partij elders in Limburg nog achter zich heeft!

Volledigheidshalve dient vermeld te worden dat in de 27 gemeenten waarvan hier sprake is slechts 12,3 pct. der Limburgse kiezers woonachtig was, doch dit doet niets af aan de betekenis van het feit dat is gebleken dat in Limburgse gemeenten met een ongunstige structuur van de inkomensverdeling van een zekere geneigdheid naar een partij met rechts-extremistische ideeën sprake is.

Tabel A

Verkiezingsresultaten voor de Partij van de Arbeid in de Limburgse gemeenten in 1966 en 1967 alsmede enige demografische gegevens betreffende deze gemeenten

Gemeente	Bevolking per 31-12-1966	Resultaten ver- kiezingen voor de P.v.d.A. (pct. 1)		Samenstelling beroeps bevolking 31.5.1960 (pct. 2)			Inkomensverdeling 1960 Belastingplichtigen per jaar- inkomensklasse (pct. 3)		
		23-3-1966	15-2-1967	arbeiders	employés	bedrijfs hoofden	tot f 4000	f 4000/ f 8000	f 8000 en meer
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Amby	3532	14,3	13,7	56	25	14	43	43	14
Amstenrade	3330	12,8	14,2	54	29	12	35	47	18
Arcen en Velde	6352	3,1	4,2	44	14	25	43	43	14
Baaxem	1485	0,8	1,3	39	15	33	44	38	18
Beegden	1243	2,6	2,9	56	20	19	43	46	11
Beek	11727	7,4	10,6	52	28	15	37	44	19
Beesel	9814	2,9	5,4	60	17	17	40	47	13
Belfeld	4042	4,3	6,1	63	15	14	42	40	8
Bemelen	376	1,6	4,8	42	15	29	50	42	8
Berg en Terblijt	3081	4,0	6,3	65	15	17	48	43	9
Bergen	11299	3,6	4,2	55	12	24	43	44	13

- 1) in een pct. van het aantal uitgebrachte geldige stemmen
- 2) in een pct. van de totale beroepsbevolking (m.+v.)
- 3) in een pct. van het totaal aantal belastingplichtigen

Vervolg tabel A pagina 328

Vervolg tabel A

Verkiezingsresultaten voor de Partij van de Arbeid in de Limburgse gemeenten in 1966 en 1967 alsmede enige demografische gegevens betreffende deze gemeenten

Gemeente	Bevolking per 31-12-1966	Resultaten ver- kiezingen voor de P.v.d.A. (pct. 1))		Samenstelling beroeps- bevolking 31. 5. 1960 (pct. 2))			Inkomensverdeling 1960 Belastingplichtigen per jaar- inkomensklasse (pct. 3))		
		23-3-1966	15-2-1967	arbeiders	employés	bedrijfs hoofden	tot f 4000	f 4000/ f 8000	f 8000 en meer
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Bingelrade	754	5,8	7,3	58	15	20	41	49	10
Bocholtz	4525	10,5	10,8	69	14	10	45	45	10
Borgharen	1592	12,6	15,6	69	16	11	41	52	7
Born	5128	4,6	8,0	62	17	15	40	47	13
Broekhuizen	1262	1,9	4,3	47	11	31	47	37	16
Brunssum	26487	19,2	21,7	68	22	7	34	52	14
Bunde	3455	8,3	9,3	57	28	12	41	46	13
Cadier en Keer	1963	3,1	6,0	50	18	24	47	43	10
Echt	15582	5,6	6,6	60	17	15	44	44	12
Eygelshoven	6358	18,8	20,4	64	25	8	34	50	16
Eysden	5788	5,3	5,1	53	23	18	43	45	12
Elsloo	6219	5,2	9,6	69	17	11	38	50	12
St. Geertruid	1214	2,3	3,1	39	11	33	49	41	10
Geleen	36705	13,6	16,4	57	31	9	34	46	20
Gennep	6492	9,2	9,9	54	26	14	42	45	13

Geulle	2445	4,8	9,2	68	15	13	44	45	10
Grathem	2229	1,3	1,8	44	10	30	47	38	15
Grevenbicht	2557	9,6	12,9	58	17	17	41	48	11
Gronsveld	3167	3,8	5,2	44	20	26	51	38	11
Grubbenvorst	4696	2,5	3,2	40	14	31	45	36	19
Gulpen	4315	7,5	8,7	54	17	19	49	39	12
Haelen	4769	2,9	4,2	56	20	19	40	46	14
Heel & Panheel	3530	1,7	1,6	46	30	17	42	45	13
Heer	11635	14,3	16,4	53	30	12	43	43	14
Heerlen	76940	17,5	17,0	55	33	9	35	47	18
Heythuysen	4166	2,1	3,1	44	18	21	47	38	15
Helden	12676	2,2	2,7	44	12	30	44	38	18
Herten	2931	4,9	4,9	58	23	14	43	43	14
Hoensbroek	23424	20,3	17,7	69	20	9	34	51	15
Horn	3443	5,6	4,6	48	29	15	47	41	12
Horst	14553	1,3	2,8	43	16	29	44	37	19
Hulsberg	3143	7,0	7,0	62	16	14	46	45	9
Hunsel	4022	1,4	2,2	45	11	29	48	37	15
Itteren	864	7,6	9,0	66	11	14	53	44	3
Jabeek	721	5,4	8,5	69	16	14	38	47	15
Kerkrade	50566	18,9	17,3	67	22	9	36	51	13
Kessel	3360	2,5	4,3	48	11	28	44	37	19
Klimmen	3368	6,7	8,5	59	19	18	45	45	10
Limbricht	3533	3,5	5,8	63	16	15	43	44	13

- 1) in een pct. van het totaal uitgebrachte geldige stemmen
- 2) in een pct. van de totale beroepsbevolking (m.+v.)
- 3) in een pct. van het totaal aantal belastingplichtigen

Vervolg tabel A op pagina 330

Vervolg tabel A

Verkiezingsresultaten voor de Partij van de Arbeid in de Limburgse gemeenten in 1966 en 1967 alsmede enige demografische gegevens betreffende deze gemeenten

Gemeente	Bevolking per 31-12-1966	Resultaten verkiezingen voor de P.v.d.A. (pct. 1)		Samenstelling beroeps- bevolking 31.5.1960 (pct. 2)			Inkomensverdeling 1960 Belastingplichtigen per jaar- inkomensklasse (pct. 3)		
		23-3-1966	15-2-1967	arbeiders	employés	bedrijfs hoofden	tot f 4000	f 4000/ f 8000	f 8000 en meer
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Linne	3144	5,0	5,9	61	19	14	38	49	13
Maasbracht	6666	4,2	5,5	39	12	32	39	43	18
Maasbree	7322	1,7	1,9	39	12	31	45	37	18
Maastricht	95393	21,4	22,5	52	32	11	41	45	14
Margraten	2613	4,5	5,6	50	14	25	45	42	13
Meerlo	3638	1,4	2,5	47	11	29	45	37	18
Meerssen	9811	8,7	9,5	59	24	13	43	43	14
Meyel	4124	2,0	2,9	47	9	30	42	41	17
Melick & Her- kenbosch	4420	4,5	4,8	52	19	41	46	46	13
Merkelaar	1745	5,7	6,4	66	19	14	39	52	9
Mheer	1289	4,9	6,1	47	11	31	49	38	13
Montfort	2605	4,1	3,6	59	6	19	43	47	10
Mook & Middelaar	4078	5,6	7,0	48	21	21	46	41	13
Munstergeleen	3497	7,0	13,3	68	19	10	41	47	12

Nederweert	11288	2,0	3,1	46	11	26	45	40	15
Neer	3047	1,7	2,7	48	11	30	45	42	13
Nieuwenhagen	8898	15,4	12,7	72	16	9	37	51	12
Nieuwstadt	1967	5,7	8,6	66	16	13	41	49	10
Noorbeek	1004	3,4	4,0	40	11	37	52	37	11
Nuth	6932	9,4	12,8	65	20	11	41	48	11
Obbicht & Papenhoven	2187	7,0	12,1	71	11	15	40	47	13
St. Odielienberg	2089	6,9	4,7	55	13	19	46	44	10
Ohé & Laak	676	2,8	4,3	50	15	28	52	44	4
Oirsbeek	3480	6,1	9,0	57	26	13	39	46	15
Ottersum	4227	2,9	4,4	43	14	26	47	41	12
Posterholt	3507	5,3	5,2	60	12	15	40	50	10
Roermond	36842	10,7	12,4	46	34	15	41	41	18
Roggel	3649	1,8	2,4	47	14	28	47	39	14
Roosteren	1278	5,8	8,2	59	13	21	43	48	9
Schaesberg	15907	16,9	16,7	65	24	8	32	50	18
Schimmert	2720	3,7	4,5	52	17	19	44	43	13
Schinnen	5680	6,4	8,2	63	19	13	44	46	10
Schinveld	4736	8,3	9,1	72	14	11	40	50	10
Sevenum	5564	1,4	2,3	33	11	35	45	35	20
Simpelveld	6031	7,3	8,7	65	18	21	38	40	12
Sittard	33768	13,8	15,4	56	29	11	37	46	17
Slenaken	717	13,3	9,1	36	15	33	51	39	10

1) in een pct. van het aantal uitgebrachte geldige stemmen

2) in een pct. van de totale beroepsbevolking (m.+v.)

3) in een pct. van het totaal aantal belastingplichtigen

Vervolg tabel A pagina 332

Vervolg tabel A

Verkiezingsresultaten voor de Partij van de Arbeid in de Limburgse gemeenten in 1966 en 1967 alsmede enige demografische gegevens betreffende deze gemeenten

Gemeente	Bevolking per 31-12-1966	Resultaten verkiezingen voor de P.v.d.A. (pct. 1))		Samenstelling beroeps- bevolking 31.5.1960 (pct. 2))			Inkomensverdeling 1960 Belastingplichtigen per jaar inkomensklasse (pct. 3))		
		23-3-1966	15-2-1967	arbeiders	employés	bedrijfs hoofden	tot f 4000	f 4000/ f 8000	f 8000 en meer
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Spaubeek	2526	5,1	7,4	72	12	12	43	45	12
Stein	10458	10,4	11,7	69	17	9	37	47	16
Stevensweert	1579	5,2	7,1	60	16	20	41	48	11
Stramproy	3838	2,7	2,6	52	11	24	46	41	13
Susteren	6157	6,8	9,1	63	16	15	42	48	10
Swalmen	8112	6,3	5,8	61	19	15	43	46	11
Tegelen	18754	6,6	7,9	58	26	12	43	45	12
Thorn	2432	3,8	4,0	64	12	20	43	43	14
Ubach over Worms	11002	16,7	15,9	72	16	9	37	51	12
Ulestraten	2104	4,6	7,5	59	14	18	47	42	11
Urmond	4145	7,0	12,2	72	16	10	38	51	11
Vaals	10016	8,4	10,6	60	19	15	43	45	12
Valkenburg- Houthem	12811	5,9	7,1	49	21	20	44	40	16
Venlo	60773	9,7	9,6	47	33	15	40	44	16

Venray	24582	3,7	6,1	44	22	46	22	38	16
Vlodrop	2166	5,6	3,8	52	18	20	36	52	12
Voerendaal	7789	6,9	7,7	62	19	14	40	46	14
Wanssum	1656	1,4	4,2	48	16	26	44	37	19
Weert	34308	5,0	5,7	56	23	14	46	41	13
Wessem	1974	4,6	5,4	56	13	23	43	43	14
Wylré	3185	3,0	5,3	60	14	21	46	42	12
Wijnandsrade	1174	6,5	7,8	60	17	16	44	47	9
Wittem	6238	4,3	5,3	59	12	20	48	44	8
LIMBURG	980276	11,1	11,8	56	24	15	40	45	15
NEDERLAND	12535307	23,4	23,5	50	30	15	39	45	16

- 1) in een pct. van het aantal uitgebrachte geldige stemmen
- 2) in een pct. van de totale beroepsbevolking (m. + v.)
- 3) in een pct. van het totaal aantal belastingplichtigen

Bronnen:

- kolom 2: Provinciaal Blad van Limburg 1967 nr 107. Nederland: Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistisch Zakboek 1967.
kolom 3: Perspublicaties (Het Vrije Volk van 16 februari 1967).
kolom 4: Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek der verkiezingen 1967. Tweede Kamer der Staten-Generaal 15 februari. 's-Gravenhage, 1967.
kolom 5 t.m. 7: Centraal Bureau voor de Statistiek: 13e Algemene Volkstelling 31.5.1960. Deel 10 B, blzz. 118 t.m. 123.
kolom 8 t.m. 10: Centraal Bureau voor de Statistiek: Inkomensverdeling 1960; Regionale gegevens. Tabel 1, Zeist 1964

Tabel B

Verkiezingsuitslagen 1) van 23 maart 1966 (Provinciale Staten) en van
- uitgebrachte stemmen in een % van

Gemeente	bev. ber. mijn- ind. 2)	verk.	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	CPN
Heerlen	32,5	1967	52,2	17,0	6,2	2,6	2,6	5,8
		1966	62,0	17,6	3,8	4,1	4,8	
Kerkrade	39,3	1967	57,8	17,3	4,6	1,4	1,1	4,7
		1966	64,3	18,9	2,4	2,0	4,4	
Hoensbroek	42,2	1967	47,9	17,7	3,9	2,3	1,2	3,9
		1966	59,8	20,8	2,8	3,5	4,6	
Nieuwenhagen	39,1	1967	45,4	12,7	3,9	1,2	1,3	5,8
		1966	65,7	15,4	1,9	2,8	5,4	
Schaesberg	44,5	1967	53,1	16,7	5,4	2,2	1,9	3,9
		1966	63,9	16,9	3,8	3,6	3,1	
Ubach over Worms	40,2	1967	49,0	15,9	3,5	1,9	1,4	6,6
		1966	59,9	16,7	2,4	3,5	4,5	
Limburg	16,9	1967	63,7	11,8	5,1	1,9	1,0	2,2
		1966	73,1	11,1	3,4	2,1	1,8	

1) Bron: 1967: Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek der Verkiezingen 1967. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 15 februari 1967. 1966: Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek der Verkiezingen 1966. Provinciale Staten 23 maart 1966.

2) Percentage van de mannelijke beroepsbevolking dat werkzaam is bij de Nederlandse steenkolenindustrie in 1966. Bron: Districtsbureau voor de Arbeids-

15 februari 1967 (Tweede Kamer) in 6 gemeenten in de Mijnstreek
het totaal aantal uitgebrachte stemmen -

PSP	SGP	Voogd	BP	GPV	Nieuwe partijen 15-2-1967 3)								
					LVP	NR	LBL	Germ.	CDU	D'66	AL	PVO	
1,5 2,1	0,1	0,1	4,5 5,6	0,2	0,2	1,0	0,4	0,1	0,6	4,4	0,6	0,7	
1,4 2,0	0,1	0,1	4,6 6,0	0,1	0,3	1,1	0,4	0,1	1,5	2,2	0,4	0,8	
1,5 2,2	0,1	0,1	4,2 6,7	0,1	0,2	0,9	0,3	0,1	0,5	2,3	12,1	0,7	
2,4 2,9	0,1	0,3	6,6 5,9	0,2	0,3	1,4	1,1	—	8,3	5,4	3,1	0,5	
2,4 3,0	0,1	0,2	5,5 5,7	0,2	0,2	1,6	0,4	0,1	0,9	4,0	0,6	0,6	
2,9 3,9	0,1	0,2	8,8 9,1	0,2	0,3	1,8	0,4	0,2	0,9	4,6	0,6	0,7	
1,3 1,5	0,1	0,1	5,9 6,8	0,1	0,2	1,0	0,4	0,3 0,2	0,6	3,1	0,6	0,6	

voorziening in de Provincie Limburg en Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg.

3) lvp: Liberale Volkspartij; nr: Noodraad; lbl: Landsbelangen; germ.: lijst Germeaux; cdu: Christen Democraten Unie; d'66: Democraten '66; al: Alarmpartij; pvo: Partij van Ongehuwden.

Tabel C

Uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 15 februari 1967 in Limburgse gemeenten met een ongunstige structuur van de inkomensverdeling.

– uitgebrachte stemmen in een % van het totaal aantal uitgebrachte stemmen –

Gemeenten – 27 – waar in 1960 meer dan 45 % der belastingplichti- gen een inkomen genoot van minder dan f 4000.	PvdA	PSP	CPN	KVP	VVD	BP	D'66	Ov.n.p.1)
Bemelen	4,8	—	0,5	68,2	4,8	13,7	4,2	2,7
Berg en Terblijt	6,3	1,0	0,9	70,5	3,7	9,7	1,8	3,4
Broekhuizen	4,3	0,4	0,2	85,4	1,9	5,0	0,7	1,1
Cadier en Keer	6,0	0,2	0,7	58,2	2,3	7,1	1,6	21,3
St. Geertuid	3,1	0,9	—	78,5	1,6	9,8	1,9	2,4
Grathem	1,8	0,2	0,1	84,5	1,9	1,5	1,3	0,9
Gronsveld	5,2	0,3	0,3	72,0	3,9	11,2	2,0	3,6
Gulpen	8,7	0,9	0,6	64,9	3,8	14,7	2,1	2,5
Heythuysen	3,1	0,4	0,3	81,1	3,0	7,9	1,3	1,7
Horn	4,6	0,9	0,4	76,0	3,6	5,9	2,7	2,7
Hulsberg	7,0	1,9	1,2	65,0	4,0	11,2	2,9	3,9
Hunsel	2,2	0,5	0,2	84,3	0,9	7,9	0,9	1,6
Itteren	9,0	0,7	0,9	72,7	2,3	8,2	0,9	3,1
Mheer	6,1	0,4	0,4	71,9	3,8	10,8	0,9	3,5
Mook	7,0	1,1	0,5	62,5	7,6	11,4	4,3	2,0

Noorbeek	4,0	0,5	0,9	78,0	2,6	6,9	1,1	4,5
St. Odilienberg	4,7	0,6	0,9	73,8	3,2	10,1	1,5	2,4
Ohe en Laak	4,3	1,0	—	81,1	1,0	8,0	1,9	0,9
Ottersum	4,4	1,0	0,8	73,7	2,7	12,3	1,3	1,9
Roggel	2,4	0,4	0,1	82,7	2,0	7,3	1,6	1,5
Slenaken	9,1	1,0	0,3	60,1	3,2	16,2	2,3	3,1
Stramproy	2,6	0,7	0,4	78,2	2,9	6,6	3,6	2,7
Ulestraten	7,5	1,6	0,7	72,3	3,0	5,2	3,1	3,1
Venray	6,1	0,8	0,5	79,9	2,6	4,2	1,9	2,0
Weert	5,7	1,0	1,2	69,0	4,6	8,1	3,8	3,7
Wylré	5,3	0,5	0,5	70,8	2,5	14,2	1,3	3,0
Wittem	5,3	0,7	0,9	78,6	1,9	6,3	1,7	2,9
Limburg	11,8	1,3	2,2	63,7	5,1	8,9	3,1	3,7

1) Ov.n.p. = de partijen die op 15 februari 1967 voor het eerst aan de verkiezingen deelnamen, met uitzondering van D'66.
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek der verkiezingen, 15 februari 1967 Tweede Kamer der Staten-Generaal.

H. Pors jr.

Het midden- en kleinbedrijf in de politiek

In een van de vorige nummers van Socialisme en Democratie is er door de middenstandskundige P. J. de Kruif op gewezen, dat functie en positie van het zelfstandige ondernemerschap weinig in het socialistische denken en handelen zijn geïntegreerd en derhalve een te geringe politieke aandacht hebben. Verder wordt erop gewezen, dat dit leidt tot frustraties bij de middengroepen en tot het nemen van politieke en beleidsbeslissingen, waarin onvoldoende rekening wordt gehouden met de belangen, de functie en de positie van de private onderneming.

Vergelijken we de positie van de private ondernemer in Nederland met die binnen de socialistische beweging in het buitenland, dan constateren we dat de zelfstandigen daar een veel duidelijker plaats innemen. Zowel in de Duitse als in de Oostenrijkse socialistische beweging, maar ook in de parlementen van deze landen, heeft het midden- en kleinbedrijf *eigen* vertegenwoordigers. In Oostenrijk bestaat zelfs een omvangrijke en zeer invloedrijke socialistische middenstandsorganisatie binnen de Ö.S.P. (Österreichische Sozialistische Partei). In Denemarken hebben de socialisten jaren achtereen geregeerd samen met de Deense middenstandspartij. In vergelijking hiermede is de politieke integratie van de middenstand in Nederland inderdaad zeer gering, om nog maar niet te spreken van het zeer gebrekkige functioneren van de communicatie tussen de politieke partijen en de middenstand vice versa, dat daarvan mede het gevolg is.

Ofschoon de vier centrale middenstandsbonden in Nederland statutair geen bepaalde politieke richting kiezen, is bij deze organisaties niettemin een duidelijke hang naar verschillende politieke groeperingen aanwijsbaar. De katholieke organisatie is nauw gelieerd aan de beginselen van de KVP. De heer Nelissen, bestuurslid van het Nederlands Katholiek Ondernemers Verbond, is Kamerlid van de KVP; de voorzitter van het Christelijk Ondernemers Verbond, de heer Mooy, is Kamerlid voor de AR.

De Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond onderhoudt

nauwe contacten met Kamerleden van de VVD, vooral met de heer Portheine.

Het Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen, opgericht in de crisisjaren als Moderne Middenstands Bond door leden van de SDAP, heeft schrijver dezes, kandidaat-Kamerlid voor de Partij van de Arbeid, als voorzitter, en onderhoudt nauwe contacten met het Kamerlid Drs. Lems. Ofschoon ook het NVM statutair een 'algemene' organisatie is zonder nauwkeurig omschreven politieke doelstelling, moet toch worden vastgesteld, dat deze organisatie nauw gelieerd is aan de denkbeelden van de Partij van de Arbeid. Het bestuur van het NVM bestaat grotendeeld uit leden van deze partij, terwijl het program van het Verbond vrijwel identiek is aan de brochure van de WBS 'Het midden- en kleinbedrijf in de zestiger jaren.' Vier leden van het dagelijks bestuur van het NVM zijn bovendien leden van de Sectie Middenstand van de WBS.

Hiermede is het karakter van de middenstandsorganisaties toch wel enigszins benaderd, ofschoon met name de Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond (voorzitter de CHU-er Van der Weele) principieel weigert zich een confessionele of liberale tint te laten opleggen. Laten we daarom maar zeggen, dat KNMB althans de schijn tegen heeft van 'liberaal' te zijn.

Er bestaan dus inderdaad politieke keuzen, zij het niet officieel. Zelfs niet semi-officieel! Terwijl de zelfstandige ondernemers in het buitenland veelal in eigen partijpolitieke groeperingen zijn ondergebracht of verlengstukken zijn van de politieke partijen en daardoor eigen parlementaire vertegenwoordigers hebben, is de situatie in Nederland nog zo, dat hoogstens kan worden gesproken van enige 'politieke vrijage'. Individueel zijn middenstanders lid van diverse politieke partijen en bestaan er tussen de middenstandsbonden en de politieke partijen losse en weinig concrete contacten en bindingen, maar van wezenlijke politieke integratie van de middengroepen in het Nederlandse partijpolitieke stelsel is geen sprake. Mede daardoor is de politieke inspraak van de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf betrekkelijk gering, terwijl anderzijds de belangstelling van de politieke partijen voor het midden- en kleinbedrijf alleszins matig is.

Toch is deze matige politieke belangstelling geenszins gewettigd. Immers, het zijn met name de middengroepen die voor een belangrijk gedeelte bepalen of een regering (en een parlement) links of rechts zal worden! Deze groepen stemmen uitermate opportunistisch en wisselend. Het staat wel vast, dat partijen als de

VVD en de Boerenpartij voor een belangrijk gedeelte stoelen op stemmers uit het midden- en kleinbedrijf. Dat betekent steeds een steun voor rechts. Het is daarom merkwaardig, dat de linkse partijen in de verkiezingsstrijd zo weinig aandacht aan de middengroepen besteden. De vraag rijst, of daaraan uit weloverwogen politiek eigenbelang niet wat meer zou moeten worden gedaan. De 'missing link' ligt echter in het feit, dat de grote linkse partijen de middenstand 'programmatisch' zo bitter weinig te bieden hebben. Men weet niet waarmede men in de verkiezingsstrijd bij de middenstand aan moet komen.

De VVD is gerust op de traditionele kiezers; de Boerenpartij moet het van de gefrusteerden en de extremen hebben. Daarnaast kunnen de confessionele partijen vertrouwen op hun religieuze aanhang uit het midden- en kleinbedrijf.

Wanneer de situatie is zoals ik deze zie, liggen er voor de progressieve partijen grote kansen bij het midden- en kleinbedrijf. De doorsnee-middenstander kan het weinig schelen of een partij liberaal, socialistisch of conservatief is. Wanneer hij maar enigszins de indruk heeft, dat een bepaalde partij iets voor hem doet en met zijn belangen rekening houdt, zal hij die partij uit opportunistische overwegingen steunen, zonder ook maar met kleur of richting rekening te houden. Uiteraard geldt dit generale recept niet voor elke zelfstandige! Er zijn wel degelijk middenstanders die politiek bewust hun stem uitbrengen en hun politieke trouw jaren achtereen hebben bewezen. Maar de massa van de zelfstandigen reageert *primair* op een bepaald punt dat aanspreekt.

De Partij van de Arbeid heeft in het midden- en kleinbedrijf tegen dat zij wordt beschouwd als arbeiderspartij. Me name de grote invloed van de werknemers en de vakbonden in deze partij schrikt de zelfstandigen af en laat de PvdA in middenstandskringen moeilijk als 'volkspartij' herkennen. De geringe aandacht van de Partij in woord en geschrift voor de problemen van de zelfstandigen en de daaruit voortvloeiende gedachte, dat de Partij 'dus' de middenstand onderwaardeert, zijn er de oorzaak van, dat deze partij in de middengroepen zo matig aanspreekt en in vele opzichten zelfs wordt veracht.

Het is daarom dat de zelfstandige ondernemers in de Partij van de Arbeid zich afvragen in hoeverre het de partij ernst is met haar in het beginselprogramma uitgesproken opvatting, dat de private ondernemingsgewijze produktie als grondslag van de westerse economische samenleving moet worden aanvaard, sterker nog, dat de private onderneming een wezenlijk en essentieel be-

standdeel van die samenleving vormt. Dan zou men van die partij toch wel iets mogen verwachten met betrekking tot de politieke belangenbehartiging van het zelfstandige ondernemerschap! Voor vele leden van de partij uit de kringen van de zelfstandigen was het daarom een frusterende ervaring te moeten vaststellen, dat in de verkiezingsstrijd noch in pamfletten en brochures, noch voor radio of tv met geen woord is gerept over het bestaan van de middenstand en de daarmee verbonden problemen.

Het is om deze redenen dat socialistische middenstanders van de Partij van de Arbeid een duidelijke uitspraak hebben geëist over hun positie in de samenleving en in het politieke denken van de partijleiding. Daarover zijn zowel met leden van de Kamerfractie als met Partijbestuurders besprekingen gevoerd. Daarnaast hebben de vertegenwoordigers van de middenstanders in de Partij van de Arbeid inspraak geëist zowel in het partijbeleid als in het parlementaire beleid van de fractie. De middenstand in de Partij van de Arbeid heeft toegezegd te zullen komen met een program voor het midden- en kleinbedrijf, uitgaande van de socialistische visie op mens en maatschappij, dat voor politieke en parlementaire verwezenlijking in aanmerking kan komen. Dat is een positief resultaat van overigens in goede harmonie gevoerde gesprekken.

De Partij van de Arbeid zal de zelfstandigen in ons land moeten voorhouden, dat zij als regel een afgeleid inkomen hebben en daarom gebaat zijn bij een zo groot mogelijke werkgelegenheid en een zo hoog mogelijk ontwikkeld welvaartspeil, steunende op een rechtvaardige verdeling van inkomens en vermogens. Velen in de PvdA zullen de ongemotiveerde gedachte moeten loslaten, dat 'loon' een *behoorlijke* en 'winst' een *vieze* zaak is.

De Partij van de Arbeid zal nadrukkelijker aan de middenstand moeten kunnen 'verkopen', dat bij voorbeeld het zo nuttige en noodzakelijk gebleken ontwikkelings- en saneringsfonds voor de middenstand tot stand werd gebracht onder de socialistische minister Den Uyl; dat onder de socialistische ministers Suurhoff en Drees ook de zelfstandigen hun rechtmatig aandeel hebben gekregen in de AOW en dat het de socialistische minister Samkalden was, onder wiens eminente beleid de Wet Huurbescherming Bedrijfspannen tot stand kwam.

Maar meer nog zal de Partij van de Arbeid moeten zorgdragen voor een klimaat, waarin de zelfstandige ondernemer, die volgens deze partij nuttig en onmisbaar is, zich thuis kan voelen bij een socialistische politiek. Daartoe is noodzakelijk een program voor

het midden- en kleinbedrijf waarin een toekomstvisie voor het zelfstandige ondernemerschap in een socialistische samenleving wordt ontwikkeld en waarin wordt aangegeven hoe het midden- en kleinbedrijf structureel, maar ook functioneel moet worden ingericht. Dat is een moeilijke maar noodzakelijke taak. En — als gezegd — daartoe zijn thans de eerste stappen ondernomen.

De middenstand binnen de PvdA heeft een beroep gedaan op het socialistische karakter van deze partij. Zij heeft geëist dat deze partij op grond van haar sociale bewogenheid aandacht besteedt aan de positie van de economisch zwakkeren. Daartoe behoort op dit moment de middenstand, waarvan 50 pct. een inkomen geniet dat beneden het sociaal minimum is gedaald. Die middenstand heeft bij Partij en Kamerfractie stevig aan de bel getrokken. Niemand zal later ooit kunnen zeggen dat dit bellen niet is gehoord.

Miss Europa naar de technische school

1. Het is verleidelijk om zijn toevlucht te nemen tot beeldspraak bij de beschrijving van de impasse, waarin thans de Europese samenwerking en integratie zich bevinden. Laten we daarom beginnen met wat beeldspraak.

In de jaren na de laatste grote Europese oorlog is men op zoek gegaan naar het meisje Europa. Aanvankelijk zocht men een strijdvaardige maagd. Zij beantwoordde in die na-oorlogse jaren aan het beeld, dat men van het bedreigde avondland maakte. Men is niet aan de verkiezing toe gekomen, omdat de Franse leden van de jury op het laatste moment weigerden hun stem te geven.

De roep om een Miss Europa bleef aanhouden. Wat nu te doen? Een Brusselaar en een hele slimme Hollander wisten het antwoord. De maagd moest niet zo zeer strijdbaar zijn, maar gediensig. Geen Pallas Athene, maar een kantoorjuffie. Het idee vond bijval. De verkiezing leverde geen moeilijkheden op. Weliswaar hielden de Engelsen zich verre van dit evenement in de Europees-continentale society. Men was dat van ze gewend. Men hoopte zelfs, dat die Engelsen op den duur zich wel met de keuze van de nieuwe Miss Europa zouden kunnen verenigen.

Het meisje Europa bleek niet slechts aantrekkelijk maar ook intelligent te zijn. Iedereen had met haar te doen, want ze had geen naaste familie meer. Daarom wilde iedereen haar bevaderen. Er waren zes voogden en niet minder dan veertien wijze leraren en opvoeders, die het kind wegwijs moesten maken. In het begin waren er zelfs veel meer dan veertien leraren. Het kind leerde vlug en al spoedig kende ze alle kneepjes van de handels-correspondentie in vier talen. Ook de economie bleek voor haar jonge brein weinig moeilijkheden op te leveren. Ze begon zelfs door te krijgen, dat die economie minstens zoveel te maken had met politiek als met wetenschap. De studie maakte het meisje niet lelijker. Integendeel. Terwijl ze aanvankelijk de gunsten genoot van jachtige handelsreizigers en idealistische economen kwamen er nu nieuwe bewonderaars haar het hof maken. In de

salon van Mademoiselle Europa werd steeds meer over de politiek gesproken.

Het zelfstandige optreden van onze miss was niet naar de zin van haar voogden. Om niet al te veel last van haar te hebben hadden de voogden afgesproken, dat het lieve maar brutale kind voorlopig maar onder toezicht moest blijven. Bovendien werden er enkele nieuwe leraren benoemd, die het meisje voor politieke eigenzinnigheid moesten behoeden. Gemakkelijk was dat niet. Het kind had een speciale fanclub, waar de leraren regelmatig op het matje moesten komen om te vertellen van de vorderingen van het idool. Die fanclub wilde eigenlijk zelf voogd spelen over Europa, maar de echte voogden hadden in dat wiel op tijd een spaak weten te steken. Daarom moest de fanclub zich blijven beperken tot vrijblijvende adviezen aan de leraren, opgefleurd met aanhankelijkheidsbetuigingen aan Europa.

Er was één oude voogd, die het niet verdragen kon, dat Mademoiselle Europa buiten de kantooruren zo veel aan politiek ging doen. Deze voogd was van kindsbeen af platonisch verliefd op ene Marianne. Dit was een meisje op jaren, dat op een pinnige wijze charmant was. De oude voogd wilde Marianne niet op de achtergrond laten dringen door het meer cosmopolitische meisje Europa. Marianne was een door vele ervaringen wijs geworden vrouwtje geworden. Die kon je niet de les laten lezen door zo'n jong ding als Europa, dat met al haar kennis en kunde wel de voorpagina van de vakbladen haalde, maar geen vrouw was, waar je huizen op kon bouwen.

Voor deze oude voogd was de maat vol, toen de leraren van Europa na lang aandringen van de andere voogden en van ene mijnheer Wilson het voorstel deden om Miss Europa ook de lessen Engelse handelcorrespondentie te laten volgen. Al bij een vorige gelegenheid hadden de Engelsen geprobeerd om toch maar mee te gaan doen aan de verdere opvoeding van het administratieve wonderkind, maar dat was ook toen door de oude bewonderaar van Marianne verhinderd. Ook deze keer sprak hij zijn veto uit. Daarmee werd het voor iedereen duidelijk, dat de oude voogd niet slechts bezeten was van Marianne, maar nog donders goed in de gaten had, dat de Engelse lessen voor Europa de moeilijkste en misschien de laatste lessen zouden zijn. Als het leergierige kind dit diploma haalde, dan zou de weg naar de zelfstandigheid openliggen.

De andere voogden weten nu nog niet goed hoe ze nu met Miss Europa verder moeten. Het meisje dreigt nu gefrustreerd te

geraken door alle tegenstrijdige bemoeizucht. Mensen die het goed met haar voor hebben, raden haar aan om maar rustig af te wachten tot de lastige oude voorged van het toneel verdwenen is. Ze beseft heel goed, dat ook een tijdelijk op de achtergrond treden slecht is voor haar image. Daarom overweegt ze nu haar tijd nuttig te besteden met de studie van de technologie. Dat heeft iets te maken met de economie en misschien kan men daarmee weer wat verder komen. Er zijn een paar interessante aanbiedingen gedaan. Ze heeft zich al zijdelings wel wat beziggehouden met atoomenergie, maar daarvan is niet zo veel blijven hangen. De meeste voorgedden vonden dat bij nader inzien geen kost voor opgroeiende jonge vrouwen. Desondanks zoekt men nu naar meer modern onderricht om Europa te leren omgaan met de moderne techniek.

2. Tot zover de allegorie. Ik merk tot mijn verbazing, dat ik in deze vergelijking mij zelf de wat weinig kritische rol van lid van de fanclub van Europa heb toegekend. In de volgende regelen zal ik me daar aan moeten ontworstelen. Feit is evenwel, dat de schrijver van deze regelen in meerdere rapporten van het Europese Parlement voorstellen omtrent de technologische samenwerking heeft gedaan. Zij waren bedoeld om de economische samenwerking te onderbouwen met voor de groei van de welvaart noodzakelijke kennis. Zij waren ook bedoeld om de politieke betekenis van de technologische ontwikkeling te accentueren. Niet in de laatste plaats ook om daarbij de noodzaak van een verder reikende samenwerking met Engeland en andere derde landen aan te tonen.

3. In de bestaande Europese verdragen tussen de Zes is aan de samenwerking bij het wetenschappelijk onderzoek en de technologie betrekkelijk weinig aandacht besteed. Een gunstige uitzondering is het Euratom-verdrag. In dit verdrag beperkt men zich nadrukkelijk tot de kernenergie, waarbij vooral het fundamentele wetenschappelijke onderzoek op de voorgrond kwam te staan. Weliswaar liet het Euratom-verdrag ruimte voor het industrieel-technologische ontwikkelingswerk. Dit is echter niet erg van de grond gekomen; voornamelijk omdat de Euratom-Commissie niet opgewassen bleek tegen de nationale industriële belangen, die vooral na 1960 in de kernenergie een rol begonnen te spelen. In het Verdrag van Rome voor de economische samenwerking werden enkele bepalingen opgenomen, gericht op de stimulering van het landbouwkundige onderzoek. In het sinds 1952 bestaande en meest supra-nationale Verdrag van Parijs, waarbij de Kolen-

en Staalgemeenschap werd opgericht, is er de mogelijkheid van niet slechts stimulering en coördinering maar ook van financiering van het onderzoek met gemeenschapsgelden. Van deze mogelijkheid is een ruim maar ongericht gebruik gemaakt, waardoor vooral het van niet direct commercieel belang zijnde onderzoek op het gebied van de arbeidshygiëne, de veiligheid en het fundamentele en pionierende laboratoriumonderzoek de aandacht kreeg.

4. Aan de Franse regering komt de eer toe van een initiatief om aan deze onbevredigende situatie een einde te maken. In maart 1965 werd aan de Raad van Ministers een nota overgelegd met voorstellen om dupliceringen in nationale programma's van onderzoek te vermijden en het wetenschappelijk en technisch onderzoek in een aantal knelpuntgebieden gezamenlijk aan te vatten. Het denkbeeld wordt overgenomen door andere regeringen en door de Europese Commissie te Brussel. Er wordt een werkgroep opgericht onder leiding van de Franse geleerde Maréchal.

In deze werkgroep zijn zowel de regeringen als de Europese Commissie vertegenwoordigd. De werkgroep krijgt tot taak concrete voorstellen te doen voor de samenwerking tussen de Zes als onderdeel van het programma voor de economische ontwikkeling op middellange termijn. Men erkent, dat er samenwerking en schaalvergroting nodig is in de wetenschappelijke en technische samenwerking om ook in de toekomst verzekerd te blijven van een voortgaande economische groei. In de loop van 1967 worden de eerste voorstellen uitgewerkt en eind oktober van dat jaar worden die voorstellen in een speciale ministerraad besproken. Kort daarop, in december, komt het tweede Franse veto tegen de toetreding van Engeland.

5. Inmiddels was ook het Europees Parlement op de technologische toer gegaan. Het slaagt er zelfs in om de regeringen steeds een slag voor te zijn en met algemene voorstellen te komen. Het wijst op de betekenis van wetenschap en technologie voor leefbaarheid en milieu, verlangt dat de beslissingen op dit terrein democratisch tot stand komen en pleit voor een communautair wetenschapsbudget. Terwijl op deze en ook op andere manieren de aandrang tot een Europese aanpak van de technologie en wetenschap toeneemt is er een paradoxale ontwikkeling bij de enige technologische gemeenschap, die Europa rijk is: Euratom. Deze organisatie komt volkomen aan de grond te zitten, omdat de lidstaten het niet eens kunnen worden over het op langere termijn te voeren onderzoekbeleid. De begrotingen worden te laat vastgesteld. Het koehandelpragmatisme met als enig be-

ginsel het 'juste retour' der nationale geldelijke bijdragen overheerst. Dit alles mondt uit in een pijnlijke vergadering in Brussel eind 1967, waarbij alle contracten van Euratom met nationale onderzoekinstanties worden opgeschort en in de eigen onderzoekcentra van deze organisatie nog steeds geen overeenstemming wordt bereikt over een uitzicht gevend meerjarenprogramma.

6. Voor de technologische samenwerking tussen de zes lidstaten van de EEG op terreinen buiten de kernenergie heeft de Franse weigering besprekingen met Engeland te openen pijnlijke gevolgen. De werkgroep Maréchal, sinds eind oktober belast met een nieuwe opdracht van de Raad van Ministers om meer concrete voorstellen te doen voor de technologische en wetenschappelijke samenwerking, kan haar werk niet afmaken door de weigering van o.a. de Nederlandse regering aan dit werk deel te nemen. Daarmee is na Euratom ook het tweede platform voor de communautaire technologische samenwerking ondergraven. Op dit platform had men vooral in het Europese Parlement zijn hoop gevestigd. Het komt tot een moeilijke discussie in dat Parlement, waarin welwillende en optimistische geluiden plaats beginnen te maken voor de harde politieke keuze. De Commissie, gevraagd het werk van de groep-Maréchal op eigen houtje af te maken, waarschuwt tegen samenwerkingsvormen buiten de verdragen om. De socialistische fractie, hoewel geporteerd voor een verdergaande samenwerking, ziet geen heil in vage afspraken, waarbij de industriële ontwikkeling maar zijdelings betrokken is, en verlangt nadrukkelijk de inschakeling van het Verenigd Koninkrijk. De Europese wagen zit in de modder of om het wat eufemistischer en Fransers uit te drukken: de Europese Gemeenschap is in een periode van réflexion gekomen. Hetgeen overigens niet belet, dat op het gebied van de landbouw en het zuivelbeleid enkele ingrijpende beslissingen worden genomen, waaraan ook ons land medewerking verleent.

7. Het ontbreekt niet aan voorstellen om uit de impasse te komen. Daar is om te beginnen het voorstel van de Engelse minister-president, gedaan in de maanden voor het Brusselse échec eind 1967. Het was een niet erg concreet voorstel voor een Europees technologisch instituut. Het bleek later wel een heel praktisch voorstel te zijn met een vrijwel uitsluitend economische doelstelling. Het instituut zou op uiterst deskundige wijze nagaan welke Europese industrieën met het middel van door de regeringen gesteunde afspraken tot samenwerking zouden kunnen worden aangezet om een vooraanstaande plaats op de wereldmarkt te

behouden of te verkrijgen. Het voorstel gaat uit van de op zich zelf juiste gedachtengang, dat in vele sectoren van de kennis intensieve industrie de vernieuwing een inspanning vereist, die de mogelijkheden van afzonderlijke ondernemingen en landen te boven gaat. Onnodig te zeggen, dat de vrije toegang tot de Gemeenschappelijke Markt door Wilson mede als een voorwaarde werd beschouwd voor de medewerking aan dit plan.

8. Na het tweede Franse veto speelden de Beneluxlanden deze bal verder met meer concrete voorstellen om op technologisch gebied reeds nu tot een nauwere samenwerking met Engeland te komen. Op deze manier zou worden verhinderd, dat de belemmeringen tot toetreding van Engeland tot de Gemeenschap groter zouden worden. In dit Benelux-plan wordt een aantal industriële sectoren met name genoemd, waarin Engeland een belangrijke bijdrage kan leveren. Het gaat om rekenmachines, kerncentrales, de vliegtuigindustrie en telecommunicatiesatellieten met drager-raketten. Deze terreinen waren niet genoemd in het meer vage en minder industriële voorstel van de Raad van Ministers van de Zes van eind oktober. Ook het Europees Parlement had reeds gewezen op de noodzaak van samenwerking in deze gebieden en daarover reeds contact opgenomen met een speciale commissie van Engelse parlementsleden en deskundigen. Daarbij was duidelijk gebleken van bereidheid van Engelse zijde om, vooruitlopend op de definitieve toetreding en in het perspectief van Engelse deelneming aan de Gemeenschappelijke Markt, op deze terreinen tot zaken te komen. Formeel kwam het voorstel van de Beneluxlanden er op neer, dat de ministers van de lid-staten van de EEG samen met een vertegenwoordiger van de Engelse regering in aanwezigheid van een lid van de Europese Commissie en van prof. Maréchal zouden onderzoeken welke mogelijkheden hier waren. Zo mogelijk met Frankrijk, zo nodig zonder Frankrijk. Het voorstel is concreet, bepaalt zich tot de ook voor de ontwikkeling van de Franse industrie belangrijke sectoren en ontleent daaraan een politieke betekenis.

9. Het kan niet worden ontkend, dat de industriepolitiek in Europa de meeste aanknopingspunten biedt voor een effectieve technologische samenwerking. Hoe nuttig voorstellen en arrangementen kunnen zijn om het continentaal exclusivisme van de Gaulle effectief tegen te gaan, het draagt echter niet bij tot de supranationale en democratische opbouw, die de federalisten vanaf het begin voor ogen heeft gestaan. Daarom mag in dit verband niet onvermeld blijven een voorstel, dat in het aan de Eu-

ropese politiek gewijde blad Agenor werd gepubliceerd.¹⁾ In dit voorstel wordt een goed doordachte schets gegeven van een Europese Technologische Gemeenschap. Het projectenbeheer wordt op moderne en onafhankelijke wijze mogelijk gemaakt; er moeten eigen financiële middelen komen en naast de onafhankelijke commissie komt er een parlementaire raad voor technologische vraagstukken. In de inleiding tot het voorstel wordt met nadruk gesteld, dat het initiatief voor deze onverdacht supranationale aanpak vooral van de Britse regering dient uit te gaan.

10. Met deze democratische en supranationale aanpak raken we aan de kern van het probleem van de sectorsgewijze integratie in Europa. Men kan natuurlijk met vele overtuigende argumenten aantonen, dat de grote moeilijkheden in de verdere opbouw van Europa heel concreet zijn veroorzaakt door het huidige Franse bewind. Het gevaar is echter, dat men van de periode na de Gaulle overdreven verwachtingen heeft. Daarom mag men niet uit het oog verliezen, dat de weinig communautaire politiek van de Gaulle door de meerderheid van de Franse bevolking is geaccepteerd en dat dit beleid zijn kansen kreeg, omdat het bij de andere lid-staten niet op gesloten verzet stuitte. Daarom dient men heel nuchter en realistisch te constateren, dat de al met al toch nog indrukwekkende voortgang der integratie niet die solidariteit der feiten voor de bevolking tot leven bracht, waarvan Schuman en Monnet zulke grote verwachtingen hadden. Men denke in dit verband aan de Europese landbouwpolitiek. In deze sector zijn nu vele en vërreikende beslissingen genomen. Het waren politieke beslissingen met het gebruikelijke compromiskarakter. Zij zijn voorbereid en in eerste instantie genomen in het enge kringetje van landbouwdeskundigen en landbouwpolitici. Zelfs in het Europees Parlement bleven de stemmen van de niet-agrariërs, die in de bres wilden springen voor de verbruiker veruit in de minderheid. Nu krijgt de bevolking in de EEG en in het bijzonder krijgen de consumenten te maken met de gevolgen van prijsbeslissingen, waarvan ze de politieke betekenis niet of nauwelijks kunnen achterhalen. Op deze wijze dreigt de idee van de Europese integratie te devalueren van een voor ieder aanvaardbare onderneming tot een kapstok voor het afreageren van nationalistisch getinte onlustgevoelens.

11. Terug tot de technologie. Meer dan in welke andere sector ook is de samenwerking hier een zaak van de experts. Het lijkt

¹⁾ Agenor, no. 5; Outline for a Technological Community, 1968.

een welhaast onmogelijke opgave om de technologische samenwerking doelbewust te benutten voor een relance van Europese solidariteit. Dat is ook daarom zo moeilijk, omdat in deze kritieke fase van de verhoudingen in West-Europa niet de relance op de voorgrond staat, maar het opbouwen van een alternatieve politiek tegenover de Gaulle. Meer een zaak voor diplomaten dan voor gewone burgers. Het zou echter een onvergeeflijke fout zijn, indien men meende met een dergelijk spel-op-hoog-niveau te kunnen volstaan. De technologische samenwerking kan ook voor brede lagen van de bevolking van betekenis zijn. Anders dan bij de samenwerking op landbouwgebied gaat het hier om een voorhoedegevecht, waarvan de uitslag nieuwe welvaart en nieuwe mogelijkheden kan brengen. Hier is geen sprake van een inkrappende bedrijfstak, waarbij de kosten van de geleidelijke sanering door de gemeenschap moeten worden gedragen. Technologie, op de juiste schaal toegepast, schept nieuwe produkties, waarvan de baten de gehele gemeenschap ten goede kunnen komen. Een op de toekomst gericht beleid voor wetenschap en technologie kan bovendien de leefbaarheidsdefecten inperken en wegnemen, die tot nu toe onze industriële samenleving zo sterk hebben bepaald.

12. Daarom zal van de nood een deugd moeten worden gemaakt en zullen de vastgeraakte posities in de Europese politiek op een breder front moeten worden doorbroken dan op het enge terrein van de industriële technologie. De volgende suggesties verdienen daarbij nader te worden onderzocht:

a. In de staforganisatie van een technologische gemeenschap zal een plaats moeten worden ingeruimd voor een Europees futurologisch instituut. In dit studiecentrum zullen de mogelijke ontwikkelingen op lange termijn worden gezien en getoetst op hun sociale en politieke gevolgen. Dit studiecentrum zal directe contacten moeten hebben met de planbureaus van de afzonderlijke landen en daarnaast de parlementaire raad van de technologische gemeenschap moeten voorlichten over toekomstige ontwikkelingen. De personele bezetting van dit studiecentrum zal van een bijzondere kwaliteit dienen te zijn. Aan hun deskundigheid en wetenschappelijke objectiviteit zullen hoge eisen worden gesteld. Daarom is een bovenationale opzet in het kader van de technologische gemeenschap hier de aangewezen vorm. Een nadere omschrijving van zo'n Europees 'Look-out'-instituut is te vinden in een voorstel van de hand van R. Jungk aan de Raad van Europa van 30 juni 1967. Op deze wijze kan de technologi-

sche gemeenschap bijdragen tot het toekomstdenken in de Europese politiek.

b. Van de ondernemingen, die deel uitmaken van de technologische gemeenschap zal niet slechts worden verlangd dat ze zich houden aan de spelregels van de eerlijke concurrentie. Een code van goed industrieel burgerschap is nodig, waarin men meewerkt aan een afdoende bestrijding van industriële verontreinigingen van het milieu en aanvaardt, dat de daarbij door de gemeenschap te stellen eisen worden aangepast aan de stand van de technische ontwikkeling.

c. De fusies en schaalvergrotingen in ondernemersland zijn stellig niet de remedie tegen alle kwalen van de enigszins achter rakende Europese industrie. Zij kunnen leiden tot nationaal-economische machtsblokken en daarmee de integratie over de grenzen heen extra moeilijk maken. In de Gemeenschappelijke Markt van de Zes is deze industriële samenklontering op nationale schaal reeds ver voortgeschreden. Daarom is er haast bij de totstandkoming van een statuut van een Europese onderneming, waardoor grensoverschrijdende fusies tussen gelijkwaardige partners worden vergemakkelijkt. Vooral de technologische samenwerking is gebaat met een dergelijk statuut. Daarom zal de nieuw te creëren rechtsvorm van de Europese onderneming open moeten staan voor ondernemingen van Engeland en andere landen, die om toetreding hebben verzocht. In dat instituut zal aan de verspreiding van de industriële kennis en aan de medezeggenschap der bedrijfsgenoten bijzondere aandacht moeten worden geschonken.

d. De ondernemingen binnen de Europese technologische gemeenschap zullen hun al of niet geoctrooïerde kennis en know-how niet op een monopolistische wijze mogen uitbuiten. Zowel in de octrooiwetgeving als in de voorwaarden van steun van de technologische gemeenschap en van de nationale overheden zullen eisen moeten worden gesteld ter bevordering van de verspreiding van industriële kennis. Met de bij de grotere laboratoria vrijkomende kennis zullen ook de ondernemingsinitiatieven van kleinere en middelgrote ondernemingen moeten kunnen worden gevoed. Het gigantisme is geen alleenzaligmakende oplossing.

e. In het kader van de Europese Technologische Gemeenschap zullen één of meerdere interuniversitaire speurwerkinstituten van internationale allure moeten worden gesticht voor het onderzoek en de studie van de geavanceerde technologie. De wens tot de oprichting van een dergelijk instituut is niet van vandaag of gisteren. Zowel in het kader van de NAVO als in dat van de Raad van

Europa zijn voorstellen in deze richting gedaan. Bij de organisatorische vormgeving zullen topzware conclusies moeten worden voorkomen.

f. De invloed van de technologie als omwentelende kracht in het maatschappelijk leven vereist een voortdurende confrontatie en dialoog tussen de mannen van de natuurwetenschappen en van de maatschappijwetenschappen. Deze discussie mag niet tot de experts beperkt blijven. Daarom dient er onder auspiciën van de parlementaire raad van de Technologische Gemeenschap een tijdschrift te worden gesticht, waarmee de problematiek van deze wisselwerking openlijk en bevattelijk wordt besproken. Omdat in dit tijdschrift men de politieke problemen niet uit de weg kan gaan zullen er garanties voor de volstrekte onafhankelijkheid van de redactie moeten bestaan.

Met deze voorstellen is gepoogd om aan een Europese Technologische Gemeenschap een breder fundament te geven. In dit stadium van de Europese politiek zal het succes van deze onderneming staan of vallen met de wijze waarop doelmatigheid en sociaal-politieke doelstellingen in verdrag en organisatie aan elkaar kunnen worden verbonden. Tot slot nog een citaat. Het is afkomstig van de heer Pierre Massé, de huidige president-directeur van het Franse Staatselektriciteitsbedrijf en daarvoor directeur van het Franse Planbureau: ²⁾ 'Men begaat een ernstige vergissing, indien men zich beperkt tot een kwantitatieve aanpak. De ontwikkeling is niet slechts een opgang naar de overvloed; het is ook het bouwen aan een samenleving. De ontwikkeling is vooral socialisatie in de zin van de encycliek Mater et Magistra, d.w.z. samenwerking tot het bereiken van doelstellingen, die de mogelijkheden van de afzonderlijke personen te boven gaan... en daarmee gepaard gaande de toenemende verstrengeling van de menselijke betrekkingen in het publieke en dagelijkse leven.'

Men dient althans deze uitdaging serieus te nemen. Wil men naast en straks in de Gemeenschappelijke Markt een gemeenschappelijke werkplaats bouwen, dan zal ook aan die samenleving moeten worden gewerkt.

²⁾ Etapes de la prospective; 1967 Presses universitaires de France.

Europa - hoe verder?

Pleidooi voor Europese partijvorming.

Het Europa van de oude federalisten is niet 'in' constateerde Dankert in S & D van vorig jaar september. Hij verwees daarbij naar de programma's van oude en nieuwe partijen in Nederland en naar de politieke jongerenorganisaties en zo gezien heeft hij gelijk. Een van die oude federalisten, prof. Henk Brugmans, kwam in 'Nieuw Europa' van februari 1968 tot een soortgelijke uitspraak met de woorden: 'Wij zijn er met onze beweging niet in geslaagd, de Europese zaak te maken tot een aangelegenheid van het hart, van het instinct, van de emotie. . . Het belangrijkste, wat er in Europa gebeurt — onze eenwording dus — voltrekt zich (of voltrekt zich niet) in een sfeer van onverschilligheid.'

Men kan zich afvragen, of voortgang naar een Europese federatie in dit stadium bovenal een kwestie is van hart, instinct en emotie. Dit doet aan Brugmans' verzuchting niets af. De Europese zaak heeft ook op aandacht, toewijding en ambitie van de 'political class' in Nederland aanzienlijk minder beslag gelegd dan wel eens wordt aangenomen en de jonge garde schijnt het dichter bij huis te zoeken, of veel verder de wereld in.

Hoe komt dit? Is het een recent verschijnsel? Is het vroeger wel eens anders geweest en is er de klad in gekomen, mogelijk als gevolg van tegenslagen, zoals de Gaulles veto's op toetreding van Engeland en zijn verzet tegen de ontwikkeling van een federaal-democratisch staatsbestel? Of is het, zoals Dankert zegt, voor politiek bewuste Nederlanders moeilijk om 'Europeanen' te onderscheiden van chauvinisten en vindt men die 'bezetenheid met defensie en het in het Europese denken ingeburgerde verlengstuk ervan, de buitenlandse politiek' maar griezelig?

Voorzover ik mij herinner, hebben de Nederlandse politieke partijen en met name ook de PvdA nooit zo veel 'Europa in hun programma's gedaan' en dateert dit verschijnsel niet van de verkiezingsnederlaag der grootste partijen van 15 februari 1967. Toen zat er al een minime beetje Europa, weggemoffeld in een subparagraaf, in het program van de PvdA en dat heeft de

nederlaag niet verhinderd. Ook voordat omstreeks 1963 de vraag van wel of geen Europese kernmacht in beperkte kring enige actualiteit kreeg, was de situatie niet anders.

De Europese integratie is ten onrechte steeds min of meer behandeld als een merkwaardige hobby van een dozijn vooraanstaande figuren met een beperkte aanhang in de partij, een hobby met bedenkelijke kanten. In S & D neemt de internationale politiek als regel een nogal bescheiden plaats in en de jaarlijkse inhoudsoverzichten wijzen uit, dat de Europese integratie het heeft moeten doen met een paar artikelen per jaar van een handjevol 'Brusselaars' en 'Straatsburgers.' Met de agenda's van de Commissie Buitenland is het voor Europa niet veel beter gesteld. Er zijn voorts verschillende werkgroepen in WBS en KVI, maar een algemene werkgroep voor Europese zaken is nooit gevormd. Valt dit alles te verklaren met het chauvinisme van de 'Europeanen' en met de belangstelling van sommigen onder hen voor vraagstukken van Europese buitenlandse politiek, defensie en kernmacht? Ik geloof niet, dat dit het geval is. Hoe meer immers bepaalde onderwerpen de geesten verdeeld houden, maar vooral bezighouden, hoe meer erover beraadslaagd en geschreven zou moeten worden in een politieke partij.

De dictatuur in Portugal en in de Portugese koloniën, het kolonelsregiem in Griekenland, de oorlog in Vietnam en de rassenpolitiek in Zuid-Afrika en Rhodesië zijn zeer belangrijke zaken en het siert de PvdA dat zij onzelfzuchtig meeleeft met verdrukten en ontrenten in verre landen. Niemand behoeft ook expert te zijn in details en omstandigheden om dictatuur, oorlog en rassendiscriminatie verfoeilijk te vinden en een partij is altijd 'in' als zij daar tegen is. Bestond de hele buitenlandse politiek maar uit zulke zaken, waar men met hart, instinct en emotie fel voor of tegen kan zijn.

De Europese integratie is een gebeuren, waarbij wij niet als supporters achter het lijntje staan. Wij zijn er met huid en haar volledig bij betrokken en ons hele land met zijn 12½ miljoen inwoners en zijn sociaal-economische problemen wordt er door gemaakt tot deel van een groter geheel. Het zou daarom op struisvogelpolitiek kunnen lijken, om er maar zo weinig mogelijk van 'in onze programma's te doen,' ook al heeft men ernstig bezwaar tegen onaantrekkelijke personages, die met duistere bedoelingen in dat Europa rondscharrelen, zoals de rare vogel F. J. Strauss en tegen 'onafhankelijkheidsmaniakken' en 'eurotomanen,' juist als men er bezwaar tegen heeft! Of is het misschien een van de oor-

zaken of symptomen van de crisis der democratie, dat politieke partijen de keuze van wat zij in hun programma's doen laten bepalen door de mate, waarin onderwerpen 'in' worden geacht?

Deelstaartpartijen

Ik kan niet aannemen, dat onze programmaopstellers zo cynisch onverantwoordelijk zijn. Of zo onnozel om lekker weinig belang in Europa te stellen als de 'Europeanen' niet ophouden zo chauvinistisch te zijn en alsmaar over defensie en buitenlandse politiek te praten en een Europese kernmacht niet bij 'eeuwig edict' uit te sluiten.

Eerder ben ik geneigd de geringe aandacht voor Europese integratie te verklaren door het feit, dat Nederland een heel eind op weg is naar de positie van deelstaat van de Europese Gemeenschap, zonder het zich evenwel nog bewust te zijn.

De nationale partijen zijn in wezen al deelstaartpartijen geworden. Wat in Brussel beslist, geharmoniseerd, gecoördineerd en politiek gemanoeuvreed wordt, is buiten hun bereik komen te liggen, zoals nationale problemen buiten het bereik liggen van raden en politici in provincie en gemeente. Dit verschijnsel lag al besloten in het EEG-verdrag, dat in 1957 door de Staten-Generaal werd geratificeerd en waarin grote delen van overheidsbeleid en wetgeving in feite werden onttrokken aan de nationale bemoeienis omdat zij, alleen al door vermelding in het verdrag, het oormerk kregen van op elkaar afgestemd of gelijkgetrokken te moeten worden. De wijze waarop dat zou gebeuren werd overgelaten aan de EEG-instanties, die alleen gehouden waren tot 'raadpleging' van het Europese Parlement, bestaande uit afgevaardigden van de nationale volksvertegenwoordigingen. Uit Nederland waren dat er veertien van de 150 plus 75 Tweede en Eerste Kamerleden en zij worden door hun collega's beschouwd als min of meer verloren voor het deelstaatwerk op het Binnenhof, waarvoor zij eigenlijk waren verkozen.

Wat er concreet in Brussel is uitgewerkt en tot stand gebracht en het vele wat er aan ontbreekt, is belangwekkend voor verschillende beroepsgroepen, boeren, vervoerders, industrie en handel, maar de materie is niet 'sappig' genoeg om hart, instinct en emotie van kiezers en partijleden in het algemeen te beroeren. Het algemene publiek vindt de EEG ingewikkeld, ondoorzichtig en 'technisch' en laat de zaken graag aan vakbladen en organisaties van het bedrijfsleven over. Was en is dat niet precies eender met dezelfde materie in nationaal verband?

De burger 'bekaagt zich over boterprijs en omzetbelasting,' om nog even bij Dankert te blijven, hoewel die burger in Nederland margarine en geen boter pleegt te eten en nog niets heeft gemerkt van Europese omzetbelasting. De burger schijnt ook te kort van memorie te zijn om zich te realiseren, dat lonen en salarissen aanmerkelijk meer gestegen zijn dan kosten van levensonderhoud, zodat hij zich veel veroorloven kan van wat tien jaar geleden onbereikbare luxe leek. Waarom zouden 'Europeanen' zich dan ook 'in de verdediging gedreven voelen over het verschil tussen hun woorden en wat werkelijk bereikt is?' Dat verschil is er immers op dit punt niet, zoals Dankert als verantwoordelijk partijfunctionaris ook niet zou moeten beweren. Zijn psychologische verklaring voor het schrijven van boeken over Europese defensie door 'Europeanen' (hij noemt er twee) mist wat aan diepte.

Parlementariërs en partijpolitici staan er niet anders tegenover dan het algemene publiek, tenzij zij afgevaardigd zijn naar het Europese Parlement in Straatsburg en daar doet zich hetzelfde voor als in de nationale parlementen. Specialisten op het ene terrein hebben weinig tijd en interesse voor eindeloze debatten op het andere terrein. De zuiver politieke hoogtepunten in nationaal verband ontbreken voorsnog in de EEG-centra. De 'regering' valt nooit. Er zijn geen coalities, die onenigheid kunnen krijgen. Coalities worden gevormd om kabinetten tot stand te brengen en te steunen en het 'kabinet' van de Europese Commissie wordt benoemd door de nationale regeringen, zodat het geen coalities nodig heeft. Wel veel nachtwerk in Brussel en Straatsburg, maar nooit 'nachten van Schmelzer.'

Men kan zich afvragen waarom de nationale parlementen deze opzet in 1957 geratificeerd hebben, maar dient dan niet te vergeeten, dat de weg van basis naar top (eerst een Gemeenschappelijke Markt, waarvan het bestaan zou nopen tot politieke integratie) bewust gekozen is, nadat de weg van top naar basis (eerst een Hoge Autoriteit en een volwaardig Parlement, die dan samen de materiële integratie zouden regelen) mislukt was. Het was een gecalculeerd risico, dat een evolutie naar een volgroeide federale staat, met een echte regering, een echt parlement en een eigen federaal politiek leven zich niet zo maar spontaan zou gaan ontwikkelen en zelfs niet als een groot aantal Europese parlementariërs dat zo zachtjes aan tijd zou vinden en zelfs uiterst ongeduldig zou worden.

Vacuüm

Er is dus een vacuüm ontstaan in de staatsrechtelijke bovenetage. De douane-unie is vrijwel geheel voltooid en het vrije verkeer tot stand gebracht. De beleidsmaterie is uit handen van de deelstaten genomen en op die bovenetage geordend, maar de beleidsstructuur ontbreekt nog. Logisch is het onbetwistbaar, dat men natuurlijk niet met al die geharmoniseerde en gecoördineerde of geünificeerde wetgevingen en beleidsinstrumenten kan blijven zitten, als met een gestolde koek ter overkoepeling en instandhouding van het eenmaal gerealiseerde vrije verkeer. Als er nationaal geen beleid meer gevoerd kan worden, dan moet het gemeenschappelijk.

Beleid is verandering en verandering vereist armslag en besluitvaardigheid van een uitvoerende en van een wetgevende macht. Een echt Parlement zal bij meerderheid moeten kunnen goedkeuren, afkeuren en verwerpen, amenderen, begrotingen vóter, het kabinet ten val brengen en doorslaggevende invloed uitoefenen op de politieke samenstelling van een nieuw kabinet. Logisch is dit allemaal waar, maar het is niet af te dwingen door groepen, of door simpele koppelingen met andere besluiten, als een kwestie van parlementaire of ministeriële onderhandelings-techniek en zelfs niet door sommige regeringen het mes op de keel te laten zetten door nationale parlamentsmeerderheden, terwijl andere regeringen door specifieke nationale omstandigheden onbedreigd zijn.

Omzetting van het 'communautaire' overgangssysteem in een federaal-democratisch regeersysteem vereist vervanging van het grotendeels uitgevoerde en daarmee verouderde verdrag ¹⁾ door een Europese grondwet. De vertegenwoordigers van de nationale regeringen in de Raad zullen hun recht van meebeslissen (en tegenhouden) geheel of grotendeels moeten afstaan aan een rechtstreeks verkozen Europees Parlement. Denkt iemand dat zij dit uit zich zelf zullen doen, omdat het nodig of logisch is? Hebben regeringen zo iets ooit uit zich zelf gedaan in onze nationale geschiedenissen? Dergelijke fundamentele vernieuwingen komen alleen tot stand onder massale en onontwijkbare druk van onder op

¹⁾ Het EEG-verdrag staat voor een zeer groot deel in het teken van de tot stand bringing van de gemeenschappelijke markt, de daartoe te nemen maatregelen en te vervullen voorwaarden van harmonisatie, coördinatie en unificatie. Het kan met goed recht een program voor de overgangperiode worden genoemd.

en — in dit geval — op alle zes regeringen tegelijk, vanwege de bestaande unanimiteitsregel. De regeringen zullen niet op de onderwetse manier over verdragswijziging of over een nieuw verdrag of een 'charter' moeten onderhandelen, maar gedwongen moeten worden een verkozen constituerende vergadering bijeen te roepen.

Massale politieke druk

Waar zal die massale druk vandaan moeten komen? Van de Europese parlementariërs, die niet meer kunnen doen dan adviseren en hoogstens de Europese Commissie, de verkeerde instantie van wie het niet afhangt, naar huis sturen? Die bovendien in een vacuüm werken en alleen kunnen terugvallen op 'provinciaal' geworden parlementen en partijen? De nationale partijen, die maar zo weinig mogelijk 'Europa in hun programma's doen,' omdat daar thuis geen eer mee valt te behalen? De beroeps- en belangenorganisaties, die geen vat hebben op enige relevante politieke krachtbron, omdat die er niet is?

Er is geen andere oplossing dan vorming van *Europese politieke partijen*, die zo mogelijk relaties onderhouden met de nog levensvatbare nationale partijen en eventueel met meer dan een per land. De gezamenlijke druk in Europees en in nationaal verband tegelijkertijd, moet de federaal-democratische doorbraak bewerkstelligen en wel op een gunstig politiek moment en niet zo maar eens, als de gal weer wat overloopt en de voorbereidende organisatorische arbeid nog niet voldoende gevorderd is.

Als de dag 'E' aanbreekt, moeten de Europese politieke formaties klaarstaan en precies weten wat zij willen. Dit vereist een omvangrijke en volhardende politieke arbeid van iedereen, die begrepen heeft, dat in nationaal verband niets meer te bereiken valt en die doordrongen is van wat er op het spel staat voor de democratie en voor een Europese rechtsorde en voor toetreding van andere Europese landen en voor het te zijner tijd opvangen van Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië en wie er nog verder volgen voor vrede in Europa en in de wereld en voor een gezamenlijk Europese bijdrage in 'trade' en 'aid' ten gunste van de ontwikkelingslanden.

In de huidige gestremde overgangsoepzet kunnen de Zes niets, gemeenschappelijk niet vanwege de endemische onenigheid der regeringen en de noodzaak van unanimiteit, afzonderlijk niet wegens hun gebrek aan gewicht en geloofwaardigheid en omdat in vele opzichten hun handen gebonden zijn. De praktijk wijst

uit, dat de vele reizen, verklaringen en gebaren van ministers van buitenlandse zaken, regeringschefs en staatshoofden geen concrete gevolgen hebben.

De nationale partijen hebben bewezen niet berekend te zijn voor de taak om een federale concentratie van besluitvorming en parlementaire 'controle'²⁾ tot stand te brengen. Ook hun communautaire samenwerkingsvormen zijn daartoe niet in staat. De nationale partijen zijn wat dit betreft van nature niet zo verschillend van de nationale regeringen. Hun bestaansreden is de nationale staat en wat daar politiek te doen is. In nationaal verband met meer of minder succes verkiezingen doorstaan en zetels en posten bezetten komt eerst en internationale en zelfs communautaire zaken worden van deze prioriteit uit behandeld. Een federale democratie vereist daarentegen federale prioriteit, vereenzelviging met het grotere verband en te zijner tijd verkiezingen door en verantwoording aan een federaal kiezerscorps.

Europese partijvorming

Is de Europese Gemeenschap 'rijp' voor Europese partijvorming? Zeker materieel, wat de beleidsproblemen aangaat. Sociaal-psychologisch beschouwd plegen nieuwe ontwikkelingen aan de rijpheid vooraf te gaan en die te veroorzaken. Europese partijvorming is vooral nodig om de Gemeenschap rijp te *maken* voor de federaal-democratische doorbraak. Het komt mij voor, dat in het bijzonder de jongere generatie, die progressief of radicaal denkt, alleen maar op een goed gericht initiatief wacht om in beweging te komen. Zij beginnen met aanzienlijk meer internationale ervaring en contacten en 'lak' aan nationalisme dan de generatie, die na de Tweede Wereldoorlog actief werd. Zij vertonen een grote verwantschap in algemene idealen en bezwaren tegen het bestaande. Zelfs hun terminologie en gedachtengangen zijn opvallend identiek. Zij hebben aanzienlijk meer moeite om zich te voegen in traditionele keurslijven en naar platgetreden paadjes en zijn te porren voor iets nieuws.

En zelfs al zou het lukken met deze progressieve jongeren, hoe zullen zij dan de gecombineerde nationale 'establishments' met hun 'manipulatie'-vermogen, hun Springerconcerns (Duitsland), hun radio- en televisie-monopolie (Frankrijk) en hun prealabele nationale voorwaarden intimideren en onder de voet lopen?

²⁾ Het dubbelzinnige woord 'controle', dat in Nederland in dit verband zeer gangbaar is, zou beter kunnen worden vervangen door 'toezicht' of (mede-)zeggenschap.

De vorming van een progressieve Europese formatie, mits met elan uitgevoerd, zal niet nalaten indruk te maken en een kettingreactie teweeg te brengen. De bestaande nationale partijen zullen zich genoopt voelen hun inertie te overwinnen en tot Europese aaneensluitingen te komen om de boot niet te missen en wanneer dat lukt zullen de Europese formaties althans één streven gemeen hebben, namelijk hun nieuwe bestaansreden tot gelding te brengen en het vacuüm in de bovenbouw op te vullen. Via hun nationale afdelingen en rechtstreeks zullen zij de gewenste druk gaan uitoefenen en deze druk zal ten slotte en bij bepaalde aflossingen in de nationale wacht, onweerstaanbaar blijken.

Het belangrijkste argument is, dat op de dag 'E' een politieke 'infrastructuur' gereed moet zijn met duidelijke en per formatie algemeen aanvaarde voorstellingen en voorstellen. Anders komt er geen dag 'E' of gaat hij ongemerkt en onbenut voorbij. Het verdrag zal dan door ministers en permanente vertegenwoordigers een beetje aangepast en waarschijnlijk verzwakt worden. Het Europese Parlement zal mooie adviezen verstrekken, die geen gevolg hebben en de nationale parlementen zullen met veel pijn ratificeren, 'want je kunt al het bereikte toch niet in de weegschaal stellen?'

De Europese Beweging en de opties.

De Europese Beweging is geen politieke partij, maar een gespreksforum bij ontstentenis van Europese politieke partijen. Haar besturen, kaders en leden hebben maar één ding gemeen. Zij willen naar een Europese federatie toe. Hun motieven zijn verschillend en evenzo de oriëntaties, die zij een verenigd Europa zouden willen geven, sociaal-economisch intern en naar buiten in de verhouding ten opzichte van Amerika, de communistische landen en de minderontwikkelde wereld. In Nederland is deze verscheidenheid minder in het oog lopend dan in Frankrijk, Duitsland en . . . Engeland. Nederland is in de grond van de zaak naar verhouding een goed geïntegreerd landje, waar de meningsverschillen minder groot en fundamenteel zijn dan onze twaalf kamerfracties het graag willen doen voorkomen, ook al vanwege de bestaansredenen.

Toch zijn die meningsverschillen aanwezig en in Europees verband zullen zij duidelijker dan bij ons thuis aan de dag treden. Een reden te meer om aan Europese partijvorming te beginnen en juist op die punten een eigen progressieve conceptie te ontwikkelen en uit te dragen. Wat het uiteindelijk worden zal hangt

er mede van af, hoe snel en doeltreffend wij organiseren en hoe weldoordacht en overtuigend onze conceptie zal zijn, maar het hangt er vooral van af, of wij er in zullen slagen met name de buitenlandse politiek en defensie van Europa tot onderwerp te maken van een Europese parlementaire democratie. Een lichte 'bezetenheid' met buitenlandse politiek en defensie is daarom voor 'Europeanen' niet te versmaden. Dit zijn immers de federale functies bij uitnemendheid? Het zijn anderzijds de functies, die de lidstaten tot de laatste snik van hun schijnsoevereine bestaan zullen vasthouden, alvorens er formeel in te berusten, dat de federatie hun voorgoed boven het hoofd is gegroeid. Dan nog zullen zij proberen nationale staatsvingers in de pap te houden door de bemanning van federale posten, procedure arrangementen en kleinste gemene veelvouden van 'laatste willen'. Waarom zouden wij beginnen dit spelletje binnen onze nationale Europese Beweging alvast te gaan spelen? Laten wij liever eerst zorgen buitenlandse politiek en defensie uit handen van de nationale deelstaten te krijgen en toe te vertrouwen aan een federale uitvoerende macht onder parlementair toezicht. Daarin liggen betere waarborgen dan in alle nationale prealabelen en conditio's sine qua non, die de dageraad van de Europese parlementaire democratie alleen maar kunnen vertragen.

Niet de nationale staten, die elk hun tegenstrijdige stromingen herbergen, zijn de beste behoeders van de Europese koers in de wereld. De stromingen zèlf van gelijkgezinden door alle deelnemende staten heen moeten voor de dag komen. Mits bewust gemaakt en effectief georganiseerd twijfel ik er niet aan, dat de progressieven daarbij de beste kansen hebben. Zij zijn niet de erfgenamen van de nationale chauvinismen, die in Europa vooral de voorwaarde zien om een synthese van hun 'grote rollen' en nationale 'roepingen' uit te leven, maar hun onderlinge argwaan en jalouzieën niet zullen kunnen overwinnen. De Franse heimwee naar 'grandeur et gloire,' de Britse heimwee naar 'leadership' en 'world rôle,' de Duitse droom van 'staatliche Wiedervereinigung in den Grenzen von 1937' houden elkaar in toom, maar de weerstanden tegen deze tradities in alle drie de landen en overgrote meerderheden in Italië en Benelux zullen elkaar gemakkelijk kunnen vinden, mits zij hun eensgezindheid op dit punt niet laten bederven door beschimmelde doctrinaire geschillen uit het verleden, een voorwaarde die in het nieuwe Europese verband eerder te vervullen is dan in de 'provinciale' omstandigheden thuis.

Crisis van de parlementaire democratie.

Niet alleen Nederland heeft partijstructuurproblemen en twijfels over de mogelijkheid om de parlementaire regeringsvorm tot nieuw leven en tot zinvol en efficiënt functioneren te brengen. Proliferatie van nationale fracties en partijen was al eerder een Franse en Italiaanse kwaal, radeloos zoeken naar echte, eigentijdse politieke scheidingslijnen doet zich in alle EEG-landen en ook in Engeland en in de Scandinavische landen voor, evenals het vraagstuk van de versterking van parlementen tegenover regeringen en vooral bureaucratieën. De noodzaak en mogelijkheid om in Europa aan het werk te gaan aan federaal-democratische nieuwbouw in de top opent een wijds perspectief voor de creativiteit van geïnteresseerden in de Zes. Hier en daar wordt aan deze taak gewerkt, maar merkwaardigerwijs — bij mijn weten — meer in Amerika en in Engeland, dan in de EEG-landen zelf.

Het zou wel eens kunnen zijn, dat langs deze weg beter oplossingen te vinden zijn dan door concentratie op nationale omstandigheden. De problemen, die in de 19e en in het begin van de 20e eeuw hebben geleid tot de nu nog bestaande partijstructuren in Europese landen, zijn grotendeels of geheel overleefd. Belangrijke terreinen van overheidszorg worden niet meer nationaal maar internationaal, of in het geheel niet geregeld. De parlementaire democratie moet achter haar objecten aan. In een federaal Europa zijn de echte politieke scheidingslijnen te vinden, die in nationaal verband zo naarstig worden gezocht. Rond deze scheidingslijnen zal een nieuwe partijstructuur spontaan ontstaan, die op den duur in de deelstaten zal doorwerken. De oude versplintering zal in dit veel ruimere verband niet meegebracht kunnen worden en nieuwe versplintering zal minder kans krijgen te ontstaan. Nationale 'lunatic fringes' zullen in de massa verdrinken, wat de best denkbare oplossing is voor Duitse neo-nazi's en Italiaanse neo-fascisten. De pluricentrisch geworden communisten zullen in Europa als geheel een aanzienlijk lager percentage vormen dan nu in Italië of Frankrijk. Zij zullen onderling moeten samenwerken, wat de 'winds of change' in hun rijen aanzienlijk zal versterken, vooral als het Tsjechoslowaakse experiment met democratisch communisme een blijvend succes zou opleveren.

Is het niet jammer als de energie en creativiteit van progressieve en radicale jongeren in Nederland voor een te belangrijk deel wordt geabsorbeerd door het geschuif zonder einde aan grenzen van nationale partijen en partijtjes?

Politieke ontspanning in Europa: het einde van de NAVO?

'Je weet wat je hebt maar je weet niet wat je krijgt.' Dit goed Hollands adagium kan met enig recht worden aangevoerd door voorstanders van het handhaven van de Navo in zijn huidige vorm. Hun tegenstanders antwoorden daarop: wat je hebt is gevaarlijk, het leidt onherroepelijk tot een conflict; of: je kan zonder veel risico's iets veel beters krijgen.

De discussie over de Europese veiligheid heeft dus betrekking op de toekomst. Het is een discussie die in laatste instantie berust op uiteenlopende veronderstellingen over het toekomstig gedrag van het land dat wij na 1945 als onze tegenstander hebben gedefinieerd. Het is een discussie over de vraag of het nodig is dit land als tegenstander te blijven definiëren. Er zijn mensen die daar niet over aarzelen. Zij weten het antwoord en hebben het altijd geweten. Zij hebben een interpretatie van de gebeurtenissen sinds 1945, waarmee alle schuld voor het conflict tussen Oost en West of bij de ene of bij de andere partij kan worden gelegd. Hun standpunt wordt bepaald door een ideologie en het is een misvatting te denken dat er geen ideologie van het Westen zou bestaan. Maar de ideologen van het Westen noemen zich zelf altijd 'realisten'; en dat is wel eens verwarrend. Maar daar gaat het mij nu niet om. Wat ik duidelijk wil maken is dat het een discussie is die in feite op dermate *speculatieve* overwegingen moet berusten dat de deelnemers — vooral als zij een politieke rol spelen — zich vaak gedwongen zien dat te ontkennen om net te doen alsof ze precies weten wat er zal gebeuren als men dit of dat al of niet zal doen. Maar omdat ze aangevallen kunnen worden met informatie die hun zekerheden ondermijnt hebben ze *sluitende* interpretaties van de gebeurtenissen nodig. Zo verhardden denkbeelden over de werkelijkheid tot ideologieën.

Ideologieën zijn juist omdat ze sluitend zijn bijzonder aantrekkelijk: ze geven de mens houvast, ze verschaffen hem oriëntatie in een onzekere en onveilige wereld en ze rechtvaardigen het handelen van de groep en het land waartoe hij behoort. Daarom zijn politieke discussies vaak een 'dialogue des sourds'. En daar-

om moet U van mij eerder vraagtekens dan antwoorden verwachten.

Ik had deze inleiding nodig omdat mij gevraagd is vooral te spreken over ontstaan en betekenis van de detente, over wat men in het Nederlands de ontspanning in de Oost-Westverhouding noemt. Ik geloof namelijk — en ik zal dat in wat volgt proberen duidelijk te maken — dat ideologisch denken — met name de verwachtingen die men van het gedrag van de vijand heeft — in de overgang van Koude Oorlog naar een begin van ontspanning (want meer is het niet) een bijzonder belangrijke rol speelt en nog steeds bepalend is voor de vraag waarheen die ontspanning ons zal leiden.

Ideologisch denken heeft namelijk vaak het karakter van een zich zelf vervullende voorspelling: een voorspelling of verwachting die zich zelf waar maakt. Een voorbeeld: als men van een land denkt, dat het zich agressief of expansief zal gedragen en men daarom maatregelen neemt om zich tegen de veronderstelde agressiviteit te beschermen, is het heel goed mogelijk dat dat land — zich door die maatregelen bedreigd achtend — zich inderdaad zo zal gedragen, zodat de oorspronkelijke veronderstelling wordt bevestigd. Ik geloof, dat het Amerikaanse gedrag jegens China hiervan een goed voorbeeld is.

Maar nu dus het eigenlijke onderwerp: de ontspanning en wat we daarvan kunnen verwachten.

— Allereerst de vraag: waaraan hebben we de ontspanning te danken? Er zijn naar mijn mening twee hoofdfactoren:

1. In het algemeen wordt de confrontatie tussen Kennedy en Chroesjtsjow over Cuba als belangrijkste oorzaak beschouwd van de omslag van koude oorlog in ontspanning. De Amerikaanse historicus Louis Halle dateert in zijn boek *The cold war as History* het einde van de koude oorlog in 1962. Beide partijen zouden tijdens de Cubaanse crisis in de afgrond van een nucleaire oorlog hebben gekeken en besloten hebben tot een 'dit nooit meer.' Het merkwaardige is echter, dat beide kampen door de afloop van de Cubacrisis menen hun doel te hebben bereikt. Amerika kan er op wijzen, dat Croesjtsjow toch maar zijn raketten van Cuba heeft teruggetrokken, nadat Amerika duidelijk had laten blijken, dat de Sovjet-Unie de regels van het koude oorlogsspel had overtreden, door te proberen een basis te vestigen in een gebied, dat aan Amerikaanse invloed was voorbehouden. Chroesjtsjow kan er op wijzen (zoals hij onlangs in een interview voor de Amerikaanse televisie deed), dat die raketten naar Cuba waren gebracht om

Cuba tegen een Amerikaanse invasie te beschermen en dat de Amerikaanse regering als voorwaarde voor terugtrekking van de raketten toch maar had beloofd van die invasie af te zien. Hoe dit ook zij, hieruit blijkt wel, dat één interpretatie van de Cuba-crisis niet juist is; en die is wijd verbreid:

'In the Cuban missile crisis of October 1962, the U.S. proved to the S.U. that a policy of aggression and adventure involved unacceptable risks'

Ik citeer hier senator Fulbrights boek 'Old Myths, New Realities.' Fulbright is een wijs man, maar ik ben geneigd te zeggen, dat ik geloof, dat hij hier een nieuwe mythe heeft aanvaard, die volgt uit de centrale stelling van de ideologie van het Westen: dat communistische landen inherent agressief en expansief zijn, omdat het totalitaire staten zijn, dat ze alleen door de kracht van het Westen worden tegengehouden, en dat, als ze zich in strijd met de veronderstelling gedragen (door b.v. in een vredesverdrag met Oostenrijk toe te stemmen), dit slechts *taktische* manoeuvres zijn, een 'reculer pour mieux sauter.' Fulbrights stelling brengt hem er zelf weliswaar toe om te stellen, dat er na toediening van deze beslissende les naar samenwerking met de S.U. kan worden gestreefd, maar iemand die in de ook door Fulbright veronderstelde agressiviteit blijft geloven, kan hem tegenwerpen, dat er geen sprake van is, dat de Russische expansieve neigingen zijn *verdwenen*, ze zijn alleen bedwongen. Het zal duidelijk zijn, dat deze argumenten een belangrijke rol spelen in de discussie over de NAVO — ik kom daar nog op terug.

Ik geloof ook wel, dat de Cubacrisis een belangrijke rol heeft gespeeld, vooral omdat hij tot het kernstopverdrag heeft geleid, waaruit de huidige onderhandelingen over een non-proliferatieverdrag zijn voortgekomen. Daardoor is aangetoond, dat onderhandelingen over wapenbeheersing mogelijk waren en tot een succesvol einde konden worden gebracht. Dat schept een vertrouwensbasis, die heel belangrijk is. Daarom is het ook zo nuttig, dat er in Amerika een literatuur begint te ontstaan, waarin de mythen van de koude oorlog — het begin ervan, de oorzaken van de Russische overheersing in Oost-Europa, Korea enz. — worden onderzocht en getoetst. Ik noem het werk van G. Alperovitz: *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*; M. Herz: *The Beginning of Cold War*; L. Halle: *The cold war als history*; en D. Horowitz: *From Yalta to Vietnam*. Men is het over een ding langzamerhand wel eens: dat Stalin nooit van plan is geweest West-Europa onder de voet te lopen en dat hij eerder een isolationis-

tische dan een agressieve politiek heeft gevoerd. George Kennan heeft zelfs gezegd: 'na de tweede wereldoorlog konden de Amerikaanse beleidvormers het communisme alleen zien in termen van een nucleaire dreiging. Door de NAVO in het leven te roepen... hebben ze een willekeurige lijn door Europa getrokken tegen een aanval die niemand aan het voorbereiden was. Onjuiste Westerse opvattingen... hebben ertoe geleid, dat de communistische overheersing zich verder uitbreidde dan noodzakelijk was.' En dat van de man, die de theoretische basis heeft gelegd van de politiek van indamming, die met de Truman doctrine is begonnen en tot de oprichting van de NAVO heeft geleid en nu weer tegen China wordt gebruikt in een totaal verschillende context.

2. Het ontstaan van deze literatuur is onderdeel van de tweede factor: er is een proces van ondermijning van de veronderstellingen van de ideologie, van verandering in het beeld, dat we van de Sowjet-Unie en het communisme in het algemeen hebben. Dit is door twee ontwikkelingen in de communistische wereld bevorderd.

a. *de liberalisatie* die is ingezet door de toespraak van Chroesjtsjow op het 26ste partijcongres: De S.U. geen politiestaat meer: er is een grotere vrijheid van het individu, al is dit meer een consumentenvrijheid dan een politieke en al wordt alle oppositie van schrijvers en intellectuelen zoveel mogelijk onderdrukt. Niettemin hebben Joegoslavië, Cuba en nu Tsjechoslowakije laten zien, dat communisme en dictatuur niet synoniem zijn en vooral, dat het communisme niet onvermijdelijk tot een steeds verdergaande onderdrukking leidt, zoals in de hoogtijdagen. Daarmee verandert het beeld van de Sowjet-Unie in het Westen van een revolutionaire, agressieve staat tot een conservatieve, bureaucratische staat, waarmee in ieder geval valt te praten.

b. *het polycentrisme* – begonnen met de breuk tussen Tito en Stalin in 1948, en weer opgevat na de dood van Stalin. De Sowjet-Unie is gedwongen om een grotere mate van zelfstandigheid te geven aan Oosteuropese landen, en verliest daardoor aan gezag. Er is een duidelijke ontwikkeling in de richting van verschillende vormen van nationaal communisme: men zoekt naar verschillende vormen van oplossingen van de eigen problemen. De twee ontwikkelingen gaan niet noodzakelijk samen: Roemenië is nog een van de meest Stalinistische landen van Oost-Europa. Maar het beeld van een *monolitische* communistische wereld, van een grote wereldsamenzwering, werd in ieder geval hoe langer

hoe moeilijker te handhaven. Sinds de *breuk* tussen de S.U. en China is dat helemaal afgelopen. Maar die breuk heeft het wel mogelijk gemaakt, dat de ideologie van het Westen kan blijven bestaan, maar niet meer op de Sowjet-Unie van toepassing werd geacht. We zouden hier van een overdracht kunnen spreken: een overdracht op China van het beeld, dat in de koude oorlog van de Sowjet-Unie bestond. Nu ziet men in het westen China als een inherent agressief land en schrijft men het de slechtst denkbare bedoelingen toe. Het gaat zelfs zover, dat de idee van samenwerking van Amerika en Rusland tegen China veld begint te winnen. Omdat China ook een communistische staat is, kan men bovendien blijven spreken van 'het' communisme, hoewel het langzamerhand toch wel duidelijk is, dat 'het' communisme niet meer bestaat; dat er geen centrum meer is, waar alle draden samenkomen en waaraan de communistische bewegingen over de hele wereld onderworpen zijn.

— De ontspanning is dus voornamelijk een kwestie van een omslag in het beeld, dat West van Oost heeft en omgekeerd. Er is een verandering in de verwachtingen, die men van het gedrag van de tegenstander heeft — maar hij blijft als tegenstander gedefinieerd. Zelfs Frankrijk, dat van de mogelijkheden het verst gaat in toenadering tot de S.U., houdt in zijn militaire planning — dit bleek uit een oefening, die het Franse leger hield in dezelfde tijd, dat de Russische stafchef in Frankrijk op bezoek was — rekening met het ontstaan van als meest waarschijnlijk conflict, een Russische inval in West-Berlijn. Sindsdien heeft Frankrijk uit zijn politiek van toenadering tot de Sowjet-Unie ook de consequentie getrokken, dat het zijn defensie voortaan baseert op een aanval, die 'uit alle mogelijke richtingen' kan komen.

Wat heeft de ontspanning tot nog toe voor gevolgen gehad? Als *concrete resultaten* vooralsnog alleen het kernstopverdrag en een Am.-Russ. overeenstemming over de grondslagen van een non-proliferatieverdrag. Er is verder een verandering in het taalgebruik, waarmee men elkaar beschrijft; er is minder wantrouwen, er is een verruiming van de handelscontracten, van toerisme, van uitwisseling van studenten en docenten enz. Maar het is bijvoorbeeld niet gelukt om de volgende fase van de bewapeningswedloop — de bouw van het anti-raket-raketsysteem — tegen te houden. Bovendien wordt er in ieder geval in Amerika al gewerkt aan experimenten van bemande satellieten voor militair gebruik — de daaropvolgende stap.

Dat de ontspanning *precair* is blijkt ook uit het verloop van de

twee wereldpolitieke ontwikkelingen, die op het ogenblik het nieuws domineren: de oorlog in Vietnam en het conflict in het Midden-Oosten. Wat Vietnam betreft heeft de Sowjet-Unie een zeer gematigde politiek gevoerd. Het zou het vraagstuk uit de weg geruimd willen zien, ook al zou dit betekenen, dat het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam concessies zouden moeten doen. Maar Amerika heeft daar geen gebruik van gemaakt, integendeel, het heeft de bombardementen op Noord-Vietnam verdedigd in het kader van de wereldpolitieke confrontatie met de Sowjet-Unie. Senator Jackson, woordvoerder van Johnson heeft in de Amerikaanse senaat verklaard: 'het bombarderen van Noord-Vietnam brengt de Sowjet-leiders in verlegenheid, omdat hieruit blijkt dat de S.U. de V.S. niet kan beletten een communistische broederstaat te bombarderen. Men kan veronderstellen dat de Russen heel wat te verklaren zullen hebben in andere communistische hoofdsteden. Want Moskous situatie in Vietnam maakt twijfelachtig wat het zou kunnen doen om andere communistische staten te beschermen als deze zich eens in een soortgelijke gevaarlijke situatie zouden bevinden.' Dat is nu niet bepaald de manier om de ontspanning te bevorderen. Vietnam legt een zware hypotheek op de ontspanning. Ook in het conflict in het Midden-Oosten bleek het niet mogelijk om haar voor constructieve doeleinden te gebruiken door b.v. overeenstemming te bereiken tussen de V.S. en de S.U. over een wapenembargo en een gezamenlijke garantie van de territoriale status quo. Bovendien werd in het Westen van vele kanten geprobeerd het conflict in de sfeer van de koude oorlog te trekken. Zo waren beschuldigingen, dat Rusland de Arabische landen zou hebben opgehitst, niet van de lucht.

Wat betekent dit alles nu voor de veiligheid van Europa? Twee stellingen, die schijnbaar tegenstrijdig zijn, zou ik willen verdedigen.

1. De veiligheid van Europa kan *niet* worden losgemaakt uit de totale atmosfeer van de wereldpolitiek.

2. De ontspanning in Europa *kan* doorgaan, ook al verslechteren de Amerikaans-Russische betrekkingen nog verder.

Deze stellingen kunnen als volgt worden toegelicht:

1. Als conflicten elders in de wereld escaleren, kunnen de Europese landen gezien hun nauwe *militaire banden* respectievelijk met V.S. en S.U. en de aard van de daaruit voortvloeiende militaire planning niet buiten blijven. Als uit het conflict in Vietnam een derde wereldoorlog zou ontstaan — en dat is nog steeds

mogelijk — blijven wij er niet buiten. Nu lijkt het conflict in Vietnam in de nabije toekomst opgelost te kunnen worden. Maar het is nog allerm minst zeker, dat de juiste lessen uit het ontstaan en verloop van dit conflict zijn geleerd. Andere Vietnams kunnen en zullen nog ontstaan als dit niet gebeurt. Wat in Amerika gebeurt is daarom ook voor onze veiligheid van enorm belang.

Denkt u zich bij voorbeeld eens in wat er gebeurd zou zijn als de S.U. zich na de Amerikaanse bombardementen van Russische schepen in Haiphong gedwongen had gezien om meer druk op Berlijn te gaan uitoefenen. Daarmee zou de ontspanning met een klap weer verdwenen zijn.

Wat is hier tegen dit soort eventualiteiten te doen. Er zijn drie mogelijkheden:

- niets doen en het beste ervan hopen;
- binnen de NAVO kritiek op de V.S. uitoefenen;
- uit de NAVO gaan.

Het laatste helpt echter alleen als *alle* Europese landen dit gezamenlijk doen. Als Nederland alleen de NAVO uit zou gaan, wordt het hier, wat de gevolgen van de hier geschetste mogelijke ontwikkelingen betreft, niet veiliger. Hier geldt weer het belang van een waardering van veronderstelde agressiviteit voor het antwoord dat men geeft op de vraag: is Vietnam een tijdelijk gevolg van een Amerikaanse politiek, die nog gebaseerd is op de achterhaalde koude-oorlogideologie, of is die politiek ('het Amerikaanse imperialisme') een onvermijdelijk gevolg van de werking van het Amerikaanse politieke en sociale systeem? Ik geloof het eerste en het verloop van de Amerikaanse verkiezingscampagne stijft me in die overtuiging. Daarom blijf ik voor de tweede mogelijkheid geporteerd.

2. Dit veronderstelt, dat er niets drastisch gebeurt, maar dat wel als gevolg van het conflict in Vietnam de Amerikaans-Russische betrekkingen zullen verslechteren. Kan de ontspanning in Europa dan nog wel doorgaan? Ik meen van wel, maar onder bepaalde voorwaarden. Dit brengt ons dus naar mijn visie op de mogelijkheden om de Europese veiligheid te vergroten. Ik zal die geven, maar met een omweg. Ik geloof namelijk, dat de huidige discussie over de toekomst van de NAVO terug te brengen is tot een verschillende beantwoording van de volgende vraag:

Kan geheel Europa inclusief de Sowjet-Unie een 'security community' worden, een veiligheidsgemeenschap? De term 'security community' komt van de Am. politicoloog Karl Deutsch. Hij bedoelt daarmee, dat er bij een groep landen de overtuiging be-

staat, dat er tussen hen op één punt overeenstemming is: dat problemen en conflicten tussen hen moeten en kunnen worden opgelost door vreedzame verandering, d.w.z. door gebruikmaking van procedures, waarbij de dreiging met geweld niet meer op de achtergrond staat. In een veiligheidsgemeenschap is met andere woorden de verwachting verdwenen, dat oorlog mogelijk is tussen de leden van de gemeenschap. West-Europa is zo een veiligheidsgemeenschap: de veronderstelling, dat er tussen Nederland en België of tussen Frankrijk en Engeland oorlog zou kunnen uitbreken wordt absurd geacht. Militaire planners houden met de eventualiteit geen rekening meer. Het zelfde geldt voor de V.S. en Canada en de V.S. en Mexico, al zou Amerika makkelijk Canada en Mexico onder zijn controle kunnen brengen (cynici zullen zeggen: dat heeft het al gedaan, maar ik geloof niet dat dat zo is: beide landen gedragen zich zelfstandig en zijn alleen beducht voor de grote Amerikaanse economische invloed, niet voor rechtstreekse politieke druk met de Amerikaanse nucleaire macht op de achtergrond).

Er worden drie verschillende antwoorden op de gestelde vragen gegeven:

1. Geheel Europa kan *geen* veiligheidsgemeenschap worden, want de macht van de S.U. is onevenredig groot. Als Amerika zich uit Europa zou terug trekken, zou de S.U. gedwongen worden — ik citeer het college van prof. v. d. Beugel — ‘om zijn invloed te vergroten tot een punt, waarop het die staten tot een vorm van subordinatie kan brengen, waarbij het zijn positie t.a.v. de enige andere relevante macht, de V.S., kan verbeteren. Dat zal geen militaire uitbreiding zijn, maar vooral een politieke, die evenwel gesteund wordt door de enorme militaire macht, die steeds groeiende is.’ Hier blijft de Sowjet-Unie dus als tegenstander, als bedreiging gedefinieerd. En in dat geval is het, om met McNamara te spreken, nodig om onze strategische plannen te baseren op het *ergst denkbare geval*. Maar als we dat doen, zitten we weer met de zich zelf vervullende voorspelling: als we een land als tegenstander definiëren, zal hij zich als zodanig blijven gedragen. Daarom zullen we — zelfs als we toegeven, dat we niet *zeker* kunnen zijn dat de S.U. niet zal proberen zijn invloed te vergroten — toch wat verdere vragen moeten stellen: Wat voor mogelijkheden heeft de S.U. om West-Europa onder zijn subordinatie te brengen, als het al gedwongen is de Oosteuropese landen steeds meer zelfstandigheid toe te staan? Hoe zou dat

proces (n.l. het onder zijn subordination brengen) precies in zijn werk gaan? Daarover heb ik nog nooit iets gehoord van degenen, die de Russische expansiedrang als vanzelfsprekend blijven veronderstellen. *Zeker* als er een West-Europese unie of gemeenschap zou bestaan, waarin ook Engeland en de Scandinavische landen zouden zijn opgenomen, geloof ik niet, dat de Sowjet-Unie makkelijk effectieve politieke druk zou kunnen uitoefenen. Als we dat zouden kunnen bereiken, zou de NAVO naar mijn mening dan ook zonder enig risico kunnen worden opgedoekt.

2. Het tweede antwoord op de vraag, of heel Europa een veiligheidsgemeenschap kan worden, is dat dit in een handomdraai kan worden bereikt door opheffing van de NAVO en het Warschaupakt, het sluiten van bilaterale non-agressie-akkoorden, en de bijeenroeping van een Europese veiligheidsconferentie, waaruit een algeheel Europees veiligheidssysteem zou moeten ontstaan. Was het eerste antwoord mij te pessimistisch, hier lijkt mij sprake van ongerechtvaardigd optimisme, niet zozeer omdat ik in de permanentie van de Russische dreiging geloof, maar omdat hiermee het *Duitse vraagstuk* niet zou zijn opgelost en er daarom onmiddellijk een bilateraal Amerikaans-Duits akkoord zou worden gesloten, het Westduitse nationalisme zou worden aangewakkerd, de kans op een eigen Duitse atoommacht zou worden vergroot en de risico's van een conflict over Berlijn zouden toenemen. Het Duitse vraagstuk staat nu eenmaal helaas centraal en blijft het voornaamste obstakel vormen voor een verzoening tussen Oost- en West-Europa. Daarom sluit ik mij aan bij het derde antwoord, dat op de gestelde vraag kan worden gegeven:

3. We moeten er vanuit gaan, dat er een veiligheidsgemeenschap *kan* worden gevormd, maar we moeten *geleidelijk* te werk gaan, omdat er in de *overgang* van de situatie van volledig wantrouwen naar volledig vertrouwen en samenwerking gevaren zijn besloten, alleen al gezien het feit, dat er aan beide kanten nog sterke krachten zijn, die zich tegen de overgang verzetten (met name de militaire apparaten en de twee Duitslanden).

Daarom geloof ik, dat zolang er nog geen *Europese gemeenschap van de tien* is, de NAVO kan blijven bestaan zij het bewust als *overgangsmaatregel*, als veiligheidsreserve, waarbij grote nadruk moet worden gelegd op een geleidelijke vermindering van militaire inspanning en het pogen tot wapenbeheersing te komen. In dit verband meen ik ook, dat het nuttig zou zijn als b.v. Nederland zou pogen dit proces op gang te brengen door *eenzijdige* ontwapeningsmaatregelen, bijv. door het niet aankopen van

nieuwe schepen, tanks en vliegtuigen. Dat geld kan beter gebruikt worden voor werkloosheidsbestrijding, onderwijs en ontwikkelingshulp. De NAVO is alleen schadelijk, als hij zijn leden zou afhouden van het aanknopen van nauwere betrekkingen met het Oosten en dat is niet nodig.

— We zullen derhalve alles moeten doen om een Europese gemeenschap van de tien tot stand te brengen. Dit kan alleen als we geneigd zijn om Frankrijk (ik zeg bewust Frankrijk en niet de Gaulle) te volgen in zijn verlangen om van een Europese politieke unie een tegenwicht te maken ook tegen Amerika. Dat heeft vooral consequenties voor de houding van Engeland, dat niet meer de Amerikaanse politiek in Vietnam zou moeten steunen en zich bij voorbeeld bereid zou moeten tonen om het pond onder te brengen in een nieuw te scheppen Europese reservevaluta. Maar Engeland zou niet (om aan de Fransen tegemoet te komen) naar een *Europese atoommacht* moeten streven, want dat houdt immers in dat de S.U. als tegenstander gedefinieerd blijft, met alle gevolgen van dien. Niettemin zal Engeland waarschijnlijk niet voor de Gaulle het tijdelijke voor het eeuwige heeft verwisseld in de EEG kunnen komen, maar zeker kunnen we daar niet van zijn. Als de Gaulle overtuigd zou kunnen worden, dat Engeland bereid is de speciale banden met de V.S. volledig te verbreken en zich in Gaullistische zin 'Europees' zou opstellen is er een kansje, al is het nu waarschijnlijk te laat.

Maar hoe moet het Duitse vraagstuk onschadelijk worden gemaakt? De ontwikkeling van het politieke denken in West-Duitsland is hier van enorm belang: nodig zijn de erkenning, dat de Oder-Neisse grens de definitieve grens is; het opgeven van gepraat over 'heimatrecht' van de Sudetenduitsers, het opgeven van de denkbeelden over de schepping van een Europese kernmacht; en de erkenning van de DDR. Nederland moet hierop bij de *Duitsers aandringen*, maar dit niet zelf doen; dat zou alleen nuttig kunnen zijn als blijkt, dat het in West-Duitsland hopeloos is en ik geloof niet, dat dit het geval is.

Daarnaast zal hard gewerkt moeten worden aan het versterken van het wederzijds vertrouwen. Bilaterale contacten zijn daarbij ongetwijfeld nuttig maar niet voldoende. In plaats van de Europese veiligheidsconferentie waarop in de huidige situatie de bestaande tegenstellingen alleen maar zouden worden verscherpt, lijkt het mij het best voorlopig vooral te streven naar groot-Europese contacten over deelproblemen, over samenwerking op economisch, cultureel en wetenschappelijk terrein, waarbij vooral

gezamenlijke projecten op het terrein van de ontwikkelingshulp van groot belang zouden kunnen zijn. Daar zou ook bilateraal de spits kunnen worden afgebeten door b.v. een Nederlands-Pools-ontwikkelingsproject. Men zou dan ook kunnen gaan denken aan de oprichting van een nieuwe Raad van Europa met zetel in Wenen om dergelijke activiteiten te bundelen, waarin ook bewust de militair-politieke problemen buiten moeten worden gehouden. Waar het om gaat, is dat we zoveel mogelijk nieuwe belangengemeenschappen moeten gaan vormen. Het Duitse vraagstuk kan alleen op het eind van een lange ontwikkeling worden opgelost: niet door met één klap een herenigd Duitsland in het leven te roepen, maar door het verlangen naar hereniging te laten afsterven. Dat kan alleen als de beide Duitslanden in elkaar overlappende en doorkruisende bovennationale Europese belangengemeenschappen worden opgenomen. Al zijn er dus nog zoveel bezwaren tegen de NAVO in zijn huidige vorm — de staatsgreep in Griekenland was niet mogelijk geweest als Amerika niet terwille van de NAVO het Griekse leger groot had gemaakt en voortdurend gebouwd had op de meest rechtse elementen in dat leger — en al hoeven we niet veel te verwachten van de omvorming van de NAVO tot een politiek instrument ten behoeve van de ontspanning — dit zou alleen kunnen, als Amerika een andere buitenlandse politiek zou gaan voeren — geloof ik voorlopig toch, dat de stabiliserende functie van de NAVO in Europa zo belangrijk is, dat we hem nog niet moeten opdoeken. Maar we moeten wel alles doen om de ideologische rechtvaardiging van de NAVO te ondermijnen en al onze verbeeldingskracht gebruiken om de banden tussen Oost en West te versterken. Hier ligt ook voor de Partij van de Arbeid en voor de socialistische internationale een belangrijke taak.

De pen op papier

VAN TIJN EN DE MAN

Dr. Th. van Tijn is blijkbaar niet goed te spreken over mijn conclusie, dat zijn oordeel over Hendrik de Man te mild is uitgevallen. (S. & D. van jan. 1968 p. 72).

Uit zijn reactie blijkt nogmaals, dat hij het smerige boek van De Man, anno 1941 onder bescherming van de bezetter uitgegeven, *niet* heeft gelezen. Hij heeft wél gelezen een nieuwe uitgave van na de bevrijding, waarvan hij meedeelt, dat zij 'een uitbreiding en bewerking' van die van 1941 is . . .

Ik ga niet in op v. T.'s beweringen, die buiten dit boek omgaan. Terloops zij opgemerkt, dat — we zijn 't eens — De Man tot april 1933 in Duitsland is blijven doceren. Toen vertrok hij naar België, om een hem reeds eerder aangeboden aantrekkelijke functie te aanvaarden. Het aan de macht komen van Hitler, de Rijksdagbrand met zijn gevolgen, dat alles had hij rustig in Frankfort over zich laten gaan!

In het boek van 1941, waarover *ik* het had, valt het meest verachtelijke anti-semitisme te lezen, een gloeiende haat tegen de parlementaire democratie — en ten slotte een verheerlijking van het nazi-dom in deze woorden (het zgn. 'Manifest' van H. de Man): 'De oorlog heeft de ineensstorting meegebracht van het parlementaire stelsel en de kapitalistische plutocratie in de zogenaamde democratie'. — Dat betekent dan, zegt De Man, een 'bevrijding' voor de arbeidersklasse, een 'beweging tot nationale wedergeboorte'. Het is mij dus nog steeds niet duidelijk, hoe Van Tijn meent te kunnen handhaven zijn conclusie in S. & D. van juni 1967 (p. 449; ik cursiveer), *dat De Man heeft willen stichten 'een nieuwe beweging in bezet gebied, onder nazi-controle, met nazi-goedkeuring, NIET MET DE NAZISTISCHE DENKBEELDEN'*.

M. VAN DER GOES VAN NATERS

DANKERT EN DE VIETCONGTERREUR

Het is niet gebruikelijk om te reageren op de bespreking van een zelf geschreven boekje. Maar het belang van de zaak zelf maakt in dit geval een repliek op Dankerts bespreking van mijn 'Vietnam en de ideologie van het Westen' noodzakelijk.

Dankert valt mij op twee punten aan, waarbij zijn beschuldiging dat

ik, omdat ik de Vietcongterreur zou vergoelijken, van bestrijder van de ideologie van het anti-communisme 'zelf kruisvaarder aan het worden' ben, de ernstigste is. Maar ik wil toch ook kort reageren op zijn verwijt dat ik te voortvarend historische gebeurtenissen toeschrijf aan de ideologie van het Westen; dat ik met andere woorden die gebeurtenissen verklaar uit het bestaan van die ideologie als zelfstandige factor. Volgens Dankert is het niet de ideologie, het zijn de 'concrete belangen, of het nu gaat om olie, bananen of evenwicht' die de doorslag geven. Hij toont zich althans daarin een goed (zij het vulgair-) marxist. De ideologie zou dan dienen om belangen te verhullen; het is een bewust (of onbewust, maar dan valt het lastig te verklaren, hoe wat onbewust is tot bewust genomen besluiten kan leiden) gehanteerd strijdmiddel. De Amerikanen zijn niet in Vietnam omdat zij werkelijk geloven in hun missie om het inherent agressieve communisme te bestrijden, maar omdat zij daar hun 'nationaal belang' of het kapitalistische systeem verdedigen. Mijn hele boekje is nu juist mede geschreven om die vulgair-marxistische theorie te weerleggen, om te laten zien dat de beleidsvormers in Washington het Amerikaanse belang hebben geïnterpreteerd vanuit de ideologie van het anti-communisme. De ideologie heeft een zelfstandige werking gekregen: zonder die ideologie had Amerika die oorlog niet gevoerd; wie niet in die ideologie gelooft, is tegen die oorlog. Ik geloof, dat ik een behoorlijke hoeveelheid feitenmateriaal heb verzameld om die verklaring voor de Amerikaanse politiek te ondersteunen. Als Dankert daar een andere verklaring tegenover wil stellen, moet hij in ieder geval meer doen dan een paar apodictische opmerkingen maken. En — dat moet mij van het hart — zijn wat belerende, vaderlijke toontje (zo van: die Van den Bergh heeft best een aardig boekje geschreven, maar hij draaft natuurlijk wel een beetje door) wordt niet gerechtvaardigd door een eigen theorie, waar hij de mijne in zou kunnen opnemen en daarmee als ontoereikend zou kunnen kwalificeren.

Maar nu het belangrijkste punt. Dankert betreurt dat ik de door mij aangevallen ideologen de kans geef mij 'op slordigheden, tegenstrijdigheden of feitelijke onjuistheden' te betrappen. Van alle drie die categorieën verwacht men dan na een zo ernstige aantijging een paar voorbeelden. Maar die komen helemaal niet. Dankert geeft alleen wat cijfers uit een andere bron dan de mijne (Bernard Fall in plaats van Thich Nhat Hanh, een anti-communistische boeddhistische monnik, wiens boek 'Lotus in een zee van vuur' ik had geciteerd) over het vermoedelijk (meer kan niemand zeggen, omdat er alleen Zuidvietnamese en Amerikaanse cijfers zijn en die zijn berucht onbetrouwbaar) aantal slachtoffers van Vietcong 'terreur.' Bovendien komt hij met een door mij niet vermelde overval van het Bevrijdingsfront op een 'vluchtelingenkamp'. Nu is dat een eufemisme voor wat in feite een zogenaamd 'nieuw leven' dorp was, een dorp niet voor vluchtelingen, maar voor *overlopers* van het front, gelokt door het 'open armen' programma. Daarmee wil ik die overval niet goedpraten, zeker niet het

vermoorden van vrouwen en kinderen, wat inderdaad is gebeurd, maar het plaatst die overval wel in een wat ander daglicht. Maar het mooiste is, dat die overval eind 1967 plaats vond, terwijl in mijn boekje duidelijk te lezen valt dat het manuscript is afgesloten op 26 augustus 1967.

Dankert wandelt daarna met groot gemak heen over het onderscheid, dat ik heb willen maken tussen terreur en legitieme guerillastrijdmethoden. Hij stelt dat ik de slachtoffers van de 'terreur' minimaliseer door te beweren dat dit merendeels combattanten waren. Ik minimaliseer niet, ik *rechtvaardig* die aanvallen als oorlogshandelingen. Dat doe ik inderdaad op grond van het onderscheid, dat ik meen dat gemaakt moet worden tussen terreur – het intimideren van de *burgerbevolking* door willekeurige gewelddaden – en het doden van dorpschouwen en andere sleutelfunctionarissen van de overheid, waartegen de rebellen in verzet komen. Op dit onderscheid tussen combattanten en burgers zijn de Neurenberg- en Tokio-normen gefundeerd, maar die zijn niet geschreven voor de guerilla-oorlogssituatie. Niettemin meen ik, dat uit die normen van positief volkenrecht nieuwe normen kunnen worden afgeleid, die het mogelijk maken om ook in de guerilla-oorlogssituatie een onderscheid tussen oorlogshandelingen en oorlogsmisdaden te maken. Omdat napalm en fragmentatiebommen naar hun aard in een guerilla-oorlogssituatie op willekeurige wijze slachtoffers onder de burgerbevolking maken, meen ik dat het gebruik daarvan als een oorlogsmisdaad beschouwd zou moeten worden. Ik heb niet geprobeerd – zoals Dankert schrijft – om die wapens op grond van het onderscheid tussen burgers en combattanten voor een verbod in aanmerking te laten komen. Ze kunnen immers ook uitsluitend tegen combattanten worden gebruikt in een conventionele oorlog. Ik heb alleen geschreven dat het mogelijk zou zijn om die wapens, zoals dat indertijd met de zogenaamde dum-dum kogels is gebeurd (die overigens nu in een nieuwe vorm door de Amerikanen worden gebruikt) bij internationaal verdrag verboden te krijgen, op grond van het argument dat ze in de termen van de Haagse Conventie van 1907 'meer leed toebrengen dan nodig is.'

Dankert schrijft verder nog, dat als ik dorpschouwen combattanten vind, dan ook de burgers die de Vietcong helpen, als combattanten moeten worden beschouwd. Dat volgt helemaal niet. Dan zou in iedere oorlogssituatie het onderscheid tussen burgers en combattanten verval- len, omdat immers de burgers van ieder land dat in oorlog is meehel- pen aan de oorlogsinspanning. Zo kan men ook Hiroshima en Dresden rechtvaardigen. Maar het onderscheid is inderdaad moeilijker te hand- haven in een guerilla-oorlog dan in een conventionele oorlog. Met name zou ik geneigd zijn om bijvoorbeeld wel door Diem aangestelde dorpschouwen, die de traditioneel verkozen dorpsoudsten vervingen, als combattanten te beschouwen, maar onderwijzers en zeker medische teams niet. Maar om normen voor de guerilla-oorlog vast te stellen zou- den de Verenigde Naties (iets voor een Nederlands initiatief na Luns?) moeten proberen de Neurenbergnormen verder uit te werken. We kun-

nen immers in de toekomst nog heel wat guerilla-oorlogen verwachten.

Waar het mij in mijn boekje in de eerste plaats om ging: aan te tonen dat het Bevrijdingsfront niet door 'terreur' maar door overreding (en uit eigen vrije wil) steun van de bevolking krijgt, dat blijft in ieder geval onaangetast. En de bewering, dat ik zelf 'kruisvaarder' zou zijn geworden (met de suggestie, dat ik propaganda voor de communisten zou maken) is het soort insinuatie, die Dankert toch maar liever aan de Heertjes van Het Parool moet overlaten.

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH

GEZONDHEIDSZORG EN HEALTH SERVICE

In het aprilnummer van dit tijdschrift heeft C. H. Vermeulen aandacht besteed aan het WBS-rapport Grondslagen voor een program van Gezondheidszorg. Naast waardering voor verschillende elementen van het rapport heeft hij kritiek inzake de wijze waarop het loon-, prijs- en premiebeleid zijn behandeld, resp. niet behandeld. Als een van de samenstellers meen ik achteraf ook wel, dat wij over dit onderwerp meer hadden mogen zeggen. Daarom, en omdat de opmerkingen van Vermeulen op hun beurt enig commentaar verdienen, een korte reactie.

De ontwikkeling van de artsenhonoraria wordt enerzijds beïnvloed door de tarievenstructuur, anderzijds door de hoogte van de tarieven. Ten aanzien van de tarievenstructuur heeft de werkgroep twee belangrijke aanbevelingen gedaan. In de eerste plaats bepleit zij een algemene volksverzekering met gelijke aanspraken voor iedereen, d.w.z. opheffing van het onderscheid tussen ziekenfonds en zgn. particuliere patiënten. Ten tweede stelt zij, dat de artsen-specialisten in dienst zouden moeten zijn van ziekenhuizen en/of poliklinieken (blz. 24), hetgeen hun honorering in vergelijking met het huidige verrichtingstelsel veel doorzichtiger zou maken en hun pensioenregelingen eenvoudiger.

De hoogte van de tarieven heeft de werkgroep onbesproken gelaten. Nu schrijft Vermeulen, dat deze beter beheerst kunnen worden door navolging van de National Health Service. Hij erkent, dat ook deze instelling onderhandelingsmoeilijkheden niet bespaard zijn gebleven, maar acht het een nog minder verheffend schouwspel om de overheid een pat-positie los te zien wrikken die buiten haar om is ontstaan.

Zijn die twee alternatieven niet te eenvoudig gesteld? Laten wij enkele gevallen nader bezien. De eerste mogelijkheid is, dat artsen en ziekenfondsen niet tot overeenstemming komen. Hetzelfde kan zich voordoen bij de onderhandelingen tussen ambtenaren en overheid (als werkgeefster), in het onder leiding van een onpartijdige voorzitter gevoerd overleg in ambtenarenzaken. Weliswaar doet in dit laatste geval de overheid al snel haar bijzondere macht gelden (de gang van zaken in 1968 is een goed voorbeeld), maar na de verwezenlijking van het stakingsrecht voor ambtenaren zal dat terecht moeilijker zijn.

Nu kan men betogen, dat het stakingsrecht niet voor alle werknemers

mag gelden, bij voorbeeld niet voor politie, brandweer en artsen. Men zal echter moeten toegeven, dat de artsen allerlei strijdmethoden in petto hebben — stiptheidacties, eisen van contante betaling, e.d. — waarvan de patiënten de dupe worden. Belgische schaduwen vallen reeds over onze grenzen heen. Loswrikken uit een pat-positie verdient de voorkeur boven doorspelen tot de patiënt mat staat.

Tweede mogelijkheid: artsen en ziekenfondsen komen wel tot overeenstemming. Ik geef Vermeulen toe, dat dit nog wel eens te gemakkelijk gebeurt. De positie van de fondsen behoeft zeker verbeteringen. Hun aantal is te groot. De artsen zelf bekleden ten onrechte vooraanstaande posities in de fondsen en hun organisaties. Opheffing is echter niet de enig mogelijke oplossing. Doelbewuste, doch geleidelijke hervormingen hebben wellicht meer effect. Bovendien is met de bereikte overeenstemming niet het laatste woord gezegd. Deze behoeft de goedkeuring van een commissie uit de Ziekenfondsraad — een overheidsorgaan dus —, waarin geen vertegenwoordigers zitting hebben van artsen en ziekenfondsen, maar wel van werknemers en werkgevers, alsmede Kroonleden.

Blijft deze goedkeuring uit, dan moet er wederom gewrikt worden, zij het door een ander overheidsorgaan: de minister. Deze verdeling van overheidsverantwoordelijkheden kan bepaald voordelen hebben.

Daarvan is dan tot dusver bitter weinig gebleken, zal Vermeulen zeggen: zie het huisartsenconflict.

Die tegenwerking is juist. Minister Veldkamp is als een lam geweest. Maar wat te denken van minister Toxopeus, die enkele jaren eerder optrad als kampioen van de hogere ambtenaren? Overheidsmacht krachtens de Ambtenarenwet of krachtens de Ziekenfondswet, dat is niet essentieel. Het gaat om het gebruik dat men er van wenst te maken.

Tot zover de loon- en prijspolitiek. Nu nog iets over de financiering via premies, die Vermeulen tegelijk met de ziekenfondsen wil afschaffen. Dit verband is niet onontkoombaar. De ziekenfondsen — mits gevoegd in een algemene volksverzekering — kunnen zeer wel uit de algemene middelen worden gevoed. Omgekeerd is directe betaling uit de staatskas te combineren met het premiesysteem. Ook voor de algemene ouderdomsverzekering worden de premies geïnd uit één centraal fonds, dat weinig verschilt van een staatsinstelling. De financiering van de gezondheidszorg en van sociale uitkeringen in geld moeten daarom in één adem worden behandeld. Ook de door Vermeulen terecht gehekkelde belastingaf trek van premies speelt daarbij een rol. Bij de begrotingsbehandeling najaar 1967 heeft Van Lier daarover al een uitvoerig betoog gehouden. Kernbezwaar: de aftrek van premies verzacht de progressie van de inkomstenbelasting.

Aan het slot van zijn artikel stelt Vermeulen de vraag, of de door hem voorgestane juridische en financiële herordening nationalisatie moet worden genoemd. Hij schijnt die vraag ontkennend te beantwoorden: 'Een dergelijke kwalificatie maakt op zichzelf al grote groe-

pen van mensen aan het schrikken.' Ik zou me daarom niet druk maken. Schrikken is heel goed voor grote groepen van mensen. Belangrijker lijkt mij de vraag, welke hervormingen in de komende jaren de meeste kans maken, zonder dat men verraad pleegt aan essentiële politieke wensen. In het WBS-rapport is die norm als volgt geformuleerd (blz. 14): 'De toets van de werkelijkheidswaarde van de te ontwerpen structuur is gelegen in het antwoord op de vraag, in hoeverre een overgang van de bestaande naar de voorgestelde toestand te bereiken valt.'

In de summier uiteengezette ideeën van Vermeulen zie ik vooralsnog geen evidente voordelen boven die van de werkgroep. Zij staan wel verder af van de werkelijkheid.

De National Health Service is een bewonderenswaardige instelling. Met de totstandbrenging daarvan in Engeland heeft Bevan zich onsterfelijke roem verworven. Maar het gaat in de politiek niet om roemen, doch om roeien: met de riemen die in onze moerassen de snelste vaart beloven.

D. DOLMAN

Boekbesprekingen

Communistische integratie en desintegratie. Het boek Zdenek Suda: *La division internationale socialiste du travail*¹⁾ over de communistische specialisatie in het Comecon-gebied, is¹⁾ nog actueler dan toen het in 1967 verscheen. Het gaat niet over het sociale probleem van 'werkverdeling'; het behandelt het vraagstuk — ook in de Europese Gemeenschap een sleutelprobleem — van de meest efficiënte wijze van produktieverdeling binnen een boven iedere Staat uitgaande ruimte.

Men zou zo zeggen: als er ergens een socialistisch-communistisch adagium is, dan is het toch wel dat van de *voorrang* van de maatschappelijke ontwikkeling boven de traditionele organisatievormen! In het op één na laatste hoofdstuk van *Das Kapital* (dus van het *derde* boek) zegt Marx in zijn analyse van het breekpunt van de verouderde maatschappij: 'Es tritt dann ein Konflikt zwischen der materiellen Entwicklung der Produktion und ihrer gesellschaftlichen Form ein', en de eerste overspoelt dan de tweede . . .

Maar men behoeft daarvoor echt niet bij de orthodoxe Marxisten terecht te komen. In zijn inaugurele oratie te Groningen van dit jaar constateert prof. Brinkhorst: 'Steeds sterker dringt het besef door, dat de bestaande samenlevings- en organisatievormen niet meer voldoen aan de eisen van deze tijd.' Dit is dan voor hem de bestaansgrond van het *Europese* integratie-streven — en ondanks alle kinderziekten van de EEG is het duidelijk, dat er voor ons een andere richting dan die van de aanpassing van de staatkundige vormgeving aan de evolutie naar het planetaire tijdvak, *niet meer bestaat*.

West-Europa ziet dat in; Oost-Europa ziet dat *niet* in; en het boek van Suda geeft daarvan (ontleend aan Russische, Poolse, Oostduitse, Bulgaarse, Hongaarse, Roemeense, Zuidslavische en vooral Tsjechische bronnen) verbluffende bewijzen. De vernietiging van het kapitalisme heeft de oplossing van de door de moderne industriële maatschappij gestelde problemen niet nabij gebracht: dat is de uitgangstelling van schr. — samengevat door prof. Brugmans, die de voorrede tot dit boek heeft geschreven. En dan komt de schrijver zelf met de bewijzen!

Het integratie-instrument van de Comecon-landen, militair verenigd in het Verdrag van Warschau, heet: Raad van Wederkerige Economische

¹⁾ Sijthoff, 1967. Serie "Aspects européens"; uitgegeven onder toezicht van de Raad van Europa.

Hulp (RWEH). In 1958 heeft men echt geprobeerd er wat van te maken — en met name Chroesstsjow heeft er steeds achter gestaan. Nog in 1962 heeft hij getracht tot een 'centrale planning-autoriteit' te komen. Het heeft niet mogen lukken, op geen enkel gebied; de frappante ongelijkheid van economisch niveau tussen de communistische landen is nooit opgeheven — en hun onderling wantrouwen evenmin.

Kunnen wij ons over deze mislukking alleen maar verheugen? Natuurlijk is de groeiende waardering — bij de Polen al in 1965 — voor de Westerse integratie in EEG-verband, na een jarenlange verguizing, plezierig. Maar de eigenlijke oorzaak van de Oosteuropese achterstand is toch minder bevredigend. Suda toont onweerlegbaar aan, dat deze ligt in het 'industriële nationalisme' en in het nationalisme tout court van de Comecon-landen.

Het probleem ligt dus niet op het gebied van de economie; het ligt op dat van de staat en de politiek. Marx en Lenin (vóór 1918) zijn geheel vergeten; men is allergisch voor iedere beperking, hoe gering ook, van de staatsfuncties. Uw recensent heeft er wat van meegemaakt:

Voor de Interparlementaire Unie heeft hij in 1961 een rapport ingeleid over internationale integratie en de parlementaire controle daarop. Dit stuitte op de heftige tegenstand van de Oosteuropese 'parlementariërs': de Russische afgevaardigde Goubine gaf hieraan uiting bij een stemmotivering: het leek op supra-nationale organisatie — 'et nous nous opposons rigoureusement à cette thèse'. Alle RWEH-landen stemden dus tegen!

Maar de eigenlijke motivering was toen al gegeven door de *Roemeense* afgevaardigde: 'de Roemeense delegatie is inderdaad van mening, dat het hier gaat om een denkbeeld dat onverenigbaar is met de beginselen waarop de huidige internationale rechtsorde berust en in de eerste plaats met het beginsel van de *eerbied voor de Staatssouvereiniteit*'.

In 1964 was het — volgens Suda — nog erger (p. 123): in een verklaring ook weer van de *Roemeense* Partij werd bevestigd, dat 'het idee van één enkel plan-organisme voor alle landen van de RWEH *de ernstigste economische en politieke consequenties* heeft. De planning van de nationale economie is één van de meest essentiële, fundamentele en onvervreembare functies van de soevereiniteit van de socialistische staat . . .'

Nu is juist Roemenië één van de meest 'eigenzinnige' landen uit het Russische satellieten-systeem. Het blijkt iedere dag duidelijker en dus gaan we er vriendelijk op bezoek. Maar is deze ontwikkeling inderdaad in ieder opzicht verheugend voor de toekomst van Europa? De eigenzinnigheid van Roemenië en de rest is een *nationalistische* eigenzinnigheid; op economisch gebied gaat zij in tegen de algemene, voor Oost en West geldende, lijn naar grotere verbanden, naar convergentie; het is 'Klein-Staaterei' om met Lassalle van een eeuw geleden te spreken! Men wil de economische moeilijkheden overwinnen door een

staats-totalitarisme op kleiner schaal; op dát terrein is er nog niets veranderd, zegt Suda (p. 173 en 174); er zit, naar zijn mening, een ernstige inconsequentie in de politiek van de-stalinisatie; er is 'een voortdurende onmacht bij de volksdemocratieën om op adequate wijze te reageren op de economische problemen van onze tijd; zoals nu nog iedere liberalisatie maar gaat tot waar de Vrijheid begint, zal ieder integratie-proces niet verder kunnen gaan dan tot waar een werkelijke internationale gemeenschap zou aanvangen.'

En de laatste volzin van Suda's boek — scherpe diagnose — luidt: 'Het communistische stelsel van Centraal- en Oost-Europa doet zich in zijn huidige vorm kennen als de voornaamste hinderpaal voor iedere vooruitgang — dus per definitie als een reactionaire macht.'

M. VAN DER GOES VAN NATERS

Dr. E. J. Prins - De Westerse Onderneming in Ontwikkelingslanden, Kluwer 1967.

Het boek van dr. Prins over de westerse onderneming in ontwikkelingslanden is, zo durven wij stellen, voor de serieuze lezer een bijzonder teleurstellend boek. Afgaande op de titel (in dubbele betekenis) mag men hier immers een gedegen studie over dit tamelijk controversiële onderwerp verwachten, gebaseerd op het toch vrij grote aantal publikaties over onderontwikkelde economieën enerzijds en over de ontwikkeling van een aantal internationale ondernemingen anderzijds, doch in plaats daarvan wordt de lezer afgescheept met een aantal uit hun verband gerukte zinsneden uit soms nogal merkwaardige bronnen. Merkwaardig vooral als men zich realiseert hoeveel goed materiaal door de schrijver kennelijk niet is geraadpleegd, als men althans afgaat op verwijzingen in zijn boek.

Naast teleurstelling wekt het boek van dr. Prins dan ook nog verbazing, als men uit het voorbericht leert, dat men hier in feite te maken heeft met een proefschrift, verdedigd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. De probleemstelling is namelijk zo vaag en de uitwerking daarvan zo oppervlakkig en ongeordend, in bepaalde delen zelfs met niet ter zake doende argumenten, dat men veel moeite heeft te geloven dat dit werk als een proeve van wetenschappelijke bekwaamheid is goedgekeurd. Met zijn 63 pagina's maakt het boekje dan zelfs in omvang niet goed, wat het aan inhoud mist.

Wat in het bijzonder zo teleurstellend is voor een wetenschappelijk geschrift, is dat hier niet een betoog wordt opgebouwd dat uitmond in een objectieve evaluatie van de rol van de westerse onderneming in ontwikkelingslanden met al hun pro's en contra's, doch dat in feite vanaf het begin van het boekje van de verderfelijkheid van deze rol wordt uitgegaan. Geen poging na te gaan of westerse ondernemingen toch wellicht een bijdrage aan de modernisatie van die landen en/of aan hun werkgelegenheid, nationale inkomens en buitenlandse betalingsmidde-

len (men denke b.v. aan de buitenlandse producenten van thee en jute in India) hebben geleverd dan wel of zij integendeel een bepaalde groei in die landen juist hebben afgesneden. In plaats daarvan het uitgangspunt dat wat winst maakt, schade berokkent en een bewust wekken van een anti-stemming met zeer eenzijdige citaten en tendentieuze verhaaltjes over het optreden van de CIA in Zuid-Amerika welke, ook al zijn zij wellicht waar, toch bepaald geen volledig beeld van de westerse onderneming in ontwikkelingslanden geven. Ik heb er zeker geen behoefte aan het optreden van deze westerse ondernemingen te verdedigen, eerder het tegendeel, doch ik meen wel dat niemand gebaat is met onbewezen stellingen en dat in het bijzonder de ontwikkelingslanden zelf bij de vaststelling van hun politiek in de eerste plaats gediend zijn met een objectieve evaluatie van de rol en de betekenis van deze ondernemingen in hun landen. Het is dan nog zeer de vraag of men daarbij wel alle ondernemingen over één kam mag scheren zoals de heer Prins doet; het maakt naar mijn gevoel nog wel enig verschil uit of het gaat om mijnbouw en bepaalde zware industrieën welke zonder de technische en de organisatorische know-how van het Westen anders niet tot stand zouden komen, of dat het gaat om handel en lichte industrie die anders toch door de bewoners van het land ter hand zouden worden genomen.

Dr. Prins heeft waarschijnlijk wel gelijk als hij stelt dat bij de westerse ondernemingen in ontwikkelingslanden het winstmotief een sterker nadruk krijgt dan bij de ondernemingen in de westerse landen zelf, maar naar mijn gevoel is dit voor de vaststelling van de rol van westerse ondernemingen in ontwikkelingslanden tamelijk irrelevant. Het punt waar het om gaat en dat naar mij voorkomt als criterium voor evaluatie zou moeten worden gebruikt, is de vraag wat de westerse onderneming aldaar bijdraagt in termen van vergroting van nationaal produkt en daarmee ook aan de sociale ontwikkeling van het land. In de controverse tussen voor- en tegenstanders van particuliere activiteiten in ontwikkelingslanden zal, met het belang van deze landen als criterium, alleen een objectieve balans van relevant feitenmateriaal over bijdragen aan en tegenwerkingen van nationale ontwikkelingen door de westerse onderneming het antwoord kunnen geven. Dit is nu waar de heer Prins, ondanks de veelbelovende titel van zijn boek, naar mijn mening volkomen te kort is geschoten.

De heer Prins maakt zich in zijn boek overigens schuldig aan dezelfde neo-kolonialistische houding die hij meent te bestrijden, waar hij er van uit schijnt te gaan dat de ontwikkelingslanden niet op eigen zaken kunnen letten en de beslissing wat met de investeringen en de opbrengst daarvan gebeurt, in handen van de westerse onderneming ligt. Door mijn werk op dit gebied en in deze landen durf ik hem in zoverre gerust te stellen, dat dit in een aantal staten zeker niet het geval is en dat men er daar heel goed zorg voor weet te dragen dat een naar hun gevoel redelijk deel het land ten goede komt. Wat dat betreft, krijgen deze ondernemingen dan ook zeker geen kans om

disfunctioneel te zijn zoals de heer Prins dit noemt. Hier wreekt zich het feit dat de heer Prins aan het begin van zijn boek heeft gemeend alle ontwikkelingslanden onder één noemer te kunnen plaatsen, een stelling die hij overigens aan het eind van zijn boek zelf ontzenuwt wanneer hij zegt dat men in feite deze landen kan verdelen in vier groepen, overeenkomende met fasen in ontwikkeling. Men kan zich terecht afvragen of het dan niet in de aard van een studie als de onderhavige had gelegen van deze realiteit uit te gaan in plaats van de thans gevolgde ongenueanceerde benadering.

Een andere stelling die in dit boekje wordt geponereerd doch later in zekere zin tegengesproken, is waar in het begin wordt gezegd dat de westerse ondernemingen disfunctioneel zijn omdat zij mensen naar de stad lokken (hoe zit dat dan met al die mijnbouw- en cultuurondernemingen?), doch dat anderzijds Hauser (in *Urbanisation in Latin America*) wordt aangehaald waar deze zegt 'de snelle groei van de stedelijke bevolking veel meer een gevolg is van de 'push' van het platteland dan van de 'pull' van de stad' en dat 'urbanisatie grotendeels plaats vindt onafhankelijk van industrialisatie'. Op grond van eigen observatie in een aantal ontwikkelingslanden (andere dan de Zuidamerikaanse) zou ik deze beide stellingen zeker willen onderschrijven. Verre van disfunctioneel te zijn zou de westerse onderneming in zo'n geval zelfs een nuttige rol kunnen vervullen, nl. door het verschaffen van werkgelegenheid daar waar nationale activiteiten te kort schieten doch waar groeiende werkloosheid op het platteland en sociale misstanden in de steden daartoe dwingen. Ik schaar me daarbij graag achter dr. Prins waar hij stelt dat dit op een geïntegreerde wijze moet geschieden. Het is inderdaad van enorm belang voor een harmonische opbouw van een ontwikkelingsland, dat buitenlandse investeringen passen in de economische- en sociale structuur van het land, een inzicht dat overigens aan *beide* zijden nog wel eens ontbreekt. Over de indeling van het boekje van dr. Prins nog het volgende:

In hoofdstuk I (iets meer dan 1 pagina) vindt men vagelijk iets van een probleemstelling ,t.w. de vraag in hoeverre naast bedrijfseconomische en technische motieven ook nog sociaal-geografische, sociologische en andere factoren een rol spelen bij de vestiging van bedrijven in ontwikkelingslanden. Weinig concreet en naar het lijkt alleen op basis van een groot aantal degelijke case studies te beantwoorden.

In hoofdstuk II (10 pagina's) wordt een aantal zgn. relevante factoren, als demografische factoren, urbanisatie, politieke factoren, enz. in een aantal zeer kleine paragrafen behandeld, zonder dat er enig verband wordt aangegeven en zonder dat het ook maar een ogenblik duidelijk wordt gemaakt wat de strekking van dit hoofdstuk is.

Hoofdstuk III (16 pagina's) heet de rol en de positie van de westerse onderneming en behandelt, op 1½ pagina over de factor arbeid na, verder de factor kapitaal. Dr. Prins maakt daarbij onderscheid tussen het moderne kapitalisme en het traditionele kapitalisme. Het laatste, dat

is gericht op winstmaximalisatie en uitbuiting van de factor arbeid, is dan wat door de westerse ondernemingen in de ontwikkelingslanden wordt bedreven. Een stelling, waaraan in zijn algemeenheid waarschijnlijk een kern van waarheid niet ontbreekt (zeker niet wanneer wij ook naar het verleden kijken), doch waarvoor in dit boekje, dat uiteindelijk als proefschrift is geaccepteerd, toch geen overtuigend bewijs op basis van analyse van feiten of door logische redenering wordt gegeven.

Hoofdstuk IV heeft kennelijk de bedoeling na te gaan hoe regeringen van ontwikkelingslanden reageren op activiteiten van westerse ondernemingen in hun landen. Dr. Prins doet dit door zeer in het kort iets te zeggen van de recente geschiedenis van enige van deze landen (Mexico, Bolivia, Cuba, Chili, India, Indonesië, Egypte en Ghana), op grond waarvan hij meent het totaal der ontwikkelingslanden in hun reacties op buitenlandse investeringen te kunnen verdelen in vier groepen, welke dan ook nog evenzovele fasen van ontwikkeling weergeven! Een wel heel typische, om niet te zeggen tendentieuze, maar in elk geval onvolledige basis voor rubricering van deze landen, hetgeen duidelijk blijkt wanneer men ziet welke landen op deze wijze 'hoger' worden geplaatst dan anderen.

Hoofdstuk V concludeert kort en goed (op basis waarvan is dan nog steeds niet duidelijk) dat de westerse onderneming een disfunctionele rol in ontwikkelingslanden vervult. Een definitie of omschrijving van het begrip disfunctioneel wordt overigens nergens gegeven, zodat de lezer aan het eind van het boekje nog geen idee heeft waar hij aan toe is. Al met al een boek dat om zijn inhoud (of liever gebrek aan inhoud) maar zo snel mogelijk moet worden vergeten, waarbij dan echter wel de vraag blijft hangen in hoeverre het rechtvaardig is dat bij een proefschrift als het onderhavige alle kritiek in feite wordt gericht op de schrijver, terwijl toch de promotor op zijn minst medeverantwoordelijk kan worden geacht.

A. P. G. N. VAN SUYLICHEM

Otto Schulmeister, 'Die Zukunft Österreichs', Verlag Fritz Molden, 392 blz., Wenen 1967.

De ingrijpende veranderingen waaraan de wereld bij voortduring is blootgesteld sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, doen vergeten dat — tenminste binnen Europa, toen nog het middelpunt van de globe — er evenveel zich wijzigde nadat de wapenen neergelegd werden in 1918. Ook toen verdwenen machtige rijken, werden nieuwe staten geboren, nieuwe allianties in het leven geroepen, een nieuw machtsevenwicht opgebouwd. Het centrum dezer toentertijd revolutionaire ontwikkelingen was Centraal Europa, en daarin Oostenrijk. Een der voornaamste slachtoffers immers van hetgeen de overwinnaars in Versailles, Trianon en Sèvres dicteerden was de Habsburgse Dubbele

Monarchie; en daardoor werd Oostenrijk in een minimum van tijd getransformeerd van het Kernland van een grootmacht tot — naar Clemenceau zeide — ‘wat overbleef’: een kleine Alpen-republiek, belast met een veel te grote hoofdstad, het ‘waterhoofd’ Wenen. Geen wonder, dat de leiders van dit rest-land, gewend te leven in een grote ruimte, politiek, economisch en cultureel, geen heil in een verder-leven in staatkundige onafhankelijkheid zagen en met kracht naar aansluiting bij Duitsland streefden. Het waren de geallieerden die, bang voor een Duitse revanche en daarom vastbesloten de Duitsers onder de duim te houden, de onwillige en ontmoedigde Oostenrijkers er eenvoudig toe dwongen, eigen staat te spelen. Wat er met die staat tussen de twee wereldoorlogen gebeurde, en hoe zij — tijdelijk — tenslotte toch in Duitsland opging, is overbekend. Haar hergeboorte onder zo radicaal verschillende omstandigheden in 1945 kwam bijna als een wonder.

Na meer dan twintig jaar herrezen Oostenrijk, waarvan de helft echter werd doorgebracht onder het toezicht van de geallieerden, komt de vraag op: hoe doorstond dit zo door ongeluk, extern en intern, beproefde land de jaren dat het op zich zelf te staan had, buiten het verband van een wereldrijk gelijk vóór 1914, hoe ziet het er thans uit, staatkundig, sociaal, economisch, wat is haar rol in het nieuwe Europa dat geboren wordt, hoe ziet zij die rol zelf, wat zijn de prognosen voor komende tijden? Deze vragen zijn belangrijk, niet alleen omdat het hier tenslotte een Europese staat geldt, wier invloed op de vorming van ons continent en op de Westerse beschaving groot was, maar ook omdat het geografisch in het midden van Europa gelegen is, op de grenslijn van Oost en West, naar beide zijden blikkend, een overgangsgebied, dat — of het wil of niet — een intrinsieke waarde steeds behouden zal.

De beantwoording van al deze vragen heeft Otto Schulmeister op zich genomen. Schulmeister is hoofdredacteur van het Weense blad ‘Die Presse’ (de opvolger van de in de dagen van het Keizerrijk roemruchte ‘Neue Freie Presse’) en een der begaafdste journalisten en politicologen van zijn land. In een meesterlijk werk schetst hij de ontwikkeling van Oostenrijk sinds 1918, met al zijn misères maar ook met die zo typisch-Oostenrijkse, bijna achteloze en toch ergens ook weer ongelofelijk taaie wil tot overleven. De bestandopname is geenszins eenzijdig-vleiend; integendeel, Schulmeister aarzelt niet hard en niets-ontziend te oordelen, vooral wat betreft het aanzienlijke getal shibbolets en heilige huisjes, die de jongste geschiedenis en ook het huidige Oostenrijk karakteriseren. Boeiend is zijn werk in hoge mate; maar helaas, tenminste voor de niet-Duitse lezer, het is geschreven in de zware stijl, met lange en ingewikkelde volzinnen, die onze Oostenburen in dit opzicht zo ongunstig doet afsteken van Angelsaksische essay-schrijvers.

Wat dit boek allermeeest en op de eerste plaats tracht te tekenen, en daardoor te bestrijden, zijn al die voorgevatte meningen, ten dele in de geschiedenis gebaseerd, ten dele niet meer dan vooroordeel en gebrek

aan kennis van wat zich bij de 'anderen' (zij het in de politiek, de verschillende geestelijke gemeenschappen, de arbeiders, de ondernemers, enz. enz.) werkelijk voordoet. Het is een groteske Donquichotterie, die Schulmeister schildert, bijv. wanneer de socialisten door de 'zwarten' als vuurrode revolutie-makers gezien worden, terwijl ze in feite even reformistisch zijn als hun westelijke partijgenoten; en omgekeerd wanneer de ondernemers, de handeldrijvende middenstand enz. als onbarmhartige uitbuiters en verwoede kapitalisten worden uitgekretten, terwijl zij in feite de regelen van samenleven met de economische partners in de gemengd kapitalistisch-genationaliseerde economie, die Oostenrijk is, aanvaardhebben. De Kerk in haar top verregaand post-conciliair en bereid, een geheel nieuwe en aan de moderne wereld aangepaste rol te spelen, wordt in bepaalde kringen nog beschouwd als had ze de bevoorrechte positie van onder Frans Josef; echte tolerantie wordt verwisseld met 'gemütlich' dulden van politieke tegenstanders op het persoonlijk vlak; de democratie met de lippen beleden maar niet innerlijk en naar haar wezen beleefd; het culturele leven bevorderd, maar zonder veel initiatief, eerder een voortdurend teren op de scheppingen van beroemde kunstenaars van het verleden. Het is de 'fossilisering' van het denken, het bewust of onbewust zich niet willen of kunnen aanpassen aan de werkelijkheid van een zo totaal veranderde politieke en sociale werkelijkheid, waartegen Schulmeister met indringende scherpte van leer trekt. Hij maakt er geen geheim van, dat wanneer Oostenrijk zich in haar geestesgesteldheid niet wijzigt, de zware last van historie en traditie voor een belangrijk deel afschudt, de huidige tijd tracht te begrijpen en het leven der natie bewust in een nieuwe richting stuwt, hij geen reden tot optimisme ziet wat betreft de toekomst van zijn land en haar plaats te midden der volkeren. Een nuchter inzicht in de situatie van het heden en een behoorlijke dosis zelfvertrouwen (van oudsher niet in het oog springende kwaliteiten van de Donaulanden) zijn meer dan ooit broodnodig.

In deze onzekere wereld is het inderdaad niet gemakkelijk, een vaste koers uit te stippelen, die naar een geborgen toekomst leidt. Het land heeft zich neutraal verklaard sinds het op fortuinlijke wijze haar vrijheid in 1955 herwon. Terwijl economische factoren duidelijk in de richting van een associatie of ander arrangement met de EEG wijzen, stuiten alle pogingen in die richting op dove oren in Brussel en wekten zij het ongenoegen der Russen, die vrezen dat dit het voorspel tot een nieuwe Anschluss betekent. Men is in EFTA zonder veel geestdrift en als noodbehulp. Het is dus uiterst moeilijk, de economie op lange termijn te plannen. Politiek heeft de status der neutraliteit voordelen, westelijk als het land in denkwijze is, maar omringd door staten met geheel andere politieke ideologie. Zwitserland wordt veelvuldig als voorbeeld aangeprezen; maar de historische mentaliteit en politieke structuur van het buurland zijn totaal verschillend en bovendien maakt het haar neutraliteit geloofwaardig door een sterke wil tot zelf-

verdediging, waartegenover de Oostenrijkse militaire inspanning pover afsteekt.

Kenmerkend voor het nog steeds zoeken naar een eigen plaats en nieuwe rol in de geschiedenis sinds het in 1918 'de geschiedenis verliet' om ergens in een schuilhoekje op een of andere manier te overleven, is het hoofdstuk, dat het boek wijdt aan het blijkbaar nooit-eindigende thema: 'Wie deutsch ist Österreich?' Terwijl het getal dergenen, die een nieuwe Anschluss zoeken en het eigen staatswezen wil opgeven, na de kuur 1938-1945 gering is geworden (maar altijd nog bestaat) en dus het voortbestaan van de onafhankelijkheid verzekerd schijnt, lopen de meningen over het wezen der eigen natie sterk uiteen. In 1966 verklaarde 35 pct. van de ondervraagden in een Gallup-onderzoek, dat ze Oostenrijk voor een 'volledig eigen natie' hielden, 29 pct. geloofde aan een eigen natie maar behorend tot de Duitse taal- en cultuurkring, 11 pct. beschouwde Oostenrijk als zelfstandige staat maar deel van de Duitse natie, 9 pct. als 'Staatsnation' maar tegelijk deel van de Duitse natie en 8 pct. meende dat Oostenrijk eerst thans begon zich als natie te voelen; 8 pct. ten slotte had geen mening. De conclusie ligt voor de hand: men is op weg, een eigen natie te worden, maar de banden met Duitsland zijn nog sterk en het bewustzijn, iets eigens te vormen, eerst in wording. Hoe verschillend beschouwen de duitstalige Zwitsers hun verhouding tot hun noorderburen!

De socialisten ontkomen al evenmin aan de algemene kritiek van de schrijver, en terecht. Terwijl het klassieke Austromarxisme nog slechts weinig volgelingen telt, leed de SPÖ de laatste jaren aan het gemis aan een modern program en vaste leiding. Nu na de verkiezingsnederlaag van 1966 de partij voor de eerste maal sinds het einde van de oorlog niet meer in de regering zit, en de ongelukkige Proporz in de politiek dus verbroken is (maar allerminst in de bezetting van de vele baantjes waarin de politici mee te praten hebben), heeft ze een echte kans zich zelf te worden in een constructieve oppositie-rol. De nieuwe partijleider Bruno Kreisky heeft het formaat, deze zelfbezinning door te voeren en veel onnutte ballast af te werpen; of het hem gelukken zal, is nog te vroeg om te beoordelen.

Of het Oostenrijk gelukken zal, zich in te stellen op haar plaats in een eigentijdse industriële samenleving met alles wat dit van een volk en van de menselijke persoon eist, zal beslissen over haar toekomst. Dat deze vernieuwing slaagt, is niet alleen in het belang van de 7 miljoen Oostenrijkers, die in vele opzichten de Nederlander sympathiek zijn, maar in wijdere zin ook een Europese interesse. Daarvoor is het land, ondanks de scalpering van 1918, toch altijd nog belangrijk genoeg in Europees verband.

V. A. M. BEERMANN

De noodzaak van demythologisering van Marihuana en LSD

Het samenstellen van dit bijzonder nummer van S en D gaat terug op een persoonlijke ervaring. In juni 1966 kwamen wij terug uit Amerika aan boord van een studentenschip, waarop ik een aantal lezingen moest houden. Doordat het personeel van de Cunardline in staking was kregen we op het laatste moment nog eens vierhonderd Amerikaanse toeristen van middelbare leeftijd aan boord. Het programma voor de studenten moest ook wel voor hen worden opengesteld. Dat gaf al meteen tot enige moeilijkheden aanleiding toen drie lezingenhouders, twee Amerikanen en ik, een discussie over de oorlog in Vietnam hielden; onze namen werden door een aantal passagiers doorgegeven aan het Comité voor anti-Amerikaanse activiteiten van het Huis van Afgevaardigden en er ging een klaagbrief naar onze universiteiten. Maar dat was niets vergeleken bij de ongelofelijke vijandigheid van deze oudere toeristen tegenover de studentendeelnemers aan een forum over marihuana en L.S.D. Dit was des te opvallender omdat de studenten niet alleen uitstekend geïnformeerd waren en alleszins redelijke argumenten gebruikten, maar bovendien ten opzichte van LSD precies hetzelfde voorzichtige standpunt innamen als prof. Ladee in zijn bijdrage aan dit nummer. Wel stelden ze natuurlijk dat de schadelijkheid van marihuana nooit is bewezen en dat al evenmin vaststaat dan marihuanaroken leidt tot het gebruik van wèl verslavende middelen, integendeel. Sommigen steunden daarbij op eigen ervaring en vooral dat leidde tot hysterische reacties en scheldpartijen bij het publiek. Het bleek dat de door een oudere dame naar voren gebrachte stelling, dat deze middelen een wapen waren van het wereldcommunisme om de weerstandskracht van de Amerikaanse jeugd te ondermijnen, door velen werd onderschreven.

Dat de reacties op de discussie over marihuana en LSD nog veel feller en vijandiger waren dan op de ondubbelzinnige veroordeling van de Amerikaanse politiek in Vietnam tijdens de andere discussiebijeenkomst, gaf me te denken.

Rechtvaardigde de schadelijkheid van deze middelen dergelijke reacties? Waarom liepen er op Amerikaanse universiteiten speciale agenten rond om marihuanarokers op te sporen. Waarbij zij zich zelfs niet ontzagen om zich bij studenten in te dringen en het roken uit te lokken? Waarom werd ook in Holland gebruik met gevangenisstraf bedreigd?

Uit de literatuur bleek me, dat de schadelijkheid van de uit de cannabis bereide middelen (marihuana enz.) in ieder geval in fysiologisch opzicht niet bewezen is en dat zij in sociaal opzicht hoogstens schadelijk geacht zouden kunnen worden, omdat jeugdige gebruikers over het algemeen wat minder geneigd raken een rol van gewicht in de huidige samenleving te willen spelen.

Het moest dus wel aan het bestaan van wijdverbreide waanvoorstellingen liggen, dat zelfs individuele gebruikers van een middel dat minder schadelijk is dan alcohol (zie de bijdragen van *alle* medici aan dit nummer, die overigens niet door de redactie om een uitspraak hierover zijn gevraagd) nog steeds met gevangenisstraf worden bedreigd, terwijl veel gevaarlijker middelen (slaap- en opwekkingsmiddelen) zonder enige sanctie kunnen worden geslikt. Men vindt de gebruikers hiervan echter in andere sociale groepen (sportlieden (doping), zakenmensen, eenzamen van middelbare leeftijd enz.). Hiermee wil ik natuurlijk niet zeggen, dat men het gebruik van deze middelen nu ook strafbaar zou moeten stellen.

Even merkwaardig is het, dat pers en televisie hardnekkig alle de geest beïnvloedende middelen, voorzover niet officieel toegestaan (alcohol, koffie, tabak), 'verdovende middelen' blijven noemen. (Men zie voor de verschillen in werking de bijdrage van de zenuwarts Schlemper). Dit betekent, dat de stereotype voorstelling over de aan dit soort middelen 'verslaafde', door drs. van Peype de 'dope-fiend mythologie' genoemd, zowel toegepast kunnen worden op de aan heroine of opium verslaafde (in ons land maar een gering aantal) als op de jongen of meisje, die af en toe eens een pijpje hasjies rookt.

Irrationeel en inconsistent beleid, misleidende voorlichting door de pers; wat zijn hiervan de oorzaken? Veel valt hier niet met zekerheid over te zeggen. Er is veel minder wetenschappelijk onderzoek verricht naar de psychologische make-up, sociale herkomst en drijfveren van de bestrijders van het gebruik van deze middelen dan naar die van de gebruikers zelf. Misschien is dat op zichzelf al een aanwijzing voor de aard van het probleem. De criminologie in het algemeen heeft zich ontwikkeld als een 'aan-

passings'-wetenschap die, uitgaande van een aanvaard maatschappelijk normenstelsel, zich heeft afgevraagd waarom bepaalde mensen tot overtreders van die normen, tot 'misdadigers' werden. Misdaad*bestrijding* was het voornaamste doel. Zoals uit de bijdrage van prof. Bianchi blijkt, begint daar nu verandering in te komen. Nu begint de criminologie ook de vraag te stellen naar oorzaken en gevolgen van 'maatschappelijke reacties op afwijkend gedrag.'

Mijn ervaring op het studentenschip heeft mij ook op een hypothese over het persisteren van de mythen over druggebruik gebracht. Mythen bestaan niet zomaar; ze moeten de een of andere functie hebben. Het komt mij voor dat de felle bestrijding van het marihuanaroken en de sensationele 'voorlichting' erover door de boulevardpers een uiting zijn van wat we misschien het beste een cultuurconflict kunnen noemen.

Een voorhoede van de jeugd vecht op vele fronten de in de geïndustrialiseerde samenlevingen bestaande normen voor het reguleren van menselijk gedrag aan. Dit uit zich in sexuele omgangsvormen, kleding, muziek en in een nieuwe, veel lossere en open levensstijl. Daarop is ook het maatschappelijk en politiek protest van de jeugd gebaseerd, een protest dat niet meer in de oude ideologische en gedragsspatronen te vangen is, en waar politici, overheden, universiteitsbestuurders en commentatoren daarom zo weinig raad meer mee weten.

Maar niet alleen de autoriteiten hebben het moeilijk. Een aanzienlijk deel van de oudere generaties ondervindt de nieuwe levensstijl en het protest van de jeugd als een bedreiging. Zij worden bedreigd in wat hun het meest dierbaar is: in hun identiteit, dat wil zeggen, in de manier waarop zij hun eigen rol in de samenleving hebben gedefinieerd en in de manier waarop zij het noodzakelijk compromis hebben gesloten met de vele normen die in onze cultuur menselijke aspiraties en verlangens onderdrukken, opdat er goede militairen, bankdirecteuren, postbodes, politieagenten enz. kunnen ontstaan. Het is voor hen natuurlijk moeilijk dit openlijk te zeggen — of het zelfs maar zichzelf toe te geven. (Al heb ik wel eens mensen van mijn eigen tussengeneratie horen zeggen, dat ze graag nu jong zouden willen zijn). Het is dus ook moeilijk om je rechtstreeks tegen die bedreiging te verweren. Als de normen niet meer van binnenuit worden opgevolgd, kan je ze moeilijk gaan afdwingen. Dat kan alleen via de hefboom van het strafrecht, zoals de provo's hebben gemerkt, die herhaaldelijk 'voorbeeldelijk' zijn gestraft. Maar het politieke protest van de

provo's kon vanwege onze democratische ideologie onmogelijk anders dan positief worden gewaardeerd, zodat de provo's niet werkelijk belet kon worden om hun 'ondermijnende' activiteiten te ontplooiën. Zo blijft alleen nog 'verdovende middelen' over als stok om de onwillige jeugd mee te slaan. Men kan daarmee de jeugd verdoemen door ze als belangrijkste drijfveer de zucht naar 'kicks', naar persoonlijk genot, toe te schrijven. Nu zou daar op zichzelf niet zoveel bezwaar tegen bestaan; als het de mensen gelukkig maakt om de oorzaak van hun onvrede buiten zichzelf te plaatsen, waarom niet? Maar in dit geval — dat overigens eerder een regel bevestigt dan een uitzondering vormt — worden andere mensen er het slachtoffer van. En ook voor marihuana-gebruik kan men de gevangenis ingaan; vaak zelfs in voorlopige hechtenis, wat de rechter weer min of meer dwingt tot het uitdelen van gevangenisstraffen, wat weer een rechtvaardiging vormt voor het in voorlopige hechtenis nemen enz.

Waar het mij hier om gaat is, dat het huidige beleid waarschijnlijk alleen door aandrang vanuit het parlement zal kunnen worden veranderd. Dat vereist een voorafgaande demythologisering door middel van een behoorlijk geïnformeerde openbare discussie. De bedoeling van dit nummer van S en D is om daar ook in politieke kring een begin mee te maken. Overigens is er natuurlijk voor het bestrijden van dit soort hardnekkige mythes ook een flinke dosis politieke moed nodig. Het is in ieder geval niet te hopen dat men zich er af zal maken door te stellen dat dit vraagstuk een lage prioriteit heeft en dat het aangrijpen ervan schadelijk kan zijn voor het bereiken van de veel belangrijker sociaal-economische doelen.

Want de politieke implicaties van de mythologie rond marihuana en LSD reiken verder dan het lot van de zonder enige goede grond gestrafte druggebruikers. Dit straffen en de vaak met uitlokking gepaard gaande bestrijding van druggebruik worden door de jeugd als daden van volstreekte willekeur ondervonden. Het strijdt volledig met hun eigen normbesef — men zie de bijdragen van 'rokers' aan dit nummer — en alleen dat al ontkracht de betekenis van de straf volledig. De bestrijding van vooral marihuana-gebruik wordt gezien als een daad van geweld; als een uiting van een agressieve, gewelddadige cultuur, die niet toestaat dat middelen gebruikt worden die de mensen juist vreedzaam en meer tolerant maken.

Vandaar dat zich een tegenmythologie van de kant van de gebruikers heeft ontwikkeld; de neiging om het gebruik van 'psy-

chedelische' middelen (zie de bijdrage van Schlemper voor de betekenis van de verschillende benamingen van de middelen) aan te bevelen als oplossing voor alle kwalen waar onze samenleving en cultuur aan lijdt. Dat betekent ook, dat een deel van de jeugdige avantgarde geneigd raakt om politiek protest en politieke strijd zinloos te vinden, omdat die je dwingen de normen en denkcategorieën van de tegenstander te aanvaarden. Het enige wat je kan doen is 'to drop-out'; niet meer meedoen. Het is een beslissing die vergelijkbaar is met die van de guerilla in Latijns-Amerika: genomen op grond van het inzicht, dat binnen de toegelaten kaders en kanalen geen verandering mogelijk is. Drop-outs zijn tot hun houding gekomen door een gevoel van volledige machteloosheid en frustratie.

De politieke betekenis van dit alles lijkt me duidelijk genoeg. Als de bestaande politieke partijen niet in staat zijn om met de veranderingen mee te evolueren, zal het beste deel van de jeugd volledig vervreemd raken van de politiek. Dat proces is al vrij ver voortgeschreden. Het betekent dat de politieke strijd er een zal worden tussen 'orde' en 'anarchie', die zoals we in Frankrijk hebben gezien door de krachten van de orde zal worden gewonnen. *Maar dat betekent, dat het pogen om op concrete punten in de samenleving verandering te brengen, stuksgewijs, maar geleid door een filosofie van fundamentele verandering van de maatschappelijke structuur, een filosofie die voor strategie en tactiek bepalend is, tot mislukken gedoemd is.* Het is de vraag of het democratisch-socialisme niet al te zeer geworden is tot belangenbehartiging binnen een geaccepteerd politiek en maatschappelijk systeem (dat onvermijdelijk zal verdwijnen; naar rechts of naar links) om dit nog te kunnen nastreven. Vergeleken bij de SPD, Labour en de Franse socialisten slaat de PvdA nog wel een redelijk figuur, al doet zij dan ook niet véél meer dan wat sleutelen. Wat te doen? In ieder geval de platgetreden paden verlaten; door discussie een nieuwe filosofie van verandering uitwerken en die door daden waarmaken, en daarbij dan ook maar het woord 'socialisme niet teveel in de mond nemen.

Ik heb nu, geloof ik, de politieke betekenis van het onderwerp van dit nummer wel voldoende duidelijk gemaakt. Maar ik moet nog even terug naar het onderwerp zelf. Uit het voorgaande bleek al, dat 'roken' kan worden tot een totale keuze voor een allesomvattende vorm van leven, die bijna alle omgang met niet-rokers uitsluit. Zo heeft de tegenmythologie tot gevolg dat de stellingen van de oorspronkelijke mythologie worden bevestigd.

De stelling dat het tolereren van het marihuanaroken betekent, dat de grondslagen van onze samenleving worden ondergraven, is het spiegelbeeld van de stelling dat men het beste door propaganda voor het roken ('to turn people on') het huidige maatschappelijk onderdrukkingssysteem kan ondermijnen. Daarom zal de noodzakelijke demythologisering — het zien van marihuana als een onschadelijk genotmiddel, dat een grotere intensiteit van ervaren mogelijk maakt, maar waarmee noch de maatschappij kan worden ondermijnd, noch de grote maatschappelijke problemen kunnen worden opgelost — van de kant van de bestrijding moeten komen, die immers zowel toeneming van het gebruik als het ontstaan van de tegenmythologie in de hand werkt (zie de bijdrage van Van Peype). Dat hoeft niet te betekenen dat marihuana 'gelegaliseerd', d.w.z. vrij verhandelbaar zou moeten worden. Er zou, dunkt me, al veel gewonnen worden door niet meer de individuele gebruiker op te sporen en te straffen. Men kan dan zien hoe het gebruik zich ontwikkelt en wat voor aanvullende voorzieningen er kunnen worden getroffen.

Ik heb me hier voornamelijk op het marihuanavraagstuk geconcentreerd, omdat de sociale en politieke implicaties daarvan mij het belangrijkste lijken. Maar ik wil het LSD-probleem daarmee niet bagatelliseren. Er zullen in de toekomst nog veel meer van dat soort middelen beschikbaar komen en het is zaak ze uit verkeerde handen (waarbij militairen me gevaarlijker lijken dan oordeelkundige individuele gebruikers) te houden. Om te komen tot een meer rationele aanpak van het drugprobleem, zoals drs. Van Peype zich die voorstelt, zal het drugprobleem bovendien als één geheel moeten worden gezien. Openbare discussie is ook hier noodzakelijk. Immers uit de bijdrage van prof. Ladee blijkt wel dat LSD naast schadelijke ook zegenrijke kanten heeft. De laatste brengen zijn collega Schlemper er dan ook toe om zich af te vragen of niet gebruik onder medische controle ook voor niet-patienten mogelijk gemaakt zou moeten worden. Maar voorlopig is als gevolg van de hysterische reacties op LSD-gebruik de firma Sandoz met de produktie van LSD gestopt, zodat ook bonafide onderzoekers en psychiaters nauwelijks meer aan het middel kunnen komen.

De meeste bijdragen aan dit nummer zijn reeds genoemd. De opzet was om het gebruik van drugs zoveel mogelijk te bezien tegen de achtergrond van de veranderingen die in onze samenleving plaatsvinden. Daarom werd er naast bijdragen van medici, die bij uitstek deskundig zijn op het gebied van de wer-

king en de psychische en fysiologische gevolgen van het gebruik van deze middelen, artikelen van een criminoloog, een sociaal-psycholoog, een strafrechtsdeskundige en een beleidsdeskundige opgenomen. De redactie vond het ook noodzakelijk om twee 'rokers' aan het woord te laten. Te vaak wordt over hun hoofd heen over hen als 'probleem' gepraat. De eerste, jeugdige, roker heeft een tijd lang roken en leven gelijkgesteld. Hij is er overigens kort na het schrijven van zijn stuk mee opgehouden, hij heeft zich 'gesocialiseerd', zoals hij het zelf noemt. Dat betekent, dat het met de 'verslaving' waar hij over schrijft wel meevalt, zoals ook de verwardheid van zijn artikel erg meevalt; ik vind het tenminste glashelder; het is alleen wat ambivalent. De tweede, wat oudere, roker bleek in staat zijn roken geheel in zijn maatschappelijk bestaan te integreren en hij laat zich daarom onverdeeld gunstig uit over de bij hemzelf waargenomen gevolgen. De lezer kan zijn waardering toetsen aan de bijdrage van drs. Geerlings en prof. Kuiper, waarbij de ervaringen van de arts Kooyman in Oeganda waardevol vergelijkingsmateriaal bieden.

Rest mij nog om mijn dank te betuigen aan mr. F. E. Frenkel die mij bij het samenstellen van dit nummer met raad en daad heeft bijgestaan.

Maatschappelijke reacties op afwijkend gedrag

Afwijkend gedrag is en blijft een bijzonder intrigerende zaak. Waarom gedragen sommige mensen zich in sommige situaties op een wijze die afwijkt van de gedragingen die men in die situatie verwachten zou? Er zijn trouwens maar weinig mensen die nimmer in enige situatie ooit zouden afwijken en daarom kunnen we de vraag ook zó stellen: waarom toch wijken wij in sommige situaties af van de gedraging die men of die sommige mensen van ons in zo'n situatie verwachten?

Vele jaren lang heeft de wetenschappelijke theorievorming en daarmee samenhangend het wetenschappelijk onderzoek, het accent vooral gelegd op de afwijkende individu. Het theoretisch model dat men daarbij gebruikte was ongeveer als volgt. Er zijn regelen in onze samenleving, zo meende men (sommige van die regels zijn positief te waarderen, andere neutraal en weer ander negatief te waarderen), en er zijn mensen die deze regels overtreden. Wat nu zijn de oorzaken of de factoren die in dit afwijkend gedrag resulteren, of anders gesteld: wanneer komt een individu ertoe om voor de oplossing van zijn probleem een afwijkende oplossing te zoeken en toe te passen? In een dergelijk model is het afwijkend gedrag voornamelijk een individueel probleem: een probleem van niet-aangepastheid waarvoor men, zelfs indien die niet-aangepastheid de spuigaten ging uitlopen, een bijzondere term had: ziekte. Want door een onaangepast gedrag de etikettering ziekte te geven kon men het weer ergens plaatsen: het hoorde dan tot de opdracht van de dokter om er iets aan te doen. Wat later, toen men ging beseffen dat er ook vormen van onaangepast gedrag zijn die kennelijk niet tot de medische interessencirkel behoren, kwam er in de plaats van de dokter nog iemand bij: de maatschappelijk werker of de reclasseringsambtenaar die dan iets aan die maatschappelijke onaangepastheid zou kunnen gaan doen. De dokter zou dan genezen en de maatschappelijk werker zou resocialiseren. Doel van beide was en bleef: beëindiging van dat onaangepast gedrag. Die beëindiging zou kunnen plaatsvinden

zodra men efficiënte methoden gevonden had: want onaangepast gedrag is en blijft abnormaal, zoals ziek gedrag abnormaal is. Meestal haalde men dan verschillende definities van abnormaliteit door elkaar waardoor de gehele problematiek mooi onduidelijk bleef.

Naast het hier weergegeven theoretisch model kwam sedert het begin van deze eeuw langzaam een ander theoretisch model tot stand dat meer het accent legde op de sociale en sociologisch relevante factoren. Van meet af aan was er trouwens reeds een soort sociale kritiek geweest op het schema van 'regel en overtreding'. Indien namelijk regelen voor sociaal gedrag door afwijkend gedrag overtreden worden dan kan men natuurlijk ook stellen dat de regel dan niet deugt. In feite blijft men dan echter in het in de vorige alinea reeds gegeven model. Want er is geen samenleving denkbaar waar alle regelen zodanig zijn dan niemand ze behoeft te overtreden. Indien men echter een samenleving met de regelen a, b, en c, die betracht worden door de individuen p en q en overtreden door de individuen r, vervangt door een samenleving met de regel d, e en f die betracht worden door p en r en overtreden door de individuen q, dan is er feitelijk niets veranderd, behalve dan dat nu andere soorten individuen het haasje zijn. Ook is het mogelijk dat altijd dezelfde typen individuen tot de nonconformisten behoren omdat dat nu eenmaal tot hun wereldontwerp behoort, en dan heeft vervanging van regelen weinig zin; welke regelen er ook mogen zijn, ze zullen toch worden overtreden.

In de sociologische theorievorming sedert Durkheim in het begin van de twintigste eeuw daarentegen is men in toenemende mate aandacht gaan geven aan de wijzen waarop een samenleving tracht haar cultuursysteem te continueren en de individuele gedragingen die afwijken van de voorgeschreven gedragingen te controleren (een anglicisme voor wat we in het nederlands ook wel zouden kunnen noemen 'onder controle houden'). De theorieën rond de sociale controle zijn in de laatste decennia sterk uitgebouwd, en door verbinding met theorieën m.b.t. de sociale rol en de groeps- en subcultuur werd het mogelijk om in het schema van norm en gedrag allerlei verfijningen aan te brengen. Zo bracht men al lang geleden naar voren dat weliswaar een samenleving allerlei normen handhaaft en waakt tegen overtreding ervan, maar dat tegelijkertijd binnen dat sociale systeem een behoorlijk aantal afwijkingen oogluikend wordt toegestaan. Zo handhaafde de samenleving een stringente huwelijksnormatiek, die alle sexue-

le verkeer dat niet op de voortplanting gericht was en buitenhuwelijks plaats vond onder sex-taboes plaatste maar tegelijkertijd weigerde diezelfde samenleving om efficiënte maatregelen te nemen tegen de prostitutie. Weliswaar werden en worden de prostitué(e)s gebrandmerkt als sociale randfiguren maar de prostituant vooral in het begin van de eeuw, kon niet alleen straffeloos maar zelfs als geacht burger zijn gang ter prostitutie vrij openlijk uitoefenen. Dit was mogelijk omdat de afwijking van de huwelijksmoraal, mits als prostitutie beoefend, een geaccepteerde afwijking was. Zo lang een samenleving de afwijking controleren kan, laat ze haar toe. Elke samenleving laat gedragingen die buiten het algemeen normpatroon vallen, toch weer toe mits ze verbonden worden aan bepaalde rolvullingen en mits de roldrager precies zijn afwijking weet te hanteren. Ook worden zekere afwijkingen toegelaten mits ze verbonden zijn aan het lidmaatschap van zekere groepen en subculturen. Toch is het de vraag of afwijkingen die geïnstitutioneerd zijn, die dus als het ware cultureel omschreven zijn en verbonden aan bepaalde rollen of groepen, wel echte afwijkingen zijn.

Al te zeer heeft men nog altijd gemeend dat het model bestaat uit norm en overtreding, uit regel en afwijking, terwijl het naar de mening van vele theoretici aanbeveling verdient om te onderscheiden tussen norm en verwachting. Als men van een bepaalde rolvulling verwacht dat daarbij gedrag voorkomt dat afwijkt van meer algemene regelen, of als men daar allermindst verbaasd over is, dan is het geen afwijking meer. Men kan het ook anders stellen: een samenleving is tolerant ten opzichte van afwijkend gedrag indien ze aan dat afwijkend gedrag het dreigende karakter ontnemen kan door het bij binding aan rol en groep in het erkende systeem op te nemen. Lukt dit niet dan is die samenleving intolerant. Indien een woonwagenbewoner er ongewassen en met lange haren bij zou lopen, dan zou men dat accepteren, indien een jeugdige beatnik, afkomstig uit een keurig milieu, hetzelfde doet, wordt men intolerant.

Intussen is het al lang tijd geworden om in de wetenschappelijke theorievorming verbanden te leggen tussen de eerstgenoemde modellen van individuele benadering en de sociologische benaderingen.

Het meest gebruikte model voor dit soort nieuwe benaderingen is dat van stimulus en respons, een verbinding van psycho- en sociodynamiek. Het model van stimulus en respons is bijzonder vruchtbaar voor de interpretatie van de wijze waarop een samen-

leving reageert op het afwijkend gedrag en voor de wijze waarop de individuen zich gedragen met hun gedrag dat door een bepaalde samenleving negatief gedefinieerd wordt. In een dergelijk model zijn actie van de individu en van de samenleving tegelijkertijd prikkel en antwoord op de prikkel, met een ingebouwde kip-en-ei kwestie die opzettelijk zo bedoeld is. Het is in dit geval dus niet zo, dat een zich niet-conformerend individu alleen maar prikkel-gever zou zijn, waarop de samenleving met controlemaatregelen of sancties zou responderen. Nee, want het non-conformistisch gedrag van een individu is reeds een respons op een controleprikkel van het sociale systeem der samenleving. Juist omdat individu en samenleving in feite beide tegelijkertijd uitlokken tot een antwoord op de prikkel, zijn we in staat om in het afwijkend gedrag een belangrijke onderscheiding aan te brengen, die ook wat betreft het gebruik van verdovende middelen heel veel verklaren kan. Het afwijkend gedrag kan namelijk onderscheiden worden in een primair en een secundair type. Het eerste type van afwijkend gedrag is datgene wat ontstaat uit de onderlinge verhouding van individu en samenleving. Die verhouding kan conflictueus van aard zijn, maar dat behoeft helemaal niet. De samenleving wil eisen stellen aan een individu; de mensen verwachten nu eenmaal bepaalde gedragingen in bepaalde situaties, terwijl een individu op grond van zijn vroegere ervaringen, door zijn opvoeding en psycho-fysieke gesteldheid niet aan alle verwachtingen beantwoorden kan. Is er tussen verwachtingen en realiteit een discongruentie, dan kan er afwijkend gedrag komen. Is het nu zo, dat de samenleving tolerant is en het bij het eventueel constateren van afwijkend gedrag laat, maar dat gedrag verder op enigerlei wijze accepteert, door institutionalisering ervan, door het op te nemen in het sociale systeem, door het aan een bepaalde rol te verbinden, door het toe te staan binnen bepaalde groepen, dan blijft het erbij. Dat afwijkend gedrag verdwijnt dan niet, maar is door de samenleving min of meer geneutraliseerd, door de samenleving min of meer ongevaarlijk gemaakt; het wordt, doordat het aan een rol of groep wordt vastgekoppeld, van een onverwacht gedrag toch weer een verwacht gedrag, en de individu die het vertoont wordt dan ook niet meer negatief gestigmatiseerd. In zijn rol of groep kan hij zich verder weer handhaven en iedereen is min of meer happy.

Indien de samenleving echter niet tolerant respondeert, maar de individu die het afwijkend gedrag vertoont gaat uitbannen, gaat straffen en stigmatiseren, indien het afwijkend gedrag nega-

tief wordt gesanctioneerd en op de afwijking enigszins leeddoende responsen worden toegepast, dan gaat zich het secundaire type van afwijkend gedrag voordoen, dat zowel voor de betrokken individu als voor de samenleving veel schadelijker kan zijn. Het kan zijn dat de individu zijn afwijking gaat intensiveren waarop de samenleving met hardere sancties respondeert, met een escalatie als resultaat. Het kan zijn dat de betrokken individu niet alleen de onderhavige afwijking blijft vertonen maar er nog andere verkrijgt. Bij voorbeeld een delinquent die niet alleen gaat stelen maar bovendien, omdat hij toch uitgestoten is uit de samenleving en geen of voor zijn zwakke krachten te moeilijke mogelijkheden heeft om zich te rehabiliteren, er nog andere vormen van delinquent of in elk geval afwijkend gedrag bij gaat vertonen. Het kan ook zijn dat de betrokken en gestigmatiseerde individu weliswaar het primaire type van afwijkend gedrag gaat nalaten maar er andere vormen van afwijkend gedrag en misschien voor de samenleving wel schadelijker vormen voor in de plaats krijgt. Maar zelfs al zouden het minder evident gevaarlijke vormen zijn dan kunnen ze voor de betrokken individu nog wel hoogst ongewenst zijn. Men denke aan een delinquent die lange tijd in een gevangenis heeft doorgebracht en allerlei artefacten heeft ontwikkeld, zowel individueel psychologisch als sociaal, die een normaal leven voor hem voor lange tijd onmogelijk maken.

Met dit hele verhaal willen we niet beweren dat een samenleving nooit meer afwijkend gedrag zou moeten sanctioneren of althans controleren, maar wel dat ze met het uitspreken van negatieve sancties ongelooflijk zuinig moet zijn omdat de effecten, zowel voor zichzelf als voor de betrokken individuen (die vlees van haar vlees zijn), wel eens zodanig dysfunctioneel kunnen worden dat het beter ware geweest om maar niet te sanctioneren. In elke negatieve sanctionering die in feite een intolerantie inhoudt, zit een ingebouwde tijdbom, zit een vliegtuigbom die jaren geleden weliswaar afgeworpen werd, en door een laag aarde aan het gezicht onttrokken en vergeten werd, maar die op een dag door een ongelukje ontploffen kan. Dit komt omdat men, juist door gedrag als afwijkend te gaan definiëren, de sluis openzet om tegen de afwijking allerlei hoogst ongunstige en voor alle mensen zeer schadelijke denkstereotypieën tot ontwikkeling te brengen: men gaat tegenover de afwijking en tegenover diens gelijken voorordelen koesteren, men gaat eigen verdrongen wensen in hem en hen projecteren, kortom voor de hele scala van uit psychotherapie en sociale psychologie bekend geworden psychische geesels der

mensheid wordt ruim baan gemaakt. Weliswaar kan men de gedachte verkondigen 'het is niet de mens die wij veroordelen, maar zijn daad', doch het kan niet betwijfeld worden dat deze denkdifferentiatie maar aan zeer weinigen gelukt. En die differentiatie gelukt waarschijnlijk alleen aan die persoonlijkheden die met grote tolerantie begaafd zijn en dus al bijzonder weinig neiging hebben een autoritaire houding aan te nemen tegenover afwijkend gedrag.

Nu komen we aan de moeilijke vraag, waarom een samenleving bepaald gedrag als afwijkend gaat definiëren: waarom het ene gedrag wel en het andere niet. De algemene motivatie om gedrag als afwijkend te definiëren ligt hierin, dat de individuen in een samenleving, juist omdat zij weten welk gedrag als afwijkend gedefinieerd wordt, daaruit een versterking ontvangen om het niet-afwijkende gedrag te vertonen, namelijk gedrag dat positieve sanctie ontvangt. Men wordt door de negatieve sanctie niet zo zeer weerhouden tot het vertonen van afwijkend gedrag, als wel door een positieve sanctie aangemoedigd tot gewaardeerd en getolereerd gedrag. Dit is voor de samenleving als geheel uiteindelijk een positief te waarderen zaak, en er zou geen enkel bezwaar tegen in te brengen zijn, ware het niet dat zovele mensen er de dupe van kunnen worden omdat ze gestigmatiseerd door het leven moeten gaan en de zichtbare betalers zijn van de hoge kosten die de handhaving van een sociaal systeem met zich meebrengt.

In het denken binnen een samenleving is nochtans de hier zo juist weergegeven motivatie tot definiëring van afwijkend gedrag, onbewust voor de meeste participanten aan het sociaal systeem. Veel gemakkelijker is het immers om afwijkend gedrag als schadelijk te definiëren. Indien men dit eenmaal zo wil, dan is het gemakkelijk om een rationalisatie te vinden, dat wil zeggen een redelijke reden te formuleren waarom een bepaalde gedraging als afwijkend en ongewenst moet worden gedefinieerd. Schade is een zodanige rationalisatie, en een rationalisatie is eigenlijk een irrationeel gegeven, hoe absurd dit ook klinken mag. Dit blijkt al hieruit, dat dezelfde schade die van een bepaalde vorm van afwijkend gedrag het gevolg zou zijn, uit ander gedrag evenzeer kan resulteren zonder dat dat gedrag dan eveneens als afwijkend wordt gedefinieerd. Zo hebben we in de afgelopen decennia beleefd dat het gebruik van stimulantia, psychedelische middelen en opiaten in toenemende mate als schadelijk werd gedefinieerd. Dit in schrille tegenstelling tot de negentiende eeuw, waarin in

Europa de wetgeving tegen het gebruik zelfs van zware opiaten, zeer tam of zelfs volkomen afwezig was, terwijl men heus wel wist wat de gevolgen van het gebruik van zodanige middelen waren. Indien men het al niet weten mocht, dan hebben de romantische dichters, als Byron, Baudelaire en schrijvers als De Quincey, hun tijdgenoten daarover bepaald niet in het ongewisse gelaten. Nu kan men stellen dat juist boeken als 'Confessions of an opium-eater' de geesten rijp zijn gaan maken voor de latere schadelijkheidsdefinitie van het gebruik van die middelen, maar juist dit verklaart echt niet alles. Want het is heel moeilijk te begrijpen waarom de samenleving er nu ineens zo op gebrand is de individuen bij het gebruik van roesgiften tegen zichzelf te beschermen, maar bij vele andere, even schadelijke verschijnselen net doet alsof de neuzen bloeden. De samenleving heeft nooit de bescherming van de individu tegen zichzelf als algemeen uitgangspunt bij de rationalisaties van strafwetgeving willen voegen, zij het dat dit argument in de consideranties bij strafwetten niet onbekend is. Indien iemand in de mening verkeert dat psychedelische of welke andere stimulantia ook, hem of haar tot nieuwe creativiteit brengen dan wel tijdelijk van neurotische remmingen afhelpen, zo laat hem of haar dan aan die verwachting een realisatie geven, zou men kunnen zeggen. Indien iemand meent dat het ongebreideld eten van erwtensoep hetzelfde effect heeft, zelfs indien de dood door eenzijdige voeding erop volgen zou, dan laat de samenleving dit ook toe. Nu kan men menen dat er maar weinigen lijden aan de erwtensoepafhankelijkheid en dat indien zeer velen dat zelfde syndroom vertoonden, de samenleving de erwten zou opnemen in de anti-opiumwetgeving. Allen die van oordeel zijn dat de wetgeving tegen het gebruik van stimulantia te streng is en die een zekere depenalisering van enkele van soortgelijke middelen bepleiten, brengen telkens naar voren dat de samenleving toch tegen de alcohol, die in verlerlei opzicht even schadelijk is als de stimulantia, zo clement is. Het alcoholgebruik is allerm minst getaboeed. Merkwaardig is het echter dat in andere dan de Europese culturen waar marihuana en mescaline legale middelen, ja zelfs aanbevolen zaken zijn, dikwijls de alcohol onder het taboe valt (de Islamlanden).

Men kan wel bepleiten dat indien het tot een keuze moet komen en in indien er toch altijd iets getaboeed moet worden, men beter de alcohol verbieden kan en de drugs legaliseren, omdat de laatste minder schadelijk zijn, maar het is al evenzeer merkwaardig dat een dergelijk pleitrede zo weinig overtuigend klinkt. Dat

gebrek aan overtuigingskracht vloeit niet voort uit de feitelijkheid, want die blijft in het midden, maar is veeleer het gevolg van de irrationaliteit der rationele argumenten die tegen de drugs worden aangevoerd, en die ten aanzien van de alcohol meestal achterwege blijven. Nu is er tegen irrationaliteit op zichzelf weer niet zoveel in te brengen: een samenleving kan het met rationaliteit alleen niet doen, noch ten kwade noch te goede. Bij enige nadere kennismaking van de literatuur rond het gebruik der hallucinogenen blijkt dat aan dat gebruik de ontwikkeling van een zekere 'short-cut'-kennis wordt toegekend. Seder De Quincey, maar vooral sedert Huxley, is het niet onder stoelen of banken gestoken dat de hallucinogene werking van deze middelen aan de gebruiker inzichten geeft van kosmische betekenis, van als het ware buiten-aards weten en van een ruimtelijkheid die aan het bewustzijn van de mens een verheid verleent die vergelijkbaar is met de kosmische ruimte. 'Innerspace' en 'outerspace' worden congruent. Nu zal niemand willen ontkennen dat deze berichten en andere berichten van soortgelijke strekking bepaald niet bedoeld kunnen zijn om aan de gevestigde burgerij gemoedsrust te verschaffen. Integendeel, deze berichten zijn voor die burgers, die een belangrijke inbreng hebben bij de wetgeving, hoogst alarmerend en dreigend. Gebruikers van deze middelen worden dan tot mensen die over machten beschikken die volkomen en principieel onvoorspelbaar zijn. Het gebruik van alcohol kent men uit eigen ervaring, dat van de drugs niet. Of de berichten afkomstig uit Huxleyaanse bronnen reël zijn of niet, of ze een werkelijkheid weergeven of niet, is daarbij volkomen irrelevant. De vergelijking met de angst voor de heksen in de late Middeleeuwen dringt zich op en is zelfs verdedigbaar. Die heksen vlogen ook door de lucht (het hallucinatoire zweven dat bij mescaline bekend is) en die heksen gebruikten waarschijnlijk allemaal stimulantia. Ze hadden immers allemaal kruidentuintjes en Joost mag weten wat ze in die tuintjes gekweekt hebben. Men vergete niet dat zelfs in de eerste de beste Hollandse polder onder de rook van Amsterdam plantjes groeien waar men 'high' van kan worden. Berichten als zouden in toekomstige oorlogen generale staven LSD of STP of nog sterkere middelen in het drinkwater van de vijandige bevolking kunnen strooien om haar tijdelijk uit te schakelen, dienen er ook allerminst toe om de burgerij gerust te stellen. De verschaffing van alcohol aan een vijandige bevolking klinkt minder gevaarlijk. Weliswaar leert wetenschappelijk biochemisch onderzoek dat de wetgever, door alle stimulantia ten onrechte in één wetgeving onder

te brengen, de werkelijkheid scheef trekt omdat er zulke fundamentele verschillen tussen die middelen te onderscheiden zijn, maar als argument is dit niet krachtig genoeg om de sociale irrationaliteit te ondermijnen en/of recht te zetten.

De samenleving voelt zich bedreigd door hetzij de vermoede macht van de gebruikers der drugs, hetzij door de vermoede enorme toename van sociale 'misfits' indien iedereen maar 'ongestraft' die middelen op eigen lichaam zou mogen toepassen en anderen daartoe verleiden. Want, en hier kunnen de drugs gebruikende devianten vergeleken worden met de homoseksuelen, de verleiding en de neiging om anderen en vooral jeugdigen tot adepten te maken, wordt in beide groepen devianten geprojecteerd. Nu een samenleving de homoseksuelen langzamerhand aan haar wurggreep voelt ontglijden, zal ze misschien met welgevalen een nieuw object voor projecties zien opdoemen.

Het ziet er niet naar uit, dat diegenen die een verlichting of zelfs opheffing van de strafrechtelijke sancties rond gebruik en handel in stimulantia en hallucinogenen beogen, voorlopig iets zullen bereiken. Ten hoogste zal wellicht het als minst schuldig middel beschouwde marihuana nog eens in afzienbare tijd ten dele of geheel buiten de wet worden gesteld, maar het is de vraag of dit binnen één of enkele decennia geschieden zal. Daarvoor is de sociale brandmerking op het ogenblik, naar het zich laat aanzien, al te ver voortgeschreden. Indien men toch verlichting van de poenalisering wenst, dan is die wellicht niet te zoeken in een verwijdering van enkele stimulantia uit de wetgeving betreffende opiaten, maar eerder door een institutionalisering van enkele gebruiksvormen ervan. Het is bekend dat de Native Church of America verlof heeft gekregen om, met verwijzing naar een amendement op de Constitutie, het gebruik van één of meer roesgiften toe te passen tijdens religieuze diensten. De poging om een not-native church op te richten waar eveneens het gebruik van stimulantia zou worden toegelaten, schijnt op niets te zijn uitgelopen. De poging was ook al te naïef en te doorzichtig. De wijze waarop niet weinigen in de Verenigde Staten met hun afhankelijkheid van hallucinogenen missie bedrijven, is een paardemiddel om de burgerij steeds huiveriger te maken. De enige rolsituaties waarin onze samenleving op dit ogenblik de toepassing van bedoelde middelen heeft geïnstitutionaliseerd, is die der medische beroepen.

Het is overigens niet de opzet van deze bijdrage om suggesties te doen met betrekking tot de wijze waarop een verdere institu-

tionalisering van rolfuncties met toegelaten gebruik van stimulantia zou kunnen worden gerealiseerd. Indien er suggesties moeten worden gedaan, dan zouden we liever zoeken naar de mogelijkheid om de samenleving deze problematiek te doen behandelen zonder de schade te ondergaan van de alles corrumperende uitwerking der te grote intolerantie. Deze problematiek is wellicht belangrijker dan de individuele problemen der druggebruikers, wier zaken overigens in andere bijdragen van dit nummer aan de orde zullen worden gesteld. Hiermee willen we allerminst de problematiek dier gebruikers bagatelliseren, want hun problemen zijn niet alleen individueel maar ook sociaal van belang. Ook bij de gebruikers echter, althans bij diegenen die depenalisering van het druggebruik bepleiten, wordt soms wat al te ondoordacht een beroep gedaan om de vernieuwende werking van hun non-conformisme. Niet elk non-conformisme levert een gunstige dynamische bijdrage tot de ontwikkeling der samenleving. Pas indien de ontdekkingsreizen naar 'inner-space' tot een alom gewaardeerde sociale doelstelling zijn geworden, kan men verwachten dat de voor die ontdekkingsreizen benodigde middelen gelegaliseerd worden.

Hasjies: een poging tot verbetering?

Een poging tot verbetering? Niemand, die het wil geloven.

Als iemand mij vraagt waarom ik hasjies rook, is wat ik antwoord helaas vraag. Bij voorbeeld: een aanvulling op mijn tekortkomingen. Voor ieder buiten mij helaas onbegrijpelijk.

Het grootste probleem met hasjies is, dat er niemand buiten de rokers ¹ zelf gelooft dat het zin heeft. De eigenlijke zin van roken is dermate subjectief, dat het voor mij als gebruiker onmogelijk is, een niet-roker ervan te overtuigen. Als het gebeurt dat iemand door mijn invloed gaat roken, hoop ik dat de doorslaggevende overwegingen van die persoon zelf afkomstig zijn, en niet specifiek voor een bepaalde groep waar hij of zij bij wil horen. De moeilijkheden waarmee een beginnend roker te maken krijgt, zijn niet gering.

De groep waar hij in vele gevallen bij wil horen, biedt meestal minder bescherming dan de meeste andere groepen.

Als illustratie hiervan neem ik een citaat uit de W.P. encyclopedie, waarin staat dat de meeste hasjiesrokers onbetrouwbaar zijn. Ik geloof dat het t.o.v. de orde van waaruit deze encyclopedie geschreven is, juist is. Het woord onbetrouwbaar is in dit boekwerk tot een algemeen aanvaardbare maatschappelijke norm verheven terwijl 'onbetrouwbaar' in de praktijk altijd een beoordeling van anderen is. Maar ook bij rokers komt het niet voor, dat iemand zichzelf onbetrouwbaar vindt.

Ik, en met mij vele rokers, word doorlopend met de lachwekkendheden van het huidige maatschappelijke systeem geconfronteerd. De doelstelling van deze maatschappij brengt mij niet bepaald tot grote maatschappelijke daden. Het valt niet te ontkennen dat roken op een groot aantal mensen die invloed heeft, die

¹ Als ik spreek over rokers, bedoel ik de groep rokers waarmee ik dagelijks word geconfronteerd.

men over het algemeen apathisch noemt. Mijn persoonlijke ervaring is, dat ik extrovert tot minder in staat ben, maar dat ik introvert de zaken beter door heb. Deze stellingen zijn natuurlijk louter persoonlijk. Veel mensen zullen mij naar hun maatstaven gemeten lui vinden; ik zelf vind, dat ik een lekker leven heb. Veel mensen zal de logica van de vorige zin wel ontgaan. Ik bedoel ermee dat het mij sinds ik rook minder interesseert, wat anderen van mij vinden. Het kan me dus ook niet schelen of anderen mij lui vinden. Ik zou voor hetzelfde geld iedereen lui kunnen vinden, die dit systeem in stand helpt houden.

Als ik spreek over rokers, dan bedoel ik iemand die iedere dag rookt. Deze mensen hebben over het algemeen geen maatschappelijke functies. Ze handelen naar mijn gevoel impulsiever en onbeheerster, wat ons niet direct erg geschikt maakt voor het productieproces.

Als er regelmaat in het leven van een roker is, dan is die er met de grootst mogelijke moeite ingebracht. Als deze westerse samenleving ooit in gevaar gebracht wordt, dan is dat het meest waarschijnlijk door hasjies e.d. Het gedragspatroon van iemand die gaat roken wordt enorm gewijzigd.

Door elkaar genomen maak ik mij niet zo druk om een boel dingen. Ik geloof het wel. Het vreemde is, dat het in de meeste gevallen wel goed komt ook. Dit is geloof ik voor mij een gevolg van de meest ingrijpende verandering die door het roken tot stand is gekomen. Ik ben sfeergevoelig geworden in plaats van sfeerbepalend. Ik zoek eigenlijk de hele dag naar de meest ontspannen omgeving, soms tot in het absurde. Het directe gebeuren is het allerbelangrijkst, afspraken lijken dan ook wel eens op een gok.

Ik propageer roken niet als een oplossing voor de problemen van deze tijd. Het is en blijft een genotmiddel, waar sommige mensen niet af kunnen blijven. Iemand die gaat roken, loopt het risico in een verschrikkelijke chaos terecht te komen. De intensiteit van de dingen om je heen verandert, sommige dingen lijken langer en heviger te worden. Als je kiespijn hebt b.v., kun je beter niet gaan roken. Pijn wordt nl. ook veel intenser. De smaak van roken ben ik veel later pas lekker beginnen te vinden, in het begin was het 'stoned' zijn het belangrijkste. Het lijkt ook of ik beter naar de muziek kan luisteren, ik neem er in ieder geval veel

meer tijd voor als voorheen. Ik doe wel alleen maar die dingen, die mijn persoonlijke voorkeur van het moment vertegenwoordigen. Slechts met moeite doe ik iets wanneer dat niet het geval is. Na een langere tijd roken echter, valt het een en ander wel te regelen.

Iedereen die gaat roken moet dit soort dingen liefst van tevoren goed overdenken omdat je als je eenmaal rookt, er niet gemakkelijk afstand van doet. Met het oog hierop is het beslist noodzakelijk dat er eindelijk eens goede voorlichting op dit gebied verschijnt, in plaats van dat iedereen zich druk maakt om rokers op te sluiten. Een gevaar van deze paranoia is, dat de prijzen van hasjies worden opgedreven en dat opium goedkoper en met minder gevaar te verkrijgen is dan hasj. De gevolgen hiervan kan ieder weldenkend mens zich wel voorstellen.

Ik geloof niet in een psychedeliese revolutie, zoals b.v. Simon Vinkenoog predikt. Hasjies is op z'n minst zo verslavend als alcohol. Ik geloof wel dat de huidige maatschappij naar haar eigen normen degenereert, als hasjies gemeengoed wordt. Iedereen die dit systeem bewust helpt in stand houden, zal dus tegen dit genotmiddel zijn. Ik waarschuw daarom iedere progressieveling om goed na te denken voor hij zich uitlaat over legalisatie. Als het gelegaliseerd wordt, zijn de gevolgen niet te overzien. Dit systeem gaat er absoluut aan kapot.

Ik vind het prachtig. Naar mijn gevoel is wat we hier hebben toch niet zoveel zaaks en het staat voor mij vast dat alles hier naar de knoppen gaat. De mens is zo diep gedaald, dat hij zich zelf kan vernietigen; ik zie er dan ook niets meer in. Mijn enige probleem is, de tijd tot het einde zo plezierig mogelijk door te brengen.

De meeste rokers om mij heen lijken egocentrischer dan de niet-rokers. Misschien komt dat wel omdat ze niet meer de moeite nemen om het tegengestelde te lijken. Een gevolg hiervan is de al eerder genoemde onbetrouwbaarheid.

We worden ook niet geweldloos. Als we geweldloos lijken komt dat waarschijnlijk omdat een gekregen klap meer pijn doet als we gerookt hebben. In landen waar gerookt wordt, is de bevolking beslist niet geweldlozer dan in een alcoholmaatschappij.

Misschien komt onze schijnbare passiviteit door het geheel van de ons omringende omstandigheden. Ik heb gemerkt dat de invloed

van hasj verschilt met het soort voedsel dat ik tot mij neem. Een gevolg hiervan zou kunnen zijn dat elke vergelijking van de situatie hier met landen waar overwegend gerookt wordt, niet opgaat omdat het complex van omringende omstandigheden totaal verschillend is. Ik ken ook geen twee mensen die exact hetzelfde reageren op hasj. Iedereen reageert naar aanleiding van zijn specifieke omstandigheden. Ik zie geloof ik sinds ik rook beter, dat de maatschappij is opgebouwd uit individuen; de grote grijze massa zie ik niet meer.

Veel rokers stoppen vroeg of laat met roken of met hun maatschappelijke loopbaan. Wat vaak zeer verstrekkende gevolgen voor hen heeft.

Roken brengt wel degelijk grote gevaren met zich mee. Jongemensen, die door allerlei omstandigheden labiel zijn, verschuiven door het roken hun persoonlijke problemen naar een ander tijdstip. Hetzelfde komt natuurlijk ook met alcohol voor. Niemand kan van deze jonge mensen verwachten dat ze dit soort dingen duidelijk zien. Gevolgen van dit verschuiven kunnen tot zeer ernstige moeilijkheden leiden. Iemand die naar aanleiding van het voorgaande een oordeel denkt te kunnen vormen over het genotmiddel, moet wel bedenken dat deze moeilijkheden nooit een direct gevolg zijn van hasj. Meestal zijn het aanpassingsmoeilijkheden. Er kan dan ook geen schuldige aangewezen worden. Er zijn helemaal geen schuldigen, hoogstens zou het collectief de schuldige kunnen zijn.

Een mening over legalisatie heb ik niet. Ik ken niemand het recht toe mij het roken te verbieden, niemand kan mij het dus ook toestaan. Roken vind ik een onderdeel van vrije meningsuiting; dat het eens in de opiumwet geplaatst is, is al absurd genoeg. Mijn mening is, dat er in het vervolg in criminele zin over gezwegen moet worden en degenen die er bij hun volle verstand in die zin over gesproken hebben, moeten zich maar een tijdje voor hun onbenul gaan schamen. Roken is nl. heel gewoon. Net zo gewoon als eten en drinken. De medische wereld heeft bij mijn weten ook nooit aangetoond dat het schadelijker is dan alcohol of tabak.

Het heeft wel een uitwerking op je die met niets vergelijkbaar is. Het is niet zo verwonderlijk dat de buitenwereld er afwijzend op reageert. Wat een boer niet kent, dat vreet ie niet.

Ik heb nog nooit iemand horen beweren dat spruitjes slecht voor iemands gezondheid zijn. Ik ben van mening, dat dat best mogelijk is. Op iemand die voornoemde groente niet lust, heeft het psychisch zowel als fysiek een slechte invloed. Fysiek omdat de consument misselijk wordt en psychisch omdat hij waarschijnlijk uit zijn doen raakt (humeurig b.v.). Als je lekker gegeten hebt, voel je je meestal ook wel lekker.

Het is ook onzin spruitjes te gaan eten om bij een bepaalde groep te behoren. Iedereen ziet hier het belachelijke van in. Je behoort nl. pas tot die groep als je werkelijk van spruitjes houdt. Zie nu die spruitjes symbolisch, dan is het met vele groepen en hun vorming zo gesteld.

Het probleem voor jonge mensen die beginnen te roken is, dat ze zelf niet schijnen te kunnen beoordelen of ze roken uit flinkheid, om er bij te horen, of dat ze er werkelijk bij horen.

De buitenwereld verschaft helemaal geen houvast en is helemaal niet ingesteld om dat te verschaffen wat ze denken nodig te hebben. Het is ook logisch, dat verwarringen in functies optreden. Als eenmaal zo'n proces op gang is, zijn de gevolgen snel niet meer te overzien. Aangezien de meeste ouderen hun mening al voorradig hebben, is er bij hen ook geen steun te verwachten. Het lot van vele labiele persoonlijkheden wordt zoals gewoonlijk door de omringende groep bepaald. Het gedragspatroon van een roker kristalliseert zich echter op een totaal andere en helemaal niet op de maatschappij ingestelde manier uit. Hun voorkeur is hun alles. Voor gebruikers met een behoorlijke persoonlijkheid is dat niet zo'n bezwaar, bij wat minder begaafden leidt het vaak tot afstomping. Deze waarneming is natuurlijk weer subjectief.

Deze beweging in het groepspatroon is naar mijn mening een versnelling in een toch al op gang zijnde ontwikkeling. Familiebanden worden hoe langer hoe minder belangrijk. Gelijkgerichtheid komt hiervoor in de plaats. Wat ik beweer kan ik alleen maar toetsen aan de Westeuropese samenleving, de enige die ik een beetje ken. Het zal zich elders wel anders ontwikkelen omdat de omstandigheden anders zijn.

Op naaldhakken lopen is voor sommige vrouwen een geweldige kick. Ze denken er mooiere benen van te krijgen en er daardoor beter uit te zien. Niemand is echter nog op het idee gekomen om naaldhakken in de opiumwet te zetten, hoewel ook het dragen van dit schoeisel niet fysiek onschadelijk genoemd kan worden.

Ziehier het ridicule van het hele probleem. Ik geloof dat het hele probleem terug te voeren is tot de Westerse moraal, waarin voor het individu verdomd weinig ruimte is. Vroeger werd de dienst uitgemaakt door de kerk, tegenwoordig wordt over de moraal bij meerderheid in het parlement beslist. Ongetwijfeld zullen er lieden te vinden zijn, die beweren dat de moraal steeds een stapje verder is dan de wet. Voor mij is dit alleen maar een bewijs, dat de wijze van wetgeven niet deugt.

Ik heb hiervoor geen alternatief. Het enige wat ik kan adviseren is, dat iedereen zich eerst met zich zelf moet gaan bezighouden en zo min mogelijk met een ander, tenzij hierom wordt gevraagd.

Wat me het meest bevalt als ik rook is, dat ik me beter met mezelf kan confronteren. Ik zie mijn wezenlijk persoonlijke problemen beter gescheiden van die, die van buiten worden veroorzaakt. Hoewel er altijd een bepaalde wisselwerking plaatsvindt. Op het moment van confrontatie kan ik ze beter scheiden. Verder doen vele dingen die van buitenaf komen mij plezieriger aan als ik gerookt heb, ik heb echter wel de indruk dat de downperiodes heviger van aard zijn, dan toen ik nog niet rookte.

Het is best mogelijk dat ik nog eens stop met roken, maar dan moet de buitenwereld wel een beetje veranderen, een beetje aantrekkelijker worden, tot die tijd blijf ik wel bij mijn pijpje.

Misschien doet dit artikel wat verward aan. Dat hoeft niemand te verwonderen, door het roken is mijn overdrachtelijk vermogen t.o.v. de buitenwereld verminderd, een glashelder artikel over dit middel was van mij ook niet te verwachten.

M. S. H. Schlemper

Maatschappelijke en religieuze aspecten van het gebruik van enkele psychofarmaca

1. Ontspannende en rustgevende psychofarmaca

De laatste jaren zijn allerlei normen en overtuigingen in discussie gekomen. Ontwikkelingen op medisch gebied leiden tot mogelijkheden waarin niet voorzien is door de traditionele moraal. Dit is b.v. het geval met de ovulatieremmers, meer bekend als 'de pil', de techniek van de reanimatie, waardoor het leven van het organisme gerekt kan worden, terwijl echter een toestand van bewusteloosheid definitief blijkt te zijn, en nog meer recent ook met orgaantransplantaties.

Een andere belangrijke medische ontwikkeling van de laatste tien jaar is de opkomst van de psychofarmacologie. In de chemische industrie zijn geneesmiddelen ontwikkeld waardoor allerlei psychiatrische aandoeningen beter kunnen worden behandeld dan weleer. Er zijn nu medicamenten die de verschijnselen tegengaan van de veel voorkomende psychosen — de leek spreekt van krankzinnigheid, een woord dat ik verder zal vermijden omdat het te zeer emotioneel geladen is —, de schizofrenie en de manisch-depressieve psychose. Ook is het mogelijk angst en spanning te verminderen bij neurotisch gestoorden. De laatste tijd is er tevens voor agressief geladen ontstemmingstoestanden een enkel medicament ter beschikking gekomen.

De psychofarmaca die deze werkingen kunnen uitoefenen worden op recept verstrekt door medici. Ongecontroleerd gebruik vindt incidenteel plaats door mensen die zich niet aan de medische voorschriften houden en grotere hoeveelheden ineens nemen dan verantwoord is, om zo in een toestand van slaperigheid of slaap tijdelijk aan voor hen ondraaglijke conflictsituaties te ontkomen. Soms ook worden zulke hoge doses genomen dat de dood dreigt in te treden. De grens tussen het tijdelijk willen ontsnappen aan de realiteit en de intentie tot zelfmoord is niet zo scherp als op het eerste gezicht lijkt. De psychologische achtergrond van overmatig gebruik van geneesmiddelen is gecompliceerder dan in dit korte bestek is weer te geven. Ook agressieve

impulsen spelen vaak een rol. Het gaat dan om een wraakneming op of chantage van de omgeving. De middelen die hiertoe het meest gebruikt worden, zijn echter niet de zojuist genoemde nieuwe psychofarmaca, maar de slaapmiddelen die al veel langer in de handel zijn en waarvan sommige stoffen zonder recept bij de drogist kunnen worden gekocht. Ook kan het gebruik van slaapmiddelen aanleiding geven tot gewenning, verslaving en optreden van onthoudingsverschijnselen bij plotseling staken, zij het niet in die mate als bij opium en zijn derivaten het geval pleegt te zijn. Deze problematiek zal nu uiteengezet worden aan de hand van een aantal middelen die al veel langer bekend zijn dan de moderne psychofarmaca en de slaapmiddelen.

2. *Opium en zijn derivaten*

Opium was zelfs al in voorhistorische tijden bekend. Het is het ingedroogde sap gewonnen uit de vrucht van de papaver somniferum, dat bestaat uit een mengsel van stoffen. De meest werkzame daarvan is morfine. Uit morfine kan door een geringe wijziging van het molecuul heroïne worden bereid, dat door de verslaafden in de U.S.A. meer gebruikt wordt dan morfine of opium.

Opium en de daaruit gewonnen en afgeleide stoffen worden in de geneeskunde gebruikt als pijnstillende en rust gevende medicamenten, die ook hoest en diarree kunnen tegengaan. Als geneesmiddel is het eeuwenlang zo populair geweest, dat Sydenham in 1680 schreef: 'Onder de geneesmiddelen die het de almachtige God heeft behaagd de mens te geven om zijn lijden te verzachten, is er geen met zo'n groot toepassingsgebied en zo'n grote werkzaamheid als opium.' De Arabieren introduceerden opium in het Verre Oosten, waar het eeuwen als geneesmiddel gebruikt werd. In Europa oogstte de beroemde Paracelsus (1490–1541) veel succes, mede door het gebruik van opium.

Hoewel er incidenteel wel gevallen van overdosering voorkwamen, had men er eeuwen lang geen bezwaar tegen dat, wie dat wilde opium tot zich nam. Het gebruik van alcohol gaf in die tijd tot meer moeilijkheden aanleiding. Pas in de 18e eeuw is in het Verre Oosten het gebruik van opium tot een sociaal probleem geworden, toen de Portugezen en later de Engelsen zich met behulp van de opiumhandel ten koste van de bevolking gingen verrijken. Bekend is de opiumoorlog die Engeland van 1839–1842 met China gevoerd heeft, toen de Chinese overheid aan de lucratieve handel een einde wilde maken.

Tot de 19e eeuw was het opiumgebruik in Europa en Amerika

geen belangrijk sociaal probleem geweest. Na de uitvinding van de injectie spuit, de immigratie van opiumgebruikende Chinese arbeiders en het sociale desintegratieproces van de burgeroorlog is er ook in de U. S. A. een ernstig opiumprobleem ontstaan. In 1909 werd onder invloed van Theodore Roosevelt een internationale opiumcommissie ingesteld, en in 1912 werden produktie en handel aan banden gelegd door de 1e Haagse Opiumconventie.

3. *Gewenning, lichamelijke afhankelijkheid en verslaving*

Bij langdurig gebruik van opium is een steeds hogere dosis nodig om het gewenste effect te bereiken. Dit noemt men gewenning of tolerantie. Voor de toxische effecten is er echter bij opium een geringe gewenning, zodat op den duur een toestand van chronische vergiftiging ontstaat. Reeds om deze redenen zijn opium en zijn derivaten gevaarlijker dan bijv. tabak, die juist leidt tot een grotere tolerantie t.o.v. de acute vergiftigingsverschijnselen dan t.o.v. de gewenste werking.

Een ander effect van geregeld gebruik van opium is de lichamelijke afhankelijkheid die zich ontwikkelt. Het lichaam heeft zich op de aanwezigheid van de stof ingesteld, en plotselinge onthouding leidt nu tot ernstige functiestoornissen: het zgn. abstinentiesyndroom. De onthoudingsverschijnselen wijzen op een overmatige prikkelbaarheid van het centraal zenuwstelsel; dit in tegenstelling tot de dempende werking van morfine. Er is sprake van rusteloosheid, beven, diarree, braken, niesen, geeuwen, versnelde hartslag, kippevel, zweten etc. De lijder aan deze onthoudingsverschijnselen zal trachten het middel zo spoedig mogelijk tot zich te nemen, omdat hij uit ervaring weet dat dit hem onmiddellijk uit deze ondraaglijke toestand verlost. Het abstinentiesyndroom leidt dus wel tot een versterking van de psychische behoefte aan het middel, maar is daar geen gevolg van. De onthoudingsverschijnselen zijn ook op te wekken bij dieren waarbij de grote hersenen zijn weggenomen.

Dat psychische en lichamelijke afhankelijkheid scherp onderscheiden moeten worden, blijkt ook uit het feit dat er middelen zijn, zoals cocaïne, die tot sterke verslaving aanleiding kunnen geven zonder dat er bij plotseling staken duidelijk lichamelijke onthoudingsverschijnselen optreden. Trouwens, men kan niet alleen verslaafd zijn aan middelen, maar ook aan een bepaalde activiteit, zoals bijv. aan spelen. Kenmerkend voor de ernstig verslaafde mens is, dat alle waarden en normen ten slotte opzij geschoven worden, opdat hij zich aan zijn verslaving kan overge-

ven. Deze demoralisering leidt tot verbreking van de gevoelsbetrekkingen met familie en vrienden. De vereenzaming die zo ontstaat, vergroot weer de innerlijke onvrede, en de verslaafde tracht weer aan de onverdraaglijke realiteit te ontkomen door zich over te geven aan de roes die het middel, of in het geval van de spelen, het spel hem kan geven.

4. Stimulerende middelen

Een middel dat tot ernstige verslaving aanleiding kan geven, is de al genoemde stimulerende cocaïne, die het gevoel van honger en vermoeidheid tegengaat, een gevoel van welbevinden doet ontstaan en ook hallucinaties kan opwekken.

De Indianen van de Andes hebben deze stof sinds eeuwen regelmatig gebruikt door coca-bladeren te kauwen, om op deze wijze tijdelijk te ontsnappen aan de harde levensomstandigheden. Van de mannelijke Indianen in Peru die in de bergen wonen, kauwt 90 percent regelmatig cocaïne. Wanneer zij echter naar lagere gebieden verhuizen, kunnen zij deze gewoonte zonder al te veel moeite laten varen, zodat er bij hen niet van verslaving gesproken kan worden. In Europa en de U. S. A. echter is de verslaving aan cocaïne een ernstig probleem geweest. Hier wordt weer duidelijk, dat het niet de stof alleen is die bepaalt of er ernstige verslaving optreedt, maar dat de sociale omstandigheden en tradities en de persoonlijkheid en conditie van de gebruiker doorslaggevende factoren zijn.

Momenteel is het cocaïnegebruik op het noordelijk halfrond geen belangrijk probleem meer. De krachtige stimulerende middelen die tegenwoordig op grote schaal gebruikt worden, zijn de wekaminen. De laatste tijd is hier veel publiciteit omtrent het gebruik van deze middelen, sinds veel sportlieden trachten op deze wijze, bekend als doping, tot betere prestaties te komen. Vooral in bepaalde kringen in de grote steden worden ze echter ook gebruikt vanwege het tijdelijk gevoel van welbevinden dat ze kunnen opwekken. In Japan o.a. heeft het misbruik van deze middelen geleid tot veel gevallen van ernstige en langer durende psychotische toestanden waarvoor opname in inrichtingen noodzakelijk was.

Onschuldiger is het stimulerend effect van coffeïne, dat eveneens de motorische activiteit verhoogt en tevens waarnemen en denken verscherpt en vermoeidheid tegengaat. Het gebruik van coffeïne geschiedt in veel landen dagelijks op zo grote schaal, dat de meesten zich hun leven zonder dat niet kunnen voorstellen.

Koffie, thee, cacao, cola-dranken en de Zuidamerikaanse maté bevatten coffeïne; thee en cacao daarnaast respectievelijk de verwante stoffen theophylline en theobromine. Te grote hoeveelheden ineens leiden, zoals bij alle stoffen, tot vergiftiging, terwijl langdurig gebruik bepaalde ziekten in de hand werkt, vooral van hart en bloedvaten.

Het is interessant te weten dat de invoering van koffie in Europa in de 17e en 18e eeuw tot allerlei maatschappelijke conflicten aanleiding heeft gegeven. Medici twistten over voordelen en gevaren, en sommige overheden bestrafden het gebruik van en de handel in koffie. In 1777 verklaarde de Prins-Bisschop Wilhelm van Paderborn, dat het drinken van koffie een privilege was van adel, geestelijken en andere hooggeplaatste personen.

De invoering in Europa van de tabak, die de stimulerende nicotine bevat, heeft tot nog grotere spanningen aanleiding gegeven. Op 6 november 1492 rapporteerden twee Spanjaarden aan Columbus dat zij Indianen hadden zien roken. Al spoedig waren er Spanjaarden die deze gewoonte overnamen. De las Casas, de bisschop van Chiapas, wees echter degenen terecht die zich overgaven aan deze 'gewoonte der wilden'. Sindsdien hebben kerkelijke en wereldlijke overheden in de christelijke en mohammedaanse landen allerlei verboden en straffen uitgevaardigd m.b.t. het gebruik van tabak, die tijdens de eerste eeuwen bij voorkeur gesnoven werd. In Turkije, Perzië en Rusland werd de doodstraf ingesteld op het gebruik of in het bezit hebben van tabak.

Ieder kan uit eigen ervaring of in zijn omgeving constateren hoe sterk sommige mensen aan tabak verslaafd zijn. Aan het voornemen met roken op te houden kan de verslaafde slechts korte tijd vasthouden. Zelfs in de hongerwinter van de laatste wereldoorlog prefereerden sommigen de teelt of inkoop van tabak boven die van voedsel.

Overmatig gebruik van tabak leidt tot ziekten van de ademhalingswegen, hart en bloedvaten. Niet alleen de nicotine heeft schadelijke werkingen, maar er ontstaat ook schade door bijmenging in de rook van teerprodukten en koolmonoxyde.

5. Alcohol

Er is in het verleden discussie geweest over de vraag of de werking van alcohol stimulerend of dempend is. De gebruikers ervaren het effect van een niet te grote hoeveelheid als een stimulant: ze voelen zich lossier en vrijer in het contact met anderen, terwijl ook hun drifmatige impulsen van agressieve en seksuele

aard ontremd zijn. Bij een hogere dosis treedt evenwel slaperigheid op en vervolgens zelfs bewusteloosheid. Moderne cybernetische inzichten in de regelmechanismen die het organisme en het centrale zenuwstelsel beheersen, maken duidelijk dat de discrepantie niet zo groot is als het lijkt. Vaak ziet men dat een stimulerend effect ontstaat doordat remmen geremd worden. Zo ook hier. De remmingen en weerstanden tegen de driftmatige impulsen worden in de eerste stadia van de alcoholroes verzwakt, de zelfkritiek neemt af en de vrees en bevangenheid in het contact met anderen worden minder groot. Dit patroon treedt vaak op, maar lang niet altijd, afhankelijk van de persoonlijkheid en de conditie van de gebruiker en van de situatie waarin hij op dat moment verkeert. We zien soms ook omgekeerde effecten: wie bang is voor de ontremming van zijn driftmatige impulsen, kan juist somber, angstig en stil worden of prikkelbaar reageren: een kwade dronk hebben. Deze negatieve reactie wordt echter in de meeste gevallen pas na afloop van het drinken gezien. Gevoelens van spijt en schaamte over hetgeen men in de roes gezegd of gedaan heeft, dragen bij tot de onaangename toestand van de kater, die daarnaast op lichamelijk onbehagen berust.

Langdurig gebruik van alcohol leidt tot lichamelijke en psychische afhankelijkheid, en tevens kunnen ernstige aandoeningen van de lever en van het zenuwstelsel optreden. Van de ziekten van het zenuwstelsel die kunnen optreden, is het delirium tremens het meest algemeen bekend.

Het gebruik van alcohol is momenteel over de gehele wereld verbreid. Wanneer de blanken in contact kwamen met een volk dat de alcohol niet kende, heeft invoering van het gebruik de maatschappelijke desintegratie in die landen versterkt. Echter ook in de westelijke landen trachtten vele arbeiders die in slechte omstandigheden leefden, in een alcoholroes aan hun ellende te ontsnappen, om daarna weer terug te vallen in een situatie die alleen maar hopelozener geworden was. Bestrijding van het alcoholisme is dan ook een belangrijk aspect geweest in de sociale strijd. In sommige gebieden en landen heeft men in het verleden getracht tot een absoluut verbod van alcoholverbruik te komen. De geschiedenis van de zgn. drooglegging in de V.S. toont aan dat dit tot mislukken gedoemd is, enerzijds doordat alcohol zo gemakkelijk te bereiden is en anderzijds doordat hij in de moderne maatschappij nog zoveel andere toepassingen heeft dan als genotmiddel.

De alcoholisten proberen over het algemeen voor zich zelf en

anderen te bagatelliseren in welke mate de alcohol voor hen een levensnoodzaak is. Ook zijn er nogal wat 'stille drinkers' die, evenals de velen die te gronde gaan aan verslaving aan slaapmiddelen, de openbaarheid schuwen.

6. *Hallucinogenen*

De gebruikers van een andere groep stoffen, waarvan L.S.D. en marihuana de bekendste vertegenwoordigers zijn, zoeken juist publiciteit. Zij propageren veelal het gebruik, dat soms de betekenis heeft van een maatschappelijk protest met bepaalde religieuze implicaties.

Het verschil van mening over de waarde dan wel het gevaar van deze stoffen heeft zelfs geleid tot een verschillende naamgeving. Propagandisten spreken het liefst van bewustzijn-verruimende middelen of psychedelica, de tegenstanders van psychotomimetica, middelen die een psychose kunnen opwekken. De term hallucinogenen duidt op de werking van deze stoffen die bij voldoende hoge dosis hallucinaties kunnen opwekken. Dat zijn waarnemingen die niet corresponderen met hetgeen zich in de zgn. objectieve werkelijkheid voordoet, en die dan ook niet door andere mensen bevestigd worden.

Ik zal later in dit artikel nader op de werking van deze stoffen ingaan, maar nu eerst enkele vertegenwoordigers van deze groep noemen.

In het Westen het meest bekend is het sterk werkzame L.S.D., het lysergzuurdiaethylamide, een stof die in 1943 door de Zwitser Hoffmann gesynthetiseerd werd. L.S.D. wordt soms door psychiaters gebruikt om de remmingen van patiënten te overwinnen en hen tot herbeleving van traumatiserende situaties en vergroting van hun inzicht in zich zelf te brengen.

De bekende Amerikaan Leary heeft het gebruik van L. S. D. en andere 'psychedelica' onder Amerikaanse studenten en academici tot een religieuze cultus gemaakt waaraan tevens het karakter van een maatschappelijk protest niet vreemd is. De Noordamerikaanse Indianen die zich aan het einde van de 19de eeuw organiseerden tot een religieuze groepering, die nu bekend is als de Native American Church, zijn Leary daarin voorgegaan. Centraal in deze nieuwe religieuze cultus stond de peyote-rite, waarbij men delen van de peyote-cactus, die onder meer de actieve substantie mescaline bevatten, tot zich nam als equivalent van het Avondmaal. Het protest tegen de opdringende westelijke cultuur kwam tot uiting in het centrale thema, dat God uit mede-

lijden met de verdrukte Indianen hun de peyote schonk als incarnatie van de Heilige Geest. De peyote-cultus doorbrak de stam-mentegenstellingen onder de Indianen en leidde tot een afname van het alcoholisme dat onder hen veel slachtoffers gemaakt had. Al voor de komst van de blanken in Amerika echter kenden allerlei Indiaanse volkeren hallucinogenen. De Spanjaarden troffen bij de verovering van Mexico religieuze riten aan waarbij de heilige paddestoel 'teonanacatl' gebruikt werd. Ondanks vervolging bleef dit gebruik in het geheim bestaan. Het werd in 1957 herontdekt en uit de paddestoel kon men als werkzame stof psilocybine isoleren. Men neemt aan dat in vroegere tijden veel volkeren in Amerika, Noord-Europa (de Vikings) en Sibirië dergelijke middelen gebruikt hebben. Tegenwoordig verdwijnt dit gebruik steeds meer, samen met de andere culturele en religieuze tradities van deze volkeren.

Een middel waarvan het gebruik pas gedurende het laatste decennium in het Westen in ruimere kring bekend is geworden, is de cannabis, hennep, waarvan allerlei preparaten bereid worden, bekend onder de namen hashish, marihuana, bhang, ganja, charas, kif en dagga. Het wordt sinds voorhistorische tijden op grote schaal gebruikt in het Verre Oosten. Het wordt reeds genoemd in het kruidenboek van de Chinese keizer Shen Nung in de 27ste eeuw v. Chr. en in de Indische Athar Veda (20ste tot 14de eeuw v. Chr.). Bij de Arabieren is het in gebruik sinds de 7de eeuw n. Chr., en ook in vele Afrikaanse landen wordt het sinds eeuwen gebruikt.

De werking ervan is bij de gebruikelijke dosis zwakker dan die van de andere genoemde hallucinogenen. Het leidt minder tot verslaving of tot lichamelijke vergiftigingsverschijnselen dan de in de westelijke landen veel gebruikte alcohol. Deze betrekkelijke onschuld heeft ertoe geleid dat degenen die willen protesteren tegen het vervolgingsbeleid van de autoriteiten ten opzichte van overtreders van de opiumwet, zich vooral op de cannabis hebben geconcentreerd.

Aangezien dit protest een verder gaande religieuze en maatschappelijke strekking heeft en momenteel in het centrum van de aandacht staat, zal ik er in het laatste deel van dit artikel nader op ingaan. Tevens bespreek ik dan de werking en de maatschappelijke en religieuze complicaties van het hennepgebruik in een deel van India en in de westelijke landen. Kooyman bespreekt in een ander artikel in dit tijdschrift de medische en maatschappelijke aspecten van het roken van bhang in Oeganda.

7. *Persoonlijkheid en selectie*

Wanneer men in ons land nagaat, hoe het gesteld is met de psychische harmonie en de maatschappelijke aangepastheid van de gebruikers van 'psychedelica', dan blijkt dat vele van hen het nogal moeilijk hebben met zich zelf en met hun omgeving. Dit sterkt de tegenstanders van het gebruik van deze stoffen in hun houding, omdat zij veronderstellen dat de waargenomen innerlijke disharmonie en de uiterlijke conflictsituaties een gevolg zijn van de desastreuze werking van de betreffende middelen op de persoonlijkheid. Deze veronderstelling is echter allerminst evident.

Er zijn allerlei aanwijzingen dat in vele gevallen bovengenoemde disharmonie al vóór het eerste gebruik van het middel bestond, en eerder als aanleiding tot dan als gevolg van het gebruik moet worden opgevat.

Een beter inzicht in het gevolg van het gebruik kan men krijgen als men de effecten van de middelen bestudeert in een maatschappij waarze sociaal geaccepteerd zijn.

8. *Het psychotomimetisch effect van hallucinogenen*

Het sterk werkende L. S. D. en mescaline zijn in staat om de normale mens voorbijgaand in een geestestoestand te brengen die psychiatrisch gezien als een psychose moet worden beschouwd. Het toestandsbeeld dat ontstaat is tamelijk onvoorspelbaar: het wordt enerzijds bepaald door de werking van de stof maar anderzijds door de persoonlijke eigenaardigheden van de gebruiker, van zijn conditie op het moment dat hij de stof tot zich neemt en van de situatie waarin dit gebeurt. Dezelfde persoon kan de ene maal een gevoel van extatisch geluk ondergaan, om bij een volgende gelegenheid overweldigd te worden door grote angst of een diep wantrouwen. Door oordeelsstoornissen kan men tot gevaarlijke handelingen komen, zoals uit het raam springen doordat men meent te kunnen vliegen of het lang in de zon kijken, hetgeen tot blindheid heeft geleid. Om deze reden zijn vrijwel alle deskundigen, maar ook de meeste enthousiaste propagandisten van mening dat deze stoffen alleen onder goede supervisie genomen mogen worden. Deze supervisie is georganiseerd in enkele psychiatrische klinieken in ons land. Het is echter de vraag of gebruik onder verantwoorde medische controle niet mogelijk gemaakt zou moeten worden aan sommige geïnteresseerden bij wie de psychische gezondheid met zich meebrengt dat een medische indicatie ontbreekt.

9. *Esthetische en religieuze aspecten van het hallucinogenengebruik*

Hoe bijzonder de ervaring is die sommige met L. S. D. of mescaline bereiken, wordt meeslepend beschreven in het kleine boekje 'The Doors of Perception' van Aldous Huxley¹. De waarneming en het denken veranderen. Kleuren krijgen een bijzondere gloed. Wat doodgewoon was en nauwelijks enige aandacht waard, valt ineens op. Alle dingen lijken nieuw te worden, om een bijbeltekst (Openbaring 21:5) te parafaseren. Woorden gesproken door vrienden en eigen invallende gedachten onthullen onvermoede verbanden. De bijzondere betekenis die alles plotseeling heeft, zal bij een ongelukkig en achterdochtig mens kunnen leiden tot een verdieping van de depressie en optreden van hevige angst en wantrouwen. Bij meer evenwichtige en optimistische mensen, verkerend in een goede conditie en een geschikte situatie, zullen de beschreven veranderingen van waarnemen en denken juist tot zeer positieve gevoelstoestanden leiden. Het kan komen tot de ervaring van grote schoonheid in de eenvoudige dingen om ons heen zoals Huxley dat beschrijft.

Wat voor de gebruiker van hallucinogenen geldt, doet dat in aanzienlijk geringere mate voor wie alcohol gebruikt. En de uitspraak van de arts William Osler (1849-1919), waarin hij stelt dat alcohol niet bewerkstelligt dat de mensen de dingen beter doen, maar dat hij de schaamte wegneemt wanneer ze ze slecht doen, is bijgevolg in verhoogde mate van toepassing op de hallucinogenen. Een bewijs voor die uitspraak wordt bij voorbeeld geleverd door de tegenvallende resultaten die de hallucinogenengebruiker, die onder invloed van de door hem gebruikte middelen tot grote, maar hoogst onkritische schoonheidsbeleving in staat is, op het gebied van de produktie van kunst vaak bereikt. Dat hoeft uiteraard niet in te houden dat een positieve invloed van hallucinogenengebruik op de kunstproduktie niet zou bestaan. Door de optredende veranderingen in de persoonlijkheid immers, is het best mogelijk dat er van een gunstige indirecte werking in die zin sprake kan zijn, al zal bij ongecontroleerd gebruik een persoonlijkheidsverandering in ongunstige zin vermoedelijk veelvuldiger voorkomen.

De hallucinogenengebruiker kan, behalve tot belangwekkende beleving van de schoonheid, ook komen tot mystieke ervaringen van goddelijke aanwezigheid in alle dingen en in de mens zelf,

¹ Huxley, A., *The Doors of Perception*, New York, 1954.

zoals deze recent beschreven zijn door Leary², maar die in vele oude culturen al een belangrijke plaats hebben ingenomen. Er is zelfs een theorie die veronderstelt dat de mensheid in haar vroege ontwikkeling mede dank zij het gebruik van dergelijke middelen de religieuze belevingswijze ontdekt heeft.

Het is mogelijk verschillende vormen van mystieke verwerking te onderscheiden. In het Westen is er voornamelijk een mystiek die zich concentreert op de goddelijke kracht in alle dingen en op communicatie en eenwording met God. Bij de Boeddhisten bestaat daarentegen een traditie van een mystiek beleven dat juist de onthechting centraal stelt; de begeerte wordt overwonnen en het bestaan van het eigen ik wordt als drogbeeld ontmaskerd.

In een ander artikel³ ben ik onlangs nader ingegaan op deze verschillende vormen van mystiek, maar tevens op de zgn. pseudomystiek. Hiermee bedoel ik de behoefte van sommigen, een terugval tot infantiele gedrags- en belevingswijzen als zgn. mystiek te verheerlijken, hoewel er slechts een verarming van de mogelijkheden en een vermindering van de creativiteit optreedt, en niet een toenemende differentiatie en verrijking van de mogelijkheden zoals bij de echte mystiek.⁴

10. Hennepgebruik in India en in het Westen

In 1954 verscheen een interessant artikel van G. M. Carstairs⁵ die het gebruik van alcohol en hennep beschreef in een groot dorp gelegen in de staat Rajasthan in Noord-India. In deze staat is een strijdbare feodale bovenlaag: de Rajputs. Zij hebben een traditionele waardering voor macht en rijkdom. Tijdens luidruchtige en losbandige feesten drinken zij de daar bereide alcoholische drank, daru. Hun agressieve en seksuele impulsen worden dan ontremd. Er zijn echter ook Rajputs die er trots op zijn dat zij wel een dagelijkse hoeveelheid daru drinken, maar dat zij

² Leary, T., *The Religious Experience: Its Production and Interpretation*, *Psychodelic Review*, Vol. I, No. 3, 1964, 324-347.

³ Schlemper, M.S.H., *Psychopharmaca en mystiek*, *Mens en Kosmos*, 24e Jaargang, Mei/Juni, 1968, No. 3, 78-82.

⁴ Prince, Richard & Savage, Charles, *Mystical States and the Concept of Regression*, *Psychodelic Review*, 8, 1966, 59-76. Clark, Walter Houston, *Discussion of Paper by Prince and Savage*, *Psychodelic Review*, 8, 1966, 76-82.

⁵ Carstairs, G. M., *Daru and Bhang; Cultural Factors in the Choice of Intoxicant*, *Psychodelic Review*, 6, 1965, 67-84.

dronkenschap weten te vermijden. Daarnaast is er een andere vooraanstaande groep, die van de Brahmanen, die het alcoholgebruik afwijzen. Een van hen formuleerde het aldus: 'Het gevolg van eten van vlees en drinken van drank is dat je vervuld wordt van hartstocht en razernij — en wat gebeurt er dan? De geest van God vliegt weg van jou.'

De Brahmanen daarentegen gebruiken bhang, een henneproduct, dat bij hen juist een gevoel van onthechting teweegbrengt, dat in overeenstemming is met hun religieuze ideaal. Van de vele gebruikers ervan was er slechts één verslaafd te noemen, maar hij was dit ook aan opium. Bij de overige gebruikers van hennep waren er geen tekenen van psychische schade, dit in tegenstelling tot het gebruik van alcohol, dat bij sommige Rajputs tot delirium tremens had geleid.

Het blijkt dus zo te zijn dat er in deze streek een sociale tegenstelling bestaat die geaccentueerd wordt door het gebruik van alcohol dan wel hennep. Zij die positief staan tegenover hun driftmatige impulsen van seksuele en agressieve aard en voor wie strijd en overwinning idealen zijn, prefereren de alcohol. Voor hen die het driftmatige begeren als laag en zondig ervaren en voor wie religieuze verheffing het ideaal is, dat slechts bereikt kan worden wanneer men zich bevrijdt van onderwerping aan driftmatige impulsen, is de hennep een welkom hulpmiddel.

Dat hennep inderdaad de agressieve impulsen vermindert, is ook aangetoond met behulp van dierproeven. Garattini⁶ gaf hashish-extract aan ratten en muizen. Het leervermogen werd nauwelijks aangetast, evenmin veranderden de nieuwsgierigheid en de reactie op prikkels, maar er was wel een vermindering van de spontane beweeglijkheid en van de agressiviteit. Deze verminderde beweeglijkheid en agressiviteit ziet men ook bij de mens. Dit gaat over het algemeen gepaard met een gevoel van ontspanning en welbevinden. Er is bij gemeenschappelijk gebruik vaak een toename van de sociabiliteit. Misschien dat de onderlinge harmonie toeneemt, doordat de agressieve impulsen die het intermenselijk contact vaak storen, op de achtergrond raken.

Zoals bij ieder middel is het effect ervan afhankelijk van de toedieningswijze en de hoeveelheid. De in Nederland bij de meeste gebruikers bestaande gewoonte om af en toe enkele

⁶ Garattini, S., Effects of a Cannabis Extract on Gross Behaviour, in Wolstenhalme, G.E.W., & Knight, Juli, Hashish: its Chemistry and Pharmacology, London, 1967², 70—83.

marihuana-sigaretten te roken is betrekkelijk onschuldig. In Aziatische en Afrikaanse landen worden vaak grotere hoeveelheden genomen, die men ook eet of drinkt. Het effect is dan sterker, langduriger en meer onberekenbaar. Er kunnen dan verschijnselen optreden die doen denken aan de L. S. D.-psychose: in plaats van gevoelens van geluk kunnen somberheid of angst optreden; in plaats van een positief ervaren samenzijn kunnen wantrouwen en achterdocht de mens terugwerpen op zich zelf. Naast de verrassend indrukwekkende schoonheid van de dingen, kunnen zich ook waarnemingsvervalsingen en hallucinaties voordoen. Toch blijft de gevoelstoon over het algemeen positiever en zijn de gevaren minder groot dan bij de L. S. D.-psychose.

Dat het effect van een middel afhangt van de hoeveelheid die men neemt, de situatie, de sociale achtergrond, de conditie en de persoonlijkheid van de gebruiker kan men bij alle psychofarmaca waarnemen, en weet vrijwel ieder uit eigen ervaring met alcohol.

Het effect van hennep op de agressiviteit en mogelijk ook op de activiteit van de gebruiker leidt tot een andere waardering van het middel in verschillende culturen. Ik noemde reeds de verwerping ervan door de krijgshaftige, actieve Rajputs. In Afrika zijn het ook de meer ontwikkelde actieve personen in leidinggevende posities die het plegen te verwerpen, in tegenstelling tot de in primitieve omstandigheden betrekkelijk inactieve dorpelingen die het gebruiken.

In de Europese en Amerikaanse steden is het roken van hennep soms meer een maatschappelijk protest. Onze maatschappij is gegrondvest op de Grieks-Romeinse traditie van vechtlust en wedijver. Activiteit, macht, rijkdom en heldendom worden traditioneel hoog gewaardeerd, zoals dat ook het geval is bij de Rajputs in India. Personen in leidinggevende posities, die hun succes veelal te danken hebben aan veel inspanning en strijdbaarheid, plegen hier, net als in Afrika, het gebruik van hennep te veroordelen. Zij die daarentegen geneigd zijn te protesteren tegen de traditionele waarden en de gevestigde orde, zijn vaak propagandisten van het hennepgebruik.

Een andere vorm van cultureel protest dat soms, maar niet steeds, samengaat met het gebruik van hallucinogenen, kan worden uitgedrukt in een aanhangen en propageren van oosterse religies. Speciaal het Boeddhisme kan gehanteerd worden om op zeer fundamentele wijze de westerse waarden aan te tasten. Want begeren de westerlingen macht, geld, status, bezit en el-

kaar, de Boeddhist beschouwt de begeerte juist als oorzaak van alle lijden. Hij predikt onthechting, die bereikt kan worden door verdieping in de leer en door oefening in meditatie. Mediterend heeft Boeddha zelf de verlichting bereikt. En de weg naar deze verlichting moet de volgeling van Boeddha zelf gaan, zonder zijn toevlucht te zoeken bij de ander.

Interessant is, dat bepaalde vormen van Boeddhistische meditatie, zonder dat van enig farmacon gebruik gemaakt wordt, kunnen leiden tot belevingstoestanden en waarnemingsveranderingen die aan het effect van hallucinogenen doen denken. De weg van de meditatie is echter lang en moeilijk, en vereist grote toewijding en concentratie. Wie op moeizame wijze via meditatie tot onthechting en verlichting komt, heeft vaak niet veel waardering voor de gebruikers van hallucinogenen.

11. Conclusie

Ik stelde in het voorafgaande drie groepen van mensen op scheschematiserende en simplificerende wijze tegenover elkaar. Alle drie hebben nobele en minder fraaie motieven.

De bestrijders van het gebruik van verdovende middelen kunnen bewogen worden door mededogen met de slachtoffers en geneigd zijn tot maatschappelijke actie, daarnaast echter ook kwaad doen wanneer ze beheerst worden door vooroordelen, machtswelust en intolerantie.

De gebruikers van de psychedelica kunnen een maatschappelijk protest vertegenwoordigen dat creatieve mogelijkheden in zich draagt, vooral nu op grond van inspanning uitgaande van de traditionele waarden een welvaartsstaat bereid wordt, waarin inspanning en strijdbaarheid minder op hun plaats zijn dan in situaties waarin schaarste, gebrek en armoede heersen. Sommigen van hen echter wenden zich tot deze middelen op grond van een disharmonische persoonlijkheidsstructuur, om aan hun spanningen en conflicten te ontkomen; zij worden soms fanatieke propagandisten, die met grote eenzijdigheid de psychedelica zien als panacee voor alle kwalen en geschikt voor ieder mens, of zij gaan ten onder aan inactiviteit en irreële dagdromerij.

De mystici vertegenwoordigen de religieuze verdieping. In het beste geval worden zij hierdoor geïnspireerd tot mededogen, begrip en verdraagzaamheid m.b.t. anderen, die zij in het persoonlijk contact verder willen helpen, waarbij inspiratie tot maatschappelijke actie wel zeldzaam, maar niet uitgesloten is. Er zijn echter ook mensen die zich beroepen op zgn. mystieke erva-

ringen, om zich zo op vrijblijvende wijze boven hun medemensen verheven te kunnen voelen.

De discussie over het voor of tegen van het gebruik van hallucinogenen is zo geëmotioneerd geworden, dat de meeste perspublicaties van beide partijen gekenmerkt worden door eenzijdige en ongenueanceerde voorlichting. Ik hoop er in dit artikel toe te hebben bijgedragen dat een gedifferentieerder oordeel over deze actuele problematiek tot stand komt.

Marihuana, alcohol en de gevolgen in Oeganda

Voor het verkrijgen van een beter inzicht in de mogelijke gevolgen van het toegenomen gebruik van marihuana in ons land verdient het aanbeveling na te gaan, hoe de situatie is in die landen waar dit genotmiddel op grote schaal wordt gebruikt.

Vooraf wanneer men dit wil vergelijken met de invloed van de consumptie van alcohol is het interessant dit na te gaan in landen, waar deze stoffen beide algemeen door de bevolking worden gebruikt. Deze situatie doet zich voor in Oost-Afrika, waar met name in Kenia en Oeganda reeds voor de komst van de blanken in de tweede helft van de vorige eeuw marihuana werd gerookt en alcohol gedronken.

De *cannabis sativa* wordt hier lokaal gekweekt, de plant wordt gedroogd en als marihuana, hier bhang genoemd, of na verwerking als hasjiesj gerookt. Bij sociologische onderzoeken bleek, dat in de dorpen algemeen verspreid bhang gerookt wordt; het gebruik is wijd verspreid over de verschillende stammen, hoewel de voornaamste centra van het gebruik van marihuana langs de kust van Kenia liggen onder de Arabische bevolkingsgroep.

Alcohol wordt eveneens algemeen verspreid gedronken, zowel in de vorm van gedistilleerd als van inlands bier. In Oeganda gebeurt het distilleren op zeer primitieve wijze met bananen of millet als grondstof. Het produkt heet waragi, het eveneens gedronken voorprodukt enguli.

Gedurende mijn werkzaamheden in het centrale psychiatrische ziekenhuis van Oeganda ben ik gedurende ruim twee jaren geconfronteerd geweest met de medische aspecten van het gebruik van beide stoffen, met name de invloed op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de gebruiker.

Wanneer men aanneemt, dat het roken van bhang inderdaad zo algemeen verbreid is, valt op hoe gering de daarmee verbonden morbiditeit is.

Gedurende genoemde twee jaar werden drie bhang-rokers met een hallucinatoir psychotisch beeld opgenomen. Bij twee van hen

werd een andere oorzaak gevonden, die het beeld zou kunnen verklaren en zou het gebruik van marihuana als mogelijk losmakende factor gezien kunnen worden.

In dezelfde tijd werden in hetzelfde ziekenhuis naar een ruwe schatting ongeveer 1600 alcoholisten opgenomen, ongeveer 100 voor de eerste maal. Het merendeel van de opgenomen alcoholisten verkeerde bij opname in een toestand van delirium tremens, meestal opgetreden in een periode van gedwongen onthouding. Een groot aantal vertoonde het zgn. Korsakoff syndroom (geheugen- en inprentingsstoornissen en confabulaties), sommigen vertoonden een beeld identiek aan dat van schizofrenie, dat van voorbijgaande aard bleek. Vaak was er een combinatie met ondervoeding en vitaminedeficiënties, al of niet als gevolg van het alcoholisme. Bij enkelen trad na opname een acute hartdood op. In een enkel geval was blindheid opgetreden, sommigen bleken bij opname gewoon dronken te zijn. Opnamen na suicidepogingen in door alcoholgebruik veroorzaakte psychotische toestand kwamen regelmatig voor. Slechts twintig van de opgenomen alcoholisten waren vrouwen. Er werd geen geval van dementie gezien berustend op het gebruik van marihuana.

Opgemerkt dient te worden, dat wij hier te maken hebben met een cultuur in een overgangsfase, waarin de man zijn traditionele activiteiten (jagen, oorlogvoeren) niet meer kan of mag verrichten en waar zijn voornaamste bezigheid is het gezamenlijk drinken of het roken van marihuana.

Merkwaardig is, dat in meer ontwikkelde kringen op het bhang roken wordt neergekeken als een primitieve gewoonte. Het gebruik van de westerse alcoholische dranken is hier een statussymbool. Het aantal alcoholisten in deze groep is schrikbarend hoog.

In Oeganda gelden ten opzichte van beide stoffen wetten die identiek zijn aan de Britse. Het bhangroken wordt evenwel oogluikend toegelaten. Tegen lokale waragi of engulidrinkers en clandestiene distillateurs wordt streng opgetreden. De regering heeft getracht de illegale bereiding te beperken door het op de markt brengen van officiële accijnsvrije waragi tegen lage prijs. Of dit meer dan alleen een toename van het alcoholgebruik tot gevolg heeft gehad bij de meer sophisticated drinkers, valt nog te bezien.

Het toenemend percentage alcoholisten bij de opnamen in het ziekenhuis waar ik werkte, wijst in de richting van een toenemend alcoholisme in Oeganda. Het alcoholisme is hier het be-

langrijkste sociaal-geneeskundige probleem geworden. Het op grote schaal roken van marihuana blijkt er geen sociaal-geneeskundig probleem te zijn.

Een belangrijk verschil met de situatie in Europa en de VS is, dat het roken van marihuana in Oeganda niet geassocieerd wordt met, en evenmin leidt tot, het gebruik van andere, gevaarlijke, middelen, als opiaten, wekaminen en LSD. Een duidelijke invloed van het gebruik van marihuana op het functioneren van de gebruiker in de maatschappij wordt in Oeganda niet gezien. Door de maatschappij worden aan de gemiddelde Afrikaan weliswaar minder eisen gesteld dan aan de gemiddelde mens in de ontwikkelde landen. In de toekomst zal door toename van de technocratie de maatschappij echter ook voor de westerse mens minder veeleisend worden.

Niet iedereen die een keer onder invloed van alcohol is geweest, zal zich voortaan dagelijks bedrinken. Hetzelfde kan gezegd worden van bhangrokers. Het zijn slechts kleine groepjes ongevaarlijke zonderlingen die in Oost-Afrika dagelijks onder invloed van marihuana zijn.

De bestrijding van het marihuanagebruik in de westerse landen heeft soms het karakter van een heksenjacht. Men stelt zich dan voor, dat de verslaafde a.h.w. een bezetene is door een kwade geest, waardoor hij zelf in het verderf wordt gestort, terwijl hij anderen hiermee dreigt te besmetten en mee te sleuren in het ongeluk. Evenmin als het geloof in het gevaar van een infectie met de kwade geesten van de Middeleeuwse heksen reëel was, is ook de vrees voor een infectie met een psychische afhankelijkheid van het marihuanagebruik of een verslaving aan andere verdovende middelen reëel.

Bij een algemeen gebruik van de stof blijkt het al of niet optreden van problemen niet alleen af te hangen van de farmacologische werkzaamheid van de stof, maar ook van de structuur van de maatschappij, de positie die de gebruiker daarin inneemt en in het bijzonder van de persoonlijkheidsstructuur van de gebruiker. Of zoals een spreekwoord uit Noord-Afrika, waar marihuana 'kif' genoemd wordt, het zegt: je bent een kif-addict, voordat je je eerste pijp hebt gerookt.

De huidige situatie in Oeganda illustreert deze stelling.

Gevaren van het gebruik van marihuana en LSD

Inleiding

Wanneer men ons vraagt iets over de gevaren te schrijven van het gebruik van marihuana en LSD naar aanleiding van onze ervaringen in een psychiatrische kliniek, zouden wij ter verduidelijking een vergelijking willen maken met eenzelfde vraag, die men ons zou kunnen stellen over het alcoholgebruik.

1. Marihuana

Wij weten allen dat voor velen het 'sociale alcoholgebruik' niet schadelijk is voor de gezondheid. Het kan de stemming verhogen en de sfeer in gezellige omgeving veraangenamen. Daarentegen is alcohol voor sommige mensen een zeer schadelijke stof, omdat een aantal van hen na het gebruik van alcohol zeer agressief kunnen worden of er aan verslaafd raken, waardoor zij op den duur ernstige lichamelijke en psychische stoornissen krijgen. De medicus raadt het alcoholgebruik bij patiënten die lijden aan epilepsie sterk af, omdat de kans op het krijgen van een epileptisch toeval daarmee wordt vergroot. Hij adviseert ook geheelonthouding aan die mensen, die reeds na gebruik van een kleine hoeveelheid alcohol reageren met een 'kwade dronk' of een opwindingsstoestand. De laatste tijd raadt men het gebruik van alcohol sterk af aan diegenen die het verschijnsel vertonen van controleverlies, waarmee bedoeld wordt, dat het nuttigen van de eerste borrels het laten staan van de volgende onmogelijk maakt.

Evenals dit voor alcohol geldt, weten wij dat een groot aantal mensen regelmatig marihuana gebruikt, zonder dat dit voor hen

¹ Uit de Psychiatrische Kliniek (Hoofd: Prof. Dr. P. C. Kuiper), Wilhelmina Gasthuis, Academisch Ziekenhuis bij de Universiteit van Amsterdam.

² Freedman, H. L. and Rockmore, M. J. Marihuana, factor in personality evaluation and army maladjustment. *J. Clin. Psychopathology*, 7 and 8. 1946, p. 765 and p. 221.

of anderen schadelijke gevolgen heeft. Freedman en Rockmore² konden bij een groep van 310 personen die gedurende gemiddeld zeven jaren regelmatig marihuana hadden gebruikt, geen lichamelijke en psychische veranderingen of minder aangepast gedrag vaststellen. Een zeer klein percentage van de marihuana-gebruikers komt wel eens met een psychiater of jurist in contact. Dit kan een zeer vertekend beeld geven van de marihuana-gebruiker. Wij kunnen dit vergelijken met het vertekende beeld dat de medicus of jurist zou krijgen wanneer hij alleen de excessen en soms optredende kwalijke gevolgen van het alcoholgebruik zou kennen en niets zou weten van een sociaal alcoholgebruik. Mc Glothlin e.a.³ toonden in januari 1965 aan dat circa 12 pct. van de 'college students' aan enkele Amerikaanse universiteiten wel eens marihuana had gebruikt. Men schat dit percentage nu belangrijk hoger.

De meeste zenuwartsen kennen de ziekteverschijnselen die optreden na een chronisch alcoholmisbruik. Men vindt bij deze groep vrij karakteristieke psychische stoornissen, vaak met duidelijke tekenen van een afbraak van het zenuwstelsel. Bij marihuana is dit veel gecompliceerder. Er worden in de literatuur wel eens psychosen beschreven na het gebruik van marihuana, die men echter op den duur niet kan onderscheiden van andere psychosen die in de psychiatrie reeds lang bekend zijn en waarbij het gebruik van een of andere stof geen rol speelt bij het ontstaan. Wat men dan moet zien als oorzaak of gevolg, is meestal moeilijk of niet te bewijzen.

De psychische werking van marihuana

a. De acute intoxicatie (= vergiftiging).

Allentuck⁴, een Amerikaanse psychiater, liet een groep vrijwilligers een relatief grote hoeveelheid marihuana innemen om bij hen het effect daarvan te kunnen bestuderen. Sommigen van hen vertoonden kortdurende psychosen met duidelijke verschijnselen van een intoxicatie, zoals wij die ook kunnen zien bij mensen die behoorlijk dronken zijn na alcoholgebruik. Wanneer iemand is geïntoxiceerd met marihuana, verliest hij het besef van tijd en ruimte. Hij loopt als een 'dronken man' en is daarbij soms angstig, af-

³ Mc Glothlin, W. e.a. Long lasting effects of L.S.D. on normals. Arch. gen. psychiatry. Vol. 17, p. 521.

⁴ Uit: Solomon, D, ed. The marihuana papers. Bobbs Merrill Comp. 1966

gewisseld door een overdreven lacherig en druk gedrag. Deze angst kan bij een enkele zo hoog oplopen, dat men kan spreken van een doodsangst. Hij voelt zich dan vaak bedreigd door anderen en wordt agressief, omdat hij aan een doodsgevaar tracht te ontsnappen. Een marihuana-intoxicatie is, zonder medicatie, na ongeveer zes uren uitgewerkt. Ook de psychotische verschijnselen verdwijnen meestal na circa zes uren. Wanneer desondanks psychische stoornissen blijven bestaan, zal men dit niet alleen aan marihuana als zodanig moeten toeschrijven, maar vooral aan de persoonlijkheidsstructuur van de gebruiker, zoals men dit ook weet van alcohol. Allentuck wijst er in zijn artikel ook op, dat men dergelijke vergiftigingsverschijnselen vooral ziet wanneer marihuana wordt ingenomen en niet wanneer men deze stof rookt.

b. Het regelmatige gebruik van marihuana.

De meeste mensen die incidenteel marihuana hebben gerookt, staken er mee, omdat zij niet die sterke behoefte voelen aan wat de regelmatige gebruiker het 'high zijn' noemt. Vaak treedt na het roken van enige marihuana-sigaretten een onbedaarlijke lachlust op. Men ziet dit vooral bij 'beginners'.

De ervaren marihuana-roker weet bij welke dosering en op welke wijze hij een gevoel krijgt van rijke innerlijke ervaring. Hij maakt snelle associaties, ziet allerlei samenhangen in zijn beleavingswereld en merkt soms op, dat andere rokers in de groep ongeveer hetzelfde ervaren, wat dan bijdraagt tot een gevoel van geluk en verbondenheid met de anderen. De marihuanaroker krijgt een grote tevredenheid met zichzelf, hij is hyperemotioneel en hypersensitief voor prikkels, met name geluidsprikkels. De muzikale gebruikers combineren dit roken graag met het luisteren naar muziek, omdat zij zich dan het meest 'high' voelen. Bekend zijn de publikaties over het gebruik van marihuana door jazz-musici in Amerika.

Na deze fase, waarbij ook oriëntatiestoornissen en een verhoogde suggestibiliteit kunnen optreden, krijgt de gebruiker een gevoel van innerlijke rust en kalmte met neiging tot passiviteit en contemplatie, die wordt gevolgd door slaap.

De reacties die hierboven staan beschreven, treden niet bij iedereen op deze wijze op, omdat zij mede afhankelijk zijn van de persoonlijkheidsstructuur. Dit laatste geldt ook voor alcohol. Wij wijzen voorts nog op het volgende: Bij een overdosering van marihuana kan de gebruiker, wanneer hij angstig wordt, zijn angst meestal onderdrukken door zoetheid te eten of een koude drank

te nemen. Alcoholintoxicatie kan men niet zo makkelijk beëindigen en terwijl, zoals ieder bekend is, vrij wat dwaze en gevaarlijke ondernemingen onder invloed van te grote quanta alcohol tot stand komen, pleegt marihuana kalmerend te werken en de neiging tot passiviteit te versterken. Vroeger schreef men in de geneeskunde *cannabis sativa* (- marihuana) met kalium bromide wel eens voor als kalmerend middel.

De zogenaamde escalation

In 1937 werd 'The Marihuana Tax Act'⁵ in Amerika aangenomen, omdat er een duidelijk verband zou bestaan tussen misdadigheid en het gebruik van marihuana.

Overigens antwoordde in datzelfde jaar de voorzitter van The Federal Bureau of Narcotics in Amerika, Anslinger⁶, op een vraag van een van de leden van 'the house' of marihuana-gebruik leidt tot heroïneverslaving met de volgende woorden: 'No sir; I have not heard of a case of that kind, I think it is an entirely different class. The marihuana-addict does not go in "that direction".'

In 1938 werd op verzoek van de burgemeester van New York door The New York Academy of Medicine een commissie benoemd, die het marihuana-probleem in die stad op grondig wetenschappelijke wijze heeft onderzocht.

'The Mayor's Committee on Marihuana' bestond uit een commissie van vooraanstaande geleerden, die het marihuana-probleem in New York zowel van sociologische, medische, psychologische als farmacologische zijde bestudeerde. Wij zullen enkele conclusies uit dit rapport citeren:

— The use of marihuana does not lead to morphine or heroin or cocaine addiction and no effort is made to create a market for these narcotics by stimulating the practice of marihuana smoking.

— Marihuana is not the determining factor in the commission of major crimes.

— Juvenile delinquency is not associated with the practice of smoking marihuana.

— The practice of smoking marihuana does not lead to addiction in the medical sense of the word.

Wetenschappelijke onderzoeken hebben steeds weer andere argumenten om marihuana in de wet gelijk te stellen met opium

⁵ Geerlings, P. J. Marihuana. Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde 1968. (Wordt gepubliceerd).

⁶ Kuiper P. C., Neurosenleer, v. Loghen en Staterus 1966, p. 204

of heroïne, weerlegd. Recente uitspraken zijn: dat marihuana een vergiftigheidsgraad heeft vergelijkbaar met die van LSD en dat LSD ongetwijfeld even gevaarlijk voor de progenituur is als Sof-tenon. We hebben afgelopen jaar zeker enkele sensationele pers-berichten hierover gelezen. Een moeder die LSD had gebruikt zou een mismaakt kind ter wereld hebben gebracht en men zou wetenschappelijk hebben kunnen vaststellen dat LSD de chromo-somen (dit zijn de dragers van de erfelijke eigenschappen) zou beschadigen.

Men kan zich niet onttrekken aan het vermoeden, dat bij deze uitspraken andere motieven dan dorst naar waarheid en weten-schappelijke objectiviteit een rol spelen, immers in het bekende medische tijdschrift 'The Lancet' van 3 februari 1968 werden en-kele resultaten gepubliceerd van een vergelijkend onderzoek naar chromosomenbeschadigingen bij aspirine, migrainepoeders en L.S.D. Uit dit onderzoek bleek, dat bij de gewone doseringen die wij plegen te gebruiken aspirine en migrainepoeders evenveel be-schadigingen geven aan de chromosomen als LSD. Men kan be-nieuw zijn welke conclusies uit deze mededelingen van een van de meest vooraanstaande medische tijdschriften zullen worden getrokken.

Een Nederlandse collega, Kooyman, die gedurende twee jaren in Oeganda, waar zowel marihuana als alcohol gebruikt wordt, had gewerkt, vertelde ons, dat in de periode dat hij daar werkte in een psychiatrische kliniek drie mensen werden opgenomen we-gens een 'marihuana-verslaving', waarvan reeds spoedig bleek, dat twee van hen reeds voor de 'verslaving' duidelijke psychische stoornissen hadden. In die periode werden niet minder dan 1600 patiënten opgenomen wegens alcoholintoxicatie en de gevolgen ervan.

Enkele motiveringen van het gebruik van marihuana

Allereerst moeten wij ons realiseren dat deze motivering niet al-leen verschillend is van individu tot individu, maar dat ook bij één en dezelfde persoon deze motivering met periodes kan wisse-len.

Een Indiër, die over ruime hoeveelheden hashish kan beschik-ken, zal het soms gebruiken bij religieuze ritën, een andere maal om pijnen en ziekten te bestrijden of om armoede en narigheid te kunnen vergeten. Sommige kunstenaars hopen in een marihuana-roes ervaringen op te doen die voor hen een bron van inspiratie kunnen zijn.

Het zal velen bekend zijn, dat de Franse dichter Baudelaire in 'Les Paradis artificiels' subjectieve belevenissen bij het gebruik van marihuana beschreven heeft.

Men vraagt zich echter ook af waarom sommige kunstenaars pas produktief kunnen zijn na het gebruik van verdovende en stimulerende middelen, terwijl anderen ook creatief kunnen zijn zonder deze middelen. Wij zoeken allen op de een of andere manier naar rijke innerlijke ervaringen, dieper inzicht en groter verbondenheid met anderen. Marihuana oefent mede om deze reden een sterke aantrekkingskracht uit op een grote groep jeugdigen. De adolescent krijgt bepaalde tradities, waarden en normen mee van zijn opvoeders, terwijl hij anderzijds wordt overspoeld met meningen die daarmee in strijd zijn. Wij denken hierbij aan de pers, radio, t.v. en film. Een te groot aantal mogelijkheden zich met anderen te identificeren, werkt verwarrend en is ongunstig voor een normale ontwikkeling tot volwassenheid. De tegenwoordige adolescent heeft het in dit opzicht moeilijker dan de vorige generatie. Hij zoekt naar nieuwe ervaringen en mogelijkheden. De adolescent of puber die marihuana rookt, doet dit aanvankelijk vaak uit nieuwsgierigheid en een zucht naar sensatie. Alles wat verboden is, oefent een sterke aantrekkingskracht op hen uit. Wij weten ook dat bij voorbeeld het strenge verbieden van de onanie bij pubers, de zelfbevrediging niet bestrijdt maar juist onderhoudt. Vele jongeren die een enkele maal marihuana roken, doen dit ook vaak vanuit een gevoel van protest tegenover ouderen en maatschappij. Wanneer iemand regelmatig marihuana gebruikt en zonder marihuana gevoelens van onbehagen ervaart, zal hij zich eerder aansluiten bij die groepen die hem van marihuana kunnen voorzien. Hij zal de gewoonten van de groep overnemen en het gevaar dreigt, dat zijn kontakten met de niet-gebruikers steeds meer beperkt worden.

Gebruikers kunnen daardoor toenemend afhankelijk van hun groep worden. De motivering om te blijven roken wordt daarmee steeds groter; immers, wanneer zij ophouden met roken, horen zij niet meer bij de groep. Iedere lezer zal dat verlangen van ergens bij te horen wel kennen. Bovendien moeten de marihuana-rokers buiten hun groep met een groot geheim leven, wat grote innerlijke spanningen geeft, die weer bestreden worden door het marihuana-gebruik. Het is opmerkelijk dat juist een aantal mensen die slecht gevoelens van onbehagen en spanning kunnen verdragen, zich aangetrokken voelt tot deze groepen. Elk gevoel van onlust en onbehagen moet bij hen direct verdwijnen, bij voorbeeld

door het roken van enkele 'sticks' en als deze niet voorradig zijn, zoekt men zijn toevlucht tot andere middelen, die meestal gevaarlijker zijn voor de gezondheid, bij voorbeeld opium of amphetamine ('doping'). Er zijn in enkele groepen soms personen die het overstappen van marihuana naar L.S.D. of opium propageren, omdat opium en L.S.D. volgens hen een betere 'kick' zouden geven. Sommigen verhandelen ook marihuana waaraan een geringe hoeveelheid opium is toegevoegd, omdat men meent daarmee een betere 'kick' te kunnen krijgen, maar waardoor de regelmatige gebruiker geleidelijk aan ook afhankelijk wordt van opium.

Het onderscheid tussen gebruiker en handelaar is in de praktijk vaak zeer moeilijk aan te tonen. Sommige gebruikers verkopen hun 'verdovende middelen' tegen een hogere prijs om van de winst weer een nieuwe voorraad te kunnen kopen. Wij krijgen de indruk, dat door de toenemende vraag naar marihuana in Nederland, het voor sommige buitenlanders en zeevarenden steeds verleidelijker wordt hashish mee te nemen en die hier met woekerwinsten te verkopen. Of gebruik in misbruik en verslaving in psychologische zin overgaat, hangt evenals bij alcoholgebruik af van een aantal factoren — factoren gebonden aan de persoonlijkheidsstructuur, factoren in het milieu en de interactie tussen deze. Zo zullen velen die leven onder de druk van chronisch schuldbesef, contactstoornissen en een gevoel van misnoegen en onvoldaanheid, door gewenning en verslaving worden bedreigd. Hier geldt de dialectische waarheid: Naarmate men het meer nodig heeft, is het gevaar ervan groter. Ook hier zouden we op de parallel met alcohol willen wijzen, wat niet impliceert dat de motivatie tot alcoholgebruik resp. -misbruik dezelfde is als bij marihuana; wel geldt dat het 'verslavingsmechanisme' als zodanig veel overeenkomst vertoont bij de verschillende stoffen.

Tenslotte willen wij nog wijzen op de culturele factoren die een rol spelen bij de keuze van een bepaald middel. Wij kunnen dit verduidelijken naar aanleiding van een onderzoek in 1951 in een dorp van ongeveer 2400 inwoners in Noord-India door Carstairs³. Dit dorp werd geregeerd door een top-kaste; de Rajputs, die bestond uit 93 man. Deze Rajputs hadden de leidende functies in het dorp, vormden ook het leger en hadden een duidelijke hiërarchische structuur. In datzelfde dorp had men nog een andere top-kaste; de Brahmins, die bestond uit 85 man. Deze Brahmins waren voornamelijk geestelijken, die de religieuze diensten verzorgden en zich bezig hielden met gebed en contemplatie. De Rajputs hadden het voorrecht, dat zij alcohol (is daru) mochten gebrui-

ken en vlees eten. De Brahmins mochten alleen Bhang (d.i. een extract van hashish) gebruiken. Wanneer een Brahmin alcohol had gedronken of zelfs maar had aangeraakt, mocht hij niet eerder een tempel betreden, voordat hij zich volledig had gereinigd. Voor een Brahmin was het alcoholgebruik taboe, omdat het leidt tot agressiviteit en ontremd gedrag. Alcohol zou volgens hen de neiging tot contemplatie en gebed verstoren. De Rajputs, dus de regeerders en verdedigers van het dorp, hadden grote minachting voor de mensen die Bhang gebruikten. Volgens de Rajputs maakt Bhang je passief en verzwakt het de lichaamskracht. Een vechter eet geen gras, menen zij, maar vlees en alcohol.

II. L.S.D.

Over het gebruik van L.S.D. kunnen wij veel korter zijn, aangezien de gevaren van dit middel aanmerkelijk groter zijn dan die van marihuana. Men ziet wel groepen jongeren, vaak kunstenaars, die beide stoffen regelmatig gebruiken. Daarentegen kennen wij ook groepen, waarin mensen langer dan tien jaar alleen marihuana roken en zich niet laten verleiden tot het gebruik van andere middelen.

L.S.D. heeft een veel sterker en langduriger effect dan marihuana op de belevingswereld van de gebruiker. De reacties op L.S.D.-gebruik, die mede situatief worden bepaald, zijn echter lang niet altijd voorspelbaar en vanwege hun intensiteit niet altijd zonder gevaar, bij voorbeeld dat van zelfmoord en zelfbeschadiging. De groepen waarin men L.S.D. regelmatig gebruikt, kennen echter vaak dit gevaar en nemen ook hun maatregelen daartegen. Men zorgt er voor dat één van de groepsleden niets gebruikt om mogelijke ongelukken te voorkomen.

Een ander belangrijk verschijnsel met marihuana is, dat men bij sommige personen reeds na een éénmalig gebruik van L.S.D. karakterveranderingen kan aantonen — soms nog maanden later — die lang niet altijd positief gewaardeerd worden, ook niet door de gebruiker zelf.

Conclusie

Wij hebben mededelingen van andere onderzoekers gerefereerd en enkele feiten vermeld. Voorts hebben wij getracht enkele vragen te formuleren. Hieraan kan de vraag worden toegevoegd of de wetgeving die thans van toepassing is op het marihuana-gebruik, wel zinvol functioneert. Velen die nimmer marihuana gebruiken en contacten hebben met de groepen waar marihuana

gebruikt wordt, twijfelen er aan of het bestraffen van marihuana-gebruik doelmatig is en verwonderen zich over de zwaarte der straffen. Wij weten dat op vele adolescenten het verbodene een bepaalde aantrekkingskracht uitoefent. Op de psychologische betekenis van het straffen, respectievelijk hoe een straf verwerkt wordt bij bepaalde persoonlijkheidsstructuren, kan door ons binnen het kader van dit artikel niet worden ingegaan. Er zijn aanwijzingen dat een sociaal gebruik van marihuana — zoals dat van alcohol — mogelijk is. Er schijnen vooralsnog weinig redenen te zijn om marihuana met opium, L.S.D. en amphetaminen juridisch over één kam te scheren, omdat marihuana zowel in werking als in de sociaal-psychologische context, waarin het wordt gebruikt, verschilt met de andere genoemde middelen.

Het verzamelen van gegevens blijft nuttig; wij zijn van plan het in dit opzicht niet bij woorden te laten en verdere conclusies uit ons onderzoek voor een breed publiek toegankelijk te maken.

Waarom high zijn?

Gevraag naar mijn persoonlijke ervaringen met hashish lijkt het me logisch te trachten op z'n minst een beschrijving te geven van het 'high' zijn. Laat ik dan maar beginnen met te zeggen dat ik dat niet kan. Geen van de door mij vroeger wel gelezen of gehoorde beschrijvingen blijkt het te halen bij wat je werkelijk beleeft (ik laat hier even het vrij zeldzame verschijnsel van een echte hallucinatie buiten beschouwing, omdat het in de gewone praktijk van het roken weinig voorkomt en 't mij trouwens op de zelfde wijze uit de algemene werking van hashish te verklaren lijkt te zijn als de 'gewonere' verschijnselen die het middel veroorzaakt). Te ontkennen valt wel bv. iedere overeenkomst met een alcohol- of morphineroes; hashish is niet verdovend. Eerder zou het te vergelijken zijn met pep-middelen als benzedrine, maar ook dat houdt geen reële overeenkomst in. Het beste lijkt mij te zeggen dat alles zich schijnt te verheven, tot een extatische hoogte; maar je moet echt gerookt hebben om te weten wat ik daar mee bedoel. Dit zou daaruit te verklaren zijn, dat de werking misschien berust op het oplossen van voor ons 'normale' denken zeer typerende beperkingen. Ik vind het moeilijk om in zwart-wit het effect van een regenboog weer te geven.

Oorspronkelijk ben ik hashish gaan roken om meer inzicht te krijgen in mezelf, om daardoor anderen beter te kunnen begrijpen. Ik zie in communicatie de enige kans om deze samenleving te redden, maar dan een communicatie die niet berust op onwaarachtige idealiserend-optimistische afspraken waar ik mee ben grootgebracht.

In de praktijk kwam daar in 't begin niets of weinig van terecht. Door het wegvallen van censuurmechanismen op de zintuigelijke waarneming¹ ontstaat bij het roken een extase die voor mij althans hashish tot een genotmiddel maakt dat me pas na vrij lange tijd heeft toegestaan met iets anders bezig te zijn dan met het beleven van die extase. Maar later komen dan vanzelf de dingen die iemand wezenlijk bewegen en namen hun plaats in de

hash-beleving in. Positief is inderdaad het ervaren van een intenser contact met anderen, niet alleen rokers, wel min of meer gelijkgestemde 'highe' mensen, mensen die hun waardering niet gecodeerd hebben, de maatschappelijk vrije, de ethisch onbedreigde mensen. Negatief is het sterk verminderde contact met mensen die zich bedreigd voelen door de aantasting van hun codes, door afwijkend gedrag; sinds ik rook ben ik meer en meer overtuigd geworden dat onze samenleving bedreigd wordt door stolling, die wordt aangezien voor kristallisatie.

Dat hash geen kater kent in de zin van alcohol, en dat je na 's avonds volslagen stoned zijn geweest de volgende ochtend weer fris als een hoentje aan je werk kunt gaan heeft 't mij mogelijk gemaakt vrij snel van niet-roker en zeer matig drinker te veranderen in iemand die dagelijks hash rookt. Ik ben sinds ongeveer drie jaar roker en vind inderdaad dat het mijn leven ingrijpend veranderd heeft. In hoeverre de veranderingen die ik bij mijzelf kan constateren een algemene geldigheid hebben, kan ik niet met zekerheid zeggen, wel dat ik bij de rokers in mijn omgeving vrij veel verwante verschijnselen heb waargenomen.

Ik geloof dat een van de opvallendste werkingen van hashish de afbraak van censuur betreft. Niet alleen de censuur op de zintuigelijke beleving die ik al noemde, maar ook de censuur op onze handelingen die ons plichtsgevoel ons oplegt. Ik voel me niet meer verplicht en ben dan ook zeer weinig geneigd handelingen te verrichten waarvan ik mij vroeger de zin niet afvroeg en die dus vrij automatisch verliepen, maar die mij nu voorkomen als uitsluitend door discipline in de opvoeding ingegeven. Ik ben het minder belangrijk gaan vinden op tijd te zijn, behalve voor dingen die nu eenmaal in een strikt tijdschema plaatsvinden, ik help niet meer plichtmatig mensen in hun jas die alleen op grond van de hulpeloosheid van gediscrimineerde sexe daartoe zelf niet in staat zouden zijn, ik draag geen gecodeerde gelegenhedskleding meer, ik voel me niet meer 'vies' als ik me eens niet geschoren heb, ik sta in 't algemeen kritischer jegens culturele 'afspraken'. Ik zou mij zeker in geen discipline kunnen schikken als ik de zin daarvan niet persoonlijk kritisch getoetst zou hebben; de traditionele militaire tucht lijkt mij totaal onverenigbaar met roken. Hashish brengt de roker zo tot een essentiële gedrag, wat bij ieder mens verschillend zal liggen, maar met een m.i. groter tolerantie t.o.v. afwijkingen er in. Een roker staat niet zo gauw klaar met een prefab oordeel. Ik geloof dat de verminderde agressie die vaak als een gevolg van roken genoemd wordt daar

ook mee te maken heeft. Maar als iemand mij in iets essentieels kwetst word ik, al ben ik nog zo high, wel degelijk agressief.

Een opvallend gevolg van de aantasting van de plicht-censuur (en vooral in een historisch-puriteins milieu als bij ons in Holland) is de overgave aan genot in elke vorm. Goede muziek, lekker eten, mooie kleren, fijne sex zijn belangrijker voor me geworden dan de zekerheid van een veilig bestaan ergens in de verre toekomst. Ik voel me als de beroemde hond die jarenlang een karretje heeft voortgetrokken waarop de hengel vastzat met de worst er aan die voor z'n neus bengelde, het mooiste symbool voor onze uitstelcultuur dat ik ken.

Hier staat tegenover dat ik mijn werk, waar ik van houd, gewoon ben blijven doen, misschien zelfs met meer enthousiasme voor datgene er in dat ik gewoon lekker vind om te doen, en met weglating van veel wat ik vroeger uit plichtsbefef meende te moeten doen, en dan natuurlijk vaak juist niet goed deed.

Wat de legalisering van het roken van hashish aangaat staat voor mij allereerst vast dat zolang geen objectieve informatie (taboe?) wordt gegeven, het waanzin is de gebruikers te straffen. Zelfs al zou het schadelijk zijn - we zetten de moeders van softnon-kinderen toch ook niet in de bak? Het is duidelijk dat de schadelijkheid, in welk opzicht dan ook, op z'n minst omstreden is, en door de gebruikers niet dan bij uitzondering wordt aangenomen (heel anders dan bij bv. opium). Misschien verschaft hashish bepaalde labiele figuren het excuus van een sociaal deficiet. Dat treedt dan in de publiciteit en niemand neemt nota van de enorme aantallen rokers die niet mislukken en zelfs op hun sociaal niveau (dat vaak, zelfs naar de maatstaven van diegenen die in Hashish een bedreiging van hun maatschappij-ideal zien, zeer hoog genoemd zou worden) topprestaties leveren. Maar, nogmaals, het gebruik van hash wordt zelden realistisch benaderd. Of men idealiseert het (magisch) en legt in de (zeer reële) extase een heilsverwachting², óf men beoordeelt het naar de ongelukken die labiele mensen ook op een andere manier wel zouden maken. Het argument verslavend is natuurlijk onzinnig zolang we weten dat alcohol (minstens even gewennend en zeker gevaarlijker) en tabak (verslavend en als carcinogene stof potentieel dodelijk) niet verboden zijn. Het gevaar dat labiele figuren via hashish op gevaarlijker stoffen zouden overgaan is een omgekeerd argument: in mijn omgeving is het voor zover ik weet niet voorgekomen ondanks het feit dat juist dóór het verbod op hashish en marihuana deze stoffen de gebruiker vaak bereiken via dezelfde kanalen

waarlangs morfine en andere opiaten te betrekken zijn. Dit is er weer eens een voorbeeld van hoe weinig werkelijkheidszin en hoeveel vooroordeel bij de verdediging van eenmaal bestaande wetten een rol spelen.

Het leek mij juist, nu eens een geluid te laten horen uit de grote groep rokers waartoe ik behoor en waarvan gewoonlijk wordt aangenomen dat ze vrijwel niet bestaat of zeer klein is, de groep van mensen met een sociale situatie die hen in de ogen van de establishment zeker niet predestineert tot het gebruik van middelen, vaak uit academisch milieu en van de generaties van vóór de oorlog, die, misschien omdat hun positie weinig aanleiding schijnt te geven tot provocatief gedrag, minder met de politie in aanraking komen, in zekere zin ten onrechte, omdat de strafbaarheid van hun gewoonte hier natuurlijk dezelfde is.

Ten slotte, nogmaals: dit zijn de mening en het verslag van de ervaringen van iemand die niet kan aannemen dat zijn belevingen en opvattingen algemene geldigheid bezitten; mijn vrije, creatieve bezigheden en betrekkelijke onafhankelijkheid maken een minder gedisciplineerd gedrag heel wel mogelijk, ik verkeer wat dat betreft in een gunstiger situatie dan velen voor wie hashish misschien een vlucht zou kunnen betekenen uit een bestaan wat zij wezenlijk afwijzen en tot voordien misschien alleen uit nog onbewuste plichtmatigheid vervulden. Maar geldt niet hetzelfde ten opzichte van alles wat ons meer bewust maakt van de situatie, existentieel gezien, waarin wij ons bevinden?

1 Dit behoeft misschien verduidelijking. Bekend veronderstelde ik hier de evolutionaire ontwikkeling van onze grote hersenen uit de twee reukkwabben bij de reptielen, zoals beschreven in *Man's Pre-sumptious Brain*, door A. T. W. Simeons. Bij deze ontwikkeling gaat voorop de vorming van censurerende organen op een teveel aan zintuiglijke impulsen, een in de werking van onze hersenen functioneel maar al te herkenbaar patroon. Zou hashish misschien hoofdzakelijk dit facet van de hersenwerkzaamheid beïnvloeden?

2 Wellicht past hier een opmerking over het veel gehoorde pro-hashish argument van de verhoogde creativiteit. Ik heb daar zelf niet zo veel van kunnen merken, geloof gewoon dat 'er niets uit komt wat er niet in zit.' Hoogstens heeft hashish een positief effect op de creativiteit omdat het eventueel belemmerende factoren wegneemt. Het is wel opvallend dat door en voor rokers gemaakt werk zich vaak onderscheidt door spontaniteit, consumeerbaarheid ('lekkere' kunst), en veelal een typisch stoned-geconcentreerde uitwerking van details.

LSD, een ramp of een zegen?

1. Aard en werking van LSD

De interesse van de wetenschappelijke wereld voor LSD is vooral gewekt bij psychiaters en bij neurobiochemici, omdat men enerzijds een invloed op een voor het zenuwstelsel zeer belangrijke stof, het *serotonine*, op het spoor meende te zijn en anderzijds in de door de LSD te verwekken psychose een kortdurend evenbeeld dacht te hebben van de veel voorkomende, doch in vele opzichten nog zo raadselachtige en naar zijn oorzaken destijds nog volstrekt onbegrepen geestesziekte, de schizofrenie.

Aldus sprak men over de door LSD te verkrijgen 'modelpsychose', waarmee men als het ware onder laboratoriumomstandigheden het verband tussen biochemische stoornissen en bepaalde vormen van geestesziekte hoopte te vinden.

Ook in ander opzicht sprak LSD velen aan, zij het meer wat betreft de huiveringwekkende aspecten ervan. In vergelijking met de andere zgn. hallucinogenen of psychotogenen heeft LSD reeds in een uiterst geringe dosering, nl. één-tiende milligram — dus één-tienduizendste gram! — op vrijwel iedereen een onontkoombare uitwerking. Het is fabrieksmatig in grote hoeveelheden aan te maken en het is, uitgaande van niet moeilijk te verkrijgen grondstoffen, ook in een eenvoudig laboratorium door in de chemie onderlegden te bereiden. De stof is reukloos, smaakloos en kleurloos, goed oplosbaar in water en het werkt ook door middel van inhalatie (inademing) via een aerosol-spray. Door kortdurend koken wordt het niet vernietigd. Slechts een kleine veelvoud van anderhalve kilogram — welke dosis voldoende is om de gehele Nederlandse bevolking gedurende de zes uren in een toestand van volslagen geestesgestoordheid te brengen — zou gelijkmatig aan het drinkwater toegevoegd, desastreuze gevolgen hebben. LSD zou aldus een zeer doeltreffend psychochemisch strijdmiddel kunnen zijn en in naïeve fantasieën wordt LSD voorgesteld als een middel voor een 'humane oorlogvoering', omdat in de uren van ver-

warring zonder te doden bezit zou kunnen worden genomen van de strategische posten en machtsmiddelen. Dat juist in zeer grote paniek vele slachtoffers zouden vallen, is een veel meer voor de hand liggende conclusie als men zich realiseert wat het effect van LSD is op daartoe onvoorbereide mensen.

Over het effect van c.a. één-tiende milligram LSD zijn velerlei beschrijvingen en waarnemingsverslagen te lezen. In de Nederlandse taal heeft het literaire maandblad 'Maatstaf' een dubbelnummer (januari-februari 1967) aan LSD gewijd, waarin de zestien bijdragen (met veel literatuuropgaven) onder het gast-redacteurschap van Simon Vinkenoog ruime informatie en een reeks lyrische en hooggestemde verslagen behelzen. Een lezenswaardige, in vele opzichten geslaagde en meer objectieve beschouwing kan men vinden in het boek van de Amerikaanse psychiater dr. Sidney Cohen: 'The Beyond Within The LSD story' (1964), in het Nederlands vertaald door Peter ten Hoopen (1966). Reeds in 1963 is een door vele hoofdletters en superlatieven wat moeilijk te verteren openhartig verslag van een psychiatrische behandeling door middel van LSD door Constance Newland in vertaling bij Bruna & Zoon verschenen. Overigens hebben thans al bijna 3000 wetenschappelijke publikaties over allerlei aspecten van LSD het licht gezien.

Hieronder zijn ook enige Nederlandse, waarvan vooral de systematisch opgezette experimenteel-psychopathologische studie van de zenuwarts dr. F. van Ree, reeds in 1958-1960 met 43 proefpersonen verricht, in 1964 als proefschrift verschenen, wel mag worden vermeld.

Bij ieder aan wie één-tiende mg LSD wordt toegediend ontstaan na zowat een kwartier tot een uur duidelijk waarneembare verschijnselen door tijdelijke stoornissen van het vegetatieve zenuwstelsel. Deze doen zich o.m. voor als pupilverwijding, transpirerende, rode of extra bleke gelaatskleur, versnelde polsslag, speekselvloed of juist een droge mond, warmte- of koudegevoel, soms duizeligheid en misselijkheid, prikkelingen in tong of huid etc. Daarnaast ontstaan er opvallende veranderingen in de belevings sfeer. Deze betreffen visuele waarnemingsstoornissen, waarbij kleuren veranderd en veel intensiever worden waargenomen, en bewegingsillussies, zodat de omgeving aan voortdurende caricaturale vormveranderingen onderhevig lijkt, waarin tweedimensionale figuren een steeds wisselend driedimensionaal en golvend karakter krijgen.

Ook ontstaan er belevingen van vervreemding van de omgeving (derealisatie), van eigen lichaamsdelen en van de eigen psychische functies, zoals het denken, het voelen e.d. (depersonalisatie), tot uiting komend in b.v. een verwonderd zich afvragen: 'Ben ik het die dit of dat denkt, voelt?' etc.

Opvallend zijn voorts de veranderingen in het tijdsbeleven, b.v. het gevoel dat alles buitengewoon lang duurt, terwijl tegelijk de schatting van de klokketijdsduur toch ongestoord is. Of het gevoel van tijdloosheid, van een stolling van de tijdstroom of van een fragmentatie van de tijd, waarbij b.v. een paar seconden lijken te bestaan uit honderden losse, van elkaar geïsoleerde momenten zonder onderlinge continuïteit.

Ook concentratiestoornissen doen zich geregeld voor. De proefpersonen zijn sterk afleidbaar, kunnen hun aandacht niet bij één opdracht of onderwerp houden. Bij psychologische testonderzoekingen blijken alle soorten prestaties altijd min of meer te lijden te hebben, ook als de proefpersoon zelf meent sommige opdrachten goed of zelfs beter dan zonder LSD te hebben kunnen uitvoeren. Hieraan is nog toe te voegen dat de bewustzijnstoestand als zodanig niet of hoogstens minimaal wordt aangetast, met als consequentie dat men zich ook na afloop van de LSD-werking tot in details de ongemeen vele en zeer merkwaardige ervaringen kan herinneren, veel duidelijker en levendiger dan vrijwel elke droom ook. Ook achteraf hebben deze belevissen een opvallend werkelijkheidskarakter.

Na deze schets is het wel duidelijk geworden dat LSD een interessante experimentele toepassing heeft verkregen voor onderzoekingen naar psychologische waarnemings-processen betreffende vorm, kleur, ruimte en tijd, eventueel in combinatie met neurobiochemisch onderzoek naar stofwisselingsprocessen in de hersenen. Dit alles echter verklaart nog lang niet voldoende het grote gerucht rondom de stof en de snelle groei van wat men wel 'LSD-Beweging' noemt.

Het fascinerende van LSD is namelijk dat er, behalve de reeds opgesomde en altijd hierbij optredende verschijnselen, ook van geval tot geval wisselende bijzondere stemmingstoestanden, sterke emotionele reacties en verschuivingen in de beleving van de totale situatie kunnen optreden.

Of deze optreden en zo ja, de aard en de intensiteit daarvan, dat is afhankelijk van een reeks factoren, zoals de geaardheid van de persoon die LSD gebruikt, het milieu of de situatie waarin de

LSD-ervaringen worden beleefd én de persoon of personen die daarbij tegenwoordig zijn of de séance bij de LSD-gebruiker hebben voorbereid of ingeleid.

Tot de mogelijke sterk emotionele reacties zijn te rekenen angst tot zelfs hevige paniek of wanhoop toe. Deze kan ten dele in verband staan met een verregaand vervreemdingsbeleven en een besef van een als het ware geestelijk uiteenvallen met verlies van alle contact en houvast aan het dan weggevallen gewone en vertrouwde van alledag. Ook kortdurende maar imponerende waandenkbeelden met sterk bedreigende inhoud kunnen daarbij optreden. De kans op dergelijke angst- en paniekreacties is vooral groot indien het LSD-effect niet in aanwezigheid van anderen, dus in eenzaamheid, zonder contact met mensen die van het gebeuren op de hoogte zijn, wordt doorgemaakt en verder met name wanneer LSD is toegediend buiten weten van de proefpersoon om.

Anderzijds kunnen zich intensieve emoties van positieve aard voordoen. Dit kan een heel positief gewaardeerde ervaring zijn van de omgeving en zich zelf, in totaliteit én in details, waarin alles geheel anders, als nieuw en ongekend wordt gezien. Het kan ook, of in aansluiting hieraan, een intense geluksbeleving betreffen met soms het karakter van extase, soms van een openbaring, meermalen gepaard gaande met het ervaren van een totale verbondenheid of eenheid met alles. Het zijn vooral dit soort belevingen, die al naar de aard der persoonlijkheid of onder invloed van een bepaalde groep ingepast of uitgewerkt worden in een religieuze, mystieke of kosmische interpretatie. Soms ook leidt het door het visionaire aspect en door het evidentie-karakter bij dergelijke belevingen tot levens- en wereldbeschouwelijke uitwerkingen met heilbrengende of profetische inslag of tot (pseudo-)filosofische en psychologische theorievorming waarin met nieuwe termen zoals psychische 'superintegratie', 'ego-transcendentie', 'bewustzijnsverruiming' gepoogd wordt het ongetwijfeld unieke van dergelijke LSD-ervaringen een bijzondere plaats te geven.

2. Medisch gebruik

Ten aanzien van het medisch gebruik in engere zin, nl. als medicament bij de behandeling van neurotische stoornissen en van gedragsstoornissen, delinquentie en verslavingen lopen de opvattingen over de mogelijkheden en risico's van LSD sterk uiteen. Vele medici, inclusief psychiaters, nemen een zeer gereserveerd

standpunt in. Er wordt daarbij gewezen op de onvoorspelbaarheid van de reacties, op het risico van langdurig of zelfs chronisch psychotisch blijven van een patiënt, zodat men een permanente verpleging in een psychiatrische kliniek riskeert bij mensen die voorheen maatschappelijk redelijk tot goed functioneerden. Ook zou een sterk verlangen naar frequente herhaling van LSD-belevissen kunnen worden gewekt met daarmee het gevaar voor verslaving aan LSD.

Er wordt ook voor gewaarschuwd dat labiele mensen na LSD juist labieler zouden kunnen worden zonder psychotisch te zijn, zodat er gevaar voor onberekenbare en impulsieve reacties kan optreden b.v. van agressieve aard of zelfmoord.

Ook zou na een dergelijk intensief-positieve beleving bij bepaalde in hun levensontwerp vastgelopen en door hun psychische symptomen gehandicapte mensen het gewone leven des te triester, grauwer en kleurlozer worden en daarmee nog slechter te verdragen zijn dan voorheen. Tenslotte wordt erop gewezen dat men nog niet of nauwelijks weet of een dergelijk krachtig werkende lichaamsvreemde chemische stof wellicht een blijvend nadelige invloed kan uitoefenen, b.v. een blijvende stoornis ergens in de normale biochemische processen.

Wat dit laatste gevaar betreft, dat mag zeker niet als denkbeeldig naar het rijk der fabelen worden verwezen. Sinds ruim een jaar is het bekend dat bij een aantal malen herhaalde en nogal hoge dosering LSD afwijkingen in één der chromosomen, die o.a. de stoffelijke basis van de erfelijke eigenschappen zijn, kunnen optreden. Een voorlopige conclusie hieruit is deze, dat LSD stellig niet mag worden gebruikt in de (eerste tijd van de) zwangerschap (men denke aan het softendrama).

Tegenover de andere hierboven genoemde bezwaren tegen de toepassing van LSD voor psychotherapeutische doeleinden wordt door die artsen, die positief staan ten opzichte van de mogelijkheden van LSD in de psychotherapeutische praktijk en daarbij tevens een voldoende kritische instelling hebben behouden, gesteld dat de risico's minimaal zijn, indien men een scherpe selectie toepast na grondig psychiatrisch en psychologisch onderzoek. Als men LSD niet laat gebruiken door patiënten met enige aanwijsbare dispositie tot psychotisch reageren en voorts een LSD-behandeling uitsluitend in een kliniek toepast waar de patiënt, zóndig één of twee dagen kan blijven totdat de uitwerking voorbij

is - terwijl men voorts ook specifiek tégen de LSD-psychose gerichte geneesmiddelen (largactil b.v.) bij de hand heeft - dan is het risico voor een langerdurende of blijvende psychose vrijwel uitgesloten. Voorts wijzen die artsen erop dat er bepaalde patiënten zijn bij wie een reeds langdurige psychotherapie géén of onvoldoende resultaat heeft opgeleverd, maar die onder invloed van één of enkele LSD-ervaringen, in aanwezigheid en op geleide van de psychotherapeut, een reeks verdrongen zeer vroeg-kinderlijke ervaringen herbeleven als herinneringen vol emotie en met haast tastbare realiteit.

Hierdoor kunnen vroegere, niet goed opgeloste, in de persoonlijkheid zich afspelende conflicten, die medebepalend zijn geweest voor o.a. neurotische stoornissen, verder in de behandeling worden bewerkt, waardoor de psychotherapie (weer) goed op gang komt.

Ook zijn er nogal bemoedigende resultaten bij bepaalde soorten van patiënten, waarbij allerlei vormen van psychotherapie tot nu toe weinig baat brachten. Daaronder vallen dan patiënten met dissociële gedragsstoornissen, o.a. van seksuele en delinquente aard, en ook verslaafden aan o.a. alcohol. Daarbij blijken vooral zij, die na één (hoge) LSD-dosis een duidelijk 'psychedelische respons' vertonen - d.w.z. een sterk beleven van vroege herinneringen met een verandering van de betrekkingen tot de omgeving in samenhang met de storende problematiek, gepaard gaande met een overtuigend besluit hun gedrag te veranderen als gevolg van het emotioneel geladen inzicht - een goede kans te maken om gedurende vele maanden een geheel ander en veel beter aangepast leven te kunnen leiden zonder b.v. alcoholmisbruik. Ook buiten het raam van psychotherapie in meer strikte zin wordt vooral op de grote positieve betekenis van de 'psychedelische ervaring' gewezen en daarmee werd de weg geopend voor hen die vanuit een welhaast religieuze bezetenheid in missionaire trant de wonderen en weldaden van LSD propageren of prediken. Anderen willen zij doen delen in de ingrijpende en overweldigende ervaringen, waarbij het gewone bestaan grijs, onbelangrijk en zonder wezenlijke betekenis afsteekt, maar dit gewone, kleurloze kan daardoor kleur en inspiratie krijgen en weer zinvol worden.

Nu kunnen inderdaad LSD-ervaringen niet goed met de gewone communicatiemiddelen van de taal of door middel van de film, ondanks soms exuberante pogingen daartoe, worden overgedragen of ook maar enigszins bevredigend worden duidelijk ge

maakt. Schrijver dezes kan dit vanuit een éénmalige eigen ervaring ten volle beamen. Behalve momenten van vervoering door schoonheid, intensieve ervaring van eenheid, ontvankelijkheid voor een nieuwe visie ervaart men veranderde en steeds weer veranderende betekenissen en symbolisering, 'doorziet' men het veelvoudige rollenspel van zich zelf en van de medemensen in de verschillende situaties, worden regels, taal, code en rituelen gerelativeerd, terwijl tegelijk een betrokkenheid op het 'absolute' (wat dit ook zijn moge) wordt ervaren.

Sommigen voelen zich van een knellende geremdheid of van een kwellende leegheid of gevoelloosheid op slag bevrijd, ontdekken de mogelijkheid van diepe affecties, 'ontdekken de liefde', of voelen (weer) in zich de mogelijkheid van creativiteit. In dit licht wekt het niet zoveel verwondering dat er verbanden worden gelegd en eventueel contacten gezocht met religieuze en mystieke richtingen, en b.v. het Zen-Boeddhisme.

3. De moeilijkheid van de beoordeling

Nu doen er zich minstens vier verschijnselen voor die, afgezien van de voordelen of risico's van de medische toepassingen, een juiste beoordeling van LSD zo moeilijk maken.

Ten eerste is hier te noemen het zgn. 'LSD-toedieningssyndroom', waarmee bedoeld wordt, dat degenen die de niet goed in woorden te vatten rijk geschakeerde intense beleving of eventueel zelfs een 'psychedelische ervaring', door LSD hebben doorgemaakt, er sterk toe neigen ook anderen, vooral hun nabestaanden, daar deelgenoot van te willen maken. Wanneer LSD in voldoende mate beschikbaar is, ziet men dit ook duidelijk gebeuren in de kring van een eenmaal ingewijde. Doordat de aard en de inhoud van LSD-ervaringen in niet geringe mate beïnvloed worden door situatie, sfeer, verwachting van de proefpersoon en al of niet bewust uitgedragen inductie door de toediener of proefleider, wordt de 'psychedelische index' van zo'n groep hoog, in tegenstelling tot die van een reeks proefpersonen aan wie op geheel neutrale wijze en in sceptische atmosfeer de LSD-effecten worden bestudeerd. Dit aspect doet zich duidelijk voor bij psychotherapeutische toepassing. De sceptische arts, die het ten slotte dan ook maar eens wil toepassen, zelf geen LSD-ervaring heeft opgedaan, heeft een veel geringere kans op een positief therapeutisch resultaat, dan de arts die LSD als belangrijke aanwinst ziet.

Maar ook hier bestaat de bepaald niet geringe kans van het

LSD-toedieningssyndroom. Vooral in handen van zelf psychisch minder stabiele psychotherapeuten kan het LSD een zo machtige wonderpil zijn, dat achter een façade van bescheidenheid gemakkelijk grootheidsideeën over hun therapeutische en openbaringsgaven kunnen gaan woekeren met toenemend verlies van realiteitsbesef en kritische instelling aangaande de gevaren. Op deze wijze worden zij LSD-predikers en passen zij vrijwel geen behandeling meer toe zonder gebruikmaking van LSD. Meermalen gebruiken zij zelf keer op keer LSD met als gevolg daarvan een afnemend kritische beoordeling van de werkelijkheid en van de gesteldheid van hun patiënten. En deze patiënten zijn juist hogelijk in een afhankelijkheidspositie gekomen jegens hun arts die hun dit exclusieve middel kan bieden. Vooral in de USA en in Canada komt dit 'toedieningssyndroom' bij (quasi)-psychotherapeuten voor. Uiteraard spelen deze mensen een krachtig wapen in handen van hen die tegen ieder therapeutisch LSD-gebruik gekant zijn.

Ten tweede ontmoeten de zo gemakkelijk bereikbare chemisch veroorzaakte belevingen, waarin iemand open komt te staan voor een 'grote liefde', een religieuze openbaring, een opdracht het mensdom gelukkiger te maken etc. grote weerstand vooral ook door de meestal weinig werkelijk hout snijdende verbalisering en gedachtenspinsels daarover.

De sceptici en nuchteren wijzen op de overeenkomst met psychosen ben werkelijk geesteszieken, die geheel soortgelijke ervaringen kunnen hebben.

Vele LSD-adepten lijken zich bovendien in de gewone wereld weinig aangepast te gedragen, zonder voldoende realiteitszin. Ditzelfde geldt overigens ook voor vele werkelijk heel creatieve en grote mensen en genieën, wier wezenlijke betekenis vaak pas veel later wordt herkend.

Hiermede raken we tegelijk aan het aspect van de 'creativiteit', die door LSD zou kunnen worden opgewekt. Subjectief wordt dit inderdaad meermalen aangegeven door LSD-gebruikers, al blijkt daarvan naar buiten toe objectief, volgens productieve maatstaf gemeten niets, ook later niet. Overigens is het niet ondenkbaar en in een aantal gevallen zelfs aannemelijk, dat door artistiek begaafden inspiratie wordt opgedaan door LSD of dat na LSD een reeds langdurig onproductieve episode wordt gevolgd door een weer productief-creatieve periode. Of het gehalte van de creativiteit door LSD hoger wordt lijkt voorlopig niet zo waarschijnlijk,

al heeft de LSD-ervaring, zeker voor de betrokkene zelf, hier wel een grote positieve betekenis.

Er zijn geen aanwijzingen dat LSD van enige waarde is voor het oplossen van exact-wetenschappelijke of mathematische problemen.

Dit lijkt ook niet erg waarschijnlijk, omdat LSD weliswaar het opkomen van talloze invallen en het snelle en vlot-losse associëren vergemakkelijkt, maar het leggen van verbindingen daarvan met logische sequenties én met de realiteit wordt duidelijk nadelig beïnvloed; dit laatste is zeker even essentieel als een 'creatieve inval' voor een werkelijk nieuwe oplossing. Juist de veelvuldige verklaringen over inspiraties tot creativiteit en wereldverbetering in vergelijking tot de hoogstens sporadische bewijzen daarvan wekken bij vele 'burgers' verzet tegen LSD-uitzinnigheden.

Ten derde ontgaat het aan het publiek niet dat vooral bepaalde groepen, meestal jonge mensen en adolescenten, in LSD-kringen komen. Het zijn vaak jongeren zonder hechte band, in wezen heel eenzaam, die eenmaal tot de ingewijden behorend zich opgenomen voelen in een groep waar de gemeenschappelijke LSD-ervaring een belangrijk bindend element vormt. Het zet hen af tegen de kleinburgerlijke duffe anderen, tegen de zich tegen hen kerende, meedogenloze en zinloze of corrupte maatschappij. Krachtens hun bijzondere belevingen doet zich in deze groepen ook een heimelijk en soms openlijk gevoel van superioriteit gelden.

Onder de jongeren van onze tijd komen veel meer dan bij die van vroeger, belevingsstoornissen voor zoals gevoelens van leegheid, doelloos- en zinloosheid, ook van verveeldheid die hen soms wel, soms niet eens zozeer kwelt. Verder gevoelens van vreemding, gemis aan contact, het pijnlijk ontbreken van het gevoel van een noodzakelijke eigen inzet, en grote onzekerheid omtrent eigen identiteit. In nauwe samenhang daarmee gaat dit nogal eens gepaard met een diffuus op-zoek-zijn naar een 'vulling', naar prikkels, sensatie, verandering, naar het exotische. De oorzaken van dit alles doen thans minder ter zake, maar hier ligt wel duidelijk de grote aantrekkingskracht van al datgene wat deze belevingsstoornissen - zo mogen we het toch wel noemen, al komen ze in zekere zin en gedurende een beperkte tijd ook wel als normale aan puberteit en adolescentie gebonden fase-verschijnselen voor - kan opheffen. Het is duidelijk dat een stof als LSD hier bij uitstek een machtige belofte betekent.

Bij velen van hen is het vaak herhaald gebruik van LSD veel-
eer een symptoom en een gevolg van een stoornis in de persoon-
lijkheidsontwikkeling, en is dit LSD-gebruik zelf geen oorzaak van
een onaangepast gedrag (behalve dan eventueel gedurende een
aantal uren tot maximaal een dag na het innemen van LSD). De
belangrijkste oorzaken van de stoornis in de persoonlijkheidsont-
wikkeling zelf zijn eigenlijk altijd gelegen in ongunstige milieu-
omstandigheden vanaf de vroege jeugd.

In de vierde plaats zien we rondom de LSD-controverse een
algemeen sociaal psychologisch en sociaal-cultureel verschijnsel
zich aftekenen, waardoor de visie op de reële gegevens omtrent
LSD nog eens extra zou kunnen worden vertroebeld. In aanslui-
ting aan datgene wat werd gesignaleerd onder punt twee roept al
het nieuwe en onbekende reacties van o.a. morele zorg of ver-
ontwaardiging op bij meer conservatieven, hetgeen weer extra
protest bij de nieuwlichters tot gevolg heeft. En voorts wordt
iets wat geheel vreemd is aan een bepaalde cultuur alleen al
daarom door die cultuurgemeenschap slecht geaccepteerd of uit-
gestoten en zoals we met betrekking tot alle mogelijk discrimina-
ties van minderheden weten, zelden op reële gronden.

*In dit opzicht kennen wij in deze zelfde tijd de door de over-
heid nogal fervent gevoerde strijd met de wet in de hand tegen
de marihuana. Juist van de marihuana en hasjsij weten we dat
deze stoffen in feite vrijwel onschuldig zijn, veel onschuldiger
dan b.v. alcohol.*

In oosterse en Noordafrikaanse landen gebruiken miljoenen da-
gelijks hasjsij, terwijl daar alcohol cultuurvreemd is en met
kracht wordt geweerd. Onze cultuur heeft zijn eigen, volledig ge-
accepteerde 'ontsnappingsmiddelen', die wel degelijk nogal wat
verslaving kunnen geven met zeer tastbare risico's (roken, alcohol,
nogal wat soorten geneesmiddelen: slaapmiddelen b.v.), hetgeen
van marihuana etc. niet kan worden gezegd. Maar dit laatste is
een nieuwe introductie in onze cultuur en aldus een zelfs wette-
lijk gesanctioneerde morele contrabande, waarvan de bestrijding
de attractie en ook het gebruik ervan bepaald niet zal doen afne-
men.

4. Het overheidsbeleid t.a.v. LSD

De wetgever heeft in februari 1968 LSD, psilocybine e.d. - naar
schrijvers mening terecht - op de lijst geplaatst van stoffen die

niet vrij beschikbaar mogen zijn, omdat het niet zeer strikt onder controle geplaatste gebruik ervan grote risico's geeft: zij geven immers een tijdelijke doch duidelijk psychotische reactie, d.w.z. een toestand waarin het werkelijkheidsbesef als zodanig zeer verstoord is. De wet op de verdovende middelen (de opiumwet) leek het geschiktst daartoe, al is LSD géén verdovend middel, zoals opium, morfine, heroïne e.d. Een deel echter van de LSD-controverse, met name ten aanzien van niet reële argumenten contra én pro LSD, wordt in stand gehouden door een situatie waarin marihuana en hasjij zonder kritische beoordeling al veel vroeger onder deze wet waren geplaatst en nog steeds niet daarvan zijn afgevoerd.

Wat betreft het aspect van verslaving aan LSD werd boven reeds een en ander gezegd naar aanleiding van het LSD-toedieningssyndroom. Verslaving in medische en toxicologische zin is bij LSD niet duidelijk aan de orde.

Dit ligt totaal anders dan bij b.v. morfine of heroïne e.d., waarbij er snel een onbedwingbaar verlangen naar een bovendien steeds groter wordende dosis bestaat om hetzelfde effect te verkrijgen, terwijl er ernstige onthoudingsverschijnselen ontstaan bij (plotseling) staken van het gebruik. Behalve een zeker percentage dat van tijd tot tijd opnieuw de LSD-ervaring wenst, vooral ook onder invloed van de groep en de onderlinge suggestieve beïnvloeding, zijn er velen die juist na een intensieve LSD-ervaring maandenlang geen behoefte aan herhaling hebben, want zij teren daar als het ware lang op.

Omtrent de toepassingsmogelijkheden in medische handen doen zich voorshands vier categorieën voor waarin LSD van waarde kan zijn:

1. Voor experimentele doeleinden: perceptie-onderzoek, experimentele psychologie en biochemische research;

2. Als hulpmiddel bij psychotherapie in heel bepaalde gevallen en onder goed controleerbare omstandigheden en wellicht soms, indien men door het oproepen van een 'psychedelische ervaring' een anderszins onbeïnvloedbare belevingsleegte of gedragspatroon wil trachten te doorbreken;

3. Een éénmalige LSD-psychose kan van voordeel zijn voor hen die een invoelend begrip willen krijgen voor wat b.v. hun

psychotische patiënten ongeveer kunnen meemaken; zo b.v. voor (a.s.) psychiaters, mede ten bate van hun patiënten;

4. LSD is wel éénmalig toegediend aan zeer ernstige ongeneeslijk zieken in een fase van wanhoop en doodsangst. Men kon hun ook psychedelische ervaringen geven, waarna zij veelal zonder angst, in positief beleefde gemoedsrust en soms met versterkt religieus vertrouwen het naderend einde tegemoet konden treden, ook nadat van een LSD-werking als zodanig geen sprake meer was. Er is geen duidelijk argument tegen een dergelijk toepassingsbeleid aan te voeren, al lijkt dit ongewoon. De arts schroomt ook niet de pijnstillende en tegelijk euforiserende en verdovende morfine zelfs bij herhaling en in toenemende dosering toe te dienen tijdens een laatste ziekbed. Mogelijk zal LSD in bevoegde handen aldus eveneens een weldaad kunnen zijn.

Uit de beschouwingen moge duidelijk zijn geworden dat naar mijn mening LSD zeker niet vrij verkrijgbaar mag zijn. Nauwgezette voorschriften omtrent aan wie LSD ter beschikking mag worden gesteld en een door de overheid uit te oefenen controle op de distributie ervan overeenkomstig de 'opiumwet' is zeker nodig.

Zelfs verdergaande beperkingen lijken gewenst, waardoor niet in principe alle medici onder bepaalde voorwaarden erover zouden kunnen beschikken. Men denke aan het besproken LSD-toedieningssyndroom en aan de grote wenselijkheid om het slechts in een 'klinische setting' te gebruiken. Wanneer bepaalde condities zouden zijn vervuld aangaande in LSD geïnteresseerde medici, omtrent het doel waarvoor zij over LSD zouden willen beschikken en betreffende situatie en outillage waarin LSD-toediening plaats vindt, dan zal LSD zeer waarschijnlijk een heel bepaalde en eigen plaats kunnen verkrijgen te midden van de reeks nieuwe fascinerende maar machtige vindingen van de moderne mensheid.

Evenmin als de televisie, de kernenergie, de computer, de kunstmatige re-animatie, de moderne anticonceptie-methoden of de pijlsnel zich ontwikkelende orgaantransplantatie op zich zelf een goed of een kwaad zijn, maar naast geheel nieuwe perspectieven ook geheel nieuwe problemen van ethische aard oproepen t.a.v. het gebruik ervan, evenmin betekent een stof als LSD op zich zelf een zegen of een ramp. Het zal van de mens afhangen of het tot zijn heil of zijn onheil zal strekken.

Teneinde het ontwikkelings- en ervaringsproces in positieve richting te leiden is een nauwkeurig gecontroleerde documentatie nodig van ervaringen, die voor zover op een bepaald ogenblik bekend, slechts een gering en aanvaardbaar risico van schade met zich mogen brengen.

Een volledig uitbannen van LSD zou, zoal mogelijk, niet zinvol zijn en nimmer kunnen voeren tot een juiste waardepepaling ervan. De uitdaging, waarvoor LSD ons plaatst, vraagt om een antwoord dat nog niet goed te geven is, maar vermoedelijk genuanceerd zal uitvallen. Voorlopig moeten zij inzake LSD verder trachten de lokroep der sirenen te omzeilen, waarna nog tussen Scylla van het sacrale en Charybdis van het taboe moet worden doorgelaveerd.

Naar een redelijke benadering van het drug-probleem

Is er een drug-probleem?

Laten wij om te beginnen maar vaststellen dat er tal van onopgehelderde vragen rijzen met betrekking tot het verschijnsel van het gebruik en misbruik van die middelen, die om meer praktische dan theoretische redenen onder het verzamelbegrip 'drugs' worden aangeduid.¹ Deze vragen betreffen bij voorbeeld: de werkelijke of vermeende schadelijkheid voor lichaam en geest van dergelijke stoffen; het risico, dat het voorhanden en beschikbaar zijn van deze middelen voor individu en samenleving oplevert; beleidsvragen met betrekking tot de wijze waarop 'drugs' kunnen worden gereguleerd, beheerst en gecontroleerd; problemen van preventie, delinquentie en reclassering; vraagstukken van psycho-hygiëne en geestelijke volksgezondheid; vragen tenslotte aangaande de meest doeltreffende wijze van hulpverlening aan hen, die op grond van het misbruik van 'drugs' deze hulp nodig hebben.

Bovendien weten wij — en tot die 'wij' wil ik tevens de weinige, zich op dit gebied bewegende deskundigen rekenen — nog nauwelijks iets af van het feitelijke gebruik, c.q. misbruik, van drugs onder de leden van onze Nederlandse samenleving.

Wanneer er al sprake is van een drug-probleem, dan is in elk geval dat probleem er een van zeer complex karakter. Het problematische zit niet uitsluitend in het echte of vermeende gevaar van drugs, bij voorbeeld als bedreiging van de jeugd (sinds de aanklacht tegen Socrates al een geliefd argument), maar evenzeer in de normenstructuur van de samenleving, de doeltreffendheid

¹ Vroeger placht men een aantal middelen samen te brengen onder de term 'narcotica'; in feite dekt deze term slechts die middelen, die een 'narcotiserende' uitwerking hebben. Opwekkingsmiddelen behoren tot een andere groep. Evenin is de term 'verdovende' middelen om deze reden geschikt. Het begrip 'verslavingsmiddelen' dekt slechts die drugs, die een verslavende invloed hebben; onder een dergelijke term kan men gevaarlijke middelen als b.v. LSD weer niet onderbrengen. Vandaar de onnederlandse benaming 'drugs'.

van sanctie-systemen, de maatschappelijke verhoudingen, die aanleiding zijn voor groepen of categorieën van de bevolking om zich in het gebruik van drugs te storten. Het drug-probleem wordt niet opgelost door ergens eenzijdig dit complex van factoren te gaan aanpakken, b.v. door krachtig sanctionerend op te treden; de verschillende aspecten dienen afzonderlijk voldoende aandacht te krijgen.

Primaire en secundaire problemen

Het beoordelen of waarderen van bepaalde maatschappelijke verschijnselen of processen is een riskante zaak. De rechtse pers is er sterk in, om onlusten, protesten en protestdemonstratie en dergelijke bewegingen aanstonds te beoordelen met als toets de 'openbare orde', de 'veiligheid van de staat' e.d.. Met deze argumenten voorkomt men dat de betreffende acties worden geduid als gevolgen van, of samenhangend met, maatschappelijke structuren, machtsverhoudingen en verdelingen van maatschappelijke goederen.

Men kan sociaal-problematische verschijnselen iets gemakkelijker analyseren wanneer men een onderscheid invoert tussen, wat men zou kunnen noemen, 'primaire' en 'secundaire' problemen. Een primair probleem knaagt aan de grondslagen van het maatschappelijk ontwikkelingsproces; een secundair probleem kan men duiden als samenhangend met, of gevolg van, een primair probleem.

Toegepast op het gebied van drugs: het is niet onwaarschijnlijk dat het *secundaire* probleem van het misbruik van 'harde' middelen (opiaten) door grote aantallen gekleurde, arme bewoners van stedelijke gebieden in de USA pas reliëf krijgt tegen de achtergrond van het *primaire* probleem van de maatschappelijke achterstelling van de neger.

In het vervolg van dit artikel zal ik nog een keer gebruikmaken van de hiergenoemde onderscheiding.

Publieke opinie

Er is mij geen onderzoek bekend, althans in Nederland, naar de houding van de bevolking ten opzichte van de drug-gebruiker. Een beeld kan men hiervan krijgen uit de kranten en tijdschriften, waarin zo nu en dan berichten over drug-gebruik worden opgenomen. De massamedia dragen blijkbaar wel bij tot het creëren van een zodanig beeld van de drug-gebruiker, dat men haast van 'discriminatie' zou gaan spreken. In een bijdrage aan het con-

gres van de World Federation of Mental Health heeft Cohen dit gegeven verder uitgewerkt. Lindesmith heeft al eerder de zgn. 'dope fiend'-mythe ontmaskerd als een samenweefsel van onjuiste en ongeverifieerde voorstellingen². Het beeld van de 'verslaafde' wordt vertekend door een aantal irrationele en soms romantische voorstellingen en vooroordelen, en is niet zelden geladen met suggestieve attitudes (b.v. de relatie tussen drug-gebruik en seksuele misdadigheid of losbandigheid). De gebruiker is, volgens een dergelijk stereotype, een betreuenswaardige verslaafde, die zich dissocieert van de samenleving waarvan hij deel uitmaakt; hij wordt beheerst door een voortdurende drang naar het verslavingsmiddel, waarvan hij steeds meer tot zich moet nemen; hij beweegt en verleidt anderen om ook zich aan drugs over te geven; hij komt tot immoreel gedrag en tot misdaad; hij vormt een gevaar tengevolge van zijn seksuele bandeloosheid. Zelfs de bekende socioloog Robert K. Merton ontkomt niet aan deze stereotypering van de verslaafde, die hij beschouwt als een typische 'afzijdige' (retreatist), die zich aan deelname aan het maatschappelijk leven onttrekt. Men ontkomt niet aan de indruk dat de publieke opinie gevoed wordt vanuit bovengenoemd stereotype van de gebruiker. Het is opvallend dat relatief veel aandacht wordt besteed aan gevallen van marihuanagebruik en gebruik van andere middelen door jongeren, jeugdbenden, marginale groepen, e.d., terwijl het gebruik van opwekkende middelen in andere lagen van de bevolking nauwelijks wordt opgemerkt, dan wel als incidenteel geval wordt afgedaan. Een systematisch onderzoek naar het beeld van de drug-gebruiker, bij voorbeeld als inhoudsanalyse van media, zou hier meer geverifieerde kennis kunnen verschaffen. Vooralsnog bestaat de indruk dat de publieke opinie nog sterk onder invloed staat van de 'dope fiend' mythologie.

Publieke zaak

Belangrijker dan de publieke opinie is de publieke zaak. Welke visie bestaat er bij hen, die verantwoordelijkheid dragen voor de publieke zaak, op de vraagstukken van drugs, drug-gebruik en 'drug control'? In een boeiende studie heeft Schur het beleid inzake drugs geanalyseerd zoals dit is gevoerd in Amerika en Engeland. Naast hem zijn ook andere deskundigen van mening dat het

² Vgl. Lindesmith, A., 'Dope fiend mythology', in: *J. of Crim. Law & Criminology*, 31 (1940), p. 199-208. Zie ook Schur, E. M., *Crimes without victims*, Englewood Cliffs, 1965, p. 120.

beleid in de USA in belangrijke mate is ondergraven door een te eenzijdige visie op het probleem, waarbij dit vrijwel uitsluitend repressief, met strafmaatregelen is aangepakt. Sociaal-medische opvang van verslaafden is hierdoor vrijwel onmogelijk geworden.

Men heeft in gezaghebbende kring het beleid in de Verenigde Staten een schoolvoorbeeld van irrationaliteit genoemd; irrationeel ook hierom, omdat de toegepaste maatregelen lijnrecht ingingen tegen het beoogde doel: het verminderen van de risico's verbonden aan de aanwezigheid van drugs. Door het zwaar strafbaarstellen van het bezit, het verhandelen en het gebruiken van drugs is het aantrekkelijk geworden, een winstgevende zwarte markt op te bouwen; als gevolg van het repressieve beleid zijn er een aantal secundaire problemen gerezen (wangedrag, criminaliteit), die op hun beurt door de repressieve policymakers weer konden worden aangewend als 'bewijs' voor de juistheid van hun uitgangspunten. Zonder meer stelt Howard Becker vast dat de situatie in de USA op het gebied van drug-misbruik voor een belangrijk deel het gevolg is van een dertig jaar durend beleid van het Federal Bureau of Narcotics.

In ons land is nog geen duidelijke beleidsvisie ontwikkeld op het drug-vraagstuk, met name de regulering van het gebruik van riskante middelen. De publieke *opinie* is al wel wakker; de publieke *zaak* wordt nog niet doelbewust gediend.

Herformulering van het probleem

Wanneer wij het probleem zouden moeten formuleren, dan zouden de volgende vragen aan de orde dienen te komen:

1. Welke plaats nemen de gewraakte drugs in te midden van het geheel van 'riskante' middelen en farmaca die in onze samenleving voorhanden zijn?

2. Welke specifieke risico's brengen de betreffende middelen met zich mede?

3. Welke methoden staan ten dienste, om het gebruik van de betreffende stoffen zo rationeel mogelijk te reguleren en risico's weg te nemen?

4. Welke uitwerking hebben de aangewende beleidsmiddelen op de betrokkenen en op het betreffende terrein?

5. Welke instrumenten zijn nodig om eventuele gevallen van misbruik doeltreffend op te vangen en hulp te bieden?

6. Welke voorlichting is nodig teneinde de publieke opinie zo effectief mogelijk te beïnvloeden op het stuk van drug-gebruik?

7. Welke maatregelen dienen te worden genomen om preventief invloed uit te oefenen op het drug-gebruik?

De meer rationele benadering van het drug-probleem is tevens een 'bredere' visie op het terrein. De betreffende drugs worden niet langer als op zich zelf staand beschouwd, maar tegen de achtergrond van de beheersing en de controle van en op geneesmiddelen, gevaarlijke stoffen, e.d.; de voorgestelde interventiemethoden worden getoetst op hun werkelijk effect.

Het valt buiten het bestek van dit artikel om op vragen als bovenvermeld antwoord te geven. Deze antwoorden dienen te worden gezocht. Door deskundigen, die in werkgroep en commissieverband deze vraagstukken willen aanpakken; door een hernieuwde bezinning in de kring van hen die voor de publieke zaak verantwoordelijkheid dragen. Het heeft er alle schijn van dat het beleid inzake drugs te lang een zaak is gebleven van ambtenaren en specialisten. De bestaande wetgeving (de zgn. Opiumwet) is in de laatste jaren van karakter veranderd zonder dat deze koerswijzigingen in openbare discussie, b.v. in de Kamer, op zijn merites is beoordeeld. Wanneer het waar is, wat sommigen beweren, dat er sprake is van min of meer ernstige bedreigingen voor de volksgezondheid en van de openbare orde; wanneer drug-gebruik inderdaad een zodanige omvang zou gaan aannemen als wordt gesuggereerd, dan zal opnieuw het complexe geheel van het drug-probleem danig onder loep moeten worden genomen.

REDACTIONEEL

Prof. Bianchi is hoogleraar in de criminologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

M. S. H. Schlemper is als zenuwarts verbonden aan de psychiatrische kliniek van de Rijksuniversiteit te Leiden.

M. Kooyman, arts, is eveneens medewerker van de psychiatrische kliniek van de Leidse universiteit. Van 1965 tot 1967 was hij werkzaam in het Butabika Mental Hospital in Kampala, Oeganda.

Drs. P. J. Geerlings en prof. dr. P. C. Kuiper zijn respectievelijk medewerker en hoofd van de psychiatrische kliniek, Wilhelmina Gasthuis, het academisch ziekenhuis bij de Universiteit van Amsterdam.

Prof. dr. G. Ladee is hoogleraar in de psychiatrie aan de faculteit der geneeskunde te Rotterdam. Zijn bijdrage is een verkorte en enigszins gewijzigde versie van een artikel dat eerder verscheen in *Mens en Wereld* (dec. 1967).

Drs. D. C. J. van Peype is medewerker van de afdeling onderzoek en planning van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

Parken en woestijnen

1. Inleiding.

Natuurlijk heeft Vasalis de titel van haar bundel *figuurlijk* bedoeld, niet letterlijk. Maar ik heb nooit het verschil tussen figuurlijk en letterlijk begrepen. Letters zijn toch ook figuren?

Stellig is het Sarphati-park in Amsterdam (1 ha) een letterlijk park. Maar het 'Parc National' tussen Niger, Opper-Volta en Dahomey van 1 miljoen ha . . . dat is dan toch zeker een figuurlijk park? Enfin, u zoekt het maar uit.

We — en het zijn dezelfde 'we' met inbegrip van dezelfde 'A' als op de tocht naar de Mali-republiek, twee jaar geleden¹ — we zijn dan begin 1968 de in 1965 verkende zuidelijke woestijnstrook gaan doortrekken: westelijk tot Guinée, oostelijk tot Niger en Nigeria. Mali zijn we dit keer alleen maar overgevlogen. Jammer, ieder moment zou ik weer te midden van dat sympathiekste volk ter aarde willen zijn. Maar waarom almaar die woestijngebieden? Is het er zo mooi?

Eigenlijk niet eens. In het jaar, dat tussen die twee tochten ligt — dus eind '66, begin '67 — hebben we na een conferentie in Abidjan het tropische regenwoud van Binnen-Ivoorkust bezocht, daarna het noorden van Kameroen (te voet achter de olifanten aan — iets dat, misschien terecht, in Engels-sprekend Oost-Afrika verboden is), verder de hoofdsteden van Tsjaad en de Centraal-Afrikaanse Republiek, om te eindigen in Congo. Echt 'toeristisch' mooi allemaal. De strook van 3000 K.M. breedte bezuiden de Sahara is niet zo (het bergland van midden-Guinée, de Fouta Djalon, lijkt er nog het meest op). Nee, het gaat om wat anders en misschien lukt het, dat duidelijk te maken; ik garandeer het niet. Guinée is een trotse, nogal eigenzinnige, republiek van de bergen tot aan de Atlantische Oceaan; het karakter van het land wordt niet bepaald door de moerassige hoofdstad Conakry. De republiek Mali deden we dus niet aan; dadelijk ten oosten daarvan ligt al Kiamey, de hoofdstad van Niger.

¹ Zie S. en D. van febr. 1966: 'Tussen Niger en Sahara'.

Niger (Nizjeer); nee, *niet* Nigeria! Het is of er een wereld ligt tussen die twee burens, althans politiek en mentaal. Niger en Nigeria zijn even groot — maar het tweede heeft, met Biafra er nog bij, een bevolking van 55 miljoen; Niger een van 3½ miljoen: 3 man per Km.², dus minder dan 1 percent van de Nederlandse bevolkingsdichtheid. Dat bestaat nog op aarde! We hebben dus, na Guinée, de republiek Niger van West naar Oost verkend en zijn geëindigd in Noord- en Zuid-Nigeria.

II. Guinée.

Naar Conakry over Freetown (Sierra Leone). Een ommetje dus van 400 K.M. — want noch K.L.M. (ruzie over gevangen genomen personeel) noch Air France (andere ruzies) doen nu Guinée aan. Wel een teken, hoe dit land nu is geïsoleerd. Onze consul Van Dijk, hoofd van de K.L.M. ter plaatse, ontvangt ons aan het vliegveld. Hij praat zo weinig mogelijk over 'het incident': zelf heeft hij toen ook in beroerde omstandigheden gevangen gezeten. Er zijn hier wonderlijke tegenstellingen: alles wat naar techniek zweemt, is kapot; bijvoorbeeld de eigen 'luchtvloot' van het land. Maar er is een fonkelnieuw hotel — door de Russen gebouwd — en een congres-gebouw, zo luxueus, dat dat van Den Haag er maar een krot bij is: alles met geïmporteerd marmer en zo. Aangeboden door de Chinezen. Maar de rest is heel eenvoudig; schone straten; gelukkige kinderen. Blijkbaar ver doorgevoerde leerplicht. Er wordt goed Frans gesproken: de officiële taal van dit echt niet pro-Franse land! Natuurlijk kan men lijstjes aanleggen van tenminste dertig fouten, die Sékou Touré in tien jaar tijds heeft gemaakt — en tóch zegt het ons iets, in een land te zijn, waar het socialisme lééft onder de mensen. De Russen die hier werken, grote aantallen, met vrouw en kinderen, leven in eenvoudige flats in de stad. De Fransen zijn, vooral bij het onderwijs en in de technische vakken, nog altijd talrijker. De Chinezen wonen in een zelf ingericht concentratie-kamp. Je hoort allemaal gekke dingen: de Staatsdrukkerij 'Patrice Lumumba' is door de Oost-Duitsers geleverd; maar ze is zó slecht, dat ze weer wordt gereconstrueerd door de West-Duitsers. Is ze werkelijk zo slecht — of is ze slecht behandeld? Daar kom je niet achter. Met de spoorwegen is het 't zelfde: de communisten hebben het materiaal voor het grootste deel geleverd; de West-Duitsers maken ze verder in orde.

² Mijn gelukwensen — maar spaar de padden.

Sékou Touré voert een beginsel door, dat je toch echt niet Marxistisch kunt noemen: eerst een moderne staat opbouwen, die over rassen en groepen triomfeert; de welvaartsvermeerdering komt dan op het tweede plan. Opvoeding en onderwijs behoren (gelukkig) bij het eerste punt. Hier heeft hij succes. Zijn tweede man — misschien opvolger — is een Peul: dus van een niet-negerachtige oorsprong. Zijn naam geeft dit al aan: Diala Saïfoulay (Foula is Peul). Hij jubileerde om de een of andere reden — en in zijn tuin was een enorm feest, waar ik samen met Sékou Touré een tijdje ben geweest. Dansen van honderden vrouwen in kleurrijke gewaden. Maar bijna allemaal van een ander 'ras' dan het zijne!

Met verschillende autoriteiten praten we over het Nederlandse plan (Dr. Kortlandt, te Amsterdam), twee Chimpansee-reservaten te stichten: één voor de savannen-chimpansees en één voor die van het woud. Dat voor de savannen ligt in een berg-gebied van de Fouta Djalou; we hebben de situatie bekeken; ik zou het graag uitgebreid zien tot nationaal park voor *alle* levensgemeenschappen van die heerlijke streek. Sékou Touré voelde er wel voor, maar en passant deed hij mij een mooi verhaal: bij de tienjaar-onafhankelijkheidsfeesten kreeg hij een telegram van de beroemde woestijnonderzoeker Théodore Monod en dat telegram luidde: 'Félicitations — mais sauvez les crapauds'. De president wist precies waarom het ging: in het oosten, bij de stad Nzécékoré, is een gebied met padden, die in een eigenaardige overgangsfase van de evolutie verkeren. Helaas smaken ze lekker. . . maar men heeft toch wel wat voor hun behoud over. Het is jammer, dat de zo plezierige hoofdstad (zwemmen in een mooie baai; tochten naar de eilandjes) onmogelijk duur is: een kamer (sanitair maar zo zo) f 75! Op een middag gaan we naar het Stille Zuidzee-achtige eilandje Cassa, en krijgen daar een lift van een erg sympathiek Hongaar. . . wiens moeder na de Eerste Wereldoorlog in Nederland is geweest om op te knappen. Er zijn een paar fabrieken — bauxiet en arachide-olie — op het eiland zelf, die door Hongaren en Italianen zijn gebouwd. Niet erg praktisch, wat hun situatie betreft.

7de tot 11de dag:

Onze consul brengt ons naar de trein voor het binnenland; hij zelf zal per auto later komen — en ons weer terug brengen. Vertrek met 1½ uur vertraging — maar dank zij de West-Duitse hulp loopt 't allemaal zo'n beetje.

Een prachtige tocht, de bergen in. 30 K.M. per uur, d.w.z. bij elk stationnetje voldoende tijd, om alle kinderen te laten plassen. Dan één fluitje, dat ze daarmee moeten ophouden, en een tweede, dat we nu werkelijk weg gaan. We reizen met een sympathieke Malinké: een architect, die uit Kouroussa komt. O, zei ik, dan kent u zeker de in Kouroussa geboren schrijver Camara Laye van de prachtige boeken 'L'Enfant noir' en 'Le Regard du Roi', die ik tien jaar geleden heb ontmoet. Hij was natuurlijk familie van hem (Net als in Nederland is in Afrika iedereen familie van iedereen). We spraken over het laatste boek van Camara Laye, dat duidelijk in de emigratie is geschreven: het gaat tegen het huidige autoritaire stelsel in Guinée. Onze architect meende, dat C. L. toch zonder moeilijkheid in zijn vaderland zou kunnen terug komen. . . In midden-Guinée wonen veel Peuls, de soortgenoten dus van Saifoulay, die zich overal door West-Afrika hebben verspreid — terwijl ze vermoedelijk oorspronkelijk uit Zuid-Egypte komen. 'Gaan jullie in Mamou uit de trein,' waarschuwde een erg lelijke Sousso-juffrouw ons, 'pas dan op voor de Peuls. Ze gappen.' Het is gek, dat dergelijke kreten het eeuwen lang blijven doen. 150 jaar geleden werd dit land bereisd door een jonge Fransman, Mollien die in 1818 met de 'Medusa' schipbreuk had geleden, en die nu van de nood een deugd maakte.³ Hem hadden ze ook al hier tegen de Peuls gewaarschuwd. We hebben nooit iets van oneerlijkheid bemerkt in Zwart Afrika . . ., behalve in het sterk gearabiseerde Somalia.

We logeren in het Station-hotel van Mamou (d.w.z. in een soort barak) en gaan de volgende ochtend met een vrachtauto mee naar onze bestemming, Dalaba. Bussen lopen er niet (meer). De vrachtauto's hebben nu een soort tarief: luxe, d.w.z. naast de chauffeur en niet in de laadbak, f 7,50 voor 50 km.

Het vroegere Franse hotel — we bezochten het al in 1962 — is nu helemaal ge-afrikaniseerd en nog bijzonder prettig . . . hoe-wel tamelijk smerig. Wie daar op kijkt, moet niet naar Afrika gaan! Het hotel wordt gehouden door de vrouw van de dorpsdokter. Ook hier zijn we, zoals gewoonlijk, de enige blanken van de streek. Dalaba was eens een 'station climatique', 1100 m hoog. Verrukkelijk van klimaat en uitzicht. Veel kleine beekjes: de Fouta Djallon is de 'waterleiding' van hele stukken Senegal en Mali: de Senegal-rivier, de Gambia en de Niger ontspringen er.

³ Zijn amusant verhaal is zojuist her-uitgegeven: G. Th. Mollien: L'Afrique Occidentale en 1818; Parijs 1967.

We wandelen door een stukje (geclassieerd) oer-bos naar een 'Kraal', die we ons nog van vroeger herinnerden en praten met een landbouwende Peul. Een wijs man! Hij had twintig jaar in Conakry in een hotel gewerkt, was bediende geweest van een planter — die hem zelfs mee naar Parijs had genomen — en nu was hij hier, *Beatus ille!* Een tuin bij een heerlijk beekje, één koe (die een liter melk per dag gaf, maar dat was ruim genoeg). Tomaten, avocado's, manga's, ananas, koffie, groenten, wat tabak — en alles wat maar prettig was. Hij was 'très content'. Over zijn dorpsgenoten sprak hij als over 'mes camarades' en verder droeg deze kleine bezitter een speldje van Mao (het jaar tevoren was het er een van het Internationale Rode Kruis. . .).

De volgende dag bezocht ik de zeer bescheiden geïnstalleerde middelbare school ('collège'), waarvan ik wist, dat Sékou Touré die wilde uitbouwen tot een soort nationale prae-universiteit.

De leeftijd was 15–18. Ik ben gaan zitten bij de natuurlijke historie-les. Prachtig en logisch, Frans tot en met, werd door een Guinese leraar de dubbele spijtverterings-functie uitgelegd: mechanisch en chemisch, enz. Het werd goed begrepen — waartoe grote vellen groen karton met rode tekeningen meewerkten (schoolboeken waren blijkbaar moeilijk te krijgen). De dictées waren keurig; één ging er over de Nederlander Eykman, die in Indonesië de oorzaak en daarmee de bestrijding van de scheurbuik had gevonden. Wist ú het?

Verder prachtige tochten, de grote vallei in, door een primair bos; een verrukkelijke beek, die over brede, platte rotsen stroomt, waar je overheen kunt klimmen. Met de auto van de Consul komen we weer in de hoofdstad.

12de tot 14de dag.

In Conakry heb ik enige politieke gesprekken met regeringsleiders. Over Israël — dat enorm veel ook in Guinée heeft gedaan — worden we het niet eens. China: idem. China was geprovoceerd door India(!). Veel van China's agressiviteit was te verklaren uit angst voor Amerika, enz. Maar dit impliceert toch niet, dat de Guinese partij communistisch is; toenadering tot de E.E.G. leek een heel belangrijk punt.

Dit alles kwam nog eens extra uit de verf in mijn gesprek — het derde in tien jaar — met Sékou Touré zelf. Ik werd ontvangen in het vroegere gouverneurspaleis. (In 1958 had ik hier gelegeerd bij de laatste Franse gouverneur, de socialist Ramadier jr.

geen erg evenwichtig man). Nú hing er in de ontvangzaal een prachtig portret van Samory-Touré.

Samory-Touré (1835-1900) was een geniaal veldheer, die zich zeven jaar lang met een inferieure bewapening maar met een superieure tactiek tegen de Fransen heeft verzet. Zijn Staat was hecht georganiseerd — maar hij had geen vast territorium (één van de staats-criteria, die ons op de Universiteit zijn bijgebracht): hij week met legers, handwerkslieden, vrouwen, kinderen en vee steeds meer naar het Oosten uit, zodat op een zeker moment zijn nieuwe hoofdstad 700 km van de vorige verwijderd was! Van deze Samory Touré stamt nu Sékou Touré af (althans: dit wordt aangenomen); zelfs erg linkse landen hebben graag een leider van 'magische' afstamming. . . .

Na de begroeting moest ik dadelijk naast Sékou Touré in zijn befaamde Jaguar plaats nemen, voor zijn tocht langs de zeeweg. Ik was gewaarschuwd: hij stuurt de auto zelf; er is geen begeleiding; overal staan jongetjes te juichen voor wie hij dan stopt, om ze 'à bas le colonialisme, vive la patrie' te laten roepen (ze vergissen zich nooit). Dezelfde truc heeft hij een week tevoren met Stokely Carmichaël ('black power' uitgehaald en daarna met de mooie en rijke Amerikaanse danseres Myriam Makeba. (Die twee zijn in Guinée aan het vrijen geslagen en zijn heus getrouwd).

We gingen toen — d.w.z. na de receptie bij Saifoulay — naar de villa van het Staatshoofd met prachtig uitzicht over de zee en hebben lang gepraat. De doctrine van Sékou Touré is een wat Rousseau-achtige, maar wel prettig aandoende, romantiek over individu en volk. Volksgeest kan alleen steunen op vrijwilligheid, zegt hij. Daarop passen veel ironische commentaren maar één ding is zeker: het is belachelijk, deze man een Maoïst te noemen. Bij het gesprek voegde zich nog de rustige, beheerste Saifoulaye: de 'tweede man' van het land (zie boven). Het viel mij op dat deze, om zich beter te kunnen concentreren, z'n sandaal uitgooide en met zijn tenen ging spelen (Piet de Jong, bij de Koningin ontboden, schopt zijn schoen en sok uit en speelt met zijn blote tenen).⁴ De volgende dag, een zondag, gaan we met een bliksemsnelle boot (van de Amerikaanse ambassadeur) naar het palmeneilandje Roum en zwemmen en zonnebaden. Op 22 januari! De dag daarna: Afscheid van Consul van Dijck — die

⁴ Ik zal hier maar eens en vooral de aantekening plaatsen, dat, behalve de enkele Europeanen die we deze twee maanden hebben gezien, alle mannen in boeboes waren: nauwe toga's in blauw, wit, geel of groen. De Toeareg-kleding week hiervan enigszins af.

hier veel goodwill heeft — en door de lucht 2000 km. ver, naar Niamey, de hoofdstad van Niger.

III. NIGER.

15de tot 17de dag.

Er is hier meer welvaart; 'alles is te krijgen', zoals de kleine burgerij het uitdrukt. (In Guinée, zelfs in het dure Hotel de France van Conakry was er nooit één korrel boter en een stukje zeep kostte er f 3,50). We werden eigenlijk van het begin tot het einde geloodst door onze vriend François Perret, Niger-parlementariër. Islamiet maar niet heel donker van kleur. (Hoezeer 'rassen' hier ficties zijn, hebben we steeds meer gemerkt). Ik ontmoet — in Afrika ontmoet je altijd weer iedereen — Claude Venet, een jonge partijgenoot-professor uit Bamako, die nu hier voor de V.N. aan de hogere ambtenarenopleiding werkzaam is. A. en ik blijken gasten te zijn van het Parlement — in een peperduur hotel boven de rivier. We krijgen een auto te leen en later blijkt dat het Parlement nog veel meer voor ons zal gaan doen.

Het blijkt — en we kunnen het echt niet helpen — dat de voorzitter van de Assemblée, Boubou Hama, erg enthousiast is over de expeditie die we (in Nederland, tastenderwijs, en aan de hand van veel Sahara-literatuur) hebben uitgestippeld. Het is de woestijn, die ons altijd weer aantrekt en dat is helemaal in zijn lijn.

Ik heb eens een lezing gehouden in Montpellier over de woestijn als barrière tussen het Middelandse Zeegebied en Zwart Afrika. Ik zou er graag nóg een houden over de Sahara als osmoselement, waardoor voortdurend, eeuwenlang, invloeden van Noord naar Zuid en van Zuid naar Noord doorsiepen. Dit alles had ik overdacht en min of meer gefundeerd — toen we ons eerste contact met President Boubou Hama hadden. Deze Kamerpresident is een groot, verlicht en humanistisch geleerde. Hij deed ons drie van zijn boeken cadeau, die hier nu voor me liggen. Ze dateren alle van 1967/1968: samen een 1000 blz. Een vruchtbaar schrijver!

Het zijn *bronnen-boeken* over de geschiedenis en tradities van de Toareg, de Songhay en van Gobir. Veel hiervan wordt ook van de andere kant van de grenzen, in Mali en in Nigeria, onderzocht. In 1966 (zie vorige reis) hadden we gesprekken hierover in Tombouctou en Gao, het land van de Askia's (verlichte vorsten van de Songhay), vooral ook met Haidara, de voorzitter van het

parlement van Mali die zelf in Tombouctou woont. Toeval, dat deze twee parlementsvoorzitters zulke wetenschappelijke onderzoekers zijn? (Hoe zit dat bij ons?) In ieder geval: bij de laatste bijeenkomst van het Associatie-parlement die ik kon meemaken, vorig jaar in de Ivoorkust, waren noch Haidara, noch Boubou Hama tegenwoordig: die waren gezellig aan het congresseren in Tombouctou. . . om de in 1593 vernietigde Universiteit daar als cultureel centrum van Midden-Afrika te doen herleven. (In dat jaar (1593) deporteerden de Marokkaanse veroveraars alle zwarte professoren uit Tombouctou naar Marokko).⁵

Nu wil men vóór alles de in de Middeleeuwen zo bloeiende bibliotheek herstellen en speurt overal naar de Tombouctouse schrifturen, die overal zijn terechtgekomen; bij dit herstel zullen microfoto's natuurlijk een belangrijke rol spelen. (Men vroeg mij, in Leiden eens te kijken naar de oudst aanwezige Afrikaanse literatuur; natuurlijk zal ik dat doen).

Een mythe, dit herstel van de vroegere schittering van deze woestijnstad? Maar er zijn mythen met realiteitswaarde! De boeken van Boubou Hama zijn dus bronnen-boeken; veel heeft hij zelf opgetekend uit de mond van — soms blinde — griots (een soort Homerische verhalen). Alles presenteert hij door elkaar: sagen en concrete feiten. 'Dit is de laatste kans om deze bronnen aan te boren, zegt hij; 'voor het verder uitzoeken en kritisch toetsen heeft men zo nodig een eeuw ter beschikking. Toch wordt één bepaalde these wel duidelijk: Overal in de Saharastreek wonen gekleurden naast blanken. Blanke volken uit die combinatie zijn bij het naar het zuiden afdalen zwart geworden; zwarte volken, naar het noorden optrekkend, werden gebronsd. *Er is overal een tendens naar fusie*. Letterlijk: 'Een classificatie, die uitgaat van ras, taal of kleur, doet 't niet. Het enige geldige criterium is zonder twijfel de leefwijze', (nomaden; blijvers; Boubou Hama zegt ergens: 'Men zou een Hitler moeten zijn, om hier nog met ras-criteria te durven werken').

Sterk leeft bij de schrijver het besef, dat bewustzijn van de eigen persoonlijkheid in Afrika nodig is voor een eigen taak bij 'un nouveau départ de ce monde déchiré'. Hoezeer deze zwarte humanist de consequenties van zijn leer óók trekt voor de *actuele* politiek, zal nog blijken.

's Middags maak ik de sluitingsbijeenkomst van de O.C.A.M.

⁵ Deze intellectuele en culturele sterilisatie van de stad is aangrijpend beschreven in de 'Tarikh el Fettach', een kroniek van een ooggetuige van deze gebeurtenis.

nog mee. De O.C.A.M. is de samenwerkings-organisatie van veertien Afrikaanse, met de E.E.G., dus met ons, geassocieerde Staten. De niet bij de O.C.A.M. aangesloten 'vier' (er zijn achttien geassocieerden) staan wél in contact met deze organisatie en worden telkens ingelicht. Omdat men uitsluitend praktische, verwezenlijkbare zaken behandelt en niet in het vage vervalft, zoals soms bij de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid het geval is, krijgt de O.C.A.M. niet veel aandacht in de pers. De veertien Staatshoofden hebben onder andere in Niamey hun lijn t.a.v. de vernieuwing van het Associatie-verdrag uitgestippeld.

De manifestaties tijdens de conferenties hadden we gemist: 2000 kameelruiters, aangevoerd door de Minister van de Zaken van de Sahara en de Nomaden, Mouddour Zakara. Hij doet dus het maatschappelijk werk voor dit gebied: Marga Klompé op een kameel! We zagen nog veertig 'gewone' ruiters met schitterend opgetuigde paarden die met ons op de pont naar de overkant van de Niger voeren.

Bij een avond-conferentie in een prachtig openlucht-theater ontmoet ik één van de sprekers: de Jesuiten-professor Engelbert Mveng uit Kameroen. Ik had met hem eens gecorrespondeerd over zijn in 'Présence africaine' ge-uite stelling, dat in de tijd van Homerus er reeds contact was tussen Grieken en Zwart-Afrikanen. (Hij is zelf een zéér zwart Afrikaan). Ik had die stelling op grond van de teksten bestreden. Nu zie ik hem dus, hij 1500 km., ik 5000 km. van huis. Ik zei het al: in Afrika kom je elkaar altijd tegen.

De volgende dag ontmoetten we Minister Mouddour Zakara — die ik tien jaar geleden al heb leren kennen, en met wie ik altijd enig contact heb onderhouden. Deze maatschappelijke idealist ziet er 'woest' uit: zelfs op zijn departement z'n hele gezicht, inclusief neus en mond, gesluierd. Alleen zijn ogen blinken eruit. Z. praat met ons over de 'Animation rurale': de opwekking van de plattelandsbevolking om aan de modernisering van produktie en leven mee te werken. A. krijgt een mooi rapport mee over de 'Animation rurale féminine'.

We maken dan met François Perret de laatste regelingen voor onze expeditie. We zullen verder reizen met een soort landrover (groot soort jeep) van het Niger-parlement. 's Avonds zien we in het openluchttheater een paar films over het probleem: Afrika van gisteren en heden. De ene gaat over de problemen van een naar Afrika teruggekeerde 'geëvolueerde' en is — in dit door de Fransen betaalde theater — stevig anti-Frans. De andere is gemaakt

naar een gegeven van de schrijver Ousmane-Sembane (prachtige sociale romans!); hij gaat over een klein mannetje met een paarden-taxi die door een ergerlijke Afrikaanse bureaucratie alles kwijt raakt – behálve de hoofdrolspeler in deze film: zijn paard.

18de tot 22de dag

De Landrover komt – slechts 1½ uur te laat. Hij is als nieuw – wat hij echt niet meer was, toen we hem inleverden. De chauffeur, een bijzonder sympathieke maar flegmatische man, is een Mossi met een mooie tattooage: hij stamt dus uit Opper-Volta (de volken van Niger zelf zijn in hoofdzaak: de Djerma-Sonraï in het Westen, de Haoussa (Houssa) in het Zuiden en de Toeareg in het Noorden; natuurlijk overal de Peul). Onze vriend heet Guiliga – maar als we met elkaar Nederlands praten, noemen we hem: Wim Koek (Guy = Wim; Liga: een baby-koekje).

We rijden met Wim Koek langs de Niger – stroomop – over Tillabéry naar Ayorou – vlak bij de grens met Mali. Daar is een verukkelijk gelegen ‘campement’, een rustpunt aan, ja bijna in de rivier. Daarachter: een kleine plaats, een zestal stenen gebouwen en enige honderden, van stengels en stro opgebouwde huizen met een enorm grote markt daar tussen in. Verder is dit gebied vrijwel woestijnachtig; daar leven hele aantallen giraffen in het wild, waarop blijkbaar niet wordt gejaagd. Het campement is bijzonder netjes opgeverfd; toen het echtpaar Schuyt (Tweede Kamer) er 't vorig jaar kwam, was het er nog ontzettend smerig.

Tevoren ondergaan we een hele ontvangst-ceremonie: de Commandant (in Mercedes) heeft al een uur op ons gewacht; hij ontvangt ons – en dat gebeurt overal – samen met de regionale of plaatselijke partijsecretaris (Als we over hém praten, zeggen we ‘Cor Baan’). We horen, terwijl we wat met de Commandant zitten te drinken, voortdurend een tam-tam. Ik zeg er wat van en de Commandant antwoordt: ja, dat is ter ere van jullie. Ik schiet uit m'n short en in een net pak. Op de markt staan wel 500 mensen. Applaus. We ‘inspecteren’ de twee lange rijen, af en toe handen geven.

Dan speeches. Die van mij wordt in twee talen vertaald: Sonraï en Tamachek (de taal van de Toeareg). Het valt mij op, dat bij het vertalen het woord ‘Europe’ één keer er uit komt als ‘Europe’ en de andere keer niet is te herkennen. We vragen wat Europa in het Sonraï is en het antwoord luidt: ‘een ver land’. Niettemin weten ze allemaal, waar het om gaat. In deze streek presteert de E.E.G. enorm veel (komt later) en ik ben oud-vice-president van

het Europees Parlement en dus 'van de E.E.G.' De Fransen hebben 't er in gebracht, dat een oud-president 'Monsieur le Président' blijft en een oud-vice-president ook. Ik ben dus min of meer president van Europa; ik heb mede de Ontwikkelingsfonds-werken tot stand gebracht en waarachtig, nu kom ik er nog naar kijken ook. Dat is toch geweldig!

Op deze hele expeditie heb ik eerst geleden onder het 'oplichter zijn', ik trachtte het telkens te redresseren, maar daar was men niet van gediend: men vond het zó veel mooier. Dus heb ik er laf (en prettig) in berust. . .

Na de demonstratie gaan we met een plat roeibootje, een 'pirogue', de Niger op. We maken kennis met de twee vrouwen van de Commandant: resp. 9 en 4 kinderen. (Vier is onnozel weinig; wij hebben er ook vier — en ze lachen ons er om uit. Ze zijn zelf veel meer van plan . . .) Al deze kinderen, voor zover ouder dan zes jaar, krijgen uitstekend onderwijs.

's Avonds: feest op de markt met lantaarns. 'Danses de jeunes filles' — te onzer ere. Telkens één meisje met vijf mannen met tam-tam. Ter afwisseling een geïmproviseerde copulatie-dans door mannen. Iedereen vindt het daverend leuk; ook de kleintjes. Eén jongetje doet solo een vruchtbaarheidsdans met de meest plastische bewegingen. Een paar oudere mannen vinden het net iets over de schreef en hij wordt weggeduwd. Ten slotte wordt ons in het kampement een méchouï aangeboden. Er zullen er nog vele volgen. (Een méchouï is een etensfeest waarbij een in zijn geheel geroosterd geitje wordt opgediend. Je neemt er van met je handen. Er naast staat, keurig, een emmer met een stukje zeep.) De volgende ochtend is de gérant ziek. Of A. hem wil beter maken? (Dit is nog overal: het geloof in onze geneeskraft). Hij heeft keelpijn, dus hij krijgt twee chefarines. 't Helpt . . . maar de diagnose was toch verkeerd; de pijn zat lager; hij had te veel van de méchouï gegeten.

Voor een rustig week-end zijn bij ons: de Niger-ambassadeur uit Parijs en zijn collega van Bonn, beiden met verlof. De eerste is een ascetische Islamiet — maar bijzonder aardig; de tweede gedraagt zich als een losbol. . . om zijn collega te pesten. Talloze moppen, onder andere: 'Wat eet de zwarte bevolking?' 'Nu ja, rijst, mil, vruchten en zo.' 'Heel goed, en de blanke?' 'De blanken eten "la suite",' (het vervolg). De verklaring is, dat ze als kleine jongetjes gluurden naar de vreet-feestijnen van de blanken; als het ene gerecht op was, werd er geschreeuwd: 'La suite, en zo ging dat door; altijd 'la suite'. 's Avonds weer een méchouï

met (ambassade-) champagne en cointreau. Eigenlijk schandelijk in zo'n arm land. We hadden moeten weigeren, maar deden dat niet. Een welverdiende kater volgt dan ook.

De andere ambassadeur, de 'asceet' kent natuurlijk zijn Korán. Hem leg ik een kwestie voor, die me al lang intrigeert. In Genesis 9:25 komt de nogal onverkwikkelijke geschiedenis voor, dat Cham, één van de zonen van Noach, zich onhebbelijk gedraagt tegenover zijn vader wanneer die — 't moet gezegd — heel erg dronken is. Noach vervloekt dan . . . niet Cham, (dat zou tenminste logisch zijn), maar het onschuldige zoontje van Cham, Kanaän: 'Vervloekt zij Kanaän, een slaaf der slaven zij hij bij zijn broederen'. Cham is de stamvader van de Ethiopiërs — zoals blijkt uit de bijbel, dus van de zwarten en, na de slavenhalers, beroepen de Zuid-Afrikanen zich nu nóg op deze fatale tekst om hun gedrag tegen de zwarte Afrikanen goed te praten! In de Korán heb ik hiervan niets gevonden: in Sura 37 wordt Nuh (Noach) gered, en met zijn nageslacht, door Allah gemaakt tot 'de blijvenden'. Tevoren, in Sura 11, is een zoon van Nuh verdrinken, omdat hij meende, het buiten de ark te kunnen stellen. Dat is alles; geen vervloeking, geen eeuwige slavernij voor de Chamieten. — De ambassadeur bevestigde mijn lezing: misschien is het één van de redenen, waarom de Islam in Afrika meer 'in' is dan het Christendom!

De volgende dag: een enorme zondagsmarkt met kamelen die grote, marmer-achtige plakken zout aan brengen van uit de woestijn bij de Mauretaanse grens, 1500 km ver. (Een kameel doet 40 km per dag). De dieren drinken zich voor een dag of tien vol in de Niger-rivier.

Maandag vertrekken we en worden 50 km terug weer ontvangen, nu nabij Tillabéry. Hier zijn er prachtige proefvelden van de E.E.G. Alle mogelijkheden — katoen, koren, lucerne, tuinbouw — worden in combinatie tegen elkaar afgewogen. Er is de onder-prefect (weer in een Mercedes) met een andere Cor Baan, die tevens hoofd van de veterinaire dienst is: plaatselijk en regionaal is het partij-secretariaat geen bezoldigd beroep. Verder drie heel jonge, Sorbonne-achtige Franse deskundigen. (De Franse deskundigen, die we zo ontmoet hebben, leken allemaal nogal vooruitstrevend; velen hebben dit 'ontwikkelings'-werk gekozen als alternatief voor de militaire dienst).

We moeten weer langs twee hagen van 300 personen 'schrijden'; de jeugd is militairement aangetreden. Speeches. (Mijn motief is altijd: associatie en Europees Ontwikkelingsfonds is niet

'door' ons en 'voor' jullie; we doen het allemaal met elkaar). Er is maar één vertaling; ten Zuiden van Ayorou wonen geen Toeareg meer. De jongeren verstaan overal de toespraken al in het Frans.

Nóg een halte, even verder. Proefvelden bekijken; speeches. Hier wordt ook geëxperimenteerd met veel of weinig water; veel of weinig bemesting. Het zijn stukken woestijn... maar de woestijn is vruchtbaar, overal waar water is. Hier komt dat met buizen uit de Niger. We kijken ook naar het prachtige werk van de Formosa-Chinezen: rijstvelden. Verder de E.E.G.school-complexen, die men in de hele Republiek terugvindt. We krijgen lederen cadeaus aangeboden en gaan terug naar de hoofdstad.

Ik krijg contact met de gedelegeerde van de E.E.G., Dr. Birindelli (Italiaan met charmante vrouw). Hij kent Afrika — dit in tegenstelling tot vele V.N.-deskundigen — al 28 jaar. Hij is nu vooral bezig met de problemen van de enorm belangrijke weg naar het Oosten — die wij later nog zullen nemen. We praten over het tempo van aanbesteding, gunning en uitvoering en zijn uitleg is bevredigend. Aan tael praten we alleen over woestijnreizen en kunst.

Ik houd dan mijn avondlezing over de Afro-Europese problemen in de Cercle Culturel. (Voor de open lucht is het nu te koud). Deze voordracht 's avonds was al van Nederland en Brussel uit voorbereid. Titel: 'De Associatie Afrika-Europe; haar kader en haar toekomst'. Voorzitter: Boubou Hama. De zaal (100 Afrikanen, 50 Europeanen) is voor een groot deel met jongeren gevuld. Verder: de bisschop van Niamey (een enorm grote, roodharige Fransman), vertegenwoordiger van de 1 percent katholieken, en ambassadeurs, kamerleden, professoren als Venet met zijn leerlingen van de Hoge Bestuurschool.

Na afloop bestormd met vragen, onder andere (hierover had ik iets gezegd) of ik de grotere ontwikkeling van b.v. ex-koloniaal Kenya t.o.v. het nooit koloniale Ethiopië een plus-punt vind voor het kolonialisme? Antwoord: vergelijk de kapitalistische uitbuiting. Die was echt geen plus-punt voor het kapitalisme — maar toch wekte zij de spanningen op, nodig om het proletariaat te emanciperen. Het deksel vloog van de pot. Het antwoord werd bevredigend geacht. Ook door de bisschop?

23ste tot 27ste dag.

We vertrekken nu met Wim Koek en de landrover naar de nationale parken in het Zuid-Westen. In de Republiek Niger gaat

het over het 'Parc du W.' (zo genoemd naar de W-vorm die de bochtige Niger daar maakt.). Grootte: 300.000 H.A. Maar dit park loopt door in Dahomey (500.000 H.A.) en Opper-Volta (300.000 H.A.). Men gaat het — gelukkig — hoe langer hoe meer als een eenheid beheren. De fauna is overal dezelfde. Behalve dit park van driemaal Nederland is er een vlak bij de 'Boucle du Pendjari' (een bocht in het riviertje de Pendjari) van bijna 300.000 H.A. Als lid van de 'Internationale Commissie voor de nationale Parken' interesseert mij de bescherming van die parken bijzonder.

In de prachtige natuur hier zien we eerst niet veel dieren — maar dan komen ze: de enorme buffels, paard-antilopen, andere antilopen, apen, wilde honden, wilde katten. Vlak bij ons campement, in een watertje, loert een krokodil op ons. Geen olifanten . . . waarvan we wel de uitwerpselen zien. Jammer; toen Nederhorst hier enige jaren geleden was, werd hij bijna door een boze olifant verpletterd. (Als de olifant zijn zin had gekregen, zou de Nederlandse politiek nog vervelender zijn geweest, dan zij toch al was).

Maar A. en ik beklagen ons niet: het vorig jaar in Noord-Kameroen zijn we met een Afrikaan vijf uur lang door een moeras te voet achter de olifanten aan gegaan. Tot dicht bij; maar die werden toen ook boos en we moesten rennen voor ons leven! 's Avonds eten we antilopenbiefstuk. Het campement is indraaglijk warm.

Prachtig is dan de frisse, groene rivieroever. In de vroege ochtend zien we plotseling gieren, die zich blijkbaar op iets spitzen: op leeuwenvoer en dús zijn er leeuwen! Wim Koek ziet ze het eerst — en dan wij ook. We draaien met de vier-wiel-aandrijving de brousse in (wat niet mag; later krijgen we een standje van een opzichter) en komen vlak bij zes leeuwen, die we fotograferen (niet mooi; we zijn niet erg foto-minded). In het campement praten we met een secretaris-generaal bij de regering over de bescherming. Niger heeft drie jaar lang een bijna absoluut jacht-verbod en het wordt nog gehandhaafd ook. In Dahomey/Opper-Volta is het anders; daar wisselen absolute reservaten en gecontroleerde jachtgebieden elkaar af (Dat moet nóóit!) Dus gaat de olifanten-stand achteruit. Misselijk (olifanten schieten vinden we poenig en schoftig). Ik zal proberen, of we internationaal hieraan wat kunnen doen.

De volgende nacht, weer in ons hotel in Niamey, heb ik koorts

en droom van Zwitsers: het ergste wat me kan overkomen. En dat in Afrika!

28ste tot 41ste dag.

Dit wordt de expeditie waarop ik me de hele winter heb gevast . . . en voorbereid. *Naar het Air-gebergte.* Een vorige maal heb ik het al eens over de woestijn-gebergten gehad; de woeste Hoggar, waar de beeldschone Atlantide-prinses Antinea heeft gewoond (of niet). Er zijn nog zo'n paar gebergten, meer naar het zuiden: de Adrar des Iforhas in Noord-Mali, de Air in Noord-Niger en de Tibesti in Noord-Tsjaad (die is voor een andere keer. . .).

Ik bezit een duur, maar uitstekend, handboek over de gehele gesteldheid van het Air-gebergte: botanisch, zoölogisch, ethnologisch en prae-historisch (uitgave van het I.F.A.N.: 'Institut fondamental de l'Afrique noire' in Dakar).

De Air was en is nog een overgang voor kameelreizigers, die van N. naar Z. de gehele Sahara doorkruisen, langs de oostgrens van Algerije en de grensovergang bij Fort Flatters (voor dit alles: de Michelin-kaart 153) en die dan weer veilig zijn bij Agadès, óns uitgangspunt nu vanuit het zuiden. Dit is het gebied van Boubou Hama: Peul of Sonraï als Toeareg levend; blanke en zwarte Toeareg; alles dooreen.

We vertrekken 2½ uur te laat (dat wreekt zich later). Mooie E.E.G.-asfaltweg tot Dosso, 150 km. Dán wordt het huilen. 8.00 km lang misère. Klapband; oponthoud. Overal gestrande vrachtauto's voor het arachide-vervoer. Laat de E.E.G. toch opschieten! Tegen donker komen we in Marodi: een mooie oase-stad met veel water. We logeren in een soort motel; vinden namelijk dat je op dát uur niet meer bij de Prefect kunt aankomen . . .

Volgende ochtend: ik koop een nieuwe band (*f* 300) en wil dan een beleefdheidsbezoek bij de Prefect brengen om daarna door te rijden. Het kwam anders uit! Een zenuwachtige Prefect, juist over ons aan het telefoneren, omdat hij dacht, dat we verongelukt waren; we zijn namelijk overal door Binnenlandse Zaken 'doorgegeven'. Om half tien de vorige avond had hij een receptie voor ons georganiseerd; waren we tóch maar gekomen! Alles wordt opgehelderd, de notabelen worden opnieuw opgetrommeld (graag!); dus nieuwe receptie; we knappen ons op in het voor ons bestemde rest-house en zien, mét prefect en onderprefect en ambtenaren natte groente-tuinen en een verrukkelijk visrijk meer,

waar het hele jaar door water blijft: een hoge zeldzaamheid in deze streek. Dit alles is te danken aan de geheimzinnige rivier de Rima, die in Nigeria bij Kano ontspringt (bij Kano is ook 'open' water, zoals we later zouden zien); dán maakt hij een bocht door Niger en stroomt weer naar Nigeria, naar Sokoto, waar hij de 'Sokoto' gaat heten — om dan onderaards in de Niger-rivier uit te monden.

Bij het middageten in de mooie residentie van de Prefect, vertelt deze ons objectief over het Nigeria-drama, waardoor Maradi afgeknepen wordt van één van zijn twee verbindingen... en waarover men ook verder ongerust is. De nabijheid van het door Haossa's bewoonde Noord-Nigeria belet hem niet, de toestand daar kritisch te bezien. Desintegratie van staten wordt echter in heel Afrika gevreesd — en afgekeurd.

We nemen afscheid en rijden verder naar het Oosten, naar Zinder, 300 km over de ook verder heel moeilijke weg; weer leuke band enz.

Even voor Zinder, in het donker: auto's met vlag voorop, politie-auto, prefect, onderprefect, burgemeester, politiecommandant enz. We moeten naar een demonstratie, waar al twee uur op ons gewacht is! We zijn doodop. (Naast onze landrover doet Wim Koek, terwijl we de gang van zaken bespreken, op zijn hurken, klaterend een plas). Voor het stadhuis zijn er honderd vrouwen (ons begroetend met het bekende tralala-geluid), honderd mannen en honderd leden van de jeunesse. A. praat en lacht met de 100 vrouwen: allemaal 'présidentes' van één of andere club. speeches. Veel lawaai. Twee enorme Aïda-achtige tuba's worden naar ons toe gestoken.

We knappen ons op in een eigen, erg vervallen, lemen paleisje met kantelen. W.C.? Waterleiding, ho maar. Dan een receptie op het enorme terras van de Prefectuur, met drie méchouis . . .

De volgende dag: we zien overal kamelen; ook hele troepen fantastische ruiters. We zitten beurtelings op elk van onze drie terrassen. Bezoek van een Belgische V.N.-deskundige; één van het goede soort. Verder: een boekhouder (bank) uit Zinder, die graag met hulp van de E.E.G. hogerop wil. Hij is echt intelligent en wordt blijkbaar door de Prefect gesteund (Natuurlijk heb ik er later wat aan gedaan). Na zijn bezoek laat hij A. een tas en sandaaltjes van slangenleer brengen. Omkoperij? Och: Afrika . . .

Het déjeuner bij de Prefect is haast Europees: alleen de Prefect, zijn vrouw (de enige?) en wij. A. geeft een poppetje aan het

kleine dochtertje Fatima. Mevrouw is de zuster van de vrouw van de Commandant van Ayorou — en zo gaat 't telkens. Nepotisme? Och, hoe is het in Nederland: Bent u niet een neef van de zwager van. . . ' enz.

Natuurlijk is er in Afrika wel meer openlijk nepotisme: 'ik neem liever mijn neef dan een ander; voor mijn neef kan ik instaan.' Plichten tegenover familie, dorp en clan gaan vóór de andere. Met het toenemen van de nationale integratie vermindert dit. En, anders dan in Noord-Nigeria, er is geen sprake van een erfelijke congsie.

Deze Prefect drinkt champagne; wijn mag hij niet drinken van de Koran en champagne is geen wijn. . . 's Middags gaan we op bezoek bij de Sultan, die ik de vorige avond op de receptie ontmoet had. Niet uit snobisme, maar om er achter te komen, wat hij in Zinder betekent. Hij blijkt alleen maar 'kerkvorst' te zijn. (Een zeer on-Islamitische term). Eeuwenoud, vervallen paleis. Muren van een meter dik. Hij komt ons tegemoet met een zilveren staf. We zitten op kussens op de grond. Zijn vader is indertijd door de Fransen afgezet; die had een groepje Franse officieren in een hinderlaag gelokt en in de pan gehakt. Dat vonden ze iets te bar. Na de onafhankelijkheid is toen zijn zoon benoemd. Hij is één keer in Parijs geweest, heeft President Coty ontmoet — maar kent niet goed het verschil tussen sneeuw en ijs. Hij was er dan ook de 14de juli! Ik zag één mannetje, dat misschien wel kon telefoneren; er was één telefoon en één radio. Dat was de hele administratie; nogal geruststellend, vond ik.

Volgende dag. Na weer een cadeau vertrokken we langs een echte woestijn-piste noordwaarts naar Agadès. Overal kameel-caravanen: 10, 20 en 30 stuks. Bij de putten: enorme verzamelingen runderen met heel grote horens. Tussen deze putten herkennen we, aan een bepaalde groepering van de drinkbakken en de keurige cementering, de E.E.G.-putten. In de woestijn van Niger zijn het er 514! In alle putten verdwijnt een lange kabel met een als emmer dichtgemaakte dierenhuid. Een paard of kameel trekt de kabel weer op. Aan de lengte van de kabel kun je de diepte van de waterspiegel afmeten: een meter of dertig.

In het plaatsje Tanout, waar we even rusten, komt de onderprefect langs. Hij was boos, dat men hem niet getelefoneerd had; hij biedt ons koffie, melk en suiker aan. Als we op zijn kantoor komen bedanken, krijgen we nog mooi bewerkte woestijn-sandalen mee.

Agadès: — gedurende het gehele historische tijdvak, dus toen de Sahara al Sahara was — was het de laatste étape vóór de grote oversteek. Het symbool van deze 'stad' is het 'Croix d'Agadès', weergegeven als een kruisvormig sieraad van zilver (uit de buurt), dat de verkleinde uitgave is van de 'zadelknop' van de Meharisten: de kameel-ruiters.

Er zijn hele theorieën over dit symbool. Is het alleen maar doelmatigheid? Maar het is niet zo erg doelmatig. Een voor-Christelijk Christendom? Niet onmogelijk. Of hebben — wat Boubou Hama ook aanneemt — hier eens verschillende godsdiensten gebloeid? Wat de Joden betreft, staat dit wel vast. Het Christendom zou van Koptischen huize kunnen zijn geweest, als in Ethiopië en Egypte. In ieder geval: de huidige Islamiëten hebben geen enkel bezwaar tegen dit teken. Agadès heeft een merkwaardige moskee van harde rode klei — evenals de meeste huizen. A. fotografeert een andere, prachtig witte, moskee, die een vervallen bouwwerk vervangt dat nog door de Askia's is gesticht. De Askia's waren over een gebied van Tombouctou en Gao af tot hier en tot zelfs in Noord-Nigeria een groep heersers, die eens een krachtig bestuur uitoefenden. Beroemd waren de Askia's Mohammed I en Mohammed III (eerste helft van de zestiende eeuw). Boubou Hama heeft de reconstructie van de moskee ter hand genomen, die nu dus voltooid is. *Hij stamt zelf van de Askia's af.* Vandaar ook zijn belangstelling voor het culturele congres in Tombouctou van vorig jaar. In Afrika is dit soort van 'samenloop' geen uitzondering. De nogal linkse en 'wilde' Modibo Keita van Mali komt uit een familie, die in de twaalfde eeuw al een rol speelde . . . Over Samory Touré/Sékou Touré spraken we al.

Dan komt de dag, dat we naar Iférouane in het Axir-gebergte vertrekken. Een lange zware tocht: woestijn of brandend kaal gebergte. Na acht uur in de Harmattan (kurkdroge woestijnwind) draaien we helemaal het gebergte binnen — en zien bij de ondergaande zon het witte Iférouane met zijn palmen liggen; drie coulissen van bergen er achter. Jammer, dat 'onuitwisbaar' zo'n uitgewist woord is! De 'stad' zelf ligt in het zand; natuurlijk; anders zou men tuinbouwgrond verspillen. Er omheen zijn grote rijstvelden. Geen campement. We logeren in een van binnen met tapijten behangen lemen huis: de commandatuur. De commandant zelf is naar de hoofdstad; we zijn dus de gasten van Mevrouw, een Peul en heel erg mooi: prachtig zijden gewaad, een

grote aangeboren waardigheid, maar géén Frans — dat ze echter wel een beetje verstaat. De tweede vrouw zorgt voor de kinderen; wij vallen niet onder haar bevoegdheid. Een kamertje met allemaal tapijten en doeken: knus warm in dit 's nachts ijskoude gebergte. We hadden een blik van ons zelf laten warmen: helemaal er náást: Mevrouw had op ons gerekend!

's Ochtends bekijken wij het irrigatie-systeem van de oase: diepe putten, waarin een zak met een slurf gaat. Als de zak gevuld omhoog is gekomen, ledigt de slurf zich in een klein beekje, dat zo voortdurend door stroomt.

We vertrekken zuid-oost-waarts naar Timia. Volgens de kaart is dit meer een pad dan een piste; er is niets aangegeven en door de storm veranderen de mogelijkheden voortdurend. 180 km zand en rots, soms moet de vier-wiel-aandrijving worden gebruikt (Benzine: 1 liter op 2 km.) We komen langs grote steenmassa's waar de zeldzame wilde moeflons leven (waarvan?), zo vertelt Wim Koek ons en verder: 'les grands serpents qui causent les tremblements de terre'. Dit moest even in het origineel worden weergegeven ('de grote slangen, die de aardbevingen veroorzaken'). Dit is typerend — en niet alleen voor Wim Koek: uiterste exactheid (hij wist zelfs zeldzame steensoorten en prae-historische graven aan te wijzen), en dan ineens dit! Je bent dan bijna er aan toe te denken: zou 't dan misschien toch . . . en dan ben je al voor de helft Afrikaan . . .

We krijgen een leuke band. Na verwisseling toch maar moedig tegen de rotsen op. Wij hebben uit Agadès als 'gids' een vrolijke Peul meegekregen met een schertsgeweer, waar hij kinderachtig mee doet. Maar Wim Koek kent de route minstens zo goed als hij. We zien af en toe dieren: struisvogels, witte oryx-gazellen, horens lang naar achteren (zeer zeldzaam) en twee keer — menen we — een addax (sterkgegolfd horens), nog zeldzamer. Plotse-ling: Timia.

Een zandvlakte, waar een enkele maal per jaar water door stroomt. Opzij, naar de hoge kant: een zestal tent-achtige hutten, een school van gestampte aarde en op een steile berg een (vroeger Frans) fort, waar we later naar toe klimmen. (Waarom? Voor 't uitzicht — en ook om eindelijk te kunnen doen, wat je elders op de wereld op veel plaatsen kunt doen. Hier ben je, buiten je tent, helemaal nergens alleen; maar zelfs *in* de tent bekijken een twaalfstal zwarte oogjes je voortdurend: het is toch ook zó gek, die kleur van ons!).

De hoofdonderwijzer Mouhamed Agalheb, een Targui⁶, is onze gastheer. Hij wijst ons een tent toe, bekleed met matten, met matten op de grond en een niet te sluiten gat als deur. (Dat zal ons nog opbreken). We wonen een les bij: een taal- en spel-ingles naar aanleiding van een verhaal. Nergens in vroeger Frans Afrika gaat 't nog over 'Onze voorouders, de Galliërs'. Veelal gaat 't over dieren — maar dieren die zij kennen. Dit keer was het een slimmerd, die 'mil' gapte . . . maar er keutels neerlegde van een ander dier, dat dus verdacht werd. Vraag: 'kwalificeer dat slimme dier'. Eén jongetje — de kleine Targui Zodak zei: 'Il est ruse'. Nee, zei de onderwijzer, 'une ruse' is het zelfstandig naamwoord 'list'; je moet het bijvoeglijk naamwoord hebben. 'Oh, rusé.'

Drie jaar geleden ging 't nog niet, de rondtrekkende Toeareg-kinderen op school te houden. Nú — een uitvinding van Zakara — krijgen ze, na afloop om zes uur 's avonds, een heel behoorlijke maaltijd: mil of rijst met een lekkere saus en soms tomaten. Ze blijven nu tot het laatst. Het lukte nog niet, meisjes op school te krijgen — zoals overal elders in Niger. Maar men was bezig, de ouders te bewerken; het behoort tot het program van de 'animation rurale'.

Aan de andere kant van de droge zandrivier is een vrij groot dorp met een ziekenhuisje; de broeder daarvan, een 'intellectueel' dus, komt bij ons praten. Zo'n dorp is, wat de bewoners betreft, semi-permanent. Ze kunnen ieder ogenblik elders een hut bouwen. Het zand is overal geborduurd door palmen en groene tuinen. We maken een tocht door het zand naar een rotspartij met prae-historische rotstekeningen (er staan kamelen op; dus het moet van ná 200 zijn . . . maar de prae-historie duurt hier tot 1800!) en naar een echt beekje met stromend water: het eerste, dat wij zien!

Bij het vertrek geef ik mijn kompas aan de hoofdonderwijzer. Geweldig; nu kan hij de kinderen ook precies wijzen, waar Mekka ligt! (Later stuurde ik hem een briefkaart, om hem nog te bedan-

⁶ Targui is het enkelvoud van Toeareg. Zij hebben wat in zich van alle rassen en kleuren. Hun taal — het Tamachek — is duidelijk Semitisch en geen negertaal. Over de negertalen *noordelijk* van het compacte Bantu-gebied is zojuist een mooi boekje verschenen: 'Unité des langues négro-africaines' van Ch. Merlo et P. Vidaud (Parijs 1967). De Toeareg dragen geen boeboes, maar burnous: meer mantel-achtig. De (dikke) sluier — litham of anaged — wordt wél door de mannen, niet door de vrouwen gedragen. Waarom? Niemand weet 't — of ze willen het niet zeggen.

ken. Na een maand kreeg ik een keurige briefkaart terug. . . en dit uit een nomadenkamp zonder enige postbestelling en waar af en toe een kameelruiter eens wat brengt naar en haalt uit de 'stad' Agadès!).

Wij hebben 's nachts zo koud geslapen als nooit te voren: 5 graden — op 1200 M. hoogte in de woestijn — op een mat op de grond en het gat in de tent alleen maar met een paar valiezen aangeplempt. Verder geen dekens — maar daaraan had Agalher echt niet gedacht; iedereen heeft hier een deken. . .

Het wordt een onbegrijpelijk steile bergtocht naar beneden; de landrover doet 'trapjes' van 30 c.m. hoog. Soms raken we vast in het zand (Natuurlijk gaat er altijd een drinkwater-reserve mee). De vier-wielaandrijving redt ons. We zien weer wilde dieren. Vuil en moe terug in Agadès: toch 's avonds eerst weer een ontvangst bij de prefect. Onze vriend Zakara presideert er een grote Sahara-conferentie: Mauretanië, Algerije, Mali en Niger. Het gaat over praktische zaken: communicatie en veiligheid in de woestijn. Iedere Afrikaan is — zoals tot nu toe overal en altijd in dit land — in boeboes en dat geldt voor alle aanwezige nationaliteiten; alleen de Algerijnen — kleine Nasser-snorretjes — zijn in keurige Europese pakken. Alleen zij drinken (veel) whiskey.

Na een dag volledige rust in onze residentie — in een verval-
len fort-van-de-film; onze kamer wordt, zonder succes, 'schoon'
gehouden door een gevangene — gaan we door het zand naar
Tahoua. Af en toe zien we putten met vee. Bij een pompstation:
duizenden runderen, schapen, geiten en kamelen. Toeareg én
Peul. Langs een groot meer naar de prefectuur van Tahoua. De
onder-prefect kwartiert ons in een prachtige bungalow van een
Frans deskundige, de heer Martin, die met verlof is. We voelen
ons als indringers — ik heb hem dit ook geschreven — maar het
schijnt gewoon te zijn. Omar, de kok van Martin, zet ons gebraden
duifjes en wijn voor. We blijven er een dag over en gaan dan
langs een piste weer terug naar de hoofdstad. We blijken in totaal
ruim 5500 km gereden te hebben; nee, de landrover is echt niet
nieuw meer. En benzine: gemiddeld één op drie, dus ruim 1800
liter. . . ons aangeboden!

We nemen op een van die laatste dagen afscheid van Wim
Koek, met cadeaus en zo en we praten nog veel met Prof Venet.
De laatste dag — dit was voorzien — naar de President van de
Republiek: Hamanai Diori. We kenden ook hem al uit het asso-
ciatie-verband. Ook hij is een Islamitische humanist. In de
O.C.A.M. had men zich, wat de verlenging en verbetering van de

associatie betreft, zorgen gemaakt over één van de Zes. Natuurlijk was dat Nederland — en hij hoopte er bij ons over te komen praten. 'Laat ze toch niet denken,' zei hij, 'dat we zo'n beetje satellieten van de Gaulle zijn;' hij was het namelijk met de Gaulle *oneens* over vrijwel alle belangrijke punten van buitenlandse politiek, inclusief de Europese politiek. . . en Israël.

In het Nigeriaanse conflict deelt hij de mening van de prefecten van Maradi en Zinder; hij steunt de federatie-gedachte, maar is teleurgesteld over de halsstarrige houding van Lagos.

In Afrika wint kwaliteit het soms van kwantiteit of macht; dat is met Hamani Diori het geval. . .

's Avonds geeft Dr. Birindelli in het hotel nog een receptie te onzer ere. Alle vrienden komen er: Zakara, Boubou Hama, Perret, Venet. Naast het aantal andere geschenken wordt ons nog een groot kleed gebracht: van Boubou Hama! In de nacht naar het vlieveld en met het vliegtuig naar Lagos.

IV. NIGERIA.

42ste tot 50ste dag.

We vliegen weg en verblijven enige uren in Lomé, de hoofdstad van Toga en wandelen wat. Dan via Cotonou naar Lagos tussen de lagunen, waar de ambassade-secretaris ons opwacht. In Lagos zijn de luchthaven-douaniers van een provocerende onhebbelijkheid; ze laten duidelijk blijken, dat ze omgekocht willen worden — en dit is een ervaring, die we hier meermalen gehad hebben. We kennen dat niet van Frans-sprekend Afrika! Gelukkig is de 'gewone' bevolking even aardig als elders — en dag aan dag staan de kranten vol van grote corruptieprocessen tegen zeer vooraanstaanden. . . Men wil er dus écht wat aan doen.

We leefden in de mogelijkheid van een heel nauw contact met ambassadeur Rosenberg Polak. Deze vertegenwoordiger is in de benijdbare situatie — trouwens in mijn laatste jaren in het Europees Parlement heb ik die zelf ook gehad — dat zijn werk en zijn liefhebberij samenvallen. In zijn huis vind je de prachtigste moderne boeken over Afrika en Nigeria in het bijzonder. We komen ook in contact met de Engelse ambassadeur, die — met zijn medewerkers — een grote belangstelling heeft voor de E.E.G. en zelfs voor de parlementaire kant daarvan!

De volgende dag ga ik naar het — overdreven mooi gebouwde, maar onderbezette — International Affairs Institute; de directeur, Dr. Fabumni ontvangt me. Hij is een Joruba; hij zegt 't zelf en

iedereen vertelt 't. Waarom? In Niger en de andere geassocieerde landen wordt er nooit dadelijk bij verteld, van welk ras iemand is. . .

Natuurlijk komen we op de burgeroorlog — en zijn lezing wijkt niet ver af van de feiten. De Engelsen — hoe is 't mogelijk — hebben altijd gedacht, dat de enorme door hen geschapen 'Northern Region' onderbevolkt was. Tot ieders verrassing (!) bleek zij de meerderheid van de bevolking te omvatten. . . met Sheiken Emir-regering en de rest.⁷ De Ibo's trachtten toen tóch de macht in handen te houden. . . en zijn gaan schieten. Dat was in september 1966. Zij zijn 'selectief' gaan schieten d.w.z. ze schoten juist de Sheiks en Emirs eruit. Daarop kwam de woedende, redeloze Haoussa-reactie. 'Unfortunately, many Ibos were killed', zegt de regering in Lagos zelf hierover.

Natuurlijk kwam ook Falumni met alle bekende verwijten over contacten van Biafra met de Chinezen enz. Eén ding staat wel vast: deze burgeroorlog is in geen enkel opzicht een godsdienstoorlog — een suggestie, die de Nederlandse TV wel eens geeft. Buiten Biafra leven meer Christenen dan in Biafra; de regering van Gowon (zelf Christen) bestaat uit negen Christenen en zes Islamieten.

Volgens onze ambassadeur waren deze gegevens wel juist.

We bekijken het prachtige ethnologische museum van Lagos, dat verder een soort Rotterdam is. De volgende dag heb ik een gesprek met één van de bekendste juristen van Zwart-Afrika, de Minister van Justitie, Dr. T. O. Elias. Van hem had ik al een boek gelezen over het Afrikaanse recht, dat in zijn conclusies overeenstemt met de opvattingen van mijn vriend Gabriel d'Arbousier, oud-Minister van Justitie van Senegal, namelijk de verzoening tussen het gewoonterecht van Afrika en het moderne geschreven gelse en de Frans-Nederlandse rechtsopvattingen. Hij geeft mij een aantal van zijn nieuwere publikaties mee. Het accent ligt bij hem even anders dan bij d'Arbousier, namelijk wat meer op het praetoriaanse recht (het door de rechter zelf gevormde recht); hij recht; wat Europa betreft, te vergelijken met de synthese, waarnaar b.v. de E.E.C.-juristen streven: de synthese tussen de Enzegt zelf: 'vermoedelijk door de Britse rechtstraditie hier.'

Deze echt internationale Afrikaan is geheel op de hoogte van de ontwikkeling van Guinée. Sékou Touré — die hij waardeert — wordt volgens hem door een paar jonge 'rascals' in extremistische

⁷ De regering in Lagos heeft nú dit gebied in vijf delen verdeeld.

richting gedreven; dat moet een leider zich niet laten doen, vindt hij. Hij is het eens met mijn oordeel over Saifoulaye (zie II). 's Avonds is er een receptie bij de ambassadeur van Saoedi-Arabië. Bij al die Arabieren staat iemand als de Senegalese ambassadeur je ineens veel nader — vinden wij en niet voor het eerst.

De volgende dag bezoeken we Ibadan. Prachtige route — en prachtige ligging van deze stad. Alleen uit enkele controles — maar waar zijn die niet? — zou je kunnen afleiden, dat dit land in een toestand van oorlog verkeert. Verduistering in de steden is scherts; éénmaal is Lagos uit de lucht gebombardeerd en éénmaal heeft men getracht — te vergeefs — een belangrijk gebouw op te blazen. Geestelijk tracht men de stemming er in te houden; voor zeker de helft op ongegronde motieven. Dat is natuurlijk ook in Biafra het geval. Het is alleen maar jammer, dat de gegronde helften van de twee géén geheel vormen!

We vliegen dan naar Kano, de grote, prachtige Haoussa-stad uit het Noorden met sterk Islamitische tradities. Kano ligt dicht bij het front en men is zich dat wel bewust. Historisch is Kano, met Kaduna, Katsina en Sokoto, altijd betrokken geweest bij de Zuidelijke woestijnrijken, die Boubou Hama — maar ook Engelschrijvende auteurs als S. J. Hogben — hebben beschreven. Hier bestaan geen Frans-Engelse taalgrenzen! Alleen in de laatste honderd jaar waren ze gescheiden — niet cultureel, maar politiek. Dat heeft in Nigeria funest gewerkt, hoe fraai het paleis van de Emir van Kano er ook uit ziet. Als de staats- en vrijheidsidee van de Franse revolutie met haar anti-feodale administratie ook hier was doorgedrongen, dan was de bloedige burgeroorlog van nú er nooit gekomen. Bij onze achttien associés is een moord-partij van honderdduizenden mensen nooit voorgekomen — behalve in de Congo, dat met Burundi en Rwanda (waar ook hevig vermoord is) en met Somalia de enige niet-Frans-geadministreerde staat van de 18 is!

Ook het humanisme van een Boubou Hama hebben wij hier niet ontmoet. Een humanisme, dat deze 'zwarte' auteur in zijn boek over dit gebied ('Histoire du Gobir et de Sokoto', 1967) tot de volgende taak-omschrijving brengt:

'Ons deelgenootschap in de rehabilitatie van Afrika en van zijn bewoners, in zijn vrije ontwikkeling in de schaduw van zijn eigen persoonlijkheid en van zijn eigen conceptie van leven en wereld; dit alles met het oog op Afrika's eigen boodschap aan onze gezamenlijke mensheid en in de hoop op een nieuwe start van deze

treurige aarde, verscheurd als zij is door onze twijfels en onze onzekerheden.'

Bij ons vertrek en toch wel uitgeput door een dikwijls haast ondraaglijke hitte, een pijnigend gehots in de landrover en soms bijzonder primitieve levensomstandigheden in volkomen 'ontoeristische' streken, heeft A. een nieuw spreekwoord uitgevonden. Voor het begrijpen ervan is kennis van de term 'halfdode kip' noodzakelijk. Wanneer je met Afrikaanse bussen rijdt, komt er altijd op het laatste moment een dame aanhollen met een min of meer zieltogende kip, poten vastgebonden en kop naar beneden. Die kip wordt dan op de kokende vloer van de kokende bus gegooid en blijft daar dan net zo'n beetje leven.

A.'s spreekwoord luidt: 'Liever als halfdode kip in Afrika, dan als 'dame' in Zwitserland'.

Praag '68

Niemand buiten het presidium van het Centrale Comité van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie — de CPSU — weet met zekerheid wie partijsecretaris Breznejew hebben bewogen om kameraad-collega Dubcek tot de orde te roepen. Zolang er in het Kremlin geen hoofden vallen zullen we daar ook niet achter komen. De geschiedschrijvers moeten dan ook maar uitmaken welke motieven en bij wie het zwaarst hebben gewogen. Dat er van Moskou uit gezien motieven waren om op 21 augustus 1968 in de CSSR in te grijpen is ook nu al wel duidelijk.

De Oost-Europa-kenners die menen dat het de voor Breznejew, Gomulka en Ulbricht onverteerbare Praagse vrijheid was, hebben zeer solide argumenten. De ontwikkeling in de CSSR heeft wel aangetoond dat in sommige Oosteuropese landen een onstillbare honger naar vrijheid bestaat. En zelfs als Neues Deutschland, de Prawda en het Poolse Trybuna Ludu erin zouden zijn geslaagd die Tsjechische ontwikkeling voor hun in het lezen van partij-cryptogrammatiek geschoolde lezers verborgen te houden, dan waren er nog altijd de Oostduitse, Russische en Poolse toeristen, die zich in de CSSR zelf op de hoogte konden stellen. De vrijheid van de Tsjechische pers sloeg aan bij de Oosteuropese kunstenaars en intellectuelen, er is een overvloed aan documenten om dat te illustreren. Datzelfde geldt voor de poging van de inmiddels in ongenade gevallen professor en minister Ota Sik, om met wat meer vrijheid de economische ontwikkeling te stimuleren. Wat Sik in zijn land kon doen, kon zijn collega Liberman in de Sowjet-Unie alleen maar voorzichtig nastreven. En dan was er nog de nu gedegradeerde Cisar, wiens poging om de Tsjechoslowaakse communistische partij van een bureaucratisch onderdrukkings-apparaat om te vormen tot een werkelijke 'voorhoede van het proletariaat' heel wat Oosteuropese echte communisten het geloof moet hebben teruggegeven.

De Oostduitse prof. Havemann heeft terecht opgemerkt dat Cisar, Sik en Dubcek uitermate gevaarlijk waren voor het Westen. Hun soort communisme kende hij grote exportkwaliteiten

toe. Havemann heeft daar wat voorzichtig — hij leeft tenslotte in de DDR — aan toegevoegd dat wat met betrekking tot Tsjecho-Slowakije voor West-Europa geldt, evenzeer geldt voor Oost-Europa.

Het is begrijpelijk dat met name de kameraden Ulbricht en Gomoelka van het 'Praagse voorjaar' koude rillingen kregen. En over geneesmiddelen beschikten juist deze twee communistische grootvorsten niet. Het in Roemenië, Bulgarije en Hongarije gehanteerde wondermiddel tegen Praagse afwijkingen, het nationalistische sentiment, is voor Gomoelka niet aantrekkelijk, voor Ulbricht non-existent. In Oost-Berlijn is het gevaarlijk om op Barbarossa en keizer Wilhelm terug te vallen omdat men daarmee een argument levert aan de voorstanders van vernieuwing. In Warschau verkeert Gomoelka in de ongelukkige positie dat zijn rivaal Moczar het Poolse nationalisme reeds voor zichzelf heeft gemonopoliseerd. Omdat Moskou wel eens zou kunnen beschuiten een nationalistisch wordende Gomoelka in te ruilen voor de stalinistische nationalist Moczar behelpt Gomoelka zich, net als Ulbricht voorlopig maar weer met een kwalijk surrogaat: het anti-zionisme.

Het is niet waarschijnlijk dat Gomoelka en Ulbricht nog lange tijd in staat zullen zijn met behulp van het anti-zionisme de vrijheid buiten de deur te houden. De Polen weten in ieder geval hoe weinig Joden na 1940-'45 de Duitse concentratiekampen hebben overleefd. Zij weten ook hoeveel van die slachtoffers Poolse joden waren. En Ulbricht weet dat hij, ook al zat hij in de oorlog in Moskou, zij het dan misschien niet tegenover zijn Oostduitsers dan toch zeker in zijn propagandaoorlog tegen de Bondsrepubliek met de anti-semistische politiek het aantal zijner vrienden nog verder doet afnemen. Moskou, Oost-Berlijn en Warschau zullen dus een nieuw middel zoeken om aan de toenemende veroudering van machtshebbers en onderdanen een halt toe te roepen. Dat middel — het heeft al eerder dienst gedaan — is het spook van het Westduitse 'revanchisme', het Amerikaanse 'imperialisme' en, naar het zich nu laat aanzien 'het Joegoslavische revisionisme'. Daarmee zal de overval op Praag en daarmee zal de voortdurende bezetting van de CSSR, door middel van Russische troepen aan de Tsjechische grens met de Bondsrepubliek, worden gerechtvaardigd. Op die manier moet het niet alleen mogelijk zijn in Oost-Europa de aandacht van de moord op een zusterpartij af te leiden maar zelfs om een stuk van de in West-Europa verspeelde goodwill terug te winnen. De Franse communistische partij heeft al op voorhand laten weten dat zij het spel mee wil spelen.

Was de veiligheid van de USSR, Polen en de DDR in gevaar gebracht door de Tsjechische ontwikkeling? Er is geen enkele aanwijzing dat Dubcek ook maar de minste neiging had een herhaling van Imre Nagy's besluit van 1956 na te streven en het Warschaupact te verlaten. Pas na de bezetting van Praag door de Russen is, en dan nog uitsluitend in niet-officiële kringen en in een toestand van verwarring, het woord neutraliteit gevallen. Dubcek kende de grenzen van zijn macht. Bovendien verbond tot 21 augustus een oprechte vriendschap hem, en vele Tsjechen met hem, met de Russen. Niet door het 'Praagse voorjaar' maar door de Russische overval van 21 augustus zijn die vriendschappelijke betrekkingen in gevaar gebracht. Dat neemt niet weg dat de Tsjechen zo hun klachten hadden over de modaliteiten van die vriendschap, over de Comecon en over het Pact van Warschau. Ruslands wil is wet in Oost-Europa. Daartegen richtten zich de Tsjechische bezwaren. Toen ik in mei van dit jaar deelnam aan een door de Tsjechoslowaakse Vredesraad in Praag georganiseerde conferentie over Europese veiligheid waren die bezwaren al duidelijk te onderkennen. Ze waren in de allereerste plaats financieel-economisch van aard. De Oosteuropese economische organisatie Comecon heeft duidelijk geprobeerd — alleen ten aanzien van Roemenië is het mislukt — de economische ontwikkeling van de landen van Oost-Europa af te stemmen op de behoefte van de USSR. Daarnaast zijn de Russen erin geslaagd, door middel van prijsafspraken en valutaomrekening, de handel tussen de Comeconlanden zodanig te laten verlopen dat de Sowjet-Unie er het meest wel bij vaart. In het Pact van Warschau gaat het nauwelijks anders toe. Onder Russische druk wordt de defensie-inspanning van de Oosteuropese landen voortdurend opgevoerd. Het is die grote defensie-inspanning die bij de Tsjechen op bezwaren stuit. Zij hebben het geld nodig voor de ontwikkeling van de economie. In zijn stellingen voor de genoemde, door mij bijgewoonde Praagse conferentie verklaart bij voorbeeld de door een artikel in VN ook in Nederland niet onbekende Egon Busch: 'De groeiende stabiliteit in Europa is een gevolg van de feitelijke regionale militaire superioriteit van het Warschaupact, welke tot nog toe nooit werd misbruikt voor agressieve doeleinden'. Buiten het zicht van de Oostduitse en Russische conferentiedeelnemers was Busch gaarne bereid toe te lichten dat uit die juiste stelling de conclusie getrokken moest worden dat een verdere verhoging van de defensielasten militair en politiek zinloos was en bovendien de Tsjechische economische ontwikkeling schaadde. Praagse econo-

men waren in dit verband veel bezorgder over wat zij noemden de 'technological gap' tussen Oost en West-Europa dan over de NAVO of over de Bondsrepubliek. De Tsjechen repten in dit verband ook herhaaldelijk van de Russische almacht binnen het Warschaupact. Genraal Prechlik, de hoogste politieke functionaris in het Tsjechische leger, sprak die bezwaren op 17 juli openlijk uit. Volgens Le Monde draaien ze op het militaire vlak om de volgende punten: 'Het opperste commando van het Warschaupact wordt gevormd door maarschalcken, generaals en officieren van het Sowjet-leger, terwijl andere lidstaten er slechts vertegenwoordigers hebben die tot op heden van beslissingsmacht verstoken zijn en uitsluitend een verbindingsfunctie vervullen. De ministers van defensie van het pact hebben slechts een functie van toegevoegde commandant, waardoor zij geen volwaardige functie vervullen.' Zijn kritiek op het politieke functioneren van het pact was zo mogelijk nog scherper. De Tsjechen stonden in hun kritiek op het Warschaupact en de defensieuitgaven niet alleen. Naar zij mij meedeelden denken de Hongaren er niet anders over. De Roemenen zijn graag bereid het nog een stuk scherper te stellen. In diplomatieke kringen in Belgrado kan men vernemen dat de Roemenen in 1967 hervormingen als voorwaarde hebben gesteld voor het voortduren van hun lidmaatschap van het pact. De Russen zijn echter niet Roemenië binnengevallen maar Tsjecho-Slowakije. Het motief voor die inval kan moeilijk gevonden worden in de Tsjechische houding ten aanzien van het Pact van Warschau, zelfs niet als men in het oog houdt dat de betekenis van de CSSR voor het Pact van Warschau, door de ligging van het land, door de nabuurschap met Polen, de DDR en de Bondsrepubliek, oneindig veel groter is dan die van Roemenië of Hongarije.

Het is dan ook niet zozeer in de houding van de Tsjechische leiders als wel in de vrees van Russen, Oost Duitsers en Polen over de gevolgen van de Tsjechische ontwikkeling naar vrijheid op wat langere termijn dat men een hoofdmotief moet zoeken voor de ingreep in Praag. Dubcek, Hajek, Sik en al die andere 'rechtse opportunisten' — de kwalificatie is ontleend aan een Prawda-artikel van twee dagen voor de inval — konden met enig recht door Moskou worden afgeschilderd als vrienden van Willy Brandt, als ietwat gereserveerde voorstanders van diens nieuwe politiek ten aanzien van Oost-Europa. Het is voor die politiek dat de SED van Ulbricht en de CPSU van Brezjnev zo benauwd zijn.

Strauss, Adenauer, Seeböhm en Schröder hebben de Russen

jarenlang grote diensten bewezen. Mede omdat het in de Oost-europese pers niet zo vreselijk moeilijk is oorzaak en gevolg met elkaar te verwisselen konden zij, met de Heimatvertriebenen, de oud-nazi's en nog wat van die door Moskou met zorg gevolgde groepen, worden gepresenteerd als de voormannen van het Westduitse revanchisme. Niet alleen door het omdraaien van oorzaak en gevolg overigens - vaak was een correcte weergave van de feiten voldoende om in een aantal Oosteuropese landen de angst voor de Teutonen van '40-'45 wakker te houden. Aan Brandt is het in sterke mate te danken dat dit beeld van de Bondsrepubliek doorbroken werd. Aan Ulbricht overigens ook. De reactie van deze in Polen en Tsjechoslowakije bijzonder impopulaire Oostduitse leider op de nieuwe Bonner politiek heeft zeker evenveel ogen geopend voor Brandts ware bedoelingen als Brandt zelf vermocht te doen. De Tsjechische persvrijheid en Ulbrichts reactie daarop droegen daartoe nog het nodige bij. Toen op die conferentie in Praag een Oostduits TV-commentator, van wie ik me afvraag of hij ook niet op het lijstje van Wiesenthal staat, het hele Oostberlijnse repertoire met betrekking tot Bonn weer eens afdraaide, zei een van de Tsjechische inleiders, ietwat spottend: 'Ik heb de indruk dat de deelnemers hier wel weten wat Bonn doet en wie Strauss is. En ze staan allemaal achter de zeer juiste voorstellen van de DDR. Maar ik denk toch dat dit niet genoeg is. Er moet ook concreet iets gedaan worden met de betrekking tot zaken als Europese veiligheid.' Dat was in mei. De Tsjechen hebben tussen mei en 21 augustus ook in de buitenlandse politiek allermindst een pas op de plaats gedaan. De ontwikkeling mag dan niet spectaculair zijn geweest, voor Ulbricht, Gomoelka en Breznjew was er reden tot verontrusting te over.

In de Tsjechische buitenlandse politiek, en dat is naar mijn mening het kernpunt, werd zeer geleidelijk aan het zwaartepunt verlegd van de betrekkingen met de Sowjet-Unie, Polen en de DDR naar de betrekkingen met de Sowjet-Unie, Hongarije en Joegoslavië. En tussen die gezelschappen bestaat nogal enig verschil. Nog onder Novotny is dit proces begonnen. Het is in Bonn een publiek geheim dat Ulbricht er pas op het laatste moment in geslaagd is Praag en Boedapest zodanig te intimideren dat deze beide hoofdsteden ervan afzagen een Westduitse ambassadeur in hun diplomatenwijk op te nemen. Brandt, die ongeveer op dat moment de zaken van Schröder overnam, kon toen weinig anders meer doen dan met de niet te intimideren Roemenen diplomatieke betrekkingen aanknopen. Maar wat Ulbricht in 1966 nog had

weten te verhinderen leek in 1968 toch weer boven de horizon te komen. Op 17 augustus '68, drie dagen voor het einde, maar na Warschau, na Cierna en na Bratislava en Karlovy Vary, verklaarde de Tsjechische minister van buitenlandse zaken Hajek, dat de CSSR weliswaar in de zeer nabije toekomst niet tot het aanknopen van diplomatieke betrekkingen met de Bondsrepubliek zou overgaan, maar dat de economische betrekkingen en de handel met Bonn zich goed zouden kunnen ontwikkelen.

Dat is een duidelijk andere lijn dan die van Warschau. Ook de frequente contacten met Hongarije's Kadar, het zo vlot hernieuwde vriendschapsverdrag met de Roemenen en de bijzondere hartelijkheid in de betrekkingen met Joegoslavië's Tito moeten de Russen, de Polen en de Oost Duitsers het gevoel hebben gegeven dat men in Praag alvast de nodige verzekeringen sloot om een geleidelijk terugtrekken uit de politiek en militair aparte Noordelijke driehoek van het Warschaupact (gevormd door Polen, de DDR en de CSSR) mogelijk te maken.

De oprechte Tsjechische belangstelling voor Europese veiligheid en de Russische reactie daarop wijst in dezelfde richting. Moskou is nooit enthousiast geweest over de activiteiten van de door de Joegoslaven en de Roemenen sterk gestimuleerde groep van Tien. In het Pact van Warschau maken met Roemenië, Hongarije en Bulgarije deel uit van deze groep. Reeds in juni was men in Belgrado uitermate pessimistisch over de mogelijkheden van de Tien door de negatieve houding van Bulgarije en Hongarije. De verklaring gaf men erbij. De Sowjet-Unie zou druk oefenen op beide genoemde landen omdat de Groep van Tien in verband met de Tsjechoslowaakse ontwikkelingen de Russische belangen zou kunnen schaden.

De Russische belangen zijn dat de CSSR èn politiek èn militair blijft behoren bij de onverzoenlijk anti-Westduitse club van drie. Onverzoenlijk, omdat toenadering tot de Bondsrepubliek consequenties moet hebben voor de machtsverhoudingen èn in de DDR èn in Polen. Noch in Polen, noch in de DDR is de communistische partij in staat de leiders neer te halen om ze door liberale figuren te vervangen. Daar zijn alleen nieuwe Hongarije's te verwachten. Mede om die te voorkomen is de communist Dubcek, en met hem het Tsjechische volk dat eindelijk in het communisme begon te geloven, gestraft.

In Nederland gaan nu al weer stemmen op dat de les van Tsjecho-Slowakije is dat we de DDR volkenrechtelijk moeten erkennen. Zelfs in een voor de TV uitgezonden tegen-troonrede

doek dit punt op. Afgezien van de politiek niet zo wezenlijke vraag of het van kiesheid zou getuigen de heer Ulbricht voor zijn enthousiaste deelname aan de invasie van de CSSR te belonen met de erkenning waar hij al zo lang om jengelt, is er de vraag of de ontspanningspolitiek nu of in de nabije toekomst met een dergelijke erkenning gediend zou zijn. Ook in de internationale politiek moet men de prioriteiten leggen waar ze horen te liggen. De verbetering van de Oost-West-verhoudingen in zijn totaliteit gaat met het oog op die prioriteiten boven de erkenning van de DDR. De Westduitsers hebben dankzij Brandt heel wat van de oude DDR-taboes uit de wereld geholpen. Contacten op ministerieel niveau zijn voor hen nu mogelijk. Van een feitelijke erkenning van de DDR kan rustig gesproken worden. De ontwikkeling om uit die feitelijke erkenning consequenties te trekken op het staats-rechterlijke — niet op het volkenrechterlijke — vlak was in maanden voorafgaand aan de 21e augustus snel voortgeschreden. Voor het niet-Duitse buitenland zou dat een aantal interessante vragen met betrekking tot de relaties met de DDR hebben opgeworpen. Maar het is niet in te zien dat de volkenrechtelijke erkenning van de DDR een voorwaarde is voor een succesvolle ontspanningspolitiek. Voorwaarden daarvoor zijn veeleer, dat de Russische leiders genezen raken van hun waanidee dat de Westduitsers, de Amerikanen of joost mag weten wie hun tanden willen zetten in Russisch grondgebied en dat Poolse en Oostduitse leiders ervoor zorgen dat Poolse en Oostduitse burgers er zo redelijk wel aan toe zijn en zoveel vrijheid hebben dat ze, om het negatief te stellen, het communisme op de koop toe kunnen nemen. Pas dan kan er met vrucht — zonder angst — onderhandeld worden over de volkenrechtelijke erkenning van de DDR, over Berlijn en al die andere problemen, die als gevolg van de Tweede Wereldoorlog Europa in Oost en West hebben verdeeld. Mede daarom hoopten zoveel mensen in Oost en West dat Dubcek het zou redden. Dat zou namelijk dit proces belangrijk hebben versneld.

Sommigen, generaal De Gaulle voorop, menen dat de afbraak van de blokken, van de NAVO en het Warschaupact, nu voor die noodzakelijke versnelling moet zorgen. Het is een merkwaardige redenering zo kort nadat in Tsjecho-Slowakije bewezen is dat niet een aantal landen die met elkaar in één organisatie zitten een blok vormen maar dat een blok gevormd wordt door één grote mogendheid, die beschikt over een nucleaire afschrikkingsmacht. Om met prof. mr. B. V. A. Röling te spreken (Het Parool,

29 augustus 1968): 'Voor beide blokken is de vermindering van de totale oorlog tussen hen tot het hoogste belang geworden, tot de hoogste wet; het betekent vrede tot bijna elke prijs. Dat uitgangspunt heeft ertoe geleid dat de supermachten er naar streven om geschilpunten te vermijden: daarom hebben ze de grenzen getrokken van hun gebieden, hun invloedssferen, scherpe grenzen in Europa, minder scherpe grenzen elders, met de stilzwijgende erkenning, men zou kunnen zeggen met de afspraak zich niet te bemoeien met wat er in het terrein van de ander geschiedt.' Uit deze uitspraak van prof. Röling is maar één conclusie te trekken. Die luidt: zo lang er supermachten zijn die over nucleaire afschrikmiddelen beschikken zullen er, meer of minder gesloten, blokken zijn. Niet Yalta, maar de atoom- en raketdeskundigen hebben Europa zo scherp in Oost en West verdeeld.

De Tsjechen wisten dat zij niet op hulp van het westen kon rekenen toen de Russen binnenvielen. Ze waren zich er gedurende de maanden van vrijheid ook voortdurend van bewust geweest dat de plaats van Tsjecho-Slowakije in de Oost-West-verhouding binnen het Warschaupact was. Toch was door de Tsjechische ontwikkeling van Moskou en Oost-Berlijn uit gezien de veiligheid in het geding. De Tsjechische vrijheid en de toenaderingspolitiek van Praag tot de meer zuidelijk gelegen bondgenoten in het Warschaupact en tot Joegoslavië baarde Ulbricht, Gomoelka en Brezjnev ernstige zorgen, omdat deze politiek, in samenhang met de door het Westen bedreven ontspanningspolitiek, de afstand tussen regeerders en geregeerden in Polen, de DDR, West-Duitsland, de Oekraïne, Estland, Letland en Litauen vergrootte en tegelijkertijd de rechtvaardiging voor het bestaan van die afstand ondermijnde.

Het Praagse voorjaar is blijkbaar te gevaarlijk geoordeeld door de bazen in het Kremlin. Zij hebben misdadig gereageerd. Toch mag die misdadige reactie ons geen aanleiding geven het tot nu toe gevoerde beleid van ontspanning en toenadering te wijzigen. Het is het enige beleid dat onder de atoomparapluis door tot een werkelijke samenwerking tussen Oost en West kan leiden. En uiteindelijk tot vrijheid voor de Oost-Europeanen, de Russen inbegrepen, zonder dat de veiligheid in het geding komt. Dat is het beleid waarbij Dubcek en de zijnen aansluiting hebben gezocht. Als ze geen Tsjechen maar Bulgaren of Hongaren zouden zijn geweest, zouden de Russen hem misschien een 21e augustus hebben kunnen besparen.

18 september '68

Een onvolledige balans

De herdenking der Russische October-Revolutie

De herdenking van 50 jaar Russische revolutie vorig jaar heeft, zoals te verwachten was, een lawine van historische literatuur te weeggebracht. Voor de wel geïnteresseerde, maar niet gespecialiseerde waarnemer van de verschijnselen in en rond de Sowjet-Unie was deze stroom van publicaties niet bij te houden, laat staan te beoordelen. Voorzover hij op een afstandje of indirect, d.w.z. via deskundige besprekingen, te volgen was, is de opbrengst aan nieuwe gegevens en nieuwe inzichten niet groot geweest. Het minst uiteraard in het land van oorsprong zelf.

Het is natuurlijk wel triest, wanneer blijkt dat een der leidende wereldmachten niet tot een waardige herdenking kan geraken van een gebeurtenis die niet alleen voor de eigen natie, maar voor de hele wereld van unieke en beslissende betekenis is geweest. De houding van de huidige Russische machthebbers t.a.v. de eigen historie is nog altijd van een angstvalligheid en bekrompenheid, die de grenzen van de liberalisering van het regime duidelijk manifesteren. Pijnlijk onthullend voor de duffe, doctrinaire geest van het huidige 'collectieve bewind' waren de 'stellingen' die het Centraal Comité van de Communistische Partij ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Grote Socialistische Oktober Revolutie via haar propaganda-kanalen de wereld instuurde. Daar kwam, naast de gekanoniseerde namen van de Sowjet-heiligen, Marx, Engels en Lenin, en de nog altijd obligate uitval tegen Trotski, geen levende ziel of creatieve geest aan te pas.

Het is een al vaak gesignaleerd verschijnsel, dat de sterke koersschommelingen van de revolutionaire reputaties uit het Sowjet-verleden, die er ook na Stalin niet minder op geworden zijn, vooral de contemporaine geschiedschrijving in Rusland in hoge mate hebben geremd en haar beoefening allerminst attractief hebben gemaakt. De geschiedenis van het communisme in Rusland, van de communistische partij, dé hoofdfiguur in het Russische drama, en van de contemporaine Russische samenleving verkeert in de positie van Assepoester en dat slaat terug op de hele

Russische geschiedbeoefening.¹ Zoals dr. Van Ravesteyn in zijn geestige herdenkingsfantasie in het nr. van dec. '67 van dit tijdschrift terecht deed uitkomen: een Russische Rip van Winkle zou bij ontwaken in 1967 in heel Rusland niet aan de weet hebben kunnen komen, wat zich een halve eeuw geleden daar heeft afgespeeld, ook al was dit wellicht het grootste drama van de 20ste eeuw.

De historici in de buitenwereld hebben des te meer werk gemaakt van deze herdenking. Van al deze literatuur² verdient wellicht het werkje van Isaac Deutscher, 'De Onvoltooide Revolutie 1917-1967', uitwerking van een zestal lezingen in Cambridge, de Trevelyan-lectures, hier mede om de Nederlandse vertaling bijzondere aandacht. De uitnodiging aan Deutscher in dit herdenkingsjaar was stellig een academische erkenning van deze Ruslandkenner, die ook te onzent bekendheid geniet door zijn grote biografische werken over Stalin en Trotzki. Deutscher is in augustus 1967 onverwachts tijdens een bezoek aan Rome op 60-jarige leeftijd overleden. Uit Galicië afkomstig, had hij zelf deel uitgemaakt van de Poolse communistische partij, waaruit hij in 1932 wegens zijn kritiek op de communistische taktiek in Duitsland was verwijderd. In tegenstelling tot menige ex-communist bleef hij trouw aan zijn marxistische opvatting en in 't algemeen positief t.a.v. de Russische revolutie en haar verdere lotgevallen ingesteld. Hij werkte tot zijn onverwachte dood aan een Lenin-

¹ Cf. o.a. Walter Laqueur, *The Fate of the Revolution, Interpretations of Soviet History*, Londen 1967.

² Vermeldenswaard lijken mij: het nummer van Juli 1967 van het uitnemende *Survey, A Journal of Soviet and East European Studies*, met de titel 'The Soviet revolution 1917-1967, a balance sheet'; voorts *The Impact of the Russian Revolution 1917-1967. The Influence of Bolshevism on the World outside Russia*, Londen 1967. Overwegend Marxistisch georiënteerd met een instelling van 'Wat ging verkeerd?' is '50 Years of Soviet Power' (Monthly Review Press). Verwant hieraan is het hier nader te bespreken werk van Isaac Deutscher, 'The Unfinished Revolution' Oxford Univ. Press/Londen 1967, in een niet vlekkeloze vertaling van Wouter Gortzak als Phoenix-boek bij De Haan verschenen onder de titel 'De Onvoltooide Revolutie' Een goed Frans werk schijnt te zijn: 'L'U.R.S.S. a cinquante ans' van Serge Romensky. In Nederland zijn vermeldenswaard de spec. nrs. aan de Russische revolutie gewijd van Spiegel Historiae (jaarg. II, nr. 11); Oost-West (jaarg. VI, nr. 8-9, nov. '67) en Internationale Spectator (jaarg. XXI, nr. 18, 22 okt. 1967).

biografie, die de trits van de grote Russische revolutionaire leiders moest voltooien. Helaas is het hier te bespreken werk zijn laatste pennevrucht gebleven — des te meer te betreuren omdat het niet tot zijn beste produkten behoort.

Deutschers biografische werken, waarin hij een wetenschappelijke verklaringsdrang met een romantische dramatisering à la Carlyle combineert, wat hun leesbaarheid stellig ten goede komt, zijn, hoe omstreden in de wetenschappelijke literatuur ook, minder aanvechtbaar dan zijn essayistische werk, meestal aan actuele kwesties en situaties gewijd. Een van zijn verdiensten in zijn grote werken was, dat hij althans probeerde zich in zijn beoordeling van figuren als Stalin los te maken van de invloed van eigentijdse controversen, met name ook van de koude oorlog-atmosfeer. Merkwaardig is dan wel weer, dat diezelfde Deutscher in een later essay die koude oorlog grotendeels ziet als een uitvloeisel van Westerse overschatting van Stalins agressiviteit, waaraan hij een heel requisitoir verbindt over de 'contrarevolutionair', die Stalin na 1945 vooral zou zijn geweest. Trouwens ook in zijn 'Onvoltooide revolutie' is het oordeel over Stalin veel scherper dan in de biografie, behalve in een epiloog bij een Penguineditie van 1966 (cf. W. Laqueur, p. 102 n 22). Maar dan vooral omdat Stalin de ontwikkeling naar het socialisme heeft gefnuikt. Want, zoals een moderne beoordelaar schrijft: Deutscher mocht dan inzake verschillende dingen, zoals de tegenstellingen tussen Oost en West, geen illusies koesteren, hij bezat als marxist van de oude stempel tot het eind illusies over één groot ding — en dat was zijn onwrikbaar geloof in het socialisme als de enige oplossing van de problemen van deze wereld.

Ook in zijn laatste werkje komt dit geloof, gebaseerd op een dogmatisch ingestelde geschiedbeschouwing, duidelijk tot uiting. Die dogmatische instelling speelt hem in 'Onvoltooide revolutie', waarin hij tot een beeld in grote lijnen en tot generalisaties in groter verband poogt te komen, herhaaldelijk parten. Zijn 'historisch perspectief', waarmee hij zijn voordrachten opende en waarin hij tot een vergelijking met andere revolutionaire processen komt, vertoont nogal wat slordigheden en vertekeningen. Zo maakt hij zich veel te gemakkelijk af van de interessante poging, de these van de Franse historicus en politicoloog uit de vorige eeuw, Alexis de Tocqueville, inzake een voortzetting van tendenties van het Ancien Régime via de Revolutie ook op de Russische ontwikkeling toe te passen. De these zelf meent hij te kunnen weerleggen met Marx' vrijwel gelijktijdige beoordeling (diens

'18de Brumaire' van 1852 was niet 'heel wat jaren' vóór Tocquevilles 'Ancien Régime' van 1856 verschenen!) en door de meer Marx-getrouwe, dan historisch adequate uitspraak, dat Frankrijks produktieve krachten de feodale bezitsverhoudingen hadden overleefd en niet langer konden worden opgeborgen in de 'schelp' van de Bourbonmonarchie: vandaar de Franse Revolutie.

Deutscher brengt dit clichématig beeld dan over op het Russische proces, met het betreuenswaardige gevolg, dat hij de zeer juiste kritiek op de voor-revolutionaire industrialisatie in Rusland als een sterk van buitenaf geleid, kolonisatorisch proces met zijn verwringingen en ontsporingen en met de revolutie als wellicht enig mogelijke uitkomst, weer in het geijkte schema perst van de produktieve krachten, die ook in Rusland voldoende waren voortgeschreden om de oude sociale structuur en politieke bovenbouw te doorbreken. Deutscher laat ongetwijfeld tevens geestelijke factoren gelden, maar ook die worden in een wetmatige schematiek gewrongen, waarin de Geschiedenis allerlei groepen en formaties hun rol toewijst, die zij al of niet, zoals resp. het industrieproletariaat en de boeren, met meer of minder succes vervullen. Zo wordt ook psychologisch de Revolutie tot een lang voorbereid, onontkoombaar proces, waarin 'weinig of niets toevals' school'. Zelfs de leerschool, door de toekomstige revolutieleiders in de emigratie doorgemaakt, vervult daarbij zijn noodzakelijke, nuttige functie. Terwijl tenslotte de hele eeuw van revolutionaire spanningen zijn synthese vindt in de leer en praktijk van Lenin. Een opvatting, waarin ook deze revolutionair van de daad een rol krijgt toegewezen die te sterk naar de schablone wijst om ruimte te laten voor een levende persoonlijkheid, die aan de wisselvalligheden van het levenslot is overgeleverd en daarop reageert. Misschien zou de Leninbiografie van Deutscher toch een tegenvaller hebben kunnen worden . . .

Deutscher zwelgt graag in brede generaliseringen, zelfs als zij van een renegaat in Lenins ogen komen als de orthodoxe Marxist Karl Kautsky. Aan hem ontleent hij gretig het beeld van de grote geografische verschuiving der moderne revolutionaire bewegingen van Engeland en Frankrijk via Duitsland naar Rusland om die dan door te trekken naar Azië. Met een variatie op Goethe komt hij tot de kenschetsing van de geschiedenis der revolutie als 'een grote fuga, waarin de stemmen van de verschillende naties, ieder met haar eigen hoop en wanhoop, de een na de ander te horen zijn'. Die opvatting van Revolutie en Geschiedenis als een soort bovenmenselijke machten, waaraan het mensdom in zijn speciale

en geografische groeperingen en geledingen en ook in zijn individuele specimina als in één grote fantasmagorie onderworpen is, is typisch voor de kernvisie van de historicus Deutscher. Zij brengt hem vaak tot scherpe, maar niet altijd overtuigende analyses en waarderungen van groepsverschijnselen. Zo wordt de eigenaardige situatie van de Russische boerenbevolking goed geschetst, alsmede haar potentie als bron van eigen, autochtoon Russische ondernemersdom, maar haar verdringing in de Revolutie door de 'heroïsche' arbeidersklasse wordt als vanzelfsprekend aanvaard, zonder dat aan het daardoor verloren gaan van mogelijkheden tot een authentieke Russische sociale ontwikkeling voldoende aandacht wordt geschonken. Dat de Bolsjewiki met hun dictatuur van de 'proletarische voorhoede', die via een partijdictatuur tot een persoonlijke tyrannie ontaardde, het Russische proces in een eng dwangbuis hebben geperst, wordt door Deutscher wel onderken, maar als onweerstaanbaar ervaren, nl. als de logica van een situatie waarin Rusland tot een socialistische revolutie werd geroepen, waarvoor het als onderontwikkeld land niet rijp was. Vandaar dan verder het bureaucratiseringsproces, waartoe de partij, die niet meer op de in de Revolutie versleten arbeidersélite kon steunen, vervallen moest en het hele verdere degeneratieproces, dat in de stalinistische terreur zijn dieptepunt bereikte.

Uit die 'incongruentie van de poging sociale controle te realiseren over een produktieproces dat niet sociaal van aard was' en uit de 'onmogelijkheid van een socialisme gebaseerd op gebrek en schaarste' is eigenlijk volgens Deutscher het hele verloop van de 50 jaren Russische revolutie te verklaren. Haar continue karakter, ondanks alle gedaanteverwisselingen, contradicties en vervalsingen, dankte zij aan haar voortleven in de geesten van volk en leiders. Deutscher spreekt in dit verband van een fundamentele en onaantastbare 'overwinning van Oktober', van een 'rots, waarop de ideologische continuïteit berust'. Hij schijnt dan wel zijn vroegere, aantrekkelijker these van Stalins vervanging van de revolutie der massa's van onderop door de revolutie, van bovenaf opgelegd, te zijn vergeten. Maar het is bovendien zeer de vraag, of de dodelijke herhaling van de officiële ideologie met haar marxistisch-leninistische dogmatiek niet een te zware druk op het Russische geestesleven heeft uitgeoefend, dat te landurig en te intensief door Orwelliaanse 'Newspeak' overweldigd en verdoofd is, om nog adequaat op de sociale realiteiten te reageren. Feit is, dat de sociale wetenschappen in Rusland door de marxistische indoctrinatie niet alleen onderontwikkeld, maar bovendien bij de

jongeren in hoge mate impopulair zijn. In de huidige malaise en onzekerheden met Deutscher een getuigenis van de continuïteit der 'revolutionaire epoche' te zien, is even illusionair als een nieuw creatief denken te verwachten van een herleefde herinnering aan het 'heroïsch' begin der Revolutie.

In zijn analyse van de sociale structuur van het huidige Rusland vinden we weer treffende karakteristieken, zoals die van de urbanisatie, die zich in Rusland bijna twee maal zo snel voltrok als in de Verenigde Staten. Deutscher heeft ook een scherp oog voor de verschillende categorieën arbeiders, de grote verschillen in materiële positie inclus, waarover de Sowjetregering angstvallig zwijgt; de generatieverschillen, waarbij die van de in de jaren '30 en masse naar de steden gedreven boeren thans een versleten proletarische achterhoede vormt; daartegenover vertoont de arbeidersgeneratie van na de oolog en vooral na Stalin veel meer zelfvertrouwen en vormt zij op den duur een gevaarlijke uitdaging voor de heersende bureaucratie. Hier speelt Deutscher een ongemotiveerd optimisme parten, alsmede zijn identificatie van deze nieuwe arbeidersgeneraties met de befaamde min of meer legendarische 'proletarische voorhoede' van 1917, terwijl alles erop wijst, dat de beter geschoolde en beter betaalde Russische arbeider alle trekken van verburgerlijking vertoont, die zijn Westerse collega van 'klassebewuste' zijde zo vaak verweten is.

Deutscher weigert hardnekkig in de nieuwe maatschappelijke laag van geprivilegeerde managers en partijbureaucraten — bij elkaar op een vijf à zes miljoen geschat — met Djilas een 'nieuwe klasse' te zien, omdat volgens hem hier de enige duurzame basis voor klassevorming, nl. particulier eigendom, ontbreekt. Wel wordt het inkomen van deze geprivilegeerde groep door 'uitbuiting' in klassiek-marxistische zin van de arbeiders gevormd, wel domineren zij de Sowjet-samenleving niet alleen politiek, maar ook economisch en cultureel; wel oefenen zij meer macht uit dan enige bezittende klasse in de 20ste eeuw, maar hen zelfs als 'klasse' aan te duiden, zou daarvan meer een stereotype dan een sociologische werkelijkheid maken. Ook in de Westerse samenleving is de vorming van geprivilegeerde groepen en 'klassen' echter veel meer een kwestie van concentratie en overlevering van macht dan van bezit. Terwijl men t.a.v. Rusland mag aannemen, dat ook daar er heel andere factoren zijn, die de macht van de heersende groepen consolideren of bedreigen, dan het al of niet aanwezig zijn van een bezitsbasis of, waarop Deutscher nogal

nadrukkelijk wijst, de al of niet strijdigheid met het socialistische ethos van de officiële Sowjet-ideologie. Dat het optreden van een intellectueel proletariaat van arbeidersherkomst, dat Deutscher terecht signaleert, voor het Russische regime wel eens een teken aan de wand zou kunnen zijn, heeft met de kracht en nawerking van de revolutionaire traditie wellicht al heel weinig te maken.

De internationale gebeurtenissen van de laatste vijftig jaar worden door Deutscher eveneens geheel in het schema van de klassenstrijd geperst, waarbij vooral de impasse, die zich daarin voordoet, en de nationale isolering van de Russische revolutie onder Stalin de hoofdfactoren zijn. Dit nationalisme is de grote zondeval van het stalinistische Rusland, dat zich daarin vastbeet in de Tweede Wereldoorlog, hoewel die in wezen een internationale burgerkrijg was met enorme revolutionaire mogelijkheden, welke door Stalin bewust werden gesaboteerd, ook in zijn naoorlogse politiek. Stalin legde toen aan de Oosteuropese volken zijn 'volksdemocratieën' op en frustreerde daarmee hun eigen revoluties. Ook de daaropvolgende koude oorlog is 'niets dan een verwrongen vorm van door de grote mogendheden gevoerde klassenstrijd', waarbij men zich wel afvraagt of bij deze interpretatie ook niet enige 'verwringing' optreedt. De exclusieve aanspraak van de Sowjet Unie op de leiding der socialistische revolutie leidde tot even noodlottige gevolgen als de exclusieve aanspraken van de Franse Revolutie tot de Napoleontische veroveringen en invasie der Heilige Alliantie hadden geleid, zoals Friedrich Engels indertijd waarschuwend aan de Franse socialisten had voorgelaten. De stalinistische mythe van het socialisme in één land had trouwens, via het contrast met de armzalige Russische werkelijkheid, de arbeiders in het Westen, vooral de 'vurige en naïeve' vervreemd en tot apathie en verzoening met de sociale status quo gebracht, die door de na-oorlogse economische opleving en de Westerse verzorgingsstaat 'iets dragelijker is geworden', zoals Deutscher erkent in wat, gezien de Russische verhoudingen, toch wel een 'understatement' genoemd mag worden. Dat het niet de 'vurigen en naïeven', maar in het algemeen de proletarische achterhoede in het Westen was, te zamen met een aantal gefrustreerde intellectuelen, die door alles heen in de Moskouse mythe bleven geloven, komt in Deutschers interpretatie niet aan de orde.

Het stalinisme heeft niet alleen in Europa de revolutie geblokkeerd, het heeft die ook in China op dood spoor of op een dwaalspoor gebracht. Ook de Chinese ontwikkeling wordt zoveel mogelijk in Deutschers schlabones van de klassenstrijd vervat. Nadat

Moskou eerst de eigenlijke 'proletarische revolutie' in 1927 in China had gefnuikt, werkte Stalin lange tijd ook Mao's revolutie, die vanuit het platteland de stad veroveren zou, hardnekkig tegen. Maar ideologische, nationale en internationale omstandigheden dreven de Maoïsten ten slotte in de armen der Russen. De creatie van één socialistische gemeenschap tussen de Gele Zee en de Elbe scheen in de jaren '50 voor de deur. Zij strandde op de voortzetting van de nationalistische politiek, na Stalin ook door Chroesjtsjow, die de Chinese revolutie in 1960 door zijn terugtrekking der Russische steun een vernietigende slag toebracht, erger dan de onderdrukking in Hongarije van 1956. De Chinese reactie was een vlucht in nationaal egoïsme, dat o.a. tot uiting kwam in Mao's remmende tactiek tegenover de communistische partij in Indonesië, een herhaling van Stalins optreden tegenover de Chinese communisten in de jaren '20. De huidige Russisch-Chinese tegenstelling resulteert enkel uit de tegengestelde standpunten van beide landen jegens de internationale status quo, door Moskou uit vrees voor een kernoorlog in acht genomen, voor Mao onaanvaardbaar, hoewel veel Chinees 'proletarisch internationalisme' vertoon voor de communistische galerij is in de strijd om de leiding over het wereldcommunisme. In wezen is ook Mao's visie die van het socialisme in één land, en dan nog ingesloten door de Grote Muur. Deutscher speculeert kennelijk hierbij op een radicale doorbraak in de sfeer van de culturele revolutie. China kan echter evenmin het verlossende woord spreken als Rusland dat op z'n eentje kan: de bevrijding van de overheersing van de ene mens door de andere kan alleen een internationale gebeurtenis uit de universele geschiedenis zijn.

Dat is ook de slotsom van het laatste hoofdstuk. Deutscher acht de balans van 50 jaar Russische Revolutie tweeslachtig. Enerzijds grote vooruitgang in termen van nationale macht, technologie etc.; anderzijds een daarmee schrill contrasterende beperkte levensruimte voor de Russische mens, zowel materieel als geestelijk, ondanks de destalinisatie. Dat deze niet verder kon gaan, ligt aan het feit, dat te velen der huidige regeerders bij het stalinisme betrokken waren. Daarbij wreekt zich tevens de stelselmatige vervalsing en uitwissing van 50 jaar historie.

Deutscher wijst hierbij een fundamenteel tekort aan in de identiteit van de Russische natie, omdat het ontbreken van een op waarheid gericht historisch bewustzijn tevens een bron van nationale inspiratie verstopt. Terecht klaagt hij erover, dat zelfs in het

jubiläumjaar de meeste leiders van 1917 voor de huidige Russen 'on-personen' zijn gebleven. Men zou hieraan willen toevoegen: hoezeer zou het huidige Sowjet-regime zijn aanzien en betrouwbaarheid tegenover de wereld met één slag hebben kunnen verheffen, indien het dit jubileum had aangegrepen om de deuren tot het eigen verleden nu eens volledig open te gooien en uiteindelijk het Russische volk met de hele ontwikkeling van zijn lijdensweg te confronteren. Maar daartoe hebben 50 jaar dictatuur en terreur, geestesdwang en mensenverachting de Russische geest te sterk in zijn natuurlijke spontaneïteit en creativiteit beknot en vergiftigd. Deutscher wijst in dit verband nog op het verschil tussen een heersende groep als de Russische bureaucratie, die haar positie geheel op haar politieke machtsmonopolie baseert, en een kapitalistisch heersende klasse, die door zich beurteling in haar politieke, economische of culturele stellingen te verschansen, op sommige gebieden althans enige ruimte kan toestaan. 'Een na-kapitalistische bureaucratistische dictatuur heeft, zegt hij, veel minder mogelijkheden: haar eerste verdedigingslinie, de politieke, is tegelijkertijd haar laatste.'

Maar is met dergelijke sociologische analyses het laatste woord over 50 jaar Russische geschiedenis gesproken? Wij laten Duitsers verdere beschouwingen, waarin hij o.a. de theorie van een convergentie tussen de sociale structuren van Oost en West afwijst, verder maar onbesproken: bij Deutscher draait alles om de fundamentele klassentegenstellingen, en de indicaties voor parallele ontwikkelingen in Oost en West zijn enkel symptomen van de pat-situatie in de klassenstrijd, met socialisme of kapitalisme als inzet. De geestelijke en culturele ontwikkelingsprocessen zijn evenals de psychologische en anthropologische aspecten van het historisch gebeuren voor hem secundaire, begeleidende of 'bovenbouw'-verschijnselen. Nationale en individuele vrijheidsstrevingen zijn resultaten van sociale structuren, die daartoe ruimte bieden al naar de sociale situatie toestaat. Voor Deutscher is de ideologie, waarmee de Bolsjewiki vijftig jaar geleden de oktoberrevolutie ingingen, het beslissende criterium voor een balans van 50 jaar Russische geschiedenis en in laatste instantie ook het richtsnoer voor de revolutionaire beweging van onze tijd.

De Historie blijft voor Deutscher, conform de hegeliaanse en marxistische visie, een demonische macht. In de impasse waarin de internationale klassenstrijd, dé grote demiurg in de historie, de mensheid thans gebracht heeft, de 'pat-situatie' tussen socialisme en kapitalisme, is er enkel de keus tussen socialisme of onder-

gang. Immers, waarin kan de mensheid, betoogt Deutscher in ontroerende naïviteit, anders zijn noodzakelijke eenheid vinden dan in het socialisme? Daarvoor moet dit socialisme zowel in het Oosten als in het Westen nog altijd 'enkele beslissende revolutionaire handelingen' doorvoeren, al zal ook daarmee de geschiedenis nergens voltooid zijn. Deutscher meent in 50 jaar Sowjetgeschiedenis het bewijs te zien, waartoe het socialistische organisatiebeginsel onder principiële volkomen tegengestelde omstandigheden in staat is. Daaruit kan de westerse samenleving de inspiratie putten voor een opgang naar onbeperkte horizon en daarom is de Russische revolutie voor het Westen nog altijd een uitdaging, een 'tua res agitur'.

Dit laatste mogen wij wel aannemen: ook de rest van de wereld is niet onberoerd gebleven van de enorme processen die zich in aansluiting op de Russische revolutie in de Sowjetwereld hebben voltrokken.

Het feit, dat Deutscher, die door zijn grote biografieën ook te onzent bij een breder publiek de aandacht voor deze processen wakker riep en bij velen als Ruslandkenner gezag geniet, in deze laatste studie van zijn hand een balans van 50 jaar Russische revolutie opmaakte, die door zijn forse lijnen velen zal aanspreken, wettigde o.i. een uitvoerige kritische bespreking, ook al is die balans eenzijdig en onvolledig. Met name is hij onvolledig inzake de offers aan materiële misère, geestelijke afstomping en morele beschadiging, die zij in en buiten Rusland gevergd heeft. Ook in wat Deutscher haar irrationele aspecten noemt en waaronder hij voornamelijk haar afdwalingen verstaat, is haar uitwerking in destructieve en desintegrerende zin, materieel en geestelijk, sociaal en politiek, veel ingrijpender geweest, dan Duitsers relaas zou doen vermoeden. Niet alleen de stalinistische denaturering, maar ook de oorspronkelijke leninistische versie van de Revolutie, met haar 'koude fanatisme', haar niets ontziende hardheid en onmenselijkheid, haar reductie van alle menselijke relaties tot de ijzeren wetmatigheid van de alles beheersende klassenstrijd, is allerm minst het verlossende teken waarop de mensheid wacht. Daarop zijn hoop te richten, geeft blijk van anachronistisch of regressief idealisme, een historische illusie, waarop niemand zit te wachten, ook niet in de jonge generaties van het huidige Rusland. Hier in het Westen zijn wij, naar ik meen, in elk geval ontgroeid aan de naïeve droom van een 'dageraad der volksbevrijding' en wij zoeken zeker niet ons heil in een 'morgenrood' dat vijftig jaar geleden voor maar al te velen in het Russische Oosten scheen te

dagen. Als een renaissance van dit illusionisme de laatste boodschap van Isaac Deutscher is geweest, meen ik dat wij die als zijn geestelijke erfenis nimmer kunnen aanvaarden. Met alle respect voor de brede en vaak penetrante blik, waarvan het beeld van de Russische revolutie getuigt, dat hij ons heeft nagelaten.

Doelmatigheid bij de overheid en het beginselprogramma van D'66

Kleine Doelmatigheid

In het beginselprogramma van D'66 wordt een korte strofe gewijd aan de doelmatigheid bij de overheid. Art. 6 uit het hoofdstuk 'Staatsrecht' luidt: 'Het overheidsapparaat zal voortdurend gecontroleerd moeten worden op zijn organisatie en efficiency. Daartoe zal in het parlement een vaste commissie in het leven worden geroepen moeten worden, die over verstrekkende bevoegdheden beschikt. De Algemene Rekenkamer moet kunnen voorschrijven, dat particuliere efficiencybureaus worden ingeschakeld. Elk departement moet periodiek op personeelsbezetting, functieverdeling, huisvesting e.d. worden beoordeeld naar de modernste eisen van de doelmatigheid.'

In het bijzonder de formulering van de laatste zin doet vermoeden, dat D'66 in het bovenstaande slechts de z.g. kleine doelmatigheid in het oog valt, d.w.z. de doelmatigheid van het overheidshandelen, gegeven reeds gestelde doeleinden en beschikbare middelen. De term kleine doelmatigheid is ontleend aan een in 1960 verschenen rapport van een door de Minister van Financiën ingestelde commissie tot herziening van de Comptabiliteitswet 1927. Bij het beoordelen van de uitgaven van de overheid volgens de 'kleine doelmatigheid' spelen politieke inzichten geen rol. In beginsel zou de door D'66 gewenste kamercommissie zich bij haar arbeid kunnen beperken tot het aanwijzen van onafhankelijke deskundigen.

Grote doelmatigheid

Tegenover de kleine doelmatigheid stelt het rapport van de bovenvermelde commissie de z.g. 'grote doelmatigheid'. Hier speelt bij het beoordelen van de overheidsuitgaven de doelmatigheid van een voorafgenomen politieke beslissing – zoals b.v. het noteren van een post op de begroting – wél een rol. In concreto gaat het bij deze politieke beslissingen immers om het afwegen van het nut van de verschillende overheidsuitgaven ten opzichte van elkaar en ten opzichte van een nog aanvaardbaar geachte be-

lastingedruk. Ten aanzien van de 'grote doelmatigheid' doet het beginselprogramma van D'66 een principiële uitspraak, wanneer het opmerkt dat het onjuist is om de hoogte van de overheidsuitgaven a priori te fixeren op een bepaald percentage van het nationaal inkomen, 'Immers,' zo gaat het program verder 'de urgentie van de te treffen voorzieningen, afgewogen tegen de financiële offers, dient bij de politieke keuze beslissend te zijn.

Institutionele doelmatigheid

De normen van de kleine doelmatigheid stellen de deskundigen in staat om de wijze waarop de overheidsdiensten zijn georganiseerd, te beoordelen. Bij het uitbrengen van adviezen zullen zij zich echter als regel moeten conformeren aan het institutionele kader, waarbinnen de overheidstaak wordt uitgevoerd, *tenzij hun taakopdracht uitdrukkelijk anders voorschrijft*. De Wet, of de op de wet berustende regelingen, die tezamen dit institutionele kader vormen, kunnen worden beschouwd als de objectivering van de in het heden en verleden bij het parlement en de regering overheersende politieke opvattingen. Dit betekent, dat slechts de politicus in staat is om in een bepaald geval de taak van de organisatiedeskundige te completeren en eventuele impasses te doorbreken. Evenals bij het afwegingsmechanisme in de begrotingsprocedure stuiten we hier op een aspect van de 'grote doelmatigheid' dat men de 'institutionele doelmatigheid' kan noemen.

Doelstellingen voor de politiek

Vooraf in ons land worden we geconfronteerd met een situatie, waarbij de organisatiedeskundige al spoedig institutionele belemmeringen op zijn weg tegenkomt, die hij niet kan en niet mag beoordelen. Verreweg het grootste gedeelte van de overheidstaken wordt immers uitgevoerd in een mozaiek (vert. lappendeken) van territoriaal en functioneel gedecentraliseerde lichamen. De territoriale en functionele decentralisatie is altijd op basis van specifiek politiek normatieve motieven verdedigd. Taak van een vooruitstrevend politicus is het, om voortdurend te onderzoeken, of het motief op grond waarvan een bepaalde decentralisatievorm in het verleden werd verdedigd, ook thans nog geldt.

Voorbeelden

De onderwerpen, die de institutionele doelmatigheid tot inzet van een politieke strijd kunnen maken, liggen in ons land voor het grijpen. Volstaan wordt met enkele met name te noemen:

a. de organisatie van de sociale verzekeringen en de sociale bijstand;

b. de gezondheidszorg;

c. het politie- en het brandweervraagstuk;

d. de organisatie van de energie- en drinkwatervoorziening;

e. de automatisering en eventueel hiermede annex de integratie van massa-administratie, die door de centrale overheid en de lagere publiekrechtelijke organen worden bijgehouden;

f. de integratie van de diverse beleidsvormende instanties op het gebied van de ruimtelijke ordening met de diensten en bedrijven, die voor de uitvoering van dit beleid van strategisch belang zijn.

(Wat doen we b.v. met de N.S., de buurtspoorwegen en het stedelijk openbaar vervoer, de rijks- en provinciale waterstaat, de grondbedrijven, het Staatsbosbeheer, de Cultuurtechnische dienst, enz. Verdient niet de vorming van één ministerie voor de Infrastructuur en de Ruimtelijke Ordening, dat haar pendanten vindt bij soortgelijke instanties op lager niveau de voorkeur?)

Slechts op een tweetal van de bovenvermelde onderwerpen zal, ter illustratie van het betoog, nader worden ingegaan, te weten:

a. de organisatievorm van de energie- en drinkwatervoorziening;

b. het politievraagstuk.

De organisatie van de energie- en drinkwatervoorziening. Verwerking van de gemeentelijke autonomie.

Sinds ruim een halve eeuw wordt in de behoefte aan water, gas en electriciteit voorzien door enkele honderden openbare nutsbedrijven. Al deze nutsbedrijven hebben hun ontstaan te danken aan gemeentelijke en provinciale initiatieven. Hoewel de huidige situatie, met vrij grote stelligheid niet de meest optimale kan worden genoemd, is het voor ondergetekende geen vraag, dat zonder het bestaan van deze initiatieven de nutsbedrijven niet zo snel en doeltreffend (n.l. het eerste daar, waar ze het meest nodig waren) tot stand waren gekomen. A priori wordt dus erkend, dat de autonomie van de lagere publiekrechtelijke organen bijdraagt tot een slagvaardig bestuur.

Nu echter vrijwel alle ingezetenen van Nederland zijn aangesloten op de distributienetten voor gas, water en electriciteit en de nutsbedrijven steeds meer worden geconfronteerd met problemen, die in landelijk verband om een oplossing vragen, kan de

vraag worden gesteld of de gemeentelijke autonomie op het gebied van de energie- en drinkwatervoorziening inmiddels niet is verwerkt en landelijk gecentraliseerde bedrijven niet de voorkeur verdienen¹.

Weliswaar wordt door de lagere overheden in ruime mate gebruik gemaakt van de wettelijke mogelijkheden tot het in leven roepen van geconcentreerde bedrijven in de vorm van gemeenschappelijke regelingen. Een bezwaar echter, dat zowel de privaatrechtelijke als de publiekrechtelijke gemeenschappelijke regeling aankleeft, is dat de democratische controle via de vertegenwoordigende lichamen ingewikkelder en daardoor ondoorzichtiger worden. Centralisatie op landelijk niveau in de vorm van staatsbedrijven kan om deze reden worden bepleit.

Los hiervan kan de vraag worden opgeworpen, in hoeverre het opportuun is, om niet alleen aan het parlement, doch ook aan de lagere vertegenwoordigende lichamen bevoegdheden te geven met betrekking tot de staatsbedrijven. Ook het democratische controleapparaat, waarover Nederland beschikt, moet doelmatig gebruikt!

In verband hiermede kan worden opgemerkt, dat zich ten aanzien van het politievraagstuk een min of meer analoge situatie voordoet. In het onderstaande zal worden gepleit voor het onderbrengen van de Nederlandse politie in één beheerstechnisch geheel. De operationele bevoegdheden, die de burgemeesters thans ten aanzien van het korps Rijkspolitie en de gemeentelijke politie korpsen hebben, behoeven hierdoor niet te worden aangetast. Zelfs kan men een belangrijke concessie doen aan de gemeentelijke besturen, door de burgemeesters ten aanzien van het beleid inzake de openbare orde een verantwoordingsplicht ten opzichte van de gemeenteraden op te leggen.

Omdat juist de organisatievorm van de Nederlandse politie veel aangrijpingspunten heeft voor een principiële discussie over de institutionele doelmatigheid, zal deze thans aan de orde worden gesteld.

Het politievraagstuk

Sinds de Politiewet 1957 wordt het belangrijkste gedeelte van de politietaak in Nederland uitgevoerd door enkele tientallen z.g. gemeentelijke politiekorpsen en door een rijkspolitiekorps, dat al-

¹ Opzettelijk wordt hier over gecentraliseerde en niet over geconcentreerde bedrijven gesproken.

leen in de zeer kleine gemeenten dienst doet. De huidige situatie wordt vooral toegeschreven aan gevoeligheden, die in Nederland bestaan op het gebied van de gemeentelijke autonomie. Bij nadere bestudering van de Politiewetgeving blijkt echter, naar mij voorkomt, dat de gemeenten ten aanzien van het administratief beheer van de politie geen enkele autonome bevoegdheid uitoefenen. De meeste essentiële zaken worden op, voor rijks- en gemeentepolitie vrijwel uniforme wijze, landelijk geregeld, terwijl voor wat er overblijft, slechts de burgemeesters en niet de gemeenteraden het beheer voeren. De gemeentelijk autonomie kan daarom geen argument zijn tegen het onderbrengen van de Nederlandse politie in één beheerstechnisch geheel.

Een ander, minder gehoord argument tegen de vorming van één, centraal beheerd, politiekorps zou zijn, dat een teveel aan overheidsmacht in één hand wordt geconcentreerd. Ook dit argument is niet overtuigend. Het korps Rijkspolitie en de diverse gemeentelijke politiekorpsen oefenen hun taak om voor de hand liggende redenen, territoriaal gescheiden uit. Van enige onderlinge controle van de politiekorpsen is bijna geen sprake. De werkelijke garanties voor de burger liggen dan ook op een geheel ander terrein. De politiekorpsen treden, operationeel gezien niet zelfstandig op, doch zijn slechts te beschouwen als instrumenten in handen van de magistraat. Bij de opsporing van strafbare feiten staat hun taakuitvoering, volgens de bepalingen in het Wetboek van Strafverordering, geheel onder de controle van het openbaar ministerie, dat, op grond van op de Politiewet steunende regelingen, zelfs invloed kan uitoefenen op de benoeming van het recherchepersoneel, zowel het politieapparaat als het openbaar ministerie staan op hun beurt weer onder de feitelijke controle van de rechterlijke macht.

De handhaving van de openbare orde is een taak, die de politie evenmin zelfstandig uitoefent. De handhaving van de openbare orde behoort primair tot de taak van de burgemeester, die daarbij gebruik maakt van het gemeentelijk politiekorps of van de onderdelen van de rijkspolitie, die in zijn ambtsgebied dienst doen. In deze zin is de burgemeester hoofd van de politie, een bevoegdheid, die niet verward moet worden met de beheerstechnische functie, die de burgemeester alleen met betrekking tot de gemeentelijke politiekorpsen heeft.

De voorwaarde, dat men de politie haar taak niet autonoom wenst te laten verrichten, staat de vorming van één Nederlands

politiekorps dus niet in de weg. De burgemeesters kunnen hierbij hun operationele bevoegdheden behouden. Zelfs kan men, zoals in het voorgaande reeds werd gesteld, de inspraak van de lagere vertegenwoordigende colleges vergroten.

Taak van de politieke partijen t.a.v. de institutionele doelmatigheid.

Tot slot nog enkele opmerkingen van algemene aard. Tot dusver is de constitutionele doelmatigheid te weinig inzet geweest van de politieke strijd. Een uitzondering hierop wordt langzamerhand de organisatievorm van de sociale verzekering en de gezondheidszorg. Een groot deel van de afdelingsvoorstellen, die het laatstgehouden Congres van de PvdA te behandelen kreeg, bleek op deze beide vraagstukken betrekking te hebben. Uit diverse publicaties is gebleken, dat ook in andere politieke kringen desiderata op dit gebied bestaan. Ik meen echter te mogen stellen, dat in de politieke arena nog geen systematische kritiek wordt uitgeoefend op het institutionele kader, waarbinnen het algemeen belang wordt gediend. Toch lijkt enig optimisme ten aanzien van de toekomst niet misplaatst. Van politieke groeperingen als de PvdA, de Christen-Radicalen en D'66 kan worden verwacht, dat zij de problemen op het gebied van de organisatie van het binnenlands bestuur met onbevangenheid tegemoet zullen treden. De beide eerste groeperingen hebben hun ontstaan te danken aan hervormingsdrift op maatschappelijk terrein. Het valt niet te verwachten, dat deze hervormingsdrift bij het overheidsapparaat halt zal houden. Ook het pragmatisme van D'66 voorspelt voor gevestigde dogma's op staats- en administratief rechtelijk terrein weinig goeds. Daarom: tout le monde à la bataille.

De Pen op Papier

GEEN RADICAAL ANTWOORD?

Als leidende figuren in onze partij hun kijk geven op politieke en andere vraagstukken, dan nemen de gewone partijgenoten daarvan uiteraard met belangstelling kennis. Maar de leidende figuren zullen het naar ik vertrouwd deze gewone leden niet kwalijk nemen, dat deze beschouwingen niet altijd antwoord geven op verschillende vragen die bij het lezen naar voren komen. Dit geldt, althans wat mij betreft hetgeen pg. Egas in S. en D. van mei/juni heeft geschreven op bladzijden 304 tot en met 310. Mag ik enkele van deze vragen stellen?

Op bldz. 304 zeg E. dat onze partij ten opzichte van de samenleving in de 2de helft van de 20ste eeuw eerder conservatief dan radikaal is. Zou E. ons willen vertellen waaruit dat conservatisme blijkt? Zou hij dan ook willen zeggen in welk opzicht ons beginselprogramma verouderd is? Ook hoe de progressiviteit naar buiten moet blijken? Verder hoe de mentaliteit moet blijken van degenen die aan dit nieuwe programma uitvoering geven?

En dan over naar bladzijde 305. Waaruit blijkt dat er in de P.v.d.A. geen wezenlijke interesse is voor geestelijke volksgezondheid en maatschappelijk werk? Waaruit komt naar voren dat er alleen maar enige aandacht is voor bepaalde vormen van kunstgenot en niet voor cultuur? Waaruit komt naar voren dat onze partij veel meer dan Marx rationeel egoïstisch is? Wat is verder het verschil tussen: radikaal, evangelisch en christelijk met telkens het woord radikaal er achter?

En dan over naar pagina 306 al zou er over de inhoud van voorgaande bladzijden nog veel te vragen over blijven. Waarom is het uitermate bedenkelijk dat christelijke theologen dialoog gaan voeren met marxistische ideologen? Waarom komt het dem. socialisme meer en meer buiten spel te staan. Wat zijn: werkelijk evangelisch radicalen?

Naar blz. 308. Waaruit blijkt dat de P.v.d.A. geen radicaal antwoord geeft op fundamentele partij- en maatschappijkritiek? Waaruit blijkt dat de evangelisch radicalen en de kerken van

Christus dichter bij de mondiale realistische mentaliteit (wat betekenen deze drie woorden?) staan dan onze partij? (Mag ik in dit verband aandacht van E. vragen voor een artikel in Het Parool van 1 augustus van Muggeridge die zegt dat na een bezoek aan Uppsala hem is gebleken dat het georganiseerde christendom zich zelf kalm maar onverbiddeijk vernietigt?)

Dan bldz. 309. Waaruit blijkt dat een evolutie in denken bij de kerken van Christus zich aanzienlijk sneller voltrekt dan bij de democratisch-socialisten? Waaruit blijkt dat de meerderheid van de P.v.d.A.-leden een radicale omwenteling uit solidariteit niet aanvaardt dan wel er nog niet aan toe is? Waaruit blijkt dat onze partij grote moeite zal hebben met het vervangen van egoïstische door solidaristische programmapunten? Waaruit blijkt dat het democratisch socialisme geen werkelijk alternatief heeft voor technologische ontmenselijking van de mens in deze samenleving?

En dan nog pagina 310. Waaruit blijkt dat de evangelische radicalen in tegenstelling tot onze partij in opstand komen tegen de huidige samenleving?

Waarde partijgenoot Egas, hartelijk dank als u vorenstaande vragen in S. en D. zoudt willen beantwoorden.

MEYER DE VRIES

VERKIEZINGSRESULTATEN IN LIMBURG

Het artikel 'De Partij van de Arbeid in Limburg' door J. G. M. Pieters in de aflevering mei/juni van Socialisme en Democratie (blz. 318 t/m 337) geeft aanleiding tot een meer algemeen commentaar.

Uit een overzicht van de verkiezingsuitslagen van 1962 t.m. 1967 blijkt, dat de K.V.P. in Limburg sedert 1962 voortdurend aanhang heeft verloren, in 1967 in toenemende mate. In 1963 begon de Boerenpartij, ook in Limburg, haar opmars en boekte de V.V.D. hier haar eerste winst, ook de P.S.P. begon vooruit te gaan, terwijl de P.v.d.A. volledig en de C.P.N. nagenoeg intact bleef in vergelijking met 1962. Alle winst werd dus geboekt ten koste van de K.V.P. In 1966 grote winst van de Boerenpartij, toenemende vooruitgang van de V.V.D., verlies voor de P.v.d.A., maar nagenoeg evenveel winst voor P.S.P. en C.P.N. gezamenlijk en nog enige vooruitgang voor de Prot. Chr. Partijen, dus wederom de K.V.P. de verliezende. In 1967 weer een verlies voor de K.V.P., nu als nooit te voren aan alle of nagenoeg alle

andere partijen en groeperingen. De P.v.d.A. won een deel van haar verlies van 1966 terug, blijkbaar deels van de P.S.P., maar meer nog ten koste van de K.V.P. De V.V.D. steeg in steeds sterker tempo, evenzo de Prot. Chr. partijen (mede door het z.g. 'Jelle-effect'). P.v.d.A., C.P.N. en P.S.P. kwamen *gezamenlijk* op een hoger percentage dan tevoren, ondanks enige concurrentie van de min of meer verwante groep Alarm. De Boerenpartij bereikte samen met de afgescheiden groepen, de Noodraad en lijst Voogd nog een iets hoger percentage dan tevoren (in 1966). Uit dit alles valt af te leiden, dat ook de stemmen der overige groeperingen, als Lib. Volkspartij, Partij voor Ongehuwden, Chr. Dem. Unie *en ook D'66*, afkomstig zijn van de K.V.P. Een storende invloed van 't optreden van D'66 op de resultaten van de P.v.d.A. was, *althans voorzover Limburg betreft*, in 1967 nog niet aanwijsbaar. Verlies in enige gemeenten t.o.v. 1966, met name in 6 in bovenvermeld artikel genoemde gemeenten (Heerlen, Kerkrade, Hoensbroek, Schaesberg, Nieuwenhagen en Ubach over Worms), in de meeste ook reeds in 1966, laat zich voldoende verklaren door de winst van de C.P.N. (zowel in 1966 als in 1967), van de P.S.P. (althans in 1966) en van de groep Alarm (in 1967), in het bijzonder in deze omgeving.

F. ALLEMA

Boekbesprekingen

Twee professorale toespraken over de maatschappelijke gevolgen van de technologische ontwikkeling

Prof. Dr. G. Klein;

Wisselwerking: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de elektronische instrumentatie aan de T.H. te Delft.

Prof. J. J. Broeze;

Oorzaken, voortgang en toekomst van de technische ontwikkeling; preadvies voor de 185e algemene vergadering van de Nederlandse maatschappij voor nijverheid en handel op 13 juni 1968 te Eindhoven.

Het is voor ons eigentijdse denken een aanvaardbare zaak, dat wij mensen onze geschiedenis zelf maken. Daar zijn we hartstochtelijk en vaak eenzijdig mee bezig, zonder ons bewust te zijn van de nieuwe problemen, die we oproepen als we een aantal oude problemen technisch en economisch onder de knie krijgen. Ook het tempo, waarmee de samenleving zich moet aanpassen aan de industriële vernieuwing neemt nog steeds toe en ook de betekenis daarvan onttrekt zich maar al te vaak aan het doorzicht en inzicht van de met specialistische oogkleppen toegeruste breinbaasjes van deze tijd. We zijn een samenleving op weg, onbekend met route en reisdoel, en putten onze bereidheid tot verder reizen uit de in het verleden gewortelde ervaring, dat in het nieuwe land nog meer welvaart te verwachten is. In onze haast en wedijver om daar te komen, laten we de minder goed geëquipeerde soortgenoten steeds verder achter aan komen. Zij moeten opgevangen worden in de bezemwagen van de ontwikkelingshulp en de sociale politiek. Die dat op haar beurt niet op een voor alle betrokkenen aanvaardbare wijze kan doen zonder invloed en inzicht in route en reisdoel van de koplopers. Klein en Broeze hebben dit voorjaar beiden een voor de koplopersgroep normale technische stop gebruikt om iets van de politieke problematiek uit de doeken te doen.

Klein houdt zich bezig met het functioneren van de democratie en gebruikt daarbij op een niet alleen maar technisch-knappe manier beelden uit de electronica. Hij acht het mogelijk een ook voor deze tijd goed werkende democratie te verkrijgen, als we de tijd nemen om de doeleinden op lange termijn onderwerp te maken van democratisch tot stand te komen keuzebeslissingen. Het moet geprobeerd worden en in

die experimentele aanpak zal het werken in stappen en kleine gespreksgroepen een belangrijke plaats innemen. Door gebruik te maken van de mogelijkheden van terugkoppeling d.w.z. onderlinge correctie, en correctie, die een goedwerkende democratie biedt, kan een selectiviteit worden verkregen, die maar een klein maar essentieel signaal boven een zee van ruis en storingen laat uitkomen. Daarmee kan de nu nog grotendeels passieve gemeenschap worden geactiveerd en worden verhinderd, dat we doorstoten naar een banale, commerciële, materialistische brave-new-world.

Broeze houdt zich bezig met de krachten die de reisroute bepalen en put daarbij niet slechts uit de denkbeelden van Fourastié, Armand en Galbraith maar ook uit die van collega Klein. Hij erkent de grote invloed van de moeilijk om te buigen krachten, die richting en expansie van kennisintensieve industriecomplexen bepalen. Hij komt daarbij tot de uitspraak, dat de technisch-wetenschappelijke explosie gepaard met de schaalvergroting bezig is de wereld te vervreemden, te ontwaarden. Als voorbeeld noemt hij de toekomst van de vliegtuig- en ruimtevaart-industrie. Moet die bedrijfstak maar verder expanderen in de ruimtevaart als de wereld voor de meeste moderne luchtvaart werkelijk te klein geworden is? Kan de daar opgehoopte kennis en het daar aanwezige intellect niet beter worden gebruikt? Broeze voorspelt een toenemende gezapigheid met het rijzen boven de welvaartsgrens, maar acht een redelijk welvarende samenleving, waarin een kleine minderheid zich kan uitleven in filosofie, wetenschap of avontuur, niet zo onaantrekkelijk. Hij vraagt zich wel af hoe we daar dan komen, maar ziet niet zoveel beren op de weg. Wel moeten we blijven begrijpen, dat de weg naar welke verheven of alleen maar welvarende toekomst ook, alleen maar op de technisch vooruitgang is gebaseerd. Het bijblijven in de technische wedloop met buurlanden en het creatief bezighouden van employés door doelgericht enthousiasme zijn daarbij in Broeze's ogen essentiële voorwaarden, die Broeze echt niet pour besoin de la cause zijn op handel en nijverheid gericht gehoor voorhoudt.

Het zou niet fair zijn beide betogen hier kritisch te gaan ontleden. Daar lenen aanleiding en opzet zich niet toe. Natuurlijk zijn in zo'n klein bestek de zaken onvolledig en misschien wat onevenwichtig weergegeven. Maar daar gaat het niet om. Het interessante in beide speeches is, dat ze de mensen tot nadenken stemmen en daarbij stof aandragen, waar niet alleen door de ingenieurs maar ook door bedrijfsblinde politici zou moeten worden nagedacht. Pikant is verder, dat Broeze in een ietwat marxistisch aandoende terminologie zich bezig houdt met de wetmatigheden, die de toekomst bepalen en dat de socialist en partijbestuurder Klein zich vooral afvraagt hoe we er democratisch vat op kunnen krijgen. Hetgeen bij mij voor de zoveelste maal de behoefte doet opkomen aan een geschrift, dat zich in navolging van het bekende boek van Bongers van voor de oorlog bezig houdt met de problemen van de democratie van vandaag. Terecht

verlangt Klein van de moderne democratie, dat men naar elkaar luistert en inschikkelijk is, voordat men de kleine maar voor de samenleving essentiële signalen eruit haalt. De selectie van die signalen kan echter aan de computer worden overgelaten. Dat blijft gebonden aan de eerlijke en zakelijke beoordeling van en door mensen, die echte signalen en storingen uit elkaar weten te houden.

A. P. OELE

Enkele verspreide opmerkingen over de onderwijsfinanciering¹⁾

I

De grondslagen van de onderwijsfinanciering kunnen gezocht worden in de rechten van de mens.

Men kieze daartoe als uitgangspunt het sociaal-economische beleid. Daarvoor zijn wetenschappelijke grondslagen ontwikkeld.² Er worden onderscheiden de doelstellingen als formulering van de wenselijkheden, de preferenties zoals die in de maatschappij leven en via de politieke en de 'markt'-democratie tot uitdrukking kunnen komen en de beleidsinstrumenten, die samen met feiten het mogelijke representeren. Tegenover elkaar staan dus wensen en mogelijkheden. Het probleem bestaat daaruit, dat de mogelijkheden beperkt zijn en de wensen rivaliseren. Niet alles kan tegelijk en onmiddellijk. Het keuzeprobleem wordt opgehelderd door zoveel mogelijk de verbanden te quantificeren.

Ruim genomen is sociaal-economische politiek tevens rechts-politiek. De grens vervaagt. Dit te meer wanneer men welvaart vervangt door welzijn. Dan komt men tevens tot de cultuurpolitiek (mogelijk een niet iedereen bevredigend begrip) en als onderdeel daarvan de onderwijspolitiek. Ook hier stuit men op het probleem van de beperkte mogelijkheden en de rivaliserende wensen. Ook hier kan quantificering wenselijk zijn. Ook hier is gelijktijdige en successieve ordening van realisaties, ordening van de keuzen, planning op verschillende termijnen een wenselijke vorm van rekenschap afleggen, aan zich zelf, aan anderen.

Deze visie is niet zo nieuw als men wellicht zou denken. Men vindt haar al bij de utilist Bentham, de ontwerper van, zo zou men kunnen stellen, een gekwantificeerde welzijnspolitiek. Keuzeproblemen kunnen in hoge mate worden teruggebracht tot een vergelijking van 'costs and benefits' voor direkt betrokkenen en

1. Bewerking lezing gehouden op ASVA-Congres inzake grondslagen financiering onderwijs, te Amsterdam, 6 juni 1968.

2. Zie b.v.: Russell C. Davis, *Planning Human Resource Development*, Chicago, 1966.

voor anderen, steeds gezien vanuit welzijn, en dus zo ruim mogelijk. Bentham denkt daarbij aan een 'moral arithmetic' ³⁾ In dezelfde traditie staan de econometrie en de zgn. welvaartstheorie. Bentham zag twee regels: de regel van de vrijheid en de regel van beperking omwille van de ander. Zo zijn er b.v. de vrijheid en de beperking van de studerende als objecten van de onderwijspolitiek.

Bentham dacht vooral aan de rechtspolitiek en inderdaad zijn de sociaal-economische doelstellingen tot rivaliserende rechten te herleiden. Hier ligt een stuk 'rekenkunde van het algemeen belang' ⁴⁾. De doelstelling werkgelegenheid b.v. representeert het recht op arbeid, de doelstelling redelijke verdeling is een realistische afzwakking van de doelstelling rechtvaardige verdeling. Er behoort de sociale verzekering toe waarin o.m. het recht op vrijwaring van gebrek is opgenomen.

II

De grondslagen van een beleid kunnen we dus vinden in de mensenrechten zoals die in de Universele Verklaring zijn vastgelegd. Die Verklaring is niet uitputtend. De concepties van mensenrechten en het daarin tot uitdrukking komend waardenpatroon zijn niet boven tijd en plaats verheven. Zo zijn zij aan een historische ontwikkeling onderhevig, aan een proces van verdere ontvouwing, hernieuwde interpretatie etc. Het thans geformuleerde complex van mensenrechten is echter al indrukwekkend.

Men kan er een aantal uit lichten om tot een eerste probleemstelling te komen. Zo bijvoorbeeld de rechten op rechtvaardige beloning, vrijwaring van gebrek, onderwijs en medische zorg. Het welvaarts-, of ruimer, welzijnstekort komt nu daarin tot uitdrukking dat deze rechten nogal sterk rivaliseren. Het beleid moet met een beperkte compositie genoeg nemen. Er kan niet 100 pct. recht worden gedaan op alle punten.

In Wenkend Perspectief ⁵⁾ is een poging ondernomen uitgangspunten voor een rechtvaardige verdeling te formuleren door na te gaan welke oorzaken van inkomensverschillen wèl en welke oor-

3. Zie: Mr. A. M. Bos, De taken van de rechtswetenschap, *Ars Aequi*, 4-68.

4. Zie: J. H. Burgers, De rekenkunde van het algemeen belang, *Socialisme en Democratie*, april 1961.

5. *Wenkend Perspectief*, NVV, Amsterdam, 1957. Schrijver werkte daar aan mee.

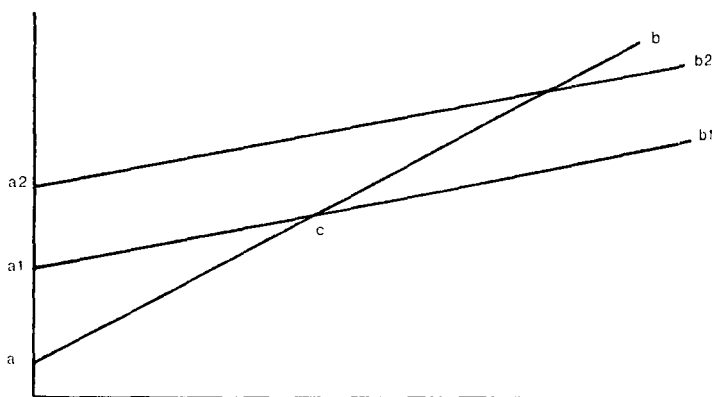
zaken niet voor het rechtsbewustzijn aanvaardbaar lijken te zijn. Van de vele oorzaken worden hier genoemd: inspanning, arbeidstijd, opleiding, aanleg, traditie, stand. De eerste twee lijken aanvaardbaar, de laatste twee niet. Opleiding en aanleg lijken discutabel. Men kan een zodanige formulering kiezen dat het rechtsbewustzijn met die twee wat meer moeite krijgt. En wel als volgt. Heeft iemand recht op een hoger inkomen omdat hij begaafder is resp. een betere opleiding heeft genoten? Dit zijn enkele vragen die verband houden met het recht op onderwijs. Omwille van de tijd wordt van verdere bespiegelingen afgezien en de oplossing die in Wenkend Perspectief wordt voorgesteld, gepresenteerd.

Uitbreiding van het onderwijs, aldus luidt kort samengevat (men houde het gebrekkige van een samenvatting in deze subtiële materie voor ogen) de redenering, komt niet alleen tegemoet aan het recht op onderwijs doch leidt tot vermindering van de schaarste van betere arbeid en daarmee tot nivellering⁶⁾. De inkomenslijn zal wat minder steil verlopen. Voor de laagst betaalden wordt daarmee wat gedaan aan het recht op vrijwaring van gebrek, dit temeer omdat bovendien meer onderwijs meer productie betekent. Onderwijs heeft dus een distributie-effect en een productie-effect. Door progressieve belastingen grijpt men op het distributie-effect vooruit en beschikt men over de middelen om het onderwijs te financieren. Theoretisch is als eindsituatie denkbaar dat er tussen de productieve groepen alleen nog inkomensverschillen op grond van inspanning of andere inconveniënten bestaan, in welke situatie proportionele belastingheffing redelijk lijkt te zijn. Dit Wenkend Perspectief houdt dus niet alleen meer 'benefits' (productie-effect) in maar ook minder 'costs', minder 'zweet des aanschijns' voor de minder begaafden.

Immers de huidige situatie kan gezien worden als een waarin minder begaafdheid economisch leidt tot een lager inkomen tegen meer inconveniënten. Ook de inconveniënten zijn onredelijk verdeeld. De eindsituatie sluit het aloude beginsel in van inkomen naar behoefte en prestatie naar vermogen. Zij is concreter in zoverre dat het inkomen niet alleen naar behoefte doch ook naar prestatiebereidheid wordt gedistribueerd. In ieder geval wordt enigermate het recht op een rechtvaardige beloning benaderd.

6. Zo ook: F. de Hartog, Toegepaste Welvaartseconomie, Leiden, 1963.

In onderstaande figuur zijn het distributie-effect en het productie-effect tot uitdrukking gebracht. De lijn a b is de lijn van de spreiding der bruto-inkomens. Door verder onderwijs draait de lijn a b om punt c tot a 1 en b 1 (distributie-effect) en stijgt hij tot a2 b2 (productie-effect). Vooruit grijpend op het distributie-effect wordt door positieve en negatieve belastingen de lijn a b al vast gedraaid. Het gedeelte bcb1 wordt 'genomen' en het gedeelte acal 'gegeven'. De laagste inkomens worden per saldo van a via a1 naar a2 verhoogd.

quantitatieve samenhang tussen recht op onderwijs en recht op vrijwaring van gebrek.

Dezelfde gedachtengang vindt men in '10 over Rood'. De schrijvers pleiten logisch gezien terecht voor waardevast studieloon voor iedereen boven de 18 jaren. De Studentenvakbeweging komt tot een gelijk voorstel zonder daar echter een equivalente grondslag voor te formuleren. Men beperkt zich tot een beroep op het recht op onderwijs, d.w.z. het schaarsteprobleem laat men liggen. D'66 kiest voor een onderhoudsuitkering voor studenten, dus ook studieloon, doch hier ontbreekt elke rechtvaardiging.

III

Ten aanzien van de gevolgde redenering rijzen echter ernstige twijfels. De belangrijkste is deze: leidt een vergroting van het aanbod van betere en daarom hoger betaalde arbeid wel tot substantiële vermindering der relatieve schaarste van die arbeid of

leidt de met de uitbreiding van het onderwijs parallel lopende technologische (in ruime zin!) en wetenschappelijke ontwikkeling niet tegelijkertijd tot een vergroting van de vraag naar de beter betaalde arbeid zodat de inkomens-verschillen praktisch niet afnemen?

Daarnevens zijn er twee fiscale twijfels: is de progressie in de belastingheffing voldoende, aangenomen dat zij nivellerend werkt, en werkt zij werkelijk nivellerend? ⁷⁾

Onderzoek zal uitsluitsel moeten geven. Persoonlijk acht ik de kans zeer groot dat de financiering van het wetenschappelijk onderwijs uit de algemene middelen een bevoorrechte verkrijging door de begaafden tijdens hun studie en later is, die hoofdzakelijk opgebracht wordt door de minder begaafden. De gewone man betaalt de 'earning power' van de academicus. Kranenburg acht een daad onrechtvaardig wanneer zij aan de bedrijver ervan voordeel verschaft, zonder dat hij zelf daartoe de voorwaarden heeft geschapen en aan een ander schade toebrengt, zonder dat deze zelf de voorwaarden daartoe heeft verwerkelijkt.

De verdeling van de lusten en de lasten van het studieloon, ja, van de kosten van het wetenschappelijk onderwijs in het algemeen is uiterst dubieus.

De sterke expansie van het onderwijs verscherpt het probleem. In de Miljoenennota 1968 is voor 1968 uitgetrokken voor het lager onderwijs f 2.129 mln. en voor het wetenschappelijk onderwijs f 1.048 mln. In totaal vragen onderwijs en wetenschappen 7.3 pct. van het nationale inkomen.

Passenier en Ruiter ⁸⁾ hebben een schatting voor 1975 gemaakt. Rekening houdend met enkele wensen, niet met de mammoetwet, komen zij tot 9,7 pct. van het nationale inkomen. Van het g.l.n. zullen dan 1.620.000 kinderen gebruikmaken, terwijl het aantal studenten op 1/16 daarvan, namelijk 110.000 wordt gesteld. Sinds 1950 zullen de g.l.o.-kinderen dan met 1/3 zijn toegenomen en het aantal studenten met 266 pct.

Men zal geneigd zijn aan te nemen dat de verhoudingen daardoor beter worden. De relatieve toeneming van het aantal studenten houdt echter twee kwantitatieve verschuivingen in: enerzijds moet er meer opgebracht worden vooral door de aanzienlijk groter in aantal zijnde lager betaalden (zeg: niet-academici), an-

7. Zie bijdragen van C. Goedhart en W. Drees jr. in Fiscaal-economische opstellen, aangeboden aan B. Schendstok, Samson, 1966.

8. Overheidsuitgaven voor het onderwijs tot 1975, E.-S.B. 8-9-65.

derzijds zullen meer studenten voortkomen uit achtereenvolgens lager liggende inkomensklassen, waaruit volgt dat in ieder geval de laagstbetaalden er slechter aan toe zullen zijn. Het is duidelijk dat een nader onderzoek naar de bewegingen in de quantitative verhoudingen dringend noodakelijk is.

IV

Nu terug naar het recht op onderwijs. Wat houdt dat in? Hoe komt dit recht in de verwachte ontwikkeling tot uitdrukking? Hier ligt een immens probleem van billijke verhoudingen, waar men maar al te gemakkelijk aan voorbij loopt.

Komen andere onderwijssoorten dan het wetenschappelijk onderwijs uit een oogpunt van welzijns-verdeling wel voldoende aan hun trekken? Geldt in grote lijn het dubieuze beginsel: meer be-
gaafd betekent meer onderwijs? Hoe staat het met andere dan academisch begaafdheden? Hebben anderen geen recht op onderwijs? Wat betekent in dit verband de education permanente? Wat volgt uit de technologische ontwikkeling aan eisen van onderwijs voor de diverse groepen werkenden?

Er zijn nog twee andere sterk verwante terreinen die hun economie behoeven en tot het terrein der overheidszorg behoren, terreinen die in een op de welvaartsstaat volgende welzijnsstaat, groter relatief beslag leggen op 'resources': de cultuurpolitiek en de gezondheidspolitiek. ⁹⁾

Het verband met de onderwijspolitiek is deze, dat ook hier waarden aan de mens worden toegevoegd of toebedeeld die niet alleen als consumptie maar ook als investering (investment in human capital) kunnen worden beschouwd.

Wat nu te zeggen van het recht op cultuurparticipatie, van het recht op gezondheid? Een actueel punt: wie zal door harttransplantatie gered worden?

Nu reeds stijgen de kosten van de ziekenfondsen uitermate. We zitten in de revolutie van de toenemende verwachtingen. Ik veroorloof mij een 'sweeping generalisation'.

De welvaartsstaat bracht hygiëne, voeding en huisvesting onder de brede lagen van de bevolking. Het materieel kapitalisme in ongunstige zin werd daarmee afgezwakt. Wat nu dreigt is een immaterieel kapitalisme. De overgang naar de welzijnsstaat ver-

9. Zie J. A. Weijel. De derde revolutie. Socialisme en Democratie, januari 1968.

loopt niet zonder meer van zelf. Of zoals Ferdinand Zweig ¹⁰⁾ opmerkt: 'De scheidingen tussen de klassen in economische termen verdwijnen snel, maar er worden nieuwe scheidingen opgericht die sterker en machtiger zijn, namelijk scheidingen ten aanzien van vorming en cultuur. Over de democratisering gesproken!

V

Nader en vanuit verschillende economische gezichtshoek beschouwd is het onderwijs een uiterst merkwaardig gebied. Het is een groeiende 'industry' die in belangrijke mate aan de ondernemingsgewijze productie en het marktmechanisme is onttrokken. De omvang van het onderwijs in de bedrijven neemt overigens ook belangrijk toe. De kosten daarvan worden door de productprijzen gedragen. De kosten van de publieke onderwijssector drukken echter op het overheidsbudget.

We kunnen vaststellen dat deze 'industry' een relatief sterk genationaliseerde 'industry' is, die diensten ver beneden de kostprijs levert en voor zover van vergoedingen voor levensonderhoud sprake is, zelfs tegen een negatieve prijs levert. Voor het onderwijs als geheel geldt dat de kostprijs stijgt naarmate minder mensen afnemen. Vanaf het l.o. tot en met het w.o. krijgen steeds minder mensen meer voor niets. Aldus beschouwd is het onderwijs een 'industry' die naar behoefte produceert, zij het dat naar behoefte hier praktisch staat voor naar begaafdheid.

Het onderwijs is dus — we stelden het reeds — in hoge mate een systeem van bevoorrechte verkrijging naar begaafdheid. Tegenover deze progressieve welzijnsdistributie staat als twijfelachtig tegenwicht een progressieve belastingdruk. Productie naar behoefte is hier mogelijk omdat de vraag beperkt wordt door toelatingseisen en afvalsystemen. In geen 'industry' is de afval dan ook waarschijnlijk zo groot. De vraag mag dan ook worden gesteld in hoeverre de verdelende rechtvaardigheid hier geweld wordt aangedaan. Van een zorgvuldig hanteren van criteria voor deze productie naar behoefte, voor de toedeling van onderwijs naar de verschillende subjecten lijkt nauwelijks sprake te zijn.

Tegenover de belangen van de verschillende subjecten staat het algemeen belang, waartoe in ieder geval, doch bepaald niet uitsluitend, gerekend kan worden het belang van een toeneming

10. 'De Werkers van de Welvaartsstaat', Aula 202, blz. 260.

der productie buiten de onderwijssector. Zou men de onderwijsdienstenverlening volledig tot het nationaal product rekenen, dan kan zij alternatief onder de consumptie dan wel de investeringen worden opgenomen.

Als investering draagt het onderwijs bij tot het toekomstig nationaal product. Kernpunt voor de vergelijking van 'costs and benefits' van de verschillende componenten van het onderwijs is echter de maat waarin de verschillende grootheden gemeten en de wijze waarop zij geaggregeerd worden. In de overgang van welzijnsstaat krijgen de immaterialia een steeds groter gewicht.

Waarschijnlijk schieten de huidige meetmethoden hier ernstig tekort. Er is wel gesteld dat in het verleden het onderwijs te uitsluitend als consumptiegoederen-'industry' is beschouwd. Men vergeete echter niet dat hier de meting van de consumptie nog altijd betrekkelijk primitief is. De consumptie wordt niet gemeten zoals zij eigenlijk gemeten zou moeten worden, omdat marktprijzen of equivalenten daarvan ontbreken.

Overigens leidt de beschouwing van de onderwijsdienst als een product tot het probleem van de productdifferentiatie. Daarin schuilen een groot aantal tradities, vooroordelen en mythen. Om maar iets te noemen: wat is werkelijk relevant in de differentiatie academisch en overig onderwijs? Voor rationalistische kritiek is hier volop plaats.

In dit verband past ook het signaleren van de sociale drempel na het lager onderwijs. Werkelijke democratie ontbreekt hier. Zolang die sociale drempel nog substantieel blijft, heeft het gesignaleerde systeem van bevoorrechte verkrijging een extra-navrante dimensie.

Het levert ook interessante gezichtspunten op wanneer men het onderwijssysteem beziet vanuit een gekwalificeerde bevolkingsgroei. Om mensen via onderwijs te kwalificeren zijn gekwalificeerde mensen nodig, die daartoe aan de overige sectoren van de maatschappij onttrokken moeten worden. Er is een verschil tussen bruto- en nettoproductie dat naar schatting het grootst is bij het wetenschappelijk onderwijs. Het verschil neemt toe wanneer de groeivoet van de betrokken onderwijssoort stijgt. Zou men de verhouding uitdrukken in de arbeidsproductiviteit van de docent, dan blijkt deze met de uitbreiding van het onderwijs eerder te dalen dan te stijgen.

Onderwijs is dus wel een zeer merkwaardige 'industry'. Zij verbruikt relatief veel van eigen product.

Weer een andere, mogelijk vruchtbare zienswijze is die welke

het onderwijs als een systeem van informatie beschouwd. Van uit dit gezichtspunt loopt de economie van het onderwijs over in de economie van de informatie en communicatiemiddelen, een niet minder explosief gebied. In dit verband zou gedacht kunnen worden aan een recht op informatie.

VI

Andere formuleringen voor de grondslagen van de financiering en distributie van het onderwijs zijn het individuele en het algemene welzijn en het beginsel van 'ieder het zijne'. De onderwijs-economie staat hier voor gelijke problemen als b.v. de economie van de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid. Tot deze laatste behoren de problemen van lucht- en waterverontreiniging, lawaai e.d. Met deze problemen van external diseconomics is het veld echter nog maar zeer beperkt betreden. Voor een billijke distributie van de gezondheidsvoorwaarden, toedeling hier van lusten en lasten, van welzijn en onvermijdbaar leed ontbreken tot dusver toereikend doordachte grondslagen. Evenals onderwijs kan gezondheidszorg als een investering worden gezien die de kwaliteit van de factor arbeid, de productiviteit van de arbeid ten goede komt. Naarmate de interpretatie beperkter is, dreigt zij onmenselijker te zijn. Schaarse geneeswijzen besteed aan een 'earning-power' van hoger waarde brengen binnen een enge interpretatie meer op. Medische en onderwijsmogelijkheden blijven onherroepelijk schaars. Productie naar behoefte blijft illusoir. Duidelijke criteria voor beperkingen in de bevrediging der onderscheiden behoeften zijn derhalve noodzakelijk.

De verantwoordelijkheid van de overheid voor de verdeling van lusten en lasten komt tot uitdrukking in de door haar ten opzichte van de uitkomsten van het ruilverkeer te bewerkstelligen redistributie van de productieve 'resources'. Een onderdeel daarvan vormt het systeem van positieve en negatieve, directe en indirecte belastingen. Daarvan weer een onderdeel vormt de sociale verzekering en maatschappelijke zorg.

In dit verband rijst de belangwekkende vraag of de belastingheffing — en dit geldt ook voor de kapitaalmarkt — eigenlijk niet sterk discrimineert tussen materiële investeringen en investeringen in de mens. ¹¹⁾

De financiering van de sociale verzekering is volop in bewe-

11. Zie ook: T. W. Schultz, *Investment in Human Capital*, *The Amer. Economical Review*, maart 1961.

ging. Pleidooien voor welvaartsvaste uitkeringen worden gevolgd door een ontwakende belangstelling voor welvaartsvast studieloon boven een zekere leeftijd. Samenhang met de onderwijsfinanciering is al gelegd via de kinderbijslag en de fiscale kinderaftrek. Terwijl financiering uit de algemene middelen van het onderwijs historisch gegroeid is, stuit een gelijke financiering van de sociale verzekering op verzet. Hier is plaats voor verwondering en indringende vragen van de zijde van de wetenschap.

Verwondering komt ook op uit andere vergelijkingen.

Terwijl ploegendiensten, vergroting van de arbeidsproductiviteit, kapitaalsintensivering in andere 'industries' een normale ontwikkeling zijn, bespeurt men ze nauwelijks in het onderwijs. Hoe groot is bijvoorbeeld de leegloop van kapitaalgoederen bij de kapitaalintensiefste studierichtingen? Avondonderwijs en werkstudentenschap worden in een maatschappij die naar meer vrije tijd gaat nog altijd als minder gewenste noodoplossingen beschouwd. Waarom?

VII

Ten aanzien van de financiering van het onderwijs moeten drie hoofdvragen gesteld worden:

a. Welk deel van de rijksmiddelen dient aan het onderwijs besteed te worden?

b. Hoe dient dit deel gedistribueerd te worden over de verschillende soorten van onderwijs?

c. Dient er in de kosten van het onderwijs afzonderlijk te worden bijgedragen door een bepaalde groep, hetzij de studenten zelf, hetzij de ouders, hetzij anderen?

In het voorgaande zijn uitgangspunten aangeduid voor een beantwoording. Een onderdeel van de vraagstelling is nog in hoeverre principia als loon naar behoefte en loon naar prestatie ingevoerd zouden dienen te worden. Dergelijke uitkeringen aan de 'onderwezenen' kunnen tot de kosten gerekend worden.

Nog afgezien van de mate van dosering van samenstellende delen is er de keuze mogelijk tussen verschillende alternatieve combinaties van die delen, welke men als structurelementen kan zien. Om een verantwoorde keuze te kunnen doen, is het gewenst een systematisch zicht te hebben op de verschillende denkbare alternatieven. Daartoe kan men uitgaan van de volgende extremen:

a. Alle kosten komen voor rekening van het rijk, inclusief een

studieloon, dat niet alleen een behoefte-element doch ook een prestatie-element kent;

b. Alle kosten worden gedekt door een onderwijsfonds, dat gefinancierd wordt door een onderwijsheffing. Deze heffing kan afhankelijk worden gesteld van factoren als: het inkomen, het kindertal (negatief), het onderwijs dat de kinderen volgen (positief), het onderwijs dat door degene die de heffing betaalt, gevolgd is. In het laatste geval is er nog de mogelijkheid, in de heffing een element van levensverzekering op te nemen, in deze zin dat bij overlijden dan wel op 65-jarige leeftijd de heffing vervalt.

c. De kosten komen geheel voor rekening van de ouders, eventueel ook van de onderwezene, in welk geval de beschikbare koopkracht, inclusief kredietmogelijkheden, beslissend zijn voor de toegang tot het onderwijs.

Het lijkt goed te benadrukken dat de extremen sub a en b in tegenstelling tot het extreem sub c, in principe de vraag open laten of de kansen aan het onderwijs deel te nemen financieel gelijk zijn. Het komt ons voor dat de mogelijkheid onderwijs te genieten niet door een verschil in financiële belemmeringen ongelijk gedistribueerd mag zijn. Afzonderlijk staat nog te bezien of er financiële belemmeringen zonder meer mogen zijn, m.a.w. of er naar volledig onderwijs naar behoefte gestreefd dient te worden. Er is thans de tendens het beginsel te huldigen dat elke financiële belemmering behoort te ontbreken. Dit berust waarschijnlijk op een te vage voorstelling van zaken. De moeilijkheid schuilt namelijk in de consequenties die daaruit kunnen voortvloeien. Deze consequenties zijn afhankelijk van de wijze waarop het beginsel onderwijs naar begaafdheid geïnterpreteerd wordt, nog afgezien van de vraag of dit beginsel in de plaats kan staan voor het recht op onderwijs. Het beginsel onderwijs naar begaafdheid kan men op ten minste twee wijzen interpreteren: meer begaafd, meer onderwijs dan wel zus of zo begaafdheid (in welke mate ook) (lees: aanleg²), zus of zo onderwijs. Het verschil is dus dat tussen niveau en richting. Het komt ons voor dat de tweede interpretatie de rechtvaardigheid beter dient.

Hoe dat ook zij, gelijkheid van financiële belemmeringen is iets anders dan afwezigheid daarvan.

De extremen kan men bezien zoals men uiterste geometrische figuren beziet. De keuze zal dan kunnen liggen tussen deze extremen, op gelijke wijze als een willekeurige figuur tussen de geometrische grensgevallen kan liggen. Het zal duidelijk zijn dat deze denkwijze de weg opent naar een continuïteit van mogelijk-

heden, met de daaruit volgende embarras du choix. De alternatieve mogelijkheden worden hiermede in principe geformuleerd in een groot aantal variabelen, waarvoor diverse waarden gekozen kunnen worden.

Waar men nog op bedacht dient te zijn, is dat het aantal alternatieven beperkt wordt door het principe van 'lood om oud ijzer', d.w.z. verscheidene alternatieven zouden identiek kunnen blijken te zijn. Dit vooral als gevolg van het feit dat de middelen hoe ook door subjecten dienen te worden opgebracht. De structuur van de druk der belastingen zal in de beschouwingen betrokken dienen te worden, terwijl niet kan worden aangenomen dat de verschillende mogelijkheden met betrekking tot de verdeling der onderwijslasten de structuur van de belastingdruk ongewijzigd zullen laten.

Al met al stuit men met een en ander op een uitdijend heelal van alternatieven, dat de uiteindelijke keuze te moeilijk maakt.

VIII

Wat uit de bus zou kunnen komen, is een distributie van lusten en lasten die vergelijkbaar is met die bij de sociale verzekering, met dien verstande dat de premie niet aan de uitkering vooraf gaat, doch daarop volgt. Men zou b.v. kunnen besluiten dat boven een zekere leeftijdsgrens elke vorm van onderwijs beschikbaar is gepaard gaande met een uitkering van studieloon op basis van het behoeftebeginsel met als voorwaarde dat na de studie een premie wordt geheven die afhankelijk zou kunnen zijn van het totaal ontvangen studieloon het inkomen na de studie en de studierichting. De premiebetaling zou kunnen duren tot de pensioengerechtigde leeftijd. In de premie ligt dan een sanctie ten opzichte van de studieduur, waardoor in het studieloon een indirect werkend prestatie-beginsel tot gelding komt. Met deze opzet is het verband tussen lusten en lasten voor de betrokkenen doorzichtiger gelegd, waardoor persoonlijke voorkeuren en vraag- en aanbodverhoudingen beter tot hun recht kunnen komen. Waar het met deze als voorbeeld bedoelde denkbare oplossing om gaat, is te illustreren dat de tradities in het denken doorbroken moeten worden.

Systematisch-theoretisch is het aantal denkbare oplossingen, zoals reeds bleek, legio. Zelfs zo veelvuldig, dat een volstrekt systematische keuze onmogelijk lijkt. Het grote aantal variabele elementen stelt het denken over deze zaak voor de noodzakelijk-

Samenvattend zouden we willen stellen dat het onderwijs in matisch-logische af te leiden via een vergelijking van voorkeuren en mogelijkheden.

Dat stempelt de oplossing tot een beleidskeuze die, eenmaal gedaan, een beoordeling vraagt op de punten van spanning die kunnen ontstaan.

Op die punten van spanning kan ook het wetenschappelijk onderzoek worden ingezet. Een ander nog eens anders gezegd: wetenschappelijk onderzoek kan de beleidskeuze, het ontwerpend denken niet vervangen, doch wel kritisch begeleiden.

IX

Samenvattend zouden we willen stellen dat het onderwijs in een beweging is die deel uitmaakt van de ontwikkeling van welvaartsstaat naar welzijnsstaat, waarvan de bevrediging van de behoefte aan onderwijs, de waarborging van het recht op onderwijs, een uiterst belangrijk onderdeel uitmaakt.

Het principe van de schaarste dwingt tot economische overwegingen. Met erkenning van de eenzijdigheid daarvan is het noodzakelijk het onderwijs ook als een vorm van georganiseerde bedrijvigheid, als een 'industry' te zien, waarin schaarse middelen getransformeerd en gedistribueerd worden. Dat hier tot dusver een nogal verwaarloosd terrein ligt, moge alleen al blijken uit de literatuurexplosie in de onderwijs-economie. Voorshands is er het sterke vermoeden dat de verdeling van onderwijslusten en -lasten de toets der kritiek aan de hand van het algemene beginsel 'ieder het zijne', tot uitdrukking ook komend in de mensenrechten, niet kan doorstaan.

Het is noodzakelijk dat voor genoemde verdeling een aantal gequantificeerde alternatieven worden opgezet, teneinde een zorgvuldiger beleidskeuze te kunnen doen. Daarbij kan ook de welvaartseconomie behulpzaam zijn. In het algemeen dringen wetenschappelijk gefundeerde alternatieven voor het beleid onvoldoende in de beleidsvelden en de politieke beslissingsprocedures door. In dit verband lijkt een pleidooi voor een uitbreiding van de drie onderscheiden staatsmachten met een informatieve macht en een herverdelende macht ¹²⁾ op zijn plaats. Een directe prac-

12. Zie: Social Zweden, publicatie Social Welfare Board, Stockholm, 1952, blz. 67.

In deze publicatie is ook opgenomen een deels verouderde verhandeling over het Zweedse 'Educational System'.

tische conclusie is dat de studenten nu of later meer moeten betalen. Om actueel te blijven: medezeggenschap? Ja, medefinanciering? Ook! Een recht en een plicht. Beide met mate.

P.S. In 'Vrij Nederland' van 29 juni 1968 meent Lucas Reijnders misvattingen bij Drees jr. en Tinbergen te moeten signaleren. Jammer genoeg gaat Reijnders niet in op de verdeling van lusten en lasten van een volledig gedemocratiseerd onderwijs. Wel introduceert hij de illusie van voldoende overvloed waarbij inkomen en de wil tot werken los gekoppeld zijn. Daarmede is de kern van de problematiek ontlopen.

Nota over persconcentraties

Algemeen uitgangspunt

Deze nota gaat er van uit, dat de functie van een krant is het verzorgen van informatie en communicatie, dat dit iets anders is dan handeldrijven en niets aan commerciële motieven ondergeschikt mag worden gemaakt. Onder commerciële motieven wordt hier verstaan het tot louter of overwegend winstmotief gevalueerde ondernemersbelang.

Het overal aan de gang zijnde proces van de concentratie verschuift het accent echter steeds sterker naar de commerciële sfeer, doordat het karakter van de krant als een op winst gerichte onderneming wordt onderstreept. Op die manier dreigt afbreuk te worden gedaan aan goede democratische verhoudingen, omdat de voor een democratische samenleving zo belangrijke dialoog der meningen in stijgende mate ondergeschikt wordt gemaakt aan de wedijver der economisch sterken.

Radio en televisie zijn nu nog een zekere waarborg voor behoud van een zo ruim mogelijke vrijheid van informatie en communicatie, doordat men daar (in tegenstelling tot de dagbladwereld) het proces van dreigende commercialisering tijdig heeft weten te stoppen.

In de wereld van de dagbladers zou men de vrijheid van informatie kunnen verruimen door niet op winst (in de bovenbedoelde zin) gerichte bladen dezelfde kansen te bieden op uitgave van een kwaliteitsprodukt als de overwegend commercieel georiënteerde dagbladonderneming. De overheid heeft daarbij een eigen verantwoordelijkheid, aangezien goede informatie en communicatie in een democratie een zaak zijn van algemeen belang.

Het volgende voorstel wordt in overweging gegeven:

1) Niet primair op behartiging van het ondernemersbelang gerichte bladen krijgen desgewenst de mogelijkheid om, met steun van de overheid, te beschikken over een in huur gegeven gemeenschappelijke technische apparatuur, die aan de modernste eisen voldoet en waarvan de huurprijs in principe wordt bekostigd

uit de abonnementsgelden en de advertentieinkomsten der desbetreffende bladen. Op die wijze blijven ze in de gelegenheid om te concurreren tegen de geldmagnaten, die deze apparatuur kopen;

2) De structuur van iedere aangesloten krant blijft gehandhaafd, met dien verstande, dat in de plaats van de Raad van Commissarissen een Bestuur of Curatorium treedt met een zekere verantwoordelijkheid jegens een vereniging van lezers. De positie van een krant mag namelijk niet afhankelijk zijn van een toevallige mecenas, maar dient te worden gerelateerd aan de 'aanhang'; deze structuur waarborgt tevens het niet-commerciële karakter van de krant;

3) De Raad van Bestuur stelt de formule van de krant vast en benoemt en ontslaat de directeur en de hoofdredacteur. Deze beide functionarissen zijn volkomen aan elkaar nevensgeschikt en dragen elk voor zich de volledige verantwoordelijkheid voor resp. de bedrijfsvoering en de journalistieke verzorging van het dagblad.

Inleiding

De steeds talrijker wordende concentraties in de dagbladwereld hebben in brede kring tot groeiende bezorgdheid aanleiding gegeven. Een van de voornaamste drijfveren tot deze concentraties is de bij diverse dagbladondernemingen bestaande begrijpelijke behoefte aan aanschaf van steeds kostbaarder apparatuur, ten einde de kwaliteitsverzorging van het product gelijke tred te doen houden met de zich in snel tempo uitbreidende technische mogelijkheden. Deze apparatuur kan beter 'geconcentreerd' worden aangeschaft.

Deze situatie brengt met zich mee, dat in feite de uitgave van een dagblad steeds meer bij uitsluiting wordt voorbehouden aan degene, die over enorme kapitalen beschikt, wat voor een pluri-forme en democratische situatie op het gebied van het informatie- en communicatiewezen als een bedenkelijke ontwikkeling moet worden beschouwd. Een dagblad is nu eenmaal iets geheel anders dan een textielonderneming of een groothandelsbedrijf. Bij laatstgenoemde ondernemingen kan de overheid bovendien andere instrumenten hanteren om ongewenste machtsposities tegen te gaan. (Wet Economische Mededinging).

In feite dreigt op dit terrein artikel 7 van de Grondwet dan ook in stijgende mate een façade te worden voor de ontwikkeling,

waarbij het zwaartepunt zich, geleidelijk maar onverbiddeijk, van de functie van de krant als informatie- en communicatiebron naar de commerciële wedijver tussen economische grote machten aan het verplaatsen is. In een land als Duitsland is dit proces al bijzonder ver voortgeschreden; in tal van andere landen vertonen zich soortgelijke tendenties. Het publiek heeft ternauwernood greep op een dergelijke ontwikkeling, aangezien de mogelijkheid om werkelijk naar eigen voorkeur voor een bepaalde informatiebron te kiezen bij elke verdere concentratie wordt verkleind, terwijl het oprichten en vooral het vervolgen in standhouden van nieuwe informatiebronnen praktisch onmogelijk wordt, omdat zij reeds in hun beginstadium door de commerciële concurrentie kunnen worden doodgedrukt. Prof. dr. Helmut Arndt beschreef in april 1967 het hierin gelegen gevaar als volgt: 'De door enige grote uitgevers samengebundelde of afhankelijk geworden pers kan door uniforme berichtgeving en in een bepaalde richting gestuurde of achterwege gelaten kritiek een politieke machtsfactor worden, die aan geen enkele parlementaire controle onderworpen is.' Teneinde tot een aanbeveling te komen in deze onbevredigende situatie verbetering te brengen, is het gewenst de krant opnieuw te gaan ontleden in zijn drie aspecten en zich vervolgens af te vragen, wat er in de loop van de tijd is scheefgegroeid en op welke wijze elk van deze aspecten onder de thans gegeven omstandigheden in een democratische samenleving opnieuw het best tot zijn recht zou kunnen komen.

Deze aspecten zijn: de bedrijfsvoering, het beheer over de technische apparatuur en de zorg voor de eigenlijke functie van de krant, zijnde de informatie en de communicatie alsmede de relatie tot het lezerspubliek.

Niet alle vragen, die t.a.v. deze ingewikkelde materie kunnen rijzen, zullen in het navolgende onmiddellijk beantwoording vinden. Als aangetoond wordt, dat er wel degelijk nieuwe wegen kunnen worden ingeslagen, is dat al heel belangrijk. Bovendien kan dan de discussie op een meer positieve basis gevoerd worden, in plaats van door het alleen maar afreageren van, hoezeer ook begrijpelijke, onlustgevoelens.

De bedrijfsvoering

In allerlei publicaties wordt er als vanzelfsprekend van uitgegaan, dat de dagbladonderneming mede een commerciële taak heeft; zelfs wordt dit aspect van de zaak veelal vooropgesteld. Nog in een recent verschenen rapport van een door de Nederlandse Ver-

eniging van Journalisten ingestelde studiecommissie Dagbladconcentraties wordt er aan herinnerd, 'dat de krant niet alleen een economisch produkt is maar tevens drager van ideële waarden'. Dit op de tweede plaats stellen van de eigenlijke functie van de krant - die immers in het culturele en niet in het economische vlak hoort te liggen - moge dan in een op de ondernemingsgewijze georganiseerde productie stoelende samenleving voor de hand lijken te liggen, daarmee is het nog niet tot de meest aanbevelenswaardige situatie bestempeld. In feite zijn er dan ook al eerder pogingen gedaan in de richting van andere organisatorische vormen van informatie dan de huidige. Zo hebben vooral na de tweede wereldoorlog sommige kranten een systeem beproefd, waarbij een nogal strikte scheiding werd ingevoerd tussen de naamloze vennootschap, die voor de commerciële superstructuur van de dagbladonderneming de verantwoordelijkheid moest dragen en de stichting, die de geestelijke infrastructuur, d.i. de verantwoordelijkheid voor de journalistieke verzorging voor haar rekening nam.

Aangezien men de journalistieke component niet een geheel eigen leven kan laten leiden, kon deze opzet moeilijk slagen.

Een voorbeeld van geheel andere aard, bovendien in de radiowereld, vormt een semi-overheidsbedrijf als de B. B. C. Niemand minder dan Arnold Toynbee acht het een zeer geslaagd voorbeeld. Hij denkt in de volgende richting: 'Staatsmonopolie of particulier monopolie - beide zijn zij de dood van elke betrouwbare voorlichting.'

Is er dan geen derde mogelijkheid? Die is er gelukkig wel. Er is de mogelijkheid om pers, radio en televisie in handen te geven van een semi-overheidsbedrijf, een gemengd orgaan, geen op winst gerichte particuliere onderneming en evenmin een overheidsinstelling, die zich ten doel stelt om ideologie en politiek van de regering in kwestie aan het publiek te verkopen. Wij denken aan een niet op winst of partijbelang gerichte instelling, uit de openbare kas gefinancierd en geleid door een directorium van te goeder naam en faam bekend staande mannen en vrouwen, die geen publieke functies bekleden en die weliswaar door de regering worden benoemd, maar verder geheel zelfstandig en autonoom zijn.'

Een weer iets ander beeld vertoont de Nederlandse radio- en televisiewereld, waar het beheer over de kostbare apparatuur is opgedragen aan de Nederlands Omroepzendermaatschappij

NOZEMA, de N. R. U. en de N. T. S. (later de N. O. S.) die over eigen inkomsten beschikken uit de verhuur van die apparatuur aan de omroepverenigingen, die de sluitende verantwoordelijkheid van de te verstrekken informatie dragen.

Uit deze drie voorbeelden blijkt in elk geval reeds onmiddellijk, dat er andere benaderingswijzen van het probleem mogelijk zijn dan de overwegend commerciële. De Partij van de Arbeid zou dan ook de thans bestaande situatie op het gebied van de pers niet als te vanzelfsprekend mogen aanvaarden, doch er veel eer van dienen uit te gaan, dat in een democratische samenleving de voorlichting van een zodanig gewicht is, dat zij zover mogelijk van de commerciële sfeer verwijderd dient te blijven. 'Alles wat met de openbare publiciteit te maken heeft', zo constateert Karl Jaspers, 'is indirect of direct van het geldkapitaal afhankelijk. En juist daarop hebben de totalitaire regimes telkens weer gehamerd: dat zij het waren, die de pers uit haar afhankelijkheid van het kapitaal en het kapitalisme konden bevrijden.'

Voor de Partij van de Arbeid is het daarom in politiek opzicht aan te bevelen om die krachten in de samenleving te stimuleren, die bereid zijn het vooropstellen van de culturele boven de economische taak van het dagblad tot uitgangspunt te nemen van hun handelen en krachtig te verdedigen. Zodra die scherp onderkend wordt, blijven alle tot dusver door de regering gedane voorstellen met betrekking tot de bestrijding van de economische gevolgen van de door de pers ongunstige conjunctuur, die vooral tot de persconcentraties heeft geleid, goedbedoelde doch ontoereikende lapmiddelen, doordat het kwaad niet in zijn oorzaak wordt bestreden.

Het kwaad in zijn oorzaken bestrijden, dat is een regeling bepleiten, waarbij schijnvrijheid weer door de werkelijke vrijheid in de zin van artikel 7 van de Grondwet vervangen kan worden door ieder, die werkelijk wat te bieden heeft in de gelegenheid te stellen op de markt te komen en niet slechts de financieel zeer draagkrachtige. Daartoe dient het winststandpunt in de bovenomschreven zin verlaten te worden en een strikte scheiding te worden gemaakt tussen het beheer over de kostbare technische apparatuur aan de ene kant en de directionele en redactionele verzorging van de krant anderzijds.

Beheer technische apparatuur.

Om een proces in de hierbovenbedoelde zin op gang te brengen zou de regering haar bereidheid tot uitdrukking moeten brengen

om, min of meer naar analogie van de situatie in de radio- en televisiewereld, te helpen een Centraal Orgaan (C. O.) in het leven te roepen, dat de zorg voor het beheer over de apparatuur van bladen die hiervoor belangstelling koesteren, overneemt.

Het C. O. kan leningen uitschrijven; het verkrijgt een belangrijk deel van zijn inkomsten uit de door de aangesloten bladen opgebrachte fondsen voor de huur van het apparaat. De aangesloten bladen zelf blijven op de normale wijze hun inkomsten trekken uit de abonnements- en advertentiegeden.

Het C. O. draagt de zorg voor al die technische voorzieningen, c.q. vernieuwingen die noodzakelijk zijn om ook in de toekomst de cliëntele in staat te stellen een product op de markt te brengen, dat aan de hoogste kwaliteitseisen voldoet en de concurrentie met de zuiver commercieel gerichte media kan doorstaan. Aangezien zoals gezegd, goede informatie een zaak is van algemeen belang, stelt de overheid zondig het C. O. financieel in staat deze taak tot tevredenheid uit te voeren. Het C. O. krijgt inhoud, doordat gegadigden voor de eerste maal de eigen technische apparatuur inbrengen, die zij vervolgens dus weer in huur krijgen van het C. O. De medezeggenschap in het C. O. wordt geregeld naar evenredigheid van de gekapitaliseerde waarde van de ingebrachte apparatuur, doch zal na verloop van tijd in relatie moeten worden gebracht tot de op een bepaalde peildatum geconstateerde aanhang (abbonementenkring) van de diverse aangesloten publiciteitsmedia. De overheid benoemt personen in het C. O., die daarin geacht worden het element van het algemeen te vertegenwoordigen. (De Sociaal-Economische Raad kent een vergelijkbare situatie).

Nieuwe gegadigden kunnen zich op elk tijdstip aanmelden onder voorwaarden, door het C. O. te stellen; dit geldt uiteraard ook voor bladen, die nieuw worden opgericht.

Het zal echter niet mogelijk zijn om tot een dergelijke aanmelding te komen, zolang men niet kan aantonen over een aanhang van bijvoorbeeld ten minste vijftigduizend geregistreerde abonnées te beschikken, dan wel verklaringen kan overleggen, dat bijvoorbeeld vijftigduizend personen een nieuw op te richten dagblad gedurende een jaar willen steunen als abonné en daartoe bereids de eerste kwartaaltermijn hebben voldaan.

De krant als zodanig

Van veel belang bij de bevordering van een proces van werkelijke vrijheid op het gebied van informatie en communicatie is het leg-

gen van een meer bevredigende relatie tussen de journalistieke component en de uitgever, in de huidige omstandigheden vertegenwoordigt door een directeur.

De journalistieke component is afhankelijk van de commercieel-administratieve. Weliswaar heeft men bij een groot aantal bladen getracht een zo redelijk mogelijke scheiding tussen met name directionele en hoofdredactionele verantwoordelijkheden in acht te nemen en daarvoor eventueel zelf in de statuten bepaalde regels neer te leggen, doch de uiteindelijke beslissing blijft bij de eigenaar of de namens hem optredende instantie, die in uiterste consequentie aan niemand verantwoording schuldig is voor de richting, waarin hij zijn product wil stuwen.

De band tussen de beide componenten volstrekt door te snijden met de bedoeling de journalist zijn 'onafhankelijkheid' te verlenen, moet mislukken aangezien men de journalist op die manier van zijn economische basis afsnijdt. Weleens gelanceerde proefbalonnen, dat de gezamenlijke redactievergadering maar over de richting van de krant moet beslissen, stoelen niet op een realistisch uitgangspunt. Het probleem is namelijk niet, dat een journalist terzake van elke aangelegenheid de kans moet hebben voor honderd procent zijn privé-mening ten beste te geven, het probleem is veeleer, dat hij zich aan een bepaald geestelijk klimaat van zijn krant gebonden voelt, in een bepaalde relatie staat tot zijn lezerskring, en pas onder die omstandigheden goed kan functioneren en zijn taak tot eigen bevrediging en tot die van zijn abonnés kan uitoefenen. Elke conceptie, bedoeld om structuurwijzigingen in dit opzicht tot stand te brengen, zal er daarom van dienen uit te gaan, dat het er niet om te doen is de journalistieke component nog 'afhankelijker' te maken van de uitgever, doch daarentegen de uitgever in te prenten, dat hij een verantwoordelijkheid heeft ten opzichte van zijn publiek en dat die verantwoordelijkheid - en niet enig winstoogmerk - onder alle omstandigheden voor hem de doorslag behoort te geven. De journalist dient wel onafhankelijk te zijn van de directeur, die zijn verantwoordelijkheid tot de bedrijfseconomische en administratieve aspecten van de krant beperkt moet weten.

De aanbevolen constructie is een niet uit winstoogmerk opgericht dagblad, uitgegeven door een vereniging van lezers, die zich vertegenwoordigd weten in een jegens hen onder bepaalde waarborgen verantwoordelijke Raad van Bestuur. De Raad van Bestuur stelt de formule van de krant vast, benoemt en ontslaat de directeur en de hoofdredacteur. Directeur en hoofdredacteur

hebben absoluut nevenschikte functies; de eerstgenoemde is verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering, de laatstgenoemde voor de journalistieke verzorging. De instelling van het C. O. biedt de mogelijkheid aanmelding afhankelijk te stellen van de hiergenoemde voorwaarden, die alle de meerdere waarborging van de ideële integriteit van de dagbladonderneming ten doel hebben en het de typische krantenmagnaat onmogelijk zullen maken van de voordelen van het C. O. te profiteren en dan weer langs die weg verreweg het grootste deel van de markt te veroveren.

Voorbeeld van een structuur.

Teneinde het tot dusver gestelde nog iets meer concreet te maken volgt hier een voorbeeld van een structuur, die denkbaar zou zijn, doch waarop uiteraard nog in verschillende opzichten zou kunnen worden gevarieerd:

1) De bij het C. O. aangemelde dagbladonderneming doet afstand van elk commercieel winstoogmerk in de eerder omschreven zin van het woord en benut de uit abonnementen en advertenties binnengekomen gelden uitsluitend voor het op de markt brengen van een zo goed mogelijk kwaliteitsproduct.

2) De zich bij het C.O. anmeldende dagbladonderneming wijzigt daartoe haar interne structuur in die zin, dat een vereniging van lezers-abonnés van het blad wordt gevormd, die een Raad van Bestuur kiezen, die voor de verdere uitgave van het blad de uiteindelijke verantwoordelijkheid draagt. De eerste keer treedt desgewenst als Raad van Bestuur op de bestaande Raad van Commissarissen.

3) De Raad van Bestuur treedt eens in de vier jaar voor de helft af. De vereniging van abonnés stelt kandidaten (zittende kandidaten zijn uiteraard herkiesbaar) en schrijft een referendum uit onder alle abonnés, die gedurende de voorafgaande vier jaar onafgebroken als zodanig bij het blad geregistreerd hebben gestaan. De absolute meerderheid van de alsdan uitgebrachte stemmen is doorslaggevend met dien verstande, dat ten minste een tiende van de lezerskring zich metterdaad moet hebben uitgesproken. Zo niet, dan blijft de situatie ongewijzigd, dan wel beslist de vereniging.

4) De Raad van Bestuur benoemt en ontslaat de directie en de hoofdredactie van de krant. De directie is volledig verantwoorde-

lijk voor het bedrijfseconomische beheer van het dagblad met uitzondering van de aan het C. O. opgedragen taken; de hoofdredactie is volledig verantwoordelijk voor de journalistieke verzorging.

5) De Raad van Bestuur legt de scheiding tussen directionele en hoofddirectionele bevoegdheden statutair vast met dien verstande, dat de hoofdredactie binnen het kader werkt van een door de Raad van Bestuur vastgestelde 'algemene formule'; een voorbeeld tot wijziging van de formule kan slechts bij gekwalificeerde meerderheid door de Raad van Bestuur worden genomen.

6) Meningsverschillen, die mochten rijzen tussen directie en hoofdredactie over de journalistieke verzorging van de krant zijn vatbaar voor beroep op de Raad van Bestuur met dien verstande, dat dit onverlet laat de thans reeds voor hoofdredacties bestaande beroepsmogelijkheden ten aanzien van de regeling hunner persoonlijke positie.

7) Journalisten worden aangesteld, binnen de financiële ruimte, door de hoofdredactie, maar hun salarissen kunnen uiteraard niet zonder goedkeuring van de directie worden vastgesteld. Overigens kan de verhouding tussen hoofdredactie en redactie ongewijzigd blijven, met dien verstande, dat ook voor leden van de redactie de thans reeds bestaande bevoegdheden met betrekking tot regeling hunner persoonlijke positie onaangetast blijven.

Abortus in de politiek

1. Abortus als etisch probleem

Sommige mensen vinden dat abortus¹⁾ geoorloofd is, terwijl anderen dit ontkennen. Dat verschil van mening dateert al van voor onze jaartelling. Sinds tijden hebben voor- en tegenstanders van abortus elkaar bestreden. Tot op de huidige dag. In de discussie is in de loop der tijd niet zo gek veel veranderd. Steeds komen dezelfde argumenten naar voren. Tijdens de laatste vijftig jaar is slechts een enkele redenering aan het repertoire toegevoegd.

Hieronder een overzicht van de momenteel meest gangbare argumenten pro- en contra het toestaan van abortus.

Argumenten vóór het toestaan van abortus

1. de argumenten die pleiten voor geboortebeperking; voorkomen van overbevolking, verbetering van de economische positie van zowel gezin als maatschappij, meer mogelijkheden voor een goede opvoeding van de kinderen, minder lichamelijke en geestelijke belasting van de vrouw, minder kans op buiten-echtelijke kinderen, enz.

2. de argumenten die pleiten tegen het *verbod* op abortus, te weten:

het verbod op abortus heeft tot gevolg dat veel vrouwen zich door knoeiers laten behandelen in plaats van door een bevoegd arts, hetgeen veel ongelukken veroorzaakt;

het verbod op abortus laat vaak geen ruimte voor ethische twijfelgevallen zoals gevallen waar de zwangerschap gevolg is van aanianding, gevallen waar voortzetting van de zwangerschap gevaar voor de gezondheid van de vrouw met zich mee brengt, gevallen waarin grote waarschijnlijkheid bestaat dat het kind ernstig gehandicapt ter wereld zal komen, enz.

men mag niemand verbieden over eigen lichaam te beschikken.

1. Waar in dit artikel gesproken wordt over abortus wordt steeds bedoeld abortus-provocatus

Argumenten tegen het toestaan van abortus

1. de argumenten die pleiten tegen geboortenbeperking: ongewenste geboortendaling, daarmee belemmering van de economische groei, verzwakking van de huwelijksband, zedenverwildering, verstoring van de loop der natuur, schade aan de gezondheid van de vrouw enz.

2. het argument dat de foetus recht op leven heeft, wat niet geschonden mag worden
dit argument komt in verschillende variaties voor: abortus is moord, als abortus wordt toegelaten, staat de deur naar ethanasie ook open, abortus is tegen de wil van God, enz.

3. het argument dat abortus schadelijk is voor de geestelijke gezondheid van de vrouw.

Bij ieder van deze argumenten hoort weer een aantal stereotiepe tegenargumenten. Ik ga daar niet verder op in.

2. Abortus als maatschappelijk probleem

Zoals uit verschillende van deze argumenten al blijkt, vormt abortus niet uitsluitend een ethisch probleem, maar ook een maatschappelijk probleem. Abortus is tot een maatschappelijk probleem geworden omdat de maatschappij één van de ethische visies ten aanzien van abortus heeft overgenomen, namelijk de afwijzende visie, en naleving daarvan tracht af te dwingen. In Nederland is abortus sinds 1897 bij de wet verboden. Slechts voor enkele bijzondere gevallen wordt op dit verbod een uitzondering gemaakt. Dat heeft een aantal problemen doen ontstaan die ik hieronder in het kort weergeef.

Ontduiking en de gevolgen daarvan

Het abortusverbod wordt massaal ontdoken. Het geschat aantal illegale abortussen in Nederland varieert van 20.000 tot 60.000 per jaar ²⁾. Deze massale ontduiking schept drie ongewenste situaties. Ten eerste wordt hiermee aan het prestige van de wet afbreuk gedaan. Ten tweede, en belangrijker, wordt de volksgezondheid er door geschaad. De illegale abortussen worden grotendeels uitgevoerd door de vrouwen zelf of door niet-geschoolde aborteurs. Voor zover de illegale abortus wel door een bevoegd medicus wordt verricht, geschiedt dit vaak niet in een adequate

2 Treffers, P. E. *Abortus Provocatus en Anti-conceptie* Bohn, 1965, Haarlem

ruimte. Gevolg is een aanzienlijk aantal ongelukken, waarbij een enkele maal per jaar zelfs doden vallen.

Het ligt voor de hand dat de niet-geschoolde aborteur meer ongelukken veroorzaakt dan een arts. Daarmee komen we tot een derde ongewenst uitvloeisel van het abortusverbod. Want de dokter is nu eenmaal duurder. Met als gevolg dat de lagere inkomensgroepen minder kans hebben om zonder al te groot risico van een ongewenste zwangerschap af te komen als de hogere inkomensgroepen.

Afbakening van wat wel en niet mag

Zoals hierboven al is opgemerkt, is abortus in enkele uitzonderingsgevallen toegestaan. Weliswaar is abortus naar de letter van de wet absoluut verboden, maar in enkele gevallen is het toch mogelijk.

Buitenwettelijke en wettelijke straf- en schulduitsluitingsgronden staan daar borg voor ³⁾).

Voorwaarde is dan dat de abortus wordt uitgevoerd omdat voortzetting van de zwangerschap ernstig gevaar voor de geestelijke en/of lichamelijke gezondheid van de vrouw met zich meebrengt. In het woord ernstig ligt het eerste probleem al. Wie moet dat bepalen. Vaak doet de arts het alleen. Soms ook wordt zo'n uitspraak gedaan door informele commissies, die artsen hier en daar hebben gevormd om bij eventuele vervolging gedekt te zijn. Maar het is allemaal even vaag. De justitie weet er vaak ook moeilijk raad mee. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat dit één van de oorzaken is van het feit dat de veroordelingscijfers voor abortus zo exceptioneel laag zijn ten opzichte van het geschat aantal gevallen. Het aantal veroordelingen in 1963 bedroeg 38. ⁴⁾

Hiermee is slechts één afbakeningsprobleem aangeduid. Het afbakeningsprobleem binnen de medische indicatie. Er zijn echter andere gevallen dan die waarbij de gezondheid van de vrouw in het spel is en waar naar het oordeel van velen ⁵⁾ abortus mogelijk moet zijn. Dat betreft onder meer gevallen waar met vrij grote zekerheid voorspeld kan worden dat het kind ernstig misvormd zal zijn, zoals bijvoorbeeld bij Softenon-kinderen. Gevallen waar

3 Enschedé, Ch. J. Geneeskunde en Rechtswetenschap; abortus op medische indicatie en strafrecht, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 1966, nr 30, 23 juli, blz. 1349-53

4 CBS, gerechtelijk statistiek

meisjes van onder de vijftien jaar zwanger raken of gevallen waar van te voren al vast staat dat de ouders niet in staat zullen zijn het kind groot te brengen, zodat het in een tehuis zal moeten opgroeien.

In Nederland is abortus in dergelijke gevallen alleen maar mogelijk als de gezondheid van de moeder ermee in verband gebracht kan worden. Soms is men daar lang niet kinderachtig mee. Maar lang niet altijd. De houding en de opvattingen van de behandelende arts zijn hier vaak van grote invloed. Er blijft dus grote onzekerheid.

Tot zover de afbakeningsmoeilijkheden zelf. Nu het effect ervan. De afbakeningsmoeilijkheden hebben grote onduidelijkheid veroorzaakt. Publiek noch artsen weten er eigenlijk het fijne van. Wat betreft de artsen is dat nog eens gedemonstreerd in de televisie-uitzending die 'Achter het Nieuws' op 9 mei en 30 juni aan de abortus-problematiek wijdde.

Dat zo weinig over de bestaande problematiek bekend is, is niet verwonderlijk. Er zijn verschillende factoren die er toe hebben bijgedragen dat de kennis hieromtrent tot kleine kring beperkt is gebleven.

Allereerst is abortus een onderwerp dat het publiek vrijwel uitsluitend onder ogen komt in de vorm van kranteberichten over

5 In Nederland is voor zover mij bekend de publieke opinie hieromtrent niet onderzocht. In het buitenland is dat wel gebeurd. Ter oriëntatie de voornaamste resultaten.

Engeland (S.O.C. 11-15 feb. 1966)

voor abortus op medische indicatie 79 pct. tegen 9 pct. weet niet 12 pct.

voor abortus op eugenetische indicatie 71 pct. tegen 13 pct. weet niet 16 pct.

voor abortus op sociale indicatie 33 pct. tegen 43 pct. weet niet 24 pct.

Verenigde Staten (A. I. P. O. 21 jan. 1966)

voor abortus op medische indicatie 77 pct. tegen 16 pct. weet niet 7 pct.

voor abortus op eugenetische indicatie 54 pct. tegen 32 pct. weet niet 13 pct.

voor abortus op sociale indicatie 18 pct. tegen 72 pct. weet niet 10 pct.

Zweden (A.I.P.O. 19 september 1962)

voor abortus op eugenetische indicatie 52 pct. tegen 32 pct. weet niet 16 pct.

veroordelingen. Ten tweede suggereert de tekst van de wet een algemeen verbod. Ten derde zijn de juridische kunstgrepen waarmee abortus in bepaalde gevallen toch geoorloofd wordt verklaard, moeilijk te begrijpen. Ten vierde zijn de artsen tot wie het publiek zich in geval van ongewenste zwangerschappen wendt, vaak ook niet beter geïnformeerd. En ten slotte beschikken vele artsen niet alleen over voldoende informatie op dit punt, maar komt het ook voor dat artsen die informatie niet doorgeven omdat zij abortus ook in die gevallen waar de wet het toestaat, niet juist achten.

Een en ander heeft tot gevolg dat jaarlijks in Nederland een onbekend aantal abortussen illegaal wordt uitgevoerd, terwijl het legaal had kunnen geschieden en dat in een onbekend aantal gevallen helemaal geen abortus wordt opgewekt, hoewel daarvoor wel medische termen aanwezig waren. Dat betekent een onnodig gevaar voor de volksgezondheid.

Tot zover de maatschappelijke problemen die voortvloeien uit het verbod op abortus. Volledigheidshalve merk ik hier bij op dat ik niet wil beweren dat alle problemen die het abortusvraagstuk met zich mee brengt een gevolg zijn van het verbod. Alle problemen zijn dan ook niet opgelost met een eenvoudige afschaffing van het verbod. Voor een deel zal de illegale abortus waarschijnlijk blijven ⁶⁾ en het ethisch conflict zal zeker ook niet ophouden te bestaan. Er wordt wel gezegd dat het abortusprobleem vanzelf zal verdwijnen. Dat anti-conceptie de abortus overbodig zal maken. Dit lijkt mij een wat optimistische visie.

De toename van het gebruik van anti-conceptionele middelen is ten slotte geen zelfstandige factor. Deze toename is een gevolg van het feit dat een positieve attitude ten aanzien van gezinsbeperking steeds meer ingang vindt. Daardoor worden steeds meer zwangerschappen als ongewenst ervaren. Weliswaar wordt een groot deel van die zwangerschappen door anti-conceptie voorkomen, maar lang niet alle. Zelfs bij zorgvuldige toepassing van anti-conceptie blijft een constant fouten-percentages. Bij de ene methode is dat groter dan bij de andere. En daar komt dan nog bij dat grote aantallen mensen niet in staat zijn om anti-conceptie zorgvuldig toe te passen. Treffers betoogt dat vooral psychische

6 Over de vraag in hoeverre de illegale abortus vermindert door opheffing van het abortusverbod is momenteel een discussie gaande, die nog niet is uitgemond in een definitieve conclusie.

factoren een adequaat gebruik van voorbehoedsmiddelen vaak in de weg staan (1). Juist de mensen bij wie de anti-conceptie mislukt is blijken het meest abortus toe te passen. 7)

Kortom, zolang er geen honderd-procent-zekere methode voor anti-conceptie is ontwikkeld die een uiterst geringe vaardigheid van de gebruiker vereist, en zolang een dergelijke methode niet algemeen ingang heeft gevonden, zal het abortusprobleem blijven bestaan. In zeker opzicht zal het zelfs nijpender worden, omdat, zoals gezegd, de mensen steeds minder geneigd worden om ongewenste zwangerschappen te accepteren.

3. *Abortus als politiek probleem*

Ieder maatschappelijk probleem is nog geen politiek probleem. Winkeldiefstallen komen bijvoorbeeld op vergelijkbare schaal voor als abortus, maar vormen daarom nog geen punt van politiek belang. Het abortusprobleem kan echter wel gezien worden als politiek probleem, en wel om de volgende redenen.

Ten eerste is het een probleem waarover fundamenteel verschil van mening bestaat in de maatschappij. Dat alleen al maakt het tot een politieke zaak; ongeacht de relevantie van het probleem binnen het politieke bestel. Ten tweede zijn met het probleem de belangen van een groot aantal mensen gemoeid. Tot de belanghebbenden moeten niet alleen gerekend worden de 20.000 tot 60.000 Nederlanders die jaarlijks abortus plegen, maar ook alle mensen die bij die abortussen betrokken zijn. Aborteurs, artsen, vrienden, vriendinnen, echtgenoten. Verder moeten ook tot de belanghebbenden gerekend worden alle mensen die met een ongewenste zwangerschap geconfronteerd zijn en daarbij abortus hebben overwogen, maar bij gebrek aan mogelijkheden daartoe niet hebben kunnen overgaan. Iedere schatting van de grootte van deze groep is een slag in de lucht. Maar dat hij kleiner zou zijn dan 100.000 lijkt mij toch onwaarschijnlijk.

Ten derde vereist iedere ingreep in de probleemsituatie een politieke beslissing. Zoals ook trouwens het hele probleem grotendeels ontstaan is door een politieke beslissing.

Niettemin is het abortusprobleem momenteel weinig in trek in de politiek. Slechts drie partijen in Nederland noemen het in hun programma. De PSP, de PvdA en D'66. De PSP eist dat de be-

7 Treffers, o.c.

staande gronden voor legale abortus worden uitgebreid ⁸⁾. De PvdA stelt vast dat de kwestie grondig bestudeerd moet worden ⁹⁾. En D'66 dring aan op een actievare meningsvorming ¹⁰⁾ Abortus is ook geen onderwerp dat regelmatig de aandacht heeft van de volksvertegenwoordiging. Evenmin bekommert de overheid er zich veel om.

Ook de geringe belangstelling van zijde van de politiek voor het abortusprobleem heeft zijn redenen. Allereerst het feit dat aan het probleem politiek zo weinig eer te behalen lijkt. De politieke relevantie van problemen wordt vaak sterk bepaald door de mate waarin pressiegroepen zich er mee bezighouden. Met abortus houdt zich momenteel geen enkele pressiegroep van betekenis bezig. Weliswaar is de NVSH zich ostentatief aan het voorbereiden om meer als pressiegroep te gaan optreden en heeft zij het abortusprobleem op haar lijstje staan, maar van het systematisch uitoefenen van pressie om het abortusbeleid te veranderen is het nog niet gekomen.

In het buitenland ligt dat vaak anders. Met name in Engeland en de Verenigde Staten opereren uitgesproken goed georganiseerde en actieve pressiegroepen. Dat heeft ook duidelijk zijn weerslag op de politieke belangstelling voor het abortusprobleem gehad. De Engelse Abortion-law Reform Association wist dank zij goede relaties met de pers grote aandacht voor het probleem te wekken en slaagde er onlangs in een aanzienlijke liberalisering van de Engelse abortuswet door te zetten.

De tweede oorzaak waarom de politieke partijen het abortusprobleem links hebben laten liggen hangt sterk samen met de eerstgenoemde. De direct door het probleem getroffen en laten niet van zich horen. Zij vormen weliswaar een zeer grote groep, maar zij zijn volstrekt ongeorganiseerd en missen daardoor de mogelijkheid hun stem te verheffen. Nu zijn er wel méér ongeorganiseerde groepen in Nederland waarvoor de politieke partijen niettemin toch in het geweer komen. Bij voorbeeld de gastarbeiders. De problemen van deze groep zijn echter duidelijk zichtbaar. Ook voor het publiek. En daarom valt aan dergelijke problemen voor

8 PSP-programma 1968-1971, paragraaf Gezondheidszorg, Bevolkingsbeleid

9 Socialistisch Bestek 1967, Hoofdstuk III sub. 4

10 Politiek program Democraten 66, paragraaf Volksgezondheid Bevolkingspolitiek, punt 9.

politieke partijen meer eer te behalen dan aan het abortusprobleem, dat ver buiten het gezichtsveld ligt.

De derde, en naar het schijnt meest belangrijke, rem op politieke belangstelling voor het abortusprobleem is dan ten slotte de grote emotionele beroering en heftige tegenstand die vrijwel iedere actie ten aanzien van abortus met zich brengt. De vrees voor deze beroering heeft er zeker toe bijgedragen dat de status-quo al zo lang is gehandhaafd.

4. Abortus als politiek probleem voor de PvdA

De PvdA heeft tot nog toe niet meer gedaan dan aan het probleem geroken. Tot actie is het nog niet gekomen. De partij staat kennelijk voor een dilemma. Enerzijds wordt abortus wel als een probleem onderkend en hoort men — ook binnen de partij — stemmen die om liberalisering roepen. Anderzijds bestaat het gevaar dat, wanneer een eis tot vergaande liberalisering van de abortuswetten in het partijprogramma wordt opgenomen, er heftige conflicten binnen de partij ontstaan en een groot aantal kiezers wordt afgeschrikt. De grootte van dat gevaar is moeilijk te schatten omdat in Nederland nauwelijks opinie-onderzoek op dit punt is gedaan.

Dit dilemma heeft ertoe geleid dat zo'n weinig zeggende opmerking over het abortusprobleem is opgenomen in Socialistisch Bestek 1967. Er wordt geconstateerd dat het probleem zorgwekkend is en dat daarom noodzakelijk een onderzoek moet worden ingesteld. Dat was een uitweg uit het dilemma, maar wel een vrij goedkope. Er zijn betere uitwegen denkbaar.

Hoewel de discussie zich voornamelijk richt op de vraag of abortus verboden moet blijven of toegestaan moet worden, zijn er nog wel andere mogelijkheden. Er zijn tussenoplossingen te construeren. En daarvan zullen wij het ten slotte moeten hebben wil het ooit tot een verandering van het abortusbeleid komen.

In het formuleren van tussenoplossingen ligt dus één mogelijkheid voor actie van de PvdA. Een tweede mogelijkheid ligt in het suggereren van verbeteringen in het huidige, in de wet vastgelegde beleid. Dat zijn de kleinere puntjes, maar er valt zeker eer aan te behalen. Het overheidsbeleid ten aanzien van abortus loopt namelijk nogal mank.

Concreet: de PvdA kan zonder zich de vingers te branden toch iets doen aan het abortusprobleem en wel door zich in te zetten voor de volgende zaken:

1. verbetering van de abortus-preventie in Nederland;
 2. verbetering van de kennis omtrent de bestaande bepalingen ten aanzien van abortus in Nederland;
 3. wijziging van de wet in die zin dat in een beperkt aantal gevallen abortus ook mogelijk wordt waar geen medische noodzaak voor het afbreken van de zwangerschap aanwezig is, maar een andere dringende reden.
- Ik zal deze punten achtereenvolgens toelichten.

Om met het eerste te beginnen: abortus kan in vele gevallen voorkomen worden door gebruik van anti-conceptionele middelen

Een overheidsbeleid dat gericht is op de preventie van abortus, zal dan ook het gebruik hiervan moeten stimuleren. Een eerste stap in die richting is het wegnemen van de juridische beletselen tegen verkoop van en reclame voor anticonceptionele middelen. Momenteel is een wetsontwerp in behandeling waarmee beoogd wordt de juridische belemmeringen die momenteel nog tegen verkoop en aanbidding van anti-conceptionele middelen bestaan, weg te nemen ¹¹). De behandeling van het wetsontwerp is vertraagd doordat bezwaren zijn gerezen tegen een eventuele reclame op de televisie, welke volgens het voorgestelde wetsontwerp ook mogelijk moet worden. Het hoeft geen betoog dat uit oogpunt van abortus-preventie reclame op de televisie voor voorbehoedsmiddelen wenselijk is.

Een tweede middel om anti-conceptie te stimuleren, kan zijn het uitoefenen van controle op de kwaliteit van ten verkoop aangeboden middelen. Door de overheid wordt momenteel geen controle uitgeoefend op de kwaliteit hiervan. Enkele grote leveranciers, zoals bijvoorbeeld de NVSH, voeren zelf een controle uit. De kleine detaillist doet dat niet. Hij zou het trouwens ook niet kunnen, want zoiets eist een kostbaar gespecialiseerd apparaat. Doordat niet overal controle wordt uitgeoefend, ontstaat het gevaar dat ondeugdelijke middelen onder het publiek komen. Deze kunnen ongewenste zwangerschappen veroorzaken die op hun beurt weer aanleiding kunnen zijn tot abortus. Ook uit oogpunt van abortuspreventie is het daarom nuttig dat de overheid toezicht uitoefent op de kwaliteit van ten verkoop aangeboden voor-

¹¹ Dit geldt niet voor de pil want de pil wordt gezien als een geneesmiddel.

behoedsmiddelen. Bijvoorbeeld door deze artikelen in de warenwet op te nemen.

Een derde middel om toepassing van anti-conceptie te bevorderen, is opnemng van de pil in het ziekenfondspakket. Zoals al gezegd wordt abortus het meest toegepast door mensen die weliswaar geprobeerd hebben de zwangerschap te voorkomen door toepassing van anti-conceptie, maar wie dat door onjuist gebruik niet gelukt is. Uit oogpunt van abortuspreventie is het daarom wenselijk dát middel tot anti-conceptie ingang te doen vinden dat een zo klein mogelijke kans op fouten bij toepassing met zich mee brengt. Als zodanig wordt momenteel vrij algemeen de pil het meest geschikt geacht. Het verdient daarom aanbeveling het gebruik van de pil zoveel mogelijk te stimuleren.

Dat kan onder andere door de pil op te nemen in het ziekenfondspakket. Voorzover de overheid dat in haar macht heeft, zal zij dit dienen te bevorderen. Ten slotte uiteraard de voorlichting. Dat voorlichting over anti-conceptie een hoogst belangrijk middel is voor de preventie van abortus hoeft geen beoog. Niettemin is het momenteel met die voorlichting maar mager gesteld. Er wordt slechts wat aan gedaan voorzover het particulier initiatief daartoe de stoot heeft gegeven. Er wordt geen systematisch overheidsbeleid gevoerd om anti-conceptionele voorlichting binnen het bereik van de gehele bevolking te brengen. Het beleid blijft grotendeels beperkt tot het verlenen van — overigens aanzienlijke — subsidies aan enkele particuliere organisaties, die echter maar een deel van de markt bestrijken. Gevolg daarvan is dat een groot aantal Nederlanders geen adequate voorlichting over anti-conceptie ontvangt. Uit oogpunt van abortuspreventie verdient het uiteraard aanbeveling hierin zo spoedig mogelijk verbetering te brengen.

Dan punt twee. Het scheppen van algemene bekendheid omtrent de bestaande bepalingen met betrekking tot abortus in Nederland.

Zoals in het voorafgaande al is verteld, is abortus in Nederland volgens de letter van de wet verboden, maar wordt door de rechter abortus op medische indicatie niettemin geaccepteerd. Daarmee zijn de juridische mogelijkheden in Nederland niet veel minder ruim dan in Engeland, waar onlangs na veel krakeel een liberalisering van de abortuswet werd doorgevoerd. Zoals eveneens in het voorafgaande al gezegd werd, weten slechts weinigen

hiervan. Ook hier liggen een aantal maatregelen ter verbetering van die situatie voor de hand.

De overheid kan voorlichting entameren onder de artsen. De overheid kan ook een voorlichtingsactie onder het publiek starten. Al dan niet in het kader van anti-conceptie-voorlichting. Het meest effectief zou echter zijn een wijziging van de tekst van de bestaande wet. De Engelse Abortion-act 1967 geeft een voorbeeld van een tekst waarin vrijwel identieke regels in voor iedereen begrijpelijke taal zijn neergelegd. De duidelijkheid zou door een nieuwe redactie niet alleen worden verbeterd omdat allerlei juridische constructies daarmee overbodig worden, maar ook omdat het geheel gedurende de behandeling van de wijziging grote aandacht in de pers zal krijgen.

En dan het laatste punt. Beperkte verruiming van de bestaande wetgeving.

Zoals al gezegd zijn er een aantal ethische twijfelgevallen. Voor het toestaan van abortus in die gevallen is veel makkelijker een meerderheid te vinden dan voor een algehele opheffing van het verbod. Dat blijkt niet alleen uit peilingen van de publieke opinie in het buitenland ¹²⁾, maar ook uit opinie-onderzoek onder Nederlandse artsen. ¹³⁾.

Met redelijke kans op succes kan daarom worden voorgesteld aan de bestaande voorschriften twee regels toe te voegen. Ten eerste dat abortus is toegestaan in die gevallen waar kan worden aangetoond dat de vrouw niet verantwoordelijk is geweest voor het ontstaan van de zwangerschap. Ten tweede de regel dat abortus is toegestaan waar grote kans bestaat dat het kind met zodanige geestelijke en/of lichamelijke gebreken ter wereld komt dat het ernstig zal zijn gehandicapt. Een en ander ter beoordeling van een door de overheid ingestelde commissie waarin ten minste twee medici zitting hebben.

Ter illustratie van het eerste voorstel enige voorbeelden. Een debiel meisje wordt verleid. Zij raakt zwanger. Legale abortus is niet mogelijk, want het is niet aannemelijk te maken dat haar geestelijke en/of lichamelijke gezondheid door de geboorte van het kind geschaad zal worden. Toch moet het onredelijk worden geacht het meisje te belasten met de onaangename conse-

12 zie blad 543 noot 5

13 'Achter het Nieuws' 9 mei en 30 juni 1967

quenties van haar daad waarvoor zij niet verantwoordelijk kan worden geacht, omdat zij niet toerekeningsvatbaar is. Eenzelfde redenering gaat op bij heel jonge meisjes. Bij voorbeeld meisjes van onder de vijftien jaar.

Een vrouw wordt verkracht. Als gevolg daarvan raakt zij zwanger. Het is duidelijk dat het ook in dit geval onredelijk zou zijn haar met de onaangename consequenties van deze zwangerschap te belasten.

Een huisarts maakt 'n fout bij het aanmeten van een pessarium. Als gevolg daarvan raakt de vrouw zwanger. Ook hier kan de vrouw niet verantwoordelijk worden geacht voor het ontstaan van de ongewenste zwangerschap. Zij heeft immers alles gedaan wat in haar macht lag om dit te voorkomen. Het zou dan ook onredelijk zijn haar met de onaangename consequenties van de zwangerschap te belasten.

Ethisch juist zou zijn abortus toe te staan in alle gevallen waar de vrouw geen verantwoordelijkheid draagt voor het ontstaan van de ongewenste zwangerschap. Dus ook in die gevallen waar dat niet aantoonbaar is. Om praktische redenen is dat echter niet mogelijk. Iedereen kan ten slotte wel beweren dat hij alle redelijkerwijs te verlangen maatregelen heeft genomen om de ongewenste zwangerschap te voorkomen, maar dat dit om redenen die buiten zijn macht lagen niet is gelukt. Bijvoorbeeld door het scheuren van een condoom. Een dergelijke bewering is niet te controleren. Zou men op grond hiervan toch abortus toestaan, dan is in feite het hele verbod opgeheven. Dat is niet de bedoeling van dit voorstel. Ik probeer hiermee juist een realiseerbare tussenoplossing te construeren, die kan dienen als programma punt op korte termijn.

Dan tot slot nog een opmerking over 't tweede voorstel. Abortus op eugenetische indicatie is momenteel in Nederland alleen toegestaan in zoverre hij als medische indicatie ten tonele kan worden gevoerd. Dat kan lang niet altijd. Zo is het bijvoorbeeld niet aannemelijk te maken dat een kerngezonde en psychisch evenwichtige vrouw ernstig in haar geestelijke en/of lichamelijke gezondheid bedreigd zal worden door de geboorte van een Softenon-baby. Niettemin is het duidelijk dat deze geboorte voor moeder, gezin en vooral ook voor het kind zelf zoveel leed veroorzaakt, dat ethische bedenkingen tegen abortus hier niet meer geacht mogen worden te gelden.

Verdrukten aller landen verenigt u?

Het de laatste tijd helaas nogal onregelmatig binnenkomende S & D verrastte medio september met een juli-augustusnummer over Marihuana en LSD, waarop gezien de verlate verschijning blijkbaar bijzonder lang is gebroed. Het bevat informatie en interessante beschouwingen van een aantal deskundige auteurs over het vraagstuk van de zogenaamde 'verdovende middelen', waarvan men zich alleen mag afvragen of het tegenwoordig in onze partij een zo hoge prioriteit verdient, dat alle kostbare kolommen van een dubbel nummer er aan moesten worden gewijd.

Intussen werd die noodzaak nader toegelicht in een inleidende beschouwing van Van Benthem van den Bergh en het is over dit kwasi diepzinnige betoog, dat ik graag enkele opmerkingen wil plaatsen. De heer v. B. v.d. B. begint dan met verbaasd te constateren, dat in een bepaald Amerikaans gezelschap de reacties op een discussie over marihuana en LSD nog feller en vijandiger waren dan op de veroordeling van de Amerikaanse Vietnampolitiek.

Die verbazing lijkt me voorbarig. Het is immers een bekend feit, dat de emotionele reacties van een mens nu eenmaal feller plegen te zijn naarmate de rationele argumentatie meer in een irrationele benadering overgaat. Een moeder zal ernstiger worden gekwetst als liefde tot haar kind in het spel is dan wanneer men met haar politiek van mening verschilt. En ook aan een discussie over drugs zitten nu eenmaal tal van irrationele kanten, aangezien een belangrijk en in het nummer onweersproken aspect van drugs juist is, dat men er tijdelijk de realiteit mee kan ontstijgen. Of ontvluchten, hoe men het noemen wil.

Tot zover dus akkoord en als v. B. v. d. B. meent, dat het gebruik van stimulerende middelen best gedemythologiseerd mag worden, is dat op zichzelf een redelijke stelling. Er blijft dan natuurlijk nog wel de ethische vraag hoe wij deze middelen, althans het gebruik ervan, zedelijk moeten waarderen. Kunnen zij een bijdrage leveren tot een harmonieuzer ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid? Demythologisering betekent o.m., dat men bij zijn zedelijke oordeelsvorming de verkregen resultaten van wetenschappelijk onderzoek zwaar laat meewegen. Het minste, wat men van de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek in dit opzicht mag zeggen is, dat het nauwelijks materiaal voor geruststelling verschaft. Voortgezet onderzoek moet worden afgewacht. Tot zolang zal ik het in elk geval geen moeder

kwalijk nemen als zij emotioneel huiverig staat tegenover het denkbeeld, dat deze stimulerende middelen direct onder het bereik van haar kinderen wordt gebracht, laat staan haar om die reden in de reactionaire hoek plaatsen.

Het kwasi diepzinnige element in de inleiding van v. B. v. d. B. komt overigens pas werkelijk om de hoek kijken als hij er van alles en nog wat gaat bijslepen om de politieke betekenis van het gebruik van drugs te onderstrepen. Van de geweldsproblematiek en het conflict tussen oudere en jongere generaties tot en met de guerrilla in Latijns-Amerika en de Franse revolutie van 1968. Om dan tot de vraagstelling te komen of het democratisch socialisme niet al te zeer geworden is tot belangenbehartiging binnen een geaccepteerde politiek en maatschappelijk systeem.

De heer v. B. v.d. B. nu is er wat mij betreft niet in geslaagd om het verband tussen deze niet nader toegelichte (maar daarom mogelijk nog niet geheel onjuiste stelling) en het toestaan van het gebruik van marihuana aan te tonen of zelfs maar geloofwaardig te maken. Zeker lukt hem dit niet met uitlatingen als: 'de bestrijding van vooral marihuana-gebruik wordt gezien als een daad van geweld; als een uiting van een agressieve, gewelddadige cultuur, die niet toestaat, dat middelen gebruikt worden, die de mensen juist vreedzaam en meer tolerant maken (pag. 392)'.

Vreedzaam en meer tolerant. Op pagina 394 wil v. B. v. d. B. de middelen echter vooral uit handen van militairen houden, omdat hij ze daarin gevaarlijker acht dan in handen van zelfs onoordeelkundige gebruikers. — Dat is dus met elkaar in volstreekte tegenspraak. De werkelijkheid is dan ook, dat die vredewekkende kracht geenszins vaststaat: blijkens getuigenis van de wetenschapsmensen kan het gebruik van de middelen evenzeer aanleiding geven tot o.m. een passief als tot een agressief gedragspatroon. Dat zal trouwens wel mede een kwestie van individuele aanleg zijn.

Wat mij dan ook verdriet is de onevenredige hoeveelheid energie, die in dit soort zaken wordt gestoken in de klaarblijkelijke veronderstelling er een kernprobleem van de huidige *politieke* situatie mee te raken (welke stelling door anderen dan weer moet worden weerlegd). Men zal mij uiteraard niet horen beweren, dat problemen als bijv. vereenzaming en fundamentele onzekerheid van veel thans levende mensen geen belangrijke zaken zijn. Zij zijn dat in de eerste plaats van levensbeschouwelijk gezichtspunt bezien. Voorzover zij voortvloeien uit maatschappelijke misstanden komt politieke bestrijding van die misstanden aan de orde. Het toestaan van het gebruik van de drugs als voorwaarde stellen voor het bereiken van politieke oplossingen lijkt mij een betreurenswaardige verwisseling van oorzaak en gevolg.

De socialistische beweging is o.m. gegroeid uit een traditie van bestrijding van het drankmisbruik, dat de toenmalige arbeidersklasse alleen maar dieper in de ellende dompelde. Daarna is men geleidelijk

milder geworden jegens stimulantia omdat de schadelijke gevolgen van een beheerst gebruik van met name alcoholica binnen beperkte grenzen bleken (vooral t.a.v. sigaretten is dat de laatste tijd weer meer en meer dubieus geworden). Als wetenschappelijk komt vast te staan, dat het met die andere middelen insgelijks zo zal gaan, zal ook daartegen de weerstand geleidelijk verzwakken. Maar daarmee zijn al die middelen niettemin nog geen goed in zichzelf geworden, nog minder een wapen in de politieke strijd.

Van B. v.d. B., en daartegen richt zich mijn hoofdbezwaar, legt bijzonder riskante politieke verbanden. De moderne mens staat op een gevaarlijke tweesprong in zijn geschiedenis. Enerzijds zijn hem de wetenschappelijk-technologische middelen in handen gegeven om voor het eerste werkelijk iets van zijn leven te gaan maken. Het zou een te pessimistische kijk op de wereld zijn om te stellen, dat dit in geen enkel opzicht lukt, al wekt v. B. v.d. B. wel de indruk in dit opzicht tot de zwartkijkers te behoren. De materiële en culturele omstandigheden zijn, althans in de Westerse samenleving, met enorme sprongen voorwaarts gegaan. De moderne mens is mondiger geworden dan zijn voorganger (niet steeds volwassener), zijn keuzemogelijkheden zijn uitgebreid en hij is van zijn meest directe stoffelijke zorgen bevrijd. Ik hoef dat niet verder toe te lichten.

De vraag is daarnaast of hij tevens in alle opzichten gelukkiger werd. Nu blijft geluksgevoel een typisch individuele ervaring, die niet eens opzettelijk kan worden nagestreefd. Wel kan men individueel en gezamenlijk trachten de omstandigheden te scheppen, waaronder zoveel mogelijk mensen het ideaal van een harmonieuze levensontplooiing kunnen bereiken. Het eerste is vooral een zaak van levensovertuiging, het laatste vooral een zaak van politiek inzicht. De politiek als dusdanig kan het geluk niet bieden, slechts het aandragen van basismateriaal is haar gegeven. En wat dit betreft zijn er stellig ook tal van bijzonder sombere toekomstperspectieven, omdat ons mèt de krachten er iets van te maken, ook de mogelijkheden tot onvoorstelbare stoffelijke vernietiging en geestelijke beschadiging gegeven zijn.

Ik heb de taak van de Partij van de Arbeid altijd zo begrepen, dat zij uit een sterk en gemeend gevoel van bewogenheid voor de mens op politiek terrein de voorwaarden wilde scheppen, zonder welke geen menswaardig bestaan, geen individuele zelfverwerkelijking mogelijk is. Dit vereist harde strijd, redelijk overleg en vaak prozaïsche gestage vlijt, waaraan soms alleen het doel inspiratie kan verschaffen. Dit vereist, dat we er gezamenlijk onze schouders onder zetten om tot een zo breed mogelijke concentratie van vooruitstrevende krachten te komen en niet elke gelegenheid aangrijpen om nieuwe partijen te stichten of kloven tussen oudere en jongere generaties te onderstrepen over politiek niet wezenlijke zaken. Er zijn ook nu nog heel wat jongeren, die zich verre houden van het gebruik van alle vormen van stimulantia en omgekeerd zelfs oudere Kamerleden, die wegens mis-

bruik van alcoholica een vonnis krijgen. Beide generaties gelijkelijk staan trouwens in de 'welvaartssamenleving' voor het voortdurende gevaar de begrippen genot en geluk te verwisselen.

Ik kan me dan ook eenvoudig niet voorstellen, dat onze zware politieke strijd een zo indringend verband houdt — als v. B. v.d. B. suggereert — met de vraag of stimulerende middelen, waarvan de wetenschappelijke konsekwenties nog onvoldoende worden overzien, naast de reeds bestaande beschikbaar moeten komen en wel, omdat sommige jongeren zich anders zo verdrukt voelen en zich niet meer willen inzetten voor de politieke zaak.

Ik denk — en dat is misschien nog het meest aanvechtbare element bij het leggen van de relatie — dat bijv. de guerrillastrijders in Latijns-Amerika of de jeugd van Tsjechoslowakije en Vietnam heel andere zorgen hebben. De grote politieke problemen van deze tijd lost men nu eenmaal noch met sigaretten of alcoholica, laat staan met slaapmiddelen of marihuana op.

H. J. ROETHOF

Antwoord van G. van Benthem van den Bergh.

Roethof heeft mijn inleiding en de overige bijdragen aan het nummer, dat hij liever niet had zien verschijnen, niet al te best gelezen. Zijn argumentatie is gebaseerd op het over één kam scheren van de verschillende middelen als 'drugs'. Dat maakt het hem bijvoorbeeld mogelijk tegenspraak te construeren uit wat ik over de werking van marihuana zeg (waarbij ik overigens de tegenmythologie beschrijf, maar die heeft wat dat betreft een kern van waarheid) en het feit, dat ik LSD en andere biochemische middelen uit handen van militairen wil houden. Roethof verwijt mij 'de politieke betekenis van het gebruik van drugs te onderstrepen' en te denken, dat druggebruik 'politieke oplossingen' kan bewerken. Maar dat heb ik helemaal niet gedaan. Ik heb uitsluitend de politieke betekenis willen duidelijk maken van de wijze waarop het gebruik van *marihuana* wordt *bestreden*. Als we zinnig over het drugvraagstuk willen discussiëren, is een elementair vereiste, dat we uitgaan van de verschillen in werking, die er tussen de middelen bestaan. Van marihuana staat vast — de wetenschappelijke bijdragen aan het nummer geven daaraan meer dan voldoende steun — dat het minder schadelijk is dan alcohol. Dat betekent niet, dat het gebruik ervan aangemoedigd zou moeten worden, maar wel dat de strafrechtelijke sancties op het gebruik ervan absurd en onrechtvaardig zijn.

Nu is het bovendien een feit, dat marihuana al een onderdeel van de jeugdcultuur is, of Roethof dat nu betreurt of niet. Dat geeft de wijze waarop het gebruik wordt bestreden zijn politieke betekenis. In plaats van mezelf te herhalen zal ik citeren uit een artikel van A. de Swaan over de linkse oppositie in de VS (De Gids, no. 6-7, 1968), die ook marihuana ziet als een van de ervaringen waardoor de oppositie is geradicaliseerd en zich van de politieke partijen heeft afgekeerd:

'Belevenis: Marihuana. Een sigaretje roken zo onschuldig als een glas pils, heel wat onnozeler dan de slaappillen van moeder en vaders dagelijkse fles jenever. En dan horen hoe een vriend vijf jaar krijgt . . . Waarom marihuana in de zestiger jaren zo algemeen werd, eerst rond de universiteit en nu ook op de middelbare scholen, wie zal het zeggen. Maar de gezamenlijke communie met de 'gedeelde reefer' onder de dreiging van de dolgeworden narcoticapolitie heeft een broederschap gekweekt, een taal voor goede verstaanders . . . Wie eenmaal 'aangedraaid' is kan niet meer terug, niet vanwege psychische gewenning, niet voorbij *canabis sativa*, ook niet vanwege psychische gewenning, die kan zich ook voordoen met apenootjes, maar omdat opeens wet en politie, gevestigd gezag en heersende moraal te kijk komen te staan in hun volle absurditeit.'

Ik ben het geheel eens met Roethof, dat wij niet 'kloven tussen oudere en jongere generaties moeten onderstrepen over politiek niet wezenlijke zaken'. Maar ik ben bang, dat nu juist het (onbedoelde) gevolg is van zijn onvermogen om te begrijpen, dat wat voor hem geen politiek wezenlijke zaken zijn voor de jeugd de grondslag kan vormen voor het totaal van een politieke houding. En dat heeft gevolgen voor de politieke strijd, vooral voor de mogelijkheid om die op grond van 'redelijk overleg' te voeren. De betuttelende houding, die uit het betoog van Roethof spreekt, is in ieder geval niet geëigend om bij de jongere generatie sympathie voor de PvdA te wekken.

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH

Europese verkiezingen

Bertrand heeft in het mei-juni-nummer van S & D gepleit voor partijvorming op Europese schaal en de noodzaak daarvan geschetst voor een dag 'E', de dag waarop de Europese integratie haar beslag moet krijgen. Men riskeert het verwijt van 'provincialisme' om naar aanleiding hiervan te komen met de, niet nieuwe, suggestie voor *nationale* verkiezingen voor het Europese parlement. Ik neem echter dat risico omdat een nationale aanpak direct binnen bereik ligt en, naar ik duidelijk wil maken, de Europese partijvorming niet in de weg staat, maar er veeleer de weg voor kan effenen.

Rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement zijn nog steeds een vrome wens. Weliswaar schrijven de Verdragen van de Europese Gemeenschappen voor, dat het EP daartoe zelf met voorstellen moet komen en heeft het zulks ook inderdaad gedaan, maar deze voorstellen hebben in de Raad van Ministers niet de vereiste eenstemmigheid kunnen krijgen. Voorshands heeft men zich er bij neergelegd,

dat de Europese parlementariërs door de nationale parlementen uit hun midden worden aangewezen.

Het is bij deze aanwijzing, dat ik de kiezers een stem zou willen geven: kiezers en parlementsleden zouden gezamenlijk de vertegenwoordigers voor het EP en voorzover mogelijk ook voor de andere parlementaire vergaderingen van de Europese organisaties, zoals de Raad van Europa, Benelux, de West-Europese Unie en de NAVO moeten aanwijzen. Nu de kieswet op de helling komt, doet zich daartoe een goede gelegenheid voor.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen zou de kiezer een tweede — Europese — stem uit moeten kunnen brengen. Deze koppeling aan de kamerverkiezingen lijkt doelmatig, omdat de beperkte bevoegdheden van het EP een afzonderlijke gang naar de stembus nog niet rechtvaardigen. Op de stembiljetten zouden onder de nationale lijsten van kandidaten afzonderlijke 'Europese' lijsten moeten komen. Het stemmen voor het Nederlandse parlement zou op de gebruikelijke wijze plaatsvinden. Met een tweede kruisje zou de kiezer vervolgens zijn stem op een Europese kandidaat uit kunnen brengen. De politieke partijen zouden, als ze een lijst indienen, dat afzonderlijk kunnen doen of gezamenlijk met een andere partij. In het laatste geval worden identieke Europese lijsten onder beider nationale lijsten geplaatst. Op deze lijsten zouden, zoals ook thans gebeurt, kandidaten geplaatst worden, die ook op de nationale lijsten staan en bovendien leden van de Eerste Kamer.

Voor het nationale parlement blijft de taak hun kollega's aan te wijzen op grond van de uitgebrachte stemmen. Een simpele berekening van een kiesdeler en het toewijzen van zetels is daarvoor niet voldoende. Als gelijktijdig over de vertegenwoordigingen naar andere Europese organisaties wordt beslist, heeft men te maken met verschillende — hoge — kiesdelers en is het billijker in onderling overleg dan door middel van de een of andere wiskundige formule de restzetels te verdelen. Ook andere zaken moeten worden geregeld, bijvoorbeeld de plaatsvervangende. Zo kunnen de parlementariërs een wezenlijke rol blijven spelen bij de aanwijzing.¹⁾

Is het sop de kool waard? Het lijkt me wel. Op het werk van de Europese parlementariërs zal setrker het licht vallen. Dat zal voor de pers reden zijn hen in de verslaggeving meer persoonlijk te volgen. De vaak formidabele activiteiten van de leden van het EP en de andere

1) Prof. Mr. P. J. G. Kapteijn is van mening dat een dergelijke aanwijzing van de afgevaardigden voor het EP theoretisch konform het EEG-verdrag is ('Partiële verkiezing van het Europees Parlement' in Sociaal-Economische Wetgeving 1964, blz. 78). Hij verwacht hiervan overigens echter géén positieve bijdrage voor de democratisering van de Europese Gemeenschappen.

parlementaire organen zullen op die manier ook buiten de kring van kollega's en enkele geïnteresseerden meer bekend worden.

Op het nationale vlak zullen de politieke partijen zich genoodzaakt zien — terwille van de Europese stemmen — in hun programma's meer aandacht aan Europa te schenken. Zij zullen tot onderlinge akkoorden moeten komen. Konsekwentie van het gezamenlijk optreden als christen-demokratie in het EP van KVP, CHU en ARP moet zijn, dat ze elk een identieke 'Europese' lijst aan de kiezers presenteren. Een dergelijke combinatie is eveneens denkbaar van PvdA met bijvoorbeeld PPR, PSP of D'66.

Ook voor de Europese parlementaire vergaderingen zou deze aanwijzing door de kiezers gevolgen hebben. Bescheiden gevolgen uiteraard, omdat voorlopig alleen de Nederlandse afgevaardigden op deze wijze worden aangewezen. Wordt dit systeem op groter schaal nagevolgd, dan brengt dit mee dat de leden van het EP niet langer gerekruteerd worden uit een selekt gezelschap van christen-demokraten, socialisten, liberalen en gaullisten. Een belangrijke versterking van de 'geloofwaardigheid' zou het zijn, dat ook *tegenstanders* van de Europese samenwerking worden afgevaardigd. In Nederland zouden de Boeren, SGP en GPV elkaar wellicht kunnen vinden om een anti-Europeaan naar Straatsburg te sturen. Het heeft iets aantrekkelijks dat, wanneer bijvoorbeeld de Raad van Ministers of de Europese Commissie tegen de wens van de meerderheid van het EP ingaan, zij geïdentificeerd kunnen worden met bepaalde anti-Europese nationale partijen.

Belangrijker maar ook moeilijker ligt de zaak met de vertegenwoordiging van de kommunisten. Deze kwestie speelt nauwelijks bij de Nederlandse afvaardiging, maar des te meer voor de Italiaanse en de Franse. In het bestek van deze opmerkingen wil ik niet ingaan op de noodzaak van kommunistische deelneming aan de Europese integratie. M.i. is het een eis van billijkheid, te meer nu een andere minder democratische groepering als de gaullisten is toegelaten. Daarnaast biedt kommunistische deelneming een gelegenheid in Oost-Europa begrip te kweken voor de West-Europese samenwerking.

Ook los van de ingewikkelde vraag van de kommunistische participatie aan de integratie lijkt me de versterking van de relatie tussen kiezers en Europese parlementariërs gewenst. Het is op deze wijze, dat de vicieuze cirkel: weinig competenties en daarom niet rechtstreeks verkozen — indirect gekozen en dus geen grotere competenties, enigszins kan worden doorbroken. Parlementariërs die weten dat hun werk de belangstelling van de kiezers heeft winnen nu eenmaal aan gezag en vinden eerder gehoor voor hun wens om ruimere bevoegdheden. De kiezers op hun beurt leren het Europese parlementaire werk beter kennen en worden zo voorbereid op echte Europese verkiezingen met Europese partijen.

Leiden,

E. A. ALKEMA

Economische en sociale aspecten van de technologische ontwikkeling

Publicatie van het Centrum van Bedrijfswetenschappen van de Technische Hogeschool te Delft, onder verantwoordelijkheid van Prof. Dr. W. J. van de Woestijne.

Deze publicatie behandelt de invloed van de technische ontwikkeling en van de automatisering op de arbeidsmarkt. Deze studie kwam tot stand als direct gevolg van een opdracht van dr. de Meijer, in zijn functie als Staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid. De huidige bewindsman, minister Roolvink, geeft in het voorwoord te kennen, dat deze studie zonder tot algemene conclusies te komen in elk geval enkele misverstanden rondom het vraagstuk wegneemt.

Zonder volledig te willen zijn volgen hieronder enkele uitspraken, die misverstanden uit de weg ruimen:

Het is niet alleen de computer, die ons voor ingrijpende veranderingen plaatst. Evenmin zullen die veranderingen beperkt blijven tot de sector van de goederenproductie. Ook zullen die veranderingen globaal gezien niet als een totale schok aankomen. Ze zijn al aan de gang. In productieprocessen, waar geen computer aan te pas komt. In de landbouw en in de dienstverlenende sector, waar de computer in zijn vele gestalten wel doordringt. Al worden we niet overvallen als een dief in de nacht, toch kan de klap voor een individueel bedrijf of voor een slecht gespreide bedrijfstak hard aankomen. Er is wat aan te doen door omscholing en verbetering van de mobiliteit. Voorwaarde daarbij is er op tijd bij te zijn met een van goede gegevens en degelijke verwachtingen voorziene arbeidspolitiek. Wie mocht denken, dat we met een beetje frictiewerkeloosheid wel uit zullen komen dank zij de gemeenschappelijke Europese markt, vergist zich deerlijk. Europa zit in een impasse en we zullen het althans voorlopig moeten doen met een nationale arbeidsmarktpolitiek. Die er overigens nog niet is. Geen plezierige situatie, vooral niet omdat zelfs bij een goed opgezette nationale arbeidsmarktpolitiek ons land te klein is om bij het huidige tempo van de technische ontwikkeling de sprong van het ene beroep naar het andere binnen de beperkte mogelijkheden van ons land aanvaardbaar te maken. Afremmen van de technische ontwikkeling helpt ook niet, zolang onze voornaamste afnemers en concurrenten daar niet aan mee doen. De helft van ons nationale inkomen moet met export worden verdiend.

De publicatie bevat een interessant hoofdstukje over de sociaal-psychologische gevolgen van de automatisering. Daarbij gaat het hoofdzakelijk

over onderzoekervaringen in een aantal concrete gevallen. Gebrek aan voorlichting, opleiding en herscholing worden aangegeven als oorzaken van Entfremdung en vijandigheid tegenover de in het bedrijf ingevoerde vernieuwing.

De praktische conclusies zijn inderdaad heel mager. We hebben zowel op micro-gebied als op het niveau van de collectiviteit de plicht de gevolgen te voorzien en op te vangen. Er is een structurele industriepolitiek en een structurele wetenschapspolitiek noodzakelijk. Het wordt echter niet duidelijk gemaakt hoe dat beleid een antwoord kan geven op de beslissende vraag of bij stijging van de arbeidsproductiviteit de effectieve vraag voldoende zal blijven om werkloosheid te voorkomen. Men kan bij lezing het gevoel niet onderdrukken, dat de techniek onze economische breinbaasjes boven het hoofd dreigt te groeien.

A. P. OELE

Zojuist is verschenen:

DOELMATIG DEFENSIEBELEID

Rapport van de militaire commissie van de Partij van de Arbeid.

● In het eerste deel van dit rapport wordt de behoefte aan een defensie-apparaat tegen de achtergrond van het streven naar veiligheid aan een beschouwing onderworpen.

● Het tweede deel houdt zich vooral bezig met het Nederlandse defensiebeleid en de financiering ervan.

● In hoofdstuk 3 wordt de organisatie en de samenstelling van de strijdkrachten behandeld.

● Tenslotte wordt uitvoerig stilgestaan bij het personeelsbeleid in de krijgsmacht.

Prijs f 3.50

84 pagina's

Na ontvangst van dit bedrag op postgiro 18218 t.n.v. PvdA Amsterdam wordt het rapport aan u toegezonden.

Van de Redactie

De veranderingen in de samenstelling van de redactie en in de bezetting van het redactie-secretariaat hebben vooral in de laatste helft van 1968 het regelmatig en op tijd verschijnen van S en D ongunstig beïnvloed. Dat spijt ons en wij bieden daarvoor onze verontschuldiging aan. Met de verschijning van dit gecombineerde november-december nummer is de achterstand nu ingehaald. Met de directie van de N.V. de Arbeiderspers zijn nieuwe afspraken gemaakt, die ook ten doel hebben ons maandblad in 1969 op een meer efficiënte manier onder de aandacht van het publiek te brengen. Gepoogd zal worden ook de losse verkoop in boekwinkels en kiosken te bevorderen.

Het januari-nummer 1969 zal in een nieuw omslag verschijnen, dat — vinden redactie en uitgever — aantrekkelijker en opvallender is dan het huidige. De laatste gedaanteverwisseling dateert van 1961. Het formaat blijft in 1969 nog hetzelfde. Wij zouden graag willen weten wat onze lezers er van vinden. Wil men het formaat handhaven — zij het met een andere lay-out, ook van de inhoud, of niet? Uw mening — ook over de inhoud van het blad — wil de redactie graag kennen. Uw suggesties worden graag ontvangen op het *redactie-secretariaat, Tesselschadestraat 31, Amsterdam-W.*

Ook wij ontkomen niet aan de kostenstijgingen. Besloten is daarom de abonnementsprijs per 1 januari 1969 te brengen van f 15,— op f 17,50 per jaar. Wij hebben goede hoop dat onze abonnees de redelijkheid van deze zo laag mogelijk gehouden verhoging zullen accepteren en ons niet in de steek zullen laten. De prijsverhoging is een poging het ieder jaar bestaande tekort op de exploitatie weg te werken, of althans tot een minimum te beperken. Steunt u ons bij deze poging door abonnee te blijven en er liefst een bij te winnen.

Zoals hierboven al werd gezegd, ook voor de inhoud van het blad ontvangen wij graag suggesties van de lezers. 1969 is een be-

langrijk jaar voor onze Partij. In dit nummer geven een viertal partijgenoten hun visie op de situatie — in het januari-nummer zal Vondeling er het zijne over zeggen.

Hierbij zij nog eens herhaald dat de redactie graag juist ook vóór het congres ook nog anderen aan het woord zou zien komen. Dat kan — ook dat zij nog eens gezegd — ook zonder dat men daarvoor speciaal door de redactie is uitgenodigd. Meer aandacht zal in 1969 ook aan speciale nummers worden gewijd. Het eerste daarvan zal een nummer zijn over ontwikkelingssamenwerking. De redactie wenst lezers, partij en uitgever een voorspoedig 1969 toe.

REDACTIE

Een pluriforme Partij van de Arbeid: expansief of explosief?

Van huis uit is de Partij van de Arbeid, als een democratisch-socialistische partij in West-Europa, een coalitie. In dat samenwerkingsverband zijn er twee en na de oorlog zelfs drie verschillende stromingen te onderscheiden. Daar is in de eerste plaats de stroming die nauw verwant is aan de vakbeweging en die langs voornamelijk wettelijke weg streeft naar lotsverbetering van de sociaal en economisch minder bevoorrechte groepen. Daarnaast functioneert in een democratisch-socialistische partij al heel lang de stroming van de aan het klassieke socialisme verwante systeemdenkers. Dat zijn dus de mensen die in navolging van Marx van mening zijn dat de mogelijkheden van produktie en techniek op een onjuiste wijze worden gebruikt en dat terwille van menselijke waardigheid en de gelijkheid grondige veranderingen in de maatschappelijke structuur nodig zijn.

In de bijzondere opzet van de Partij van de Arbeid kwam na de oorlog nog een derde stroming tot uiting en dat was de religieus ingestelde meer of minder radicale groep, die zich kon verenigen met de revisionistische doelstellingen van het democratisch-socialisme. Dit pluriforme geheel bleek in ons land na een gouvernemente periode een derde van de bevolking mee te kunnen krijgen. Het stelde echter wel hoge eisen aan het bestuur. Om deze coalitie zo goed mogelijk te laten functioneren, was er een zakelijk beleid nodig. Vooral aan het voorzitterschap worden hoge eisen gesteld. Dit is geen bijzonder Nederlands verschijnsel. Bekend is de uitspraak over de capaciteiten van de voorzitter van de Labourparty in Engeland. 'When he cannot ride on two horses at the same time, he has no right to be in the bloody circus at all'.

Compromissen tussen verschillende politieke standpunten dienen regelmatig tot stand te komen. Daarbij stond op de voorgrond de handhaving van de partij als een handelingsbekwaam machtsinstrument ten dienste van de sociaal zwakke groepen van de bevolking.

In de komende jaren zal moeten blijken of de hierboven gesignaleerde stromingen ook in de toekomst natuurlijke bondgenoten

kunnen zijn. Voor mij is dat geen vraag. Zij zullen op elkaar aangewezen blijven, willen we in Nederland vooruitstrevende politiek kunnen maken. Wel blijft de vraag, of het lukt deze groeperingen te verenigen in één grote democratisch-socialistische partij. Die vraag moet straks door de leden en afgevaardigden van onze partij worden beantwoord.

Ze hebben daarbij te maken met de uitdaging van de jonge radicale democraten en socialisten. Het overgrote deel van deze 'angry young man' zoekt het met D'66 buiten de oude partijen, dus ook buiten de Partij van de Arbeid. Ze zijn de tegenstelling tussen de pretenties en de compromissen van de praktische politiek beu. De zwaarwichtige en ideologische uitgangspunten kunnen hun gestolen worden, als het politieke bedrijf er maar duidelijker en doelmatiger op wordt. Wel hebben ze de verdergaande democratisering van de samenleving in hun vaandel geschreven. De voorstellen die zij daartoe hebben ontwikkeld, zijn echter meer een middel tot het opvangen van het circus van de Nederlandse partijen, dan een middel voor grondige democratisering van de samenleving.

Naast deze meerderheid van jonge democraten is er een zeer actieve minderheid, die wel op de lijn van de expansieve democratisering zit. Die minderheid heeft als Nieuw Links haar uitgangspositie gekozen binnen de Partij van de Arbeid. Op het laatste congres heeft deze minderheid een onverwacht sterke positie weten te verkrijgen in het partijbestuur. De spanningen in de top zijn niet uitgebleven en hebben zich bij de jongste partijraad maar voor een deel kunnen ontladen. Omdat Nieuw Links met haar instelling nauw verwant is met de buiten de oude partijen opererende radicale democraten is er in deze groep niet die loyaliteit tegenover de coalitie, die men binnen een politieke strijdorganisatie zou kunnen verwachten.

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, te geloven in grote ideologische verschillen tussen Nieuw Links en de rest van de Partij van de Arbeid. Wat Nieuw Links bindt, is meer een zelfde mentaliteit dan een zelfde politiek. Nieuw Links heeft een beperkt aantal uitgangspunten uitstekend gepresenteerd. Die punten waren echter weinig samenhangend en economisch niet onderbouwd. Voorzover nu een dergelijke economische onderbouw gegeven is, verschilt men in de kring van Nieuw Links toch duidelijk van mening over de waarde en de toepasbaarheid daarvan. Daarmee bevindt Nieuw Links zich in dezelfde positie, maar dan binnen de kring van de meer radicale groeperingen, als die waar-

in democratisch-socialistische partijen zich steeds hebben bevonden. Nieuw Links biedt voor het radicale denken elk wat wils en dat is dan ook haar kracht. Haar zwakte evenwel is, dat zij bij het doordenken van de politieke keuzeproblemen aan de rand is blijven steken. Onze radicale broeders zouden hun kracht in zwakte volbrengen als ze naast alle waardering voor het wenkend perspectief van de socialistische radenrepubliek ook de bereidheid zouden opbrengen om te sleutelen aan de bestaande orde. In wisselwerking met de andere stroming in de partij zou dat zelfs een bijzonder nuttige functie zijn. Er is dan ook helemaal geen reden, op grond van wat tot nu toe bekend is over de theoriën en uitgangspunten van Nieuw Links, te twijfelen aan de mogelijkheid om deze groep haar plaats in de Partij van de Arbeid te blijven geven. Daarvoor is nodig, dat men enig begrip heeft voor de eisen die het optreden *binnen* en het omgaan *met* een pluriform samengestelde partij stelt en dat men niet bang is om in de politiek zijn handen vuil te maken.

Voor de onmiddellijke toekomst zie ik, om in de taal der futurologie te spreken, drie verschillende scenario's. De eerste mogelijkheid is die, waarbij de onevenwichtige toestand van thans blijft gehandhaafd. D.w.z., dat op het komende congres opnieuw uit de radicale groepering mensen in het bestuur worden gekozen die zelden of nooit zover willen gaan dat ze tot een gemeenschappelijk standpunt in belangrijke kwesties komen. Dit betekent opnieuw een verlamming in het optreden van het partijbestuur als opinion-leader naar buiten. Alleen een bijzonder goede voorzitter zou onder die omstandigheden in staat zijn de zaak enigszins bij elkaar te houden. Omdat men echter ook in de politiek niet in wonderen mag geloven, is het gevaar van een ontploffing dan wel zeer groot. Men zal er op moeten rekenen dat bij een dergelijke explosie het socialistisch element in het politieke bestuur van ons land voor lange tijd zal worden uitgeschakeld.

Het tweede mogelijke scenario is dat, waarbij op het komende congres Nieuw Links aan de kant zou worden gezet. Dat zou jammer zijn. Want het zal de aansluiting met de radicaal denkende jongeren bemoeilijken. Onze partij is volgens tal van opinieonderzoeken toch reeds een partij geworden die het in heel sterke mate moet hebben van de oudere kiezers. Het congres zal er verstandig aan doen, de brug naar de toekomst niet af te breken. Wil een dergelijke breuk, die nog geen ontploffing hoeft te betekenen, worden voorkomen, dan zal Nieuw Links met kandidaten moeten komen die meer begrip hebben voor het toch enigszins

veelzijdig samengestelde patroon van een democratisch-socialistische partij in een snel veranderende industriële samenleving. Komt het tot een breuk, dan zal dat geen ontploffing zijn. In programmatisch politiek opzicht is Nieuw Links immers geen echt alternatief voor PSP, PPR of D'66. Misschien kan de afgescheiden aanhang van Nieuw Links zich naar de mate van politieke voorkeur verdelen over deze partijen. Ook in het nieuwe politieke tehuis zullen zich dezelfde moeilijkheden voordoen, wanneer men daar als afzonderlijke groep gaat optreden en kritiek op de oude garde en op de verpakking op onduidelijke wijze vermengt met zakelijke politieke meningsverschillen.

Er is nog een derde scenario. Die voorspelling gaat ervan uit dat ook de aanhangers en voormannen van Nieuw Links voor alles politiek willen maken. Wat dit betreft zou het een zichzelf waarmakende voorspelling zijn, want het merendeel van onze radicale medestrijders blijkt geen bevrediging te putten uit het schrijven en publiceren van manifesteren en dialectische schrifturen. Wil het derde scenario werkelijkheid worden, dan moet men ook aan de voorwaarde voldoen, dat men verlangens op de terreinen van presentatie, organisatie en programma goed uit elkaar houdt en zich bereid verklaart afzonderlijke acties, gericht op machtsvorming binnen de partij, te staken zodra enkele van de meest urgente verlangens op het gebied van de presentatie en de structuur van de partij door het congres worden overgenomen. Dan immers toont men zich niet in de eerste plaats expansief ambitieus maar expansief democratisch. Het zou de meest verstandige oplossing zijn. Wie iets weet van de politieke kaart in Nederland, beseft dat de programmatische ombouw van de partij in radicale richting een zaak is van een of twee generaties, waarbij bovendien de ontwikkeling van de economische en politieke samenwerking in West-Europa een beslissende factor is. Men kan zich daarbij niet losmaken van de zich snel wijzigende werkelijkheid en van de noodzaak om stap voor stap en experimenteel verder te gaan met het scheppen van nieuwe structuren voor onze samenleving. Wie daarvoor niet het geduld heeft, heeft ook niet het geloof dat nodig is om de bergen van het laat-kapitalistische materialisme te verzetten.

De beslissing ligt bij de leden van de partij en straks bij het congres. Er zullen mensen nodig zijn met een warm hart maar met een koel hoofd om onze partij te behouden als een krachtige kern van de progressieve concentratie en als actiecentrum voor meer rechtvaardigheid en gelijkheid in de samenleving.

Democratie en socialisme

Ideologie en interne organisatie van een politieke partij zijn met elkaar verbonden. Wanneer een groep binnen de partij de heersende ideologie van die partij gaat aanvechten, kan dit niet anders dan samengaan met verzet tegen de organisatie van de partij. Ik wil in het volgende proberen mijn visie te formuleren op de toekomst van de PvdA, ideologie én organisatie, zoals ik me die zou wensen. Ik kan dat het beste doen aan de hand van de twee begrippen, die de kop van dit tijdschrift sieren.

Waarom heet het maandblad van de Partij van de Arbeid 'Socialisme en Democratie'? In die benaming wordt de geschiedenis van de socialistische beweging in West-Europa samengevat. Voor de Eerste Wereldoorlog was het belangrijkste geschilpunt binnen de arbeidersbeweging wat de beste weg naar het socialisme was: revolutie of geleidelijke verandering binnen het kader van de parlementaire democratie. Na de meer uit angst voor de establishment dan uit eigen revolutionaire impulsen voortgekomen poging van Troelstra in 1918 was dit geen vraag meer. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij aanvaardde niet alleen de parlementaire democratie 'als enig middel om een socialistische maatschappij te grondvesten',¹ maar ging onder invloed van de gebeurtenissen in Duitsland en de Man's plansocialisme ook steeds meer de nationale gedachte (defensie, monarchie) onderschrijven en de nationale staat als kader voor de verwezenlijking van het socialisme zien. Die integratie van de SDAP in het Nederlands bestel werd na de oorlog door de PvdA voltooid. De oprichters baseerden de toenmalige partijvernieuwing op de stelling, dat socialisme niet meer uitsluitend een zaak van de arbeiders maar een volkszaak was geworden. Maar deze 'doorbraak' had in de praktijk tot gevolg, dat 'socialisme en democratie' verschrompelden als grondwaarden van een door de partij in praktijk gebrachte filosofie van maatschappelijke verandering. Zij gingen inte-

¹ Dr. H. M. Ruitenbeek, 'Het ontstaan van de Partij van de Arbeid' 1955, p. 23.

gendeel hoe langer hoe meer de rechtvaardiging vormen van het aanvaarden van de gegeven maatschappelijke en politieke structuur. De medeverantwoordelijkheid van de PvdA voor de koloniale oorlog in Indonesië (laten we eindelijk eens ophouden het eufemisme 'politieele acties' van die dagen nu nog steeds voor zoete koek te slikken) bezegelde de volledige opname van de PvdA in de Nederlandse establishment. Het zou interessant zijn eens te kijken hoeveel fundamenteel maatschappij-kritische artikelen de jaargangen van 1950 tot nu van S en D bevatten.

Het uitgangspunt van de PvdA werd belangenbehartiging van de werknemers binnen het kader van de verzorgingsstaat. Staat, partij en vakbeweging zouden voldoende tegenwicht vormen om ongewenste gevolgen van de vrije ondernemingswijze produktie te voorkomen. Dit heeft, uitgedrukt in kwantitatieve termen van economische groei, redelijk gewerkt: het reële inkomen per hoofd van de bevolking is flink toegenomen; het systeem van sociale verzekeringen en sociale zorg werd afgerond met A.O.W. en algemene bijstandswet; de reële welvaartsverdeling werd iets beter. Maar de sociale structuur, de vermogensverdeling, de culturele ongelijkheid en vooral de verdeling van politieke macht veranderden niet wezenlijk. Niettemin bleef de PvdA (vooral in verkiezingscampagnes) 'socialisme' belijden en voorop stellen, omdat 'democratie' geacht werd synoniem te zijn met de superstructuur van de parlementaire democratie. Bovendien werd als gevolg van de koude oorlog ons politieke systeem als anti-thetisch aan het communisme gedefinieerd, zodat het hoe langer hoe meer als het best bereikbare van alle mogelijke systemen werd beschouwd.²

Na ruim twintig jaar van toepassing van *deze* ideologie van 'socialisme en democratie' zijn we in staat om niet alleen de bedoelde maar ook de onbedoelde gevolgen ervan waar te nemen. Er is in Nederland, zoals in het gehele westen, een ontwikkeling in de richting van wat we misschien het beste een corporatieve staat kunnen noemen, al is dat dan niet de centraal geleide staat,

² Die naïef-ideologische opvatting van 'democratie' vinden we weer terug in de advertentie van de groep in de partij, die zich tegen Nieuw Links, in de strijd heeft geworpen. Daar wordt nog steeds met die tegenstelling democratie-dictatuur gewerkt, waarna kennelijk alle politieke systemen die geen parlementaire oppositie toelaten (zoals Joegoslavië, Cuba, de een-partij staten in Afrika) als 'dictaturen' moeten worden beschouwd. De advertentie geeft de opvattingen van Nieuw Links weer als caricaturen van de vooroordelen van de ondertekenaars.

die Salazar zich bij dat begrip denkt. De naoorlogse ontwikkeling heeft geleid tot een ondoorzichtig onderhandelingsstelsel van bureaucratische organisaties, zelf stuk voor stuk opgezet op grond van hiërarchische beginselen. Er kwam in alle sectoren van de maatschappij uitbreiding van 'apparaten' en dus ook toenemende concentratie van macht: fusies in het bedrijfsleven, groei van de overheidsbureaucratieën, centraal bestuurd vakverenigingen en politieke partijen. De laatste zijn nog het slechtst toegerust in het gecompliceerde en geheime onderhandelingsproces, waaruit de beslissingen, die ons leven bepalen, voortkomen. Hoe precies, kan bijna niemand vertellen — en dus ook niemand controleren. Bij de wetenschappelijke bureaus van de partijen is het armoede geblazen, terwijl de parlementariërs nog niet eens ieder een eigen werkkamer en secretaresse hebben, (al hebben ze nu wel een goed salaris!). Bovendien is er als gevolg van de koude oorlog een toenemende invloed van militairen, die zich achter de NAVO kunnen verschuilen om de wensen van hun apparaat verwezenlijkt te zien. De buitenlandse politiek is daardoor het minst controleerbare van alle beleidssectoren.

Wat betekent deze elitedemocratie nu voor de politieke en culturele ontwikkeling van de meerderheid van de bevolking? De meeste mensen zijn gedwongen om hun leven op te splitsen in 'werk' en 'vrije tijd'. Zij werken in een deelsector van een grote organisatie, hebben een zeer beperkte taak en een zeer beperkte verantwoordelijkheid en worden niet geacht de rationaliteit van het geheel van de organisatie waarin zij werken te kunnen begrijpen. Zij kunnen niet meespreken of meebeslissen. Er wordt hierdoor een enorme hoeveelheid energie en creativiteit verdrukt en verspild en een even grote hoeveelheid frustratie opgeroepen. In de privésfeer leven de volwassenen bovendien onder grote druk: het gezinshoofd wordt door zijn familie geprest om steeds meer te verdienen, opdat meer geconsumeerd kan worden, het enige dat het leven inhoud kan geven. Seksueel zit het vaak ook niet lekker: de vrouw is eerst slaaf van en dan last voor de kinderen en op vakanties neem je je zelf ook steeds mee. Natuurlijk zijn er veel mensen, die aan dit droeve bestaan ontsnappen door een 'hobby' of door verenigingsleven, zodat ze hun leven toch de zin kunnen geven, die ze in werk en gezin niet kunnen vinden. Maar dat blijft een substituut: er zijn maar weinig mensen die 'uit één stuk' kunnen leven. Is het dan een wonder, dat zo weinig mensen 'redelijk' kunnen reageren op de problemen van de derde wereld, op rassendiscriminatie, op de opstandigheid van de jeugd, op

pogingen om het eigen land leefbaar te houden? Voor de mensen, die crisisjaren en oorlog hebben meegemaakt, komt daar nog bij, dat ze het nu economisch ook werkelijk beter hebben. De 'rust en orde' reactie; de populariteit van Telegraaf, Tros en Televizier, ook bij vele oudere leden van de PvdA hangt samen met de povere 'kwaliteit van het bestaan', die echt niet alleen door het opvoeren van collectieve voorzieningen kan worden verbeterd.

Het is daarom nodig om socialisme en democratie weer op te vatten als waarden en als criteria om de maatschappelijke ontwikkeling aan te toetsen. Ik geloof, dat ze een nieuwe inhoud kunnen krijgen, die aansluit bij hun achttiende-eeuwse oorsprong. Waar komt het socialisme immers vandaan? De utopie van een klassenloze samenleving van Marx is dezelfde als het op 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' gebaseerde maatschappij-ideaal van de makers van de Franse revolutie. Voor Marx was de klassenstrijd een noodzakelijk fase in een historisch proces, dat tot een ware democratie zou leiden, een samenleving waar geen sociale, economische, culturele en politieke ongelijkheid van sociale groepen meer zou bestaan. Pas dan zou werkelijk individualiteit mogelijk worden; een nieuwe meer universele, minder vervreemde, gelukkiger mens. Er zou dan ook geen 'vals bewustzijn' meer zijn, nodig om bevoorrechte posities te rechtvaardigen, zodat rede in plaats van macht en ideologie de samenleving zou kunnen besturen. En is dat niet de grondgedachte van de democratie: dat de menselijke rede in plaats van macht en geweld de maatschappij behoort te beheersen? Het socialisme van Marx moet derhalve beschouwd worden als een middel om de democratie te verwezenlijken. De democratie gaat zowel logisch als historisch aan het socialisme vooraf. Democratie leidt wel onverbiddeijk tot socialisme (in de zin van sociale gelijkheid), maar socialisme niet noodzakelijkerwijs tot democratie. De historische verschijningsvormen van het socialisme hebben dat laten zien, wat natuurlijk niet uitsluit, dat ze zich alsnog in democratische richting kunnen omvormen. Maar er is theoretisch wel een samenleving denkbaar, die sociale gelijkheid combineert met hiërarchische organisatievormen, terwijl een samenleving, die sociale ongelijkheid laat bestaan, niet werkelijk democratisch kan zijn.

Hoe staat het nu met het middel van Marx: socialisme om de democratie te verwezenlijken? We weten nu, dat Marx die zijn utopie aan het einde van een door de ijzeren wet van de geschiedenis bepaalde ontwikkeling zag liggen, een verkeerde opvatting van de wetenschappelijke methode aanhing. Niemand heeft dat

beter aangetoond dan Karl Popper in zijn 'De armoede van het Historicisme'. Maar dat het middel van Marx (de klassenstrijd) niet heeft gewerkt en veel van zijn betekenis, althans in het Westen, heeft verloren, hoeft ons er nog niet toe te brengen dan ook meteen maar zijn utopie als onbereikbaar en irreëel overboord te gooien. Dat zijn utopie niet in de loop van de geschiedenis is gegeven, betekent nog niet dat hij als menselijk toekomstproject, dat stapje voor stapje naderbij gebracht kan worden, onbruikbaar is. Het wetenschappelijk bewijs tegen Marx toekomstvoorspelling zou dan misbruikt worden voor het verdedigen van de status-quo. Democratie kan dus een toekomstproject zijn, als we onder democratie verstaan het normatieve model van een eliteloze, pluralistische (in de zin dat het individu optimale mogelijkheden krijgt om zelf zijn normen en levenspatroon te kiezen) en door de rede bestuurde samenleving. Het is duidelijk, dat een dergelijke democratie inderdaad een 'utopie' is: een samenleving, die waarschijnlijk altijd in de toekomst zal blijven liggen. Maar al is een dergelijke samenleving niet te verwezenlijken, zeker niet in de eerste paar eeuwen, deze utopie kan wel worden uitgewerkt door een stelsel van criteria, waaraan de ontwikkeling van de samenleving kan worden getoetst en dus ook tot het — steeds te herziene — programma van een politieke partij.

Tot een dergelijke waarlijk democratische partij zou ik de PvdA willen zien uitgroeien, een partij, die de utopische waarden vrijheid, gelijkheid en broederschap steeds opnieuw uitwerkt tot een project voor de toekomst (niet te verwarren met een totalitaire blauwdruk voor de samenleving zoals het Sowjet-communisme voorgeeft te bezitten). Een dergelijke partij is heel iets anders dan een progressieve concentratie,³ die niets meer is dan een samenbundeling van degenen, die wel wat aan het huidige systeem willen sleutelen, maar het niet ingrijpend willen veranderen en ook niet hun eigen bevoorrechte positie in dat systeem wil-

³ En ook dan D'66, dat vooralsnog vooral het functioneren van de *parlementaire* democratie wil verbeteren. Bovendien sluit het 'pragmatisme' van D'66 het uitwerken van een democratische utopie en een daaruit afgeleid partijprogramma uit. Dat 'pragmatisme' gaat er ten onrechte van uit, dat criteria voor beoordeling van een politiek probleem vanzelf voortvloeien uit het bestuderen van dat probleem, zodat een 'ideologie' niet nodig is. Een dergelijk 'pragmatisme' sluit bovendien het discutabel stellen van de gegeven maatschappijstructuur uit. Daarom kan ik me bij zo'n democratische partij al evenmin aansluiten als ik dat bij een 'progressieve' partij zou doen.

len opgeven. Zij houden vast aan het beginsel: alles *voor* het volk, maar zoveel mogelijk *zonder* het volk. Hoe democratisch de PvdA in zijn hoogtijperiode was, blijkt wel uit de recente uitspraak van Drees, dat hij de kiezer niet in staat acht te oordelen over de kwaliteiten, waarover een burgemeester moet beschikken. De parlementaire democratie is een elite-democratie. Daaruit vloeit bij voorbeeld ook voort, dat de kamerfractie van de partij aanspraak maakt op het recht met de 'ene mond' van de partij te spreken en het vanzelfsprekend vindt, dat de voorzitter van de partij uit de kamerfractie voortkomt en daar ook deel van moet blijven uitmaken. Een dergelijke pretentie van de kamerfractie hangt natuurlijk ook samen met de opvatting, dat de democratie begint en eindigt in het parlement. Maar hoe kan een fractievoorzitter dat volhouden, die tijdens de Algemene Beschouwingen zelf zegt: 'De grote beslissingen, ook van wereldbelang, in NAVO, in de internationale concerns, onttrekken zich aan inspraak en controle, enz.' Maar nog afgezien van de steeds verder inkrimpende macht van het parlement, is het toekennen van de voornaamste beleidsbepalende rol aan de kamerfractie, volledig in strijd met de door mij verdedigde opvatting van democratie. Ook het verzet van Nieuw Links tegen cumulatie van functies en tegen de opvatting, dat de partij wel verschillende 'stromingen' mag bevatten, maar toch met één mond moet spreken, is naar ik meen op die ruimere opvatting van democratie gebaseerd. In de opvatting van de kamerfractie betekent een pluriforme partij alleen dat verschillende stromingen wel hun 'inputs' in het partijbeleid kunnen brengen, maar dat de uitingen ('outputs') van de partij eenvormig moeten zijn. Dat is alweer een elitistische en centralistische opvatting van democratie: het partijbeleid wordt centraal, aan de top vastgesteld. Openbare meningsverschillen zijn schadelijk voor de partij: je moet je vuile was niet teveel buiten hangen. En als de partij te zeer verdeeld is, zou hij wel eens kunnen 'ontploffen', d.w.z. dan zou de partij gedwongen kunnen worden om de oproerkraaiers te excommuniceren.

Het is duidelijk, dat dit soort meningsverschillen vooral bepaald worden door het feit, dat het zwaartepunt van de activiteiten van de partij in het parlement ligt, met daarbij steeds het verlangen tot meeregeren in het achterhoofd. In het Nederlandse systeem kan de PvdA nooit een meerderheid behalen en daarom mag hij zich niet door het stellen van extreme eisen — dat zijn eisen, die te zeer afwijken van wat de andere grote partijen voorstaan! — buiten spel zetten als alternatieve coalitiepartner. Dat is

de redenering, waarmee de dominerende positie van de kamerfractie in de partij (en de opstelling van de fractie in de kamer) wordt gerechtvaardigd.

Maar als het parlement zijn controlerende functie steeds moeilijker kan vervullen en zijn initiërende functie allang heeft opgegeven; als 'regeren' binnen het huidige systeem niet veel meer inhoudt dan het coördineren van het werk van logge bureaucratieën, waarvan het beleid wordt bepaald door de eigen interne dynamiek en expansiezucht (de regering Cals heeft overduidelijk laten zien hoe gering de marge van verandering in een dergelijk systeem is), wordt het dan niet hoog tijd, dat we ons eens gaan afvragen, of de partij door zijn functie zo te definiëren niet eigenlijk uitsluitend bezig is met het *legitimeren* van de beslissingen van de 'technostructuur'? Wat noodzakelijk was voor het vestigen van de verzorgingsstaat (en ik wil nogmaals expliciet stellen, dat ik de verzorgingsstaat een groot goed vind), kan als deze er eenmaal is juist de onbedoelde kwalijke nevengevolgen van de kapitalistische verzorgingsstaat (machtsconcentratie, bureaucratisering, frustratie, machteloosheid, politieke apatie, enz.) gaan versterken.

Ik geloof, dat dit nu inderdaad het geval is. Maar wat kan een politieke partij dan anders doen zal men mij vragen. Het gaat toch om het krijgen van politieke macht? Dat is tot nog toe altijd het vanzelfsprekende uitgangspunt geweest. Maar 'the times they are a changing'. We moeten onze verbeeldingskracht gaan gebruiken en ons gaan afvragen of we met een politieke partij niet heel andere dingen kunnen gaan doen.

Een politieke partij hoeft niet alleen op politieke macht uit te zijn: hij kan ook proberen zelf een *model* te worden van de maatschappij die hij tracht te verwerkelijken. Een partij kan proberen een *alternatief* te vormen voor de bureaucratische besluitvorming. Wat de SDAP in 1935 met het 'Plan van de Arbeid' heeft gedaan, kan de PvdA op alle mogelijke terreinen nu ook doen — alweer vanuit een werkelijk democratische toekomstvisie. Maar dat vereist een andere partijorganisatie: niet een strikt pyramidale structuur op territoriale basis, waar inbreng van de leden alleen in de afdelingen mogelijk is, maar een veel meer gedecentraliseerde structuur met ingebouwde stukken autonomie voor fracties en partijbestuur, maar ook voor plaatselijke en functionele afdelingen. 'Afdelingen' zouden niet meer over alles (dat wil zeggen over niets) moeten praten maar ze zouden aan projecten moeten *werken*; projecten gericht zowel op de theorie

als op de praktijk van politieke actie. De partij moet met andere woorden als zijn belangrijkste taak gaan zien om het politiek bewustzijn van zijn leden zo groot mogelijk te maken, zodat de nu bestaande frustratie en gevoel van machteloosheid worden bestreden. Als dat niet gebeurt gaan we weer de kant op van geweld en fascisme. Zo'n partij zou alle buitenparlementaire acties, voor zover die tenminste gericht zijn op democratisering, daadwerkelijk moeten steunen — in het onderwijs, in de vakverenigingen, in de bedrijven, en niet te vergeten ook in alle overheidsbureaucratieën. Hij zou de coöperatieve gedachte weer moeten aanvatten en uitwerken (De Coöperatie Nederland dreigt nu een gewoon grootbedrijf te worden). Zo'n partij zou moeten beschikken over een groot wetenschappelijk bureau als deel van de faciliteiten, die het de 'afdelingen' ter beschikking zou moeten stellen. Ik ben er van overtuigd, dat er enorme bronnen van ongebruikte maatschappelijke energie en creativiteit zijn, die zo benut zouden kunnen worden. Een partij, die op die manier als 'model' van een alternatieve, niet hiërarchische en gecentraliseerde politieke structuur zou fungeren, zou een enorme aantrekkingskracht en werking kunnen hebben, vooral op de jeugd.

Ik maak me niet veel illusies, dat de PvdA snel te veranderen valt. Maar ik geloof wel, dat er vele 'bewegingen' zijn, die in deze richting denken en werken — bij scholieren, studenten en wetenschapsbeoefenaars; bij 'kunstenaars', die dat etiket niet meer willen dragen; bij psychiaters, als R. D. Laing, die een anti-psychiatrie voorstaan, d.w.z. geloven dat de autoritaire relatie psychiaterpatiënt 'genezing' eerder belemmert dan helpt; bij wat er nog van de Spartacusbeweging (voor arbeiders zelfbestuur) over is, enz. enz. Het wordt steeds duidelijker, dat 'democratisering', gemeenschappelijke menselijkheid, werkelijke tolerantie voor 'afwijkende' vormen van samenleven enz. de noemer is, waar alle vernieuwingsbewegingen, in ieder geval die in het Westen, kunnen worden ondergebracht. Ik geloof, dat die bewegingen hoe dan ook zullen doorwerken, tenzij de frustratie en apathie gecombineerd met de reactie van degenen wier (bevoorrechte) posities worden aangetast tot nieuwe vormen van onderdrukking zullen leiden. In Amerika is dit al in belangrijke mate het geval. Maar om het gevaar van repressie tegen te gaan en een algemene strategie van democratisering uit te werken, is een overkoepelende organisatie van die bewegingen nodig — en wat is daar beter voor geschikt dan een partij, die democratie en socialisme in zijn vaandel draagt?

Een eerste stap zou op het komende Congres gezet kunnen worden door:

a) partijbestuur en kamerfractie beide volledige autonomie te geven.

b) een partijvoorzitter te kiezen, die de partij wil democratiseren en aantrekkingskracht uitoefent op de jeugd en op de vernieuwers. André van der Louw lijkt me daarvoor uitnemend geschikt. Vondeling niet, omdat hij de rol van de PvdA niet anders dan in parlement en medebestuur kan zien. Een ander argument om Van der Louw tot eerste partijvoorzitter te kiezen is de recentelijk uit de 'Achter het Nieuws' enquête weer eens gebleken vergrijzing van de partij.

c) functionele 'afdelingen' op te richten: bij voorbeeld voor democratisering van het onderwijs; van de buitenlandse politiek; van werksituaties in bedrijfsleven en overheid.

De PvdA staat nu voor de beslissende keuze — tussen partij van de status-quo of partij van de vernieuwing: voor democratie en socialisme.

Naschrift: Nadat ik dit geschreven had, kreeg ik de congresrede van Hans van Mierlo in handen. Er blijkt niet alleen precies dezelfde diagnose van de ontwikkeling van samenleving en politiek systeem aan zijn betoog ten grondslag te liggen maar ook precies dezelfde volstrekte prioriteit voor democratisering uit te volgen. Wat mij uit de krantenverslagen bovendien onvoldoende duidelijk was geworden: Van Mierlo's afwijzing van de door de PvdA voorgestelde manier tot een progressieve concentratie te geraken, is ook gebaseerd op de noodzaak aan democratisering voorrang te geven boven politieke samenwerking aan de top. De door mij voorgestelde 'functionele' afdelingen, die zich met democratiseringsstrategieën zouden moeten bezighouden, zouden daarom ook de beste manier zijn om met D'66 samen te werken. De rede van Van Mierlo is onder de titel 'De keuze van D'66' als boekje verschenen bij H. J. Paris. Ik beveel het warm aan.

R. Cohen

Ja, die P.v.d.A.!

(met verschuldigde eerbied aan Jan Nagel)

De geschiedenis van het socialisme is de geschiedenis van scheuringen. Het socialisme vertegenwoordigt een stroming, en de socialistische partij is een beweging die verandering wil in de maatschappij. Over verandering kan men twisten: welke veranderingen, in welke mate, hoe, wanneer? Zolang men alles bij het oude wil laten heeft men veel minder reden tot twist, kan men gezellig onder elkaar blijven, en hoogstens eens verzuchten dat het vroeger allemaal nog zo veel beter was. Erkend moet dan ook worden dat zowel de VVD als de CHU beslist op die oud-Hollandse manier gezelliger zijn dan welke andere Nederlandse partij dan ook.

Voor zover deze konstateringen juist zijn — en ik meen dat ze dat zijn — lijken de huidige moeilijkheden in de Partij van de Arbeid niet zo verschrikkelijk. Moeilijkheden van dergelijke aard zijn er altijd geweest en zullen waarschijnlijk altijd blijven bestaan. We zien dat alleen niet zo op het ogenblik, omdat niet alleen de Partij van de Arbeid maar ook de meeste andere Nederlandse politieke partijen met moeilijkheden hebben te kampen, en omdat het trekken van historische parallellen niet een van de meest beoefende bezigheden van onze tijd schijnt te zijn.

Als men de huidige moeilijkheden van de Partij van de Arbeid ziet als een van de vele soorten moeilijkheden die de socialistische beweging altijd al gekend heeft is het weinig vruchtbaar te discussiëren over de vraag wat nu eigenlijk belangrijker is: het verschil van inzicht in ideologische zaken of het verschil van mening betreffende de taak van respectievelijk Kamerfractie en partijbestuur. Beide vraagstukken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Altijd hebben oppositionele groepen binnen de socialistische beweging meer nadruk gelegd op het partijapparaat, dat zuiverder in de leer zou zijn, meer afstand zou kunnen nemen van de dagelijkse politieke problemen en meer in staat zou zijn het socialistisch blazoen onbevlekt te houden. De Kamerfractie met zijn voorkeur voor praktische problemen en politieke compromissen is altijd bij voorbaat al verdacht geweest, en gezien de

funktie van een Kamerfractie is dat nog niet eens onbegrijpelijk. Het doel van elke oppositiegroep binnen de socialistische beweging is het altijd geweest de rol van de partij ten opzichte van die van de fractie te versterken om op die manier het ideologische karakter van de beweging te beklemtonen.

Het grote verschil met vroegere twisten over dit punt is dat diegenen die thans ijveren voor versterking van de positie van de partij, het theoretisch gelijk meer aan hun zijde hebben dan vroeger ooit het geval is geweest. De zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van de fractie steunt op de fictie van de rol van parlementariër als 'volksvertegenwoordiger', een fictie die past in de negentiende-eeuwse liberale filosofie. De vraag in onze tijd is dat hij niet veel eerder beschouwd moet worden als een 'partijvertegenwoordiger'. De kansen voor een werkelijk onafhankelijk kandidaat om in de Volksvertegenwoordiging gekozen te worden zijn vrijwel nihil; om gekozen te worden heeft men de steun van een partij nodig en het althans stellen van de vraag of die steun niet zekere verplichtingen met zich meebrengt, lijkt niet van alle zin ontbloot. Erkenning van deze bestaande moeilijkheid betekent echter niet dat men zonder meer alle macht aan het partijapparaat zou moeten toeschuiven en de Kamerfractie daaraan volledig afhankelijk zou moeten maken. De macht aan de partij zou een nieuwe fictie in het leven roepen: de fictie van het partijlidmaatschap als maatgevend voor de stromingen in het Nederlandse volk. Het écart tussen partijlidmaatschap en het uitbrengen van een stem op een partij leert ons wel anders: In de ambiguïteit waarin wij veroordeeld zijn te leven zal men naar een compromis moeten zoeken tussen de verantwoordelijkheid van de fractie en die van het partijapparaat. De vraag is alweer: hoe, in welke mate en met welke middelen? Overigens is het merkwaardig dat dit probleem alleen schijnt te spelen in de Partij van de Arbeid. Stel dat de Europese integratie werkelijk voortgang vindt en dat het Europese Parlement met werkelijke bevoegdheden zou worden bekleed. Aan wie zouden de bestaande Christen-democratische, liberale en socialistische fracties eigenlijk verantwoording moeten afleggen?

Zijn de verschillen in politieke opvatting verder werkelijk zo belangrijk? Het is opvallend dat de verschillen zich voornamelijk manifesteren op het terrein van de buitenlandse politiek, het gebied waarop een land als Nederland niet zo'n invloed heeft dat bij veranderingen van Nederlands positie de wereld gaat wankelen. Erkenning van de DDR? Alweer: hoe, waarom, wanneer?

Met of zonder de instemming van de Bondsrepubliek, als beslissing ad hoc of in het kader van een uitgewerkte Oost-Europapolitiek, met het doel om de vrijheid van de Bondsrepubliek in internationale zaken te vergroten of om de ontspanning tussen Oost en West te bevorderen? De vragen stellen betekent niet een antwoord klaar hebben. Men ontkomt echter niet aan de indruk dat de discussie in de Partij van de Arbeid — en in Nederland — over deze en dergelijke vragen meer beheerst wordt door overwegingen van moraal-theologische aard. Bij voorbeeld over het karakter van het regiem in de DDR. Alsof het daarom gaat! En wat is eigenlijk ontspanning?

Zullen de bestaande verschillen in opvatting omtrent het functioneren van de partij en omtrent de opvattingen wat een socialis-tische politiek dient in te houden tot een scheuring leiden, of zal het functioneren van een pluriforme partij mogelijk zijn? Na de Partijraad in Rotterdam lijken de voorwaarden voor een goed functioneren van de partij aanwezig te zijn. Wat een 'pluriforme' partij is weet ik niet zo precies, het schijnt een van die modewoorden te zijn waaraan men langzamerhand moet wennen en die men dan accepteert zonder zich meer af te vragen wat het begrip eigenlijk inhoudt. Ik heb altijd gedacht dat de Partij van de Arbeid immer een 'pluriforme' partij was, maar waarschijnlijk heb ik me daarin dan vergist. Of hoewel? Hebben we niet een tijdlang gemeend aan dit pluriformisme gestalte te kunnen geven door de werkge-meenschappen? Typischer domineesland-oplossing was nauwelijks denkbaar en het is dan ook niet bij toeval dat geen der zusterpartijen erg warm liep voor deze oplossing, maar aan verbeelding heeft het ons in elk geval niet ontbroken. Waarom zou deze ver-beelding thans niet meer mogelijk zijn? De partij staat in principe niet voor grotere moeilijkheden dan waarvoor zij vroeger ook wel heeft gestaan en er lijkt dus weinig reden tot wanhopen. Wat nodig lijkt in de Partij van de Arbeid is het inzicht dat als er op onderdelen wordt gevochten dit nog niet betekent dat men het dan ook fundamenteel oneens is. Als in het kader van UNCTAD het principe wordt aangenomen van tariefpreferenties voor ont-wikkelingslanden, wordt de strijd gestreden over de konkrete vraag of alleen sinaasappelsap in blik of ook olijven in glas in die preferenties moeten delen. Laat men alleen de sinaasappel- en olijvendeskundigen aan het woord dan komt men vaak moeilijk tot overeenstemming. Het probleem wordt echter vereenvoudigd als men de hulp inroept van diegenen die zich nog herinneren waarom men eigenlijk de preferenties wilde instellen.

Uit het voorgaande volgt dat ik de huidige moeilijkheden in de partij veel meer typerend acht voor de Partij van de Arbeid als zodanig, dan typerend voor het vrijwel algemene streven naar partijpolitieke vernieuwing (wat dat dan ook moge inhouden). Het is 'bon ton' geworden om alle partijvernieuwers op één hoop te gooien, en dat is nog begrijpelijk ook omdat de oppositie in alle partijen tegelijk plaats vindt. Meer dan die gelijktijdigheid is er echter eigenlijk niet. De huidige moeilijkheden van de Partij van de Arbeid zijn typisch de moeilijkheden van een socialistische partij, het typische ervan wordt echter versluierd door het gelijktijdig bestaan van partijpolitieke opposanten elders. Diegenen die de moeilijkheden in de Partij van de Arbeid veroorzaken willen ook de 'participatie,' de 'contestatie' en de overige modewoorden, maar in de eerste plaats willen zij 'meer socialisme'. De inzet van de discussie in de Partij van de Arbeid is niet de partijvernieuwing, maar de vraag naar de inhoud van het socialisme in onze moderne maatschappij. Niet door de opposanten binnen de Partij van de Arbeid is de vraag gesteld of het socialisme nog wel van deze tijd is, de opposanten uit de andere partijen stellen deze vraag. Zij zijn het die in eigen partij geen vrede hebben met de bestaande toestand, de bestaande partijen over één kam scheren, en hen alle naar het kerkhof van de negentiende-eeuwse ideologie verwijzen. Alsof het socialisme met Marx is begonnen en met de noodwet-Drees is geëindigd. Alsof het socialisme alleen maar tot taak had de arbeiders in de moderne maatschappij te integreren. Die taak behoort inderdaad tot het verleden, maar het socialistische erfgoed omvat meer dan dat. De socialistische ideologie is niet negentiende-eeuws, het begrip 'politieke partij' stamt uit de negentiende eeuw. Werkelijke vernieuwing zou betekenen de vraag naar de rol en betekenis van een politieke partij in onze maatschappij aan de orde te stellen. Daartoe zijn de 'partijvernieuwers' echter niet in staat. Liever vormen zij hun eigen partijtje waar de fouten en tekortkomingen van de bestaande partijen kunnen worden gemultipliceerd. De roep om 'duidelijkheid' in de Nederlandse politiek heeft de roep om gerechtigheid en rechtvaardigheid vervangen.

De roep om duidelijkheid in de theologie heeft ons de 'God is dood' theorie opgeleverd. Nu is er in het Christendom vroeger al eens een Zoon opgestaan, waarom zou dat thans aan Zijn Vader niet gelukken?

De roep om duidelijkheid in de politiek heeft ons een ontplofingstheorie gebracht en die theorie heeft wat politieke partijtjes

gebaard. De positivistische aberraties van onze tijd, en met name het behaviorisme in de sociale wetenschappen, zullen ons nog wel meer bergen van theorieën brengen die alleen maar muizen baren. De kentering in het domein der wetenschappen is echter al merkbaar, in de politiek gaat het nu eenmaal altijd wat langzamer. De geschiedenis van het socialisme is de geschiedenis van scheuringen. De geschiedenis van het socialisme is eveneens de geschiedenis van het gestalte geven aan gerechtigheid en rechtvaardigheid in de maatschappij. Meer dan vroeger nog verdient deze taak de aandacht in een maatschappij waar de macht steeds meer wordt samengebald, waar met een beroep op de technologische ontwikkeling deze samenballing als onvermijdelijk wordt aanvaard, en waar die machtstructuren steeds onzichtbaarder worden.

Dat vele jongeren — en dat zijn niet de jongeren die thans de moeilijkheden in de Partij van de Arbeid veroorzaken, maar de jongeren die de Partij van de Arbeid de rug hebben toegekeerd — niet meer geloven in de mogelijkheid om met de Partij van de Arbeid deze taak te kunnen vervullen, is ernstig maar geen reden tot wanhoop. Als het élan van de politieke partijtjes is stukgeslagen op de rotsen van de rauwe machtsrealiteit, zal men wel weer inzien dat alleen concentratie van tegenmacht de voorwaarden kan scheppen voor het verwezenlijken van die gerechtigheid en rechtvaardigheid waarom het ons allen gaat. De Partij van de Arbeid heeft tot taak die terugkeer naar de partij mogelijk te maken, indien noodzakelijk zelfs door prijsgeving van het woord socialisme. 'A rose would smell as sweet by any other name,' en zolang wij het 'socius' maar niet vergeten, komt ook het socialisme wel weer terug. Misschien zelfs al tegen de tijd dat ook God weer levend is geworden.

De opstand der amateurs

De problemen waarmee de PvdA worstelt, staan niet op zichzelf. Ook 'het kader van het vrijwel algemene streven naar partijpolitieke vernieuwing', waarvan de vraagstelling van de redactie spreekt, lijkt me nog te eng om er de moeilijkheden binnen te plaatsen. De juiste achtergrond lijkt mij het algemene democratische reveil, de opstand tegen verstarde structuren en denkbeelden, de roep om iets nieuws (maar wat?).

Het verlangen naar nieuwe vormen, naar zeggenschap en naar een herwonnen integriteit, op zichzelf een gezond teken van leven, is toe te schrijven aan vele oorzaken. Belangrijk, ook voor het hier gestelde vraagstuk, lijken mij vooral:

- het gemiddelde opleidingspeil verbetert en het onderwijs verbreedt zich (zij het nog onvoldoende); dit gevoegd bij
- de toegenomen communicatie leidt er toe dat mensen beter geïnformeerd zijn, meer kunnen en willen meepraten en meebeslissen;
- het snel groeiende sociaal-wetenschappelijk onderzoek legt steeds meer bloot en dat wordt op ruimer schaal verspreid, waardoor het inzicht wordt verscherpt;
- traditionele bindingen aan godsdienst en 'politieke religies' verliezen hun betekenis;
- dit alles valt samen met het opkomen van een echo-generatie, de aflossing van de wacht dergenen die na 1945 nieuw zijn gestart en deze generatie beschouwt het bereikte in de verzorgingsmaatschappij niet als een verworvenheid maar als een startpunt.

Er zou nog wel meer te noemen zijn, maar dit is voldoende om te beseffen dat organisatiestructuren, uitspraken en mensen (vooral leidinggevende) op hun waarde worden getoetst en dan vaak te licht worden bevonden. Dat geldt in het productieproces,

zij het daar vertraagd, in de kerk en in de politiek. De radicaliteit van de opstandelingen houdt veelal niet meer in dan het consequent hanteren en doordenken van bestaande waarden: democratie, gelijkwaardigheid, verantwoordingsplicht bijvoorbeeld. En dat blijkt al toereikend om het een en ander door de mand te laten vallen.

Zo min als de worstelingen in de PvdA op zichzelf staan, zo min lijken ze me aan één oorzaak toe te schrijven. Er zijn in de eerste plaats verschillen in politieke opvattingen. Die worden menigvuldiger naarmate het aantal politieke onderwerpen dat meespeelt zich uitbreidt en ze worden manifester door de toenemende informatie die accent legt op elk afwijkend geluid en die de overeenstemming op vele terreinen buiten het daglicht stelt. Trouwens, iedereen is geneigd verschillen in opvatting aan te dikken. Dat is zowel binnen een partij als tussen verwante groeperingen dikwijls te merken.

Er zijn ook uiteenlopende denkbeelden over de betekenis van de bestaande organisatorische structuur en de wenselijkheid van nieuwe vormen. Daarbij komt, dat die nieuwe vormen vaak erg onhelder zijn (Nieuw Links b.v.).

In dit alles gaan persoonlijke tegenstellingen soms een rol spelen, in een spiraalachtige wisselwerking. Men vindt dat de ander ongelijk heeft of dat hij in politiek gedrag afwijkt van eigen normen, gaat hem daarom als persoon minder hoog achten, verwerpt vervolgens bij voorbaat zijn denkbeelden, enz.

Van grote betekenis lijkt mij ook, dat er generatietegenstellingen optreden. Generaties niet zozeer in de zin van leeftijd, maar in de politieke zin. Er is de generatie van de allang-aan-politiek-doenden, veelal professionele en/of kaderleden, en er is de generatie van de nieuwkomers, de amateurs. De professionals hebben ervaring, ze kennen het politieke bedrijf, ze zijn voorzichtig geworden, ze weten dat alles moeizaam moet worden oververd, ze vragen niet alleen naar de doeleinden maar ook naar de middelen, ze schipperen. De amateurs zijn rechtlijnig, ze zien de doelen en bekommeren zich er niet om of er ook instrumenten zijn om die te bereiken, ze verlangen snelheid en vragen rekenschap, ze verafschuwen compromissen. Natuurlijk is dit zo schematisch gesteld, de grenzen zijn in feite vager en in beide kampen bevinden zich overlopers. Maar toch lijkt me de tegenstelling essentieel. De amateurs komen in opstand, zowel tegen de kamerfrakties als tegen het partijbestuur, zo goed als ze dat elders doen tegen de gevestigde machten. Als ze ten dele de rollen overne-

men komen ze in ernstige rolconflicten, botsen met de bestaande structuren en met de 'ouderen' en raken gefrustreerd. Anderzijds brengt hun optreden de professionals tot onzekerheid en tot het besef van ontoereikendheid. Dit soort dingen is het laatste jaar in het partijbestuur te zien geweest.¹

Het is van belang, dat de scheiding tussen beroeps-ouderen en liefhebbers-nieuwen slechts in beperkte mate samenvalt met de verschillen in politieke inzichten en met de gehechtheid aan de bestaande organisatiepatronen. Binnen de beide groepen lopen de denkbeelden uiteen en ze lopen ook niet parallel over de uiteenlopende onderwerpen. Weliswaar gaan allen met een meerderheid van de partijprogrammapunten akkoord, maar iedereen heeft eigen onderdelen waarop hij afwijkt. En wat de organisatie betreft, sommige amateurs werken bij voorkeur binnen de bestaande kanalen, anderen juist niet.

Tenslotte komt hier dan nog bij, dat er een aantal hoogvliegers is, mensen die geneigd zijn het hogere, het diepere en het verdere van belang te vinden; en er zijn (veel meer) dicht-bij-huis denkers. De eersten leggen de klemtoon op buitenlandse en cultuurpolitiek b.v., de anderen meer op dagelijkse problemen, lonen en prijzen.

Door dit alles ontstaat een warrig beeld. Er is in mijn ogen geen sprake van de 'conflictsituatie' in de PvdA, al ben ik er niet blind voor dat de zaak zich de laatste jaren op de tegenstelling tussen Nieuw Links en de rest heeft toegespitst. Nieuw Links is echter geen coherente groep, denkt niet uniform (zoals bij stemmingen vaak naar voren komt) en heeft een onbekende en wisselende aanhang. Nog minder is de rest een eenheid. Er zitten enkele groepen in, waarvan de meest duidelijke de Tweede-Kamerfractie is, maar zonder veel blijvend belang. Het belangrijkste 'conflict' zie ik in de opstand der amateurs tegen de professionals. Deze komt op verschillende wijzen tot uiting. Sommigen komen tot actief verweer, komen bijeen, geven manifesten uit. Anderen mopperen alleen. Weer anderen verlaten de partij. Enkelen, in een soort tussenpositie, proberen te bemiddelen.

Dit soort conflicten speelt natuurlijk niet alleen binnen de PvdA. Er is bijvoorbeeld niet veel fantasie voor nodig om te zien dat de oprichting van de Boerenpartij zowel als van D'66 er veel

¹ Ze zijn mede aanleiding geweest tot het idee om kamerleden buiten het partijbestuur te houden; dat lijkt op struisvogelpolitiek: als we de tegenstellingen niet merken, zijn er ook niet. En het zou leiden tot veel ernstiger konflikten, zonder overleg.

mee te maken heeft. Binnen die nieuwe groeperingen gaan later dezelfde tegenstellingen optreden als bij de oudere bewegingen al bestonden. Wel kan gezegd worden dat vanouds de verschillen in inzicht bij links groter zijn dan bij rechts, omdat links iets wil en rechts het bestaande al mooi genoeg vindt.

Alles goed en wel, maar, zo vraagt de redactie terecht: hoe zal deze zaak zich verder ontwikkelen? Zal er een ontploffing komen of blijft een pluriforme, goed functionerende PvdA mogelijk?

Een ontploffing komt er m.i. niet. Wel zal de PvdA over een aantal jaren opgaan in een groter geheel en afhankelijk van de aard daarvan zullen er wel enkelen afvallen. Dat gebeurt trouwens nu ook al. De problemen staan daar echter betrekkelijk los van en ook een nieuwe progressieve partij houdt dezelfde moeilijkheden. Ook nu zijn ze immers vrij algemeen.

Waar het om gaat is dat zich een ander type partij moet ontwikkelen, waarin de scheiding tussen professionals en amateurs minder betekenis krijgt (een scheiding, die natuurlijk erg veel lijkt op het al langer bekende probleem van leiding versus leden in vele organisaties, al gaat de zaak m.i. nu nog dieper). Dat moet op verschillende manieren gebeuren. Ik noem een paar dingen.

1. De leden moeten meer te beslissen krijgen. Dat kan door regelmatig vraagpunten naar de afdelingen te zenden, die na discussiëring op het (liefst jaarlijkse) kongres tot beslissingen, dat wil zeggen partijstandpunten, leiden.

2. Op het kongres worden punten opengelaten ter nadere bespreking in de partij. De standpunten daarover liggen dus niet vast, een ieder probeert voor de volgende beslissingsronde zijn mening ingang te doen vinden.

3. Organisatorische zaken worden zoveel mogelijk gecentraliseerd, zodat de afdelingen meer tijd houden voor politiek.

4. De politieke besluitvormers, de volksvertegenwoordigers dus in de diverse organen, worden regelmatig ter verantwoording geroepen en dat dan echt.

5. Men is geheel vrij zich in groepjes en groepen te verenigen om ideeën te vormen. Die worden bij voorkeur als kongresvoorstellen gelanceerd en niet als afwijkende meningen in de krant gezet. Ook groepjes die bv. punten van beleid in de eigen gemeente bestuderen, zijn zeer welkom.

6. Opinie wordt het orgaan waarin de partijcolleges verslag uitbrengen en waarin wordt gediscussieerd. De vraagpunten aan de afdelingen worden er degelijk in voorbereid.

7. De doorstroming wordt zoveel mogelijk bevorderd en ver-

plicht gesteld. Dat is niet zo urgent voor met veel moeite gevonden afdelingssecretarissen, wel voor de kamerfrakties. Maximumzittingsduur drie volle termijnen.)

8. Kongresbesluiten zijn partijstandpunten. Die liggen vast en vertegenwoordigers moeten er zich aan houden (ja, ook de kamerfractie ten aanzien van IJsselmeergronden); in de uitzonderingsgevallen waarin dat niet gebeurt moet men zich verantwoorden en eventueel een afkeuring incasseren. Ook anderen moeten niet nadrammen en steeds duidelijk vermelden of en waarom ze zich van het partijstandpunt distantiëren.

9. Men kan in de partij werkgemeenschappen formeren, b.v. rond grote politieke vraagstukken en zich dan door het kongres laten legaliseren. B.v. valt te denken aan een pacifistische of een marxistische werkgroep.

10. Van de ontdekking van talenten, de kadervorming wordt veel werk gemaakt. De selecterende functie van de partij wordt systematisch ter hand genomen. Afdelingen nodigen niet altijd bekende figuren als sprekers uit.

11. We leren leven met elkaar en we luisteren naar standpunten.

Langzamerhand wordt het nu te utopisch, vrees ik. Maar een pluriforme, levendige partij kán. Op een aantal van de genoemde punten zijn we trouwens bezig. De moeilijkheden in de PvdA zijn in belangrijke mate te beschouwen als groeistuipe op weg naar een nieuw soort partij.

Tenslotte nog dit. In die nieuwe partij zal intensief moeten worden gestudeerd. Over de doelstellingen en hoe die te verwezenlijken, over maatschappelijke ontwikkelingen, over nieuw opkomende vraagstukken, over het eigen maatschappijbeeld. We moeten daarbij niet schromen al lang betreden paden te verlaten, noch oude stokpaardjes op te geven als ze niet zinvol zijn, noch revolutionaire denkbeelden te ontwikkelen. Het afwerende van de professional en het onbesuisde van de amateur moeten geen van beide overheersend worden.

Ik ben nogal optimistisch.

Het structurele werkgelegenheidsbeleid¹

Hoofdstuk I:

Inleiding.

1. De situatie op de Nederlandse arbeidsmarkt in 1968.

Er heerst ongerustheid over de werkgelegenheid die de Nederlandse maatschappij nu en in de toekomst aan de beroepsbevolking kan bieden. Allerwegen groeit het besef, dat aan ontwikkelingen op dit gebied leiding moet worden gegeven en dat de overheid doelbewuster en actiever zal moeten gaan optreden dan zij nu doet. Op basis van feiten en van theoretische inzichten zullen daarom enkele beleidsaanbevelingen worden ontwikkeld.

Om te beginnen wordt over de huidige werkloosheid hieronder enig cijfermateriaal verstrekt. Daarbij moet worden bedacht dat zij die via de arbeidsbureaus op projecten voor aanvullende werkgelegenheid of in sociale werkplaatsen zijn tewerkgesteld, wél behoren tot de 'geregistreerde arbeidsreserve' (werkzoekenden) maar niet tot de 'werklozen'. Nog weer een andere groep werkzoekenden zijn zij, die zich om een of andere reden niet bij een arbeidsbureau laten inschrijven. Deze groep is echter klein, omdat in die gevallen geen recht op werkloosheidsuitkering bestaat. Waarschijnlijk is dit verschijnsel bij gehuwde vrouwen en bij tijdelijke arbeidskrachten nog van enige betekenis.

De hieronder gegeven cijfers hebben vooral betrekking op de ingeschreven werkzoekenden. Achtereenvolgens zullen verschillende aspecten van die werkloosheid worden belicht.

¹ Een eerdere versie van dit stuk is aan het partijbestuur van de P.v.d.A. aangeboden, om te dienen bij het opstellen van een congresresolutie over de werkgelegenheidsproblematiek, mede met het oog op de gevolgen van de snelle technische ontwikkeling. De schrijvers zijn de Directeur van de Wiardi Beckman Stichting dankbaar voor zijn toestemming, het daartoe enigszins omgewerkte advies in de vorm van een artikel te publiceren.

De geografische spreiding

Tabel 1 a. Werkzoekenden aan het einde van de in 1968 verstreken maanden naar REGIO in procenten van de afhankelijke beroepsbevolking.

	jan.	febr.	maart	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	sept.
	(mann. en vr.)					(mannen)				(vr.)
Groningen	6,4	5,9	5,0	5,3	4,3	3,7	4,3	3,4	3,2	1,0
Friesland	5,9	5,3	4,0	3,6	2,8	2,5	2,8	2,5	2,7	1,2
Drente	9,1	8,3	6,4	6,0	5,0	4,2	4,8	4,0	4,1	1,3
Overijssel	4,8	4,5	3,6	3,7	3,0	2,8	3,5	2,8	2,7	1,1
Gelderland	2,9	2,6	2,2	2,2	1,9	1,8	2,0	1,8	1,7	0,9
Utrecht	1,4	1,3	1,1	1,2	1,1	1,2	1,4	1,2	1,1	0,7
N.-Holland	1,5	1,3	1,2	1,1	1,0	0,9	1,0	1,0	1,0	0,9
Z.-Holland	1,7	1,5	1,3	1,3	1,2	1,1	1,2	1,2	1,2	0,8
Zeeland	4,0	3,6	2,9	2,8	2,0	2,1	1,9	1,8	1,7	1,4
N.-Brabant	4,3	4,0	3,5	3,6	3,0	2,9	3,1	2,8	2,6	1,0
Limburg	5,9	5,7	5,2	5,5	4,7	4,4	4,6	4,3	3,9	1,4
Nederland	3,2	2,9	2,5	2,5	2,2	2,0	2,2	2,0	1,9	1,0

De ontwikkeling

Tabel 1 b. Percentage werkzoekenden na seizoencorrectie

	(mannen en vrouwen)	
	januari 1968	september 1968
Groningen	3,8	4,3
Friesland	3,0	4,0
Drente	5,6	5,5
Overijssel	3,0	3,3
Gelderland	1,9	2,0
Utrecht	1,0	1,1
N.-Holland	1,0	1,1
Z.-Holland	1,2	1,3
Zeeland	2,4	2,6
N.-Brabant	2,7	3,0
Limburg	3,8	3,9
Nederland	2,0	2,2

De situatie der beroepen

Tabel 1c. Werkzoekenden per beroep,

	einde sept. 1967	einde sept. 1968
<i>mannen</i> Landarbeiders	2063	2011
Metaalbewerkers	6665	4994
Textielarbeiders e.d.	1.428	776
Bouwvakarbeiders B. en U.	9844	4020
Bouwvakarbeiders W.S.W.	3588	2690
Chauffeurs e.d.	2687	2171
Scheepvaartpersoneel	823	723
Handels- en kantoorpersoneel	7270	7947
Horecapersoneel	1718	1841
Losse arbeiders	6094	3820
Overige beroepsgroepen	7728	6396
Minder geschikt	15843	18012
Totaal	65751	55401
<i>vrouwen</i> Naaisters	380	283
Winkelbedienden	832	725
Kantoorpersoneel	2012	2307
Horecapersoneel	775	777
Huish. personeel	1097	1141
Overige beroepsgroepen	1857	1875
minder geschikt	1901	2047
Totaal	8854	9155

Tabel 1d. Werkloosheid naar geslacht, leeftijd en duur van inschrijving (in procenten)

	Totaal	1 mnd. of langer	3 mnd. of langer	6 mnd. of langer	12 mnd. of langer
<i>mannen</i>					
14 t/m 18 jaar	1,8	0,9	0,3	0,2	0,1
19 t/m 22 jaar	1,9	1,0	0,4	0,3	0,1
23 t/m 39 jaar	} 1,6	1,2	0,8	0,5	0,3
25 t/m 39 jaar					
40 t/m 49 jaar	1,7	1,4	1,0	0,8	0,5
50 t/m 54 jaar	2,2	1,8	1,5	1,2	0,8
55 t/m 59 jaar	2,5	2,2	1,8	1,5	1,0
60 t/m 64 jaar	4,4	3,9	3,4	2,8	1,8
Totaal	1,9	1,4	1,0	0,8	0,5

vrouwen

14 t/m 18 jaar	0,7	0,3	0,1	0,0	0,0
19 t/m 22 jaar	0,9	0,4	0,1	0,1	0,0
23 t/m 24 jaar	}	0,9	0,6	0,4	0,2
25 t/m 39 jaar					
40 t/m 49 jaar					
50 t/m 54 jaar	}	1,6	1,3	1,0	0,7
55 t/m 59 jaar					
60 t/m 64 jaar					
Totaal	1,0	0,6	0,4	0,2	0,1

(de tewerkgestelden zijn in de tabel dus niet opgenomen, zij vormen ongeveer 20 pct. van de werkzoekenden).

Uit deze gegevens² kunnen enkele gevolgtrekkingen worden gemaakt.

1e. De werkloosheid is gedurende de afgelopen maanden niet verminderd. De seizoenbeweging heeft alleen voor een tijdelijke afneming gezorgd. In sommige landsdelen neemt het aantal werkzoekenden weer toe nu de winter nadert.

2e. In het westen van het land kan worden gesproken van een krappe arbeidsmarkt. In het noorden en zuiden is de werkloosheid relatief groot. Overijssel en Brabant nemen een tussenpositie in.

3e. De werkloosheid bij vrouwen komt niet geheel in de statistieken tot uiting, aangezien zij zich sneller dan de mannen van de arbeidsmarkt terugtrekken.

4e. De werkloosheid neemt vooral onder de oudste leeftijdsgroepen te grote vormen aan. Zij blijven bovendien langer werkloos of komen in 't geheel niet meer aan de slag.

5e. In het afgelopen jaar daalde het aantal werklozen in de beroepsgroepen: metaalbewerkers, textielarbeiders en bouwvakarbeiders vrij sterk. Daarentegen was er een stijging bij het handels- en kantoorpersoneel, in de horecasector en bij de 'minder geschikten'.

De categorie 'minder geschikten' is op merkwaardige wijze toegenomen. Uit de cijfers die voorhanden zijn, blijkt niet hoe zij over de verschillende leeftijdsklassen zijn verdeeld. Het schijnt echter nauwelijks gewaagd om te veronderstellen dat vooral oudere werklozen in plaats van in hun beroepsgroep in deze restcategorie zijn ingedeeld.

² Bronnen: 'Maandverslagen Arbeidsmarkt', uitg. Min. v. Soc. Z. en Volksgezondheid.

2. De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in het recente verleden³

a. Enkele cijfers over de geregistreeerde vraag en het aanbod.

Tabel 2a

(in duizendtallen)

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Werkzoekenden	97	76	49	35	34	34	30
Vacatures	34	53	87	112	114	113	120
	1965	1966	1967	sept. '67	sept. '68		
Werkzoekenden	35	45	86	100	86		
Vacatures	130	115	68	65	80		

Tabel 2b. Ontwikkeling van produktie en werkgelegenheid in bedrijven naar sectoren en bedrijfstakken.

Aandeel	in tgv. waarde				Aand. in werkgel.	
	I	II	III	IV	I : III	II : IV
	55/'57	65/'67	55/'57	65/'67	65/'67	55/'57
	gemiddeld		pct. gemiddeld		pct.	
Industrie	40,0	39,8	36,0	35,2	111	113
waarvan:						
metaal	13,2	13,6	12,4	13,4	106	101
voedings- en ge- notmiddelen	7,6	7,2	5,7	5,2	71	58
textiel, kleding en schoeisel	4,8	3,1	6,8	5,3	71	58
chemie en olie	4,1	6,1	2,2	2,7	186	226
mijnbouw	2,2	1,3	1,7	1,1	129	118
openb. nutsbedr.	2,1	2,5	1,0	1,1	210	227
overige	6,0	6,0	6,2	6,4	97	94
Diensten	41,9	43,7	39,4	43,7	106	100
waarvan:						
handel	17,5	17,6	14,7	16,8	119	105
vervoer en com- municatie	9,9	9,2	8,0	7,7	124	119
overige	14,5	16,9	16,7	19,2	87	88
Landbouw	10,8	7,7	14,5	9,4	74	82
Bouwnijverheid	7,3	8,8	10,1	11,7	72	75
Totaal bedrijven	100	100	100	100	100	100

³ Bronnen: 'Maandverslag Arbeidsmarkt' 'Arbeidsmarktbeschrijving' (tot 1964) Regeringsnota m.b.t. het regionaal beleid.

Tabel 2c. *Aandeel in procenten van de vier sectoren in de werkgelegenheid per landsdeel*

		Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Nederland
Landbouw	1955	26	18	8	15	13
	1960	22	15	7	12	11
	1965	16	12	6	9	9
Industrie	1955	23	35	30	39	32
	1960	26	36	28	41	32
	1965	29	35	27	41	32
Bouwnijverheid	1955	8	9	8	10	9
	1960	10	9	9	9	9
	1965	11	11	9	11	10
Diensten en overheid	1955	43	38	54	36	46
	1960	42	40	56	38	48
	1965	44	42	58	39	49

Tabel 2d. *Werkgelegenheidsontwikkeling in de dienstensector en de overige sectoren, 1955-1965*

	Gemiddeld stijgingspercentage per jaar dienstensector	overige sectoren
Noorden	0,9	0,5
Oosten	2,3	0,7
Westen	1,8	0,1
Zuiden	2,2	0,9
Nederland	1,9	0,5
w.v. overheid bedrijven	1,0 2,2	

b. *Enkele conclusies.*

1e. Tussen 1958 en 1968 valt ongeveer één gehele conjunctuurcyclus, d.w.z. eerst een snelle daling van de werkloosheid tot een zeer laag niveau, daarna tal van jaren van grote spanning op de arbeidsmarkt en ten slotte weer een snelle stijging tot een nieuw hoogtepunt. De nu weer ingezette daling schijnt langzamer te gaan verlopen dan na 1958 het geval was. Ook het aantal vacatures bleef tamelijk hoog; dit is een aanwijzing voor het structurele karakter van de werkloosheid (zie paragraaf 3).

2e. De omvang van de industriële sector is ongeveer gelijk ge-

bleven. De agrarische sector kromp in, de bouwnijverheid en de dienstensector expandeerden. De industrie neemt werkers uit de landbouw op en staat andere aan de overige sectoren af. Ook directe overgangen zijn echter mogelijk. Veel ex-landarbeiders zijn bv. naar de bouwvakken overgestapt.

3e. Binnen de sectoren vertonen de bedrijfstakken zeer uiteenlopende ontwikkelingen. Industriële groeiers waren b.v. ook wat werkgelegenheid betreft, de metaal (waarbinnen weer speciaal de electrotechniek), en de 'chemie en olie'-branche. Mijnbouw, Textiel en Voedings- en genotmiddelen bieden relatief en soms ook absoluut minder werk.

In de dienstensector is het de transportsector die relatief minder belangrijk wordt.

4e. In Nederland buiten de randstad was de agrarische sector in 1955 nog vrij groot. De snelle inkrumping werd niet bijgehouden door een passende uitbreiding van werkgelegenheid in de industriële en dienstensector. Dit structurele verschijnsel komt in tijden van conjuncturele spanning niet tot uiting en wordt voor een deel ook verborgen door de sterk uitgebreide bouwactiviteit, die meer dan evenredig buiten de randstad plaatsvindt. De sector 'diensten plus overheid' groeide nauwelijks.

5e. Vooral het noorden boekt teleurstellende resultaten bij de ontwikkeling van de zgn. 'tertiaire sector.'

3. Componenten van de werkloosheid.

a. Begrippen, gehanteerd door officiële instanties.

Tot 1964 verscheen ieder jaar een interessant boekje, 'Arbeidsmarktbeschrijving' — het staken van deze uitgifte door het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid moet uitermate worden betreurd en is nauwelijks gemotiveerd — waarin o.m. getracht werd de werkloosheid naar de oorzaak uit te splitsen, om zo meer inzicht in het verschijnsel te krijgen en er een beleid op te baseren. Zo vinden wij in de laatste uitgave de volgende tabel:

Tabel 3a. *Analyse van de gemiddelde geregistreeerde arbeidsreserve van mannen*

<i>Werkloosheidsvorm</i>	1959	1963	1964
Seizoenwerkloosheid	17000	6000	5000
Wrijvingswerkloosheid	20000	8000	8000
Werkloosheid van minder geschikten	19000	12000	10000
Structuurwerkloosheid	13000	3000	3000
Conjunctuurwerkloosheid	2000	—	—
Totaal	71000	29000	26000

De seizoenwerkloosheid ontstaat, doordat sommige bedrijfstakken alleen in een bepaalde periode van het jaar werkgelegenheid bieden (bv. de bietsuikerraffinage) of ieder jaar terugkerende perioden van weinig activiteit (zoals de horeca-sector). Het is mogelijk om deze vorm van werkloosheid te bestrijden door maatregelen gericht op de bedrijfstakken zelf (zoals bevordering van het toerisme buiten het hoogseizoen, of tijdelijke opslag van grondstoffen in conservenindustrie) en misschien ook door 'zwaluwstaarten', d.w.z. naast een seizoenbedrijf een ander te zetten met tegengesteld seizoenpatroon. Bij spanning op de arbeidsmarkt worden seizoenarbeiders bovendien gemakkelijk in andere bedrijven, desnoods tijdelijk, opgenomen, zoals uit bovenstaande tabel ook wel blijkt.

De wrijvingswerkloosheid ontstaat doordat tussen ontslag in het ene en aanstelling in het andere bedrijf steeds weer enige tijd zal verlopen; uiteraard weer minder, naarmate er meer openstaande aanvragen van werkgevers zijn. Ditzelfde geldt voor de werkloosheid van minder geschikten, dat zijn zij die in geen enkel beroep een normale arbeidsprestatie kunnen leveren. Bij een tekort aan arbeidskrachten zullen de werkgevers toch velen uit deze groep gaan aanstellen. De vraag rijst of een reeds vergevorderde leeftijd, die de arbeidsprestatie meestal tot beneden het 'normale' niveau doet dalen, ook een aanwijzing als 'minder geschikt' rechtvaardigt. Deze eerste drie werkloosheidscomponenten worden ook wel samengevat onder namen als 'normale' of 'minimale' werkloosheid.

Structuurwerkloosheid is het gevolg van fundamentele veranderingen in de bouw van het productieproces of van de samenstelling van de effectieve vraag, uit binnen- en buitenland. Conjunctionele werkloosheid wordt daarentegen veroorzaakt door tijdelijke inzinkingen in het niveau van de vraag naar consumptieën in het bijzonder investeringsgoederen. Ook deze componenten zijn niet strikt gescheiden. In de vorige paragraaf is reeds gebleken dat de structuurwerkloosheid soms verborgen blijft door conjunctionele en ook wel andere meer incidentele factoren.

*b. Opvatting van Tinbergen.*⁴

Al in 1953 heeft prof. J. Tinbergen erop gewezen, dat het niet

⁴ J. Tinbergen: 'The Analysis of unemployment figures and the alleged correspondence between causes and cures'. C. P. B. reprint series no. 27 (1953).

mogelijk is om de werkloosheidscijfers naar de oorzaken uit te splitsen en wat nog belangrijker is, ook niet nuttig. Meestal wordt verondersteld dat er tussen oorzaak van de kwaal en de toe te passen remedie een zeer nauw verband bestaat. Bij werkloosheid is het echter niet zo, dat alleen met een beleid, gericht op de oorzaken, resultaat kan worden bereikt. Vaak kan een bepaalde ontwikkeling niet worden tegengehouden of is dat ook ongewenst, maar zijn *compenserende* maatregelen nodig. Prof. Tinbergen pleit er vervolgens voor om onder conjuncturele werkloosheid te verstaan de hoeveelheid arbeid die weer kan worden ingeschakeld met typische middelen van conjunctuurbeleid, zoals b.v. de discontopolitiek. De totale werkloosheid bestaat z.i. uit een deel dat kan worden 'weggewerkt' door de oorzaken te bestrijden, een ander deel waarvoor compensatie in andere sectoren nodig is, een part werkloosheid waarvoor onze instrumenten nog tekort schieten, en ten slotte een deel dat we als onvermijdelijk beschouwen en dat als het ware een streefcijfer vormt.

c. Instrumenten

In hoofdzaak kunnen volgens prof. Tinbergen, de volgende maatregelen worden gebruikt om de werkloosheid te bestrijden.

1e. Monetaire politiek, gericht op het nastreven van de gewenste hoeveelheid kredietcreatie. Slaagt deze politiek, dan is daarmee de conjuncturele werkloosheid voor een groot deel opgeheven.

2e. Belasting- en uitgavenpolitiek, die, voor zover niet begrepen in de onder punt 3 genoemde maatregelen, nog weinig wordt gebruikt om conjunctuur of structuur te beïnvloeden.

3e. Beleid gericht op:

- a) extra investeringen
- b) interne migratie
- c) omscholing en bijscholing
- d) invoerrechten
- e) laag houden van lonen.

Elk van deze instrumenten heeft zijn eigen toepassingsmogelijkheden. Alle zijn echter van min of meer structurele aard.

Wij beschouwen nu alleen het geval van een *ongelijke regionale spreiding van de werkloosheid*, omdat dat nu de actuele situatie is. Te onderscheiden valt daarin nog het geval van een duidelijk deflatoire situatie (een tekortschietende vraag) naast het geval van ongeveer conjunctureel evenwicht. In de eerste situatie zijn omscholing en interne migratie veel krachtiger en vrij snel werkende instrumenten dan bv. protectie of loondruk. Op wat lan-

gere termijn werkt het verschuiven van investeringen naar de structureel achtergebleven regio's.

Indien de conjunctuur-werkloosheid is weggewerkt, zal het totale investeringsniveau niet mogen stijgen. Dit betekent dat een afremming van de investeringen in de 'bevoorrechte' gebieden noodzakelijk is, gecombineerd met vergroting ervan in de overige.

Bewegen de nationale bestedingen zich op het gewenste niveau, maar blijft de werkloosheid in sommige streken hoog, dan zijn omscholing en migratie wel nuttig⁵, maar zeker niet voldoende. Op korte termijn werkende instrumenten zijn dan praktisch niet beschikbaar (protectie) of ongewenst (loondruk), zodat afgewacht moet worden hoe lang het duurt voor extra investeringen in bepaalde gebieden resultaten gaan afwerpen.

4. *De structuur van de werkgelegenheid.*

a. *De technologische ontwikkeling.*

Hiervoor (zie 3a) kwam ter sprake dat veranderingen in de smaak van de consumenten kunnen leiden tot een noodzakelijke ombouwing van het productiepatroon. Een voorbeeld hiervan is dat de diensten die een eigen auto kan bewijzen door vele zo hoog worden gewaardeerd, dat aan de post kleding in het gezinsbudget relatief wat minder aandacht wordt gegeven dan men vroeger normaal achtte.

Belangrijker zijn echter de voortdurende verbeteringen in de vervaardiging van al *bestaande*, maar heel in 't bijzonder de steeds wassende stroom van geheel *nieuwe* produkten die op de markt worden gebracht. Andere artikelen verdwijnen langzamerhand uit de produktie. Het wetenschappelijk onderzoek in al zijn fasen, van het fundamenteel onderzoek tot aan het produktieontwikkelingswerk, neemt voortdurend in belangrijkheid toe en levert in steeds sneller tempo bruikbare resultaten op.

Deze ontwikkeling biedt zowel kansen als gevaren. Het steeds efficiënter werken schept de kans op een verminderde werkgelegenheid, aangezien machines, automaten en computers steeds meer werkzaamheden van de mens overnemen. Anderzijds zit aan deze rationalisering de toeneming van de arbeidsproductiviteit vast, waaruit de inkomensstijging voor onze beroepsbevolking moet worden betaald. Het is ook de enige manier om de internationale concurrentie het hoofd te kunnen blijven bieden. De vrij-

⁵ Nuttig althans uit een strikt macro-economisch gezichtspunt. Een beleid zal echter ook andere gezichtspunten tot zijn recht moeten laten komen. Vgl II, I en III.

komende arbeid zal een plaats moeten vinden in de voortbrenging van nieuwe produkten of diensten.

De ombouw van het produktieproces verloopt door de groter wordende snelheid van de technologische ontwikkeling niet bevredigend. Overheid en vele ondernemers hebben nauwelijks inzicht in de omwentelingen die staan te gebeuren, zodat zij niet in staat zijn de bakens bijtijds te verzetten.

Nog minder is het op dit moment mogelijk om het speurwerk dat in de laboratoria en de ontwerpafdelingen wordt verzet, te richten op concrete doeleinden die passen in een weloverwogen economische structuurpolitiek. Werknemers die in een bepaald bedrijf overbodig zijn geworden, blijken vaak te weinig mogelijkheden te hebben om in een ander beroep of andere bedrijfstak aan de slag te komen. Daarvoor is hun scholing ten dele te gering, ten dele te star.

In dit stuk zal aandacht worden besteed aan een meer bevredigende arbeidsmarktpolitiek t.a.v. de werknemers in dit technologische tijdperk (zie hoofdstuk II). Hoe de technologische ontwikkeling kan worden voorzien, bevorderd, gericht, gedemocratiseerd en begeleid is nog onvoldoende onderzocht. Het is ons bekend dat in een van de WBS-secties een diepgaande studie over dit onderwerp wordt gemaakt.

b. De regionale ontwikkeling.

Uit de cijfers die in de vorige paragrafen gegeven zijn, blijkt duidelijk dat bepaalde streken van ons land een onevenredig groot deel van de lasten van de heroriëntering van het produktieproces moeten dragen. Het betreft hier o.m. de agrarische provincies in het noorden, het industrieel ewakke oosten en de Mijnstreek, die op eigen kracht niet voldoende groei van de produktie en werkgelegenheid kunnen leveren.

De uitstoting van arbeidskrachten uit de agrarische sector wordt niet voldoende opgevangen door nieuwe werkgelegenheid in de andere sectoren. Het leeuwendeel van de betrokken werknemers zal een plaats in de industrie moeten vinden. Om tal van redenen geven vele ondernemers echter voor nieuwe vestigingen de voorkeur aan het westen van ons land. Weliswaar zijn verschillende kostencomponenten daar (veel) hoger, maar tegelijkertijd ontvangen zij nog een onzichtbare subsidie in de vorm van maatschappelijke kosten, die niet door hen maar door de samenleving worden gedragen. Het gaat daarbij om kwesties van scholing, transportmogelijkheden, cultuur en vele andere.

Het is daarom noodzakelijk dat de overheid zelf de nodige additionele investeringen verricht. Dit denkbeeld sluit aan bij een voorstel uit het Memorandum 'Ontwikkeling Noorden des Lands' (Tweede Kamerfractie Partij van de Arbeid) en heeft reeds zijn effectiviteit bewezen bij de overheidsdeelneming in de DAF-fabrieken t.b.v. een vestiging in Limburg. Zoals voorbeelden uit het buitenland leren zijn er goede mogelijkheden om op deze manier een doeltreffend regionaal beleid te voeren. Hoofdstuk III gaat nader in op deze problematiek.

5. De overige werkloosheidscomponenten.

Wij hebben gezien dat men de seizoen- en de wrijvingswerkloosheid, alsmede de werkloosheid van minder geschikten wel samenvat onder de naam 'normale werkloosheid'. Daardoor zou ten onrechte de indruk gevestigd kunnen worden dat het hier om een vaste grootte gaat. Maar integendeel oefenen de stand van de conjunctuur en de ontwikkeling van de structuur grote invloed uit op de omvang van de genoemde werkloosheidscomponenten. Dat is een van de praktische redenen waarom prof. Tinbergen pleitte voor een indeling van de werkloosheid naar remedies i.p.v. naar de oorzaken. De conjunctuurbeïnvloeding met behulp van de monetaire politiek wordt in dit stuk niet verder behandeld. Er liggen op dit terrein niet veel politieke controverses en analytisch zowel als empirisch is er al voldoende materiaal verzameld.

Ook de invloed van het seizoen zal in dit stuk niet worden uitgewerkt. Volstaan kan worden met de algemene opmerking dat de bevordering van een structuur die tamelijk ongevoelig is voor seizoenschommelingen de aandacht behoort te hebben en dat ook binnen de seizoenbedrijven mogelijkheden moeten worden gestimuleerd en benut om tot een meer gelijke activiteit te komen. Aangezien de wrijvingswerkloosheid en de werkloosheid van minder geschikten kan worden gesplitst in een deel, dat geheel ongevoelig is voor ieder beleid is er geen aanleiding deze werkloosheidscomponenten apart te behandelen.

Dit stuk zal daarom worden toegespitst op de bestrijding van structurele werkloosheid. Het tweede hoofdstuk handelt daarbij over de mogelijkheden die de bevordering en uitbating van de flexibiliteit van de menselijke arbeidskracht biedt, het derde hoofdstuk zal gaan over het beleid dat de overheid behoort te voeren bij het organiseren en co-ordineren van de gewenste werkgelegenheidsstructuur.

Een en ander kan zo worden samengevat, dat het tweede

hoofdstuk handelt over de arbeidsmobiliteit en het derde over de grote mogelijkheden die door participatie van de staat in industriële projecten worden geopend.

Hoofdstuk II. De Arbeidsmobiliteit. ⁶

1. Mobiliteit, begrippen en betekenis van het verschijnsel.

Onder arbeidsmobiliteit wordt verstaan het aantal wisselingen dat plaatsvindt op de arbeidsmarkt. Iedere werknemer die van baan verandert draagt één aan dit getal bij.

Er zijn hierover in Nederland geen nauwkeurige statistieken, zodat er voor statistici nog een groot terrein vrijwel braak ligt. Wel zijn schattingen mogelijk, op grond van het aantal werkzoekenden dat zich in een bepaalde periode bij het Arbeidsbureau laat registreren en daarna een andere werkkring aanvaardt. Ook is er enig sociologisch onderzoek verricht, waarin naast kwalitatieve aspecten ook enkele kwantitatieve gegevens worden opgespoord.

De vorm van arbeidsmobiliteit die voor ons van het meeste belang is, is de beroepsmobiliteit. De werknemer wisselt daarbij niet alleen van baan, maar ook van beroep ⁷.

De gevallen waarin men wél van beroep maar niet van werkgever wisselt zijn vermoedelijk nog vrij schaars en zullen voor het hiernavolgende worden verwaarloosd.

In veel gevallen, waarin men van beroep verandert, wordt werk aanvaard in een andere bedrijfstak. Dat heeft voor de werknemer soms onaangename consequenties, waarop nog wordt ingegaan (zie II, 2 en 3e).

De beroepsmobiliteit ontleent zijn betekenis vooral aan het feit, dat daardoor de inkrimping van bepaalde produktieve activiteiten naast de expansie van andere sectoren, met minder moeilijkheden gepaard gaat.

Het wordt op deze manier mogelijk een zo goed mogelijk gebruik te maken van de aanwezige arbeidskracht, waardoor een bijdrage aan de groei van onze welvaart wordt geleverd. Dit is vooral van belang in onze tijd, die gekenmerkt wordt door een

⁶ Bij het schrijven van dit hoofdstuk hebben wij dankbaar gebruik kunnen maken van de gegevens en inzichten die de heer G. Vlieger in een scriptie over de Arbeidsmobiliteit heeft neergelegd.

⁷ O.i. is deze enge definiëring doelmatiger dan de ruime, waarbij ook wisseling van werkgever zonder beroepswisseling onder beroepsmobiliteit valt.

snelle technologische ontwikkeling, zodat de levensduur van produktieprocessen soms veel korter is dan vroeger het geval was (zie ook I, 4a).

Een geheel ander karakter draagt de 'geografische mobiliteit'. Hierin wordt uitgedrukt de afstand tussen de werknemer en zijn tegenwoordige of toekomstige werkkring. Men onderscheidt theoretisch de (binnenlandse) migratie, de pendel, het forensisme en de seizoenmigratie. Alleen de eerste twee begrippen zijn voor ons onderwerp verder van belang. Migratie en pendel hebben gemeen, dat de werknemers over vrij grote afstanden naar het werk toe gaan. Dit betekent, dat deze verschijnselen symptomen kunnen zijn van een tekortschietende werkgelegenheid in het woongebied. Daarbij is de migratie, de permanente vestiging in een andere streek, voor de werknemer misschien een goede oplossing, als hij tenminste in goede huisvesting kan voorzien. De streek waar zulke vertrekoverschotten worden geboekt, gaat er echter vaak zeer snel op achteruit.

Juist de flinke, actieve, vaak best geschoolde mensen trekken weg, waardoor het gehele leefklimaat wordt aangetast. De pendel legt wellicht een zwaardere druk op de arbeiders en betekent evenmin een goede oplossing voor het tekort aan werkgelegenheid. Er blijft in zo'n geval wel de mogelijkheid dat nieuwe bedrijven worden aangelokt door de ruime arbeidsmarkt.

2. Factoren, die de mobiliteit beïnvloeden.

De feitelijke mobiliteit hangt in de eerste plaats af van de mobiliteits*geschiktheid*, op haar beurt voornamelijk door de leeftijd en de scholing bepaald. Aangezien die beide factoren echter niet geheel onafhankelijk zijn, is het moeilijk deze invloeden apart vast te stellen.

Mobiele manlijke en vrouwelijke werkkrachten in procenten van het totale aantal arbeidskrachten per leeftijdscategorie, in de V.S.

leeftijd	Mobiele werkkrachten	
	mannen	vrouwen
14-24	52,5	52,1
25-34	27,9	39,4
35-44	19,5	29,1
45-54	15,5	24,1
55-64	13,9	19,8
65 en ouder	10,9	25,0

Uit deze Amerikaanse cijfers blijkt duidelijk hoe snel de mobiliteit terugloopt bij het klimmen der jaren.

Generatieverschillen in beroepsopleiding voor mannen in procenten (in 1960) in Nederland.

	50—64	35—49	25—34	20—24
	jaar	jaar	jaar	jaar
Voltooid beroepsonderwijs	11	19	28	35

De jongeren hebben duidelijk een hogere scholingsgraad.

Uit andere cijfers blijkt, dat de technische ontwikkeling vooral bij de ongeschoolden tot een grotere feitelijke mobiliteit leidt; de 'moderne' geschoolde beroepen vertonen wel een sterkere binding aan de onderneming, vooral door meer promotiemogelijkheden, maar niet aan de bedrijfstak.

De *geneigdheid* om van beroep te veranderen is ook van bijzondere betekenis. Zwaar, vuil en gevaarlijk werk waaraan ook elk 'status' ontbreekt, probeert men zoveel mogelijk te ontgaan. De beloningen spelen een minder belangrijke rol dan vaak wordt aangenomen, behalve bij de jongeren en bij de vrouwelijke arbeidskrachten. Mannen boven dertig jaar hechten vooral aan meer zekerheid. Daarbij speelt stellig een rol, dat de al opgebouwde pensioenrechten gevaar lopen, bij wisseling van werkgever hun betekenis te verliezen, in het bijzonder als men ook nog van bedrijfstak verandert.

Het is duidelijk dat er verschil moet worden gemaakt tussen vrijwillige en onvrijwillige mobiliteit. In tijden van krapte op de arbeidsmarkt zal men proberen zijn positie te verbeteren; wanneer daarentegen werkloosheid heerst, wordt een groot deel van de mobiliteit verklaard uit het feit dat velen wel gedwongen zijn naar ander werk om te zien en soms zelfs een ander beroep moeten kiezen. Indien de genoten scholing dan onvoldoende breed is, lopen de mobiele werknemers kans in ongeschoolde beroepen terug te vallen.

De ontwikkeling van de technologie eist aan de ene kant steeds meer hooggeschoolde arbeid. Anderzijds wordt het produktiepatroon voortdurend en in een steeds sneller tempo herzien, zodat van de produktiefactor arbeid steeds meer flexibiliteit wordt gevraagd. Nog al te vaak worden een hoge scholingsgraad en de nodige flexibiliteit als onverenigbaar beschouwd. Indien de scholing die de arbeider bij indiensttreding meebrengt, echter breed is opgezet, moet het mogelijk zijn dat de specialisatie, de toespit-

sing van de kennis op datgene wat in ieder bedrijf van belang is, binnen de onderneming of misschien binnen de bedrijfstak plaatsvindt. De kosten hiervan zijn een essentieel onderdeel van de totale produktiekosten van de betreffende activiteit.

Juist nu er steeds minder zekerheid is, hoe lang een bepaald produktieproces maatschappelijk nog rendeert, zou het een goed ding zijn als de relatief hoge specialisatie-offers in de afweging en bij de beslissingen werden betrokken. Het gaat daarbij tenslotte om een soort investering, die voldoende rendement zal moeten afwerpen.

Om de bereidheid van volwassen werknemers te stimuleren, zich voortdurend of althans enige keren in hun actieve periode, bij te scholen of zelfs om te scholen, lijkt een breed opgezette reclamecampagne van overheidswege noodzakelijk. In Noord-Amerika hebben ouderen minder weerstanden tegen het opnieuw in de schoolbanken plaatsnemen dan in Europa nog het geval is. Stellig hebben de hier nog steeds gebruikelijke onderwijsmethoden daar ook wat mee te maken. Van verschillende kanten zal er daarom aan gewerkt moeten worden deze weerzin te doorbreken.

Financiële prikkels kunnen daarbij misschien niet worden gemist. Avond- en ook schriftelijk onderwijs, maar in het bijzonder ook radio- en t.v.- cursussen bieden nog grote mogelijkheden.

De overheid heeft reeds enige regelingen gegeven om de training van arbeidskrachten binnen de ondernemingen te stimuleren. Deze schieten echter verre tekort. Een belangrijk bezwaar is ook, dat ze uitdrukkelijk als tijdelijk zijn bedoeld, min of meer als overbrugging van een moeilijke conjunctuurfase. Het gaat hier echter om een van de punten waarop een vooruitziend structureel en daarom permanent beleid noodzakelijk is.

3. *Beleid.*

a. Manpower-projection.

De richting waarin de technologische ontwikkeling zich beweegt, heeft grote gevolgen voor de behoefte aan arbeidskrachten en de scholing die zij nodig zullen hebben. Nog te weinig wordt geprobeerd om in deze ontwikkeling inzicht te krijgen, waarop verwachtingen kunnen worden gebaseerd. Nog minder tracht men de ontwikkeling te beïnvloeden en in eventueel meer gewenste banen te leiden. De problemen worden zoals reeds eerder opgemerkt werd hier niet verder behandeld.

Het moet echter mogelijk zijn om t.z.t. op basis van de uitkomsten van een desbetreffende studie iets meer te zeggen over de

toekomstige beroepsstructuur. Omgekeerd is het nuttig om bij zo'n studie over een beleid tenaanzien van de technische ontwikkeling gebruik te maken van wat over het 'haalbare aanbod' van arbeidskracht in de verschillende perioden bekend wordt.

Indien men zich bij het onderwijs toelegt op het verschaffen van een breed fundament (zoals dat in de vorige paragraaf werd bepleit), kan de planning van de opleidingen zich met betere resultaten beperken tot de kortere termijnen. Nu het merendeel van de gespecialiseerde opleidingen nog buiten de ondernemingen plaatsvindt, worden er eigenlijk veel hogere eisen gesteld aan de manpower-projection dan strikt nodig zou zijn. Het zich verliezen in allerlei futurologieën dat daarvan het gevolg kan zijn, is een reële bedreiging voor de snelle totstandkoming van een slagvaardig beleid. Als de planning zich richt op de korte termijn, zal men de verworven kennis snel kunnen toepassen en er het maximale profijt van trekken bij de bestrijding van structurele verschillen tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt.

Zo zal men over ramingen moeten gaan beschikken over het aantal mensen dat voor bepaalde beroepen moet worden aangehouden, resp. dat moet worden afgestoten, als het kan ook op lange termijn, maar in ieder geval op korte termijn. De kennis van deze situaties die bij de bedrijven aanwezig is, hoe fragmentarisch ook, moet op de een of andere manier (zie 3 c) worden samengebracht en aan de gemeenschap ten goede komen.

b. Beroepskeuzevoorlichting

Bij het voorgaande sluit de beroepskeuzevoorlichting natuurlijk nauw aan. Naast de advisering die erop gericht is de verschillende potenties van de (toekomstige) werknemer in een bepaalde functie zo goed mogelijk tot z'n recht te laten komen, moet vooral meer aandacht worden gegeven aan de mogelijkheden die er met een bepaalde scholing zijn om in de toekomst een maximale bijdrage te (blijven) leveren aan de algemene welvaart. Speciale aandacht verdienen daarbij aanknopingspunten voor aanvullende opleidingen, die nieuwe mogelijkheden zouden kunnen openen. In plaats van, zoals nog al te veel het geval is, af te wachten wie aan beroepskeuze adviezen behoefte heeft, zal er een actiever voorlichtingsbeleid gevoerd moeten worden. De moderne communicatiemedia kunnen daarbij worden ingeschakeld.

c. De raad voor de arbeidsmarkt

De huidige regering heeft het voornemen een Raad voor de Arbeidsmarkt in te stellen, die zal gaan functioneren als een com-

missie van de SER. Zij zou uitsluitend adviserende bevoegdheden hebben. Wanneer deze constructie wordt vergeleken met de Nationale Raad voor de Arbeidsmarkt zoals die in Zweden functioneert, merkt men op hoe onbevredigend het voorstel is. In plaats van een centraal instituut waarin alle activiteiten worden gecoördineerd die nuttig zijn voor een optimale arbeidsvoorziening, wordt een nieuw praatcollege opgezet. Er is echter iets heel anders nodig. In Zweden zijn de ondernemingen verplicht om minstens twee maanden van tevoren ontslagen op te geven bij de Nationale Raad voor de Arbeidsmarkt. Dit instituut neemt hierna contact op met de betrokken werknemers en noteert hun wensen en verlangens. Iedere veertien dagen beschikt het over gegevens die de regionale raden over de arbeidsmarkt doorgeven. Daardoor is de Raad in staat om de met ontslag bedreigde arbeiders vrij gemakkelijk weer te plaatsen.

Als daarvoor om- en bijscholing nodig is, kunnen er onmiddellijk cursussen worden georganiseerd, want de Raad beschikt daartoe over het benodigde apparaat mét de leerkrachten! Ook coördineert deze Raad de beroepsvoorlichting en heeft zij de bevoegdheid zelf aanvullende werkgelegenheid te scheppen. Zelfs kan de Raad de fiscale faciliteiten aan bedrijven distribueren en ook op andere manier de industriespreiding stimuleren o.a. door de afgifte van bouwvergunningen! Het instituut geeft een frequent verschijnend overzicht uit van de voorgenomen ontslagen en investeringen, zodat bedrijven daar weer gemakkelijk op kunnen inspelen. De hier genoemde bevoegdheden zijn in Nederland versplinterd en berusten dan bij tenminste vijf ministeries (Financiën, Economische Zaken, Sociale Zaken en Volksgezondheid, Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Onderwijs en Wetenschappen) of ontbreken geheel. Het moet mogelijk zijn om in Nederland iets dergelijks op te bouwen. De nieuwe Raad voor de Arbeidsmarkt zal zich in het begin misschien moeten beperken tot research en adviezen, maar al vrij spoedig enige coördinerende bevoegdheid moeten krijgen, met inbegrip van de registratie en publicatie van wat op de arbeidsmarkt omgaat. Langzamerhand kan daaraan een uitvoerend apparaat (onderwijs, beroepskeuze, voorlichting, etc.) worden toegevoegd.

Het is daarom beslist onverstandig dat de Raad als SER-commissie zou gaan werken. Er zijn nl. professionals nodig en geen goedwillende specialisten met teveel andere dingen aan het hoofd. Ook behoort het Instituut natuurlijk niet in de Randstad, maar b.v. in Gelderland of nog liever in een van de probleemge-

bieden te worden gehuisvest. Niet alleen is daardoor de confrontatie met de werkelijke problematiek beter verzekerd, ook levert men zelf een bescheiden bijdrage tot de oplossing daarvan, terwijl de decentralisatie van het apparaat die toch nodig zal zijn, voldoende kan waarborgen dat overal contact met de plaatselijk verschillende situaties op de arbeidsmarkt wordt gehouden.

Concrete punten verdienen nog enige toelichting. Registratie van investeringen en ontslagen zal naar men mag aannemen door het bedrijfsleven niet altijd even gunstig worden ontvangen. Het gehele bedrijfsklimaat in Nederland is nl. nog teveel door een zucht naar geheimhouding beïnvloed. De 'moordende' nationale, maar vooral ook internationale concurrentie zal als argument worden aangevoerd om dat plan tegen te houden. Er kan echter op worden geantwoord dat in Zweden van deze kwalijke invloeden weinig gebleken is, dat integendeel vele bedrijven zelf profiteren van het betere inzicht in de arbeidsmarkt en ten slotte dat het mogelijk is op soortgelijke wijze als het CBS dat doet, om werkelijk vertrouwelijke gegevens niet openbaar te maken en niettemin profijt te hebben van de aanwezigheid.

Een belangrijke aanvulling op, maar ook voorloper van deze verzameling van actueel materiaal, zijn de bedrijfstakstructuuronderzoekingen die ook nu al wel plaatsvinden. Te veel is men daarbij echter nog afhankelijk van de medewerking van de ondernemers – het rapport Goldschmidt voor de wollen stoffenbranche rond Tilburg heeft b.v. door tegenwerking veel vertraging opgelopen. Ook het voorstel in het vennootschapsrecht het recht van enquête voor de werknemers te introduceren, gaat in de goede richting. Voldoende is het echter niet. De overheid zal bedrijfstak voor bedrijfstak moeten doorlichten en onze concept-Raad voor de Arbeidsmarkt is de aangewezen instantie daarvoor. Om resultaat te boeken zullen dan echter ook bevoegdheden nodig zijn.

Reeds velen is het opgevallen hoe slecht de verschillende arbeidsbureaus met elkaar samenwerken. De regering stelt zich nu voor de werkzaamheden meer te coördineren. Zolang echter een werkelijk beleid voor de arbeidsmarkt ontbreekt, kunnen daar weinig resultaten van worden verwacht. Het is b.v. beslist onvoldoende als men elkaar gegevens – op aanvraag – ter beschikking stelt. In plaats van een vrij passieve zal een actieve bemiddeling moeten worden gevoerd waarbij structuurpolitieke doeleinden het richtsnoer vormen en waarbij alle mobiliteitsfacetten de aandacht krijgen die ze verdienen. De Dienst voor de Arbeidsvoorziening van ons Ministerie van Sociale Zaken zal daarom met

het apparaat van de Raad die hier wordt voorgesteld, geïntegreerd worden.

Een belangrijke taak zal ook zijn om eventuele wenselijke migratie werkelijk te begeleiden.⁸

Het voornaamste facet is de steun bij het vinden van passende huisvesting, maar ook het wegwijs maken in de nieuwe plaatselijke situatie. Men migreert niet gemakkelijk naar een andere streek, als men volslagen onbekend is met de sociaal-culturele opvattingen, gewoonten en normen daar, met de infrastructuur van onderwijs en verenigingsleven, met de werkgelegenheidsstructuur vooral, die al onmiddellijk van groot belang is voor de opgroeiende kinderen.

Dit brengt ons weer tot beroepskeuzevoorlichting en de activiteiten op onderwijsgebied. Hierover is echter in de vorige paragraaf reeds het nodige gezegd.

De Raad zal ook van de radio en tv gebruik moeten maken om het inzicht bij de werknemers in de situatie op de verschillende delen van de arbeidsmarkt te vergroten. In België heeft men al ervaring met dergelijke 'marktberichten'. Ook de voorlichting over de hierboven genoemde facetten is langs deze weg mogelijk, mits men het vooral zoekt in zeer korte en zakelijke programma's.

d. Onderwijspolitiek.

In de eerste paragrafen van dit hoofdstuk is al gewezen op de noodzaak van een heroriëntering van het onderwijs, scholing en training daaronder begrepen.

Vaak stelt men dat mensen moeten worden opgeleid voor een maatschappij die er geheel anders uit zal zien dan nu kan worden voorzien. Door deze stelling loopt men gevaar het karakter van de technische vooruitgang te miskennen en bovendien wordt de taak die het onderwijs heeft er verkeerd in opgevat. De techniek berouwt nl. voort op het reeds bestaande; de vooruitgang ligt voor een groot deel in het vinden van nieuwe combinaties. Het feit dat daarbij wordt aangeknoopt bij de huidige stand van kennis en techniek, maakt het in beginsel mogelijk om voorspellingen te doen, natuurlijk met afnemende betrouwbaarheid wanneer het verwachtingsinterval langer wordt. Het onderwijs heeft daarbij niet de taak om op de ontwikkelingen vooruit te lopen, maar

⁸ I.v.m. de door ons aanvaarde doelstellingen van het ruimtelijke ordeningsbeleid, moet hierbij speciaal gedacht worden aan migratie van het Westen naar de rest van het land en vooral aan migratie binnen de randgebieden, b.v. Tilburg—Twente en v.v.

vooral om de dubbele geschiktheid aan te kweken in de bestaande situatie werkzaam te zijn en ook de ontwikkelingen naar nieuwe onstandigheden mee te maken, liever zelfs om daaraan ook een creatieve bijdrage te leveren.

Daarom is het noodzakelijk dat een breed fundament wordt gelegd van kennis, inzicht, creativiteit en vaardigheden, en dat men oppast voor specialisatie als geen zeer nauw contact met de eisen van de praktijk wordt onderhouden. In de regel is de kennis over wat aan specialisatie nodig is, zeer verspreid en alleen up to date bij de talloze bedrijven of instellingen. Men tracht ook nu wel deze kennis samen te brengen en dan het onderwijs met behulp daarvan bij te sturen, maar dit proces kost teveel tijd, terwijl dit soort inzichten maar een beperkte geldigheidsduur hebben. Ook leidt deze gang van zaken automatisch tot een zekere overlading van het onderwijsprogramma.

Het is daarom wenselijk, dat gespecialiseerde kennis binnen de bedrijven of de bedrijfstak wordt bijgebracht, waar men de gevaren van overlading en veroudering met meer succes kan bestrijden. De om- en de bijscholing kan met deze training worden samengesmolten. Natuurlijk vraagt dit allerlei maatregelen van de overheid, vooral op het gebied van begeleiding en stimulering. Anderzijds wordt het nodig om het algemeen voortgezet en het wetenschappelijk, resp. het beroepsonderwijs, te herzien. Het is daarom zo bijzonder jammer dat de uitvoeringsregelingen van de Mammoetwet aan de creatieve vakken nog steeds veel te weinig ruimte bieden. Ook is het geringe bedrag dat wordt uitgetrokken voor onderzoek en experiment een belemmering voor de ontwikkeling van moderne leer- en ontwikkelingsmethoden die aangepast zijn aan de genoemde taken. De veel te grote klassen speciaal bij het kleuter- en lager onderwijs zijn daar grote obstakels bij het leggen van een fundament dat meer is afgestemd op zelfwerkzaamheid en individuele optimale ontplooiing. Van het onderwijzend personeel wordt vaak meer gevraagd dan verantwoord is. Natuurlijk kweekt dat een klimaat dat minder geschikt is voor het overwinnen van groepsbelangen, het aantasten van ingeslepen tradities en de bereidheid om zich door aanvullende scholing met nieuwere methoden en inzichten vertrouwd te maken.

Er is hier boven al op gewezen dat het verleggen van de verantwoordelijkheid voor gespecialiseerde beroepstraining naar het bedrijfsleven ook nuttig is uit een oogpunt van toedeling van kosten. En dat is weer van betekenis voor het nemen van beslissingen t.a.v. de herziening van het productiepatroon.

e. Pensioenvoorzieningen.

De grote verschillen tussen de pensioenstelsels en de enorme verbroekeling van beheer en uitvoering, zijn een niet te onderschatten barrière voor een beweeglijker arbeidsaanbod. Wie bij ontslag met een polis voor uitgesteld pensioen vertrekt, ziet zich in de meerderheid der gevallen elke aanspraak op zgn. 'backservice' ontgaan, wanneer daar ten minste in was voorzien.

Alweer in Zweden is een pensioensysteem ingevoerd dat dergelijke gebreken niet vertoont. Het werkt met een soort puntenstelsel, waarbij de offers die voor het pensioen in iedere betrekking en gedurende welke periode dan ook zijn gebracht, volledig vrucht afwerpen.

Onlangs heeft het NVV een pensioenplan voor ons land gelanceerd dat bij algehele verwezenlijking een grote vooruitgang zou betekenen. Er wordt ook een weg in gewezen, om stap voor stap betere oplossingen te bereiken. Het verdient daarom aanbeveling aan de uitvoering van dit plan onverwijld te beginnen. Eventuele er nog aan klevende feilen kunnen geleidelijk worden weggewerkt en doen in geen geval afbreuk aan de waarde van deze poging om de huidige bedroevende situatie ingrijpend te verbeteren.

HOOFDSTUK III

Het Staatsholdingsbedrijf ⁹

1. Inleiding.

Een structuurbeleid t.a.v. de werkgelegenheid vereist een adequaat instrumentarium ter stimulering en afremming van een aanzienlijk deel der economie. Structuuronderzoeken en een Raad voor de Arbeidsmarkt alsmede het arsenaal stimuleringsmiddelen dat de overheid hanteert zijn noodeakelijk maar niet afdoende.

De overheid zal zelf motoren moeten inzetten; hiertoe zijn technische en financiële middelen en organisatiestructuren met het oog op uitbreiding van initiatieven in heden en toekomst nodig. Thans wordt het tijdstip van actief reageren op resultaten van structuuronderzoek en signalen die de Raad voor de Arbeidsmarkt kan geven, nog overgelaten aan het initiatief van het vrije bedrijfsleven. Voorts zullen structuuronderzoeken niet alleen

⁹ De samenstelling van dit hoofdstuk werd gemakkelijker door de bereidwilligheid van het Centro Studi e documentazioni economico-sociali del PSI-PSDI Unificati (Italië), dat ons zeer veel materiaal ter beschikking stelde.

beperkt moeten blijven tot de reeds in moeilijkheden verkerende bedrijfstakken.

De verhouding tussen loon- en kapitaalkosten wordt kleiner. De arbeidsintensiteit in de industrie wordt geringer door de technologische ontwikkeling. Grote aanpassingen kunnen worden verwacht en een bedrijfsleven dat niet voldoende acht slaat op de toekomst, omdat het te zeer verdiept is in de problemen van alle dag, zal de aansluiting bij de technische vooruitgang missen. Nu de conjunctuur weer aantrekt, bestaat bezorgdheid dat het optimisme over de betere vooruitzichten, de belangstelling voor structuurproblemen doet afnemen.¹⁰

Staatsdeelneming in het bedrijfsleven zal daarom nuttig zijn. In Nederland staat men hier echter traditioneel wat huiverig tegenover. Slechts indien bedrijven een inherente monopolistische tendens vertonen (electriciteit, gas, water, enz.), indien het gaat om weinig lucratieve bedrijven (openbaar vervoer) of om zaken die nauw verwant zijn met het algemeen belang (onderwijs, gezondheidszorg, enz.) heeft men staatsdeelneming als alternatief beschouwd.

De stimuleringsmaatregelen laten de uiteindelijke beslissingen over aan het initiatief van het bedrijfsleven zelf.

Opgemerkt moet worden dat de gewenste organisatiestructuur in welk kader de overheid zelf activiteiten zou ontplooiën tot nu toe ontbrak, of indien wel aanwezig, verkeerd gebruikt werd.

De stagnerende uitbreiding van de openbare sector was mede gevolg van de bestaande verbrokkeling: de overheidsbedrijven vormen niets meer dan een collectie semi-autonome bedrijven, die onder toezicht stonden van verschillende ministeries.

Eén ministerie dat voortdurend de efficiency der overheidsbedrijven en van de bedrijven waarin wordt deelgenomen, in zijn totaliteit dóórlicht, bestaat niet.

Op deze plaats kan gewezen worden op twee soorten ministeriële verantwoordelijkheid t.a.v. overheidsbedrijven en deelnemingen:

a. de verantwoordelijkheid, dat het beleid in het betreffende bedrijf de publieke zaak zo goed mogelijk dient. Een taak die ligt bij de diverse ministeries waaronder de bedrijven ressorteren;

b. de verantwoordelijkheid, dat het beleid onder a) met maximale

¹⁰ Zie de Volkskrant van 26 oktober 1968.

efficiency wordt bereikt. In de opzet die ons voor ogen staat zal deze taak komen te liggen bij een coördinerend ministerie voor staatsdeelnemingen en bedrijven.

De fractie van de PvdA in de Tweede Kamer heeft met het oog op het geven van impulsen aan de industriële bedrijvigheid in het noorden, voorgesteld te komen tot de oprichting van een maatschappij voor industriële ontwikkeling. In deze onderneming zal door middel van de benoeming van een 'zware' directie met inzicht in de industriële vraagstukken, kennis omtrent bankzaken, alsmede ervaring betreffende industriële acquisitie moeten worden gecombineerd. Van deze maatschappij, die de vorm van een N.V. zal moeten krijgen, zullen de aandelen in handen van de Rijksoverheid moeten zijn. De bestuursstructuur dient op vergelijkbare wijze als bij de staatsmijnen geregeld te worden.

De maatschappij zal tot taak hebben

1e. door middel van onderzoek en acquisitie de vestiging van particuliere ondernemingen in het noorden te bevorderen;

2e. het verkrijgen van ruime bevoegdheden om met risicodragend kapitaal deel te nemen in gevestigde of te vestigen ondernemingen in het noorden;

3e. het zelf ter hand nemen van bepaalde produkties indien deze op economisch verantwoorde wijze in het noorden op gang kunnen worden gebracht, waarvoor op korte termijn geen particuliere ondernemers zijn te interesseren.

De overheid zal de financiële middelen die de maatschappij behoeft, moeten fourneren.¹¹

De structurele veranderingen, die de technologische ontwikkeling met zich brengt, zullen het werkgelegenheidspatroon ook op nationaal niveau wijzigen. Daarvoor is een staatsholding-bedrijf nodig, om de overheid overal te laten deelnemen waar het particulier initiatief tekort schiet of te laat dreigt te komen. Het ziet zich voor dezelfde taken gesteld als de eerder genoemde maatschappij, met dien verstande, dat de industriële ontwikkeling niet het enige doel behoeft te zijn, noch uitsluitend het noorden van het land hoeft te betreffen. Het zal onder voortdurende controle van het parlement komen te staan (het zou nuttig zijn als het par-

¹¹ Tweede Kamerfractie PvdA: 'Ontwikkeling Noorden des Lands', pag. 15/16.

lement zich de middelen verschaft om deze zich uitbreidende taak beter te vervullen).

Het verdient overweging na te gaan of de organisatie van de Staatsmijnen hierbij kan worden ingeschakeld. De staatsholding kan, naar analogie met de Italiaanse staatsholdingmaatschappij bestaan uit sectoriële holdingmaatschappijen en verzamelgroepen waarin zij de meerderheid van het aandelenkapitaal in handen heeft. Deze dochter-holding/verzamelgroepen houden zich in Italië met velerlei en uitgebreide activiteiten op industrieel, dienstverlenend en infrastructureel terrein, via werkmaatschappijen, bezig waarvan de investeringsplannen worden gecoördineerd door de 'moeder-holding' in het kader van het algemeen economisch beleid van de regering. De staatsholding staat een aanzienlijke private sector niet in de weg. Zij treedt dáár op, waar een optreden absoluut noodzakelijk is geworden door de private inertie.

2. De organisatie van de Staatsholdingmaatschappij.

Wij stellen ons voor dat het algemene beleid, zoals dat door het staatsholdingbedrijf wordt gevoerd, door de democratisch gekozen regering bepaald wordt. De regering kan deze taak, ten behoeve van een snellere besluitvorming, delegeren aan een minister voor staatsdeelnemingen, bijgestaan door een klein comité van ministers, dat de algemeen economische politiek ten aanzien van de staatsdeelnemingen bepaalt en deze coördineert met die van de andere staatsbedrijven. Hierbij valt te denken aan de ministers van Financiën, Economische Zaken en Sociale Zaken.

De directie van de staatsholdingmaatschappij zou kunnen bestaan uit:

- a. voorzitter en vice-voorzitter die door de regering zijn benoemd;
- b. experts — maximaal drie — in financiële en industriële aangelegenheden, eveneens door de regering benoemd.

Zij vormen tezamen het dagelijks bestuur.

Door elk der betrokken departementen en staatsdiensten wordt één hoge ambtenaar benoemd, om zitting te nemen in de 'raad van commissarissen'. De directies der sectoriële holdings worden benoemd door het dagelijks bestuur van de 'moeder-holding'. De werkmaatschappij-directies, op hun beurt benoemd door de directies van de sectoriële holdings, voeren hun eigen benoemingsbeleid.

De hier voorgestelde decentralisatie heeft tot doel aan de bureaucratie weinig kans te geven.

De directie van de moeder-holding stelt technische adviesco-

mité's in, die adviseren over de belangrijkste wijzigingen in de produktie-processen. De administratieve en juridische controle wordt uitgeoefend door een onafhankelijke raad van toezicht.

3. *Het structuurbeleid.*

De holding werkt met meerjarige investeringsprogramma's (ong. 5 jaar). Deze investeringsprogramma's worden opgesteld door de werkmaatschappij en/of de sectoriële holdings, die zich dichter bij het begin van de produktieketen bevinden. De plannen worden ter goedkeuring voorgelegd aan de leiding van de moeder-holding.

Belangrijk is de mogelijkheid van een eventuele aanpassing van de investeringsplannen aan de economische situatie.

Dank zij de onderlinge verbondenheid is een verschuiving van vermogen tussen bedrijven of bedrijfstakken mogelijk, indien vermogen vrijkomt door de tijdelijke afremming van een bepaald project, gewenst in het licht van de economische situatie. Als een uitbreiding der investeringen noodzakelijk is, moet de mogelijkheid bestaan een supplementair schema op te stellen, waarbij bovendien gestreefd dient te worden naar zodanige investeringsprojecten, dat een uitbreiding op korte termijn ook werkelijk te verwezenlijken is.

Grote projecten, die de structuur ingrijpend wijzigen — bv. sectoriële herstructurering, fusies met particuliere bedrijven — moeten door de regering worden goedgekeurd. Plannen die samenhangen met wettelijke steunmaatregelen vereisen ook regeringsinstemming.

De invloed op de betalingsbalans is een belangrijk criterium bij de keuze van het beleid. De staatsholding zal prijsvervalsing van door haar gecontroleerde bedrijven moeten vermijden, als niet passend in een gezond structuurbeleid. Dit heeft tot gevolg dat zij zich bij haar deelnemingen in aanzienlijke mate laat leiden door de verwachte toekomstige plaats van Nederland in de wereld-economie. Via deelname zou de overheid bijv. de landbouwproductie kunnen ombuigen in de richting van meer verfijnde artikelen, ten koste van de bulkgoederen, die thans op de wereldmarkt met grote overheidssteun worden aangeboden. Gestreefd zal moeten worden naar meer export, terwijl de door Nederland alleen met grote kosten te produceren goederen en diensten zullen moeten worden ingevoerd. De internationale arbeidsverdeling zal voor de staatsholding een leidend beginsel dienen te zijn. Daarbij kan zij van enkele specifieke Nederlandse voordelen uit-

gaan: de hoge scholingsgraad van de factor arbeid, de geringe oppervlakte en de gunstige ligging.

Een voortdurend onderzoek door onafhankelijke organisatie-deskundigen naar de optimale organisatie voor de produktie, zodat op grote schaal en meer gespecialiseerd kan worden geproduceerd, is vereist. De onafhankelijkheid van deze deskundigen is voor de leiding een uitdaging de bureaucratie zoveel mogelijk te beperken.

Technische en wetenschappelijke kennis die wordt vergaard in de afzonderlijke werkmaatschappijen en sectoriële holdings zullen moeten worden samengebracht en aan allen die dit wensen, bv. ook de kleine en middelgrote ondernemingen, ter beschikking worden gesteld. Ook met het particuliere bedrijfsleven zal naar samenwerking moeten worden gezocht op het gebied van research, ontwikkeling, produktie, enz.

4. Werkgelegenheidsbeleid.

Gewezen is reeds op het betalingsbalansaspect waaraan de staatsholding bij haar beleid grote aandacht moet geven. In het kader van de herstructurering zal echter tot sluiting van bedrijven eerst mogen worden overgegaan wanneer voor vervangende werkgelegenheid is gezorgd. Dit impliceert een tijdelijk in stand houden van minder rendabele bedrijven met steun van de staatsholdingmaatschappij. Nieuw is dit niet, want ook zonder staatsholding gebeurt dit in Nederland. Voorwaarde is dat tijdig vervangende werkgelegenheid wordt geschapen, passend in het structuurbeleid. Wanneer de overheid een grotere directe invloed heeft op het economisch handelen dan thans het geval is, dan kunnen op grond van de structuuronderzoeken en informatie verstrekt door de Raad voor de Arbeidsmarkt, sneller maatregelen getroffen worden, en behoeft niet te worden gewacht op de welwillendheid van het particuliere bedrijfsleven, dat op vele manieren door de overheid gestimuleerd moet worden, maar de uiteindelijke beslissing aan zich houdt.

Dat met een dergelijk beleid verrassend goede resultaten zijn te bereiken, leert het volgende. In Italië werden in 1963, 1964 en 1965, in opdracht van de staatsholding, tien standaardvrachtboten gebouwd, waaraan op het moment van de opdracht geen behoefte bestond. De capaciteit van de Italiaanse werven was niet volledig benut en tot ontslag wilde men niet overgaan. Alle tien de vrachtboten werden evenwel later zonder verlies verkocht!

Op het gebied van opleiding en herscholing, alsmede management-opleidingen voor middelbaar en hoger personeel, zal de staatsholding vele activiteiten dienen te ontplooiën. Haar inkomsten zullen voor een gedeelte aan de bovengenoemde Raad voor de Arbeidsmarkt moeten toevloeien, zodat deze ook ernst kan maken met de bevordering van de arbeidsmobiliteit in de rest van het bedrijfsleven.

Het regionale beleid.

Wordt een deel der totale investeringen bestemd voor de ontwikkeling van structureel achterblijvende regio's dan kan een evenwichtige economische ontwikkeling van het land worden nastreefd. De staatsholding kan b.v. deelnemen in regionaal op te richten financieringsmaatschappijen, die met de problemen ter plaatse goed op de hoogte zijn en de betekenis van een overheids- of particuliere activiteit voor de regio beter weten te waarderen. Deze regionale financieringsmaatschappijen kunnen tevens een aanzienlijke bijdrage leveren ter bevordering van kleine en middelgrote bedrijven, die geen of weinig toegang hebben tot de kapitaalmarkt, doch voor een evenwichtige opbouw van de regio van betekenis zijn.

6. Financieringsbeleid.

Zelf-financiering, beroep op geld- en kapitaalmarkt en financiering door de moeder-holding zijn de mogelijkheden die de werkmaatschappijen hebben om aan financieringsmiddelen te komen. De moeder-holding zelf krijgt haar middelen ook voor een belangrijk deel via de kapitaalmarkt.

Zelf-financiering is slechts mogelijk bij rendabele bedrijven, maar als afremming van het investeringsprogramma van één of meer dezer bedrijven gewenst is, dan vergemakkelijkt de organisatorische structuur van de holdingsmaatschappij het doorgeven van tijdelijk braakliggend vermogen tussen bedrijfstukken via de financiële afdeling van de moeder-maatschappij, zodat de diversiteit in de vermogensbehoefte optimaal wordt benut. De reeds jaren bestaande Nationale Investerings Bank zou met haar organisatie de financiële schakel van de Staatsholding kunnen gaan vormen. De uit de Maatschappij tot Financiering van het Nationaal Herstel N.V. voortgekomen instelling geeft tot heden weinig aandacht aan de regionale ontwikkeling, zoals het jaarverslag over 1967 duidelijk aantoonst:

Regionale spreiding van onze investeringskredieten per 31 dec. 1967. ¹²

provincie	bedrag x f l miljoen	aantal bedrijven	aantal vestigingen
Friesland	11,0	23	27
Groningen	65,2	32	37
Drenthe	8,6	9	9
Overijssel	45,8	29	34
Gelderland	46,2	68	80
Utrecht	16,8	24	33
Noord-Holland	173,6	98	115
Zuid-Holland	328,5	193	202
Zeeland	38,7	16	16
Noord-Brabant	87,0	85	98
Limburg	42,2	27	34
IJsselmeerpolders	0,3	5	7
Totaal	863,9	609,0	692,0

De bank geeft als verklaring: 'Wij hebben uit de overigens schaars beschikbare gegevens de indruk dat deze geografische verdeling over de provincies weinig afwijkt van die betreffende de investeringen in vaste activa. De concentratie in het westen van het land van zowel investeringen als onze investeringsfinanciering vindt ongetwijfeld in belangrijke mate haar verklaring in de na-oorlogse ontwikkeling rond Rotterdam en in het eerst langzaam op gang komen van de regionale industrialisatie'. ¹³

Bij de oprichting van de staatsholding zal een fonds gevormd moeten worden, waarvoor de gelden door de regering worden verschaft en regelmatig aangevuld, aanvullingen waarover in het parlement beslist wordt. Uit dit fonds kan de holdingmaatschappij gelden ter beschikking stellen, waarover geen rente behoeft te worden betaald, zodat:

a. projecten kunnen worden gestart waarvoor op geld- en kapitaalmarkt moeilijk of geen financieringsmiddelen zijn te verkrijgen, maar die passen in het structuurbeleid;

¹² Nationale Investerings Bank (Herstelbank): Verslag over het boekjaar 1967, pag. 25.

¹³ Nationale Investerings Bank (Herstelbank): Verslag over het boekjaar 1967, pag. 27.

b. de staatsholding goedkope leningen kan verstrekken, die noodzakelijk zijn voor de handhaving en uitbreiding van de werkgelegenheid.

Het feit dat de werkmaatschappijen en sectoriële holdings via de 'moeder-holding' kunnen terugvallen op de staat, geeft een grotere kans van slagen op de kapitaalmarkt. In Italië financierde de staatsholdingsmaatschappij in 1960 60 percent van haar financieringsbehoefte via de open kapitaalmarkt, en 30 percent werd door middel van zelf-financiering opgevangen.

De Algemene Rekenkamer kan als onafhankelijk orgaan de financiële controle uitoefenen, waarvan de resultaten jaarlijks openbaar worden gemaakt.

R. VAN BOVEN, ec. cand.

R. M. DE HAAN, ec. drs.

De generatie waarop wij gewacht hebben

Nog niet zo lang geleden leek het of de Duitsers modelleerlingen waren geworden in het vak democratie. Wij hadden veel in te halen en een vluchtige toeschouwer zou de indruk hebben kunnen krijgen dat wij zeer vlijtig waren. Deze idylle is nu wreed verstoord. Hij moest wel verstoord worden, want de tijd van de schooldemocratie is voorgoed voorbij. De vrijgelaten scholieren staan op straat, in de kou. Ze zijn erg geschrokken.

Wat geen bedreiging van buitenaf tot stand had gebracht, gebeurt nu: voor de eerste keer wordt onze parlementaire democratie van binnenuit aangevochten, want voor het eerst neemt een generatie — die ik de vredesgeneratie zou willen noemen — aanstoot aan bestaande verhoudingen. Niet onbelangrijke groeperingen hebben zich politiek geëngageerd op hun eigen manier en in overeenstemming met hun leeftijd. Zij stellen de bestaande orde ter discussie doordat zij haar provoceren. Niemand in dit land heeft méér reden om deze uitdaging aan te nemen dan de Duitse Sociaaldemocratische Partij. Daarom zou ik graag met u van gedachten willen wisselen over onze democratische staat, over haar noodzaak, haar problematische karakter en haar kansen. Over de noodzaak van de democratie hoef ik niet veel meer te zeggen. Dit schoolstadium hebben wij, zoals ik reeds zei, achter ons liggen. De democratische orde als noodzaak moet iedere dag weer door een democratische bestuurspraktijk bewezen worden. En hier begint de problematiek.

De democratische orde in de Bondsrepubliek werd gedurende lange tijd ook door enige van haar vertegenwoordigers discutabel gesteld. Wie herinnert zich dat niet? Nog steeds kan er gewezen worden op misstanden, die wij niet moeten verdoezelen. Wie zou de moed op kunnen brengen, de crisisverschijnselen in het kielzog van het Adenauer/Erhard-tijdperk te ontkennen, als de jeugd daar kritisch of provocerend op wijst en van ons een antwoord verlangt?

Toen de SPD zich ruim een jaar geleden bereid verklaarde de vastgelopen regeringskar uit de modder te trekken, besefte ik nog

niet dat de jarenlang bedreven zonden van de CDU/CSU ook op onze rekening geschoven zouden worden. Maar zo uit de jeugd nu eenmaal haar kritiek, vaak onrechtvaardig en nog vaker haar doel ver voorbijschietend. Wij hebben geen reden tot klagen. We hebben wel ergere dingen overleefd. In elk geval zou het vaak harde oordeel van de jeugd niet stevast stuk moeten lopen op de chronische betweterij van de ouderdom.

De democratische orde van de Bondsrepubliek wordt op het ogenblik aangevochten door de rechts-extremistische NPD en door een extremistische vleugel van de in haar geheel links georiënteerde buitenparlementaire oppositie, door de SDS. Extreem rechts vormt een irrationele reactie op een situatie die men als onbevredigend ondergaat en tot welks analyse men, geheel overeenkomstig het reactionaire karakter, geen enkele bijdrage vermag te leveren. Onze historische ervaring met betrekking tot deze rechtse reactie zou ertoe moeten leiden dat wij de NPD niet onderschatten. Het werkelijke gevaar voor onze democratische orde komt nog altijd in de allereerste plaats van rechts en dan pas van links. Dat zouden ook onze conservatieven moeten begrijpen, voorzover zij bereid zijn te leren van hun fouten uit de tijd van de Weimar-republiek.

Rest dus het linkse protest van de jeugd, dat de SPD verplicht is te beantwoorden. Deze buitenparlementaire oppositie als geheel wordt gevoed door goede bedoelingen, telurstellingen, angsten, gerechtvaardigde en ongerechtvaardigde kritiek en geëxalteerde ideeën. Omdat het geen zin heeft met de onrechtmatige acties van een extremistische vleugel het rechtmatige protest als geheel af te wijzen, bepaal ik mij tot de meerderheid van de protesterende studenten. Laat niemand zich vergissen: deze onrust behoort niet over een half jaar tot het verleden; zij is nauwelijks begonnen en zal ook niet tot de studenten beperkt blijven.

De taak om het protest van de jeugd op democratische wijze tegemoet te treden, ligt bijna uitsluitend bij de sociaaldemocraten in de na de oorlog onder hun leiding weer opgebouwde grote steden. In Berlijn wordt bij voorbeeld allereerst de SPD aangevalen. Niet alleen omdat zij daar regeert, maar ook omdat het de moeite niet loont de CDU daar te provoceren.

Ik ben het niet eens met veel van wat de studenten op het ogenblik doen, en ook ben ik er niet zeker van of het studentenprotest de Duitse democratie op de duur ten goede zal komen. Dat weet nog niemand. Men weet zelfs nog niet, of het op de langere duur tot een politisering van de studenten zal komen, of

tot een totale depolitisering in berusting of cynisme. Ik vind alleen dat dit alles ons niet onverschillig mag laten.

Zeker: de diagnose van de studenten is vaak onjuist, de door hen voorgestelde geneesmiddelen zijn meestal niet acceptabel, maar dat geeft ons nog niet het recht arrogant te reageren, want deze grote verwarring is niet alleen te vinden in het kamp van de studenten. Het wil er bij mij niet in, dat we van de jeugd een grotere duidelijkheid mogen eisen dan van ons zelf, omdat toch menige oudere het gevaar loopt, een aanzienlijke mate van onzekerheid en onvermogen te stileren tot 'gelatenheid'.

Een reden voor het protest van de jeugd en in het bijzonder dat van de studenten, ligt in de vaak beschreven discrepantie tussen de mogelijkheden die de moderne geïndustrialiseerde maatschappij voor het menselijke leven en de menselijke vrijheid biedt, en de realiteit van die maatschappij. Voor een deel wordt deze discrepantie slechts passief ondergaan. Kenmerkend hiervoor is de 'tweede jeugdbeweging' die men aantreft in alle geïndustrialiseerde landen en die door middel van sexueel gedrag, mode en beat uit de steeds totaler georganiseerde moderne maatschappij naar buiten tracht te breken. Dat de handel van deze ontspanningspoging een zaakje maakt, bewijst de onmacht van de poging. Tegen deze achtergrond zou eigenlijk ook de oudere generatie moeten toegeven dat zelfs een radicale politieke kritiek van de jeugd op de bestaande maatschappelijke verhoudingen een van de produktieve vormen is waarin de jeugd de maatschappij aanpakt. Waar de tegenstrijdigheid van de industriële maatschappij in west en oost van louter gevoel tot bewustzijn wordt, begint het politieke protest van de jonge generatie. De jongeren vragen wat men eigenlijk moet denken van een maatschappij die miljarden spendeert aan vernietigingswapens of cosmetica, terwijl in de ontwikkelingslanden jaarlijks miljoenen mensen verhongeren. Zij vragen wat het hele, op zichzelf rationele maar wat de resultaten betreft door en door irrationele, industriële apparaat van het westerse kapitalisme en het Oosteuropese socialisme bijdraagt, na de bevrediging van materiële behoeften, tot de vrijheid en tot de innerlijke rijkdom van het menselijke leven. En zij die nog niet in deze maatschappij moeten meedraaien, dromen van een betere wereld.

En dan zeg ik: eindelijk dromen ze weer. Want om met onze vriend Erhard Eppler te spreken: het is slecht leven zonder toekomst. Nu zou men zich af kunnen vragen, of niet de technische vooruitgang met zijn steeds toenemende automatisme aan de ene en

de steeds toenemende vrije tijd aan de andere kant, binnen afzienbare tijd de bevrijding van de mens uit zijn industriële arbeid en de opheffing van zijn, uit deze arbeid voortgekomen, zelfvervreemding met zich mee zou kunnen brengen. Maar van zulke technische utopieën treft men bij het studentenprotest — waarin de technici en de beoefenaars der natuurwetenschappen slechts een geringe rol spelen — praktisch niets aan.

De kritiek richt zich meer op de maatschappij, die met haar zo rationeel georganiseerde produktiekrachten zo irrationeel omspringt. De onvrijheid van het 'bureaucratisch socialisme' wordt daarbij net zo hard gehegeld als die van het 'schijndemocratische kapitalisme'. Ik wil mij hier echter alleen bezighouden met de studentenkritiek op de westerse maatschappij, speciaal met die op de Bondsrepubliek.

De SDS ziet onze maatschappij als één enkel doelloos 'systeem', waarin het apparaat regeert en de mens 'gemanipuleerd' wordt. Gemanipuleerd en 'geïntegreerd' wordt er door de 'establishment', waarvan de leden echter zelf ook maar gevangenen van het systeem zijn en 'bureaucratische karaktermaskers' dragen. De in de grondwet verankerde democratische vrijheden hebben slechts een functie als alibi's. De schijnbare tolerantie van de democratische maatschappij is slechts een bijzonder geraffineerde manier van onderdrukken. De maatschappij wordt hier dus niet gezien als historisch veranderend en veranderbaar, maar men schrijft er als 'systeem' bijna magische eigenschappen aan toe. Tegenover deze maatschappij kan men volgens deze filosofie, uit verzet tegen iedere instelling en integratie, slechts de ontkenning en de provocatie stellen, de 'grote weigering'. Men vraagt zich natuurlijk af, hoe deze grote weigering met het oog op de magische geslotenheid van het 'systeem' überhaupt mogelijk is, en of hier geen sprake is van de zoveelste geraffineerde vorm van manipulatie en integratie. Men vraagt zich ook af, hoe onze grote weigeraars, als ze bij het provoceren van de maatschappij kleeerscheuren oplopen — wanneer heeft provocatie ooit iets anders opgeleverd dan reactie? — zich plotseling hoogst verstoord kunnen beroepen op alle principes en rechten van de democratie, waarvan ze voorheen onthuld hadden dat deze slechts fungeerden als vijgeblad.

Deze 'filosofie' heeft overigens, op een paar geleende lettergrepen na, niets gemeen met het marxisme, vooral niet met de jongste ontwikkelingen daarvan. Zij is veeleer, in haar gebrek aan politieke common sense, haar moraliserende romantiek en haar

hoogdravendheid, een produkt van de Duitse idealistische universiteitstraditie.

Minder onschadelijk dan deze filosofie en haar dromen zijn echter veel van de praktische gevolgen ervan. Omdat enerzijds een democratische hervorming van de maatschappij belasterd wordt, terwijl anderzijds de maatschappelijke situatie hier helemaal niet revolutionair is, wordt met een even romantisch als goedkoop aanhaken aan de revolutionaire situatie in de ontwikkelingslanden en hun guerrilla's een blinde 'action directe' gepredikt. Voorzover zij discussies onmogelijk maakt, kranten verbrandt en ruiten ingooit, verdient zij het, te worden gebrandmerkt als pseudo-links fascisme. Dit soort protest zal aan de bestaande gebreken van onze maatschappij niets veranderen. De reactie in dit land zal erdoor versterkt worden, de studentenkritiek in zijn geheel zal erdoor in diskrediet worden gebracht, en het zal uiteindelijk leiden tot een diepe berusting bij haar aanhangers en meelopers.

De overgrote meerderheid der studenten wil echter — ik zeg het nog één keer — de democratie in Duitsland niet vernietigen maar verwerklijken. En het gaat erom, met hen samen een doeltreffende diagnose van de feilen van onze maatschappij op te stellen en er een realistische therapie voor te ontwikkelen. Onder de studenten zijn daartoe reeds pogingen ondernomen die wij zeker serieus dienen te nemen. Ook dit soort serieuze kritiek wordt door velen ongepast gevonden. Maar zij onderscheidt zich op gunstige wijze, zowel van het irrationalisme van de 'action directe' als van het burgerlijk ressentiment ten opzichte van onze democratie waar bijvoorbeeld Karl Jaspers blijk van geeft.

Boekbesprekingen

GUILLAIN, R., *CHINA; revolutie en toekomst; met een voorwoord van E. Zürcher; vert. uit het Frans naar de tweede bijgewerkte druk door E. Tas. Baarn, Het Wereldvenster, 1968. 230 blz., afbn., krt. geb. f 18,50.*

Oorspronkelijke titel en uitgave: Dans 30 ans la Chine. 1965. Tweede druk, 1967.

Dit boek van de bekende correspondent van 'Le Monde' is het resultaat van een reis door China in 1964 nadat hij dit land al eerder, nl. in 1937-'38, 1945, 1949 en 1955 had bezocht.

De nadruk valt op het hedendaagse China, waarbij de auteur vooral aandacht vraagt voor de binnenlandse politieke verhoudingen en de sociale en economische situatie.

Ook de politiek t.o.v. het Westen wordt aan de orde gesteld. Guillaïn heeft veel waardering voor de politiek van de Gaulle t.o.v. China. Het boek van Guillaïn is vergelijkbaar met het in 1962 bij dezelfde uitgeverij verschenen voortreffelijke werk van Tibor Mende 'China, wereldmacht van morgen'. Aangezien schr. China reeds eerder bezocht, is hij in staat vergelijkingen te trekken. Hij wijst erop, dat het vertrek van de Russische experts in 1959 de industriële ontwikkeling sterk heeft afgeremd.

Toch zijn de Chinezen er, ondanks deze tegenslag en voorts de 'vergissing' van 'de grote sprong voorwaarts' en de voedselcrisis van 1959-1961 in geslaagd de industriële opbouw voortgang te doen vinden, zij het aanzienlijk vertraagd.

Van de geboekte successen geeft schr. een goed beeld, maar evenzeer van de tekortkomingen en het benauwende doctrinaire klimaat, dat een vrije ontwikkeling van kunst en cultuur in de weg staat. Hij vraagt o.m. aandacht voor de positie van verschillende industrieën, de volkscommunes, de atoombom, de geboortebeperving en de hedendaagse literatuur.

Schr. merkt terecht op dat de overbevolking nog steeds China's belangrijkste probleem is. De tradities van grote gezinnen bij de boerenbevolking maakt geboortebeperving moeilijk.

De breuk met Rusland was minder verrassend voor hen, die de ontwikkeling van het Chinese communisme vanaf het begin hebben gevolgd. Reeds in 1938 schreef Mao: 'De verchinesing van het marxisme zodat het in al zijn uitingen het bijzondere kenmerk van China

draagt, wordt een vraagstuk dat de gehele partij onverwijld moet begrijpen en oplossen. Het moet uit zijn met 'pasklare formules uit het buitenland'. De recente ontwikkeling met name de ongunstige gevolgen van de 'culturele revolutie' konden uiteraard nog niet worden behandeld.

Naast het boek van Guillain verdienen vermelding de publikaties 'China tussen eergisteren en overmorgen' (Den Haag, 1963) en 'China, het aardse rijk' (Drachten, 1967), beide tot stand gekomen dank zij initiatieven van het 'China Studie Comité'. Aan beide boekjes werd medewerking verleend door verschillende China-specialisten.

P. KRUG

Suyin, Han (ps van E. Comber-Chou China in 2001; vert. uit het Engels door P. Telder, Rotterdam, Lemniscaat, 1968. 253 blz. Afbn. Lit. opg. Oorspronkelijke titel: China in the year 2001.

Er bestaat ongetwijfeld behoefte aan informatie over China door deskundigen, die een zo groot mogelijke objectiviteit nastreven. Goede informatiebronnen zijn evenwel schaars, o.m. door het feit, dat alle berichtgeving uit China, sterk ideologisch is gekleurd, terwijl bovendien sinds 1959 geen statistieken meer worden gepubliceerd.

Han Suyin, dochter van een Vlaamse moeder en een Chinese vader, kreeg bekendheid door haar prachtige 'document humain' 'De geschonden boom' over het leven van haar familie vóór de oorlog. China in 2001 heeft de huidige politieke, economische en culturele problematiek tot onderwerp. Schr. zegt geen marxiste te zijn, doch in feite is haar boek een weergave van de officiële Chinese visie op de geschiedenis, de revolutie, de economische ontwikkeling, de denkbeelden van Mao Tse-toeng, de houding van China tegenover de V.S., Rusland en de ontwikkelingslanden. Informatie inzake het officiële Chinese standpunt vindt men in dit boek dus wèl, echter geen wetenschappelijke evaluatie van de huidige situatie in China. Ook de titel is misleidend. Het boek geeft in hoofdzaak de ontwikkeling van de laatste jaren weer en heeft geen futurologische pretenties.

Han Syin verblijft thans buiten China, maar dank zij uitgebreide bronnenstudie en elf bezoeken aan China kon zij een indruk krijgen van de veranderingen, die zich in China in snel tempo voltrekken.

Enkele voorbeelden van de eenzijdigheid van haar beschouwingen: De achterlijkheid van China wijt zij aan de koloniale politiek van de Westerse mogendheden. Dit is juist, maar het beeld is pas volledig wanneer hierbij vermeld wordt dat de Mandsjoekkeizers iedere vernieling (zoals in Japan wel mogelijk was!) hebben tegengewerkt. Berucht is in dit opzicht keizerin Tz'e-sji, die de hervormingen van keizer Kwang-sju in 1898 liquideerde. Op pag. 214 merkt schr. op, dat het signaleren van de gevaren van de bevolkingsexplosie in ontwikkelingslanden 'huichelarij' is en geboortebeperving geen probleem oplost maar

op pag. 99 zegt zij, dat China evenzeer te maken heeft met een race tussen baby's en oogsten.

Haar kritiek op Rusland en de 'Chinese Chroesjtsjew' Lioe Shao-tsjie en 'zijn kliek' is een onkritische emotionele weergave van de opvattingen van Mao Tse-toeng. De bewering dat de Chinese politiek het enige alternatief blijkt te zijn, wanneer we China met India vergelijken, (pag. 215) is een slag in de lucht, aangezien het hier twee onvergelykbare grootheden betreft. India is in allerlei opzichten (ook wat betreft de religie, die belangrijke maatschappelijke consequenties heeft), anders gestructureerd dan China. De bewering, dat India naar 'vreemde regeringen moet luisteren' (pag. 39) is al even ongenueanceerd.

Allerlei gegevens zijn moeilijk te verifiëren. Zonder bronvermelding noteert Han Suyin, dat de graanproductie in 1966 220 miljoen ton bedroeg (pag. 54). Westerse deskundigen zoals prof. W. Brand (zie de Internationale Spectator, 22 nov. 1967) menen, dat de graanproductie veel lager ligt.

Op pag. 20 stelt schr. dat de culturele revolutie 'succesvol' verloopt. Waaruit bestaat dit succes? De culturele revolutie heeft in verschillende delen van China chaos veroorzaakt en de positie van het leger aanzienlijk versterkt.

De kritiek op 'de stad' (pag. 48) ligt geheel in de lijn van het maoïsme en toont merkwaardig genoeg veel overeenkomst met de visie van de 14de eeuwse Arabische filosoof Ibn Khaldun maar bepaald niet die van Marx, Lenin of Stalin! Ongemotiveerd is ook de bewering, dat de 'sowjet-Unie het enige land ter wereld is dat binnen een paar uur tijds aan de genocide in Vietnam een einde zou kunnen maken' (pag. 8).

Vaag en oncontroleerbaar zijn voorts beweringen als 'negentig percent van de benodigde machines kan China nu zelf maken' (pag. 81). Wat moet men denken bij het begrip 'benodigde machines' in een ontwikkelingsland als China, dat industrieel in allerlei opzichten nog een grote achterstand vertoont?

Als informatiebron over het officiële standpunt van de Chinese volksrepubliek heeft dit boek waarde. Slechts uit dit oogpunt kan het ter lezing worden aanbevolen.

P. KRUG